

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

काव्यमाला. १२.

महाकविश्रीजगन्नाथपण्डितराजविरचितो

रसगङ्गाधरः ।

नागेशभट्टकृतया टीकया समेतः ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितब्रजलालसूनुना महामहोपाध्याय-
पण्डितश्रीदुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना पणशीकरो-
पाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मात्मजवामुदेवशर्मणा च

संशोधितः ।

तृतीय संस्करणम् ।

स च

मुम्बाय्यां

तुकाराम जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये स्वायसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शाक १८३७, ख्रिस्ताब्द १९१६.

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिनिमित्ते सर्वथा निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं सार्धं रूप्यकत्रयम् ।

जगन्नाथपण्डितराजः ।

“जगन्नाथपण्डितस्त्वैलङ्गदेशाञ्जयपुरे समागत्य पाठशाला स्थापितवान्, पराजित-
वाध विवादे तत्र दिर्घानगरादागत ‘काजी’ति प्रसिद्ध कचन यवनपण्डित मत्वरमेव
तन्मतग्रन्थानधीत्य ततश्च ‘काजी’मुखात्तद्विद्याबुद्धिचमत्कारमाकर्ष्य परितुष्यता दि
र्घानरेन्द्रेण पण्डितो जयपुरात्समाहृत, सभाजितश्च तत्र च कस्याचन यवनकन्या-
यामासक्तो बादशाहानुग्रहेण ता परिणीय तथा सट् मुखेनातिवाहितवान्यौवन बादशाह-
समाश्रय एव वार्धके च वाराणस्या गतो ‘यवनीससर्गदूषितोऽयम्’ इत्यप्पदीक्षितादि-
पण्डितैस्तिरस्कृतो ज्ञातिवाहिष्कृतश्च गङ्गातटे गत्वा सोपानपङ्क्तिशिखरे समुपविष्टस्तत्क्ष-
णनिर्मितैर्भक्तिभारिणैः पथैर्गत्वा स्तोत्रैर्मुपचक्रमे भक्तवत्मला गङ्गापि प्रनिश्रोकमे-
कैक सोपानमधिरोहन्तीं द्वापद्वाशन्मिते श्लोके प्रणीते प्राप्तवती पण्डितराजोपकण्ठम्,
प्लावितवती च सत्वरमेव यवनीसनेतमेनम् ततश्चासूयामत्सराभ्या दूषिता वाराण-
सेया पण्डितास्तादृश पण्डितराजप्रभावमालोभ्यातीव विलक्षा बभूवुः” इत्येके वदन्ति
अपरे त्वेव कथयन्ति—“दिर्घानरेन्द्रकृपापात्रता प्राप्तस्य तत्प्रमादाद्बुधश्रियग्नारु-
ष्यतिमिरनिस्सृत्नविक्कालोकस्य जगन्नाथपण्डितस्य बभूव कस्याचन यवनयुवत्यामा-
सक्ति सा च कियत्कालानन्तर पञ्चत्व गता ततन्मद्विरहानुर पण्डितोऽपि दिर्घां परि-
त्यज्य वाराणस्यामागतस्तदाचरणमाकण्ठितवाङ्मिस्तत्रत्यै पण्डितैरनाहतो दुराचरणानु-

१ जयपुरे तु महाराष्ट्रदेशमथब्राह्मण सम्राट्जगन्नाथपण्डितो मित्र एवासीत्, यस्-
तनिरद्यापि जयपुरसमीपे ब्रह्मपुर्यां वनेते, यश्च महाराजसबाईजयसिंहाज्ञया १७३१ ख्रि-
स्ताब्दे सिद्धान्तसम्राजम्, सिद्धान्तकौस्तुभम्, पञ्चदशाध्यायात्मकस्य ‘श्रीरु’भाषा-
निबद्धस्य ‘शुक्लैर्’प्रणीतस्य ग्रन्थस्य रेखागणितनामक संहृतानुवाद च विरचित-
वान् महाराजसबाईजयसिंहस्तु १६८८ ख्रिस्ताब्दे जन्म लेभे, १७०० ख्रिस्ताब्दे
राज्यमिहागमनपरिष्ट, १७१४ ख्रिस्ताब्देऽथमेधयाग कृतवान्, १७२८ ख्रिस्ताब्दे
च परलोक जगामेति जयपुरेतिहासे नमुपलभ्यते २ ‘यवनीरमणी निपद शमनी क-
मनीयतमा नव तीतसमा । उहिऊहिवचोऽमृतपूर्णमुखी न सुखी जगतीह यदङ्गता ॥’,
‘यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कदाचित् । अवनीनलमेव साधु मन्ये न
वनी माधवनी द्विनोदहेतु ॥’, ‘न याचे गजालि न वा वाजिराजि न वितेषु चित्त मदीय
कदापि । इय सुखनी मस्तकन्यस्तह्ला लवङ्गी कुरङ्गीहगर्हीकरोतु ॥’ इत्याद्या प-
ण्डितराजप्रणीता यवन्यात्मकलनुमापका श्लोका सन्तीति केचिद्वदन्ति, परमेते पण्डि-
तराजग्रन्थेष्वस्मद्दृष्टेषु नोपलभ्यन्ते ३ नैव स्तुतिरधुना ‘गङ्गालहरी’नाम्ना प्रसिद्धा
सर्वत्र भार्गवर्याभक्तैः पठ्यते ४ अत्र भास्मिनीविलासस्य तृतीयो विलास प्रमाण-
मिति वदन्ति, तैस्तु रमगङ्गाधरे करुणप्रकरणे समुदाहृतात् ‘अपहाय सत्त्वान्धव-
चिन्तामुद्गम्य गुरुकुलप्रणयम् । हा तनय विनयशालिन्कपमिव परलीकपधिकोऽभू ॥’
इत्यस्मात्पद्यात्पण्डितस्य पुत्रमरणमपि कुतो नानुनीयते ?

शयेन तिरस्कारेण प्रियतमानिरहानलेन च ह्युपमानना एवापि निर्यतिनलननाम
 स्वहृता गङ्गाहृती पठन्प्रादृषि प्रवृद्धे गङ्गाप्रवाहे सम्मानदत्त, निननञ्च च तत्रैव " ए-
 वनम्या अपि नानानिषा पण्डितराजविपचिन्वो जनश्रुतय श्रूयन्ते एता सर्वा अपि
 प्रमाणशून्या ह्यनुपेक्ष्य पण्डितराजप्रणीतग्रन्थेभ्यो च ददातं यथातुलित तदैवात्र सप्र-
 माणनमानि पुगलिक्रयते—

जानान्तैरानिबनो वेगिनाऽपुत्रोपत परेनद्यत्सो नहंसुरस्रतन, यो वाग-
 पत्या ईनेन्द्रनिमोवेदान्तगालम्, महेंद्रपण्डितान्याप्रवेगेपिकुदगने, खाटवेवान्पूर्वनी-
 नामाम्, शेषोपाह्वारैश्वरपण्डिताञ्च महाभाष्यमर्थातवान् तन्नाहर्त्तानालिकाया तद-
 नपक्ष्या जानापो जन्म ऐने, पण्डितवाञ्च निखिलानि शास्त्राणि प्रोच स्वपितुवेद प्रा-
 म्यौवनश्चाश्रयेच्छया दिलीनगरे ननागत्य शक्रोपमवैमदन्व शाहजहानामिषयवनमार्वे-
 भौमन्य सत्तादि प्रयोग लब्धवान् अधिगतवाञ्च निरनिदाचनत्कारपरितीदितात्तन्मा-
 देन पण्डितराजपदवाम् स्थितश्च मध्यमे दयति प्रादन्तैत्रैव तन्मनोपे तस्मूनेदंरशि-
 जोहम्य मर्नापे च शाहजहानमहिपतिस्तु १६२८ क्रिस्ताब्दे राजनिहामनमयिष्ट,
 १६५८ क्रिस्ताब्दे औरंगजेदनाला स्वपुत्राय कारागारे निवेशित, १७६६ क्रिस्ताब्दे
 च पश्यन् गत धाराशाहस्तु प्रागेव दुर्दशानतुमाञ्च धारदजेवेन धारित, पण्डित-
 राजोऽपि वार्धने शैश्या मयुगाना वा गत्वा परमेश्वराराधनेन वय शेष नांतवान् तन्ना-
 क्रिस्ताब्दीयसमदशमशतकमध्यभागे पण्डितराज जार्दीशिवि सुव्यक्तमेव

१ 'तैलदान्वयनदालद' इत्यादि प्राणभरणनामिस्ते पर्ये, जये नमुद्धते
 आसपविलामप्राग्ममध्ये गये च स्पृष्टमन्य तैलद्वतम् = केषुचिद्भालिनीविलासपुत्रकेषु
 ननासा 'इति श्रीमदग्निदान्प्रवेगिनाडितुलावतस' इत्यादि समुपलभ्यते ३. पेग्नहम्य
 पेग्नमद इत्यपि नामान्तर प्राणभरणान्ते समुपलभ्यते ४. सिद्धान्तकौमुदींटीकाया-
 न्त्वबोधिन्त्या चर्ताय ईनेन्द्रनिभु न्यात् = स्वपितुंगे शेषोपाह्वारैश्वरपण्डिता-
 ऽपि द्विचिदधोतवानिति मनोरमाट्टचमर्दनारम्भे नमुपलभ्यते ६ 'अप मच्छत्रे-
 बमिन्नागमिन्नारितमहोपरासपरन्वगाधीनमानसेन प्रतिगिननुयदनवद्यय्यप्रायतंकरि-
 यानियोतितान्त करणं कर्मिनिरयाम्यनानेन हृतपुगिहृतकश्चिच्छलेन हनतिवृजाल-
 सनाच्छादितवेदवनमार्गेरिलोरुनाय समुदापितसुवकंदहनञ्चालाजातेन मूर्तिमतेव नव्वा-
 वामफगानमन प्रसादेन द्विजपुलसेनाहेनादिनाद्यन दायेन मायुगकुलममुद्गुना राय-
 सुतुग्नेनादिष्टेन मादेनैनामर्थाशाहजहाप्रसादादधितपण्डितराजपदवामिराजितेन तैलद-
 बुलावतसेन पण्डितराजाधेनासपविलासाल्वेननाग्यापिना निर्नायत । मैदननुग्रहेप
 सहदयानामनुदिनमुद्रांतता भवताम् ।' एतद्रथमासकविलासप्रारम्भे समुपलभ्यते.
 ७ 'विहाङ्गभगामिषद्वतले नांत नवीन वयः' इति मामिनीविलासान्ते वदते
 ८ जादानगे दाराशाहन्वैव वानं हृतमणि ९ मामिनीविलासान्ते 'स्रन्द-
 न्धरुगाउनन्य नारे तत्त्व पर चिन्त्यते' इत्यन्ति. केषुचिपुत्रकेषु 'स्रपुत्रुगिनववाकनं
 मधुपुरांमध्ये हतं संव्यते' इत्यपि पाठ समुपलभ्यते तत्रान्यदशासनन्य नार वारी,
 मधुपुरी च मधुरीति द्वैयम्

अथावधि ज्ञाता पण्डितराजप्रणीता ग्रन्थास्तवेते—

(१) अमृतलहरी—यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थ काव्यमालाया मुद्रित

(२) आसफविलास —अत्र नव्याषासफखानस्य वर्णनमस्मि रसगद्गा-
वरेऽपि पद्यद्वयमासफनामाहितं समुपलभ्यते, तथास्मादेव समुद्धृतं स्यात् ग्रन्थोऽय-
मत्रापि नाम्नामिहपलब्धं केवलं पूर्वं टिप्पण्यामुद्धृतं गद्यमलवरमहाराजाधितप-
ण्डितभवानन्दोदयानन्दरामचन्द्रशर्मोर्निलिखित्वा पूर्वतरे वर्षे ग्रहितमासीत् अस्म-
न्नीपेऽप्ययं ग्रन्थं सपूर्णो नास्तीत्यपि तेरुक्तम्

(३) करुणालहरी—विष्णुस्तुतिर्या काव्यमालाया मुद्रिता

(४) चित्रमीमांसाखण्डनम्—अत्रापरीक्षितकृतचित्रनीमासाया दृपणानि
सकलितानि सन्ति काव्यमालाया मुद्रितम्

(५) जगदाभरणम्—अत्र ब्रह्माजहानमूनोर्दाराशिरोरम्यं स्तुतिरस्ति
द्वितु प्राणाभरणसमानमेवैतत्काव्यम् प्रायः प्राणनारायणनामग्रन्थे दाराशाहस्य नाम
व्यक्तमस्ति अस्त्यैकं पुनश्च कोटानगरनरेन्द्राधितकैलासवानिगद्गावद्भभपण्डित-
समीपे दृष्टमासीत्.

(६) पीयूषलहरी—इयं गजालहरीनाम्ना मुप्रतिष्ठा सदाशिवचतुर्भुजराम-
चन्द्रादिवृत्तकतिपयटीकासमेता सुलभा मुद्रिता च

(७) प्राणाभरणम्—अत्र कामरूपदेशाधिपते प्राणनारायणमहीश्वरतो व-
र्णनमस्ति मुद्रितं चैतन्काव्यमालायाम् एतद्विषयमपि पण्डितराजकृतमेवान्वि

(८) भामिनीविलास.—अयं पण्डितराजप्रणीतपद्यसंग्रहरूपो ग्रन्थ सर्वत्र
सुलभ एव, मुद्रितश्च बहुवारम् मोडकोपाह्वपण्डिताच्युनारायणप्रणीता भामिनीविलास-
टीका ममूला निर्णयसागरसञ्चालवे मुद्रिता

(९) मनोरमाकुचमर्दनम्—अयं ग्रन्थो भट्टोजिदीक्षितप्रणीताया मनोर-
नाया खण्डनरूपो विरलप्रचार एव तत्रात्मामिहपलब्धस्य पुनश्चस्य प्रारम्भे—
“लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्यं श्रेयसा पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथ म्यनि गर्वं
गुरुद्वहाम् ॥” इह केचित्त्रिखिलविद्वन्मुकुटमयू रमालालान्तिचरणकमलानां शिवाणगण-
गौरवप्रामनासलमहिमपण्डितान्गडमहीमण्डलानां शेषवशावतमानां श्रीकृष्णपण्डि-
तानां चिरायाचितयो पादुकयो प्रसादादामादितसद्दानुशासनास्तेषु च पारमेश्वर
पदं प्रयातेषु कलिकालवशात्परीभवन्तस्तत्रभवद्विरुत्तमितं प्रक्रियाप्रकाशनाशयान-
ववेधनिवन्धनिव(नवमोधनिवन्धनै)दूषणै स्वयं निर्मिताया मनोरमायानाकुल्यकार्षु ।

१ भट्टोजिदीक्षितानाम् २ भट्टोजिदीक्षिता ३. अयमेव शेषश्रीकृष्णपण्डित
कनक-पारिजातहरणयो वर्नेति भाति, अतः कसवधप्रन्नावनायानन्यामनो वैयाकर-
णता प्रकटयन्ति अयं च समयेऽपि साम्यमस्तीति सुधीभिर्विचारणीयम् ४ शेषश्री-
कृष्णैः ५. प्रक्रियाप्रकाश प्रक्रियाकौमुदीटीका.

सौ च प्रक्रियाप्रकाशकता पौत्रैरखिलशास्त्रमहाणवमन्वाचलायमानमानमानामन्मद्गुरुप-
ण्डितवीरेश्वराणा तनयैर्दधितापि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरन्माभिनिरीक्ष्यते । तत्र ताव-
त्सार्वधातुकमपिदिनि सूत्रगर्वास्तुमे—इत्यादिना सरयावद्विरपहसनीयमर्थं निरुप-
यताम्, तथाणुदितसूत्रगतकौस्तुमे—इत्यर्थस्य निर्णयेन त्रिलक्षण स्वव्युत्पत्तिपाट-
वमुद्विरताम्, भवतेर इति सूत्रगतमनोरमाया—शप प्रवृत्ति समर्थयमानाना
गुरद्वेषदपितमतीना यद्यपि पुरपायुषेणापि न शक्यन्ते गणयितु प्रमादान्प्रधापि
दिह्यात्रेण कानपि कुशाग्रीयधिपणेपु निरुपयाम ।” इत्यादि वर्तते

(१०) यमुनावर्णनम्—गद्यनिबद्धोऽय ग्रन्थो नाद्याप्युपलब्ध रसगद्गाधर
उदाहनानि द्वित्राणि गद्यान्वस्य समुपलभ्यन्ते

(११) लक्ष्मीलहरी—काव्यमालाया मुद्रितव.

(१२) सुधालहरी—काव्यमालाया मुद्रितव

(१३) रसगद्गाधर—अय पण्डितजगन्नाथस्य मुरयो ग्रन्थ, किन्तु सर्वत्रा-
समाप्त एव लभ्यते अद्यावधि दृष्टेष्वस्माभिर्नवसु पुन्र्केष्वेकमप्युत्तरालकारप्रकरण
नातिक्रामति पण्डितराजात्स्वत्यकालानन्तर समुत्पन्नेन नागेशभट्टेनाप्यय ग्रन्थ उत्त-
रालकारप्रकरणान्तमेव प्राप्त, यतस्तत्रप्रणीता रसगद्गाधरटीराशुत्तरालकारप्रकरणपर्य-
न्तमेवास्ति अत पद्याननात्मक सपूर्णोऽय ग्रन्थ कदाचिदुपलभ्यत इति दुराशा-
मात्रम् ग्रन्थसमाप्तिं कर्तुमपारयन्मध्य एव पण्डितराज परलोक गत इत्यपि वक्तु न
शुज्यते यतश्चित्रनीमासाखण्डनमनेन रसाद्गाधरानन्तर प्रणीतमिति तन्प्रारम्भे स्फु-
टमस्ति केवलमेतावदनुर्भावते—अप्यदीक्षितद्वेषेण चित्रनीमासानुकरणप्रवृत्त पण्डित-
राजोऽपि स्वग्रन्थ चित्रनीमासावदसमाप्तमेव स्थापितवान् चित्रनीमासा तु बुद्धिपूर्वमे-
वाप्यदीक्षितेन समाप्तिं न नीतेति तत्प्रमाप्तिम्यश्लोक्तो ज्ञायते

एव त्रयोदशग्रन्था पण्डितराजप्रणीता ज्ञायन्ते शशिसेना, पण्डितराजराज चम्प-
न्यदपि ग्रन्थद्वय पण्डितराजप्रणीतमस्तीति कश्चिदुच्यते

(१) जैश्रधाटी-रतिमन्मथ वसुमतीपरिणयवर्ता तर्जारनगरवासी जगन्नाथ, (२)

१ मनोरमा २ पुन्र्कपञ्चमन्मानि-साजादृष्टम्, पुन्र्कचतुष्टयस्य तन्निष्पा
पद्विरस्मन्मिर्त्र कादयादि नगरेभ्यो त्रिखिला प्रहिता दृष्टा ३ 'नामनाम धनदयाम
धान नामग्लेक्षणम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथसर्मा निर्माति कर्तुम् ॥', 'रसगद्गाधरे
चित्रनीमागाया मयोदिता । ये दोषान्तेऽत्र सन्निष्य कथ्यन्ते विदुषा मुदे ॥', 'भूक्ष्म
विभाव्य मयसा समुदीरितानामप्यव्यदीक्षितदृष्टानिह दृषणानाम् । निर्मलरो ऋदि
समुद्वरण मिदध्यादम्याहमुज्ज्वलतेधरणा वहामि ॥' इति चित्रनीमासारखण्डनप्रा-
श्लोका ४ 'अप्यर्धचित्रनीमासा न मुदे कस्य मामला । अनुरात्रि व तीक्ष्णाशो धे-
न्दुरात्र धूर्णटे ॥' अय चित्रनीमासागमनात् श्लोक ५ काव्यमालाया द्वितीयाऽष्टे
प्राणाभरणप्रारम्भटिप्पणेऽश्रधाटी रतिमन्मथ वसुमतीपरिणय चेति ग्रन्थत्रय पण्डित-
राजप्रणीतग्रन्थनाममालाया श्रमेण त्रिगितनासीदिति ज्ञेयम्

रेखागणितादिकर्ता सम्राट्जगन्नाथ , (३) विवादभङ्गार्णवकर्ता जगन्नाथतर्कपञ्चानन , (४) अतन्द्रचन्द्रिकनाटककर्ता जगन्नाथमैथिल , (५) अनङ्गविजयभाणकर्ता श्रीनिवामसूनु-जगन्नाथपण्डित , (६) सभातरङ्गकर्ता जगन्नाथमिश्र , (७) अद्वैतामृतकर्ता जगन्नाथ-सरस्वती , (८) समुदायप्रकरणकर्ता जगन्नाथसूरे , (९) शरभराजविलासकर्ता जगन्नाथ , (१०) ज्ञानविलासकाव्यकर्ता नारायणदेवइसूनुजगन्नाथ , (११) अनुभोगकल्पतरुकर्ता जगन्नाथ , इत्याद्या बहवो जगन्नाथनामान पण्डिता सम्भूवन् , ते सर्वेऽपि पण्डितराजा-द्विना इति ज्ञेयम्

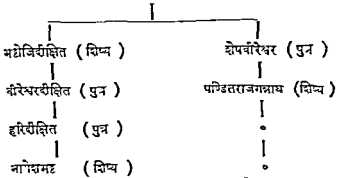
१. अथ जगन्नाथोऽपि तर्कारनपरवःस्तव्य आर्षीदिति रतिमन्मथादिप्रणेतुर्न भिन्न इति भाति.

नागेशभट्टः ।

अथ रसगङ्गाधरटीकाप्रणेता कालोपनामकदेशम्भनहाराष्ट्रब्राह्मणशिष्यमहसत्तादेश्वो
सुनुर्नागेशभट्ट कात्यायनकृष्णमन्मय आसीदिति मिचारे मनोरमादुचनर्दन शब्दरत्न-
शृङ्गादिग्रन्थविलोकनेनेत्य पुरुषपरम्परावगता—

शेषश्रीवृष्ण

अत्र पण्डितराजाद्वितीय पुरुषो नागेश आसीदिति ज्ञायते पूर्वनिर्णीते आक्षेपे
जानास्यपण्डितराजसमये १६६६ ख्रिस्ताब्दे पुरुषद्वयपर्याप्तानि चत्वारिंशद्वर्षाणि यो-
ज्यन्ते चेत्तदा १७०६ ख्रिस्ताब्दोऽयमासन्नो नागेशसमय सनायानि अथ च “ज-
यपुरमहाराजा श्रीसवाईजयसिंहवर्माणोऽश्वमेधप्रसक्ते नागेशभट्टाय निमन्त्रणपत्रं प्रहित-
वन्त . तदा नागेशेन ‘अहं क्षेत्रसन्त्यास गृह्णीता कात्यायनितोऽग्नि, अतन्ना परि-
त्यज्यान्वत्र गन्तुं न शक्नोमि’ इत्युत्तर प्रहितम्” एषा क्विबदन्तां जयपुरेऽप्युनापि प्रति-
क्षासि श्रीजयसिंहमहाराजाश्च १७१४ ख्रिस्ताब्देऽश्वमेधं कृतवन्त इत्युक्तमेव प्राक्,
अयमश्वमेधसवन्तरोऽपि पूर्वोक्तानि १७०६ ख्रिस्ताब्दसवन्तरासन्न एवेति किन्वाञ्छ्या-
द्यादशशतकप्रथमतुरीयानो नागेशभट्ट आसीदिति व्यक्तमेव केचित् किन्वाञ्छ्येन प्रदत्त-
शतकपूर्वार्थानन्तर नागेशसत्ता कथयन्ति

हरिरीक्षितशिष्योऽय नागेशभट्ट स्वशिष्याच्छैववेपुगार्थीसम्भिनेवशमसुद्धतरामवृ-

१ ‘अर्थात् फर्गिभाष्यान्धि सुधीन्द्रहरिरीक्षितात् । न्यायतत्र रामरानाद्वादिरक्षो-
प्ररामत ॥ याचराना कल्पयोरैरैरक्षुताशान् । शत्रुवेपुगार्थीशरामनो लब्धजी-
विक ॥ वैयाकरणनागेश स्वोद्योयनरूपेमेतम् । परिपृच्छोक्तवास्तेन प्रीयतामुनवा
शिव ॥ दृष्टकैऽथ नात्यास इति चिन्त्य न पण्डित । ह्यशेषपि हि सुतोर्णा एवो-
र्था रामयोगान् ॥’ एते श्लोका मधुपादिग्रन्थानां वर्तन्ते २ विभेनवशजलर्था पूर्णं शीत-
करोऽपर ।—नाजा हिम्नतिवर्नामूर्द्धयेण हिमवानिव ।—तन्नाजानो रानदत्तश्च-
न्द्राषान्द्रिर्वापर ।—तेन श्रीराममतेन सर्वाविद्या प्रज्ञानता । शत्रुवेपुरेमेन रिपु-
कदादवाग्निना ॥ अर्थेना कदाज्ञेय विद्वज्जनसनासदा । भट्टनागेशशिष्येण कथ्यते रामव-

पाण्ड्यर्जाविनो बहून्ग्रन्थान्प्रणीतवान्, तत्राद्यावधि ज्ञाता ग्रन्थास्त्वेते—(१) काव्य-
प्रदीपोद्घोत, (२) परमलघुमञ्जूषा, (३) परमार्थमारविवरणम्, (४) परिभाषे-
न्दुशेखर, (५) प्रायथिनेन्दुशेखर, (६) बृहच्छब्देन्दुशेखर, (७) बृहन्नञ्जूषा,
(८) भाष्यप्रदीपोद्घोत, (९) योगसूत्रवृत्ति, (१०) रमगङ्गापरमर्मप्रकाश,
(११) रसतरङ्गिणीटीका, (१२) रत्नमञ्जूषा, (१३) लघुमञ्जूषा, (१४) लघु-
शब्देन्दुशेखर, (१५) वृत्तिसग्रह, (१६) वेदान्तसूत्रवृत्ति, (१७) सप्तदातीखो-
त्रटीका, (१८) साहयसूत्रवृत्ति, (१९) मापिण्ड्यनिर्णय

काव्यप्रकाशोद्घोत, न्यायसूत्रवृत्ति, नीमासासूत्रवृत्ति, वैशेषिकसूत्रवृत्ति, एतद्-
न्यत्रतुष्टमन्वदपि नागेशप्रणीतमन्वीनि केचिद्ब्रूवन्ति स्वगुरोर्हरेरिद्रीक्षितस्य नाम्ना शै-
ब्यरत्नम्, स्वप्रभो शङ्करपुराधीश्वरानस्य नाम्नाध्यात्मवार्त्तासीयरामायणयोष्टीसाद्वय
च नागेशभट्टेनैव प्रणीतमित्यपि प्रतिद्विरन्ति

मंगा ॥—संतु परोपकृतयेऽध्यात्मरामायणाम्बुर्धा ।' एते श्लोका अध्यात्मरामायण-
टीकाप्रारम्भे सन्ति ३ शङ्करपुर गङ्गातीरे वर्तेत इति वात्मीकीश्वररामायणेऽयोध्या-
काण्डे पद्माशन्मिते सर्गेऽस्ति अथात्मरामायणेऽयोध्याकाण्डे पञ्चमे सर्गे च 'गङ्गातीर
ममाच्छब्दविवेकानिद्वयत ।' इत्यादि (६०) श्लोकटीकाया 'शङ्किवेर शङ्किरुध्याधम ।
तद्विद्वत्तत्त्वपूर्वभागे ।' इत्यादि कोलब्रुक (H. T. Colebrooke) पण्डितोऽपि
'मिस्सेलेनिअस् एस्सेन्' (Miscellaneous Essays) नामकग्रन्थे (द्विती-
यभागे १३ पृष्ठे टिप्पणे) 'शङ्करपुर गङ्गातटोपरि सिधोत्तान्ना त्यात प्रयागदुप-
रिभागे वर्तते' इति वदति

१ शब्दरत्ने नागेशस्य तद्वृत्तशेखरमञ्जूषयोश्च नाम समुपलभ्यते.

‘पण्डितराजजगन्नाथवृत्तो रसाङ्गाधर सचरमेव प्रतिद्धि प्रापणीय’ इति नानादेन-
वानिभिर्वहुभिर्मित्रै प्रोत्साहिता, विशेपतश्च मान्यवर्यमाण्डारकरोपाह्वरामहृत्प्रासर्मे-
भिविद्वन्मूर्धरत्नै समादिष्टा वय काव्यमालायामेतन्मुद्रणे प्रवृत्ता न्न तत्राल्लन्मुद्र-
णाधारभूतानि पुस्तकान्येतानि सन्ति—

१ जयपुरीयराराजगुरुपर्वणीरनारायणमहाना मूलमात्रमुत्तरालंकारप्रकरणान्त ना-
तिशुद्धम्

२ जयपुरीयराराजगुरुमहृत्क्ष्मीदत्तमृनुमहृत्प्रोदत्ताना तादृशमेव

३ जयपुरीयराराजगुरुन्यामहृत्चन्द्रेश्वराणा मूलमात्रनप्रस्तुतप्रज्ञसाप्रकरणान्तमशुद्धमेव
प्राय

४ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टनारायणभर्तृरेव ग्वाहेरनगरादानायित मूलमात्रनपञ्जतिप्र-
करणान्त प्राय शुद्धम्

५ जयपुरीयजैनपाठशालाप्रधानाध्यापकद्रविडकाशिनाथशास्त्रिणा टीकामात्र प्रा-
य शुद्धम्

६ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमहृत्प्रोदत्ताना टिप्पणमात्र शुद्धमेव

अत्र मूलपुस्तकचतुष्टयेऽप्यशुद्धतानप्रहाय प्रायो नास्ति पाठभेद अत एव पाठा-
न्तरप्रदर्शनाय न यतितम् निहिते चानेकपुस्तकादलम्बेनापि मुद्रणे नानुप्यसुखमात्र-
नादाद्वेषु पतिसैयित्वाद्दक्षरयोजकादिदोषाद्वा सजाना क्वचित्क्वचिदशुद्धतेति म्यूलदृष्ट्या
मूलग्रन्थशोधनपत्र विधाय ग्रन्थान्ते निहितम्, अतस्तत्साहाय्येन प्रथम ग्रन्थशोधनं
कृत्वा सिद्धिदि पठनपाठनादि विधेयमस्य ग्रन्थस्येति शिवम्

१ एतद्विषयं तु केनचित्नागेन्द्ररसगदापरटीकात एव समुद्धृतम् २ टीकाया
एकमेव पुस्तकं समुपलब्धमिति वदन्तु म्यलेषु सन्देहो वर्तते अत एव टीकाया शो-
धनपत्रमपि वक्तुं न पारितम्

काव्यमाला ।

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितो
रसगङ्गाधरः ।

नागेशभट्टकृतया गुरुमर्मप्रकाशाख्यव्याख्यया समेत* ।

प्रथममाननम् ।

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
मभङ्गुरतनुत्विषा बलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

नवा गङ्गाधर मर्मप्रकाशं तनुने गुरुम् ।

रसगङ्गाधरमणेरनिगूढार्थसविदे ॥

याचकाना कृत्पतरोररिक्कसुहुताशनात् ।

नागेश शङ्खवेरेशरामतो लब्धजीविक ॥

प्रारिखितप्रतिबन्धकदुरितशमनाय शृङ्गारालम्बनादिविभावतया तद्देवतात्वेन च
समुच्चितस्वैष्टदेवतावस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरञ्चिष्यशिक्षायै व्याख्यातृभोतृणामनुपद्रुतो
मङ्गलाय च निबन्नाति—स्मृतापीति । कादम्बिनी मेघपङ्क्तिवैनाभ्यवसिता कृष्णमूर्ति ।
खिलक्षणस्यामलात्सकलमेघकार्यकरत्वाच्च । अत एव मेघत्वेनाध्यासः । कापीलनेनात्र
तद्दमसत्त्वेऽपि ततोऽधिककार्यकारित्वेन प्रसिद्धकादम्बिनीतो व्यतिरेकस्तत्र बोध्यते ।
मनिचुम्बिनी मतिविदयः । भवतिवति प्रार्यने लोट् । व्यतिरेकपोषक विशेषणत्रयम् ।
प्रसिद्धा सा तु दृष्टा वर्षणद्वारा सृष्टा वा स्वाभाव्यादुपस्थमान्वातपान्यताप केपाचित्र
तु सर्वेषां भूतमविष्यद्वर्तमानभेदेन हतवती । इयं तु स्मृतापि । दृष्टादिसमुच्चायकोऽपि ।
तरुणातपम् । तमपि करुणया न तु यथाकथञ्चित् । नृणां सर्वेषां न तु केपाचित्र ।
हरन्ती न तु जहार हरिष्यति वा । किं च सा मङ्गुरीलतनुकान्तिविद्युता वेष्टिता ।
इयं तु चिरकालस्यायिरीरकान्तीना विद्युता तत्त्वेनाभ्यवसिताना गोपाङ्गनाना शतैर्न
त्वेकद्विभ्यादिभिर्बलविता वेष्टिता । यद्वा 'धा'येन धनवान्' इतिवत्तृतीया । तदभिनसंजा-
तवल्या । कलिन्दाह्यमहीधरोत्पन्नयमुनातीरे सुरद्रुमा नीषा । तेषां तत्त्व तु हरिप्रिय-

श्रीमज्जानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
 क्राणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।
 देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासन जैमिनीय
 शेषाङ्गप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥
 पापाणादपि पीयूष स्यन्दते यस्य लीलया ।
 त वन्दे पेरुभट्टाख्य लक्ष्मीकान्त महागुरुम् ॥
 निमग्नेन क्लेशैर्मननजलधेरन्तरुदर
 मयोन्नीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणि ।
 हरन्नन्तर्ध्वान्त हृदयमधिरूढो गुणवता-
 मलकारान्सर्वानपि गलितगर्वान् रचयतु ॥

त्वात् । 'मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिरुहे' इति लिङ्गाच्च बोध्यम् । यद्वा तीरमेव
 सुरद्विमान्स्त्वेन प्रतिष्ठा पद्य । तदाश्रयिका । सा तु वियत्सरप्याश्रयिनेति भावः ।
 यद्वा वादम्बिनीन्वेनाप्यवसिता कानी । सा च कृष्णमूर्ति । वृन्दावनाधिष्ठात्री देवता
 राधा वा । विद्युत्त्वेनाप्यवसितास्तन्परिचारकदेव्य । तृतीयविशेषणार्थंस्तु स्पष्ट एवेति
 बोध्यम् । अत्र व्यतिरेकरूपकानि शयोस्त्रोरङ्गाङ्गिमावाहय सकर ॥

श्लोके कल्पितस्वरिरामाय स्वविद्याया माप्रदादित्त्वसूचनाय च गुह्यनिं द्वान्वा-
 नह—श्रीमदिति । श्री सरस्वती ब्रह्मवर्चस वा । ज्ञानेन्द्राख्ययते -- आदित्यर्षे ।
 पूर्वाये य इत्युभयत्रान्वेति । उत्तरार्थे य इति त्रिषु । प्रपञ्चे िक्ल । या ऐशतोऽपि
 तदत्याग सूचित । कणादाक्षपादाभ्या प्रोक्ता गम्भीरवाण । न्यायभोगिकशास्त्राणांति
 यावत् । देवादेव । एव प्रतिद्वौ । गण्डदेवादेवेत्यर्थं । न्मरेति । कादशा जैमिनिप्रोक्त
 शास्त्रम् । शेष इत्यङ्ग उपनाम यस्य तस्माद्दीरेश्वरपण्डितात्प्राप्ता शेषस्य पतञ्जलेमला
 न्निर्गमिताभाष्यरूपा येन तादृश । उपसहरति—गर्वेति । एतेन तदितरशास्त्रवेदादि-
 शान्त्वं सूचितम् । अत्र य इत्यस्य तमित्तुत्तश्लोकेनान्वयः ॥

पापाणादपीति । यद्येष्टाविशेषेण जडादप्यमृतस्रावश्चेतनादिति तु णिमु वाच्यम् ।
 इत्यनेन महामहिमशाश्रिता वर्णिता । तेन तसुखश्रवणमात्रेण पापाणनुत्पन्नस्य एक-
 लविद्याविर्भावोऽनापासेन सूचित । लक्ष्मीति तत्पत्नीनाम । यद्वा लक्ष्मीकान्त विष्णु-
 म्बन्धम् । तत्रविद्यानामेवस्मादेव लभात्तत्र महत्त्वम् ॥

तत्र विमल आह—निमग्नेनेति । युक्तिहेतुकानुचिन्तनरजोदृष्ट्युदरमाये न तु यत्र
 क्वचित् । हेर्धनं तु ज्ञेनेन । नितरा न तु यथाकथंचित् । मग्नेन मया जगन्नाथेन लोके
 भूलोक उन्नीत आनीते लज्जितो रमणीयो रमगङ्गाधर एव मणिर्गुणवताम् । अनेन
 तद्वृत्तानामनादरेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् । हृदयमधिरूढ न्वान्त प्रविष्ट । स्वसा-

परिष्कुर्यन्त्वर्थान्सहृदयधुरीणाः कतिपये
 तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
 तिमीन्द्रा सक्षोभ विदधतु पयोधे पुनरिमे
 किमेतेनायासो भवति विफलो मन्दरगिरे ॥
 निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूप
 काव्य मयात्र निहित न परस्य किञ्चित् ।
 किं सेव्यते मुमनसा मनसापि गन्ध
 कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥
 मननतरितीर्णविद्यार्णवो जगन्नाथपण्डितनरेन्द्रः ।
 रसगङ्गाधरनाम्नी करोति कुतुकेन काव्यमीमासाम् ॥

धारणधर्ममाह—अन्तरिति । अथपक्षे साहित्यविषयमज्ञानम् । मणिपक्षे तु स्पष्टमेव ।
 अलङ्कारानभूषणानि तच्छास्त्राणि वा । सर्वानपि न तु काश्चित् । गलित स्वयमेव
 द्युतो नष्टो गर्वो येषा तान्त्रचयतु । करोत्वित्यर्थं ॥

ननु तादृशाप्यग्रन्थेनैव निर्वाहे किमित्यपूर्वोऽयं ग्रन्थोऽत आह—परीति । केचन
 काव्यवासनावासितान्त करणश्रेष्ठा अर्थानार्थानलङ्कारादीन्परिष्कुर्यन्तु, तथापि तैस्तथा
 कृतेऽपि मे क्लेशो रसगङ्गाधररचनरूप कथमपि स्वल्पतोऽपि गतार्थधरितार्थो न भ-
 विता । भविष्यतीति वाच्ये भवितेत्यनेनेद सूचितम्, स्वग्रन्थकरणशाले स्वतुल्यपण्डि-
 तसत्त्वेन तेषा गतार्थत्वेऽप्यभिमाणामत्पबुद्धीना न गतार्थत्वम् । अत एव केचन सह-
 दयधुरीणा इत्युक्तमिति । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन द्रष्टवति—तिमीन्द्रा मत्स्यविशेष-
 श्रेष्ठा पुनर्भूय सम्यङ् न तु यथाकथञ्चिक्षोभमालोडन कुर्वन्तु । एतेन तत्कृतं न तेन
 मन्दराचलप्रयातो विफलो निष्कल कि भवति । अपि तु नेति । तिमीन्द्राणा तत्रल-
 रजलाभेऽपि देवाना तदलाभात्तत्कारणेन साफल्यमिति भावः ॥

इतरग्रन्थतो विशेषान्तरमाह—निर्मायेति । उदेति । तत्तदलङ्कारादिलक्ष्यत्वयोग्य
 काव्य भामिनीविलासाद्यम् । अत्र रसगङ्गाधरग्रन्थे । लक्ष्मणोऽपि परकीयत्वाभावा-
 याह—न परस्येति । निहितमित्यन्यानुपपन्न । पूर्ववदाह—किमिति । मुमनसा पुष्पा-
 णाम् । गन्ध आमोद । कस्तूरिकावतेति वाच्ये जननशक्तित्वनेन सूचितम्, कदापि
 परकीयग्रहण न तत्र जनशक्तिमत्त्वेन यावदपेक्षितोत्पादनसम्भवादिति ॥

प्रतिजानीते—मननेति । मननरूपनौकापारगतविद्यारूपोद्धर्धिर्जगन्नाथात्पण्डित-
 श्रेष्ठ । पण्डितो नरेन्द्र पृथ्वीतो चैन वा । नरेन्द्रस्य पण्डित इति वा । पण्डितथासौ
 नरेन्द्रश्च तत्तुल्यत्वादिति वा । बलुतमु जगन्नाथपण्डितराज इति पृथ्वीपतिदत्तगाना-
 मिलापोऽयम् । कुतुकेनेत्यनेन स्वस्य ग्रन्थकरणे हेत्वाभाव सूचित । मीमासा विचार ॥

रसगङ्गाधरनामा सदभोंऽयं चिरं जयतु ।

किं च कुलानि कवीनां निसर्गसम्यञ्चि रञ्जयतु ॥

तत्र कीर्तिपरमाहादगुरुराजदेवताप्रसादाद्यनेकप्रयोजनकस्य काव्यस्य व्युत्पत्तेः कविसहृदययोरावश्यकतया गुणालंकारादिभिर्निरूपणीये तल्लिन्विशेष्यतावच्छेदक तदितरभेदबुद्धौ साधनं च तल्लक्षणं तावन्निरूप्यते—

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ॥

रमणीयता च लोकोत्तराहादजनकज्ञानगोचरता । लोकोत्तरत्वं चाह्यदगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेष । कारणं च तद्वच्छिन्ने भावनाविशेष पुन पुनर्गुणमथानात्मा । 'पुत्रस्ते जात', 'धनं ते दात्वामि' इति वाक्यार्थधीजन्यन्याहादन्य न लोकोत्तरत्वम् । अतो न तल्लिन्वाक्ये काव्यत्वप्रसक्तिः । इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्र-

प्राप्यते—रसेति । अयं बुद्धिम्य सदभं पद्यादक वान्य चिरं चिरच्छातं जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । किं च स एव निसर्गसम्यञ्चि स्वभाववर्णनोपयानि । एतेन हृत्त्रिमरमणीयनिरास । कवीनां कुलानि वशान्ममूहान्का रञ्जयन्वपुराणान्दरोतु ॥

तत्र करणीये ग्रन्थे । परमाहासे विगडितवेद्यान्तरानन्द । आदिना द्रव्यत्वाभादि । कवि काव्यकर्ता । सहृदयस्य दनुमवधानम् । कवेरनुभवश्चे सहृदयचैनेन न तु क्वचित्त्वेन । गुणेति । विशेषणैरित्यर्थे । आदना रसादिपरिग्रह । तन्निष्पन्नम् । निष्पन्नं उत्तम्यर्थं । तस्य विशेष्यतादानन्दस्य । तल्लक्षणं काव्यलक्षणम् । इत्येतावच्छेदकं च तदेव । तत्रकारकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति बोध्यम् । तानदादा । रमणीयेति । कथंभारिदारणाद्यस्य इति । व्यङ्ग्यादिसप्रशय वाचक इत्यनुवदा प्रतिपादक इत्युक्तम् । रमणीयशब्दप्रतिपादके व्याकरणादिरूपेऽतिव्याप्तिवारणाद्यर्थेति । 'पटमानय' इत्यादिवाक्यदारणाद्य रमणीयेति । ननु रमणीयम्याननुगतं ज्ञानमपि तत्त्वमत्तमेवेत्यत्र आह—रमणीयता चेति । ननु लोकोत्तरत्वमथाकथमिदं दुस्तुतरे । आलम्बितं चन्द्रानन्द एवात आह—लोकोत्तरत्वं चेति । अनुभवसाक्षिक इत्यनेन तदन्वयप्रमाणनिरास । स चानुभवः सहृदयानानन्द । एव च गोचरशेष इति नान । इति च भावनात्म्यमेव नान्दारत्वाद्—कारणं चेति । तद्वच्छिन्ने चमत्कारत्वात्प्रपञ्चानुगोतारूप-जालवच्छिन्ने । विशेषो ननु सानानम् । अत्र एव तन्व्यरूपनाह—पुनरिति । लोकोत्तरैति विशेषणवृत्तमाह—पुत्रस्ते इत्यादि । अत्र वाक्यार्थद्वयम् । तथा सति परिपृष्टं लक्षणमाह—इत्थं चेति । उक्त्यात्तदौ चरय । कृत्विर्निरानन्दस्य । अतिवि-

तिपादकशब्दत्वम्, यत्प्रतिपादितार्थविषयकभावनत्वम्, चमत्कारजनक-
तावच्छेदकं तत्त्वम् । स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्यप्रतिपादकताससर्गेण
चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम् । यत्तु प्राञ्चः 'अदोषौ
सगुणौ सालकारौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्याहुः, तत्र विचार्यते—शब्दार्थ-
युगलं न काव्यशब्दवाच्यम् । मानाभावात् । काव्यमुच्चैः पठ्यते, का-
व्यादर्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः, इत्यादिविश्वजनीनव्यवहा-
रतः प्रत्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेश्च । व्यवहार-
शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीय इति चेत्, स्यादप्येवम्, यदि काव्यपदा-
र्थतया पराभिमतं शब्दार्थयुगले काव्यशब्दशक्तेः प्रमापकं दृढतरं कि-
मपि प्रमाणं स्यात् । तदेव तु न पश्यामः । विमतवाक्यं त्वश्रद्धेयमेव ।
इत्थं चासति काव्यशब्दस्य शब्दार्थयुगलशक्तिमाहके प्रमाणे प्रागुक्ता-
व्यवहारतः शब्दविशेषे सिद्ध्यन्तीं शक्तिं को नाम निवारयितुमीष्टे ।
एतेन विनिगमनाभावादुभयत्र शक्तिरिति प्रत्युक्तम् । तदेव शब्दविशेष-
स्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम्, न तु स्वरुचि-

चमत्कारजनकज्ञाने समूहात्मन्विधया भासमानान्यार्थप्रतिपादकशब्दे काव्यत्ववार-
णाय ज्ञानेत्तत्प्राप्त्यै भावनेत्युक्तम् । शब्दत्वमित्यस्य काव्यत्वमित्यत्रान्वयः । धारावा-
हिकसकलज्ञाननिषयतादृशार्थप्रतिपादके वाक्येऽतिव्याप्तेराह—यत्प्रतिपादितेति ।
यादृशानुपूर्वाप्रतिपादितार्थविषयकत्वविशिष्टभावनत्वात् तज्जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वा-
मत्वमित्यर्थः । तेन नोक्तदोषः । तादृशवादाह—स्येति । स्व चमत्कारत्वम् । जनकता-
वच्छेदकार्येति । अर्थे भावनानिष्ठजनकतावच्छेदकतां विषयतासम्बन्धेन बोध्या । लक्ष्य-
तावच्छेदकं चैतत्समानाधिकरणं काव्येऽप्राथम्यतया व्यवहारेणान्वाङ्मनकतया च सिद्ध-
जातिविशेषरूपमुपाधिरूपं वा काव्यत्व बोध्यम् । प्राञ्च प्रकाशकृदादयः । नन्वास्माद्-
व्यञ्जकत्वसोभयत्राविशेष एव मानमत आह—काव्यमिति । प्रत्युत वैपरीत्येन ।
आदिना काव्यं पठितमित्यादिसंग्रहः । इत्यादीति । इत्यादि सार्वजनीनव्यवहारात् । सार्व-
निमित्तकत्वमिति । विशेषपक्षेन प्रागुक्तार्थकत्वसूचनम् । एवमप्येऽपि । एवेनार्थनिरासः ।
प्रतिपत्तेश्च निर्णयाच्चेत्प्रत्ययार्थः । परेति । प्रकाशकृदादीत्यर्थः । प्रत्यायकं निधयार्थम् ।
विमततेति । प्रकाशकृदित्यर्थः । उपसहरति—इत्थं चेति । तस्याश्रद्धेयत्वे चेत्यर्थः ।
शब्दस्यैवत्वसोभयत्र शक्यत्वान्वयः । एतेन व्यवहाररूपविनिगमनरमत्वेन । प्रकरणार्थमुप-
सहरति—तदेवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । तस्यैव शब्दविशेषरूपस्यैव । प्रासङ्गिक-

तस्य काव्यपदार्थस्य । एषैव च वेदपुराणादिलक्षणेष्वपि गतिः । अन्यथा तत्रापीयं दुरवस्था स्यात् । यत्त्वास्वादोद्बोधकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकं तच्च शब्दे चार्थे चाविशिष्टमित्याहुः, तन्न । रागन्यापि रसव्यञ्जकताया ध्वनि-कारादिसकलालंकारिकसमतत्वेन प्रकृते लक्षणोपस्थापते । किं बहुना नाट्याङ्गानां सर्वेणमपि प्रायशस्तथात्वेन तत्त्वापत्तिर्दुर्वारैव । एतेन रसोद्बो-धनमर्थस्यैवात्र लक्ष्यत्वमित्यपि पराम्भम् । अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्याप्तम्, प्रत्येकरुपास्त वा । नाद्य । एको न द्वाविति व्यवहार-स्येव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्थापते । न द्वितीय । एकस्मि-न्पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः । तस्माद्देवनाम्पुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षण-स्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिता । लक्षणे गुणालंकारादिनिवेशोऽपि न युक्तः । 'उदित मण्डल विधो' इति काव्ये दूत्यभिसारिकाविरहिण्यादिसमुदीरिते-ऽभिमरणविधिनिषेधजीवनाभावादिपरे 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ चाव्या-प्त्यापत्तेः । न चेदमकाव्यमिति शक्यं वदितुम् । काव्यतया पराभिन-

माह—एषैव चेति । अन्यथा वेदत्वादेरुभयत्राङ्गीकारे दुरवस्था व्यवहारोच्छेदापत्ति-रुपा । लक्षणीयत्वेति । तथा च तत्रातिव्याप्तिरेति भावः । सर्वेषामपि चेश्वादी-नामपि । अचित्तदभावादाह—प्रायश इति । तथात्वेन रसव्यञ्जकत्वेन । तत्त्वापत्ति-काव्यत्वापत्तिः । मन्त्रव्यवहारस्य दोषनाह—अपि चेति । व्यासक्तं व्यासज्यतु । उचितेति । यदि त्वान्माद्व्यञ्जकत्वस्योभयत्राङ्गीकारोपायविशेषावन्वयविवेकजनकज्ञानविषय-तावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यानुपहृतनीयत्वावच्छेदकत्वस्य प्रशशाद्युक्तत्वस्यैवतावच्छेदकत्वो-भयवृत्तित्वाच्च काव्यपठितम्, श्रुतं काव्यम्, बुद्धं काव्यमित्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यतुनि । अत एव वेदवादेरुभयवृत्तित्वप्रतिपादकं 'तद-धीते' इत्यादिमूलस्थो भगवान्प्रवृत्तिः समच्छते । लक्षणयान्यतरान्मित्रपि तत्त्वादेको न द्वाविति वन्न तदापत्तिः । तेनानुपहृमनीयत्वावच्छेदकत्वस्य प्रकाशोक्तं निर्वाचयम् । एवमा-स्तादार्शं वैलक्षण्यनिवेशात्कल्लक्षणद्वयमपि निर्वाचयति नान्यमनमपि दुष्टमित्युच्यते तदन्तु तथा । नामान्यलक्षणं तदोपादिपदापठितमेव तेषामपि मते । एव च न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । तदह—लक्षण इति । काव्यसामान्यलक्षण इत्यर्थः । आदिना संन्यादिपरिग्रहः । यथास्यमन्वयः । आदिना पतिप्राप्त्यादिपरिग्रहः । इदं च मन्त्र-निष्पादनेोभवान्वयि । अव्याप्त्यापत्तेरिति । गुणालंकारयोरभावादिति भावः । तथा अकाव्यमिति । ननु काव्यजीमित्तं चमकारितं तत्रान्नीत्यं वाह—काव्येति ।

तस्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । काव्यजीवितं चमत्कारित्वं चावशिष्टमेव । गुणत्वालंकारत्वादेरनुगमाच्च । दुष्ट काव्यमिति व्यवहारस्य बाधकं विना लाक्षणिकत्वायोगाच्च । न च सयोगाभाववान्वृक्ष सयोगीतिवदंशभेदेन दोषरहित दुष्टमिति व्यवहारे बाधकं नास्तीति वाच्यम् । 'मूले महीरुहो विहगमसयोगी न शाखायाम्' इति प्रतीतेरिवेद पद्यं पूर्वार्धे काव्यमुत्तरार्धे तु न काव्यमिति स्वरसवाहिनो विश्वजनीनानुभवस्य विरहादव्याप्यवृत्तताया अपि तस्यायोगात् । शौर्यादिवदात्मधर्माणां गुणानाम्, हारादिवदुपस्कारकाणामलकाराणां च शरीरघटकत्वानुपपत्तेश्च । यत्तु 'रसवदेव काव्यम्' इति साहित्यदर्पणे निर्णीतम्, तन्न । वस्त्वलंकारप्रधानानां काव्यानामकाव्यत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । महाकविसप्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात् । तथा च जलप्रवाहवेगानिपतनोत्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि कपिलादिद्विलसितानि च । न च तत्रापि यथाकथञ्चित्परम्परया रसस्पर्शोऽस्त्येवेति वाच्यम् । ईदृशरसस्पर्शस्य 'गौश्चलति',

ननु विलक्षणचमत्कारित्वं तत्रैवेति नोक्तदोषोऽन आह—गुणत्वेति । ननु काव्यधर्मत्वं रसधर्मत्वं वा गुणत्वम्, काव्यशोभावायकत्वं काव्यधर्मत्वं चालंकारत्वमित्यनुगम एवेति चेत्तत्त्वम् । तथापि गुणालंकारादीनादिपदेनादोषाविति विशेषणमयुक्तमित्यभिमतम् । युक्तं चैतत् । दोषसामान्याभावनिवेशे काव्यव्यवहारस्य विरलविषयतापत्तेः । इदं काव्यं दुष्टमिति व्यवहाराणापत्तेश्च । न चादोषपदेन स्फुटदोषराहित्यं विवक्षितम् । स्फुटत्वं च शब्दबोधप्रतिबन्धकम् । तेन नेराकाङ्क्षितानासन्नत्वे गृह्यते । अन्यथा रसादिदोषाणां त्यागे बीजानापत्तिः । नह्यदोषो रसदार्ढ्यमित्युक्ते रसादिदोषाभावप्रतीकत इति वाच्यम् । अर्थशब्देन रसम्यापि प्रहादिति भावः । तदाह—दुष्टकाव्यमितीति । एव च तेषामपि मते तादृशकाव्यलक्षणेऽदोषाविति मात्रम्यानिवेश इति बोध्यम् । स्वरसेति । सारत्तिकसेल्यर्थः । विश्वेति । सर्वजनीनेत्यर्थः । अपि प्रागुक्तरीतिमनुवायम् । ननु सामान्यलक्षणस्यादोषपदाघटितत्वात्तथा व्यवहारोपपत्तित आह—शौर्यादिति । उक्तार्थावायकत्वेन साम्यत्वम् । एव च विशेषलक्षणे तेषां निवेशोऽपि सामान्यलक्षणे तेषां न निवेश इति न कोऽपि दोष इति भावः । वस्त्विति । प्रधानपदस्योभयान्वयः । आकुलीति । उच्छेदेत्यर्थः । सप्रदायमेवाह—तथा चेति । विलसितानि चेति वर्णितानीत्यन्यनुपपत्तिः । न च तत्र रसोऽन्तीति भावः । यथाकथञ्चिदित्यस्यैव व्याख्या परम्परयेति । परम्परामेवाह—अर्थेति । सर्वम्यार्थस्येत्यर्थः ॥

‘मृगो धावति’ इत्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजकत्वात् । अर्धमात्रस्य विभावानुभावव्यभिचार्यन्वतमत्वादिति दिक् ।

तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा । सा च काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थिति । तदत च प्रतिभात्वं काव्यकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेष उपाधिरूप वासुण्डम् । तस्याश्च हेतु इन्द्रिदेवतामहापुरुषप्रमादादिजन्यमदृष्टम् । क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकारणभ्यासौ । न तु त्रयमेव । बालादेश्चौ विनापि केवलान्महापुरुषप्रमादादपि प्रतिभोत्पत्तेः । न च तत्र तयोर्जन्मान्तरीययोः कल्पनं वाच्यम् । गौरवान्मानाभावात्कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेश्च । लोके हि बलवता प्रमाणेनागमादिना सति कारणतानिर्णये पश्चादुपस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाय जन्मान्तरीयमन्यथानुपपत्त्या कारण धर्माधर्मादि कल्प्यते । अन्यथा तु व्यभिचारोपस्थित्या पूर्ववृत्तकारणतानिर्णये भ्रमत्वप्रतिपत्तिरेव जायते । नापि केवलमदृष्टमेव कारणमित्यपि शक्यं वदितुम् । क्रियन्तं चित्कालकाव्यं कर्तुमशक्नुवत कथमपि सजातयोर्व्युत्पत्त्यभ्यामयोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्य दर्शनात् । तत्राप्यदृष्टस्याङ्गीकारे प्रागपि ताभ्यां तस्याः

तस्य च काव्यस्य । केवलेत्यनेन निपुणतादिव्यारुति । शब्दार्थोपेति । शब्दार्थोभवेत्यर्थः । उपाधिर्धेति । उपाधिवत्परित्यागेन तत्त्वादीनारे बोजमित्यर्थः । शिल्पघटत्वादिबस्तुश्रेणीपरिधेवेति वार्थः । ‘असृग्म्’ इति पाठस्तु विन्त्य एव । तस्या प्रतिभाया । आदिना तपआदिपरिग्रह । व्युत्पत्तीति । लोकाशास्त्रादिनिषेधार्थः । न तु त्रयमेवेति । प्रतिभात्वावच्छिन्न प्रति निमित्तं त्रितयमेव कारणमिति नेत्यर्थः । एवकारेण इन्द्रिदेवतास्यपि कारणत्वमिति ध्वनयति । निष्प्रणत्रितयजन्यप्रतिभा चातिमितक्षणा । तस्यैव काव्य चातिविलक्षणमेवेति न दोष इति दिक् । दोषान्तरमाह—मानेति । ननु कार्यान्वधानुपपत्तिरेव माननमाह—कार्येति । केवलादृष्टादपीत्यर्थः । तदेव निरादयति—लोके हीति । लोकशब्द प्रहृतेतरपर । जागमधुति । आदिना स्मृत्यर्थः । अत एव बलवत्त्वम् । अन्यथा तु बलवतागमादिना तदनिर्णये तु । एवेन प्रभावव्याख्या कार्यानाधक्यं सूचितम् । केवलपद स्वार्थम् । प्रतिभा प्रकृति शेष । कथमपि केनापि प्रकारेण । व्युत्पत्त्यभ्यासयोः सतो रिति शेषः । ताभ्यां व्युत्पत्त्यभ्यासान्भ्याम् । तस्या प्रतिभाया । तत्र व्युत्पत्त्यभ्यासप्रादात्तित्वादिनिर्णये । एव च तदानीं सा न । अनन्तरं कथमपि प्रतिबन्धकनासे

प्रसक्तेः । न च तत्र प्रतिभायाः प्रतिबन्धकमदृष्टान्तरं कल्प्यमिति वाच्यम् । तादृशानेकस्वलगतादृष्टद्वयरूपनापेक्षया ह्यस्यव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेव प्रतिभाहेतुत्वकल्पने लाघवात् । अतः प्रागुक्तसरणिरेव ज्यायसी । तादृशादृष्टस्य तादृशव्युत्पत्त्यभ्यासयोश्च प्रतिमागतं वैलक्षण्यं कार्यतावच्छेदकम्, अतो न व्यभिचारः । प्रतिभात्व च कवितायाः कारणतावच्छेदकप्रतिमागतवैलक्षण्यमेव वा विलक्षणकाव्यं प्रतीतिः नात्रापि स । न च सतोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्र न प्रतिभोत्पत्तिस्तत्रान्वयव्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र तयोस्तादृशवैलक्षण्ये मानाभावेन कारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात् । पापविशेषस्य तत्र प्रतिबन्धकरूपकल्पनाद्वा न दोषः । प्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता समुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिन शक्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशिष्टा । प्रतिवादिना मन्त्रादिभिः कृते कतिपयदिवसव्यापिनि वाक्स्तम्भे विहितानेकप्रबन्धस्यापि कवेः काव्यानुदयस्य दर्शनात् ।

तच्चोत्तमोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा ।

शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्गस्तदाद्यम् ॥

सा भवत्येवेति भावः । ह्येति । प्रतिबन्धकादृष्टादि नाशक्तयेति भावः । एतेनोक्तद्वयव्यावृत्तिः । नन्वेव प्रतिभाकार्यकारणभावे व्यभिचारोऽत आह—तादृशेति । केवलैत्यर्थः । तथा च निजातीयप्रतिभा प्रति तत्कारण निजातीयप्रतिभा प्रति ताविति न दोष इति भावः । नन्वेवमपि प्रतिभाकारणकार्यकारणभावे व्यभिचार एवात आह—प्रतिभात्वं चेति । प्रागुक्त सामान्यरूपमित्यर्थः । नन्वेवमप्येकप्रतिभातोऽपरमपि काव्यं स्वादत् आह—प्रतिमागतेति । भवतीति । द्वितीयकार्यकारणभावेऽपि न व्यभिचार इत्यर्थः । ननु वैलक्षण्यमदृष्टमहकृतत्वरूपभेदोक्तं तच्च तत्रास्त्येवेत्यत आह—पापेति । नन्वेवमिदमेव गौरवमत आह—प्रतीतिः । एव च कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणताया ह्यमृत्वेन काव्यं प्रति यथोभाभ्यां स्वीक्रियते तथात्रापीति न मेऽविकल्पनस्य गौरवमिति भावः । समुदितहेतुतादिगते तस्वीकार आचर्यरु इत्याह—प्रतिवादीति । विहितेति । कृतानेककाव्यस्यापीत्यर्थः ॥

तच्चेति । काव्यं चेत्यर्थः । शब्दार्थाविति । गुणीभावितात्मानौ शब्दार्था यत्र कमप्यधमभिव्यङ्ग इत्यन्वयः । भूमिं निदानम् । व्यङ्ग्यपदस्योभयत्र संबन्धः । एवमप्ये-

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः । अ-
पराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यन्यापि चमत्कारितया तद्धारणाय गुणीभावित्वा-
त्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुज दरमीलनयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रह स्थानादेरुद्दीपनस्य
च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचा-
रिणः, सयोगाद्रतिरभिव्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
यद्ययं शयितः स्यात्तदास्थाननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्तसफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथा-
सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः । तदशब्देन मनोरथपदेन सामान्या-
कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
कारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति निषयविशेषविशिष्टे-
च्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
स्यैव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
भिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । अमुन्दरन्वेषि बोध्यम् । गुणीभावित्वात्मानाविति वाच्यस्य
निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरवोक्तिः । एव सविधप्राधान्यनुत्प्राधान्यञ्च अक्षिप्ताना-
मपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्विस्तृतस्य । दारपत्रत्वेऽपि दा-
र्याभावादहो इत्याशयः । रह एवान्तम् । त्रपौत्सुक्यादेश्चिरिति । शरेत्वेन त्रप-
व्यङ्ग्या, निरीक्षणं चोत्पद्यमिति बोध्यम् । सयोगात्सम्बन्धात् । रतिरिति । नायि-
काया इति शेषः । शयित इति । कर्तरि भूते क् । ‘तदास्थाननाम्बुजम्’ इति पाठः ।
एव उच्यते च्छेदे । तदशब्देनेत्यन्यं व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वे-
त्यर्थः । तथा च शब्दस्याव्यङ्ग्यत्वमिति भावः । सामान्येनेत्यन्यं व्याख्या मनोरथेति ।
यद्वा सामान्येनेच्छात्वेन । अत्रचिदुक्तं च नृत्तार्थात् । चमत्काराभावे हेतुमाह—नहींति ।
तत्र हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एव च ध्वनिवि-
शेष एवतद्बोध्यम् । स्पष्टशब्दार्थो गूढात्तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पश्यन्तोऽसौ रमदो-

नालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्वीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रत्यनुभावतयैव सुन्दरत्वेन तदव्यञ्जने चुम्बयामीति शब्दचला-
च्चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
त्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीताया तस्या मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलनयनत्वविशिष्टनिरीक्षण विधेयमिति नानुवाद्यताव-
च्छेदकत्व तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलनयनत्वविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रपाया
एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्ते । वाच्य-
वृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यञ्जनया
तस्या तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

यथा वा—

‘गुरुमव्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।

दरकुण्डलताण्डव नतभ्रूलतिक मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥’

अत्र घूर्णितासीदित्यनेनासमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचित कृतवानसीत्यर्थसव-
लितोऽमर्षश्चर्वणाविश्रान्तिधामत्वात्प्राधान्येन व्यज्यते । तत्र शब्दोऽर्थश्च
गुण ।

धनिरूपे सप्तमोऽंशे च । व्यङ्ग्यस्य वाचनीकरणे वमनाहरोप इति प्राञ्ज । नन्वत्र
पक्षे यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते इत्यादि पर्यायोक्तप्रकरणस्य
लघ्न्यनिरोधोऽन आह—चुम्बनेच्छाया इति । सशालिकारनिरूपणे च स्फुटतर
निहप्रयिष्यत एव ग्रन्थकृता । एवसाङ्ग्यथा येन तत्रव्यङ्ग्ये । तदव्यङ्ग्ये रत्यव्य-
ञ्जने । एवमिच्छाया इव । यथाकथञ्चित्त्वमत्त्वादाह—प्राधान्येनेति । तस्या त्रपा-
याम् । एतन्प्रेऽपि । मुरयेति । मुह्यतया वाक्यतात्पर्यतिप्रयत्नायोगादिसर्थं ।
तत्कार्येति । त्रपायावैतर्क्यं । मात्रपदेन तदव्यङ्ग्यवच्छेद । ननु मीलनयनत्वमेव
विधेयमास्तामन आह—त्रपाया इति । त्रपाजनकतया निरीक्षणस्योपयोगादाह—अ-
नतीति । ननु वैपरीलेन निरीक्षणविशिष्टदरमीलनयनत्वमेव विधेयमास्तामनत आह—
वाच्येति । भावप्रदानमार्यामिति विद्वान्तादिति भाव । तस्या रतौ । तस्यात्रपाया ।
गुरुमध्येति । श्वादिस्त्रीपददेशोपविष्टा । कमलमुकुलेन मन्द गिरा हता । अन एव
घूर्णन भ्रमण तादृशी सा मामवलोक्य दरेति नरेति च यथा स्यात्तया घूर्णितासीदित्य-
न्वय । मन्दत्वफल दरेति । गुरुमध्यगतभ्रामरेति । नायकोक्तिरिय सखाय प्रति । इ-

यथा वा—

तल्पगतापि च सुतनु श्वासासङ्गं न या सेहे ।

सप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्दमाक्षिपति ॥

इदं च पद्य मन्निर्मितप्रबन्धगतत्वेन पूर्वसाकाङ्क्षमिति दिङ्मात्रेण व्याख्यायते—या नववधू पत्यङ्कशयिता श्वासस्यासङ्गमात्रेणापि संकुचदङ्गलतिकाभूत्मा सप्रति प्रस्थानपूर्वरजन्या प्रवत्स्यत्पतिका । प्रियेण सशङ्केन समर्पित हृदि पाणिं नववधूजातित्वाभाव्यादाक्षिपति । परं तु मन्दम् । अत्र शनै स्वस्थानप्रापणात्मना मन्दाक्षेपेण रत्यास्य. स्थायी सलक्ष्यक्रमतया व्यज्यते । उपपादयिष्यते च स्थाय्यादीनामपि सलक्ष्यक्रमव्यक्तत्वम् । अमुमेव च प्रभेद ध्वनिमामनन्ति । यत्तु 'चित्रमीनासायामप्पव्यदीक्षितै 'नि शेषच्युतचन्दनम्' इति पद्य ध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे व्याख्यातम्—'उत्तरीयकर्पणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय नि शेषग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युते स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन सभोगचिह्नोद्धाटनाय तटग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युति स्यात्, तत्र तु मनयोस्तट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाश्लेषकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽथर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य त्रिचिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य नि शेषमृष्टनोक्ता । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन सभोगचिह्नोद्धाटनायाथर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागोऽथरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैव, इत्यादिना, इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्, इत्यन्तेन सदभेण तटादिघटिता वाक्यार्थाः

तवानमोल्लस्येति । अस्वाप्यमर्षं प्रति गुणैव । तन्दायंलात् । स्वल्पितो विशिष्ट । चर्वणेति । पार्श्वन्तिकाम्बादाश्रयत्वादित्यर्थं । तनामर्षं । अयमेव पूर्वोदाहरणाद्विशेष । तत्पदस्या । असहे हेतुगर्भं विशेषणं सुतनुति । स्वहृदयस्थित शनै स्वस्थान प्रापयतीत्यर्थं । प्रबन्धो भामिनीपिलागाह्य । ननोटाप्रकरणादाह—नचेति । आह् ईपदर्थं । सप्रतीलन्वार्धमाह—प्रस्थानेति । प्रकरणादाह—प्रप्रदिति । सशङ्केनेति । सुतनुत्वात्प्राशङ्गेति भाव । मन्दमिति । भागिरिरहसाहयेति भाव । संलक्ष्येति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः क्रम सलक्ष्यो यत्र तथेत्यर्थं । अयमेव पूर्वो विशेष । ननु स्थाय्यादीनामसलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वमेव प्राचीनैरुक्तमत आह—उपेति । अनुसुत्तनोत्तनम् । व्याख्यानमे-

ज्ञानव्यावृत्तिद्वारा समोगोद्धानामाश्लेषचुम्बनादीना प्रतिपादनेन प्रधानव्य-
ङ्ग्यव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति' इति, तदेतदलकारशास्त्रतत्त्वानवबोध-
निबन्धनम् । प्राचीनसकलग्रन्थविरुद्धत्वादुपपत्तिविरोधाच्च । तथा हि-
पञ्चमोह्लासशेषे 'नि शेषेत्यादौ गमकृतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि
तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव ज्ञानकार्यत्वेनोपात्तानीति
नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि' इति काव्यप्रकाशकृतोक्तम् ।
तथा तत्रैव तेन

‘भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मालिदो तेण ।

गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥’

इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्ति गतार्थयतो व्यक्तिविवेक-
कृतो मत प्रत्याचक्षणेन व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च सदिद्यमानादपि
लिङ्गाद्यञ्जनमभ्युपगतम् । इत्यमेव च ध्वनिकृतापि प्रथमोद्घोत । एव च
व्यञ्जकाना साधारण्य प्रतिपादयता प्रामाणिकाना ग्रन्थैः सहासाधारण्य
प्रतिपादयतस्तव ग्रन्थस्य विरोध स्फुटः । किं च यदिद नि शेषेत्याद्यवा-
न्तरवाक्यार्थाना वापीज्ञानव्यावृत्तिद्वारेण व्यङ्ग्यासाधारण्यं सपाद्यते

वाह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन । इत्यादीत्यादिना प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन
किंचिद्विलम्बमित्यन्यथानिदिपरिहाराय दूरमिति । अत्यर्थमित्यापानतोऽर्थ । एतेन का-
लान्यथासिद्धिनिरास । पुन ज्ञानसाधारण्यव्यावर्तनेन समोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्रान्त
इति हृदयस्थितोऽर्थ । कालत ज्ञानेन सर्वतोऽञ्जनलोप स्यात्तव तु लोचनयो क्वचित्प्रान्त
एवानञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादि परिग्रह । वाक्यार्था विशेषणवाक्यार्था । प्रधान-
व्यङ्ग्य समोग । तत्र ग्रन्थविरोधमाह—पञ्चमोह्लासेति । अस्योक्तमित्यत्रान्वय ।
गमकेति । समोगेत्यादि । अत्रैव नि शेषेत्यादावेव । प्रतिबद्धानि जन्यतया न तत्रैव
सचद्धानि । अनैकान्तिकानि साधारणानि । तत्रैव पञ्चमोह्लास एव । तेन प्रकाशकृता ।
अभ्युपगतमित्यत्रान्वय । अत्रमेति । ‘अत्र धार्मिक विश्रब्ध स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छानेकुञ्जवातिना इत्तसिहेन ॥’ कुमुमावचयार्थं कुञ्जे धार्मिकपरिभ्रमणेन
खण्डितसकतायास्तत्रिवारणोक्तिरियम् । अत्र वाच्येन मीढस्वभावस्य गृहे श्रनिवृत्त्या
भ्रमणेन निकुञ्जे सिहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्य । इत्यमेवेति । उक्त स्वीकृत चे-
त्यर्थ । ननु तै साधारण्ये व्यञ्जने स्वीकृतेऽसाधारण्ये सुतरामज्ञीवृतम्, प्रकृते च तथा
समवात्म्योपपादितमिति कस्यैर्विरोध इति चेत्सत्यम्, अत एवोपपत्तिविरोधोऽपरो दो-

तत्किमर्थमिति पृच्छामः । व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनार्थमिति चेन्न । व्यञ्जकग-
तासाधारण्यस्य व्यञ्जनानुपायत्वात् ।

‘औणिह् दोञ्चल्ल चिन्ता अलसन्तणं सणीससिअम् ।

मह मन्दभाअणीए केर सहि तुह वि परभवइ ॥’

इत्यादौ साधारणानामेवौनिश्चादीना वक्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यञ्ज-
कताया अभ्युपगते । प्रत्युतासाधारण्यस्य व्याप्त्यपरपर्यायत्वानुमानानुकृ-
लतया व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च । अथ तदादिघटितत्वेऽपि न नि शेषेत्यादिवा-
क्यार्थानामसाधारण्यम् । सलिलद्रवसनकरणकप्रोञ्ठनादिनापि तत्सम्भ-
वादिति चेत्तर्हि वापीस्नानव्यावर्तनेन क पुरुषार्थः । एकत्रानैकान्तिक-
त्वमेव बहुष्वनैकान्तिकताया अपि ज्ञाताया अनुमितिप्रतिकूलत्वाद्य-
क्तिप्रतिकूलत्वाच्च । अपि चात्र हि तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्य-
शरीर तदन्तिकगमनं नरणरूपफलाशयेति द्वय घटकम् । तत्र तावत्तद-
न्तिक गतासीत्यशस्य त्वन्मते व्यङ्ग्यत्व दुरुपपादम् । त्वदुक्करीत्या
विशेषणवाक्यार्थानां नि शेषेति प्रतिपाद्याना वाच्यार्थे वापीस्नाने वाधित-
त्वाद्वाच्यसंज्ञागतप्रधानवाक्यार्थामृतविधिनिषेधप्रतिपादकाम्या गता न
गतेति शब्दाभ्यां विरोधिलक्षणया निषेधस्य विधेश्च प्रतीतेरुपपत्तेः । नहि
मुस्यार्थवाधेनोन्मीलितेऽर्थे व्यक्तिषेधतोचिता । यथा ‘अहो पूर्णं सरो
यत्र लुठन्त स्नान्ति मानवा’ इत्यत्र कर्तृविशेषणानुपपत्त्यधीनोत्थासे

योऽभिहितम्मुपपादयति—किं चेत्यादि । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यरसभोगं प्रत्यसाधारण्य-
मित्यर्थः । अनुपाय-वे हेतुमाह—औणिह्मिति । ‘औनिश्च दोञ्चल्ल चिन्ताल्लल्ल मनि-
श्वन्तितम् । मम मन्दभागिन्या इत्ते सखि त्वामपि परिभवति ॥’ इतवानुक्तरसभोगा दूर्ता
प्रयुपभोगचिह्नैस्त्व ज्ञानरत्ना नायिकाया इत्यनुक्तिः । साधारणानां रोगादितोऽपि तत्सम्भ-
वादः । यथात्रैव नायिकायाम्द्वियोगतः । वक्रादीति । आदिना बोद्धव्यपरिग्रहः । ननु
तस्य तदनुपायत्वेऽपि सति सम्भवे तत्प्रतिपादनमित्युक्तमेवात आह—प्रत्युतेति । व्य-
क्तीति । व्यञ्जनेत्यर्थः । एवमत्रेऽपि । एव च व्यञ्जनाग्निद्विरेव न स्यादिति भावः । त-
दादील्लस्य वापीस्नानव्यावर्तनायेत्यादि । आदिना जलविन्दुपातादिपरिग्रहः । ‘जाताया’
इति पाठः । नन्वत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यञ्ज्यत इति प्रका-
शकाराद्युक्तत्वात्प्राधान्यव्यतिरेक्या इत्यात आह—अपि चेति । तन्मत इत्यनेन तेषां

पूर्णत्वाभावे । अथ तदन्तिक्रमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणस्य फलाशस्य लक्ष्यशक्तिमूलध्वननवेद्यत्वमव्याहृतमेवेति चेत्, 'अधमत्वमप्रकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति' इत्यादिना सदर्भेण भवतैवार्थापत्तिवेद्यतायाः स्फुट वचनात् । अन्यलभ्यस्य च शब्दार्थताया अस्वीकृते । अन्यच्च यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापार तथापि न तवेष्टसिद्धिः । वाच्याना नि शेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामधमत्वस्य च त्वदुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गान् । एव चोपपत्तिविरोधोऽपि स्फुटतर एव । तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपिताना विशेषणवाक्यार्थानाम् । तथा हि 'अयि वान्धवजनस्वाज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे खानफालातिक्रमभयवगेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिक्रमगत्वैव वापीं स्नातुमितो ममान्तिकाद्रतासि न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दु खदातृत्वेनाधमस्यान्तिक्रमः । यतो नि-शेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव नोर.स्थलम् । वापीगतवहुलयुवजनत्रपा-पारवस्यादंसद्वयलमाप्रस्तस्त्रिकीकृतभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मु-

मते तत्सूपपादमिति सूचिनम् । त्वद्बुक्तेति । तदादिघटिनतरूपमेत्यर्थः । निषेधस्येति । यथाक्रममन्वयः । उन्मीलिते प्रकटिते । कर्तृविशेषणं लुप्तन्त इति । तदनुपपत्त्यधीन उल्लासो यस्य विरोधिलक्षणया पूर्णत्वाभावस्य तत्र यथा न व्यञ्जनावेद्यत्वेत्यर्थः । लक्ष्येति । लक्ष्यं तदन्तिक्रमन तस्य या शक्तिः सामर्थ्यं तन्मूल यद्यञ्जन तद्व्यञ्जनेत्यर्थः । आदिना 'नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा तादृश हि दूतीप्रेषणात्प्राचीनं सर्वं सोढमेवेति नोद्धाटनार्हम्, अन्यथा स्वयं दूतीसप्रेषणानुपपत्ते' इत्यादिपरिग्रहः । तस्यापि रमणस्यापि । ननु तद्व्यञ्जत्वेऽपि व्यञ्जना कुतो नात आह—अन्येति । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । यथा-कथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरिक्तम्याभावादिति भावः । अत्र रमणे । संभोगमात्रेति । तदन्येन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिनि भावः । उपसहरति—एवं चेति । उक्तरीत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गे चेत्यर्थः । एव चात्र तदनुरोधेन तथोक्तानुपपत्तिविरोधवत्तत्र तदनुरोधलागेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विदग्धमेव तदाह—अपीति । कथं तर्हि तस्या व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशानुक्तमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीकान्तेत्यर्थः । निरूपितेति । बोधित्वेत्यर्थः । गमे इत्यन्तव्याप्त्या स्वार्थेति । अन्तिकमित्यत्र गतासीत्यनुपपत्तेः ।

हुरामर्शात् । एवं त्वरया सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽधरस्तु
 तदपेक्षया गण्डपजलरदनशोधनाहुल्यादीनामधिकसमर्द्धभावहतीति तथा ।
 किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलमात्रससर्गादूरमुपरिभाग एवानजने ।
 शीतवशात्तानवाच्च तव तनु पुलकितेति । एव तस्या विदग्धाया गूढता-
 त्यर्थैवोक्तिरुचिता । अन्यथा वैदग्ध्यमज्ञापते । एव साधारणेष्वेव वा-
 क्यार्थेषु मुख्यार्थे वाधाभावात्तात्पर्यार्थस्य झटित्यनाकलनात्कुतोऽत्र लक्ष-
 णावकाशोऽनन्तर च वाच्यार्थप्रतिपत्तेरैकतृत्रोद्भवनायकादीना वैशिष्ट्यस्य
 प्रतीनौ सत्यामघमपदेन स्वप्रवृत्तिप्रयोजको दुःखदातृत्वरूपो धर्मः
 साधारणात्मा वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो
 व्यञ्जनाव्यापारेण दृतीसभोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्या-
 लंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्ष । एतेन 'अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या
 कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति ।
 नापि स्वापराधपर्यवसायिदृतीसभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृश
 च दृतीसप्रेषणात्प्राचीनं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या सभोग-
 रूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायि-
 काया सखीसमक्ष तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितु-

एव प्रपापारक्यात् । तथा निर्मृष्टराग । तन्वीलम्बार्थमाह—तान्नाश्चेति । कृशता-
 चेत्यर्थं । उपसहरति—एवमिति । उक्तप्रकारेत्यर्थं । प्रागुक्तलक्षणापत्तिदोष इह
 नेत्याह—एवमिति । मुख्यार्थे वापोन्नानं । अनन्तेति । वाच्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तर चे-
 त्यर्थं । वक्त्री विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दृती । नायकतादृश । आदिना
 काजादिपरिग्रह । अधमपदेनेति । बोधित इति शेष । स्वेति । अधमपदप्रकृ-
 त्तिनिमित्तमित्यर्थं । साधारणेति । तादृशकर्मन्तरसाधारणेत्यर्थं । दातृत्वरूपेण
 स्थित इति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य सकलाधमसाधारणस्यैकान्याभावात्तद्वर्मात्तत्र
 तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीक्या । प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो धर्मः । तत्र च वाच्य-
 कक्षाया दुःखत्वेन रूपेणापराधान्तरनिमित्तं दुःख प्रकरणादिवशाद्व्यतीभूय भासते ।
 व्यङ्ग्यकक्षाया तु दृतीसभोगनिमित्तदुःखत्वेन 'दृतीसभोगनिमित्तकं दुःखमिति भाव ।
 तदभिप्रायेणोच्यते स्थित पर्यवस्यतीति चेति । स्वापेति । स्व नायिका । दृतीसभोगादि-
 रूप यद्वीनकर्मैत्यर्थं । एतेनेत्युपमाह—चिदेति । तदुपेति । दृत्युपेत्यर्थं । अति-

मतितमामनौचित्येन प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसह्यतया दूर्ती
प्रति प्रतिपिपादयिपितत्वादिति दिक् ।

यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणं तद्वितीयम् ॥

वाच्यापेक्षया प्रधानीभूत व्यङ्ग्यान्तरमादाय गुणीभूत व्यङ्ग्यमादायाति-
व्याप्तिधारणायवधारणम् । तेन तस्य ध्वनित्वमेव । लीनव्यङ्ग्यवाच्य-
चित्रातिप्रमङ्गवारणाय चमत्कारेत्यादि । यत्तु 'अतादृशि गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यम्' इत्यादि काव्यप्रकाशगतलक्षणे चित्रान्यत्व टीकाकारैर्दत्तम्, तन्न ।
पर्यायोक्तममासोक्त्यादिप्रधानकाव्येष्वव्याप्त्यापत्तेः । तेषां गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यतायाश्चित्रतायाश्च सर्वालंकारिकसमतत्वात् ।

उदाहरणम्—

'राधवविरहज्वालासतापितसह्यशैलशिखरेषु ।

शिशिरे सुख शयाना कपय कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥' इति ।

अत्र जानकीकुशलावेदनेन राधवः शिशिराकृत इति व्यङ्ग्यमाकस्मिक-
कपिकर्तृकहनूमद्विषयककोपोपपादकतया गुणीभूतमपि दुर्देववशतो दास्य-
मनुभवद्राजकलत्रमिव कामपि कमनीयतामावहति । नन्वेव प्रागुक्तमाक्षेप-
गतं मान्द्यमपि नववधूप्रकृतिविरोधादनुपपद्यमान व्यङ्ग्येनैवोपपाद्यत
इति कथमुत्तमोत्तमता तस्य काव्यस्येति चेत्, न । यतो ह्यनुदिनसख्यु-
पदेशादिभिरनतिचमत्कारिभिरप्युपपद्यमान मान्द्यमिदं प्रथमचित्तचुम्बिनी

तमामलन्तम् । प्राचीति । दूर्तीसप्रेक्षणीदिलादि । अन्यथा वैदग्ध्यमिदमज्ञापति ।
दोषान्तरमपि प्रागुक्तं तदाह—द्विगिति । द्वितीयमुत्तमम् । वाच्येति । वाच्यार्थेन
प्रधानमन्यव्यङ्ग्यादप्रधानं यद्यङ्ग्यं तदादायेत्यर्थः । अपराङ्गोदाहरणे 'अथ सरसनोत्कर्षा'
इत्यत्रापि वाच्यापेक्षया शृङ्गारस्य न प्राधान्यम् । शोकोत्कर्षकतया शृङ्गाररूपव्यङ्ग्यापे-
क्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । एव सर्वत्रापराङ्गोदाहरणेऽप्युक्तम् । अवधारणे एव ।
तस्य साप्रतमुक्तस्य लीनव्यङ्ग्येति बहुव्रीहिः । शब्दचित्रे तदभावादाह—वाच्येति ।
तत्रोत्तमतादिप्रसङ्गेत्यर्थः । उदेति । लक्षितद्वितीयकाव्योदाहरणमित्यर्थः । राधवविर-
हेति । शोतावियोगवृत्तरामविरहानलज्वालासतापितसह्यनामकादिशिखरेषु शिशिरतौ
सुखं यथा तथा शयाना इत्यादिरर्थः । कोपो वाच्यः । प्रागुक्तं ध्वनितृतीयलक्ष्ये 'तन्पग-
तापि च' इति पद्ये उक्तम् । व्यङ्ग्येनैव रत्नास्यस्थायिनैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । प्रथ-

विप्रलम्भरतिमप्रकाशयन्न प्रभवति स्वातन्त्र्येण परनिर्वृतिचर्चणागोचरता-
माधातुम् । इत्यमेव नि शेषच्युतचन्दनमित्यादिपद्येष्वधमत्वादीनि वा-
च्यानि व्यङ्ग्यातिरिक्तेनार्धेनापाततो निष्पन्नशरीराणि व्यञ्जकानीति न
तत्रापि गुणीभावः शङ्कनीयः । अनयोर्भेदयोरनपहवनीयचमत्कारयोरपि
प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्ति कश्चित्सहृदयवेद्यो विशेषः । यत्तु चित्रमीमा-
साकृतोक्तम्—

‘प्रहरविरतौ मध्ये वाहस्ततोऽपि परेण वा
विमुक्त सकले याते वाहि प्रिय त्वमिहेष्यसि ।
इति दिनशतप्राप्य देश प्रियस्य प्रियासतो
हरति गमन बालालापै सवाप्पगलज्जलै ॥

इत्यत्र सकलमहः परमावधिस्तत पर प्राणान्धारयितु न शक्नोतीति
व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गमतो गुणीभूतव्यङ्ग्यम्’ इति ।
तत्र । सवाप्पगलज्जलानां प्रहरविरतावित्याद्यालपानामेव प्रियगमननिवा-
रणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गताया व्यङ्ग्यस्य गुणीभावाभावात् । आलापैरिति तृती-
यया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरणतायाः स्फुट प्रतिपत्ते । न च व्यङ्ग्य-
स्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र समवतीति तथोक्तमिति वाच्यम् । निःशेषच्यु-
तचन्दनमित्यादाविवाधमत्वरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गताया दृतीसमोगादौ सम-
वाद्गुणीभावापत्ते । अस्तु वा तत्र पर प्राणान्धारयितुं न शक्नोतीति

मनेव । चित्ताह्वानमित्यर्थः । अर्थेति । अच्यञ्जयन् । स्वेति । मन्दत्वमात्रेणेत्यर्थः ।
परेति । परमसुखान्वादिप्रियनामित्यर्थः । अर्धेनापराधान्तरनिमित्तकडु खदातुल्यरूपेण ।
तत्र तात्पर्याभावादाह—आपातत इति । ननु कभेदयोधमत्त्वेत्वात्प्रादिक्रममेवास्ता-
मत आह—अनयोरिति । प्रहरविरताविति । हे प्रिय, त्वं किं प्रहरसमार्थं दिनमध्ये
याते वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण वातेन वा सर्वेदिने गते वेह मन्त्रभाषे उत
निधयेनेष्वस्त्वानि यति । इत्येव प्रकारेण । आलापेऽच्यान्वयः । अत्रे स्पष्टम् । शतश-
ब्दोऽनियतसङ्ख्यावाचा । एवमुच्यङ्ग्यव्यवच्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोतीत्यन्तस्य । ननु
विनिगमनारिरहोऽन आह—आलापैरिति । प्रहृत्यन्य तादृशात्तापस्य । अपिहृत्स-
मुच्चये । ननु सवाप्पगलज्जलतदुष्वाद्यानां गमनोत्तरविरक्तान्वाचित्तिनिवारकतवाप्यु-
पपत्तेर्यङ्ग्यस्य इति नानामेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह—अस्तु चेति । अन्तरा-
दिष्वङ्ग्यपरादादेव ध्वनिगुणभूतव्यङ्ग्यपारिव्यवहारस्योपपत्तयानतया विप्रलम्भेन च-

व्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभावस्तथापि नायकादेर्विभावस्य वाष्पा-
देरनुभावस्य चित्तावेगादेश्च सचारिणः सयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन
ध्वनित्वं को निवारयेत् ।

यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तृतीयम् ॥

यथा यमुनावर्णने—‘तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहि-
मगिरिमुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी’ इति । अत्रोत्प्रेक्षा
वाच्यैव चमत्कृतिहेतुः । श्वैत्यपातालतलनुम्बित्वादीनां चमत्कारो
लेशतया सन्नप्युत्प्रेक्षाचमत्कृतिजठरनिलीनो नागरिकेतरनायिकाकल्पितका-
श्मीरद्रवाङ्गरागनिगीर्णो निजाङ्गगौरिमेव प्रतीयते । न तादृशोऽस्ति
कोऽपि वाच्यार्थो यो मनागनामृष्टप्रतीयमान एव स्वतो रमणीयतामा-
घातुं प्रभवति । अनयोरेव द्वितीयतृतीयभेदयोर्जागरूकाजागरूकगुणी-
भूतव्यङ्ग्ययोः प्रविष्टनिखिलमलंकारप्रधानं काव्यम् ।

यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमं चतुर्थम् ॥
यथा—

‘मित्रात्रिपुत्रनेत्राय त्रयीशात्रवशत्रवे ।

गोत्रारिगोत्रजत्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः ॥’ इति ।

नित्तं को निवारयेदिति चिन्त्यम् । अन्यथा ‘प्रामतरुणम्’ इत्यादिगुणीभूतव्यङ्ग्योपप्रका-
शाद्युक्तोदाहरणानामप्यसगलापत्तां व्याकुलीं स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसकेतभङ्गेन वाच्यमु-
खमालिन्वातिशयरूपानुभावमुखेनैव विप्रलम्भाभामपोषणं न केवलेन सकेतभङ्गेन । त-
स्याकर्तव्यत्ववुञ्जापि सभवादिति बोध्यम् । व्यङ्ग्येति । तदसमानाधिकरणत्वं चास्फुट-
तया बोध्यम् । हिमावतस्य मैनाकपुत्रः । लम्बीकृतजलप्रविष्टं वै भुजविशेषणं । तद्द्रवा-
चरिता । ‘उपमानादाचारे’ इति क्यङ् । सखी यमुना वाच्यैव । तदर्थं क्यङ् सत्त्वात् ।
अत्र श्वेतपातालतलगामिनी भागीरथी तादृशविशिष्टभुजत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवव्यावर्त्य
व्यङ्ग्यमाह—श्वैत्येति । व्यङ्ग्यानामिति शेषः । नागेति । प्रामाण्येत्यर्थः । अत एव
सम्प्लेपनाम्नाङ्गगौरित्वनिराकरणम् । काश्मीरद्रव्यं केसररसः । सत्रपीत्यनेन व्यङ्ग्यास-
मानाधिकरणत्वमित्येव कुतो नोक्तमित्यस्य निरासः । तदाह—न तादृश इति । मना-
गिति । इषदसृष्टव्यङ्ग्य एवेत्यर्थः । उपस्कृतत्वं पोषितत्वम् । अत एव तस्याः प्राधा-
न्यम् । गोत्रात्र इति तृजन्तस्य चतुर्थ्यन्तम् । शिवाय विषावे वा । सूर्याचन्द्रनेत्राय ।
त्रयी वेदत्रयी तत्र शात्रवं शत्रुत्व यस्य मदनस्य, येश वा दैत्यानाम्, तच्छत्रवे । गोत्रारि-

उत्पातस्तामसानामुपहतमहसा चक्षुषा पक्षपातं

सघातं कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिप्रान्तत प्रादुरासीत् ॥'

अत्र वृत्त्यनुप्रासप्राचुर्यादोजोगुणप्रकाशकत्वाच्च शब्दस्य प्रमादगुण-
योगादनन्तरमेवाधिगतस्य रूपकस्य हेत्वलकारस्य वा वाच्यस्य चम-
त्कृत्योत्तुल्यस्कन्धत्वात्ममेव प्राधान्यम् ।

तत्र ध्वनेरुत्तमोत्तमस्यासरूपभेदम्यापि सामान्यतः केऽपि भेदा निरू-
प्यन्ते—द्विविधो ध्वनिः, अभिधामूलो लक्षणामूलश्च । तत्राद्यस्त्रिविधः ।
रसवस्त्वन्कारध्वनिभेदात् । रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्रमोपलक्षणाद्रसभावतदा-
भासभावशान्तिभावोदयभावसधिभावशबलत्वाना ग्रहणम् । द्वितीयश्च
द्विविधः । अर्थान्तरसकमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च । एव पञ्चा-
त्मके ध्वनौ परमरमणीयतया रसध्वनेस्तदात्मा रसन्भावदभिधीयते—

समुचितललितसंनिवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं
प्रविष्टंस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदु-
प्यन्तरमणीयत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यप-
देश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिरुदीपनका-
रणैश्चुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च संभूय प्रा-
दुर्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशावरणा-

विरक्षणो घात्रा तेजसा समूहं प्रादुभवति । तत्र रूपकचतुर्धा । विकसितकमलममू-
हमध्यावधिकनि सरणयुतरसपानजोन्माद्वद्रमराणामुल्लासः । तादृशकोकीना निल्लारो
दुःखोद्धर्ता । नाशिततेजसा ताममाना तम समूहानामुपातो नाशकः । नेत्राणां पक्षपात
सहकारी । 'आवृत्तवर्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः । ओजः स्यात्प्रौडिरयस्य सश्लेषो वाति-
भूयसः ॥ यस्मादन्तःस्थितं सर्वं स्पष्टमर्थोऽत्रभासते । सलिलम्येव सूक्ष्मस्य स प्रमाद
इति स्मृतः ॥' इति तल्लक्षणानि बोध्यानि । रूपकस्योदासाद्यभेदरूपकस्य । ननुलासा-
दीना तन्कार्यत्वात्कथं रूपकमत आह—हेत्वल्मिति । 'हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतु-
रुच्यते' इति तल्लक्षणम् । तत्र चतुर्णां मध्ये । त्रैविध्योपपत्तये आह—रसेति । एते-
नाधिक्यात्रैविध्यमनुपपन्नमित्यपास्तम् । तदाभासेति । रसाभासभावाभासेत्यर्थः ।
एतेषां स्वरूपाप्यग्रे स्फुटीभवन्ति । एषमुक्तप्रकारेण । घटकत्वसप्तम्यर्थः । रसध्वने
परमरमणीयतयेत्यर्थः । तदात्मा ध्वन्यात्मा । समुचितेति । तत्तद्रमसमुचितेत्यर्थः ।
अत एव ललित इति बोध्यम् । सहकारिभिश्चेत्यस्य चर्च्यमाणैरिति शेषः । आनन्दा-

ज्ञानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्व-
प्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः
प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रमः ॥

तथा चाहु — 'व्यक्त' स तैर्विभावाद्यै र्भ्यायीभावो रस' स्मृत' इति ।
व्यक्तो व्यक्तिविषयीकृत । व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित् । यथा हि शरावा-
दिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सनिहितान्पदार्थान्प्रकाशयति, स्वयं च
प्रकाशते । एवमात्मचैतन्यं विभावादिसवलितान्तरत्यादीन् । अन्त कर-
णधर्माणा साक्षिभास्यत्वाभ्युपगते । विभावादीनामपि स्वप्रतुरगादीनामिव
रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्यत्वमविरुद्धम् । व्यञ्जकविभावादिचर्वणाया
आवरणभङ्गस्य बोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते । वर्ण-
नित्यतायामिव व्यञ्जकतात्वादिव्यापारस्य गकारादौ विभावादिचर्वणाव-
धित्वादावरणभङ्गस्य निवृत्ताया तस्या प्रकाशन्यावृत्तत्वाद्धिद्यमानोऽपि
स्यायी न प्रकाशते । यद्वा विभावादिचर्वणामहिम्ना सहृदयस्य निजस-
हृदयसावशोन्मिषितेन तत्तत्स्वाद्युपहितस्वरूपानन्दाकारा समाधाविव
योगिनश्चित्तवृत्तिरपजायते । तन्मयीभवनमिति यावत् । आनन्दो ह्ययं न

शेति । आनन्दासम्भावरणरूपमशन यस्येति बहुमोहि । प्रमातृविद्वन्मिदम् । जत
एव । आवरणनिवृत्तेरेवेत्यर्थं । सत्त्वविषयज्ञानसमवादिति भावः । प्राग्वित्यस्य गोचरी-
क्रियमाण इत्यन्वयः । आहुर्मम्मटभट्टः । रत्यादीनित्यत्र प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशत
इत्यभ्यानुपगतं । ननु भासनारूपरत्यादीना तद्भास्यत्वेऽपि विभावादीना कथं तद्भास्य-
त्वम् । असाहिन्येनासदन्घादन आह—अन्त करणेति । तथा च परम्परानुबन्ध इति
भावः । हेतोरनिवृद्धमित्यन्वयः । स्वप्रष्टान्तमुत्वा जाग्रदुद्यन्तनाह—रहेति । न-
न्वेवमुत्तमो नद्यो रग इति व्यवहारो न स्यात्, चैतन्यरूपत्वात्, अत आह—व्यञ्ज-
केति । बहुपरम्पराभयादाह—आवरणेति । उत्पत्तीति । हेतोः पञ्चमी । तत्रानिवि-
नाशयो गत्वादित्यर्थः । व्यापारस्योत्पत्त्यादेः । ननु विभावादिचर्वणाशाशेऽपि स्याद्विप्र-
काश इतो नात आह—विभेति । तस्या तद्वर्णयाम् । विधेति । मूलरूपत-
देति भावः । मध्ये व्यापारकल्पनजलापवादाह—यथेति । सहृदयस्तेत्यस्य चित्तवृत्ति-
रित्यन्वयः । आनन्दाकारा तद्विषया । मनार्था समिक्त्पञ्चममार्था । निर्विकल्पके तद-
नङ्गीकारादिति बोध्यम् । चित्तवृत्तिरिति । सा च काव्यव्यञ्जनामूढेति बोध्यम् । त-
न्मयीति । आनन्दमिदमवना तत्रपुरेत्यर्थं । अथ लौकिकत्वादाह—सुखान्तरेति ।

लौकिकसुखान्तरसाधारण. । अनन्त करणवृत्तिरूपत्वात् । इत्थं चाभिनवगु-
प्तमम्मटभट्टादिग्रन्थस्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायीभावो रस
इति स्थितम् । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणश्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा
चिदेव रस । सर्वथैव चास्या विशिष्टात्मनो विशेषण विशेष्यं वा चिदशमादाय
नित्यत्व स्वप्रकाशत्व च सिद्धम् । रत्याद्यशमादाय त्वनित्यत्वमितरमास्यत्वं
च । चर्वणा चास्य चिद्रतावरणभङ्ग एव प्रागुक्ता, तदाकारान्त.करणवृ-
त्तिर्वा । इयं च परमब्रह्मास्वादात्समापेर्विलक्षणा । विभावादिविषयसवलित-
तचिदानन्दालम्बनत्वात् । भाव्या च काव्यव्यापारमात्रात् । अथास्या
सुखाशमाने किं मानमिति चेत्समाधावपि तद्धाने किं मानमिति पर्यनुयो-
गस्य तुल्यत्वात् । 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्' इत्यादि-
शब्दोऽस्ति तत्र मानमिति चेदस्त्यत्रापि 'रसो वै स, रस ह्येवाय ल-
ब्धवानन्दी भवति' इति श्रुतिः, सकलसहृदयप्रत्यक्षं चेति प्रमाणद्वयम् ।
येयं द्वितीयपक्षे तदाकारचित्तवृत्त्यात्मिका रसचर्वणोपन्यस्ता सा शब्द-
व्यापारभाव्यत्वाच्छाब्दी । अपरोक्षसुखालम्बनत्वाच्चापरोक्षात्मिका ।
तत्त्वं वाक्यजबुद्धिवत् । इत्याहुरभिनवगुप्ताचार्यपादाः । भट्टनायकास्तु
"तादस्थ्येन रसप्रतीतावनासाद्यत्वम् । आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्धट ।
शकुन्तलादीना सामाजिकान्प्रत्यविभावत्वात् । विना विभावमनालम्ब-
नस्य रसादेरप्रतिपत्तेः । न च कान्तात्वं साधारणविभावतावच्छेदकमत्रा-

अनन्त करणेति । अन्त करणवृत्त्यवच्छिन्नाचेतन्यरूपत्वादित्यर्थः । अस्या वृत्तेर्निरव-
च्छिन्नविषयकत्वादिति भावः । उपसहरति—इत्थं चेति । स्थितमित्यनेन सूचितश्रुति-
विरोधरूपाद्यवच्छिन्नान्तमाह—वस्तिवति । वक्ष्येति । 'रसो वै स' इत्यादीति भावः ।
सर्वथैव चेति । उभयथापीत्यर्थः । मतक्रमादाह—विशेषेति । चर्व्यमाणो रस इति
प्राचीनव्यवहारोपपत्तये आह—चर्वणा चास्येति । यद्वेति मतेनाह—प्रागुक्तेति ।
इयं चेति । रसचर्वणा चेत्यर्थः । परेति बहुव्रीहिः । समाधेः सविकल्पकात् । विष-
येति । सा च विषयासवलितशुद्धब्रह्मालम्बनेति भावः । काव्यव्यापारो व्यञ्जना । मा-
त्रपदेन तत्कारणभ्रवणादिनिरासः । साब्दतरयापरोक्षत्वयोर्न विरोध इत्याह—तत्त्वेति ।
तादस्थ्येन रसेति । रसबन्धराहित्येनेत्यर्थः । विभाव विनैवास्त्वामत आह—वि-
नेति । अनालम्बनस्य निराधारस्य । अत्रापि वेपेऽपि । अनालिङ्गितल ज्ञानविशेषम् ।

प्यस्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितागम्यात्वप्रकारकज्ञानवि-
रहस्य विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदकको-
टाववश्य निवेश्यत्वात् । अन्यथा स्वसादेरपि कान्तात्वादिना तत्त्वापत्ते ।
एवमशौच्यत्वकापुरुषत्वादिज्ञानविरहस्य तथाविधस्य करुणरसादौ ।
तादृशज्ञानानुत्पादस्तु तत्प्रतिबन्धकान्तरनिर्वचनमन्तरेण दुरुपपादः ।
स्वात्मनि दुप्यन्ताद्यभेदबुद्धिरेव तथेति चेत्, न । नायके धराधौरेयत्वधी-
रत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेर्वैधर्म्यस्य स्फुट प्रतिपत्तेरभेदबोध-
स्यैव दुर्लभत्वात् । किं च केय प्रतीति । प्रमाणान्तरानुपस्थानाच्छाब्दीति
चेत्, न । व्यावहारिकशब्दान्तरजन्यनायकमिधुनवृत्तान्तविचीनामिवास्या
अप्यहृद्यत्वापत्ते । नापि मानसी । चिन्तोपर्नाताना तेषामेव पदार्थानां
मानस्या प्रतीतेरस्या वैलक्षण्योपलम्भात् । न च स्मृति । तथा प्रागनु-
भवात् । तन्नाटमिधया निवेदिता. पदार्था भावकत्वव्यापारेणागम्यात्वादि-
रसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्य-
न्ते । एव साधारणीकृतेषु दुप्यन्तशकुन्तलादेशकालवयोवस्यादिषु पद्मौ
पूर्वव्यापारमहिमनि तृतीयस्य भोगकृत्वव्यापारस्य महिम्ना निर्गीर्णयो
रजस्तमसोरट्टिकमत्त्वजनितेन निजचित्तत्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणेन सा-
क्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपर्नात साधारणात्मा रत्यादि स्थायी
रसः । तत्र मुज्यमानो रत्यादि., रत्यादिभोगो वेत्युभयमव रसः । सोऽय

विशेष्यतासम्बन्ध समवाय । आवश्यकत्वमुक्त इत्येव विपक्षे बाधकमाह—अन्य-
थेति । एवमुक्तरीत्या । तथाविधस्य विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य । रसा-
दापित्यस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यनिवेश्यत्वमिति शेष । तादृशेति । अप्रामा-
ण्यनिश्चयानालिङ्गितेत्यर्थः । 'धराधौरेय' इति पाठः । विशिष्टोऽत्र धर्म उभयत्र । प्र-
मेति । प्रलम्भादीत्यर्थः । शब्दान्तेरेति । काव्यान्वयव्यवहारसाधकशब्देत्यर्थः । वृत्ता-
न्तेति । वृत्तान्तज्ञानानामित्यर्थः । अस्या अपि । उक्तशब्दाप्रतीतेरित्यर्थः । अगम्य-
त्वादीति । तत्प्रकारक रसविरोधि मज्जान तत्प्रत्यासर्थः । कान्तेति । कान्तात्वादी
रसानुकूलो यो धर्मस्तद्विधेनेत्यर्थः । एवमुक्तव्यापारेण । तावन्वैव सापत्नेनाह—प-
द्माविति । सतिभक्त्या । तमसोरित्यत्राप्येवम् । दृश्येद्य स्वैतरावभिभूयावप्यानम् ।
साधारणेति । सम्बन्धिनिश्चयानवच्छिन्नेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह—तत्रेति । वि-

मोगो विषयसवलनाद्ब्रह्मास्तादसविधवर्तीत्युच्यते । एवं च त्रयोऽगा-
 काव्यस्य । “अभिधा भावना चैव तद्गोर्गाकृतिरेव च” इत्याहुः । मतस्यैतस्य
 पूर्वस्नान्मताद्भावकत्वव्यापारान्तरस्वीकार एव विशेषः । मोगस्तु व्यक्ति ।
 मोगकृत्व तु व्यञ्जनादविशिष्टम् । अन्या तु सैव सरणिः । नव्यास्तु
 ‘काव्ये नाश्रे च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनव्यापारेण
 दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायामनन्तर च सहृदयतोऽप्यसितस्य
 भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तन्वावच्छादिते स्वा-
 त्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिमात्रकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनि-
 र्वचनीयः साक्षिभास्यशकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रस । अयं च कार्यो
 दोषविशेषस्य । नाश्वश्च तन्नाश्वस्य । स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराहादेन
 भेदाग्रहात्सुखपदव्यपदेश्यो भवति । स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना तदग्र-
 हात्तद्विषयैकत्वाच्चवसानाद्वा व्यञ्ज्यो वर्णनीयश्चोच्यते । अवच्छादकं
 दुष्यन्तत्वमप्यनिर्वचनीयमेव । अवच्छादकत्व च रत्यादिविशिष्टबोधे
 विगोप्यतावच्छेदकत्वम् । एतेन दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्ताद्य-
 त्वान्न रमत्वम् । स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरतत्सन्धिभिः
 क्रयमभिव्यक्तिः । स्वमिन्दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिसु बाधबुद्धिपराहतेत्यादि-
 क्रमपास्तम् । यद्यपि विभावादीनां भाषारण्यं प्रार्चनैरुक्तं तद्यपि काव्येन
 शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलात्वादिप्रकारकबोधजनकै प्रतिपाद्यमानेषु श-
 कुन्तलादिषु दोषविशेषकल्पनं विना दुरुपपादन् । अतोऽवश्यकरूप्ये
 दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरपि नृपपादा । नन्वेव-
 मपि रतेरस्तु नाम दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकता, करण-
 रसादिषु तु स्थायिन शोकादेर्दुःखजनकतया प्रमिद्धस्य कथमिव सह-

सिद्ध इत्यर्थः । मोगश्च मत्त्वगुणोद्रेकाप्रकाशते य आनन्दस्वस्वरूपानन्यालम्बना या
 मदिनन्वन्वो लौकिकसुखानुभवविहङ्गणः । मत्त्वरत्नरूपज्ञा गुणानामुद्रेकेण क्रमास्तु-
 खदुःखमोहा-प्रकाशन्ते । सविधेति । न तु स एवेति भावः । अज्ञा व्यापारा ।
 सैवेति । प्रागुक्त एव मार्ग इत्यर्थः । तन्नाशेति । दोषविशेषनाशेत्यर्थः । स्वपूर्वो-
 पेति । दुष्यन्तादौ गृहीतशकुन्तलारत्यादिनेत्यर्थः । तदग्रहादिति । भेदाग्रहादित्यर्थः ।
 नन्वेवमपि कथं तद्वर्त्मलाभोऽन वाह-तद्रतीति । एतेनेति । उक्तीला सर्वोपपाद-

यथाहादहेतुत्वम् । प्रस्तुत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्त्वैवाचि-
 स्यात् । न च सत्यस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नाय-
 कानामेव दुःखम्, न सहृदयस्येति वाच्यम् । रञ्जुसर्पादेर्मयकम्पाद्यनुपा-
 दकतापत्ते । सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन मुखजनकानुपपत्तेश्चेति चेत् ।
 सत्यम् । शृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि के-
 दलाहाद एव महदप्रहृदयप्रमाणकस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनी-
 यत्वाद्दोषोत्तरकाव्यव्यापारनैवाहादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्व-
 मपि कल्पनीयम् । अथ यथाहाद इव दुःखमपि प्रमाणासिद्धं तदा प्रति-
 बन्धकत्वं न कल्पनीयम् । स्वस्वकारणवशाच्चोभयमपि भविष्यति । अथ
 तत्र ऋषीणां कर्तुम्, महदयानां च श्रोतुम्, कथं प्रवृत्तिः । अनिष्टनाशन-
 स्त्वेन निवृत्तेरचितत्वान् । इति चेत् । इष्टस्याधिक्यादानिष्टस्य च न्यूनत्वाच्च-
 न्दनष्टवलेपनादासि च प्रवृत्तेरपपत्ते । केदलाहादवादिना तु प्रवृत्तिरप्रत्यू-
 ह्यैव । अधुपातादयोऽपि तत्तदानन्दानुभवत्वाभावात् । न तु दुःखात् ।
 अत एव भगवद्भक्तानां भगवद्दर्शनाकर्णनादधुपातादय उपपद्यन्ते । न
 हि तत्र आत्वपि दुःखानुभवोऽस्ति । न च करुणरसादौ स्वात्मनि शो-
 कादिमद्गुरुरादितादात्म्यारोपे यथाहादस्तदा स्वमादौ संनिपातादौ वा
 स्वात्मनि नदारोपेऽपि स स्यात्, आनुभविकं च तत्र केदलं दुःखमिती-
 हापि तदेव युक्तमिति वाच्यम् । अयं हि लोकोत्तरस्य शान्त्यापारस्य
 महिमा, यत्प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादकः पदार्थात्वाद्दमलौ-
 किक जनयन्ति । विलक्षणो हि कल्पनीय काव्यव्यापारज आन्वाद्-
 प्रमाणांतरजादनुभवात् । अन्यत्र च स्वजन्यभावनाजन्यगत्यादिविषय-

नेनेदधं । तत्र ग्वादिः । रञ्जुसर्पादेरिति । तद्वृत्तसंनिहितस्य । केवलेति । दुः-
 खप्रतिबन्धकं । दुःखप्रतिबन्धकं । सुखदादिकदन्तात्प्रत्येकैवधं । प्रमाणत्वस्य
 महदयत्वादि । तत्र करुणप्रधानकाव्ये । द्वितीयमतेनेदनुक्तं नदमतेनेहाह—केव-
 लेति । न चायमतेऽधुपातादयो न स्तु, तेषां दुःखकार्यतादय आह—अधुपाताद-
 योऽप्यति । नैदं क्वचिद्दमन आह—अत एवेति । आत्मनिपदगरे । तदागोऽपि
 शोकादिमद्गुरुरादितादात्म्यारोपेऽपि । स आहादः । तत्र स्वमादौ । इहापि करुणरसा-
 दापि । तदेव दुःखमेव । कल्पनीया काव्यव्यापारप्रयोज्या । प्राचीनोक्तोपपत्त-

कत्वम् । तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापाराजन्यत्वेऽपि न क्षतिः । शकु-
न्तलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुप्यन्ताभेदबुद्ध्या प्रतिबध्यते'
इत्याहुः । परे तु 'व्यञ्जनव्यापारस्यानिर्बचनीयस्यातेश्चानभ्युपगमेऽपि
प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुप्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादि-
विषयकरत्यादिमदभेदबोधो मानस काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषय-
ताशाली रसः । स्वाप्नादिस्तु तादृशबोधो न काव्यार्थचिन्तनजन्मेति न
रसः । तेन तत्र न तादृशाहादापत्तिः । एवमपि स्वस्मिन्नविद्यमानस्य
रत्यादेरनुभवः कथं नाम स्यात् । मैवम् । नह्ययं लौकिकसाक्षात्कारो
रत्यादेः, येनावश्यं विषयसद्भावोऽपेक्षणीयः स्यात् । अपि तु भ्रमः ।
आस्वादनस्य रसविषयकत्वव्यवहारस्तु रत्यादिविषयकत्वालम्बनः' इ-
त्यपि वदन्ति । एतैश्च स्वात्मनि दुप्यन्तत्वधर्मितावच्छेदकशकुन्तलादि-
विषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे शकुन्तलादिविषयकराति-
विशिष्टदुप्यन्ततादात्म्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे दुप्यन्तत्वशकुन्तला-
विषयकरत्योवैशिष्ट्यावगाही, वा त्रिविधोऽपि बोधो रसपदार्थतयाभ्यु-
पेयः । तत्र 'रतेर्विशेषणीभूताया शब्दादप्रतीतत्वाद्यञ्जनायाश्च तत्प्रत्या-
यिकाया अनभ्युपगमाच्चेष्टादिलिङ्गरूपादौ विशेषणजनार्थमनुमानमभ्यु-
पेयम् । मुख्यतया दुप्यन्तादिगत एव रसो रत्यादि कमनीयविभावाद्य-
भिनयप्रदर्शनकोविदे दुप्यन्ताद्यनुकर्तरि नटे समारोप्य साक्षात्क्रियते'
इत्येके । मतेऽस्मिन्साक्षात्कारो दुप्यन्तोऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानि-
त्यादि प्राग्बद्धस्यैव लौकिक आरोप्याग्रे त्वलौकिकः । 'दुप्यन्तादिगतो
रत्यादिर्नटे पक्षे दुप्यन्तत्वेन गृहीते विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया
गृहीतैर्भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादानुमीयमानो रसः' इत्यपरे ।
रति—शकुन्तलादाविति । प्रागुक्तदोषमुद्धरति—स्वाप्नादिस्त्विति । नन्वेव बो-
धस्यैव सत्त्वेन कथमास्वादे रसविषयकत्वव्यवहारोऽत आह—आस्वादेति । एतैश्च 'परे
तु' इतिवादिभिश्च । अभ्युपेय इति । विनिगमनाविरहादिति भावः । रस इति ।
रत्यादिरूपो रस इत्यन्वयः । दुप्यन्ताद्यनुकर्तरिति । ध्रुवकाव्ये तु काव्यपाठक इति
बोध्यम् । मतेऽस्मिन्निति । अस्मिन्मते इत्यादि साक्षात्कारस्तत्र लौकिकोऽन्यत्रा-
लौकिक इत्यन्वयः । मतान्तरमाह—दुप्यन्तादीति । कतिपये केचन । त्रिषु विभा-

‘विभावादयस्त्रयः समुदिता रसा ’ इति कतिपये । ‘त्रिषु य एव चमत्कारी स एव रसोऽन्यथा तु त्रयोऽपि न’ इति बहवः । ‘भाव्यमानो विभाव एव रस’ इत्यन्ये । ‘अनुभावस्तथा’ इतीतरे । ‘व्यभिचार्येव तथा तथा परिणमति’ इति केचित् । तत्र ‘विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्ति’ इति मूत्र तत्तन्मतपरतया व्याख्यायते—‘विभावानुभावव्यभिचारिभिः सयोगाद्ब्रजनाद्रसस्य चिदानन्दविशिष्टस्याव्यात्मन स्याद्युपहितचिदानन्दात्मनो वा निष्पत्ति स्वरूपेण प्रकाशनम्’ इत्याद्ये । ‘विभावानुभावव्यभिचारिणा सम्यक्साधारणात्मतया योगाद्भावकत्वव्यापारेण भावनाद्रसस्य स्याद्युपहितसत्त्वोद्रेकप्रकाशितस्वात्मानन्दरूपस्य निष्पत्तिर्भोगारूपेण साक्षात्कारेण विषयीकृति’ इति द्वितीये । ‘विभावानुभावव्यभिचारिणा सयोगाद्भावनाधिरोपरूपादोपाद्रसस्यानिर्वचनीयदुष्यन्तरत्याद्यात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्ति’ इति तृतीये । ‘विभावादीना सयोगाज्ज्ञानाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्ति’ इति चतुर्थे । ‘विभावादीना सनन्धाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरारोप’ इति पञ्चमे । ‘विभावादिभि कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतै सयोगादनुमानाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरनुमितिर्नेटादौ पक्ष इति शेष’ इति षष्ठे । ‘विभावादीना त्रयाणा नयोगात्ममुदायाद्रसनिष्पत्ती रसपटव्यवहार’ इति सप्तमे । ‘विभावादिषु सम्यग्योगाच्चमत्कारात्’ इत्यष्टमे । तदेव पर्यवसितस्त्रिषु मतेषु सूत्रविरोध । विभावानुभावव्यभिचारिणामेकस्य तु रसान्तरसाधारणतया नियतरसव्यञ्जकता-

वादिषु । तथा भाव्यमानोऽनुभावस्तथा रस इतीतरे इत्यर्थे । तथा भाव्यमानो व्यभिचारिभाव एव तथा रसरूपतया परिणमतीत्यर्थे । उक्तार्थाना ममूलत्वमाह—तत्रेति । उक्तपक्षसिद्ध्यर्थमित्यर्थे । सयोगादित्यस्य व्याख्या व्यञ्जनादिति । विनिगमनाविरहादाह—स्याद्युपेति । निष्पत्तिरित्यस्य व्याख्या स्वरूपेणेत्यादि । आयेऽभिनवगुप्तमते । सयोगादित्यस्य विच्छिन्नार्थमाह—सम्यगिति । द्वितीये भट्टनायकमते । तृतीये नब्यमते । चतुर्थे परे त्विन्द्रिमते । षष्ठमे इच्छेदे इतिमते । अनुमितिर्नन्तोऽर्थे । अत्रे शेषपूरणम् । षष्ठे इत्यपरे इतिमते । सप्तमे इति कतिपये इतिमते । अष्टमे इति बहव इतिमते । उपसहरति—तदेवमिति । त्रिषु मतेषु भाव्यमान इत्यादिष्वप्रिमेषु । ननु तत्रैव त्रयाणा विनित्युपादान येन महत्रये सूत्रविरोधोऽन आह—विभावेति । निर्धारणपश्यायम् । रसान्तरेति । तदुच्यम्—‘व्याप्रादयो विभावा भवान्मध्येव

नुपपत्ते सूत्रे मिलितानामुपादानम् । एव च प्रामाणिके मिलितानां व्यञ्जकत्वे यत्र कचिदेकसादेवामाधारणाद्रसोद्बोधस्तत्रेतरद्वयमाक्षेप्यम् । अतो नानैकान्तिकत्वम् । इत्य नानाजातीयभिः शेषुभीभिर्नानारूपतया-
चमितोऽपि मनीषिभिः परमाह्लादाविनाभावितया प्रतीयमान प्रपञ्चेऽस्मि-
न्नसो रमणीयतामावहतीति निर्विवादम् ।

स च

‘शृङ्गारः करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा ।
हास्यो भयानकश्चैव वीभत्सश्चेति ते नव ॥’

इत्युक्तेर्नवधा । मुनिवचनं चात्र मानम् ।

केचित्तु—

‘शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसमवात् ।
अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥’

इत्याहुः । तच्चापरे न क्षमन्ते । तथाहि—नटे शमाभावादिति हेतुर-
सगतं । नटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां शमवत्त्वेन तत्र
रसोद्बोधे बाधकाभावात् । न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वा-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशक-
ताया अप्यसगत्यापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्का-
र्याणां वधवन्वादीनामुत्पत्त्यसमवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाभ्यासादित
उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ

रौद्राद्भुतवीर्याणाम् । अधुपातादयोऽनुभावा शृङ्गारस्येव करुणभयानकयो । चिन्तादयो
व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव करुणवीरभयानकानाम् इति । एव च उक्तहेतोस्तदनुप-
पत्तौ च । यत्र कचिदिति । ‘परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्ति कथमपि
परिवारप्रार्थनाभि क्रियासु । कलयति च हिमाशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिन-
वकरिदन्तच्छेदपाण्डु- कपोल ॥’ इत्यादावित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसहरति—इत्य-
मिति । उक्तप्रकारैस्तिर्यग् १ शेषुभीभिर्नतिभिः २ अचिनेति ३ रक्तिवत्सत्त्वन्धित-
त्वेत्यर्थः । तद्वेदमाह—स चेति । अत्राप्राप्ताश्रयज्ञा निराचष्टे—मुनीति । ‘शृङ्गार-
हास्यकरुणरौद्रीरभयानका । वीभत्साद्भुतशान्ताश्च काव्ये नव रसा स्मृताः ॥’
इतीत्यर्थः । शमसाध्यत्वान्ठमस्यादिन्त्यात् । नाट्ये इत्यन्वेतीति शेषः । प्रकृ-
तेऽपि तुल्यमिति । न शान्तस्य रोमाञ्चादिराहित्वेनानभिनेयतात्कथ नाट्ये स

नाट्ये गीतवाद्यादीना विरोधिना सत्त्वात्सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः
शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत्, नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भि फलवला-
त्तद्गीतवाद्यादेस्तन्निविरोधिताया अरूपनात् । विषयचिन्तामामान्यत्वं
तत्र विरोधित्वस्वीकारे तद्गीतालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य
पुराणश्रवणमत्सङ्गपुण्यवनतीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः ।
अत एव च चरमाध्याये सगीतरत्नाकरे—

‘अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् ।

तदचारु यत् कचिन्न रस स्वदते नटः ॥’

इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । यैरपि नाट्ये
शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकाभावान्महाभारतादिप्रब-
न्धाना शान्तरसप्रधानताया अखिललोकानुभवमिद्वत्त्वाच्च काव्ये सोऽवश्यं
स्वीकार्यः । अत एव ‘जग्यौ नाट्ये रसा स्मृता’ इत्युपक्रम्य ‘शान्तोऽपि
नवमो रस’ इति मम्मटमहा अप्युपसमहारः ।

अमीषा च

‘रति शोकश्च निर्वेदक्रोधोत्साहाश्च विलस्य ।

हामो भय जुगुप्सा च स्वायिभावा क्रमादमी ॥’

रसेभ्यः स्वायिभावाना घटादर्धटाद्यवच्छिन्नाकाशादिव प्रथमद्वितीययोर्म-
तयो, सत्यरजतस्यानिर्वचनीयरजतादिव तृतीये, विषयस्य (रजतादेः)
ज्ञानादिव चतुर्थे भेदो बोध्यः । तत्र आ प्रबन्ध स्थिरत्वादमीषा भावानां
स्वायित्वम् । न च चित्तवृत्तिरूपाणामेपामाशुविनाशित्वेन स्थिरत्वं दु-
र्लभम्, वामनारूपतया स्थिरत्वं तु व्यभिचारिष्वतिप्रमत्तमिति वाच्यम् ।

इति वाच्यम् । नर्षचेष्टाराहित्यरूपेणैव तदभिनयसमभवादित्याहुः । अत एव च उक्तरीत्या
तत्र तस्य रसत्वादेव च । व्यवस्थापितमित्यत्रान्वयः । कचिन्वचिदपि । नाट्येऽपि
शान्तो रस इति । अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकस्य न्योहनं सर्वं । अभ्युपे-
त्याह—‘धैर्यपीति । अत एव काव्ये आनन्दयस्त्वादेव । उपसमहारपुंरूपसहार इव
वन्तः । तथा च तेषां नवत्वे न विवाद इति भावः । अमीषा च शृङ्गारादीना च ।
नतयोरभिनवगुप्तमहानास्योक्तयोः । नृत्तये नव्यमते । चतुर्थे परेतिति मते । ननु पार-
मार्थिकस्थिरत्वाभावान्कथं स्वायित्वमन आह—तत्रेति । काव्यदायित्वर्थः । नयतीत्यत्र

वासनारूपाणाममीषा मुहुर्मुहुर्भिव्यक्तेरेव स्थिरपदार्थत्वात् । व्यभिचारिणा तु नैव, तद्रभिव्यक्तेर्विद्युच्चोत्प्रायत्वात् ।

यदाह.—

‘विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न य ।

आत्मभावं नयत्याशु स स्थायी लवणाकरः ॥

चिर चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।

रसत्व ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽत्र ते ॥’

चिरमिति व्यभिचारिवारणाय । अनुबन्धिभिर्विभावाद्यैः ।

तथा—

‘सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ।

यावद्रस वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥’ इति ।

केचित्तु रत्याद्यन्यतमत्वं स्थायित्वमाहुः । तन्न । रत्यादीनामेकस्मिन्प्ररूढेऽन्यस्याप्ररूढस्य व्यभिचारित्वोपगमात् । प्ररूढत्वाप्ररूढत्वे बहुलपविभावजत्वे ।

तदुक्तं रत्नाकरे—

‘रत्यादयः स्थायिभावा स्युर्भूयिष्ठविभावजाः ।

सोऽकैर्विभावैरत्यन्नास्त एव व्यभिचारिणः ॥’ इति ।

एवं च वीररसे प्रधाने क्रोधो रौद्रे चोत्साहः शृङ्गारे हासो व्यभिचारी भवति, नान्तरीयकश्च । यदा तु प्रधानपरिपोषार्थं सोऽपि बहुविभावज क्रियते तदा तु रसालंकार इत्यादि बोध्यम् ।

तत्र

स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायिभावः ॥

विभावादीनिति शेषः । लवणैति । लवणाकर इवेत्यर्थः । बहुलपविभावजत्वे इति । बहु विपुलम् । विभावशब्दो वा साहचर्याद्विभावानुभावव्यभिचारिणः । अत एव रत्नाकरे बहुवचनम् । एव च एकस्य प्ररूढत्वेऽन्यस्य तत्त्वादीकारे च । नान्तरीयेति । क्रोधादि विना तदसम्भवादिति भावः । सोऽपि क्रोधादिरपि । रसालंकार इति । रसव-

गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी ।

पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा वैहृव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु वियोगे जीवित्वज्ञानदशाया वैहृव्यपोषिताया रतेरेव प्राधान्याच्छृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रसः । वैहृव्य तु सचारिमात्रम् । मृतत्वज्ञानदशाया तु रतिपोषितस्य वैहृव्यस्येति करुण एव । यदा तु सत्यपि मृतत्वज्ञाने देवताप्रसादादिना पुनरुज्जीवनज्ञान कथञ्चित्स्यात्, तदालम्बनस्यात्यन्तिकनिरासाभावाच्चिरप्रवास इव विप्रलम्भ एव न स करुण । यथा चन्द्रापीडं प्रति महाश्वेतावाक्येषु । केचित्तु रसान्तरमेवात्र करुणविप्रलम्भाख्यमिच्छन्ति ।

नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा विषयविरागाख्यो निर्वेदः ॥

गृहकलहादिजस्तु व्यभिचारी ।

गुरुवन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः ॥

अयं च परविभाशादिहेतु । क्षुद्रापराधजन्मा तु परुषवचनासभाषणादिहेतु । अयमेवामर्षाख्यो व्यभिचारीति निवेकः ।

परपराक्रमहानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्य उत्साहः ॥

अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः ॥

चागद्गादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो हासः ॥

व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैहृव्याख्यः स भयम् ॥

परमानर्थविषयकत्वाभावे तु स एव त्रासो व्यभिचारी । अपरे तु औत्पातिकप्रभवत्वात्, स्वापराधद्वारोत्थ भयमिति भयत्रासयोर्भेदमाहुः ।

दल्लभार इत्यर्थः । तान्कमेण लक्षयति—तत्र तेषां मध्ये । आदिना नृपादिपरिग्रहः । शोकं लक्षयति—पुत्रादीति । पुत्रादीत्युक्तिरलम्बाह—स्त्रीपुंसेति । वियोगं जन्ता मरणं जाह—मृतत्वस्येति । वैहृव्यस्येति । प्राधान्यमिति शेषः । एवादावादिनेत्यस्य पुनरुज्जीवनेऽन्वयः । कथञ्चित्नेनापि प्रकारेण । एव न स इति । विप्रलम्भ एव स, न करुण इत्यर्थः । अत्र पुनरुज्जीवनस्थले । उक्तरीत्याव निर्वहेऽपिनतस्वीकारो वृधेत्वरुचि केचिदित्यनेन सूचितः । वधादीति । वधादिरूपो न परमापराधन्तव्य इत्यर्थः । परमानर्थेति । मरणादिस्मृतिहेतुत्वं । स चित्तवृत्तिविशेषः । प्रासत्प्रदाख्यः । रिभावादी-

कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जु-
गुप्सा ॥

एवमेवा स्यापिभावानां लोके तत्तन्नायकगतानां यान्यालम्ब-
नतयोद्दीपनतया वा कारणत्वेन प्रसिद्धानि तान्येषु काव्यनाट्य-
योर्व्यज्यमानेषु विभावशब्देन व्यपदिश्यन्ते ॥

विभावयन्तीति व्युत्पत्ते ।

यानि च कार्यतया तान्यनुभावशब्देन ॥

अनु पश्चाद्भाव उत्पत्तिर्येषाम् । अनुभावयन्तीति वा व्युत्पत्ते ।

यानि सह चरन्ति तानि व्यभिचारिशब्देन ॥

तत्र शृङ्गारस्य स्त्रीपुंसावालम्बने । चन्द्रिकावसन्तविविधोपवनपवनरह-
स्थानादय उद्दीपनविभावा । तन्मुखावलोकरुनतद्गुणश्रवणकीर्तनादयोऽन्ये
सात्त्विग्रभावाश्चानुभावाः । स्मृतिचिन्तादयो व्यभिचारिणः ।

- करुणस्य बन्धुनाशादय आलम्बनानि । तत्सवन्धिगृहतुरगाभरणदर्श-
नादयस्तत्कथाश्रवणादयश्चोद्दीपका । गात्रक्षेपाश्रुपातादयोऽनुभावा ग्लानि-
क्षयमोहविषादचिन्तौत्सुक्यदीनताजडतादयो व्यभिचारिणः ।

शान्तस्यानित्यत्वेन ज्ञातं जगदालम्बनम् । वेदान्तश्रवणतपोवनतापस-
दर्शनाद्युद्दीपनम् । विषयारुचिशत्रुमित्राद्यौदासीन्यचेष्टाहानिनासाग्रदृष्ट्याद-
योऽनुभावाः । हर्षोन्मादमृतिमत्यादयो व्यभिचारिणः ।

रौद्रस्मागस्कृत्पुरुषादिरालम्बनम् । तत्कृतोऽपराधादिरुद्दीपकः । बध्व-
न्यादिफलको नेत्रारुष्यदन्तपीडनपरुषभाषणशस्त्रग्रहणादिरनुभाव । अमर्ष-
वेगौघ्रचापलादयः सचारिणः ।

एवं यस्याश्चित्तवृत्तेषु विषय स तस्या आलम्बनम् । निमित्तानि
चोद्दीपकानीति बोध्यम् ।

हृत्प्रपत्ति—एवमिति । स्यापिभाववदित्यर्थः । एषु स्यापिभावेषु । कार्यतया स्यापि-
भावानां प्रसिद्धानीत्यन्वयानुपपन्नः । शब्देन, व्यपदिश्यन्त इत्यनुपपन्नः । एवमग्रेऽपि । ता-
पवादाह—अनुभावयन्तीति । तत्र तेषां मध्ये । तन्मुखेति । अन्योन्यमुखेत्वं ।
एवमग्रेऽपि । अन्ये सात्त्विकेति । क्षेपस्त्वागः । चेष्टाहानिर्निश्चेष्टत्वम् । आगस्कृदप-

तत्र शृङ्गारो द्विविधः । सयोगो विप्रलम्भश्च । रतैः सयोगकालव-
च्छिन्नत्वे प्रथम । वियोगकालवच्छिन्नत्वे द्वितीयः । सयोगश्च न दं-
पत्यो सामानाधिकरण्यम् । एकतल्पशयनेऽपीर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भस्यैव
वर्णनात् । एव वियोगोऽपि न वैयधिकरण्यम् । दोषस्योक्तत्वात् । तस्मा-
द्वाविमौ सयोगवियोगाख्यावन्त करणवृत्तिविशेषौ । यत्सयुक्तो विद्युक्त-
श्चास्तीति धी । तत्राद्यो यथा 'शयिता नविधेऽप्यनीश्वरा' (१० पृष्ठे)
इत्यत्र निरूपितः ।

यत्तु चित्रमीमासायाम्—'वागर्थाविव सपृक्तौ इत्यत्र रसध्वनिः ।
निरतिशयप्रेमशालिताव्यञ्जनात्' इति, तद्धनिमार्गानाकलननिबन्धनम् ।
पार्वतीपरमेश्वरविषयककविरतौ प्रधाने निरतिशयप्रेम्णो गुणीभावात् । न
हि गुणीभूतस्य रत्यादे रसध्वनिव्यपदेशहेतुत्व युक्तम् । 'भिन्नो रसाद्यलं-
कारादलकार्यतया स्थितः' इति सिद्धान्तात् ।

द्वितीयो यथा—

'वाचो माङ्गलिकी प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनसुरे विन्यस्तवक्त्राम्बुजा ।
नि श्वासग्लपिताधरोपरि पतह्लाप्पाट्टवक्षोरहा
बाला लोलत्रिलोचना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥'

अत्राप्यालम्बनस्य नायकस्य, निःश्वासाश्रुपातादेरनुगावस्य, चि-
न्तावेगादेश्च व्यभिचारिण, सयोगादतिरभिव्यज्यमाना त्रिगुणजालव-
च्छिन्नत्वादिप्रलम्भरसव्यपदेशहेतुः ।

यथा वा—

'आविर्भूता यदवधि मधुम्वन्दिनी नन्दरूनी
कान्ति काचिन्निसिलनयनारुर्दणे कामजजा ।

राधवृत् । उक्तव्यायेन वीरादिष्वपि दाध्यमित्याह—एवमिति । एकतल्पेति ।
एकतल्पेति निद्रायामपीत्यर्थः । एवमित्यन्वयार्थनाह—दोषेति । इर्ष्याद्यभावे वैयधिकरण्ये-
ऽपि सयोगस्यैव वर्णनादित्यर्थः । यद्यन्वात् । तत्राय शयितेति पाठः । यथेति पाठे तथेति
शेषः । माङ्गलिकीमङ्गलप्रदश्च । मारुतेति । यथाक्षनिवर इत्यर्थः । निःश्वासरूपितो

श्रासो दीर्घस्तदवधि मुखे पाण्डिमा गण्डयुग्मे
शून्या वृत्ति कुलमृगदृशा चेतसि प्रादुरासीत् ॥'

यथा वा—

‘नयनाञ्जलावमगै या न कदाचित्पुरा सेहे ।
आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ सा गन्तुकेन दयितेन ॥’

इहापि सहजचाञ्चल्यनिवृत्तिर्जडता चानुभावव्यभिचारिणौ । इमं च पञ्च-
विधं प्राञ्च प्रवासादिभिरुपाधिभिरामनन्ति । ते च प्रवासाभिलाषविरहे-
र्ष्याशापाना विशेषानुपलम्भान्नास्माभिः प्रपञ्चिता ।

करुणो यथा—

‘अपहाय सकलवान्धवचिन्तामुद्गास्य गुरुकुलप्रणयम् ।
हा तनय विनयशालिन्कथमिव परलोकपथिकोऽम् ॥’

अत्र प्रमाततनय आलम्बनम् । तत्कालावच्छिन्नवान्धवदर्शनाद्युद्दीपनम् ।
रोदनमनुभाव । दैन्यादय सचारिणः ।

शान्तो यथा—

‘मलयानिलकालकूटयो रमणीकुन्तलभोगिभोगयो ।
श्वपचात्मभुजोर्निरन्तरा मम जाता परमात्मनि स्थिति ॥’

अत्र प्रपञ्च सर्वोऽप्यालम्बनम् । सर्वत्र साम्यमनुभाव । मत्यादय
सचारिणः । यद्यपि प्रथमार्धे उक्तमाधमयोरुपक्रमाद्वितीयार्धेऽधमोत्तमवचन

ग्लापितोऽप्ररोधो यस्य प्राणेशस्य तत्र । शिव इति चेत् खेदातिशये । यदवधि बहिःपादा-
रभ्य । मधुम्यन्दिनी मधुस्राविणी । तदाकर्षणविषयकं यत्कामर्षं मञ्जतन्त्रादि तज्ज्ञा ।
नयनेति । लोचनपद्मद्वयसंमित्यर्थः । जोषं तृणीम् । गन्तुकेन गन्तुसामेन । इमं च
निप्रलम्बं च । ते च प्रवासाद्युपाधयः । पछान्तपाठे चैवम् । अत्रे प्रथमान्नपाठे उपाधय
इत्येवार्थः । प्रवासाभिलाषेति । प्रवासं प्रसिद्धं । अनादिनङ्गाभावेऽपि युगश्रवणा-
दिचन्द्याभिलाषे इच्छारूपे सति तदग्राप्तौ य सोऽभिलाषहेतुक उच्यते । गुरुनादिल-
ज्जादित सगमप्रतिबन्धो विरहः । ईर्ष्या असूयादिशब्देन मानहेतुक उच्यते । प्रिये
सपत्नीरते वीष ईर्ष्या । तत्कृतो गुणेषु दोषारोपोऽसूया । शापाद्यथा शत्रुन्तलादेर्दुर्वा-
सस इति प्राचामाशयः । प्रमीतो मृतः । तत्कालेति । मृत्तिलालेचनं । भोगिभोग
सर्पफणा । श्वपचेति । चण्डालज्ञानिनोरिलयं । निरन्तरा तारतम्यशून्या । प्रपञ्च

क्रमभङ्गभावहति, तथापि वक्तुर्ब्रह्मात्मकतयोत्तमाधमज्ञानवैकल्यं संपन्न-
मिति द्योतनाय क्रमभङ्गो गुण एव ।

इदं पुनर्नोदाहार्यम्—

‘सुरस्रोतस्त्रिन्या पुलिनमधितिष्ठन्नयनयो-

विधायान्तर्मुद्रामथ सपदि विद्राव्य विषयान् ।

विधृतान्तर्ध्वान्तो मधुरमधुराया चिति कदा

निमग्नः स्या कस्याचन नयनभन्वाम्बुदरुचि ॥’

अत्रापि यद्यपि विषयगणनालम्बन सुरस्रोतस्त्रिनीतटाद्युद्दीपितो नयननि-
मोलनादिभिरनुभावित स्थायी निर्वेद प्रतीयते, तथापि भगवद्वामुदेवाल-
म्बनाया कविरतौ गुणीभूत इति न शान्तरसध्वनिव्यपदेशहेतुः । इदं च
पद्य मन्त्रिर्मिताया भगवद्भक्तिप्रधानाया करुणान्तर्यामुपनिबद्धमिति तत्प्र-
धानभावप्राधान्यमेवाहति । शान्तरसाननुगुणश्चायमोजस्वी गुम्फ इति
चानुदाहार्यमेवैतत् । पूर्वपद्ये तु ‘परमात्मनि स्थितिः’ इत्यनेन तत्राद्रूप्यावग-
मादृतेरप्रतिपत्तिः ।

रौद्रो यथा—

‘नवोच्छलितयौवनस्फुरदस्त्रवर्गवर्ज्वरे

मदीयगुरकार्मुकं गलितसाध्वम वृश्चति ।

अयं पत्तनु निर्दयं दलितदृष्टमृभृद्दल-

म्बलद्गुधिरघन्मरो मम परधधो भैरवः ॥’

अत्र तदानीं रामत्वेनाज्ञातो गुरकार्मुकमञ्जरु आलम्बनम् । अत एव
विशेष्यानुपादानम् । गुम्फुहो नामग्रहणानौचित्यात् । क्रोधाविस्फाराद्धा ।
ध्वनिविशेषानुमितो नि शङ्खधनुर्भङ्ग उदीपकः । परपोक्तिरनुभावः । गर्वो-
ग्रत्वादयः मचारिणः । एषा च धनुर्भङ्गध्वनिभङ्गनामोपेर्भार्गवस्योक्तिः ।

इति । अनिलपेन इति इत्यर्थः । क्रमभङ्गमिति । तथा चाक्रमभङ्गोदाहृत काव्यमिति
भावः । गुण एवेति । तथा चाट्टमिति भावः । पुलिनमिति । ‘अधिशीर्-’ इति
कने । सपदि ताकालम् । गुम्फो रचनान्निवेशः । इति च इच्छतोऽपि । नन्देवमुदाहृत-
पदेऽप्येव न्यादत्त आह—पूर्वेति । तदानीं क्रोधसम्भवे । गुर इति । अत एवेत्यन्वा-

वृत्तिरप्यत्र महोद्धता रौद्रस्य परमौजस्विता परिपुष्पाति । अन्यत्र गुरुस्मरणे सत्यहभावविगमस्यावश्यकतया प्रकृते चाजहत्स्वार्थलक्षणा मूलध्वननेन मदीयेत्यनेन गर्वोत्कर्षस्यैव प्रकाशनात्स्फुटं गम्यमानेन विवेकशून्यत्वेन क्रोधस्याधिक्यं गम्यते ।

इदं तु नोदाहार्यम्—

‘धनुर्विदलनध्वनिश्रवणतत्क्षणाविर्भव-
न्महागुरुवधस्मृतिः श्वसनवेगघृताधरः ।
विलोचनविनि सरह्रहलविस्फुलिङ्गप्रजो
रघुप्रवरमाक्षिपञ्जयति जामदग्नयो मुनि ॥’

अत्राप्यपराधास्पदेन रघुनन्दनेनालम्बितो धनुर्विदलनध्वनिश्रवणेनोद्दीपितो निश्वासानेत्रज्वलनादिभिरनुभावितो महागुरुवधस्मृतिगर्वोत्प्रत्वादिभिश्च सचारितः क्रोधो यद्यपि व्यज्यते, तथाप्यसौ तत्प्रभाववर्णनबीजभूताया कविरतौ गुणीभूत इति न रौद्ररसध्वनिव्यपदेशहेतुः । काव्यप्रकाशगत रौद्ररसोदाहरणे तु ‘कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिदं गुरुपातकम्’ इति पद्ये रौद्ररसव्यञ्जनक्षमा नास्ति वृत्तिः, अतस्तत्कवेरशक्तिरेव ।

वीरश्चतुर्धा । दानदयायुद्धधर्मैस्तदुपाधेरुत्साहस्य चतुर्विधत्वात् ।

तत्राद्यो यथा—

‘क्रियदिदमधिकं मे यद्विजायार्थयित्रे
कवचभरमणीयं कुण्डले चार्पयामि ।
अकरुणमवकृत्य द्राक्पाणेन निर्ये-
द्धलरुधिरधार मौलिमावेदयामि ॥’

एषा द्विजवेपायेन्द्राय कवचकुण्डलदानोद्यतस्य कर्णस्य तद्दानविसितान्स-

यंमाह—गुर्विति । धनुरिलस्य श्रीरामकृतशिवेत्यादि । अन्यत्र क्रोधाभावे । लक्ष्मणेति । २२त्यतावच्छेदकं चैकविंशतिवारानि क्षत्रियवधुमतीकारकलम्, पित्रा-
ज्ञया मातृवधकारित्वं वा । तत्प्रभावेति । जामदग्न्यप्रभावेत्यर्थः । निर्येन्नि परत् ।

भ्यान्प्रत्युक्ति । अत्र याचमान आलम्बनम् । तदुदीरिता स्तुतिस्ती-
पिका । क्वचादिवितरण तत्र लघुत्वबुद्ध्यादिक चानुभावः । मे इत्यर्था-
न्तरसक्रमितवाच्यध्वन्युत्थापितो गर्वः स्वकीयलोकोत्तरपितृजन्यत्वादिस्मृ-
तिश्च सचारिणौ । वृत्तिरप्यत्र तत्तदर्थानुरूपोद्गमविरामशालितया सहद-
यैकचमत्कारिणी । तथा हि—उत्साहपोषकं क्वचकुण्डलार्पणयोर्लघुत्व-
निरूपण विधातु पूर्वार्धे तदनुकूलशिथिलवन्धात्मिका । उत्तरार्धे तु मौ-
लित प्राग्वक्तृगतगर्वोत्साहपरिपोषणायोद्धता । तत पर ब्राह्मणे सविन-
यत्व प्रकाशयितु तन्मूलीभूत गर्वराहित्य ध्वनगितु पुन. शिथिलैव । अत-
एवावेदयामीत्युक्तम् । न तु ददामि वितरामीति वा ।

इद तु नोदाहरणीयम्—

‘यस्योद्दामदिवानिशार्थिविलसद्दानप्रवाहप्रधा-

माकर्ष्यावनिमण्डलागतवियद्वन्दीन्द्रवृन्दाननात् ।

ईर्ष्यानिर्भरफुल्लरोमनिकरव्यावल्गादूष स्रव-

त्पीयूषप्रकरैः सुरेन्द्रसुरभि. प्रावृद्ध्योदायते ॥’

अत्रेन्द्रसमामध्यगतसकलनिरीक्षकालम्बन. अवनिमण्डलागतवियद्वन्दी-
न्द्रवदनविनिर्गतराजदानवर्णनोद्दीपित, ऊघःप्रलुप्तपीयूषप्रकरैरनुभावितः,
असूयादिभिः सचारिभि. परिपोषितोऽपि कामगवीगत उत्साहो राजस्तु-
तिगुणीभूत इति न रसव्यपदेशहेतुः ।

याचमान इन्द्र । अरमणीयपदार्थमाह—तत्र लघुत्वेति । मे इत्यर्थान्तरेति ।
अनेकशो रमेषु क्षतजर्जरीभूतकलेवरत्व लक्ष्यतावच्छेदकम्, सकलराज्यकोपादिदा-
तृत्व वा, रविङ्गन्तीसुतल वा । स्वकीयलोकोत्तरेति । इदमेव च शक्यतावच्छे-
दकम् । तत्तदिति । तत्तदर्थानुरूपं यावुद्गमविरामं प्रारम्भसमाप्तिं तच्छास्त्रितयेलभं ।
मौलितो मौलिमिलित । वक्त्रा कर्ण । ब्राह्मणे तद्वेष इन्द्रे । तन्मूलीभूत सविनयत्व-
मूलीभूतम् । सुरेन्द्रसुरभि कामधेनु । यस्य राज्ञ स्तुतिस्त्वामाकर्ष्यं तै प्रावृद्ध्योदायते
वर्षामिषायते । यन्दीन्द्रा स्तुतिपाठकेन्द्रा । व्यावल्गन्मघु(न्य)रम् । कोपोऽमर्ष इत्यन-
र्थान्तरम् । ईर्ष्याक्षमा, गुणेषु दोषारोपोऽसूयेति भेद । असूयादिभिरिति । ईर्ष्याञ्-
निका चासूयेति व्यङ्ग्यत्वमेवास्या इति भाव । कामगवी कामधेनु । अत एव गुणी-

अत एवेदमपि नोदाहरणम्—

‘सावित्रीपकुलाचला वसुमतीमाकम्प्य सप्तान्तरा
सर्वा धामपि सस्मितेन हरिणा मन्द समालोकितः ।
प्रादुर्भूतपरप्रमोदविदलद्रोमाञ्चितस्तत्क्षण
व्यानग्रीकृतकंधरोऽसुरवरो मौलिं पुरो न्यस्तवान् ॥’

इह च भगवद्दामनालम्बनः, तत्कर्तृकमन्दनिरीक्षणोद्दीपितः, रोमाञ्चा-
दिभिरनुभावितः, हर्षादिभिः पोषितः, उत्साहो व्यज्यमानोऽपि गुणः ।
प्रागन्यगतम्येव प्रकृते राजगतस्यापि तस्य राजस्तुत्युत्कर्षकत्वात् । एतेन
‘त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधि’ इति श्रीवत्सलाञ्छनोक्तमु-
दाहरणं परास्तम् । तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन रसध्वनिप्रसङ्गेऽनुदाहरणी-
यत्वात् । ननु ‘अकरुणमवकृत्य—’ इत्यत्रापि प्रतीयमानस्य दानवीरस्य
कर्णस्तुत्यङ्गत्वात्कथं ध्वनित्वमिति चेत्, सत्यम् । अत्र कवेः कर्णवचनानु-
वादमात्रतात्पर्यकत्वेन कर्णस्तुतौ तात्पर्यविरहात्, कर्णस्य च महाशयत्वे-
नात्मस्तुतौ तात्पर्यानुपपत्तेः स्तुतिरवाक्यार्थ एव । पर तु वीररमप्रत्ययान-
न्तरं तादृशोत्साहेन लिङ्गेन स्वाधिकरणे सानुमीयते । राजवर्णनपद्ये तु
राजस्तुतौ तात्पर्याद्वाक्यार्थतैव तस्याः ।

द्वितीयो यथा—

‘न कपोत भवन्तमरावपि स्पृशतु श्येनसमुद्भवं भयम् ।
इदमप्यद्य मया तृणीकृतं भवदायुःकुशल कलेवरम् ॥’

भूतलादेव । सप्तान्तरा सप्तप्राकारम् । अत एव सर्वा धाम् । छलेन द्वाभ्यां सर्वप्र-
हणान्मन्दत्वम् । पर उत्कृष्ट । असुरवरो बली दैत्यः । हर्षादिभिरिति । प्रमोद
मुखं तदंशावरणमध्रकश्चित्तृत्तिविशेषो हर्षः । अतो न वाच्यता व्यभिचारिण इत्यवधे-
यम् । प्रागन्येति । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यप्रयुक्तभेदेऽप्युपकारकत्व तस्य समान-
मिति भावः । त्यागः सप्तेति । ‘उत्पत्तिर्जमदमित स भगवान्देव पिनाक्षी शुर्ध्वर्यं
तत्र न मद्रिरामनुपम व्यक्तं हि तत्कर्मभिः । त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदा-
नावधि सत्यत्रयनपीनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम् ॥’ इतीत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थ-
माह—तस्येति । ननु स्वकर्तृकैव स्तुतिरास्त्वामत आह—कर्णस्येति । तादृशोत्साहे-
नेति । विभावाद्यभिव्यञ्जोन्नाहेनेत्यर्थः । सा स्तुतिः । अधिनस्तद्विषयकार्थित्ववत् ।

१. काव्यप्रकाशटीकायां सारवाधिन्या कर्ता श्रीवत्सलाञ्छनः ।

अथैवं विन्यासः—

‘न कपोतकपोतक तव स्पृशतु श्येन मनागपि स्पृहा ।

इदमद्य मया समर्पित भवते चारुतर कलेवरम् ॥’

एषा शिवे कपोत श्येन प्रति चोक्तिः । अत्र कपोत आलम्बनम् । तद्गत व्याकुलीभवनमुद्दीपनम् । तस्य कृते स्वकलेवरापणमनुभावः । न चात्र शरीरदानप्रत्ययाद्दानवीरध्वनित्वापत्तिरिति वाच्यम् । श्येनकपोतयोर्भक्ष्यभक्षकभाषापन्नत्वेन शिविशरीरस्यार्धिनोऽभावात्तदप्रतिपत्तेः । श्येनशरीरनिवेदनस्य कपोतशरीरत्राणोपाधिकतया विनिमयपदवाच्यत्वात् ।

तृतीयो यथा—

‘रणे दीनान्देवान्दशवदन विद्राव्य बहति

प्रभावप्राणलभ्य त्वयि तु मम क्रोड्य परिकरः ।

ललाटोद्यज्ज्वालाकवलितजगज्जालविभवो

भवो मे क्रोदण्डच्युतविशिखवेग कलयतु ॥’

एषा दशवदनं प्रति भगवतो रामस्योक्तिः । इह भव आलम्बनम् । रणदर्शनमुद्दीपनम् । दशवदनाद्यज्जानुभावः । गर्भे सचारी । वृत्तिरत्र देवानां प्रस्तावे तद्गतकार्तर्यप्रकाशनद्वारा वीररसानालम्बनत्वावगतयेऽनुद्धतैव । दशवदनप्रस्तावे तु देवदर्पदमनवीरत्वप्रतिपादनायोद्धतापि तत्त्वावज्ञया रामगतोत्साहानालम्बनत्वेन तदालम्बनस्य रसस्याप्रत्ययान्न प्रकर्षवती । भगवतो भवस्य तु परमोत्तमालम्बनविभावत्वात्तत्प्रस्तावे तदालम्बनस्यौजस्विनो वीररसस्य निष्पत्तेः प्रकृष्टोद्धता ।

चतुर्थो यथा—

‘सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मीरुपारे पतन्त्वधवा कृपाणधारा ।

अपहरतु तरा शिरः कृतान्तो मम तु मतिर्न मनागपैति धर्मात् ॥’

तदप्रेति । शरीरदानाप्रतिपत्तेरित्यर्थः । नन्वेव किमित्थमर्पितमत् आह—श्येन इति । निरुपाधिकस्थल एव दानप्रतीतिरिति भावः । परिकरो गात्रबन्ध आरम्भो वा । कलयतु जानात्तत्रोद्धरोतु वा । तद्गतेति । देवगतेत्यर्थः । देवदपैति । तद्दर्पदमन यद्वीरत्व तत्प्रेत्यर्थः । तस्य रावणस्य । तत्प्रस्तावे भवप्रस्तावे । तदालम्बनस्य मवाश्रयकस्य ।

एयाधर्मेणापि रिपुर्जेतव्य इति वदन्तं प्रति युधिष्ठिरस्योक्तिः । अत्र धर्मत्रिषय आलम्बनम् । 'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो' इत्यादिवाक्यालोचनमुद्दीपनम् । शिरश्छेदाद्यङ्गीकारोऽनुभावः । धृति सञ्चारिणी । इत्थं वीररसस्य चातुर्विध्यं प्रपञ्चितं प्राचामनुरोधात् ।

वस्तुतस्तु बहवो वीररसस्य शृङ्गारस्येव प्रकारा निरूपयितुं शक्यन्ते । तथा हि—प्राचीन एव 'सपदि विलयमेतु' इत्यादि पद्ये 'मम तु मतिर्न मनागपैतु सत्यात्' इति चरमपादव्यत्यासेन पद्यान्तरता प्रापिते सत्यवीरस्यापि समवात् । न च सत्यस्यापि धर्मान्तर्गततया धर्मवीररस एव तद्गीरस्याप्यन्तर्भाव इति वाच्यम् । दानदययोरपि तदन्तर्गततया तद्गीरयोरपि धर्मवीरात्पृथग्गणनानौचित्यात् ।

एवं पाण्डित्यवीरोऽपि प्रतीयते ।

यथा—

'अपि वक्ति गिरा पति स्वयं यदि तासामधिदेवतापि वा ।

अयमस्मि पुरो हयाननस्तरणोल्लङ्घितवाङ्मयाम्बुधिः ॥'

अत्र बृहस्पत्याद्यालम्बन सभादिदर्शनोद्दीपितो निखिलविद्वच्चिरस्कारानुभावितो गर्वेण सचारिणा पोषित उत्साहो वक्तुः प्रतीयते । ननु चात्र युद्धवीरत्वम् । युद्धत्वस्य वादसाधारणस्य वाच्यत्वात् । इति चेत्, क्षमावीरे किं ब्रूयाः ।

यथा—

'अपि बहलदहनजालं मूर्ध्नि रिपुर्मे निरन्तर धमतु ।

पातयतु वासिधारामहमणुमात्रं न किञ्चिदाभाषे ॥'

क्षमावत उक्तिरियम् ।

बलवीरे वा किं समादध्याः ।

तदन्तरिति । धर्मान्तर्गततयैत्यर्थः । तद्गीरेति । दानदयावीरयोरेपीत्यर्थः । तासामर्थाति । गिरामधिष्ठात्री देवता । सरस्वतीत्यर्थः । हयाननो हयप्रभ । ता धराम् । हे

यथा—

‘परिहरतु धरा फणिप्रवीर’ सुखमयता कमठोऽपि ता विहाय ।

अहमिह पुरुहूत पद्मकोणे निखिलमिदं जगदङ्गमं वहामि ॥’

पुरुहूत प्रत्येषां गरुत्मत उक्तिः । ननु ‘अपि वक्ति—’ ‘परिहरतु धराम्—’ इति पद्यद्वये गर्व एव नोत्साहः । मध्यस्थपद्ये तु घृतिरेव ध्वन्यते इति भावध्वनय एवैते न रसध्वनय इति चेत्, तर्हि युद्धवीरादिष्वपि गर्वादिध्वनितामेव किं न ब्रूयात् । रसध्वनितसामान्यमेव वा किं न तद्यभिचारध्वननेन गतार्थये । स्याधिप्रतीतिर्दुरपहवा चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपि । अनन्तरोक्तपद्ये तु नोत्साहः प्रतीयते । दयावीरादिषु प्रतीयत इति तु राजामा(राजा)जामात्रम् ।

अद्भुतो यथा—

‘चराचरजगज्जालसदनं वदनं तव ।

गलद्गगनगाम्भीर्यं वीक्ष्यामि हनचेतना ॥’

कदाचिद्भगवतो वासुदेवस्य वदनमालोकितवत्या यज्ञोदाया इयमुक्तिः । अत्र वदनमालम्बनम् । अन्तर्गतचराचरजगज्जालदर्शनमुद्दीपनम् । हतचेतनत्वम्, तेन गम्य रोमाञ्चनेत्रस्फारणादि चानुभावः । त्रासादयो व्यभिचारिणः । नैवात्र विद्यमानापि पुत्रगता प्रीतिः प्रतीयते । व्यञ्जकाभावात् । प्रतीताया वा तस्या विलस्यस्य गुणत्व न युज्यते । एव कश्चिन्महापुरुषोऽयमिति भक्तिरपि तस्याः पुत्रो ममार्यं बाल इति निश्चयेन प्रतिबन्धादुत्पत्तुमेव नेष्टे । अतस्तस्यामपि विलस्यस्य गुणीभावो न शक्यः ।

पुरुहूत, स्वपक्षकदेशे । ‘निखिलमिदं जगदङ्गमं वहामि’ इति पाठः । वीररसध्वन्युच्छेदमुक्त्वा तुल्यमुक्त्वा सानान्योच्छेदनाह—रसेति । म्पार्थीत्यस्य तत्रेत्यादि । दयावीरादिषु प्राचीनोदाहृतेषु । गलद्गगम् । तेन गम्यमिति । तद्गोषकृत्पदाभावादिति भावः । अत्र भावध्वनित निराचष्टे—नैवेति । प्रतीतार्यां चेति । प्रकरणादिपर्यालोचनयेति भावः । विलस्यस्य गुणत्वमिति । विलस्यस्योत्कटत्वेन तस्या एव गुणत्वमनुकटन्वात् । हतचेतनेत्यनेन तस्मैव प्राधान्यप्रकटनाच्चेति भावः । अन्येषामपि समन्वितल निराचष्टे—एयमिति । तस्या इत्यस्य मध्यमपिन्यायेनान्वयः । अत उपपत्तवमा वादेव । तस्यामपि भषावपि । कथंनार कथं कृत्वा । अस्य विलस्यस्य । तत्र दृष्टान्त-

यच्च सहृदयशिरोमणिभिः प्राचीनैरुदाहृतम्—

‘चित्र महानेष तवावतार क कान्तिरेपाभिर्नवैव भङ्गि’ ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभाव काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥’ इति,
तत्रेदं वक्तव्यम्—प्रतीयता नामात्र विस्मयः, पर त्वसौ कथंकार
[अद्भुतरस]ध्वनिव्यपदेशहेतुः । प्रतिपाद्यमहापुरुषविशेषविषयायाः प्र-
धानीभूतायाः स्तोत्रगतभक्तेः प्रकर्षकत्वेनास्य गुणीभूतत्वात् । यथा महा-
भारते गीतासु विश्वरूपं दृष्टवत् पार्थस्य ‘पश्यामि देवास्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान्’ इत्यादौ वाक्यसदर्थं । इत्थ चास्य रसालका-
रत्वमुचितम् । भक्तिर्नैवात्र प्रतीयत इति चेद्दस्युकुलितलोचन विदाकु-
र्वन्तु सहृदयाः ।

हास्यो यथा—

‘श्रीतातपादैर्विहिते निबन्धे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा ।

अङ्गं गवा पूर्वमहो पवित्रं न वा कथं रासभधर्मपत्न्या ॥’

तार्किकपुत्रोऽत्रालम्बनम् । तदीया नि शङ्कोक्तिरुद्दीपिका । रदनप्र-
काशादिरुद्वेगादयश्चानुभावव्यभिचारिणः ।

अत्राहु —

‘आत्मस्य परसस्यश्चेत्यस्य भेदद्वयं मतम् ।

आत्मस्यो द्रष्टृरुत्पन्नो विभावेक्षणमात्रत ॥

हसन्तमपरं दृष्ट्वा विभावश्चोपजायते ।

योऽसौ हास्यरसस्तज्ज्ञै परस्यः परिकीर्तित ॥

उत्तमाना मध्यमाना नीचानामप्यसौ भवेत् ।

श्ववस्य कथितस्तस्य षड्भेदाः सन्ति चापरे ॥

माह—यथेति । पार्थस्सार्जुनस्य । इत्यादिरूपवाक्यसदर्थं । तस्य तत्र त्वप्रधेत्वर्थं ।
अस्य प्राचोक्तपद्यस्य । एवमप्रेऽपि । ईपन्मुकुलितलोचनमिति क्रियाविशेषणम् । विहिते
कृते । गौर्गर्दभी च तुल्येति भावः । रदनेति । दन्तेत्यर्थं । यथासक्यमन्वयः । अत्र
हास्यविषये । आहुः प्राश्नः । तदेवाह—आत्मेलादिमतमितीत्यन्तेन । अस्य हास्यस्य ।
श्ववस्य उक्तप्रकारेण त्रिधावस्य । तस्योक्तविषयः । पण्णा क्रमेण लक्षणान्याह—ईप-

लितं च हसितं प्रोक्तमुत्तमे पुरुषे बुधैः ।
 भवेद्विहसितं चोपहसितं मध्यमे चरे ॥
 नीचेऽपहसितं चातिहसितं परिकीर्तितम् ।
 ईपत्कुल्लङ्कपोलाम्या कटाक्षैरप्यनुत्त्वणैः ॥
 अदृश्यदशनो हासो मधुरः लितमुच्यते ।
 वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्कुल्लैरुपलक्षित ॥
 किञ्चिल्लक्षितदन्तश्च तदा हसितमिष्यते ।
 सशब्दं मधुरं कालगतं वदनरागवत् ॥
 आकुञ्चिताक्षि मन्द्रं च विदुर्बिहसितं बुधाः ।
 निकुञ्चितासगीर्षश्च विस्मद्वष्टिविलोकन ॥
 उरुकुल्लनासिको हासो नाम्नोपहसितं मतम् ।
 अस्यानजं साश्रुद्वष्टिराकम्पस्कन्धमूर्ध्वजः ॥
 शार्ङ्गदेवेन गदितो हासोऽपहसिताह्वय ।
 स्थूलकर्णकटुध्वानो बाष्पपूरुतेक्षण ॥
 करोपगूढपार्श्वश्च हासोऽतिहसितं मतम् ॥ इति ।

मयानक्तो यथा—

‘श्येनमम्बरतलादुपागतं शुष्यदाननविलो विलोकयन् ।

कम्पमानतनुराबुलेक्षणः स्पन्दितु नहि शशाक लावकं ॥’

अत्र श्येनं आलम्बनम् । सवेगापतनमुदीपनम् । जाननशोपादयो-
ऽनुभावाः । दैन्यादयः सचारिण ।

वीमत्सो यथा—

‘नस्रैर्विदारिताभ्राणां श्रवाना पृथगोणितम् ।

आननेष्वनुलिम्पन्ति हृष्टा वेतालयोपितं ॥’

दिति । अनुत्त्वणैरुत्तमैः । दशना दन्ता । ‘कालगतम्’ इत्यपाठ । ‘हासगतम्’ इति पाठ ।
वदनेति । तस्यैहिलविशिष्टम् । जिह्वेति । व्यधिररण्यदबहुव्रीहि । आकम्प्या कम्प-
नार्ता स्कन्धमूर्ध्वजौ सन्ति । स्थूल कर्णकटुध्वानं शशो वक्त्र । कटाम्बानुगूटे व्याप्तं
पार्श्वं यत्र । शुष्पदानननेत्रं विल दन्तम् । लावकं पार्श्वविशेष । सवेगेति । वेगसहि-
तनापतनमित्यर्थः । पूषेति समाहारद्वन्द्व । जाननेत्यन्वयेत्यादि । तत्र तयोः । ननु

शवा इहालम्बनम् । आन्त्रविदारणाद्युर्दीपनम् । आक्षिप्ता रोमाञ्चने-
त्रनिमीलनादयोऽनुभावाः । आवेगाडय सचारिण । ननु रतिक्रोधोत्साह-
भयशोक्रविस्रयनिर्वेदेषु प्रागुदाहृतेषु यथालम्बनाश्रययो सप्रत्ययः, न
तथा हासे जुगुप्साया च । तत्रालम्बनस्यैव प्रतीते । पद्यश्रोतुश्च रसा-
त्वादाधिकरणत्वेन लौकिकहासजुगुप्साश्रयत्वानुपपत्तेरिति चेत् । सत्यम् ।
तदाश्रयस्य ऋष्टपुरुषविशेषस्य तत्राक्षेप्यत्वात् । तदनाक्षेपे तु श्रोतुः
स्वीयकान्तावर्णनपद्यादिव रसोद्बोधे बाधकाभावात् ।

एवं च सक्षेपेण निरूपिता रसा । एषा प्राधान्ये ध्वनिव्यपदेशहे-
तुत्वम्, गुणीभावे तु रसालंकारत्वम् । केचित्तु 'प्राधान्य एवैषा रसत्वमन्य-
थालंकारत्वमेव । रसालंकारव्यपदेशस्तत्परलंकारध्वनिव्यपदेशवत् । ब्राह्म-
णश्रमणन्यायात् । एवमसलक्ष्यक्रमतायामेव । अन्यथा तु वस्तुमात्रम्'
इत्याहुः । एते चासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या । सहृदयेन रसव्यक्तौ शक्ति
जायमानाया विभावानुभावव्यभिचारिविमर्शक्रमस्य सतोऽपि सूचीशतप-
त्रपत्रशतवेधक्रमस्यैवालक्षणात् । न त्वक्रमव्यङ्ग्या । व्यक्तेस्तद्धेतूना च
हेतुहेतुमद्भावासंगत्यापत्ते । अथ कथमेत एव रसा । भगवदालम्बनस्य
रोमाञ्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः परिपोषितस्य भागवता-
दिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपहवत्वात् ।
भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभाव । न चासौ शान्तरसेऽन्तर्भा-
वमर्हति । अनुगगस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते—भक्तेर्देवादिविषय-
तित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्ते ।

पद्यधर्मेनाश्रयोऽत आह—पद्येति । रसस्त्वलंकार इति भावः । तदेति । हासाश्रय-
स्येत्यर्थः । तत्र हासजुगुप्सयोः । नुगुप्स्यर्थः । पद्यादिवेति । तत इति शेषः । एव चे-
त्यस्य हेतुत्वादावन्वयः । एतेन रसत्वव्यवच्छेदः । प्राचीनविरोधे परिहरति—रसालं-
कारेति । भूतपूर्वगत्येति भावः । प्रकृष्टान्तरेणाह—एवमिति । असलक्ष्यताया-
मेवेति । रसत्वनेपामिति शेषः । अन्यथा तु सलक्ष्यक्रमताया तु । केचिदित्यस्यैवा-
लक्षणादित्यन्वयः । रसव्यक्तौ रसाभिव्यक्तौ । अक्रमेति बहुव्रीहिः । विभावविशेषणा-
पत्तेरिति । हेतुहेतुमद्भावस्य क्रमनियतत्वादिति भावः । भवेति बहुव्रीहिः । अनुभूयेति ।
तथा चानुभवापलाप कर्तुमशक्य इति भावः । नन्वेवमपि स्थानिभावाभावात्तदधिक्यमत

‘रतिर्देवाटिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः प्रोक्तस्तदाभासा एनौचित्यप्रवर्तिताः ॥’

इति हि प्राचा सिद्धान्तात् । न च तर्हि कामिनीविषयाया अपि रतेर्भावत्वमस्तु, रतित्वाविशेषात्, अस्तु वा भगवद्भक्तेरेव स्थायित्वम्, कामिन्यादिरतीना च भावत्वम्, विनिगमकाभावात्, इति वाच्यम् । भरतादिमुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादिव्यवस्थापकत्वेन स्वातन्त्र्ययोगात् । अन्यथा पुत्रादिविषयाया अपि रतेः स्थायिभावत्व कुतो न स्यात्, न स्याद्वा कुतः शुद्धभावत्व जुगुप्साशोकादीनाम्, इत्यखिलदर्शनव्याकुली स्यात् । रसाना नवत्वगणना च मुनिवचननियन्त्रिता भज्येत, इति यथाशास्त्रमेव ज्यायः ।

एतेषा परस्पर कैरपि सहाविरोधः कैरपि विरोधः । तत्र वीरशृङ्गारयोः, शृङ्गारहास्ययोः, वीराद्भुतयो, वीररौद्रयो, शृङ्गाराद्भुतयोश्चाविरोधः । शृङ्गारवीभत्सयो, शृङ्गारकरणयो, वीरमयानरुयो, शान्तरौद्रयोः, शान्तशृङ्गारयोश्च विरोधः । तत्र कविना प्रकृतरस परिपोष्टुकामेन तदभिव्यञ्जके काव्ये तद्विरुद्धरसाज्ञाना निबन्धनं न कार्यम् । तथा हि सति तदभिव्यञ्जकौ विरुद्धः प्रकृतं बाधेत । सुन्दोपसुन्दन्यायेन चोभयोरुपहति स्यात् । यदि तु विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्र समावेश इष्यते तदा विरोध परिहृत्य विधेयः । तथा हि—विरोधस्तद्विधेयः । स्थितिविरोधो ज्ञानविरोधश्च । आद्यस्तदधिकरणावृत्तिरूपः । द्वितीयस्तज्ज्ञानप्रतिबद्धज्ञानरूपलक्षणः । तत्राधिकरणान्तरे विरोधिनः स्थापने

आह—भगेति । अज्ञितोऽभिव्यञ्जको व्यभिचारिभावः । तथाशब्दार्थे । प्राचा प्रकाशकृताम् । अतिप्रमदं दत्त्वा वैपरीत्यमाह—अस्तु वेति । अत्र शास्त्रे । अथवा तद्वचनानामव्यवस्थापकत्वे । शुद्धेति । स्थायिभावत्वानाग्निद्वितव्यभिचारिभावत्वमित्यर्थः । दर्शन शास्त्रम् । भक्तिरसस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे दोषान्तरमाह—रसानामिति । नियन्त्रिता निबन्धिता । एतेषा रसानाम् । विरोध इति । अन्ये तूपात्ताः । यथा शान्ताद्भुतां, वीरवीभन्मामित्यादीनि बोध्यम् । तदभीति । निरुद्धरसाज्ञानीत्यर्थः । तन्वाधकत्वे नियामकाभावादाह—सुन्दोपेति । एकत्र काव्ये । तत्र तयोर्मध्ये । विरो

प्रथमो निवर्तते । यथा नायकगतत्वेन वीररसे वर्णनीये प्रतिनायके भयानकस्य । रसपदेनात्र प्रकरणे तदुपाधिः स्थायिभावो गृह्यते । रसस्य सामाजिकवृत्तित्वेन नायकाद्यवृत्तित्वात् । अद्वितीयानन्दमयत्वेन विरोधासमवाच्च ।

उदाहरणम्—

‘कुण्डलीकृतकोदण्डदोर्दण्डस्य पुरस्तव ।

मृगारातेरिव मृगा. परे नैवावतस्थिरे॥’

रसान्तरस्याविरोधिन सधिकर्तुरिवान्तरालेऽवस्थापने द्वितीयोऽपि निवर्तते । यथा मन्निर्मितायामाख्यायिकाया कण्ठाश्रमगतस्य श्वेतकेतोर्महर्षे. शान्तिरसप्रधाने वर्णने प्रस्तुते ‘किमिदमनाकलितपूर्वं रूपम्, कोऽयमनिर्वाच्यो वचनरशनाया मधुरिमा’ इत्यद्भुतस्यान्तरवस्थापनेन वरवर्णिनी प्रत्यनुरागवर्णने ।

यथा वा—

‘सुराङ्गनाभिराश्लिष्टा व्योम्नि वीरा विमानगा ।

विलोकन्ते निजान्देहान्फेरुनारीभिरावृतान् ॥’

अत्र सुराङ्गनामृतशरीरालम्बनयो शृङ्गारवीभत्सयोरन्तः स्वर्गलामाक्षितो वीररसो निवेशितः । अन्तर्निवेशश्च तदुभयचर्वणाकालान्तर्वर्तिकालगतचर्वणाकत्वम् । तच्च प्रकृतपद्ये प्रथमार्धे एव शृङ्गारचर्वणोत्तरवीरस्य चर्वणादनन्तरं च द्वितीयार्धे वीभत्सस्येति स्फुटमेव । ‘भूरेणुदिग्यान्’ इत्यादि काव्यप्रकाशगतपद्यकदम्बेषु तु प्रथमश्रुतवीभत्ससामग्रीवशाङ्गीभत्सचर्वणोत्तरं तत्सामग्र्याक्षिप्तानि शङ्कप्राणत्यागादिरूपसामग्रीकस्य

धिन । रसस्येति शेष । प्रथम स्थितिनिरोध । भयानकस्य । स्थापने इति शेष । रसस्य मुख्यरसस्य । अत एवाह—अद्वितीयेति । उदेति । उच्चरीला आद्यविरोधाभावोदाहरणमित्यर्थः । कुण्डलीति । बहुव्रीहिद्वयम् । मृगाराते सिहस्य । परे दात्रव । अन्तराले विरुद्धरसयोर्मन्व्ये । वरवर्णिनी तदाख्यनायिकाम् । व्योमि विमानगा इत्यन्वयः । फेरुनारीभिर्जम्बुकक्षीभिः । अत्र सुराङ्गेति । यथासह्यमन्वयः । स्वर्गलामध्र पूर्वार्धेन प्रतिपादितः । तदुभयेति । निरुद्धरसद्वयेत्यर्थः । चर्वणात् । क्रमेण पादद्वयेनेति भावः । वीभत्सस्य चर्वणादिलस्यानुपपन्नः । तच्चेत्यस्य स्फुटमेवेत्यन्वयः । चर्वणे ।

धीरस्य चर्वणे शृङ्गारचर्वणेति विवेकः । इत्थं चोदासीनचर्वणेन प्रतिबन्ध-
कज्ञाननिवृत्तौ निष्प्रत्यूहः प्रतिबन्धचर्वणोदय इति फलितोऽर्थः । अङ्गा-
ङ्गिनोरङ्गिन्यन्यस्मिन्नङ्गयोर्वा न विरोधः । अङ्गत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

यथा—

‘प्रत्युद्गता सविनय सहसा सखीभि
स्मैरैः स्मरस्य सचिवैः सरसावलोकैः ।

मामद्य मञ्जरुचनैर्वचनैश्च बाले

हा लेशतोऽपि न कथं वद सत्करोपि ॥’

इयं च पुरो निपतिता प्रमीता नायिका प्रति नायकस्योक्तिः । इह
नायिकालम्बना, अश्रुपातादिभिरनुभावैरावंगविपादिभि सचारिभिश्च व्य-
ज्यमाना नायकगता रतिस्तुल्यसामग्र्यभिव्यक्ते प्रकृतत्वात्प्रधानीभूते
तद्गत एव शोके प्रकर्षकत्वादङ्गम् । यदि तु नायकगता रतिर्नात्र प्रती-
यते, किं तु निरुक्तसामग्र्या शोक एव प्रकृतत्वादित्यागृह्यते तदा नाय-
कालम्बना प्रत्युद्गमाद्यनुभाविता हर्षादिभिः पोषिता नायिकाश्रया रतिरेव
तत्राङ्गमस्तु । नायिकागतरतेर्नायकशोकप्रकर्षहेतुतायाः सर्वसमतत्वात् ।
न च नायिकाया नाशात्तद्गताया रतेरसनिधानात्कथमङ्गतेति वाच्यम् ।
सनिधानम्याङ्गतायामतन्त्रत्वेन स्मर्यमाणायाम्नस्या अङ्गत्वोपपत्तेः ।

अङ्गयोर्यथा—

‘उत्क्षिप्ता कनरीभर विवलिता. पार्श्वद्वयं न्यमृताः

पादाम्भोजयुगं रपा परिहृता दूरेण चेलाञ्चलम् ।

गतीति शेष । विवेको भेदः । द्वितीयविषयमुपसहरति—इत्थं चेति । उक्तप्रसारेण
चेत्यर्थः । उदेति मध्ये इत्यादि । निवृत्तौ । शान्त्य त्रिक्षणावस्थायित्वादिनि भावः ।
प्रसारान्तरेण विरोध परिहरति—अङ्गाङ्गिनोरिति । पुनरन्यथा त परिहरति—अ-
ङ्गिणीति । अङ्गत्वेति । एकाङ्गिनिरपितेलादि । तत्राद्योदाहरणमाह—प्रत्युद्गतेति ।
प्रमीता मृताम् । तुल्यसामग्रीति । उक्तगामप्रोक्ततादीयेत्यर्थः । तद्गते एव नायकगते
पर । नात्रेति । नवात्रेत्यर्थः । निरुक्तेति । नायिकालम्बनेलादिनेति भावः । आगृ-
ह्यते आग्रहः क्रियते । तत्र शोके । नायकशोकेति । नायकनिष्ठशोकेत्यर्थः । अतन्त्र-
त्वेनाकारणत्वेन । अङ्गयोरित्यर्थः स्मिन्नङ्गिनीत्यादि । उत्क्षिप्ता उन्मत्ता । विव-

गृह्णन्ति त्वरया भवत्प्रतिभट्टक्षमापालवामश्रुवा

यान्तीना गहनेषु कण्टकचिता के के न भूमीरुहाः ॥'

अत्र ममासौम्यवयनाभ्या तरुक्रामिकर्तृकरिपुक्रामिनीकवर्षादिग्रह-
णरूपाभ्या प्रकृताप्रकृतव्यवहाराभ्या व्यक्तयो करुणशृङ्गारयो राज-
विषयकरनिभावाङ्गत्वम् । किं च प्रकृतरसपरिपुष्टिमिच्छता विरोधिनो-
ऽपि रसस्य वाध्यत्वेन निवन्धन कार्यमेव । तथा हि सति वैरिविजयकृता
वर्ष्यस्य कापि शोभा सपद्यते । वाध्यत्व च रमस्य प्रवर्तैर्विरोधिनो रम-
स्याङ्गैर्विद्यमानेष्वपि स्वाङ्गेषु निष्पत्तेः प्रतिबन्ध । व्यभिचारिणो वाध्यत्व
तु तदीयरमनिष्पत्तिप्रतिबन्धमात्रात् । न त्वनभिव्यक्त्या । अभिव्यक्तौ
बाधकाभावात् । न च विरोध्यङ्गाभिव्यक्त्या प्रतिबन्धान्नाभिव्यक्तिरिति
वाच्यम् । तद्यज्जकशब्दार्थज्ञानसमये विरोध्यङ्गाभिव्यक्तशब्दार्थज्ञान-
स्यासनिधानात् । प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने मानाभावात् । भावश-
बलताया उच्छेदापत्तेश्च । रसनिष्पत्तेः प्रतिबन्धस्त्वनुभवसिद्ध इति ता
प्रत्येव विरोध्यङ्गाना बलवतामभिव्यक्ते प्रतिबन्धकत्वं न्याय्यम् । अपि
च यत्र साधारणविशेषणमहिम्ना विरुद्धयोरभिव्यक्तिस्तत्रापि विरोधो
निवर्तते ।

यथा—

‘नितान्तं यौवनोन्मत्ता गाढरक्ताः सदाह्वे ।

बभुवरा समालिङ्ग्य शेरते वीर तेऽरय ॥’

लिता वकीर्तता । न्यभूता अघ कृता । ग्रहणे हेतुगर्भ विशेषण कण्टकचिता इति ।
कण्टकव्याप्ता इत्यर्थः । तरुक्रामीति । एतदुभयकर्तृकेत्यर्थः । रतिभावेति । क्विनि-
ष्टेत्यादि । एकत्र काव्ये । पुनः प्रकारान्तरेण विरुद्धत्वाभिमतयोर्निवन्धे न दोष इ-
त्याह—किं चेति । इच्छतेति । कवेनेति शेषः । काव्यनिर्व्वनीया । रसस्वेत्यस्य
पूर्वत्रेव निष्पत्तेरित्यत्राप्यन्वयः । तदीयेति । व्यभिचारभावीयेत्यर्थः । अनभिव्यक्तस्य
व्यभिचारिभावस्येत्यादिः । एवमग्रेऽपि । विरोध्यङ्गेति । विरोधिनो रसस्याङ्गत्वर्थः ।
तद्यज्जकेति । व्यभिचारिभावव्यङ्गकेत्यर्थः । असनिधानात्तत्वात् । ननु सस्धारम्यैव
तत्त्वमानामत आह—भावेति । नन्वेव रसनिष्पत्तिप्रतिबन्धोऽपि न स्यादत आह—
रसेति । पुनरन्वया त परिहरति—अपि चेति । अत्र रक्त रक्षितम्, अनुरागश्च, इति

इत्थमत्रिरोधसपादनेनापि निवध्यमानो रसो रसशब्देन शृङ्गारादिश-
 द्दैर्वा नाभिधातुमुचित । अनास्वाद्यतापत्तेः । तदास्वादश्च व्यञ्जनमात्र-
 निष्पाद्य इत्युक्तत्वात् । यत्र विभावादिभिरभिव्यक्तस्य रसस्य स्वशब्दे-
 नाभिधानं तत्र को दोष इति चेत्, व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे सामान्यतो
 वमनाख्यदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आस्वाद्यतावच्छेदकरूपेण प्रत्ययाजन-
 कतया रसस्वले वाच्यवृत्ते कापेयकरूपत्वेन विशेषदोषत्वाच्च । एवं स्या-
 यिव्यभिचारिणामपि शब्दवाच्यत्व दोष । एव विभावानुभावयोरसम्यक्प्र-
 त्यये विलम्बेन प्रत्यये वा न रसास्वाद इति तयोर्दोषत्वम् । समवलप्रबलप्र-
 तिकृत्तरसाङ्गाना निवन्धनं तु प्रकृतरसपोषप्रातीपिकमिति दोष । प्रबन्धे
 प्रकृतस्य रसस्य प्रमत्तान्तरेण विच्छिन्नस्य पुनर्दीपने सामाजिकाना न
 सामर्थ्येण रसास्वाद इति विच्छिन्नदीपन दोष । तथा तत्तद्रसप्रस्तावनान-
 हंऽनसरे प्रस्ताव । विच्छेदानर्हे च विच्छेद । यथा सध्यावन्दनदेव-
 यजनादिधर्मवर्णने प्रसक्ते कयापि कामिन्या मह कस्यचित्कामुकस्यानु-
 रागवर्णने । [यथा वा] समुपस्थितेषु महाहवदुर्मदेषु प्रतिभट्टेषु मर्मभिन्दि-
 वचनान्युद्गिरत्सु नायकस्य मध्यावन्दनादिवर्णने चेत्युभयमनुचितम् ।
 एवमप्रदानस्य प्रतिनायकादेर्नानाविधाना चरितानामनेकविधायश्च सपदो
 नायकमवन्धिभ्यस्तेभ्यो नातिशयो वर्णनीय । तथा सति वर्णयितुमिष्टो
 नायकस्योत्कर्षो न सिद्ध्येत् । तत्रयुक्तो रसपोषश्च न स्यात् । न च
 प्रतिनायकोत्कर्षस्य तत्रविभावकरुनायकोत्कर्षाङ्गत्वात्कथमवर्णनीयत्वमिति

साधारणत्व विशेषणम् । तद्द्वलात्करान्तरयोरेभिव्यक्ति । एवमत्रिरोधानुक्ता दोषा-
 नाह—इत्थमिति । उक्तप्रदार्शिरूपं । नद्वेते—यत्रेति । सामान्यदोषमुक्त्वा विशेष-
 पदोषमाह—आस्वाद्येति । कापेयेति । वानरचेष्टितनुत्पलेनेत्यर्थं । एव रसवत् । दो-
 षान्तरमाह—एयमिति । उक्तदोषपरहित्वर्थं । तयोर्दोषत्वमिति । तद्विषयकासम्भनप्र-
 त्ययविलम्बप्रत्यययोरित्यर्थं । दोषान्तरमाह—समरलेति । रसाङ्गविशेषणम् । प्राती-
 तिक प्रतिकृतासपादकम् । निम्नमेति यावत् । दोष इति । तदेव दोष इत्यर्थं ।
 दोषान्तरमाह—प्रबन्ध इति । सामर्थ्येण सादृश्येन । दोषान्तरद्वयमाह—तथेति ।
 द्वितीयमुदाहरणं—समुपेति । इदं प्राग्गथा वक्ष्यपपाठ । दोषान्तरमाह—एयमिति ।
 तेभ्यो नानाचरितानादिभ्यः । तत्रयुक्त उक्तप्रयुक्त । तद्भीति । तत्तिरस्वारचारी-

वाच्यम् । यादृशस्य प्रतिनायकोत्कर्षवर्णनस्य तदभिभावकनायकोत्कर्षा-
ङ्गतासपादकत्वं तादृशस्येष्टत्वात् । तद्विरोधिन एव निषेध्यत्वात् । न च
प्रतिपक्षस्य प्रकृतापेक्षया वर्ण्यमानोऽप्युत्कर्षः स्वाश्रयहन्तृतामात्रादेव
प्रकृतगतमुत्कर्षमतिशाययेत्, अतो न दोषावह इति वाच्यम् । एव हि
सति महाराज कमपि विषशरक्षेपमात्रेण व्यापादितवतो वराकस्य शवर-
स्येव प्रकृतस्य नायकस्य न कोऽप्युत्कर्षः स्यादिति । तथा रसालम्ब-
नाश्रययोरनुसधानमन्तरान्तरा न चेद्दोषः । तदनुसधानाधीना हि रसप्रतिप-
त्तिधारा तदननुसधाने विरता स्यात् । एव प्रकृतरसानुपकारकस्य वस्तुनो
वर्णनमपि प्रकृतरसविरामहेतुत्वाद्दोष एव । अनौचित्य तु रसमङ्गहेतु-
त्वात्परिहरणीयम् । भङ्गश्च पाननादिरसादौ सिकतादिनिपातजनितेवारु-
न्तुदता । तच्च जातिदेशकालवर्णाश्रमवयोवस्थाप्रकृतिव्यवहारादेः प्रपञ्चजा-
तस्य तस्य तस्य यल्लोकशास्त्रसिद्धमुचितद्रव्यगुणाक्रियादि तद्भेद ।
जात्यादेरनुचितं यथा—गवादेस्तेजोवल्कार्याणि पराक्रमादीनि, सिंहादेश्च
साधुभावादीनि । स्वर्गे जराव्याध्यादि, भूलोके सुधासेवनादि । शिशिरे
जलविहारादीनि, ग्रीष्मे वह्निसेवा । ब्राह्मणस्य मृगया, बाहुजस्य प्रति-
ग्रह, शत्रुस्य निगमाध्ययनम् । ब्रह्मचारिणो यतेश्च ताम्बूलचर्वणम्,
दारोपसग्रह । बालवृद्धयो स्त्रीसेवनम्, यूनश्च विराम । दरिद्राणामा-
द्याचरणम्, आह्वाना च दरिद्राचारः । प्रकृतयो दिव्याः, अदिव्याः,
दिव्यादिव्याश्च । धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्ता उत्साहक्रोध-

त्सर्षं । ननु सर्वत्रोत्कर्षसपादकत्वं नोक्तवैषम्यमित्याक्षेपेन शङ्कते—न चेति । स्वाश्र-
येति । उत्कर्षाश्रयप्रतिपक्षकर्मकहननकवृत्तमात्रादेवेत्यर्थः । मात्रपदेनोक्तवैषम्यव्यावृत्तिः ।
विषेति । तत्सर्वद्रवणेत्यर्थः । वराकस्य दीनस्य । दोषान्तरमाह—तथेति । रसस्या-
लम्बनाश्रययोरित्यर्थः । अन्तरान्तरा मध्येमध्ये । तदुपपादयति—तदन्वियति । तयोस्तादृ-
शान्वित्यर्थः । दोषान्तरमाह—एवमिति । दोषान्तरमाह—अनौचीति । तुरुक्तप्रका-
रव्यवच्छेदाय । तदाह—रसेति । अत्र एवाह—भङ्गश्चेति । अरन्तुदता गर्भच्छेदिता ।
तच्चानौचित्यं च । प्रपञ्चजानस्य प्रपञ्चममूहस्य । बाहुजस्य क्षत्रियस्य । निपमो वेदः ।
सग्रहः सग्रहः । प्रकृतान्तरमाह—धीरोदात्तेति । धिरोदात्तादाना चतुर्णां चत्वारि
यथासत्येनाह—उत्साहेति । प्रकृतान्तरमाह—उत्तमेति । तत्र तासां मध्ये । सर्वत्र

कामिनीरतिनिर्वेदप्रधाना उत्तममध्यमाधमाश्च । तत्र रत्यादीना मया-
तिरिक्तस्यायिभावाना सप्रेन समत्वेऽपि रते समोगरूपाया मनुष्येष्विवो-
त्तमदेवतासु स्फुटीकृतसकलानुभाववर्णनमनुचितम् । क्रोधस्य च लोकम-
लीकरणपटोर्दिनरात्रिव्यत्ययाद्यनेकाश्चर्यकारिणो दिव्येष्विवादिष्येषु ।
आलम्बनगताराध्यत्वस्यानुभावगतमिध्यात्वस्य च प्रतीच्या रसानुह्लासा-
पत्तेः । न च साधारणीकरणादाराध्यन्वज्ञानानुत्पत्तिरिति वाच्यम् । यत्र
सहृदयाना रसोद्बोधः प्रमाणसिद्धस्तत्रैव साधारणीकरणस्य कल्पनात् ।
अन्यथा स्वमातृविषयकस्वपितृरतिवर्णनेऽपि सहृदयस्य रसोद्बोधापत्तेः ।
जयदेवादिभिस्तु गीतगोविन्दादिप्रबन्धेषु सकलसहृदयसमतोऽयं समयो
मदोन्मत्तमत्तद्गजैरिव भिन्न इति न तन्निदर्शनेनेदानीन्तनेन यथा वर्णयितुं
साप्रतम् । तथा विद्यावयोवर्णाश्रमतपोभिरुत्कृष्टैः स्वतोऽपकृष्टेषु न सव-
हुमानेन वचसा व्यवहर्तव्यम् । व्यवहर्तव्यं चापकृष्टैरुत्कृष्टेषु । तत्रापि
तत्रभवन्भगवन्नित्यादिभिः सवोधनैर्मुनिगुरुदेवताप्रभृतय एव न राजादयः,
जात्योत्तमैर्द्विजैरेव नाधमैः शूद्रादिभिः, परमेश्वरेत्यादिसवोधनैश्चक्रवर्तिन
एव न मुनिप्रभृतयः सवोध्याः ।

तथा चाहुः—

‘अनौचित्यादृते नान्यद्रसमङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिपत्परा ॥’ इति ।

सर्वासु प्रवृत्तिषु । स्फुटीकृतेति । स्फुटीकृता सरलानुभावा यल्लिङ्गमिति यथा-
तथेति क्रियाविशेषणनेनत् । अदिव्येषु वर्णनमनुचितमित्यन्यानुपपत् । साधारणीति ।
यथा चैतत्तया प्राग्प्रतिपादितम् । अन्यथा सर्वत्र साधारणीकरणे । मनस्य चक्रेत ।
तन्निदर्शनेन तद्गृह्यन्तेन । मदोन्मत्तेति । दृष्टान्तोऽत्रेव भेदने उन्माद एव कारणम्, न
तु युक्तिरिति सूचितम् । अत एव साप्रत तदनाश्रयणमिति भावः । एव प्रवृत्त्यन्तानौचि-
त्यमुक्त्वा व्यवहारानौचित्यमाह—तथेति । स्वयं स्वयं रूपैवेत्यर्थः । संबन्धिति ।
सम्यग्बहुमानो नत्र वचति तेनेत्यर्थः । ‘मयहु’ इति पाठे तस्यहितेनेत्यर्थः । व्यचेति ।
तादृशेन वचसेति भावः । व्यवहर्तुनियममाह—जात्योत्तमैरिति । प्राज्ञपक्षत्रियवैदर्श-
रित्यर्थः । अनौचित्यं तित्याद्युक्तेऽपि जनतिमाह—तथा चाहुरिति । परोत्कृष्ट ।
उपनिपादेव यथा सा प्रज्ञाप प्रतिपादिका तथायं रसस्येति भावः । तत्र विज्ञेयमाह—

यावता त्वनौचित्येन रसस्य पुष्टिस्तावत्तु न वार्यते । रसप्रतिकूलस्यैव तस्य निषेध्यत्वात् । अत एव

‘ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैष समयस्तूर्णो वहिः स्वीयता

स्वरूप जल्प बृहस्पते जडमते नैषा सभा बज्रिण ।

वीणा सहर नारद स्तुतिकथोलापैरल तुम्बुरो

सीतारल्लकमल्लभमहृदय स्वस्यो न लङ्केश्वर ॥’

इति कस्यचिन्नाटकस्य पद्ये विप्रलम्भशृङ्गाराङ्गीभूतवीररसाक्षेपकपर-
मैश्वर्यपरिपोषकतया स्मितदौवारिकवचनस्य ब्रह्माद्यधिकेपपरस्यानौचित्यं
न दोषः । एवमेव ‘अले ले सह’ समुष्पाडिअहरियकुसगान्धिमयाच्छमा-
लापइवित्तिविस्सम्भिअत्रालविहवन्द‘कअणा वम्हणा’ इत्यादित्रिदूषकवच-
नेऽपि रेशन्दादिप्रयोगस्य तत्तथा हास्यानुगुणत्वात् । एषा हि दिगु-
पदर्शिता । अनया सुधीभिरन्यदप्यूहम् ।

रसेषु चैतेषु निगदितेषु माधुर्यौज प्रसादास्यांस्त्रीन्गुणानाहुः । तत्र
‘शृङ्गारे सयोगाख्ये यन्माधुर्यं ततोऽतिशयितं करुणे ताभ्या विप्रलम्भे
तेभ्योऽपि शान्ते । उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तद्रुतेर्जननाव’ इति केचित् ।
‘सयोगशृङ्गारात्करुणशान्तयोस्ताभ्यामपि विप्रलम्भे’ इत्यपरे । सयोग-
शृङ्गारात्करुणविप्रलम्भशान्तेष्वतिशयितमेव न पुनस्तत्रापि तारतम्यम्’
इत्यन्ये । तत्र प्रथमचरमयोर्मतयो ‘करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते

यावतेति । तन्मानौचित्यस्य । अत एव पोषकस्य तस्यावार्यत्वादेव । न दोष इत्यत्रा-
स्यान्वयः । ब्रह्मन्निति । रावणद्वारि समागतान्ब्रह्मादीन्प्रति दौवारिकस्येयमुक्तिः ।
बहिस्तूर्णो स्वीयताम् । बहुभाषित्वादेव जडमतिस्त्वम् । स्तुतीत्याद्युत्तरान्वयि । सीताया
रल्लक सीमन्तसरिरेव भ्रष्टो बाणस्तेन भग्न हृदय यस्य स । ‘शिर सिन्दूरसरणि
स्त्रीणामारल्लक स्तुतम्’ इति हलायुषः । विप्रलम्भेति । सीताविषयेत्यादि । उदाहर-
णान्तरमाह—एवमेवेति । तत्तथेयत्रान्वयः । अले ले इति । ‘अरे रे सह समुष्पा-
टितहरितकुशप्रन्धिमयाक्षमालापरिचृत्तिविस्सम्मितबालविधवान्त करुणा ब्राह्मणा’ इ-
त्यादि प्राकृतार्थः । तदनौचित्यं तथानुदुष्टम् । हास्यान्विति । तत्पोषकत्वादित्यर्थः । नेद
परिगणनम्, किं तूपलक्षणमित्याह—एषेति । दिग्गतिः । अनया दिशा । निरतीति ।
नितरामतिशयितमित्यर्थः । तत्रापि करुणाविप्रलम्भशान्तेष्वपि । तन्माधुर्यम् । नन्वेक-

चातिशयान्वितम्' इति प्राचा सूत्रमनुकूलम् । तस्योत्तरसूत्रगतस्य क्रमेणेति पदस्यापकर्षानपकर्षाभ्या व्याख्याद्वयस्य सभवात् । मध्यस्ये तु मते करुणशान्ताभ्या विप्रलम्भस्य माधुर्यातिशये यदि सहृदयानामनुभवोऽस्ति साक्षी तदा स प्रमाणम् । वीरवीभत्सरौद्रेष्वोजसो यथोत्तरमतिशयः । उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तीप्तेर्जननात् । अद्भुतहास्यभयानकाना गुणद्वययोगित्वं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु प्रसादमात्रम् । प्रसादस्तु सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च साधारणः । गुणानां चैषा द्रुतिदीप्तिविकासाख्यास्तिस्रश्चित्तवृत्तयः क्रमेण प्रयोज्याः । तत्तद्गुणविशिष्टरसचर्वणाजन्या इति यावत् । एवमेतेषु गुणेषु रसमात्रधर्मेषु व्यवसितेषु मधुरा रचना, ओजस्वी बन्ध इत्यादयो व्यवहारा आकारोऽस्य शूर इत्यादिव्यवहारवदौपचारिका इति मम्मटभट्टादयः । येऽमी माधुर्याजःप्रसादा रसमात्रधर्मतयोक्तास्तेषां रसधर्मत्वे किं मानम्, प्रत्यक्षमेवेति चेत्, न । दाहादेः कार्यादनलगतस्योष्णस्पर्शस्य तथा भिन्नतयानुभवस्तथा द्रुत्यादिचिच्चवृत्तिभ्यो रसकार्येभ्योऽन्येषां रसगतगुणानामननुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसानां द्रुत्यादिकारणत्वात्कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत्, प्रातिस्विकरूपेणैव रसानां कारणतोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरणशान्तानां माधुर्यवत्त्वेन द्रुतिकारणत्वं प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न दाच्यम् । परेण

तोऽर्धद्वयप्रतीत्यभावेन कथं तयोस्ततो लाभोऽत आह—तस्योत्तरेति । 'क्षीप्यात्मविस्मृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः । वीभत्सरं द्रसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ॥' इत्युत्तरसूत्रेत्वर्यं । यदीत्यनेन तदभावः सूचितः । एव त्रयाणां रसानां माधुर्यमुक्त्वा त्रयाणामो जोगुणमाह—वीरति । मात्रपदेनान्यगुणव्यावृत्तिः । एव सति प्रसादोऽन्ययोर्नेति भ्रन निवारणाय—प्रसादस्त्विति । रचनासु चेति । एता स्फुटीभविष्यति । इ योज्या, न तु जन्या । तदेवाह—तत्तदिति । चर्वणास्वादः । व्यवेति । निश्चितेऽपि त्वर्यं । उक्तमतं दूषयन्स्वमतमाह—येऽमीत्यादि मादृशाः श्लन्तेन । तादृशेऽस्त्विति । इति चेत्, न' इति पाठः । प्रातिस्विकेति । शृङ्गारत्वादिनेति भावः । गुणेति । उच्यते तदन्यगुणकल्पन इत्यर्थः । शङ्कते—शृङ्गारेति । लघुभूतमिति । एककार्यकारणभावात् । तत्र तु प्रथममिति भावः । परेण मम्मटभट्टादिना । पृथक्पार्थक्येन ।

मधुतरादिगुणानां पृथग्द्रुततरत्वादिकार्यतारतम्यप्रयोजकतयाभ्युपगमेन माधुर्यवत्त्वेन कारणताया गड्ढुभूतत्वात् । इत्थं च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं चात्मनो निर्गुणतयात्मरूपरसगुणत्व माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एवं तदुपाधिरत्यादिगुणत्वमपि । मानाभावात्, पररीत्या गुणे गुणान्तरस्थानौचित्याच्च । अथ शृङ्गारो मधुर इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत्, एवं तर्हि द्रुत्यादिचित्तवृत्तिप्रयोजकत्वम्, प्रयोजकतासंबन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यादिकमस्तु । व्यवहारस्तु वाजिगन्धोष्णेतिव्यवहारवदक्षतः । प्रयोजकत्वं चादृष्टादिविलक्षणं शब्दार्थरसरचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादीरीदृशस्य सत्त्वादुपचारो नैव कल्प्य इति तु माहशाः ।

जरत्तरास्तु—

‘श्लेष प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्धव्यक्तिरुदारत्वमोज्ज्वलान्तिसमाधय ॥’

इति दश शब्दगुणान्, दशैव चार्थगुणानामनन्ति । नामानि पुनस्तान्येव, लक्षणं तु भिन्नम् ।

एव च विशिष्य प्रयोज्यप्रयोजकभावेनैव निर्वाहे सामान्यकार्यकारणभावस्तुरीयो निष्फलत्वाद्गड्ढुस्थानापन्न इति तदद्वैतकारे विपरीत गौरवमिति भावः । तदाह—इत्थं चेति । तुरीयकार्यकारणभावाङ्गीकारे चेत्यर्थः । नन्वेव तथैवास्ता तावतापि गुणसिद्धिरत आह—किं चेति । एव रसवत् । गुणत्वमप्यनुपपन्नमित्यस्यानुषङ्गः । अथेति । तेषां तदुभयगुणत्वाभावे इति भावः । लाघवादाह—प्रयोजकेति । ननु प्रयोजकत्वस्यादृष्टादिसाधारण्यात्तत्रापि माधुर्यादिव्यवहारापत्तिरत आह—प्रयोजकत्वं चेति । आदिना कालादिपरिग्रहः । शब्दार्थेति चतुर्णां द्वन्द्वः । अतो न व्यवेति । इदमपरमत्र बोध्यम् । आहादकत्वस्वरूपाधुर्यस्याहादकरूपे रसे स्थितिः कथं वक्तुं युक्ता । शब्दवृत्तितानये गुणलंकारयोर्भिदस्त्वेवम्—काव्यशोभाकारिणो गुणाः, तदतिशयहेतवोऽलंकारा इति । अत एव वामनः—‘युवतेरिव सर्वमङ्गकाव्यं सदते शुद्धगुणं तदप्यतीव । विहितप्रणयं निरन्तरामि सदलकारविकल्पकल्पनाभिः ॥’ इति । तथा सति फलितमाह—तथा चेति । जरत्तरास्तिवत्साहुरित्यग्रेननेनाप्यन्वयः । लक्षणं त्विति । प्रलेकाभिप्रायः-

तथा हि—

शब्दानां मित्रानामप्येकत्वप्रतिभानप्रयोजकः संहितयैकजातीयवर्णविन्यासविशेषो गाढत्वापरपर्यायः श्लेषः ॥

यदाहु — 'श्लिष्टमस्तृशैथिल्यम्' इति । तथा—'अनवरतविद्वद्भ्रमद्रोहिदारिद्र्यमाद्यद्विपोद्दामदपौषविद्रावणप्रौढपञ्चानन' इति ।

गाढत्वशैथिल्याभ्यां व्युत्क्रमेण मिश्रणं चन्धस्य प्रसादः ॥

यथा—

'किं ब्रूमस्तव वीरता वयमनी यस्मिन्धरात्खण्डल-
क्रीडाकुण्डलितमुशोणनयने दोर्मण्डल दृश्यति ।

माणिक्यावलिकान्तिदन्तुरतरैर्भूपासहस्रोत्करै-

र्विन्ध्यारण्यगुहागृहावनिरुद्धास्तत्कालमुत्प्रासिता ॥'

अत्र यस्मिन्नित्यन्त शैथिल्यम्, अशब्दान्तं गाढत्वम्, पुनर्नयनेत्यन्तं प्रथममित्यादि बोध्यम् ।

उपक्रमादा समाप्ते रीत्यभेदः समता ॥

यथा वक्ष्यमाणमाधुर्योदाहरणे । तत्र ह्युपनागरिकयैवोपक्रमसंहारौ ।

संयोगपरस्वातिरिक्तवर्णघटितत्वे सति पृथक्पदत्वं माधुर्यम् ॥

नेकवचनम् । तत्रादौ शब्दगुणलक्षणानि सोदाहरणान्याह—शब्दानामित्यादि । संहितया परस्मिन्करणेन । श्लिष्ट श्लेष । न स्पष्ट शैथिल्यं भेदो यत्रैतल्यं । मित्रास एव दुनात्वेपा निरन्तर द्रोहकारिणो च दारिद्र्यरूपा माद्यन्तो द्विधा गजालेप्राणानुदृष्टदसं-
मूहनाशने समर्थं विहस्तमिति राजवर्णनम् । व्युत्क्रमेणादौ शैथिल्यनप्रे गाढत्वम् । हे पृथ्वीन्द्र, यस्मिन्स्त्वयि क्रीडता तस्या वा कुण्डलिते भ्रुवौ शोणनयने च यस्य तस्मिन्सति । दोर्मण्डल दोर्धुर्म पश्यति च सति । तन्काळ तस्मिन्नेव समये । रत्न-
गिसमूहकान्तिमिश्रितैर्भूषणानन्तसमूर्हविन्ध्यादेर्वनगुहादृष्टसाधत्वार उजासिता । अ-
तस्तव वीरतामनी वय किं ब्रूम इत्यर्थे । क्रीडाया तयादृत श्रुता शत्रव पलाय्य विन्ध्यप्रदेशे सता इति भावः । भासमाप्ते समाप्तिपर्यन्तम् । रीत्यभेद इति । रीत-
यथोपनागरिका परदा कोमला च । एता एव क्रमेण वैदर्भागीनीनाम्नायत् लक्ष्यन्ते ।
माधुर्यं व्यञ्जकवर्णदुताया । ओजोव्यञ्जकवर्णदुता द्वितीया । माधुर्योजोव्यञ्जकवर्णातिरि-
चकेवलप्रसादयुष्माक्षरान्येति विवेकः । अन्त्याया एव प्रान्थेति सदा केषाचिद् । वक्ष्य-
माणेत्यन्तानुपदमेत्यादि । संयोगपरैति । संयोगथात्र परसवर्णानिष्पन्नहलघटित एव

यथा—

‘नितरां परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।

यदि कोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥’

अपरुषवर्णघटितत्वं सुकुमारता ॥

यथा—

‘स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालि-

दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया ।

आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि

रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥’

अत्र पूर्वार्धे । उत्तरार्धे तु माधुर्यमपि ।

ज्ञगिति प्रतीयमानार्थान्वयकत्वमर्थव्यक्तिः ॥

यथा ‘नितराम्’ इत्यादौ ।

कठिनवर्णघटनारूपविकटत्वलक्षणोदारता ॥

यथा—

‘प्रमोदभरतुन्दिलप्रमथदत्ततालावली-

विनोदिनि विनायके डमरुडिण्डिमध्वानिनि ।

ललाटतटविस्फुटन्नवकृपीटयोनिच्छटो

हठोद्धतजटोद्धटो गतपटो नटो नृत्यति ॥’

‘पदानां नृत्यव्यायत्वं विकटता’ इति काव्यप्रकाशटीकाकारा व्याचक्षते । उदाहरन्ति च ‘स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीत्’ इत्यादि । तत्र तेषामेतादृशीं विकटत्वलक्षणामुदारतामोजस्यन्तर्भा-

ग्राह्यं । स्पष्टं चेदनत्रैवाप्रे । पृथक्पदत्वम् । पदानि भिन्नान्वयेक्षितानि, न तु श्लेषवत् । विचारेति । अङ्गवन्मृणालानि न वेति विचारेऽपि समर्थानि नैतल्यं । अङ्गकानामित्यत्रानुकम्पाया कन् । दृष्टेति शेष । नायिका प्रति नायकोक्तिः । स्वेदेति । नायकोक्तिः । श्रवाङ्कुण्डलं कर्णताटङ्कं । अत्र स्तृत्युपष्टम्भशृङ्गार पूर्वार्धे । अपरुषवर्णघटितत्वलक्षणा सुकुमारतेति शेष । अपिनासा अपि समुच्चयः । ज्ञगिति द्राक् । प्रतीयमानत्वमन्वयविशेषणम् । आकाङ्क्षादिसकलकारणसान्प्रोत्त्वादिति भावः । प्रमया गणा । डमरुडिण्डिमेति । डमरुडङ्गति तन्वतीत्यर्थः । गतपटो दिगम्बरः । तत्रोक्तेऽर्थे । तेषा

वयन्काव्यप्रकाशकारः कथमनुकूल इति त एव जानन्ति । नक्षत्रौजसो वैपुल्येन प्रतिभानमस्ति । 'विनिविष्टैर्नृपुरैर्नर्त—' इत्यत्र सन्नप्योजसो लवो न चमत्कारी । नापि तत्र नृत्यत्प्रायत्व वर्णानामनुभवन्ति सहृदयाः । अंशान्तरे तु माधुर्यमेव ।

संयोगपरह्रस्वप्राचुर्यरूपं गाढत्वमोजः ॥

यथा—

'साहकारसुरासुरावलिकराकुष्टप्रमन्मन्दर-

क्षुभ्यत्क्षीरधिवल्गुवीचिवलयश्रीगर्वेसर्वकपा ।

तृष्णाताम्यदमन्दतापसकुलैः सानन्दमालोकिता

भूमीभूषण भूपयन्ति भुवनाभोग भवत्कीर्तय ॥'

यथा वा 'अयं पततु निर्दयम्' इत्यादिप्रागुदाहृते ।

अविदग्धवैदिकादिप्रयोगयोग्यानां पदानां परिहारेण प्रमुञ्चमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभारूपमौज्ज्वल्यं कान्तिः ॥

यथा 'नितराम्' इत्यादि प्रागुदाहृते ।

चन्धगाढत्वशिथिलत्वयोः क्रमेणावस्थापनं समाधिः ॥

अनयोरेव प्राचीनैरारोहव्यपदेश. कृतः । क्रम एव हि तयो. प्रसादादस्य भेदकः । तत्र हि तयोर्व्युत्क्रमेण वृत्तेः ।

यथा—

'स्वर्गनिर्गतनिरर्गलगङ्गातुङ्गभङ्गुरतरङ्गसत्वानाम् ।

केवलामृतमुचा वचनाना यस्य लास्यगृहमास्यसरोजम् ॥'

अत्रारोहः प्रथमेऽर्थे । तृतीयचरणे त्ववरोह. । गङ्गेत्यादौ माधुर्यस्य व्यञ्जकेषु वर्णेषु सत्त्वापि दीर्घसमासान्त.पातितया न तस्य प्ररोहः । उत्तरार्थे तु सोऽपि । एते दश शब्दगुणाः ।

टीकाकाराणाम् । अनुकूलताभावमेवाह—नहीति । अत्र स्वचरमेति पदे । वैपुल्येन सर्वांशेन । लवो लेश । अत एव न चमत्कारित्वम् । तत्रौजसो लवाशे । साहमिति । हे भूमीभूषण । आभोगो विस्तार । अनयोगाढत्वशिथिलत्वयो । प्रसादात्समाधेर्देमाह—क्रम एवेति । तयोर्गाढत्वशिथिलत्वयो क्रम एव हीत्यर्थः । वृत्ते प्रवृत्ते । स्वमेति । यस्यास्यसरोजं तेषां लास्यगृहं भवतीत्यर्थः । तृतीयचरण इति बहुव्रीहि. । द्वितीयेऽर्थे

एवं क्रियापरम्पराया विदग्धचेष्टितस्य तदस्फुटत्वस्य तदुपपाद-
कयुक्तेश्च सामानाधिकरण्यरूपः संसर्गः श्लेषः ॥

यावदर्थकपदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः ॥

यथा—‘कमलानुकारि वदन किल तस्या.’ इत्यादि । प्रत्युदाहरणं तु
‘कमलकान्त्यनुकारि वक्त्रम्’ इत्यादि ।

प्रक्रमाभङ्गेनार्थघटनात्मकमवैपम्यं समता ॥

यथा—

‘हरिः पिता हरिर्माता हरिर्भ्राता हरिः सुहृत् ।

हरिं सर्वत्र पश्यामि हरेरन्यत्र भाति मे ॥’

अत्र विष्णुर्भातेत्यादिनिर्माणे प्रक्रमभङ्गात्मकं वैपम्यम् ।

एकस्या एवोक्तेर्मङ्गलान्तरेण पुनः कथनात्मकमुक्तिवैचित्र्यं मा-
धुर्यम् ॥

यथा—

‘विधत्ता निःशङ्कं निरवधिसमाधिं विधिरहो

सुखं शेषे शेता हरिरविरतं नृत्यतु हर ।

कृत प्रायश्चित्तरलमथ तपोदानयजनै.

सवित्री कामाना यदि जगति जागर्ति भवती ॥’

इत्यर्थं । तस्य माधुर्यस्य । पृथक्पदत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन तदभावादिति भावः । सोऽपि
माधुर्यप्ररोहोऽपि । तथा च साकर्यमिति भावः । एव शब्दगुणानां प्रपञ्चमुक्त्वार्थ-
गुणानां तमाह—एवमिति । उक्तवदित्यर्थः । विदग्धचेष्टितस्येति । यथा ‘दृष्टै-
कासनसस्थिते प्रियतमे’ इत्याद्यमल्पवादा । अत्रैकामतिक्रम्यान्वाचुम्बनं विदग्धचे-
ष्टितम् । तस्यास्फुटत्वमन्यथा तदज्ञानात् । तत्रोपपत्तिश्च नयनपिधानपूर्वकं कीडानु-
बन्धः । एषा च पश्चादागमननयनपिधानकीडाकरणादिक्रियापरम्परया सामानाधि-
करण्यं वाच्ये निबद्धम् । इदं च ‘क्रियापरम्परया’ इति तृतीयान्तपाठे बोध्यम् । पङ्क-
न्तपाठे तु तस्य तेषां च सामेल्याद्यर्थः । यावदिति । अर्थाभ्यूनाधिकपदत्वत्वेत्यर्थः ।
प्रत्युदाहरणे कान्तीत्यधिकम् । प्रक्रमेति । उपक्रमाभङ्गेनेत्यर्थः । शब्दबोधे शब्दस्यापि
प्रकारतया भानस्य न, सोऽस्ति ‘न सोऽस्ति’ इत्यादिना हरिणा प्रतिपादितत्वादिति भावः ।
भङ्गान्तरेण रीत्यन्तरेण । विधत्तामिति । देवीं प्रति भक्तोक्तिः । कामाना मनोरथानां
सवित्री निष्पादिका । एषोऽर्थः इत्यस्यैक एवेति शेषः । अन्यथा तथैव प्रत्येकमुक्तौ ।

अत्र विध्यादिभिर्नास्ति किमपि प्रयोजनमित्येषोऽर्थं समाधिविधाना-
दिप्रेरणारूपेणोक्तिवैचित्र्येणाभिहित । अन्यथा नवीकृतत्वापत्तेः ।

अकाण्डे शोकदायित्वाभावरूपमपारुष्यं मुकुमारता ॥

यथा—‘स्वरया यानि पान्थोऽय प्रियाविरहकातरः’ ।

‘प्रियामरणकातरः’ इत्यत्र शोकदायिनो मरणशब्दस्य सत्त्वात्पारु-
ष्यम् । इदं चाश्लीलतादोषव्याप्यम् ।

वस्तुनो वर्णनीयस्यासाधारणक्रियारूपयोर्वर्णनमर्थव्यक्तिः ॥

यथा—

‘गुरुमध्वे कमलाक्षी कमलाक्षेण प्रहर्तुकाम माम् ।

रदयन्त्रितरसनाग्रं तरलितनयनं निवारयाचके ॥’

अयमेवेदानींतनैः स्वमावीकृत्यलङ्कार इति व्यपदिश्यते ।

‘सुम्वनं देहि मे मार्ये कामचाण्डालवृत्तये’ इत्यादिग्राम्यार्थप-
रिहार उदारता ॥

एकस्य पदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानं बहूनां चैकेन, तर्थाकस्य
वाक्यार्थस्य बहुभिर्वाक्यैर्बहुवाक्यार्थस्यैकवाक्येनाभिधानं विशेष-
णानां सामिप्रायत्वं चेति पञ्चविधमोजः ॥

यदाहु —

‘पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याससमासौ च सामिप्रायत्वमस्य च ॥’ इति ।

पूर्वार्धप्रतिपाद्यं द्वयं व्याससमासौ चेति चतुष्प्रकारा प्रौढिः, सामिप्रा-
यत्व चेति पञ्चप्रकारमोज इत्यर्थः । प्रौढिः प्रतिपादनवैचित्र्यम् ।

अनधीति । दोषोऽयम् । अकाण्डेऽनवसरे । मार्गे विवक्षितदेशप्राप्तेऽद्देश्यत्वे नावसर
इति शोकस्नानवसर । प्रत्युदाहरणमाह— प्रियेति । ननु शोकदायित्वरूपं पारुष्यं न
दोषेषु गणितमत आह—इदं चेति । तदन्त पालमङ्गलरूपत्वादिति भावः । रूप
स्वरूपम् । कमलाक्षीति स्वरूपम् । रदत्वादि क्रिया । अयमेव अर्थव्यङ्ग्यत्वाख्यगुण एव ।
रक्तकृमेर्गवाह—पदार्थ इति । व्यासेति । तथेत्यादिनोक्तौ । अस्य विशेषणम् । प्रौ-
ढिपदार्थमाह—प्रतीति । कृमेर्गोदाहरणान्याह—यथेत्यादिना । इत्याद्यमेऽपीति ।

यथा—

‘सरसिजवनवन्धुश्रीसमारम्भकाले
रजनिरमणराज्ये नाशमाशु प्रयाति ।
परमपुरुषवक्त्रादुद्गताना नराणां
मधुमधुरगिरा च प्रादुरासीद्विनोदः ॥’

अत्रोपसीत्येकपदार्थस्याभिधानाय प्रथमचरणः । इत्याद्यग्रेऽपि बो-
ध्यम् ।

‘खण्डितानेत्रकञ्जालिमञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
मण्डिताखिलदिकप्रान्ताश्चण्डाशोर्भान्ति भानवः ॥’

अत्र ‘यस्याः पराङ्गनागेहात्पतिः प्रातर्गृहेऽञ्चति’ इति वाक्यार्थे ख-
ण्डितापदाभिधानम् ।

‘अयाचितं सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
सर्वस्वं चापि हरते विधिरुच्छृङ्खलो नृणाम् ॥’

अत्र दैवाधीनं सर्वमित्येकस्मिन्वाक्यार्थे नानावाक्यरचनात्मको व्यासप-
दवाच्यो विस्तरः ।

‘तपस्यतो मुनेर्वक्त्राद्वेदार्थमधिगत्य सः ।
वासुदेवनिविष्टात्मा विवेश परम पदम् ॥’

अत्र मुनिस्तपस्यति तद्वक्त्रात्स वेदार्थमधिगतवान्, तदनन्तरं वासुदेवे
परब्रह्मणि मनः प्रावेशयत्, ततश्च मुक्तोऽभूदिति वाक्यार्थकलापः शतृ-क्त्वा-
वहुव्रीहिभिस्त्रिङन्तेन चानुवाद्य विधेयभावेनैकवाक्यार्थीकृतः । साभिप्रा-
यत्वं च प्रकृतार्थपोषकता ।

द्वितीयचरणोऽपि तदर्थे । तृतीयचरणेन ब्राह्मणानामित्यर्थलाभः । ईशमुखजलातेषाम् ।
उद्गतानामित्यस्य गिरा चेत्यत्रापि सवन्धः । अत एव च वेदानामित्यर्थलाभः । द्विती-
योदाहरणमाह—खण्डीति । कञ्ज कमलम् । सूर्यस्य निरणा । खण्डितानेत्ररञ्जकत्वं
तु तदा प्रियदर्शनेनेति बोध्यम् । अञ्चति गच्छति । तृतीयोदाहरणमाह—अयाचीति ।
उच्छृङ्खलो निर्मर्यादः । तुयोदाहरणमाह—तपेति । स परमभक्त कश्चित् । अत्रेत्य-
स्यादापिति शेषः । तद्वक्त्रादित्यस्य तत इत्यादि । आत्मशब्दार्थमाह—मन इति ।

यथा—

‘गणिकाजामिलमुख्यानवता भवता वताहनपि ।

सीदन्भवमरुगते करणामूर्ते न सर्वथोपेक्ष्यः ॥’

अत्रोपेक्षाभावे करणामूर्तित्वं पोषकम् । पापिष्ठत्वात्करणाया जभावे
प्रकृतेऽस्या सपादनाय गणिकेत्यादि सीढन्निति च ।

दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥

तच्च स्फुटप्रतीयमानरसत्वम् । उदाहरणं च वाणितमेव । रसप्रकरणे
वर्णयिष्यते च ।

अवर्णितपूर्वोऽयमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालीचनं स-
माधिः ॥

ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेनार्थनिष्ठत्वाद्बोधगुणता ।

आद्यो यथा—‘तनयमैनाकगवेषण-’ (१९ पृष्ठे) इत्यादौ, द्वितीयन्तु
प्रायशः सन्त्रैवेत्याहुः । अपरे त्वेषु गुणेषु कतिपयान्यागुक्तैर्निभिर्गुणैर्व-
क्ष्यमाणदोषामावालंकारैश्च गतार्थयन्तः, काश्चिद्वैचित्र्यमात्ररूपनया वचि-
होपतया च मन्वमाना न तावत् लीकुर्वन्ति । तथाहि—श्लेषोदारताम-
सादसमाधीनामोजोव्यञ्जकघटनायामन्तर्भावः । न च श्लेषोदारतयोः
सर्वादेशो गाढबन्धात्मनोरोजोव्यञ्जकघटनान्तर्भावोऽस्तु नाम, प्रसादसमाध्योभ्यु-
गादसिधिलात्मनोरोजोव्यञ्जकान्तर्भावेऽप्यंशान्तरेण कुत्रान्तर्भाव इति
वाच्यम् । माधुर्यामिव्यञ्जके प्रसादामिव्यञ्जके वेति सुबचत्वात् । माधुर्यं
तु परेषामसदभ्युपगतमाधुर्यव्यञ्जकमेव । एवं च सन्त्रै व्यञ्जके व्यङ्ग्यस-

यथेति । गणिका चाजामिलश्च तौ मुख्यौ दोषा तान् । गणिका पिठला । अजामिलो
राजः । भावते प्रतिद्वेषमर्थः । बतेति खेदे । भव एव नरादेत्यत्र सीदन्तु खी ।
प्रकृते मयि । मुख्यदीप्तत्वाभावादाह—तथेति । रसेलस्य पूर्वान्वयः । छापत्तन्मरु-
न्वालोचनं ज्ञानं तथा मगुणो नाथेयुग इत्यत आह—ज्ञानस्येति । खोक्षी तयामा-
वादाह—प्रायश इति । दोषामाधेति । द्वयोर्वदुबचनान्ताना द्वन्द्वः । तावन्ते दगः ।
तत्रादी शब्दगुणाना तेषामन्तर्भावादाह—श्लेषोदेति । घटनाया वर्णम्बनायान् । त-
दंशे कश्चैव माधुर्यमन्त्रे मानामावात् । प्रसादस्य सर्वससाधारण्यवादाह—प्रसादामीति ।
प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यस्य बहुदृष्टत्वमनुदृष्टत्वं च तान्यामिलस्य । प्राम्थन्वकदृष्ट-

दप्रयोगो भाक्तः । समता तु सर्वत्रानुचितैव । प्रतिपाद्योद्भटत्वानुद्भटत्वा-
भ्यामेकसिन्नेव पद्ये मार्गभेदस्येष्टत्वात् ।

यथा—

‘निर्माणे यदि मार्भिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-

न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्भुराणा गिराम् ।

काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय त्व समुखे मादृशा

नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथा ॥’

अत्र पूर्वार्धे तृतीयचरणे च लोकोत्तरनिर्माणप्रतिपादके यो मार्गो
न स चतुर्थचरणे कदर्यकाव्यप्रतिपादक इति वैषम्यमेव गुणः । ग्राम्य-
त्वकष्टत्वयोस्त्यागात्कान्तिसौकुमार्ययोर्गतार्थता । प्रसादेन चार्थव्यक्ते-
रिति । अर्थगुणेष्वपि श्लेषः । ओजस आद्याश्चत्वारो भेदाश्च वैचित्र्यमा-
त्ररूपा न गुणान्तर्भावमर्हन्ति । अन्यथा प्रतिश्लोकमर्थवैचित्र्यवैलक्षण्या-
द्गुणभेदापत्तेः । अनधिकपदत्वात्मा प्रसाद, उक्तिवैचित्र्यवपुर्माधुर्यम्,
अपारुष्यशरीरं सौकुमार्यम्, अप्राम्यरूपोदारता, वैषम्याभावलक्षणा
समता, सामिप्रायत्वात्मक पञ्चम ओजस. प्रकार, स्वभावस्फुटत्वात्मि-
कार्थव्यक्तिः, स्फुटरमत्वरूपा कान्तिश्च, अनवीकृतत्वामङ्गलरूपाश्ली-
ग्राम्यभङ्गप्रक्रमापुष्टार्थरूपाणा द्वेषाणा निराकरणेन स्वभावोक्त्यलकारस्य
रसध्वनिरसवदलकारयोश्च स्वीकरणेन च गतार्थानि । समाधिस्तु कविगत-
काव्यस्य कारणं न तु गुण । प्रतिभाया अपि काव्यगुणत्वापत्तेः ।

योस्त्यागादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—कष्टत्वमोजोव्यञ्जकवर्णलम्, मुकुमारलं माधुर्य-
व्यञ्जकवर्णलम् । तथा चानयो परस्परभावताभावात्कथं तेनान्यस्यान्यथा सिद्धिरिति ।
अर्थव्यक्तेरित्यस्य गतापत्तेस्त्यानुषङ्गः । इति शब्दगुणान्तर्भावादिसमाप्तौ । अन्यथा
वैचित्र्यमात्ररूपत्वेऽपि गुणान्तर्भावे गुणभेदापत्तेरिति । एतेन चमत्कारानुगुणलरूपस्य
वैचित्र्यस्य गुणलसाधकतेत्यपास्तम् । कान्तितथैवस्यैतानीति श्लेषः । अनधिकपदेलार-
भ्योकानीति तदर्थः । कमेणाह—अधिकेति । अर्थव्यक्ते उपहायाह—स्वभावविति ।
कान्तेराह—रसेति । प्राधान्ये रसत्वमन्यथा रसवदलकारत्वमिति भावः । समाधि-
स्त्विति । ज्ञानरूप इत्यर्थः । तस्यात्मगुणत्वादिति भावः । तदाह—कथीति । ननु
गुण इति । अर्थस्य तत्कारणमिति श्लेषः । प्रतीतिः । तस्या अपि विषयतासंबन्धेन

अतस्तत्र एव गुणा इति मम्मटमट्टादयः । तत्र टवर्गवर्जितानां वर्गाणां प्रथमतृतीयैः शर्भिरन्तस्सैश्च घटिता, नैकट्येन प्रयुक्तैरनुस्वारपरसवर्णैः शुद्धानुनासिकैश्च शोभिता, वक्ष्यमाणैः सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धैः संयोगाद्यैरञ्जुम्बिता, अष्टचिर्मृदुवृत्तिर्वा रचनानुपूर्व्यात्मिका नाधुर्यस्य व्यञ्जिका । द्वितीयचतुर्थ्यास्तु वर्त्या गुणत्यास्य नानुकूला नापि प्रतिकूला; दूरतया सनिवेशिताश्चेत् । नैकट्येन तु प्रतिकूला अपि भवन्ति । यदि तदायतोऽनुप्रासः । अन्ये तु वर्गस्थानां पञ्चानामप्यविशेषेण नाधुर्यव्यञ्जकतामाहुः ।

उदाहरणम्—

‘ता तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं किंकरीकृतनवाम्बुदत्त्रिपम् ।

त्वान्त मे फलय शान्तये चिर नैचिकीनयनञ्जुम्बिता श्रियम् ॥’

यथा वा—

‘स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोटपालि-

रन्तःसितालसविलोकनवन्दनीया ।

आनन्दमद्गुरयति सरणेन कापि

रम्या दशा मनसि मे मदिरक्षणया ॥’

प्रथमे पद्येऽतिशयोक्त्यलङ्कृतस्य भगवद्धानौत्सुक्यस्य भगवद्विषयक-
रतेर्वा ध्वन्यमानायाः शान्त एव पर्यवसानात्तद्गतनाधुर्यत्वाभिव्यञ्जिता

तद्वदर्थं वृत्तित्तादिति भावः । उपसहरति—अत इति । अथ यामु रचनास्तन्तमांश्च उक्तता रचना आह—तत्रेत्यादिना । तत्र तासां मध्ये । शर्भिरं उपसर्ग । ‘अन्त-
स्थानिश्च’ इति पाठः । यत्पर्यवतिष्ठति तदर्थं । वक्ष्यमाणैरित्यस्मानुपदमित्यादि । अष्ट-
चिर्मृत्तिसामान्याभाववती । वाधादाह—मृदुवृत्तिर्धेति । गुणत्यास्य नाधुर्यस्य ।
नैकट्येन सनिवेशिताश्चेदित्यस्मानुपदम् । अपिनालुकूलत्वसमुच्चय । तदेवाह—यदीति ।
तदायत्तल्लक्षणम् । वर्णैस्तस्य टवर्गान्येत्यादि । अत्राश्विबशोचमुक्तमेव । उद्धेति ।
उदाहरणमित्यर्थः । तामिति । हे त्वान्त मन, ता श्रियं कृष्णमूर्तिशीला शान्तये मे
चिरं कलपेत्यर्थः । नैचिकयो गवस्तप्रेप्रञ्जुम्बितामित्यर्थः । स्वेदान्निवति । गतोऽथ
शौकः (५७४) । यद्यपि पाल्यमे ‘दोलाभिनध्वजकुण्डल’ इति तत्र पाठः, तथापि टवर्गस्य
वर्णव्यादाह—‘अन्तःसितालसविलोकन’ इति । अत एवानयोर्मध्ये ‘यथा वा—स्त्वृत्तारि’
इति वाचिन्वोऽनपाठ इति बोध्यम् । अत्र एवाह—प्रथमे इति । तामित्येत्यर्थः ।

रचनेयम् । द्वितीये तु स्मृत्युपष्टब्धशृङ्गारगतस्य नैकद्वयेन द्वितीयचतुर्थव-
र्गवर्णटवर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गसकारवहुलैर्वर्णैर्घटितो क्षयरेफान्यतर-
घटितसयोगपरहस्यैश्च नैकद्वयेन प्रयुक्तैरालिङ्गितो दीर्घवृत्त्यात्मा गुम्फ
ओजसः । अस्मिन्पतिता प्रथमतृतीयवर्ग्या गुणस्यास्य नानुकूला नापि
प्रतिकूला सयोगाद्धटकाश्चेत् । तद्धटकास्त्वनुकूला एव । एवमनुस्वारपर-
सवर्णा अपि । यथा—‘अयं पततु निर्दय दलितदृस-’ (३६पृष्ठे) इत्यादौ
प्रागुदाहृते । श्रुतमात्रा वाक्यार्थं करतलवदरमिव निवेदयन्ती घटना
प्रसादस्य । अयं च सर्वसाधारणो गुणः । उदाहरणान्यत्र प्रायशो मदी-
यानि सर्वाण्येव पद्यानि ।

तथापि यथा—

‘चिन्तामीलितमानसो मनसिज सस्यो विहीनप्रभा’

प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्ता समस्ता कथा ।

एतत्त्वा विनिवेदयामि मम चेदुक्तिं हिता मन्यसे

मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्जेप्यति ॥’

अत्र सर्वावच्छेदेन प्रसादाभिव्यञ्जकत्वमशभेदेन तु माधुर्याजोभिव्यञ्ज-
कत्वमपि । मनमिजान्तस्य मा कुर्वादेश्च माधुर्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । सस्य
इत्यादेरोजोगमकत्वात् । नन्वत्र शृङ्गाराश्रयस्य माधुर्यस्याभिव्यक्तये तद-
नुकूलास्तु नाम रचना, ओजसस्तु कः प्रसङ्गो यदर्थं तदनुकूलवर्णविन्यास

विनिगमनाविरहादह—भगवद्विति । तद्गतेति । शान्दगतेत्यर्थः । द्वितीये स्वेदा-
म्ब्विति पद्ये । स्मृत्युपेति । तद्विषयेत्यर्थः । गनस्तेत्यस्य माधुर्येत्याद्यनुपङ्ग । प्रसाद-
स्थल आह—नैकद्वयेनेति । ‘टवर्गजिह्व’ इति पाठः । ‘टवर्गज्ञय’ इत्यपपाठः । गुम्फो
रचनाविशेषः । व्यञ्जक इति शेषः । बहुलैरित्त्वनेनान्येषामपि सत्ता सूचिता । तदाह—
अस्मिन्निति । वर्ग्या वर्गसबन्धिवर्णा । अस्य ओजसः । चेदन्त पूर्वान्वयि । सवर्णा
अपीति । गुणम्येलादेः सर्वस्यानुपङ्गः । ओजसो लक्षणमाह—यथेति । मात्रपदेन
वर्णविशेषानियमादिव्यवच्छेदः । घटना रचना । व्यञ्जिकेति शेषः । उदैत्यस्य यद्यपी-
त्यादि । अत्र प्रसादे । तथापि यथेति । विशिष्योदाहरणमित्यर्थः । चिन्तेति ।
‘एतत्त्वा विनि-’ इति पाठः । जेयति पीडादानेन । मानमलीमसत्त्वमुत्ससादयस्य
सस्मिन्सपादनेन वा । अत एव राकापतिरित्युक्तम् । राका पूर्णिमा । अन्यदा तु

इति चेत् । नायिकामानोपशान्तये कृतानेक्यत्तायान्तदीयं हितमुपदिग्-
न्त्या सस्या. सक्त्रोघत्वस्य व्यञ्जनीयतया तथाविन्यासस्य साफल्यत् । किं
बहुना रसस्यौजस्विनोऽमपदिर्भावस्य चाविवक्षायामपि वक्त्रि कुट्टतया
प्रसिद्धे वाच्ये वा क्रूरतरे आख्यायिकादौ प्रबन्धे वा परपवर्णपटनेप्यते ।
यथा वा—

‘वाचा निर्मलया सुधामधुरया या नाथ शिक्षामदा-
स्त्रा स्वमेऽपि न ससृशाम्यहमहभावानुवृत्तो निखप. ।
इत्याग.शतशालिन पुनरपि स्त्रीयेषु मा विभ्रत-
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्वदुपते मत्तो न मत्त पर ॥’

अत्र गुणान्तरासमानाधिकरण प्रसाद. ।

इदानीं तत्तद्गुणव्यञ्जनक्षमाया निर्मितेः परिचयाय सामान्यतो विशेष-
तश्च वर्जनीयं किञ्चिन्निरूप्यते—वर्णाणां स्नानन्तर्यं सङ्कदेकपदगतत्वे
किञ्चिदश्रव्यम् । यथा—‘ककुमसुराभि, विततगात्र., पल्लमिवाभाति’
इत्यादौ । असङ्कचेदधिकम् ॥ यथा—‘वितततरस्तररेप भाति मूमौ ।’
एवं भिन्नपदगतत्वेऽपि । यथा—‘शुक करोषि क्रयं निजने रुचिम्’
इत्यादौ । असङ्कद्विन्नपदगतत्वे ततोऽप्यधिकम् । यथा—‘पिरु ककुमो
मुखरीकुरु प्रकामम्’ । एवं स्वसमानवर्गानन्तर्यं सङ्कदेकपदगतत्वे किञ्चि-
दश्रव्यम् । यथा—‘वितथस्ते मनोरथ’ । असङ्कचेदधिकम् । यथा—
‘वितथतर वचनं तव प्रतीम’ । एव भिन्नपदगतत्वे । यथा—‘अथ तस्य
वच श्रुत्वा’ इत्यादौ । असङ्कद्विन्नपदगतत्वे तु ततोऽप्यधिकम् । ‘अथ तथा
वुरु येन सुख लभे’ । एतच्च वर्णाणां प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोरान-
न्तर्यम् । प्रथमतृतीययोर्द्वितीयतृतीययोर्वा नन्तर्यं तु तथा नाश्राव्यम् । किं

चन्द्रे सर्वथा साम्याप्रतिदिशिंति भाव । तथा ओजोनुत्कृत्वर्णैर्यम् । रसस्य चोररी-
दयोमन्यात्मिकस्य । भावस्य च न्यभिचारिभावस्य च । प्रसादस्योदाहरणान्तरमाह—
यथा वेति । उदाहरणान्तरदाने शंजमाह—अप्रेति । स्नानन्तर्यं साव्यवहितोत्तर-
त्वम् । किञ्चिदश्रव्यम् । एव वर्णाणां स्नानन्तर्यं सङ्कत्किञ्चिदश्रव्यमित्यर्थे । एवमप्येऽपि ।
अत एवमे ततोऽप्यधिकमित्युक्तम् । एतथेति । स्वसमानवर्गानन्तर्यं चेत्यर्थे । तेषां

त्वीषन्निर्माणमार्मिकैकवेद्यम् । एतदप्यसकृच्चेततोऽधिकत्वात्साधारणैरपि वे-
द्यम् । 'खग कलानिधिरेष विजृम्भते' । 'इति वदति दिवानिशं धन्य' ।
पञ्चमाना मधुरत्वेन स्ववर्गानन्तर्यं न तथा । यथा—'तनुते तनुता तनौ' ।
स्नानन्तर्यं त्वश्रव्यमेव । यथा—'मम महती मनसि व्यथाविरासीत्' ।
एतानि चाश्रव्यत्वानि गुरुव्यवाये नापोद्यन्ते । 'सजायता कथकारं
काके कैकाकलस्त्रनः' ।

यथा वा—

'यथा यथा तामरसायतेक्षणा मया सराग नितरा निषेविता ।
तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विकृष्य मामेकरस चकार सा ॥'

इदं तु दीर्घव्यवाये । सयोगपरव्यवाये तु—

'सदा जयानुपङ्गाणामङ्गानां सगरस्थलम् ।

रङ्गाङ्गणनिवाभाति तत्तुतुरगताण्डवै ॥'

इदं तु बोध्यम्—गुरुर्ययोर्व्यवधायकस्तयोरेव वर्णयोरानन्तर्यकृतमश्र-
व्यत्वमपवदति । तेनात्र थकारतकारानन्तर्यकृतदोषापवादेऽपि तकारथका-
रानन्तर्यकृतमश्रव्यत्वमनपोदितमेव । एव ज्यादीनां सयोगोऽपि प्राये-
णाश्रव्यः । 'राष्ट्रे तवोष्ट्रयः परितश्चरन्ति' इत्येवमादयः श्रुतिकोटवभेदा
अन्येऽप्यनुभवानुसारेण बोध्या । अथ दीर्घानन्तर्यं सयोगस्य भिन्नपदग-
तस्य सकृदप्यश्रव्यम् । असकृत्तु सुतराम् ।

'हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।

सेवितं सर्वसपद्भिरपि तद्भवनं वनम् ॥'

तयोरानन्तर्यं बोध्यमित्यन्वयः । ईपत्पदार्थमाह—निर्माणेति । साधारणैरपि निर्माणमा-
र्मिकभिन्नैरपि । आद्योदाहरणमाह—खगेति । द्वितीयोदाहरणमाह—इतीति । चतुर्णां
गतिमुक्त्वा पञ्चमानामाह—पञ्चेति । न तथा नाश्रव्यम् । स्नानन्तर्यमिति ।
पञ्चमानामित्यस्यानुपङ्गः । एतेषामपवादमाह—एतानीति । गुर्विति । गुरुवर्णव्यव-
धानेनेत्यर्थः । 'काक' इति पाठे संबोधनम् । त प्रत्युक्तिः । युक्तस्तु सप्तम्यन्तपाठः ।
तत्त्वकया ब्रह्मकया । सर्वम्माद्विषयादाकृष्य । एकरस स्वमय ब्रह्ममय च । गुरुद्वेषा,
दीर्घं सयोगपरश्च । तत्राद्योदाहरणमुक्तम्, अन्यम्योच्यत इत्याह—इदं त्वित्यादि । गुरु-
व्यवायेन तदंशे दोषाभावो न सर्वांशे इत्याह—इदं त्विति । प्रायेणेति । श्रुत्यकडुत्वे
तु न तथेति भावः । अपसहरति—एवमादय इति । आद्योदाहरणं हरिणीत्वभिप्रायम् ।

एकपदगतस्य तु तथा नाश्रव्यम् । यथा—‘जाग्रता त्रिचित पन्था-
शात्रवाणा वृधोद्यम’ । परसवर्णकृतस्य तु संयोगस्य सर्वथा दीर्घाद्भिन्नप-
दगतत्वाभावान्मधुरत्वाच्चानन्तर्यं न मनागप्यश्रव्यम् । यथा—‘तां तमा-
लतरुकान्ति—’ इत्यादिपद्ये (६४ पृष्ठे) । अत्र तामित्यत्र नीमित्यत्र च परस-
वर्णस्य पूर्वपदभक्ततया न संयोगो भिन्नपदगतः । प्रत्येकं संयोगमनेति
पक्षेऽपि भिन्नपदगतः संयोगो न दीर्घादव्यवहितपरः । नवान्मुदेत्यत्र स्वे-
कादेशस्य पदद्वयभक्ततया दीर्घाद्भिन्नपदगतत्वे सत्यव्यवहितोत्तरत्वं यद्य-
पि परसवर्णकृतसंयोगस्य भवति तथाप्यत्र भिन्नपदगतत्वमेकपदगतभिन्न-
त्वविवक्षितमित्यदोषः । असकृत्तु सुतराम् । यथा—‘एषा प्रिया मे क
गता त्रपाकुला’ । इदं चाश्रव्यत्वं काव्यस्य पङ्क्तुत्वमिव प्रतीयते । अथ
स्वेच्छया मध्यकरणं सकृदप्यश्रव्यम् । यथा—‘रम्याणि इन्दुमुखि ते कि-
लकिञ्चितानि’ । प्रगृह्यताप्रयुक्तं त्वसकृदेव । ‘अहो अमी इन्दुमुखीत्रिलासा’
एवमेव च यच्च-लोपप्रयुक्तम् । ‘अपर इपव एते कामिनीनां दृगन्ता’ ।

कथं तर्हि—

‘भुजगाहितप्रकृतयो गारुडमन्त्रा इवावनीरमण ।

तारा इव तुरगा इव सुखलीना मन्त्रिणो भवत ॥’

इति भवदीयं काव्यमिति चेदकृत्वैव यलोपं पाठान्न दोषः । एवं रोह-

गतम्येत्स्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमिति शेषः । न दीर्घादव्यवेति । परसवर्णेनेव
व्यवधानादिति भावः । समस्ते पदे विशेषमाह—नवान्मुदेति । अदोष इति ।
वस्तुत एकपदगतत्वेन तत्त्वाभावादिति भावः । असकृत्तु सुतरामिति । भिन्नपद-
गतस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमसकृत्चेतर्हि सुतरामश्रव्यमित्यर्थः । अथव्यत्वमंश इति
शेषः । काव्यस्य पङ्क्तुत्वमित्येवम् । रसाद्यप्रतीवेत्तत्त्वमिति भावः । किलकिञ्चितानि
हावविशेषा इत्यर्थः । प्रयुक्तं तु मध्यकरणमित्यनुपदः । एवमप्येऽपि । असकृदेवेति ।
अन्यथा शास्त्रानर्थक्यं स्यादिति भावः । बबलोपे ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति । तत्र यलो-
पोदाहरणमाह—अपर इति । इपव इति ‘इव त’ इति पाठान्तरम् । भुजगेति ।
हे पृथ्वीनाथ, तवामाला गारुडमन्त्रा इव भुजगाहितप्रकृतयः, तारा इव तुरगा इव
सुखलीना इत्यन्वयः । भुजगाना सर्पाणां विद्याना चाहिता प्रकृतिर्देवताम् । सुखेष्वा-
सत्ता । सुष्टु खे काकाशे एताः । सुष्टु खलीनां देवाः ते तादृशाश्चेत्यर्थः । अपसकृदिति—
एयमिति । उत्तरप्रकारेणैत्यर्थः । सर्वेऽपि वर्णानां न्यानंतर्यमित्यादिनोष्ठाः । तत्र

त्वस्य हलि लोपस्य यण्गुणवृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वरूपादीना नैकत्वेन बाहु-
ल्यमश्रव्यताहेतुः । एवमिमे सर्वेऽप्यश्रव्यभेदाः काव्यसामान्ये वर्जनीयाः ।

अथ विशेषतो वर्जनीयाः । तत्र मधुररसेषु ये विशेषतो वर्जनीया अनु-
पदं वक्ष्यन्ते त एवौजस्त्रिष्वनुकूलाः, ये चानुकूलतयोक्तास्ते प्रतिकूला
इति सामान्यतो निर्णयः । मधुररसेषु दीर्घसमास झय्घटितसयोगपरह-
स्वस्य विसर्जनीयादेशकारजिह्वामूलीयोपध्मानीयाना टवर्गज्ञयां रेफह-
कारान्यतरघटितसयोगस्य हलां ल-म-न-भिज्ञाना स्वात्मना संयोगस्य झय्-
द्वयघटितसयोगस्य चासकृत्प्रयोगं नैकत्वेन वर्जयेत् । सवर्णझय्द्वयघटि-
तसयोगस्य शर्भिन्नमहाप्राणघटितसयोगस्य सकृदपीति सक्षेपः ।

दीर्घसमासो यथा—

‘लोलालकावलिवलन्नयनारविन्द-
लीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।
सायाहनि प्रणयिनो मवनं व्रजन्त्या-
श्वेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥’

झय्घटितसयोगपरहत्वाना प्राचुर्यं नैकत्वेन यथा—

‘हीरस्फुरद्रदनशुभ्रिमशोभि किं च
सान्द्रामृतं वदनमेणविलोचनायाः ।
वेधा विधाय पुनरुक्तमिवेन्दुविम्बं
दूरीकरोति न कथं विदुषा वरेण्यः ॥’

अत्र त्रिशब्दपर्यन्तं शृङ्गारानुगुणम् । शिष्टं तु रमणीयम् । उच-
रार्थे ककारतकाररूपझय्द्वयसयोगस्य सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावान्न दोषः ।

तेषां मध्ये । ये चेत्यादौ यथाक्रम सप्तम्यन्तद्वयानुपदं । समासमिलस्य वर्जयेदित्यत्रा-
न्वयः । अप्रिमसर्वेष्वन्तानाम्प्रकृत्प्रयोगमिलत्रान्वयः । सवर्णोक्तिः । ‘तुल्यास्य’मिति
सवर्णसङ्केत्यर्थः । अपिना सकृत्समुच्चयः । नैकत्वेन प्रयोग वर्जयेदित्यस्यानुपदं । ‘वलन्’
इति पाठेऽपि स एवार्थः । वशवदितानि स्वाधीनीकृतानि । सायाहनि सायकाले ।
हीरेति । हीरेर्हीरवद्वा स्फुरन्तो ये रदना दन्तास्तेषां शुभ्रिष्णा शुभ्रत्वेन शोभते
तच्छीलम् । सान्द्र धनममृत यस्मिन्त्वत् । यद्वा नन् काकाम् । अपि तु दूरीकरो-

यदि तु 'दन्ताशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रामृतं' इत्यादि क्रियते तदा सर्वमेव रमणीयम् ।

विसर्गप्राचुर्यं यथा—

'सानुरागा सानुकम्पाश्चतुरा शीलशीतलाः ।

हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायाः स्वान्तवृत्तय ॥'

अत्र शकारद्वयसयोगान्तं पूर्वार्धं माधुर्याननुगुणम् ।

जिह्वामूलीयप्राचुर्यं यथा—

'कलितकुलिशघाता केऽपि खेलन्ति वाताः

कुशलमिह कथं वा जायता जीविते मे ।

अयमपि वत गुञ्जनालि माकन्दमौलौ

चुलुक्यति मदीया चेतना चञ्चरीकः ॥'

अत्र द्वितीयजिह्वामूलीयपर्यन्तमननुगुणं माधुर्यस्य । यदि च 'कथय कथामिवाशा जायता जीविते मे मलयभुजगवान्ता वान्ति वाता कृतान्ता.' इति विधीयते, तदा नायं दोषः ।

उपध्मानीयप्राचुर्यं यथा—

'अलका. फणिशावतुल्यशीला नयनान्ताः परिपुङ्खितेपुलीला ।

चपलोपमिता खलु स्वयं या वत लोके सुखसाधन कथं सा ॥'

अत्र द्वावुपध्मानीयावेव न शान्तानुगुणौ ।

त्येव । परिवेषच्छेभेति भावः । यदि त्विति । दन्तनिरणरम्य कमलशोभापहारी-
त्यर्थः । हरन्ति । ममेति शेषः । नायकोक्तिरियम् । पूर्वार्धं तदवयवभूतम् । जिह्वेत्यस्य
विसर्गदेशेलादि । एवमप्रेऽपि । कलितेति । नायिकोक्तिः सखीं प्रति । कलित
कृत कुलिशवद्वज्रज्ञातो यैस्तादृशा केऽपि विलक्षणा वाता खेलन्ति क्रीडा कुर्वन्ति ।
अत इह देशे मम जीविते कुशलं कथं जायताम् । वासुदेव पादपूरण इत्यर्थे वा ।
कारणान्तरमाह—अयमिति । हे आलि, माकन्दतर्जनीलावाम्बतरस्नस्तने गुञ्जद्वयमपि
चञ्चरीको भ्रमरः । यतेति खेदे । मदीया चेतना चुलुक्यति । चुलुक्यदापिबतीत्यर्थः ।
मल्याचलस्थतरस्थितसर्पमुक्तनि सता इत्यर्थः । अत एव कृतान्ता । अत्र चट्ट-
त्सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावः । अलका इति । यस्या इति शेषः । पुङ्खयुक्तवाणसदृश-

टवर्गज्ञया प्राचुर्यं यथा—

‘वचने तव यत्र माधुरी सा हृदि पूर्णा करुणा च कोमलेऽमूत् ।

अधुना हरिणाक्षि हा कथं वा कटुता तत्र कठोरताविरासीत् ॥’

‘अधुना सखि तत्र हा कथं वा गतिरन्यैव विलोक्यते गुणानाम्’ इति त्वनुगुणम् ।

रेफघटितसयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—

‘तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्यां ।

लसन्ति नानाफलभारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेषु ॥’

यदि तु ‘तुलामनालोक्य महीतलेऽस्मिन्’ इति निर्मायते तदा साधु । हला ल-म-न-भिन्नानां स्वात्मना सयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—‘विगण्य मे निकाय्यं तामनुयातोऽसि नैव तन्न्याय्यम् ।’ ल-म-नाना स्वात्मना सयोगस्तु न तथा पारुष्यमावहति यथा—

‘इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा परिफुल्लं नयनान्भुजद्वयं ते ।

जलदालिमयं जगद्वितन्वन्कलितं कापि किमालि नीलमेघः ॥’

अयद्वयघटितसयोगस्य यथा—

‘आ सायं सलिलभरे सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।

अधुनाञ्जेन मनास्तव मानिनि तुलना मुखस्याप्ता ॥’

अत्र द्वितीयार्धमरम्यम् । ‘सरसिजकुलेन सप्रति भामिनि ते मुखतुलाधिगता’ इति तु साधु ।

लीला । चपला विद्युत् । एतेनान्यत्सर्वं रमणीयमिति सूचितम् । वचन इति । हे कोमले, तव यत्र वचने सा माधुरी, स्वान्ते पूर्णा करुणा चामूत् । हे हरिणाक्षि, अधुना । हेति खेदे । कथमिदं तत्र यथाक्रमं कटुता कठोरता चाविरासीदित्यर्थं । अत्रोत्तरार्धे टवर्गज्ञया नैकत्वेन प्राचुर्यं बोध्यम् । अत एवाह—अधुनेति । अखर्वं गर्वमिलन्वय । गहनं काननम् । साध्विति । एकत्र सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभाव । हकारघटितसयोगस्यासकृत्प्रयोगोदाहरणं त्रुटितमत्र । निकाय्यं निवासम् । ता सपत्नीम् । नायिकोक्तिर्नायक प्रति । बहतीति । अतस्तदन्यत्र निवेगितमिति भाव । इय-

ज्ञयद्द्वयघटितसयोगस्य सकृत्प्रयोगो यथा—

‘अयि मन्दसितमधुरं वदनं तन्वङ्गि यदि मनाद्बुरूपे ।

अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ॥’

नन्वत्र ककारद्वयसंयोगस्य हृद्यघटितस्वात्मसयोगत्वेनैव निषेधात्क-
स्वसयोगस्य महाप्राणसयोगनिषेधविषयत्वात्तृतीयसयोगस्य चासंभवात्स-
वर्णज्ञयद्द्वयसयोगनिषेधो निरवकाश इति चेत्, न । सकृत्प्रयोगविषयत्वे-
नास्य पार्थक्यात् । अन्यथा मनाद्बुरूप इति निर्दोषं स्यात् ।

महाप्राणघटितसयोगो यथा—

‘अयि मृगमदविन्दुं चेद्भाले वाले समातनुपे ।’

उत्तरार्धं तु प्राचीनमेव ।

एवं त्वप्रत्यय यदन्तानि यद्भुगन्तान्यन्यानि च शाब्दिकप्रिया-
प्यपि मधुररसे न प्रयुञ्जीत । एवं व्यङ्ग्यचर्चणातिरिक्तयोजनाविशेषापेक्षा-
नापाततोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान्यमकादींश्च समवतोऽपि क-
विर्न निवर्त्नीयात् । यतो हि ते रसचर्चणायामनन्तर्भवन्त सहृदयहृदयं
स्वाभिमुख विदधाना रसपराङ्मुख विदधीरन् । विप्रलम्भे तु मुतराम् । यतो
मधुरतमत्वेनास्य निर्मलसितानिर्मितपानकरमन्येव तनीयानपि स्वातन्त्र्यमा-
वहन्पदार्थं सहृदयहृदयारतुटतया न सजैव सामानाधिकरण्यमर्हति ।

यदाहुः—

‘ध्वन्यात्ममृते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषत ॥’

मिति । अधुना द्वितीयेऽहं । अयीति । अयि तन्वङ्गि, यदि वदन मनाद् मन्दसि-
तमधुरं बुरूपे तर्हि अधुनैव । न तु कालान्तरे । हन्तेति हरे । चन्द्रस्य साम्राज्य
शमित कलय । जानीहीत्यर्थं । कल्पेति । खादिवातुपाठे इति भाव । व्यङ्ग्येति ।
व्यङ्ग्यान्वादान्त्रो यो योचनामिच्छेत् । पदार्थानां तदपेक्षा नैत्यर्थं । यतो हीति ।
विपातसमुदायो हेतो । मुतरामिति । पूर्वोक्तसर्वानुपद । तनीयानपि पदार्थो रज कण-
पदार्थेऽहृदयस्य स्वातन्त्र्यं ताभिमुखत इत्येतित्यर्थं । निबन्धन शक्तावपि प्रमादित्वरूपं

ये तु पुनरक्लिष्टतयानुन्नतस्कन्धतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु र-
सचर्वणायामेव सुमुखं गोचरीकर्तुं शक्याः, न तेषामनुप्रासादीना त्यागो युक्तः।

यथा—

‘कस्तूरिकातिलरुमालि विधाय सायं
सोरानना सपदि शील्य सौधमौलिम् ।
प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-
मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥’

इत्थमेते प्रसङ्गतो मधुररसाभिव्यञ्जिकाया रचनाया सक्षेपेण निरू-
पिता दोषाः ।

‘एभिर्विशेषविषयै सामान्यैरपि च दूषणै रहिता ।
माधुर्यभारभङ्गुरसुन्दरपदवर्णविन्यासा ॥
व्युत्पत्तिमुद्गिरन्ती निर्मातुर्या प्रसादयुता ।
ता विबुधा वैदर्भी वदन्ति वृत्तिं गृहीतपरिपाकाम् ॥’

अस्यामुदाहृतान्येव कियन्त्यपि पद्यानि ।

यथा वा—

‘आयातैव निशा निशापतिकरै कीर्णं दिशामन्तर
भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरुल्लासयन्ति श्रियम् ।
वामे मानमपाकरोपि न मनागद्यापि रोपेण ते
हा हा बालमृणालतोऽप्यतितमा तन्वी तनुस्ताम्यति ॥’

अस्याश्च रीतेर्निर्माणे कविना नितरामवहितेन भाव्यम् । अन्यथा तु
परिपाकभङ्गः स्यात् ।

भवतीत्यर्थः । अनुन्नतेति । अनुन्नतस्तिस्वारतया चेत्यर्थः । सुमुखमत्यन्तसुखं यथा
तथा । क्वचित् ‘सुखम्’ इत्येव पाठः । सौधमौलिं सुधानिर्मितप्राकारोर्ध्वप्रदेशम् । मुदा
प्रौढिमिलन्वयः । उपसहरति—इत्थमिति । प्रसङ्गाद्वृत्तिं निरूपयति—एभिरिति ।
माधुर्यभारेण भङ्गुरोऽत एव सुन्दरः पदानां वर्णानां च विन्यासो रचना यस्या सा ।
निर्मातुर्युत्पत्तिमुद्गिरन्तीत्यन्वयः । प्रसादगुणेन युता । गृहीतः परिपाको रसचर्वणा
यस्या सा । कीर्णं व्याप्तम् । श्रियः शोभा । तन्वी वृक्षा । अस्या वैदर्भ्या । भङ्गमुदा-

यथामरुक्कविपद्ये—

‘शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥’

अत्रोत्थाय किञ्चिच्छनैरित्यत्र सर्वणशय्यद्वयसयोगस्तत्रापि नैकत्र्येनेति सुतरामश्रव्य । एव शय्यघटितसयोगपरहस्तस्यापि । तथा शनैर्निद्रेत्यत्र, निर्वर्ण्य पत्युर्मुखमित्यत्र च रेफघटितसयोगस्य, शय्यघटितसयोगपरहस्तस्य च प्राचुर्यम् । विस्रब्धमित्यत्र महाप्राणघटितस्य, लजेत्यत्र स्वात्मसर्वण-शय्यद्वयघटितस्य, मुखी प्रियेणेत्यत्र भिन्नपदगतदीर्घानन्तरस्य सयोगस्य, तथा क्त्वाप्रत्ययस्य पञ्चदृत्व, लोकतेश्च धातोर्द्विः प्रयोग कवेर्निर्माणसा-मग्रीदारिश्यं प्रकाशयति । इत्यलं परकीयकाव्यविमर्शनेन । इति सक्षेपेण निरूपिता रसाः ।

अथ भावध्वनिर्निरूप्यते—

अथ किं भावत्वम् । विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वमिति चेत् । रसकाव्यवाक्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । अर्धद्वारा शब्दस्यापि व्यञ्जकत्वात् । द्वारान्तरनिरपेक्षत्वेन व्यञ्जकत्वे विशेषिते त्वसम्भवं प्रसज्येत । भावस्यापि भावनाद्वारैव व्यञ्जकत्वात् । भावनायामतिव्याप्त्यापत्तेश्च । अत एव च विभावानुभावभिन्नत्वस्यैव शब्दभिन्नत्वस्यापि तद्विशेषणत्वे न निस्तारः । प्रधानध्वन्यमानभावे रसव्यञ्जकताभावादव्याप्त्यापत्तेश्च । न च तत्रापि प्रान्ते रसोऽभिव्यज्यत एवेति वाच्यम् । भावध्वनिविलोप-

हरति—यथेति । अत्र रवेति पृथक्पदम् । तेन समाहरणं कृत्वा उपपत्तिः । एतमिति । उक्तमर्थ एवेत्यर्थः । नैकव्येनासदृश्यसयोगोऽश्रव्य इति भावः । प्राचुर्यमिति । तथा चाश्रव्यमिति भावः । स्यात्मेति । स्यात्तघटितं सर्वणशय्यद्वयघटितत्वेति दोषद्वयम् । घटितस्येति । द्वयस्य सयोगस्यैतन्नान्वयः । सदृशिति तस्य शेषः । तस्य च प्रयोग इत्यत्रान्वयः । एवमश्रेयसि । तस्य प्रधानतः कर्तृत्वम् । निर्माणस्य कान्येत्यादि । अथ रसनिरूपणानन्तरम् । भावना पुनः पुनरनुभवानम् । अत एव च भावनायामति-

प्रसङ्गात् । भावचमत्कारप्रकर्षाद्भावध्वनित्वम् । रसस्तु तत्र व्यज्यमानो-
ऽप्यचमत्कारित्वान्न ध्वनिव्यपदेशहेतुरित्यपि न शक्यं वदितुम् । चम-
त्काररहितरसव्यक्तौ मानाभावात् । रसे हि धर्मिग्राहकमानेनानन्दाशावि-
नाभावस्य प्रागेवावेदनात् ।

अस्तु वा प्राधान्येन ध्वन्यमानस्यापि भावस्य प्रान्ते रसाभिव्यञ्जक-
त्वम् । तथापि देशकालवयोवस्थादिनानापदार्थघटिते पद्यवाक्यार्थे तथा-
प्यतिव्याप्ति । तस्य विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसाभिव्यञ्जकत्वात् ।
नापि रसाभिव्यञ्जकचर्चणाविषयचित्तवृत्तित्व तत्त्वम् । भावादिचर्चणा-
यामतिप्रसङ्गवारणाय चर्चणाविषयतेति चित्तवृत्तिविशेषणमिति वाच्यम् ।

‘कालागुरुद्रवं सा हालाहलवद्विजानती नितराम् ।

अपि नीलोत्पलमाला बाला व्यालावलिं किलामनुते ॥’

इत्यत्र हालाहलसदृशत्वप्रकारज्ञाने अतिव्याप्ते । तस्य विप्रलम्भानु-
भावत्वेन रसाभिव्यञ्जकचर्चणाविषयत्वात्, चित्तवृत्तित्वाच्च । नाप्यखण्डम् ।
तत्त्वे मानाभावात् । अत्रोच्यते—

विभावादिव्यज्यमानहर्षाद्यन्यतमत्वं तत्त्वम् ॥

यदाहुः—‘व्यभिचार्यञ्जितो भावः’ इति । हर्षादीनां च सामाजिकग-
तानामेव स्थायिभावन्यायेनाभिव्यक्ति, सापि रसन्यायेनेति केचित् ।

व्याप्तेरेव च । तद्विशेषणत्वे व्यञ्जकत्वविशेषणत्वे । अस्तु वा प्राधान्येनेति । रस
प्रति गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यानिशायित्वात्तद्वनित राजानुगम्यमानविवह्नप्रवृत्तमूलस्येव
रसापेक्षयापि हि अस्य प्राधान्यमस्ति । अत एव न भावध्वनितिलोप इति भाव ।
तथापि उक्तस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्यभावेऽपि । तथापि विभावानुभावभिन्नत्वे सति [शब्द-
भिन्नत्वे सति] रसव्यञ्जकत्वमित्युक्तावपि । भिन्नत्वे सतीत्युपलक्षण शब्दभिन्नत्वे सती-
त्यस्यापि । नापीत्यस्य वाच्यमित्यत्रान्वय । चर्चणा आस्ताद । चर्चणायामतीति ।
रसाभिव्यञ्जकचित्तवृत्तित्वस्य तस्या सत्त्वादिति भाव । कालागुरुद्रव नितरा हालाह-
लवद्विजानती, सा, काला, नीलोत्पलमाला इत्यपि व्यलावलिं किलामनुते, इत्यन्वयः । तस्य
ज्ञानस्य । चित्तवृत्तित्वाच्चेति । अत्रैवानुभावभिन्नत्वे सतीति विशेषणदाने को दोष
इति चिन्त्यम् । अखण्ड भावलमिति शेष । तत्त्वे अखण्डत्वे । विशेष्यमात्रोक्तौ तेषां
शब्दवाच्यत्वे तन्वापत्ति । अत विभावादीति । तावमात्रोक्तौ रसेऽतिप्रसङ्ग इति समु-
दितमुपात्तम् । अञ्जितोऽभिव्यक्तो व्यभिचारी भाव इत्यर्थः । स्थायिभावेति । प्रति-

व्यङ्ग्यान्तरन्यायेनेत्यपरे मन्यन्ते । विभावानुभावौ चात्र व्यञ्जकौ ।
 न त्वेकस्मिन्व्यभिचारिणि ध्वन्यमाने व्यभिचार्यन्तरव्यञ्जकतयावश्यमपे-
 क्ष्यते । तस्यैव प्राधान्यापत्ते । वस्तुतस्तु प्रकरणादिवशात्प्राधान्यमनु-
 भवति कस्मिंश्चिद्भावे तदीयसामग्रीव्यङ्ग्यत्वेन नान्तरीयकतया तनिमान-
 भावहतो व्यभिचार्यन्तरस्याङ्गत्वेऽपि न क्षतिः । यथा गर्वादावमर्षस्य,
 अमर्षादौ वा गर्वस्य । न चैवं सति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिः । पृथग्विभा-
 वानुभावाभिव्यक्तस्य, अत एव नान्तरीयकस्य भावस्य [भावान्तरगुणी-
 मूलस्यैव] गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । विभावस्त्वत्र व्यभिचारिणो
 निमित्तकारणसामान्यम् । न तु रसस्यैव सर्वथैवालम्बनोद्दीपने अपेक्षिते ।
 यदि तु क्वचित्संभवतस्तदा न वार्यते । हर्षादयस्तु—हर्षस्मृतित्रौडा-
 मोहघृतिगङ्गाग्लानिदैन्यचिन्तामदश्रमगर्वेनिद्रामतिव्याधित्राससुप्तविबोधाम-
 र्पावाहित्योम्रतोन्मादमरणवितर्कविपादौस्तुक्यावेगजटतालस्यासूयापत्सारचप-
 लता. प्रतिपक्षकृतधिक्वागादिजन्मा निर्वेदश्चेति त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः । गुल्-
 देवनृपपुत्रादिविषया रतिश्चेति चतुस्त्रिंशत् । एतेन वात्सल्याख्यं पु-
 त्राद्यालम्बनं रसान्तरमिति परान्तम् । उच्छृङ्खलताया मुनिवचनपर-
 तत्वात् ।

तत्र

इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः ॥

पादितमेतदधस्ताद्व्यङ्ग्यत्वात् । सापि तद्वताना तेषा तथाभिव्यक्तिरपि । व्यङ्ग्या-
 न्तरेति । रसापेक्षया भिन्न यथाज्ञय वस्तुलक्षणादि तदश्लेषेत्पर्यं । तथा च रसापे-
 क्षयापक्षे सूचित । अत्र भावे । तस्यैव व्यभिचार्यन्तरस्य । प्रकरणादीना मान्ये
 नियामकत्वेन न तदापत्तिरित्याशयेन जिज्ञानमाह—यद्गुणतस्त्विति । तदीयेति ।
 प्रधानभावापेक्षया । नान्तरीयकत्वे हेतुरन्तम् । अत एवाग्रे 'अत एव नान्तरीयकस्य'
 इति वक्ष्यति । तनिमानमिति । कश्चिमानमित्यर्थं । विनिगमनाविरहादाह—अम-
 र्षादौ चेति । एव सति व्यभिचार्यन्तरस्य प्रधानभावेऽङ्गत्वे सति । भावशरीरनिनि-
 श्रयादीनाह—हर्षादय इति । एतेन उदादिनिपचरतेमुनिना भावत्वगणनेनेत्यर्थं ।
 तदाह—उच्छृङ्खलेति । तत्र हर्षादीना मध्ये । देवेत्यादि उत्पत्त्यन्तो विभावो यत्र

तदुक्तम्—

‘देवमर्तृगुरुत्वामिप्रसादं प्रियसगमः ।
मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोहरधनागमः ॥
तथोत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो यत्र जायते ।
नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥
अश्रुस्वेदादयश्चानुभावा हर्षं तमादिशेत् ॥’ इति ।

उदाहरणम्—

‘अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि त्रिलोचने दधाना ।
अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥’

अत्रावधिकाले प्रियागमनं विभाव । मुखविकासोऽनुभावः ।
संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥

यथा—

‘तन्मञ्जु मन्दहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥’

चिन्ताविशेषोऽत्र विभावः । मूर्च्छतिगात्रनिश्चलत्वादय आक्षेपगम्या
अनुभावाः । यद्यप्यत्रास्या एव स्मृतेः सचारिण्या नायिकारूपस्य वि-
भावस्य हन्तपदगम्यस्य हृदयवैकल्यरूपानुभावस्य सयोगाद्विप्रलम्भर-
साभिव्यक्ते रसध्वनित्वं शक्यते वक्तुम् । तथापि स्मृतेरेवात्र पुर स्मृति-
त्वाच्चमत्कारित्वाच्च तद्भ्रान्तित्वमुक्तम् । तदादेर्वुद्धिस्त्रप्रकारावच्छिन्ने शक्ति-
रिति नये बुद्धेः शक्यतावच्छेदकानुगमकतया न वाच्यतासस्पर्शः ।
बुद्धिस्त्रत्वं शक्यतावच्छेदकमिति नयेऽपि स्मृतित्वेन स्मृतेर्व्यक्तिवेद्यतैव ।

जायते, नेत्रेत्याद्युष्ण अनुभावा यत्र जायन्ते त हर्षमादिशेदित्यर्थः । तदा अवधिकाले ।
अथ हर्षानन्तरम् । श्रीरिल्लप्रे चेति शेषः । तद्भ्रान्तित्वं भावध्वनित्वम् । पूर्वमते स्मृति-
त्वेन स्मृतेर्वाच्यत्वात्कस्य भावध्वनित्वमत आह—बुद्धेरिति । शक्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकस्येत्यर्थः । द्वितीयमते बुद्धिस्त्रत्वं वाच्यत्वेऽपि न स्मृतित्वस्य तत्त्वमित्याह—स्मृ-

तस्याश्चान्न वाग्म्यवेद्यत्वेऽपि पदस्यैव कुर्वद्रूपत्वात्पदध्वनिविषयत्वम् ।
एतेन भावना पदव्यङ्ग्यत्वे न वैचित्र्यमिति परास्तम् । सायंतनाम्बुजोप-
मानेन नयनयोस्त्तरोचराधिक्रान्तिमीलनोन्मुखत्वध्वननद्वारा तस्या जानन्द-
ममताप्रकाश ।

‘दरानमत्कधरवन्धमोपनिमीलितस्त्रिग्विलोचनाञ्जम् ।

अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गं सरामि सङ्ग चिरमङ्गनाया ॥’

इत्यत्र स्मृतिर्न भावः । त्वशब्देन निवेदनादव्यङ्ग्यत्वात् । नापि स-
रणालकार । सादृश्यामूलकत्वात् । सादृश्यमूलकस्यैव सरणस्यालकार-
त्वम्, अन्यस्य तु व्यञ्जितस्य भावत्वमिति सिद्धान्तात् । किं तु विभाव
एव सुन्दरत्वात्कथंचिद्रसपर्यवसायी ।

स्त्रीणां पुरुषमुखानलोकनादेः पुंसां च प्रतिजाभङ्गपराभवादेरु-
त्पन्नो वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा ॥

यथा—

‘कुचकलगयुगान्तर्मामकीन नखाङ्गं

सपुकलतनु मन्द मन्दमालोकमाना ।

विनिहितवदनं मा वीक्ष्य बाला गवाक्षे

चकितनतनताङ्गी सञ्च सद्यो विवेश ॥’

अत्र प्रियस्य दर्शनं तेन नायिकाकृतं कृतकुचान्तर्वर्तिप्रियनसस्रताबलो-
कनजन्यहर्षावेदकतत्पुलकाददर्शनं च विभाव । सद्यः सदनप्रवेशोऽनुभावः ।

तित्वेन स्मृतेरिति । व्यञ्जित्वेन । ‘व्यङ्ग्यत्वं कथमपि वाच्यवृत्त्यन्तर्हितमित्येव
चमत्कारित्वमित्यालकारिकममयः’ इति पूर्वोक्तप्रत्ययेन विरोधाच्चिन्त्यमेतत् । व्यङ्ग्यता-
वच्छेदकतया भासमानजालादिभ्यो यत्र वाच्यता तत्र वाच्यकारिता । पूर्वोदाहरणे
हि मनोरमत्वेच्छालयोर्षट्कलसखवदेकतया तेन रूपेणैव वाच्यताऽस्तीति न श्लेष
इत्यपि कश्चिद् । तस्या नायिकायाः । विभाव एव नायिकास्य एव । कश्चित्तान-
भ्यन्तराभावश्च ज्ञेयः । सपुलकत्वमिति क्रियाविशेषणम् । गवाक्षे विनिहितवदनमि-
त्यन्वयः । चकितेत्यत्र कनेषारथइत्यम् । तेनेति । प्रियमेत्यर्थः । तत्कृतमिति यावत् ।
पुलकाददर्शनमित्यन्वयः । तत्कुचेति । नायिकाकुचेत्यर्थः । एवमप्येव । समस्त-

यथा वा—

‘निरुद्धं यान्ती तरसा कपोती कूजत्कपोतस्य पुरो ददाने ।

मयि स्मितार्द्रं वदनारविन्दं सा मन्दमन्द नमयावभूव ॥’

पूर्वत्र त्रास इवात्रापि हर्षो लेशतया सन्नपि श्रीडाया अनुगुण एव ।
प्रियकर्तृकं कपोतस्याग्रे कपोत्या समर्पण विभाव । वदननमनमनुभावः ।

भयवियोगादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्भोहः ।

‘अवस्थान्तरशयलिता सा तथा’ इति तु नव्या ।

उदाहरणम्—

‘विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयित दयितेति ।

आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाल ॥’

अत्र कान्तवियोगो विभावः । इन्द्रियवैकल्य लज्जाद्यभावश्चानुभावः ।

यथा वा—

‘शुण्डादण्डं कुण्डलीकृत्य कूले कल्लोलिन्याः किञ्चिदाकुञ्चिताक्षः ।

नैवार्यल्यम्बु नैवाम्बुजालिं कान्तापेत कृत्यशून्यो गजेन्द्र ॥’

लोभशोकभयादिजनितोपप्लवनिवारणकारणीभूतश्चित्तवृत्तिवि-
शेषो घृतिः ॥

उदाहरणम्—

‘सत्वापयामि हृदयं धावं धाव घरातले किमहम् ।

अस्त्रि मम शिरसि सतत नन्दकुमारः प्रसु परमः ॥’

अत्र विवेकश्रुतसपत्न्यादिर्विभावः । चापलाद्युपशमोऽनुभावः । ननु चो-
त्तरार्धे चिन्ता नास्तीति वस्तुनोऽभिव्यक्ते कथमस्य घृतिभावध्वनित्वमिति
चेत्, तस्य घृत्युपयोगितयैवाभिव्यक्ते ।

व्याख्यंमाह—सद्नेति । तरसा शीघ्रम् । स्मितेनार्द्रमिव नमयावभूव नमयाचकार ।
अम्बुजालिं कमल्पङ्गिम् । जनितश्चास्यवुपप्लवध । उपद्रवधेत्यर्थः । धाव धाव
धावित्वा धावित्वा । कथमिति । वस्तुध्वनित्वस्यैवाभिव्यक्तिरिति भावः । तस्य चिन्ता-

किमनिष्टं मम भविष्यतीत्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः शङ्का ॥

उदाहरणम्—

‘विधिवद्विधितया मया न यातं सखि सकेतनिकेतनं प्रियम् ।

अधुना वत किं विधातुकामो मयि क्रानो नृपति. पुनर्न जाने ॥’

अत्र राजापराधो विभाव । मुखवैवर्ष्यादय आक्षेप्या अनुभावा. ।

इयं तु मयाद्युत्सादनेन कम्पादिकारिणी, न तु चिन्ता ।

आधिव्याधिसन्धवलहानिप्रभवो वैवर्ष्यादिधिलाङ्गत्वद्वग्त्रमणा-
दिहेतुर्दुःखविशेषो ग्लानिः ॥

यथा—

‘शयिता शैबलशयने सुपमाशेषा नवेन्दुलेखेव ।

प्रियमागतमपि सविधे सत्कुरुते मधुरवीक्षणैरेव ॥’

अत्र प्रियाविरहो विभावः । मधुरवीक्षणैरेवेत्येवकारेण बोध्यमाना प्र-
त्युद्गमचरणनिपतनाक्षेपादीना निवृत्तिरनुभाव । न चात्र श्रम शङ्क्य ।
कारणाभावात् । केचित्तु व्याध्यादिप्रभववलनाश ग्लानिमाहुः । तेषां मते
चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु नाशरूपाया ग्लाने कथं समावेश इति ध्येयम् ।
यद्यपि ‘बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिसमुद्भवः ।’ इति लक्षणवा-
क्यादपचयशब्देन नाश एव प्रतीयते, तथापि प्रागुक्तानुपपत्त्या बलनाश-
जन्यं दुःखमेव बलापचयशब्देन विवक्षिम् ।

दुःखदारिद्र्यापराधादिजनितः स्वापकर्षमापणादिहेतुश्चित्तवृत्ति-
विशेषो दैन्यम् ॥

उदाहरणम्—

‘हृत्केन मया वनान्तरे वनजाक्षी महमा विवासिता ।

अधुना मम कुत्र सा नती पतितस्यैव परा सरस्वती ॥’

भावरूपवस्तुन । उपयोगिता पोषकता । निधिर्दैन्यम् । इत्तं तु शङ्का । तुरंवार्ये । मुदना
सोभाविशेष । धनस्तदादयो भाव । धारणेति । तच्च स्तुष्टीमनिष्यति । लक्षणेति ।
सुन्दुष्केलादि । अनुपपत्तिरसमावेदरूपा । त्रिवक्षितमिति । एव तु वचिद्व्यो-
र्ध्वं सुषोत्र इति भाव । हृत्केन हृत्सरस्वतेन । माग्यरहितेनेति यावत् । वनजाक्षी
बलजाक्षी । सहसा धारण निर्भव । परा वृत्त्या सुख्यती । धुतिरित्यर्थ । विविगम-

सीता परित्यक्तवतो भगवत श्रीराममद्रस्येयमुक्ति । अत्र सीताप-
रित्यागरूपोऽपराधस्रज्जन्यं दुःखं वा विभावः । पतितसाम्यरूपस्वापकर्ष-
भाषणमनुभावः ।

यदाहुः—

‘चिन्तोत्सुक्यान्मनस्तापाद्दौर्गत्याच्च विभावत ।

अनुभावात्तु शिरसोऽप्यावृत्तेर्गात्रगौरवात् ॥

देहोपस्करणत्यागाद्दैन्य भावं विभावयेत् ॥’ इति ।

‘दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्य मलिनतादिकृत् ।’ इति च ।

अत्र हतकेन मया विवासिता न तु विधिनेत्येतस्यार्थस्य पतितोपम-
यैव परिपोष, न तु शूद्राद्युपमया । यतः शूद्रस्य जात्यैव श्रुतिदौर्लभ्यं
विधिना कृतम् । पतितस्य तु ब्राह्मणादेर्विधिना श्रुतिसुलभत्वे स्वभावेन
कृतेऽपि तेनैव तथाविधं पापमाचरता स्वतः श्रुतिर्दूरीकृतेति तस्य पति-
तेन साम्यम् । तस्याश्च श्रुत्येत्युपमालकारो दैन्यमेवालकुरुते । तथा मयेति
सेनि चोपादानलक्षणाभूलध्वनिभ्यां कृतमत्रकृतज्ञात्वनिर्दयत्वदयावतीत्वा-
द्यनेकधर्मप्रकाशनद्वारा तदेव परिपोष्यते । सेति स्मृत्या च लेशतः
प्रतीयमानया ।

कामावादाह—तज्जन्यमिति । चिन्तोत्सुक्यादिरूपविभावत्रयम्, शिरसोऽप्या(म्हा)-
वृत्त्यादिरूपानुभावत्रयतो दैन्यं भावं जानीयादित्यर्थः । वचनान्तरमाह—दौर्गत्यादे-
रिति । अनौजस्यमोजोगुणामाव । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायलभ्यमर्थमाह—
न तु विधिनेति । जात्यैव स्वभावेनैव । तेनैव पतितेनैव । तथाविधं पातित्वजनकम् ।
तस्य रामस्य । तस्या सीतायाः । साम्यमिलसाम्यनुपपन्नं । एवालमिति । अलङ्कृत
एवेत्यर्थः । न तु स्वयं प्रधानं येन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरिति भावः । उपादानलक्षणा-
भूलध्वनिभ्यामिति । स्तार्थमुपादायेतरार्थलक्षणमुपादानलक्षणा । लक्ष्यतावच्छेदक
चातिङ्गेशे तदलक्ष्यत्वं मन्वदम्य । वनवाससखीलमित्यादि च तत्पदस्य । व्यङ्ग्यार्थमाह—
कृतमत्रकृत्यादि । यथाक्रममन्वयः । तदेवेति । दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यर्थः । न तु
प्राधान्यं येन दैन्यध्वनितोच्छेद इति भावः । सेतीति । यतन्वेन तद्धर्मप्रकाशोऽजो
रेशतोऽङ्गतः प्रतीयमानया सेनि स्मृत्या च दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यनुपपन्नं । न तु
प्राधान्यं येन स्मृतिचिन्तितं स्यात्, न दैन्यध्वनितमिति भावः । यत्र चिन्तायाम् ।

इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूल-
खनाधोमुखत्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता ॥

यदाहुः—

‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रशनं तथा ।
इष्टार्थापहृतिः शश्वच्छ्वासोच्छ्वासावधोमुखम् ॥
सताप सरण चैव कार्श्यं देहानुपस्कृतिः ।
अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्तिता ॥
वितर्कोऽस्याः क्षणे पूर्वे पाश्चात्ये वोपजायते ॥’ इति ।
‘ध्यान चिन्ता हितानाप्तेः सतापादिकरी मता ।’ इति च ।

उदाहरणम्—

‘अधरद्युतिरस्तपहृत्वा मुखशोभा शशिकान्तिलङ्घिनी ।
अकृतप्रतिमा तनुः कृता विधिना कस्य कृते मृगीदृश ॥’

अत्र तदप्राप्तिर्विभावः । अनुतापादय आक्षेप्या अनुभावाः । न चा-
त्रौत्सुक्यध्वनिरिति वाच्यम् । कस्य कृत इत्यनिर्धारितधर्म्यालम्बनाया-
श्चिन्ताया एव प्रतीयमानतया सतोऽप्यौत्सुक्यस्यैतद्वाक्येन प्राधान्येनाव-
बोधनात् ।

मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासारूढ्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्ति-
विशेषो मदः ॥

यदाहुः—‘समोहानन्दसदोहो मद्यो मद्योपयोगज ।’ इति । तत्रो-
त्तमे पुरुषे स्वापोऽनुमानः । मध्यमे हसितगाने । नीचे तु रोदनपरुषो-

अथ विभावकथनानन्तरम् । ‘अस्या’ इति पाठे चिन्ताया इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तथा
चेत् प्राप्तिविभावः । अस्या इत्यस्यानुभावा इत्यनेनान्वयान् । देहानुपस्कृतिर्देहाप्रमा-
घनम् । वितर्को वक्ष्यमाणस्वरूपः । अस्तपत्नेति पद्यमर्थं बहुनीहि । पल्लवपदेन
तच्छोभा । अकृतप्रतिमेति । उपमानमित्यर्थः । कृता मृगीदृश इत्यनयो सर्वत्र
सबन्धः । तदप्राप्तिस्मादृशनायिकाऽप्राप्तिः । प्रतीयेत्यस्य शशप्राधान्येनेत्यादि । उपयोग
प्राप्तनम् । संमोहेति । अनयो समूहो यनेत्यर्थः । तत्र शयनादीना मध्ये । उत्तमे
पुरुषे इति । ‘उत्तमसत्त्व प्रहसति गायति तद्वच मप्यनप्रवृत्तिः । पुरुषवचनाभिधायी

क्त्यादि । अयं च मद्द्विविध । तरुणमध्यमाधमभेदात् । अव्यक्ता-
सगतवाच्यै सुकुमारस्खलद्रुत्या च योऽभिनीयते स आद्यः । भुजाक्षे-
पस्खलितधूर्णितादिभिर्नध्यम । गतिभङ्गस्मृतिनाशहिक्काच्छर्वादिभिरधमः ।

उदाहरणम्—

‘मधुरतर सयमान स्वस्तिन्नेवालपञ्चनै किमपि ।

कोकनदयखिलोकीमालम्बनशून्यमीक्षते क्षीय ॥’

अत्र मादकद्रव्यसेवन विभाव । अव्यक्तालापाद्यनुभावः । अत्र मत्त-
स्वभाववर्णनस्य तन्निष्ठमदव्यञ्जनार्थत्वान्मदभाव एव प्रधानमिति न स्व-
भावोक्त्यलंकारस्य प्राधान्यम्, अपि तु तद्धन्युपस्कारकत्वमेव ।

इदं वा पुनरुदाहरणम्—

‘मधुरसान्मधुर हि तवाधर तरुणि मद्ददने त्रिनिवेशय ।

मम गृहाण करेण करांस्वुज पपपतामि हहा ममभूनले ॥’

अत्रापि स एव विभाव । अधिकवर्णोच्चारणादिरनुभावः । पूर्वार्धगता
ग्राम्योक्तिरुत्तरार्धे च तरुणीकरेऽस्वुजोपमेयतया निरूपणीये स्वकरस्य
तदुपमेयतया निरूपणं च मदमेव पोषयतः ।

बहुतरशारीरव्यापारजन्मा निःश्वासाङ्गसंमर्दनिद्रादिकारणीभूतः
सेदविशेषः श्रमः ॥

यदाहु —

‘अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकै ।

गात्रसवाहनैरास्यसक्रोचैरङ्गमोदनै ॥

सेते रोदिलधमसत्त्व ॥’ इति प्रदीपविहृदमेतत् । अद्यक्येति । अस्पष्टाक्षरासबद्ध-
वाच्यैरित्यर्थः । सुकुमारेति कर्मधारयद्वयम् । शनैरित्यनेनाव्यक्तत्वं किमपीत्यनेनासगत-
त्वम् । त्रिलोकीं कोकनदयन् । आलम्बनेति क्रियाविशेषणम् । तन्निष्ठेति । मत्तनि-
ष्ठत्वर्थः । तद्धन्युपेति । मदभावध्वन्युपेत्यर्थः । ननु क्षीयपदेन विशेषणविधिया वा-
च्यस्य मदस्य कथं ध्वनितास्यदत्वम्, कथमपि वाच्यवृत्त्यनालिङ्घितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चम-
त्कारित्वमिति स्वयमेव प्रागावेदनात् । एव च स्वभावोक्त्यलंकार एवायमत आह—
इदं वा पुनरिति । हि यतो मधुरसान्मधुर तव स्वस्य । स एव मादकद्रव्यसेवनरूप
प्रागुक्त एवेत्यर्थः । अधिक्येति । पपहहाभमेत्यर्थः । पण चेत्सगोमे इति शेषः । अद्येति
त्रयाणां द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । अनुभावकैरित्यस्यामेतनैरन्वयः । सवाहनं सेवनम् । मो-

नि श्वासैर्नृन्मितैर्मन्दैः पादोत्सेपैः श्रमो मतः ॥' इति ।

'श्रमः खेदोऽन्वगत्यादेर्निद्राश्वासादिकृन्मतः ।' इति च ।

अयं च सत्यपि बले जायते । शारीरव्यापारादेव च जायते । न तु ग्लानिः । अतो ग्लाने श्रमस्य भेदः ।

उदाहरणम्—

'विधाय सा मद्ददनानुकूलं कपोलमूलं हृदये शयाना ।

चिराय चित्रे लिखितेव तन्वीं न स्पन्दितु मन्दमपि क्षमासीत् ॥'

अत्र विपरीतभुरतरूप शारीरव्यापारो विभावः । स्पन्दराहित्यशय-
नादयोऽनुभावाः । न चात्र निद्रामावध्वननेन गतार्थेतेति शक्यम् । सुपु-
प्तौ हि ज्ञानराहित्येनैव यत्तराहित्यान्मन्दमपि स्पन्दितुं न क्षमासीदित्य-
स्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । शोडाभिहिततया तस्या व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेश्च ।
श्रमे त्रानुगुण्यमुचितम् ।

रूपधनविद्यादिप्रत्युक्तात्मोत्कर्षज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः ॥

उदाहरणम्—

'आ मूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयिताया च कूलात्पयोधे-

र्यावन्त सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्क वदन्तु ।

मृद्धीकामध्यनिर्यन्मसृण्वरमङ्गरीमाधुरीभाग्यभाजा

वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितु कोऽस्ति धन्यो मदन्व ॥'

अत्र स्वकीयकविताया अनन्यसाधारणताज्ञानं विभावः । पराधिकेप-
पैतादृशवाक्यप्रयोगोऽनुभावः । इमं चासूयापि लेशतः पुष्पाति । उस्ता-
दप्रधानो गूढगर्वो हि वीररसध्वनिः, अयं तु गर्वप्रधान इति तन्मादस्य
विशेषः । तथा हि वीररसप्रसङ्गे प्रागुदाहृते 'यदि वक्ति—'इत्यादि पद्ये

एन मोऽन्यमिति मायाप्रतिबन्धम् । मन्दैरित्युत्तरान्त्रयि । अतो ग्लानेरिति । उच्छेद-
द्वयादुत्तराने सकाशादित्यर्थः । इत्यन्तेन सुपुमेरेव टाम, न तु स्वप्नस्तेत्याशयेनाह—
सुपुप्तौ हीति । नैवेति । यश्च प्रति तस्य कारपत्तादिति भावः । ननु स्वप्नार्थमेव
तदसु, अत आह—दोऽहेति । प्राकारतयेति भावः । तस्या निद्रायाः । रश्मिस्तु
सुन्दरः । मृद्धीका शशा । निर्वन्नि सरत् । क्षरं प्रवाहः । तन्माद्वीररसध्वने । मदन्व

गीष्पतिना गिरामधिदेवतयापि साकमहं वदिष्यामीति वचनेनाभिव्यक्त-
स्योत्साहस्य परिपोषकनया स्थितः सर्वेभ्यः पण्डितेभ्योऽहमधिक इति
गर्वः । न तु प्रकृतपद्य इव नास्त्येन महीतले मदन्व इति स्फुटोदितेन
सोऽल्लुण्ठवचनेनानुभावेन प्राधान्येन प्रतीयमानः ।

श्रमादिप्रयोज्यं चेतःसंमौलनं निद्रा ॥

नेत्रनिमीलनगात्रनिष्क्रियत्वादयोऽस्थानुभावाः ।

उदाहरणम्—

‘सा मदागमनवृहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।

बोधितापि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसौरभलुब्धै ॥’

रात्रिजागरणश्रमोऽत्र विभावः । मधुपैर्वोधाभावोऽनुभावः ।

शास्त्रादिविचारजन्यमर्थनिर्धारणं मतिः ॥

अत्र नि शङ्कतदर्शानुष्ठानसशयोच्छेदादयोऽनुभावाः ।

उदाहरणम्—

‘निखिल जगदेव नश्वर पुनरसिन्नितरा कलेवरम् ।

अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त मया परिश्रमः ॥’

‘शरीरमेतज्जलबुद्बुदोपमं—’ इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनमत्र विभावः । ह-
न्तपदगम्या स्वनिन्दा राजसेवादिविरतिर्वितृष्णता चानुभावः । ज्ञगिति मते-
रेव चमत्काराद्बन्निव्यपदेशहेतुता, न शान्तस्य । विलम्बेन प्रतीतेः ।

रोगविरहादिप्रभवो मनस्तापो व्याधिः ॥

गात्रशैथिल्यश्वाभादयोऽत्रानुभावाः ।

यदाहु —

‘एकैरुशो द्वन्द्वशो वा त्रयाणा वा प्रकोपत ।

वातपित्तरुफाना स्युर्व्याधयो ये ज्वरादयः ॥

इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ॥’

इतीति गर्वाकारः । सोऽल्लुण्ठ साभिप्रायम् । वचनेन आ मूलादित्यादि मदन्व इत्य-
न्तेन । दोषा रात्रिः । ये ज्वरादय इति । लोके इति शेषः । इह शास्त्रे । तत्र

उदाहरणम्—

‘हृदये कृतगैवलानुपङ्गा मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।
तदुदन्तपरे मुखे मखीनामतिद्रीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥’

विरहोऽत्र विभाव । अङ्गक्षेपादिरनुभाव ।

भीरोर्धोरमत्त्वदर्शनस्फूर्जयुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषत्वासः॥
अनुभावाश्चास्य रोमाञ्चकम्पलम्भप्रमादय ।

यदाहु —

‘औत्पात्तिकैर्मन क्षेपल्लास कम्पादिकारक ।’

उदाहरणम्—

‘आलीपु केलीरमसेन बाला मुहुर्ममालापमुपालपन्ती ।
आरादुपाकर्ण्य गिर मदीया सौदामिनीया मुपमामयासीत् ॥’

अत्र पत्या स्ववचनाकर्षण विभाव । पलायनमनुभाव. । न चात्र ल-
जाया व्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम् । शैशवेनैव तस्या निरासात् ।

इदं वा विविक्तमुदाहरणम्—

‘मा बुरु कदा कराळे करुणावति कम्पते मम त्वान्तम् ।

खेलन्न जातु गोपैरन्व निलम्बं करिष्यामि ॥’

एषा भगवतो लीलागोपकिशोरस्वोक्तिः ।

निद्राविभावोत्थन्नानं मुक्तम् ॥

स्वप्न इति यावत् । अस्मानुभावः प्रलापादि । नेत्रनिमीलनादयस्तु
निद्राया एवानुभावा न त्वस्य । अनिदंजन्यत्वात् । यत्तु प्राचीनैः ‘अस्मा-

भवो ज्वरादिप्रभव । तदुदन्तेति । नायकोदन्तेत्यर्थः । मुग्धे इत्येकवचनेनैकवार्तव
सर्वाभिरुच्यत इति खनितम् । तदलाभाह्न्य दृष्टौ । भीरोर्मयशोलम्ब । सत्त्वं प्राणी ।
स्फूर्जयुक्त्वनिषोद । औत्पात्तिकैरुत्पातसूचकैर्धोरसत्त्वदर्शनादिभिः । मन क्षेपक्षिप्तवृ-
त्तिविशेषः । केलीरमसेन श्रीशारामसेन । नायकोक्तिरियम् । आरादूरम् । ततोऽभिर-
स्यायित्वेन निरुच्छोभालाम् । पत्या तन्कर्मम् । ‘शब्दानुशासनमाचार्येण’ इति-
वत्प्रयोगः । शैशवेनैवेति । बालापदबोधनेत्यर्थः । तस्या लजाया । एवं च मूले
कुटारात् तदाशङ्केति भावः । ननु बालापद न शैशवबोधकम्, किं तु विशेषबोधकमत
त्वाद्—इदं चेति । कदा ताडनरञ्जम् । वस्तुतस्तत्त्वानुभावादाह—लीलेति । अनि-

नुभावा निभृतगात्रनेत्रनिमीलनं—' इत्याद्युक्तं तदन्यथासिद्धानामपि तेषामे-
तद्भावव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

उदाहरणम्—

'अकरुण मृषामापासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चल
तव परिचित. स्नेह सम्यङ्मयेत्यनुभाषिणीम् ।
अविरलगलद्वाप्सा तन्वी निरस्तविभूषणा
क इह भवतीं भद्रे निद्रे विना विनिद्रेदयेत् ॥'

एषा प्रवासगतस्य स्वप्नेऽपि प्रियामेवभाषिणीं दृष्टवतो निद्रा प्रति
कस्यचिदुक्तिः । यद्यप्येवंमृताया प्रियतमावस्थाया निवेदनेन निद्रे मम
भवत्या महानुपकार. कृत इति वस्तु, विप्रलम्भशृङ्गारश्चात्र प्रतीतिपथ-
मवतरति, तथापि पुरः स्फूर्तिकतया स्वप्नध्वननमत्रोदाहृत न प्रान्ते तयो-
र्ध्वननं निरोद्धमीष्टे ।

निद्रानाशोत्तरं जायमानो बोधो विबोधः ॥

निद्रानाशश्च तत्पूर्तिस्वप्नान्तबलवच्छब्दसर्शादिभिर्जायत इति त एवा-
त्र विभावाः । अक्षिमर्दनगात्रमर्दनादयोऽनुभावाः ।

तत्र सक्षेपेणोदाहरणम्—

'नितरा हितयाच निद्रया मे वत यामे चरमे निर्वदिताया ।
सुहृशो वचन शृणोमि यावन्मयि तावत्प्रचुकोप वारिवाह ॥'

अत्र गर्जितश्रवणं विभाव । प्रियावचनश्रवणोद्भासनाशोऽनुभावस्तू-
न्नेयः । केचिद्विद्याध्वसजन्यमप्यमुभामनन्ति । तेषा मते

'नष्टो मोह. स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्वितोऽस्मि गतसदेह करिष्ये वचनं तप ॥'

इति गीतापद्यमुदाहार्यम् । न तु वारिवाहविषयाया अमूयाया एवात्र

दंजन्यत्वादिति । एतन्नन्वलाभावादित्यर्थः । स्वप्नन्वलाभावादिति यावत् । अ-
न्यथेति । निद्रयेत्यर्थः । एतदिति । स्वप्नेत्यर्थः । मृषेति । मिथ्याभाषिन् । इह प्र-
वासे । प्रियतमेति । नायिकेत्यर्थः । अत्रोदाहृतमिति ॥ अस्यापि वाच्यातिशा-
यित्वादेतद्गुणैव्यवहारोऽपि । तथा च माकार्यमिति भावः । तत्पूर्तिर्निद्रापूर्तिः । वारिवाहो
मेघः । अमु विबोधम् । सिंहावलीकनन्यायेनासुयाध्वनित्व निराचष्टे—न त्विति ।

वाक्यार्थतेति शङ्कम् । विबोधप्रतीतौ हि सत्यां तस्मिन्ननौचित्यावगमे मत्यनुचितविबोधजनकत्वेन वारिवाहेऽसूयाया विलम्बेन प्रतीतेः परमु-
खनिरीक्षकत्वात् । स्यादपि तस्या अपि प्राधान्यम्, यदि वारिवाहे निष्क-
रणत्वादिबोधकं किञ्चिदपि स्यात् । नापि स्वप्नस्य । वारिवाहनादेन
तन्नाशस्यैव प्रतिपत्ते । अस्तु वा स्वप्नभावप्रशमेनामूयया च सहास्य
सकर ।

इदं तु नोदाहार्यम्—

‘गाढमालिङ्ग्य सकला यामिनीं सह तस्थुषीम् ।

निद्रा विहाय स प्रातरालिलिङ्गाथ चेतनान् ॥’

विबोधस्य चेतनापदमाच्यत्वात् । यथा कश्चित्प्रत्यप्रतिज्ञो द्वाभ्यां ना-
यिकाभ्या द्वौ कालावुपभोगार्थं दत्त्वा यथोचिते काल एकानुपभुज्य काला-
न्तरे प्रवृत्ते ता विहायापरा भुङ्क्ते, तथैवाय रात्रौ निद्रां प्रातश्चेतनामिति
समासोक्तेरेवेह प्रकाशनात् ।

परकृतावज्ञादिनानापराधजन्यो मौनवाक्पारुष्यादिकारणीभूत-
श्चित्तवृत्तिविशेषोऽमर्षः ॥

प्राग्बत्कारणाना कार्याणा च क्रमेण निभावानुभावत्वम् ।

उदाहरणम्—

‘वक्षीजाम्रं पाणिनामृष्य दूरे यातस्य द्रागाननाञ्जं पियस्य ।

शोणाग्राम्या मामिनी लोचनाम्या जोषं जोषं जोषमेवावतस्ये ॥’

इह त्वाकलिकस्तनाग्रसर्शो विभाव । नयनारप्यनिर्निमेषनिरीक्षणे

हि यत । तस्मिन्विबोधे । तस्या अप्यमूयाया अपि । स्वप्नस्य वाक्यापतेति शङ्कामि-
त्सलानुपगम् । जलाहरणकर्तृत्वेन बोधकारिवाहशब्दस्य सत्त्वात्, अत आह—अस्तु
या स्वप्नमावेति । इदं वक्ष्यमाणम् । सकला यामिनीमभिव्याप्य सह स्थितवती
निद्रा गाढमालिङ्ग्याय च प्रातस्त्रा विहाय स चेतनामालिङ्ग्येत्सन्वय । नन्वेव विबोध-
मात्रप्वनितामावेऽपि कसेदमुदाहरणम्, अत आह—यथेत्यादि । प्राग्बत्विबोधवत् ।
कारणाना परकृतावज्ञादीनाम् । कार्याणा मौनादीनाम् । आनृष्य सत्पृथक् । जोषं
जोषमिति । निर्निमेष इत्या इष्टैल्यर्थं । जोषमेव तूष्णीमेव । मामिनीं कर्त्री । अत्रादि-
संप्राप्रविभावानुभावयोः सत्त्वमित्याह—इह त्विति । इदं च निर्निमेषनिरीक्षणं संवा-

अनुभावौ । ननु क्रोधानर्पयो स्यायिसचारिणोर्भावयो किं भेदकमिति चेत्,
विषयतावैलक्षण्यमेवेति गृहाण । तत्र तु गमकं अटिति परविनाशादौ प्रवृ-
त्तिर्वचनवैमुल्यादिकं चेति कार्यवैलक्षण्यम् ।

व्रीडादिभिर्निमित्तैर्हर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशे-
षोऽवहित्यम् ॥

तदुक्तम्—

‘अनुभावपिधानार्थेऽवहित्यं भाव उच्यते ।
तद्विभाव्य भयव्रीडाघातैर्हौदित्यगौरवै ॥’

यथा—

‘प्रसङ्गे गोपाना गुरुषु महिमानं यदुपते-
रुपाकर्ण्य स्वियत्पुलकितरुपोला कुलम्बू ।
विषज्जालजालं जगिति वमत पन्नगपते
फणाया साश्चर्यं कथयतिवरा ताण्डवविधिम् ॥’

अत्र व्रीडा विभावः । तादृशकालियकथाप्रमङ्गोऽनुभावः । एव मया-
दिप्रयोज्यमप्युदाहार्यम् ।

अधिक्षेपापमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्याधाकारा चित्तवृ-
त्तिरुग्रता ॥

यद्वाहु —

‘नृपापराधोऽसह्योपकीर्तनं चोरधारणम् ।
विभावाः स्युरथो वन्यो वधस्ताडनमर्त्सने ॥
एते यत्रानुभावास्तदौघ्र्यं निर्दयतात्मकम् ॥’ इति ।

शंकराचार्येण च गम्य तदाह—निर्निमेषेति । इदमुपलक्षणम् । मौनमप्यनुभावो
बोध्यः । किं भेदकमिति । उक्तकारणकार्ययोस्तु ऐक्यमेवेति भावः । तत्र तु विषय-
तावैलक्षण्ये तु । कार्येति । क्रोधानर्पयोर्थाक्रममित्यादि । हर्षाद्यनुभावानामि-
ति । हर्षादिजन्यानुभावानामित्यर्थः । भावविशेषोऽभिप्रायविशेषः । अनुभावेत्यस्य ह-
र्षादिजन्येत्यादि । तदवहित्यम् । भयारिभिर्विभाव्य जन्यमित्यर्थः । गुरुषु तन्समापे ।
गोपाना प्रसङ्गे इत्याद्यन्वयः । पन्नगपते कालियस्य । आश्चर्यमाश्चर्येण सहितम् । ताण्डव-
विधिं यदुपतेरेति भावः । तादृशेति । विषयमनकर्मित्यर्थः । असदिति ।

यथा—

‘अवाप्य भङ्ग खलु सङ्गरङ्गणे नितान्तमङ्गाधिपतेरमङ्गलम् ।
परप्रभाव मम गाण्डिव घनुर्विनिन्दतस्ते हृदयं न कम्पते ॥’

एषा वनेन परामृतं गाण्डिव निन्दन्तं युधिष्ठिरं प्रति घनंजयस्योक्ति ।
युधिष्ठिरकर्तृका गाण्डिवनिन्दात्र विभावः । वधेच्छानुभावः । न चामर्षो-
ग्रतयोर्नास्ति भेद इति वाच्यम् । प्रागुदाहृतेऽमर्षध्वनावुग्रताया अप्रतीतेः ।
नाप्यसौ क्रोधः । तस्य स्वाधित्वेनास्या सचारीणित्वेनैव भेदात् ।
विप्रलम्भमहापत्तिपरमानन्दादिजन्मान्यसिद्धन्यावभाम उन्मादः ॥

शुक्तिरजतादिज्ञानव्यावृत्तये जन्मान्तम् ।

उदाहरणम्—

‘अकरणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामित परं नाहम् ।

इत्यालपति कराम्बुजमाद्रायालीजनस्य विकला सा ॥’

एषा प्रवामगतं स्वनायिकावृत्तान्तं पृच्छन्त नायक प्रति कस्याश्चित्स-
देशहारिण्या उक्ति । प्रियविरहोऽत्र विभावः । असवद्धोक्तिरनुभावः ।
उन्मादस्य व्याधावन्तर्भावे समवत्यपि पृथगुपादान व्याध्यन्तरापेक्षया वै-
चित्र्यविशेषम्फोरणाय ।

रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् ॥

न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुस्य मरणमुचितं ग्रहीतुम् । चिचवृत्त्या-
त्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वेषु कार्यसहवर्तितया शरीरप्रा-
णसयोगस्य हेतुत्वात् ।

अविद्यमानशेषकथनमित्यर्थः । अङ्गाधिपते कर्णान् । परेति । उन्मृष्टेत्यर्थः । परामृ-
तमिति युधिष्ठिरनिशेकणम् । न चामर्षोऽत्रेति । कारणाधिस्यादिति भावः । अप्र-
तीतेरिति । अस्यां वधादीच्छासि न । तन्मिथिल्यनुभावभेदादिति भावः । असा-
नु-
ग्रता । भेदादिति । गुहन-धुवधादिजन्य स्थायी, वागपराधादिजन्य सचारीति भेद
इत्यपरे । व्यावृत्तय इति । शनस्यो-मादत्वव्यावृत्तय इत्यर्थः । तस्याप्रसक्तेरिति ।
मुस्यमरणमन्तर्भावाद्यनुभावव्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भावेषु चेति । अङ्गीकृते

उदाहरणम्—

‘दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने सप्रति या विलोकितासीत् ।

अधुना खलु हन्त मा कृशाङ्गी गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥’

प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । हन्तपदस्यात्राल्य-

न्तमुपकारकत्वाद्वाक्यव्यङ्ग्योऽप्ययं भावः पदव्यङ्ग्यनेभावहति । एतेन भावस्य पदव्यङ्ग्यताया नात्यन्तं वैचित्र्यमिति पराम् । दयितस्य गुणाननुस्मरन्तीत्यनेन व्यञ्जमानं चरमावस्थागामपि तस्या दयितगुणविस्मरणं नानूदिति वस्तु विप्रलम्भस्य शोकस्य वा चरममभिव्यक्तस्य पोषकम् । अयं च भावः स्वव्यञ्जकवाक्योत्तरवर्तिना वास्यान्तरेण सदर्भघटकेन नायिनादे प्रत्युज्जीवनवर्णने विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य पोषक इति निवेकः । कवयः पुनरसु प्राधान्येन न वर्णयन्ति । अमङ्गलप्रायत्वात् ।

संदेहाद्यनन्तरं जायमान ऊहो वितर्कः ॥

स च निश्चयानुकूलः ।

‘यदि सा मिथिलेन्द्रनन्दिनी नितरामेव न विद्यते भुवि ।

अथ मे कथमस्ति जीवितं न विनालम्बनमाश्रितस्थितिः ॥’

स्वात्मनि भगवतो रामस्यैषोक्तिः । भुवि सीतामि न वेति संदेहोऽत्र विभावः । भ्रूक्षेपशिरोद्भ्रूलिनर्तनमाक्षिप्तमनुभावः । न चासौ चिन्तेति शक्यं वदितुम् । चिन्ताया नियमेन निश्चयः प्रत्यप्रयोजकत्वात् । किं भविष्यति कथं भविष्यतीत्याद्याकारायाश्चिन्ताया इदमित्थं भवितुमर्हति प्रायश इत्याकारस्य वितर्कस्य विषयवैलक्षण्योपलम्भाच्च । न विनेत्यादिनोक्तोऽर्थान्तरन्यासोऽप्यस्तिनेवानुकूलः ।

न । न प्रतिवदतीत्यर्थः । अत्र मरणे ह्यनुपपन्नस्य दुःखातिशयबोधरत्वादिति भावः । प्रकृतेऽनुपपन्नस्य वक्ष्यमाणरीत्या विप्रलम्भासम्भवादाह—शोकेति । करुणस्थायीभावस्येत्तरं । अस्य पुरोऽनभिष्यकेराह—चरममिति । अत एवैतच्छूनिलम् । तदेवाह—अयं चेति । नन्वस्य प्रधानोदाहरणं कुतो न दत्तमत आह—कवय इति । पुन गच्छो हि-शब्दार्थः । आदिना विपर्ययपरिग्रहः । आलम्बनमाधारभूतम् । ननु नियमे तदभावेऽपि लक्षणे तदनिवेशाप्रकृते तत्सम्भवं एवात आह—किं भविष्यतीति । ननु न विनेत्यादि-नार्थान्तरन्यासस्य प्रतीतेः कथं ध्वनितमन आह—न विनेत्यादीति । सामान्येन

इष्टासिद्धिराजगुर्वाद्यपराधादिजन्योऽनुतापो विपादः ॥

उदाहरणम्—

‘भास्करसूनायस्त याते जाते च पाण्डवोत्कर्षे ।

दुर्योधनस्य जीवित कथमिव नाद्यापि निर्यासि ॥’

अत्र स्वापकर्षपरोत्कर्षयोर्दर्शन विभावः । जीवितनिर्याणाशसा, तदा-
क्षिप्त वदननमनादि चानुभावः । अस्मिन्नेव च विपादध्वनौ दुर्योधनस्येत्य-
र्थान्तरसकमितवाच्यध्वनिरनुग्राहकः । न चात्र त्रासभावध्वनित्वं शङ्कम् ।
परवीरस्य दुर्योधनस्य त्रासलेशस्याप्ययोगात् । नापि चिन्ताध्वनित्वम् ।
युद्धा मरिष्यामीति तस्य व्यवसायात् । नापि दैन्यध्वनित्वम् । सकलसै-
न्यक्षयेऽपि विपदस्तेनागणनात् । न वा वीररसध्वनित्वम् । मरणस्य श्र-
रणीकरणे परापकर्षजीवितस्योत्साहस्याभावात् ।

इदं पुनरत्र नोदाहार्यम्—

‘अयि पवनरयाणा निर्दयाना हयाना

श्लथय गतिमह नो सगर द्रष्टुमीहे ।

श्रुतिविवरमभी मे दारयन्ति प्रकृष्य-

दृजगनिभमुजाना बाहुजाना निनादाः ॥’

अत्र त्रासस्यैव प्रतीयमानत्वेन विपादस्याप्रतीतेः, लेशतया प्रतीतौ वा
त्राम एव । आनुगुण्यौचित्येन ध्वनिव्यपदेशायोग्यत्वात् ।

अधुर्नवास्य लाभो ममास्त्विच्छा आत्सुक्यम् ॥

विशेषमर्थतमत्र बोध्यम् । भास्करसूनाय कर्षे । दुर्योधनस्य जीवितेति सनुद्धिः । हे
वीरेत्यर्थः । श्वशब्दो वाक्यालंकारः । निर्यासि गच्छति । विपादध्वनित्वं द्रष्टयति—
अस्मिन्नेवेति । वाच्यध्वनिरिति । लक्ष्यतायच्छेदकं च कर्णदर्शनाभिजीवित्वम्,
एकादशार्द्धाहिणीपतिवचनम्, प्रतापेनागणितपाण्डवतेजस्वन्, पाण्डवाना वनवासादि-
दानृत्वं वा भतिदुःखिण्यन्वयम् । परेति । उत्कृष्टेत्यर्थः । युद्धेति । तथा च कि-
न्विष्यतीत्याद्याकारायास्तस्या असभव इति भावः । तेनागेति । तथा च तद्विभाव-
स्याभावे इति भावः । परेति । बहुमोहिस्तृतीययातत्पुरुषो वा । परापकर्षेणैवाभावा-
दिति भावः । उत्साहम्येति । तत्स्थायिभावम्येति भावः । अयीति कोमलाम्बुज-
‘अर्मा मे’ इति पाठः । बाहुजाना क्षत्रियाणाम् । अस्य पदार्थस्य । निपतदिति ।

इष्टविरहादिरत्र विभावः । त्वराचिन्तादयोऽनुभावाः ।

यदाहुः—

‘सजातमिष्टविरहादुद्दीप्तं प्रियसस्मृते ।

निद्रया तन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ॥

अनुभावितमाख्यातमौलुक्यं भावकोविदैः ॥’ इति ।

उदाहरणम्—

‘निपतद्वाप्पसरोधमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ।

कदा नयननीलाब्जमालोकेय मृगीदृश ॥’

अनर्थातिशयजनिता चित्तस्य संभ्रमाख्या वृत्तिरावेगः ॥

उदाहरणम्—

‘लीलया विहितसिन्धुबन्धन सोऽयमेति रघुवंशनन्दन ।

दर्पदुर्विलसितो दशानन. कुत्र यामि निरुटे कुलध्रयः ॥’

एषा स्वात्मनि मन्दोदर्या उक्ति । रघुनन्दनागमनमत्र विभाव । कुत्र यामीत्येनद्यद्भयस्यैर्याभावोऽनुभावः । न चात्र चिन्ता प्राधान्येन व्यज्यत इति शक्यते वक्तुम् । कुत्र यामीति स्फुटं प्रतीतेन स्यैर्याभावेनोद्वेगस्येव चिन्ताया अप्रत्यायनात् । परं त्वावेगचर्चणाना तत्परिपोषकतया गुणत्वेन चिन्तापि विषयीभवति ।

चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावज्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता ॥

इयं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते ।

यदाहुः—

‘कार्याविवेको जडता पश्यत शृण्वतोऽपि वा ।

तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥

निपतद्वाप्पसरोधेन मुक्तचाञ्चलान्तराद्या यन्मेलयं । आलोकेय । लिङ्गो रूपम् । उद्वेगस्येवेति । उद्वेगावेगो पर्यायौ । चिन्तोत्कण्ठेति । ‘चिन्तोत्कण्ठे’ इति पाठान्तरम् । इष्टानिष्टेति । प्रियानिष्टेत्यर्थः । तद्विभेति । जडताविभावा इत्यर्थः । रुजा

अनुभावास्त्वमी तूर्णभावविस्तरणादनः ।

सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति विदा मतम् ॥'

उदाहरणम्—

'यदवधि दयितो विलोचनाभ्या सहचरि दैववशेन दूरतोऽभूत् ।

तदवधि शिथिलीकृतो मदीयैरथ करणैः प्रणयो निजक्रियासु ॥'

प्रियविरहोऽत्र विभावः । करणैश्चक्षुःश्रवणादिभि क्रियासु तत्तत्प्र-
मितिषु प्रणयस्य शिथिलीकरणमनुभाव । मोहे चक्षुरादिभिश्चाक्षुषादेरज-
ननम्, इह तु प्रकारविशेषवैशिष्ट्येन बाहुल्येनाजननमिति तस्मादस्य
विशेषः । अत एवोदाहरणे शिथिलीकृत इत्युक्तम्, न तु त्यक्त इति ।

अतिवृत्तिगर्भव्याधिभ्रमादिजन्या चेतसः क्रियानुष्ठानतालस्यम् ॥

अत्र च नासामर्थ्यम् । नापि कार्याकार्यविवेकशून्यत्वम् । तेन कार्या-
करणरूपस्यानुभावस्य तुल्यत्वेऽपि ग्लानेर्जडतायाश्चास्य भेदः ।

उदाहरणम्—

'निखिला रजनी प्रियेण दूरादुपयातेन विवोधिता कथाभिः ।

अधिक नहि पारयामि वक्तुं सरित् मा जल्प तवायसी रसज्ञा ॥'

एषा हि प्रियागमनद्वितीयदिवसे मुहुर्निशावृत्तान्तं पृच्छन्ती सर्वा
प्रति रजनिजागरणजनितालस्याया कस्माच्चिदुक्तिः । अत्र रजनिजाग-
रण विभावः । अधिकसभापणाभावोऽनुभावः । जडताया मोहात्पूर्ववर्ति-
त्वमुत्तरवर्तित्वं वा नियतम्, न त्वत्रेत्यपरो विशेषः । गोपनीयविषयत्वा-
द्यदि कथाभिरित्यविवक्षितवाच्यं तदा श्रमोऽस्तु परिपोषकः । श्रमजन्ये

रोगधैर्यं । वाच्यं समुच्चये । विदामर्थाद्रसज्ञाना मतमित्यम् । दूरतो दूरे । करणै-
रितिद्वयैः । प्रणयं श्रेयः । अयासामसंभवादाह—तत्तत्प्रेति । चाक्षुषारिरूपास्त्रि-
त्यर्थः । चाक्षुषादेरिति । मामान्येनेति भावः । प्रकारेति । तत्तत्प्रकारेणेत्यर्थः ।
अत एव बाहुल्येन । अत एव सर्वथात्सागादेव । अस्मात्स्यस्य तुल्यत्वेऽपि ग्लान्या-
दाविति शेषः । यमासंख्यमन्वयः । पारयामि शनंमि । आयसी लोहमयी । रसज्ञा
जिज्ञासा । प्रियेति । प्रियस्यागमनं यस्मिन्दिने ततो द्वितीयेत्यर्थः । जडतातो भेदान्तर-
माह—जडेति । वाच्यं धार्यं । अत्रालस्ये । कथाभिरित्यविवक्षितेति । कथा-
भिरिति श्रुतपरं तदर्थमेव न स्यतावच्छेदकम् । अतिश्रममुत्पन्नं व्यङ्ग्यम् । श्रम इत्यस्य

द्यालस्ये श्रमस्य पोषकृताया अवार्यत्वात् । अतितृप्त्यादिजनिते त्वालस्ये
श्रमाद्विक्लिक्विपयत्व बोध्यम् ।

परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणी प्रसिद्धिचञ्चलिविशे-
पोऽमूया ॥

इमामेवासहनादिशङ्कैर्व्यवहरन्ति ।

यथा—

‘कुत्र शैवं धनुरिदं कं चायं प्राकृतं शिशुः ।

भङ्गस्तु सर्वसहर्त्रां कालेनैव विनिर्मितं ॥’

एषा भङ्गहरकामुकस्य भगवतो रामस्य पराक्रमसहमानाना तत्त-
त्यानां राजामुक्तिः । अत्र च श्रीमद्दाशरथिबलस्य सर्वोत्कृष्टताया दर्शनं
विभावः । प्राकृतशिशुपदगम्या निन्दानुभावः ।

‘तृष्णालोलविलोचने कलयति प्रार्चां चक्षोरत्रजे

मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे धनुर्वुन्वति ।

माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना

घातं किं तु विधौ विघातुमुचितो धाराधराडम्बरः ॥’

अत्रापि यद्यपि तदीयोच्छृङ्खलतादिदर्शनजन्या अनुचितकारित्वरू-
पनिन्दाप्रकाशानुभाविता कविगता विधात्रालम्बनामूया व्यज्यत इति
शक्यते वक्तुम्, तथापि कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादभिव्यक्तेनामर्षेण शबलि-

च्छब्देत्यादि । परिपोषक इत्यनेन श्रमध्वनितं निरस्तम् । ननु तस्य तत्त्वे प्रकृते गौर-
वमत आह—श्रमेति । नन्वेवं सर्वत्र तत्सत्त्वेन विभावभेदोक्तिरशुक्लात् आह—अ-
तीति । प्राकृत इति । क्षत्रियोद्भव इत्यर्थः । तत्रत्यानां सीतापरिणयनार्थं जनकपृष्टे
समागतानां सदस्युपनिधनाम् । शिशुपदेति । एतदुभयपदेत्यर्थः । तृष्णालोलेत्सुदाह-
रणदाने बीजं कथयितुमाह—तृष्णेति । कलयतीत्यादि सतिसप्तम्यन्तम् । कलयति बन्दि-
कापानार्थं स्वीकृतेति । चक्षोरत्रजे तत्समूहे । कुल समूहः । धुन्वति टकारयति । विधौ
चन्द्रे । धाराधरेति । नेपाच्छादनमित्यर्थः । तदीयेति । यात्रीयेत्यर्थः । प्रकाशेल-
नेन तस्मात्वाच्यत्वं सूचितम् । वक्तुमिति । तथा चेदमप्यस्या उदाहरणमिति भावः ।
कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादिनि । असूत्रकार्यकारणयोरिवामर्षकार्यकारणयोरपि
निश्चयान्तादित्यर्थः । समौ अमूया प्रतीयत इत्यत्रान्वयः । एवव्यवच्छेदमाह—नेति ।

तैवासौ न विविक्ततया प्रतीयते । नहि विघातुरपराध इव मगधतो राम-
स्यापराधोऽस्ति येन कवेरिव वीराणामप्यमर्षोऽभिव्यज्येत । तन्भावो हि
महोन्नतक्रियानिष्पादनं वीराणाम् । अत्राप्रस्तुतचन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुत-
राजकुमारादिवृत्तान्तस्य ध्वननात्रास्त्यसूयाध्वनित्वमिति तु न वाच्यम् ।
एकध्वनेर्ध्वन्यन्तराविरोधित्वात् । अन्यथा महावाक्यध्वनेरवान्तरवाक्य-
ध्वनिभिः, तेषां च पदध्वनिभिः नह्ये सामानाधिकरण्यात् कुत्रापि न स्यात् ।

वियोगशोकभयजुगुप्सादीनामतिशयाद्ग्राह्येशादेद्योत्पन्नो व्या-
धिविशेषोऽपस्मारः ॥

व्याधित्वेनास्य कथनेऽपि विशेषाकारेण पुनः कथनं बीमत्समयानक-
योरस्यैव व्याघेरङ्गत्वं नान्यत्वेति स्फोरणाय । विप्रलम्भे तु व्याघ्यन्त-
रस्यापि च ।

उदाहरणम्—

‘हरिमागतमारुष्यं मधुरामन्तकान्तकम् ।

कम्पमानं श्वसन्कम्पो निपपात महीतले ॥’

अत्र भयं विभाव । कम्पानि चामपतनादयोऽनुभावाः ।

अमर्षादिजन्यवाग्भारप्यादिकारणीभूता चित्तवृत्तिश्चपलता ॥

यदाहुः—

‘अमर्षप्रातिकूल्यैर्प्यारागद्वेषाश्च मत्सरः ।

इति यत्र विभावाः, स्युरनुभावन्तु भर्त्सनम् ॥

वानपारुष्यं प्रहारश्च ताटनं वधवन्धने ।

तच्चापलमनालोच्य कार्यकारित्वमिष्यते ॥’ इति ।

भेदेन नेत्यर्थः । अत इदं श्लोकादहमिति भावः । ननु पूर्वोदाहरणेऽपि शब्दविवृतमत्र
आह—नहीति । ननु रामस्य वृत्तो नापराधोऽत्र आह—स्वभावो हीति । अप्र-
स्तुतप्रसङ्गवाप्रेति मतं निरावष्टे—अत्राप्रेति । तेषां च अवान्तरवाक्यध्वनानां च ।
अस्य अपस्मारस्य । विशेषेति । अपस्मारत्वेनेत्यर्थः । बीमन्तेत्साद्युत्तिस्वारस्यमाह—
विशेषेति । अस्यापि च अपस्मारस्यापि । अङ्गत्वं नित्यमनुपपन्नं । कम्पमानं श्वस-
निति । श्वाश्वजन्तकम्पवानित्यर्थः । च मत्सर इति । मत्सरश्चेत्यर्थः । अहितेति ।

उदाहरणम्—

‘अहितव्रत पापात्मन्मैवं मे दर्शयाननम् ।

आत्मानं हन्तुमिच्छामि येन त्वमसि भावितः ॥’

एषा भगवदनुरक्तिविघटनोपायमपश्यत प्रह्लादं प्रति हिरण्यकशिपो-
रुक्तिः । भगवद्वेषोत्थापित पुत्रद्वेषोऽत्र विभावः । आत्मवधेच्छा परुष-
वचनं चानुभाव । न चामर्ष एवात्र व्यज्यत इति वाच्यम् । सदैव
भगवदनुरागिणि प्रह्लादे हिरण्यकशिपोरमर्षस्य चिरकालसमृतत्वेनात्मव-
धेच्छाया इदंप्रथमतानुपपत्तेः । इदंप्रथमकारणप्रयोज्यतया
प्राचीनचित्तवृत्तिविलक्षणाया एव चपलतास्यचित्तवृत्तेः सिद्धे । न चा-
मर्षप्रकर्ष एवात्मवधेच्छादिकारणमभिव्यज्यतामिति वाच्यम् । प्रकर्ष-
स्यापि स्वाभाविकविलक्षणलक्षणताया आवश्यकतया तस्यैव चपलता-
पदार्थत्वात् ।

नीचपुरुषेष्व्वाक्रोशनाधिक्येपञ्चयाधिताडनदारिद्र्येष्टविरहपरसंपर्क्ष-
नादिभिः, उत्तमेषु त्ववज्ञादिभिर्जनिता विषयद्वेषाख्या रोदनदी-
र्घश्चामदीनमुखतादिकारिणी चित्तवृत्तिर्निर्वेदः ॥

उदाहरणम्—

‘यदि लक्ष्मण सा मृगेक्षणा न मदीक्षासरणिं समेष्यति ।

अमुना जडजीवितेन मे जगता वा विफलेन किं फलम् ॥’

नित्यानित्यवस्तुविवेकजन्यत्वाभावान्नासौ रसव्यपदेशहेतुः । देवादि-
विषया रतिर्यथा—

‘भवद्भारि कुड्यज्जयविजयदण्डाहतिदल-

त्किरीटास्ते कीटा इव विधिमहेन्द्रप्रभृतयः ।

न हित व्रत भगवदनुरक्तिरूपं यस्य तत्सबुद्धिः । अत एव पापात्मन्प्रह्लादः । भावित
इति । उत्पादित इत्यर्थः । अवज्ञादिभिरिति । आदिना विरहादयः । यदीति ।
भगवतो रामसेयमुक्तिः । सा सीता । जडोति । अचेतनजीवितेनेत्यर्थः । विफलेन
विरहफलान् । नन्वत्र निर्वेदस्याधिकशान्तरसम्बन्धमेवात आह—नित्येति । असौ
निर्वेदः । भवदिति । विष्णुं प्रति भक्तोक्तिः । हे क्षपितनुर मुरजित्, जयविजयी

वितिष्ठन्ते युष्मन्नयनपरिपातोत्कलिकया

वराका के तत्र क्षपितमुर नाकाधिपतयः ॥'

अत्रापमानसहनभगवद्वारनिषेवणभगवत्कटाक्षपाताभिलापादिभिर्ब्रह्मादि-
गता भगवदालम्बना रतिर्नाभिव्यज्यते । अपि तु भगवदैश्वर्यमवाब्जनसगो-
चर इति चेत्तथापि तादृशभगवदैश्वर्यवर्णनानुभावितया कविगतभगवदा-
लम्बनरत्या घनित्वमक्षतमेव ।

इदं बोदाहरणम्—

'न धन न च राज्यसपद नहि विद्यामिदमेकमर्थये ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गिता दृशम् ॥'

अत्र धनाद्यपेक्षाशून्यस्य भगवद्गुणन्तपाताभिलापो हि भगवत्यनुरक्तिं
व्यनक्ति । एव सक्षेपेण निरूपिता भावा ॥

अथ कथमस्य सत्यानियम । मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्याविवेकनिर्णयकैव्य-
क्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसशयघाट्यादीनामपि तत्र तत्र लक्ष्येषु दर्श-
नात् इति चेत्, न । उक्तेष्वेवैषामन्तर्भावेण सत्यान्तरानुपपत्ते । अ-
सूयातो मात्सर्यस्य, त्रासादुद्वेगस्य, अवहित्थाख्याद्वादाद्दम्भस्य, अमर्षा-
दीर्ष्याया, मतेर्विवेकनिर्णययो, दैन्यात्कैव्यस्य, घृतेः क्षमायाः, औत्सु-
क्यात्कुतुकोत्कण्ठयो, लज्जाया विनयस्य, तर्कात्सशयस्य, चापलाद्घा-
ट्यास्य च वस्तुत सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्तरीयकतया तदनतिरिक्तसैवाध्य-
वसायात् । मुनिवचनानुपालनस्य सभव उच्छृङ्खलताया अनौचित्यात् ।
एषु च सचारिभावेषु मध्ये केचन केषाचन विभावा अनुभावाश्च भवन्ति । तथा
हि—ईर्ष्याया निर्वेद प्रति विभावत्वम्, असूया प्रति चानुभावत्वम् । चिन्ताया
निद्रा प्रति विभावत्वम्, औत्सुक्य प्रति चानुभावतेत्यादि स्वयमूहम् ।

द्वारपाली । ते अनिर्वचनीयप्रभावान्ने भवद्द्वारि भवभ्रेत्रपातोत्कण्ठया कीटा इव विति-
ष्ठन्त इत्यन्वय । वराका दीना । नाभिव्यज्यत इति । धनाद्यभिलाषेणापि तदुपपत्ते-
रिति भाव । इतीत्यस्याभिव्यज्यत इत्यत्रानुपपत्त । चेत् यद्यपि । नन्वस्या अप्राधान्येन
कथं तत्त्वमत आह—इदं वेति । अस्य भावस्य । अन्तर्भावे हेतुमाह—असूयात्
इति । ननु सूक्ष्मभेदप्रयुक्तभेद प्रुतो नात आह—मुनीति । सचारीति पद्यर्थे

अथ रसामासः—तत्र

अनुचितविभावालम्बनत्वं रसाभासत्वम् ॥

विभावादावनौचित्यं पुनर्लोकाना व्यवहारतो विज्ञेयम् । यत्र तेषाम-
युक्तमिति धीरिति केचिदाहुः । तदपरे न क्षमन्ते । मुनिपत्न्यादिविषयक-
रत्यादेः सप्रहेऽपि बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठायाश्च रतेरसग्रहात् ।
तत्र विभावगतस्यानौचित्यस्याभावात् । तस्मादनौचित्येन रत्यादिर्विशेष-
णीयः । इत्थं चानुचितविभावालम्बनाया बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठा-
याश्च सग्रह इति । अनौचित्यं च प्राग्वदेव । तत्र रसाद्याभासत्वं रसत्वा-
दिना न समानाधिकरणम् । निर्मलस्यैव रसादित्वात् । 'हेत्वाभासत्वमिव
हेतुत्वेन' इत्येके । 'नह्यनुचितत्वेनात्महानिः, अपि तु सदोषत्वादाभास-
व्यवहार । अश्वाभासादिव्यवहारवत्' इत्यपरे ।

उदाहरणम्—

'शतेनोपायानां कथमपि गत सौधशिरसर

सुधाफेनस्रच्छे रहसि शयिता पुष्पशयने ।

त्रिविध्य क्षामार्ङ्गं चकितनयना स्मेरवदना

सनिःश्वास श्लिष्यत्यहह सुकृती राजरमणीम् ॥'

अत्रालम्बनमनुचितप्रणया राजरमणी । रहोरजन्याद्युद्दीपनम् । साह-
सेन राजान्तपुरे गमनम्, प्राणेषूपेक्षा, निःश्वासाश्लेषादयश्चानुभावा । शङ्का-
दय सचारिण । निषिद्दालम्बनकत्वाच्चास्या रतेराभासत्व रसस्य । न

सप्तमी । तत्र निरूपणीये रसामासे । यत्र विभावादाः । तेषां लोकानाम् । आदिना
गुरुपत्न्यादिसग्रह । तत्र तयोः । तस्मादिति । तथा चानुचितविभावालम्बनकरतिल
तच्च ज्ञेयम् । आदिना हासादिपरिस्रह । इत्थं च तथाविशेषणे च । इतिरपरमतमगात्ता ।
चस्त्वर्थे । तत्र रसामासेषु । आदिना भावपरिस्रह । निर्मलस्य निर्दुष्टस्य । हेतुत्वेने-
त्यस्य न समानाधिकरणमित्यस्यानुपपत्तः । नन्वत्र मते दुष्टो हेतुरेतिवद्दुष्टो रस इत्या-
दिव्यवहारानुपपत्तिरतो मतान्तरमाह—नहीति । आत्महानि स्वरूपहानि । अ-
श्वाभासेति । अश्वे इति भावः । सौधेति । सुधानिमित्तराजगृहोपरितनप्रदेशमित्यर्थः ।
फेनस्यालन्तस्वच्छत्वाद्भुक्तिः । पुष्पशयने पुष्पशय्यायाम् । अहहेति शङ्कायाम् । अनु-
चितेति । अनुचित प्रणयो यस्यामित्यर्थः । यस्या इति वा । इदमाद्योदाहरणमित्याह—
निषिद्धेति । अस्या नायकनिष्ठाया परेत्यस्य विबोधयेति । बोधितेत्यादि ।

चात्र चकितनयनामित्यनेन परपुरुषस्पर्शत्रासाभिव्यक्त्या रतेरनुभयनिष्ठते-
त्याभासताहेतुर्वाच्यः । अस्याश्च चिराय तस्मिन्नासक्ताया अन्तःपुरे परपु-
रुषागमनस्यात्यन्तमसभावनया क एष मा बोधयतीत्यादावुचित एव त्रासः ।
अनन्तर च परिचयाभिव्यक्त्या सोऽय मत्प्रियो मदर्थं प्राणानपि तृणीकृत्या-
गत इति ज्ञानादुत्पन्न हर्षमभिव्यञ्जयत्सेरवदनामिति विशेषणं रतिं तदीया-
मपि व्यनक्ति । पर तु प्राधान्य नायकनिष्ठाया एव रतेः । सकलवाक्यार्थत्वात्
यथा वा—

‘भवनं करुणावती विशन्ती गमनाजालबलाभलालसेषु ।

तरुणेषु विलोचनाब्जमालामथ बाला पथि पातयात्रभूव ॥’

अत्र कुतश्चिदागच्छन्त्या पथि तदीयरूपयौवनगृहीतमानसैर्युवभिरनु-
गम्यमानाया कस्याश्चिद्भवनप्रवेशसमये निजसेवासार्थक्यविज्ञानाय गमना-
ज्ञापनरूपलाभलालसेषु तेषु परमपरिश्रमस्मरणसजातकरुणाया गमनाज्ञादा-
ननिवेदकस्य विलोचनाम्बुजमालापरिक्षेपस्यानुभावस्य वर्णनादभिव्यञ्ज-
माना रतिर्वहुवचनेन बहुविपया गम्यत इति । भवत्ययमपि रसाभासः ।

यथा वा—

‘भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण वधुः ।

तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम् ॥’

अत्र रतेर्नववध्वा मनागप्यस्पर्शादनुभयनिष्ठत्वेनाभासत्वम् ।

तथा चोक्तम्—

‘उपनायकसस्याया मुनिगुरूपत्नीगताया च ।

बहुनायकविषयाया रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥’ इति ।

स्पर्शेति । स्पर्शवृत्तत्रासेत्यर्थः । अनुभयेति । नायके सत्त्वेऽपि नायिकायामभावादिति
भावः । हेतुरिति । तथा च तृतीयोदाहरणमेतन्प्राचक्ष्येति भावः । समाधत्ते—अ-
स्याधेति । यो यत् इत्यर्थः । व्यनक्तीत्यत्रास्मान्वयः । रतिमिति । नायिकासवन्धिर्ना
रतिमपीत्यर्थः । हर्षसमुष्वायकोऽपि । न—यैव मिनिगमनाभिरहोऽन आह—परं त्विति ।
नायिकानिष्ठा तु स्मेरेति पदमात्रव्यङ्ग्यत्वात्प्र वाक्यार्थः । तथा चाशोदाहरणतास्य सुप्तेति
भावः । द्वितीयोदाहरणमाह—यथा धेति । भवन क्षणमम् । मिशानाय तदङ्गीकारात् ।
तेषु तरुणेषु । करुणायामन्वयः । परमेत्यस्य तरुणसवन्धीत्यादि । यद्विति । तरुणेष्विति
यदित्यर्थः । तृतीयोदाहरणमाह—यथा धेति । भुजेति रूपकम् । उपेति । आभासत्त-

अत्र मुनिगुरुशब्दयोरुपलक्षणपरतया राजादेरपि ग्रहणम् ।
अथात्र किं व्यङ्ग्यम्—

‘व्यानघ्राश्चलिताश्चैव स्फारिताः परमाकुलाः ।

पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चाल्याः पतन्ति प्रथमा दृश ॥’

अत्र व्यानघ्रातया धर्मात्मताप्रयोज्य युधिष्ठिरे सभक्तित्वम्, चलिततया स्थूलाकारताप्रयोज्य भीमसेने सत्रासत्वम्, स्फारिततया अलौकिकशौर्यश्र-
वणप्रयोज्यमर्जुने सहर्षत्वम्, परमाकुलतया परमसौन्दर्यप्रयोज्य नकुलसह-
देवयोरौत्सुक्यं च व्यञ्जयन्तीभिर्दग्भि पाञ्चाल्या बहुविषयाया रतेरभि-
व्यञ्जनाद्रसाभास एवेति नव्या । प्राञ्चस्त्वपरिणेतृबहुनायकविषयत्वे रते-
राभासतेत्याहुः । तत्र शृङ्गाररस इव शृङ्गाराभासोऽपि द्विविधः । सयोग-
विप्रलम्भभेदात् । सयोगाभासस्त्वनुपदमेवोदाहृतः ।

विप्रलम्भाभासो यथा—

‘व्यत्यस्त लपति क्षण क्षणमथो मौन समालम्बते

सर्वस्मिन्विदधाति किं च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम् ।

श्वास दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु घचे धृतिं

वैदेहीरुमनीयताकवलितो हा हन्त लङ्केश्वरः ॥’

अत्र सीतालम्बनेयं लङ्केशगता विप्रलम्भरतिरनुभयनिष्ठतया जगद्गु-
रुपज्ञीविषयकतया चाभासता गता, व्यत्यस्त लपतीत्यादिभिरुक्तिभिर्य-
ज्यमानैरुन्मादश्रममोहचिन्ताव्याधिभिस्तथैवाभासता गतौ प्राधान्येन परि-
पोष्यमाणा ध्वनिव्यपदेशहेतुः । एव कलहशीलकुपुत्राद्यालम्बनतया वीत-
मिति शेषः । प्रथमोदाहरणसप्रहायाह—अत्रेति । अत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे किं रसो वा
तदाभासो चेत्पर्यं । स्फारिता मिरुता । प्रथमा इत्यनेन पूर्वं दर्शनाभाव सूचितः ।
सभक्तिलमित्यादिद्वितीयान्ताना व्यञ्जयन्तीभिरित्यनेनान्वयः । भास एवेत्यस्य व्यञ्ज
इति शेषः । एवेन रसव्यवच्छेदः । प्राञ्चस्त्विति । अत्राद्यचिबीज तु रत्ननौचिलस्या-
परिणीते इवात्रापि सञ्चम् । नहि लक्षणे तथा निवेशोऽस्तीति । तत्र रसाभासाना
मध्ये । एक क्षणमिति पूर्वान्वयि । अपरमुत्तरान्वयि । ननु सीतायास्त्वदभावेऽपि लङ्केशे
तत्त्वत्वमत आह—जगदिति । उक्तिभिरिति । यथाक्रममिति शेषः । तथैव जग-
द्गुरूपज्ञीविषयकतयैव । प्राधान्येनेति । तथा च न तद्भावाभासध्वनिस्त्विति भावः ।
कलहशीलेति । अवीतरागादिविषयमिदम् । अत एवाह—वीतेति । कदर्यो

रागादिनिष्ठतया च वर्ण्यमानः शोकः, ब्रह्मविद्यानधिकारिचाण्डालादिगतत्वेन च निर्वेदः, कर्दर्यकातरादिगतत्वेन पित्राद्यालम्बनत्वेन वा क्रोधोत्साहौ, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनत्वेन च विस्मयः, गुर्वाद्यालम्बनतया च हासः, महावीरगतत्वेन भयम्, यज्ञीयपशुवसासृष्णासाद्यालम्बनतया वर्ण्यमाना जुगुप्सा च रसाभासाः । विस्तृतिभयाच्चात्मी नेहोदाहृता सुधीभिरुन्नेयाः । एवमेवानुचितविषया भावाभासाः ।

यथा—

‘सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
विद्यापि खेदकलिता विमुखीवभूव ।
सा केवल हरिणशावकलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥’

गुरुकुले विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्यान्यस्य वा कस्यचिदतिप्रतिपिद्मगमना स्मरतो देशान्तर गतस्येयमुक्तिः । अत्र च स्वात्मत्यागात्यागाभ्यां स्वचन्दनादिषु विषयेषु चिरसेविताया विद्याया च कृतप्रत्वम्, अस्या च लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यमानं व्यतिरेकवपुःस्मृतिमेव पुष्पातीति सैत्र प्रधानम् । एतच्च त्यागाभावगतं सार्वेदिकत्वं व्यञ्जयन्त्यधिदेवतोपमापि । एषा चानुचितविषयकत्वादानुमयनिष्ठत्वाच्च भावाभासः । यदि पुनरियं तत्परिणेतुरेवोक्तिस्तदा भावध्वनिरेव ॥

अथ भावशान्तिः—

भावस्य प्रागुक्तस्वरूपस्य शान्तिर्नाशः ॥

स चोत्पत्त्यवच्छिन्न एव ब्रह्म । तस्यैव सहृदयचमत्कारित्वात् ।

उदाहरणम्—

‘मुञ्चसि नाद्यापि रप भामिनि मुद्रिरालिरुदियाय ।

इति तन्व्याः पतिवचनैरपायि नयनाब्जज्ञेणशोणरुचि ॥’

नित्यः । कातरो भीतः । एवमेव रसाभासवदेव । खेदकलिता खेदव्याप्ता । त्रिनिगमनारिरहादाह—अन्यस्येति । अत्र च स्वात्मत्यागेति विषयविशोभयकर्तृकस्वलागेन नियमविशयो कृतप्रत्वम्, नापिनाकर्तृकस्वीयालागेन चान्या नायिकाया लोकोत्तरत्वनिर्लभः । एव स्मृतिमेव पुष्पातीत्यर्थः । स च नाशोत्पत्त्यवच्छिन्न एवोत्पत्तिवाटा-

इह तादृशप्रियवचनश्रवणं विभावः । नयनकोणगतशोणरुचेर्नाशः,
तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो रोपनाशो
व्यङ्ग्यः । तथा—

भावोदयो भावस्योत्पत्तिः ॥

उदाहरणम्—

‘वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ।

असदेशवलयीकृता क्षणादाचर्क्य निजबाहुवल्लरीम् ॥’

अत्रापि दयितवक्षोगतविपक्षकामिनीहारलक्ष्मदर्शनं विभावः । प्रिया-
सदेशवलयीकृतनिजबाहुलताचर्कणमनुभावः । रोपादयो व्यङ्ग्याः । य-
द्यपि भावशान्तौ भावान्तरोदयस्य, भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्य-
कत्वान्नानयोर्विविक्तो व्यवहारस्य विषयः, तथापि द्वयोरैकत्र चमत्कार-
विरहात्, चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य, अस्ति विषयविभागः ।

एवम्—

भावसंधिरन्योन्यानभिभूतयोग्न्योन्याभिभावनयोग्ययोः सामा-
नाधिकरण्यम् ॥

उदाहरणम्—

‘यौवनोद्गमनितान्तगङ्गिता शीलशौर्यवलकान्तिलोभिताः ।

सकुचन्ति विक्रसन्ति राघवे जानकीनयननीरजश्रियः ॥’

अत्र भगवद्दाशरथिगतस्य लोकोत्तरयौवनोद्गमस्य, तादृशस्यैव शील-
शौर्यादेश्च दर्शनं विभावः । नयनगतसकोचविक्रसावनुभावः । त्रीडौ-
त्सुक्ययोः सधिव्यङ्ग्यः ।

तथा—

भावशयलत्वं भावानां वाध्यनाधिकभावमापन्नानामुदासीनानां वा
व्यामिश्रणम् ॥

एकचमत्कृतजनकृद्भानगोचरत्वमिति यावत् ।

वच्छिन्न एव । मुद्रिरालिर्नेत्रपट्टिः । नाशस्य साक्षात्कार्यताभावादाह—तदमीति ।
ननु तत्र किमत्र आह—चमत्कारेति । एवं च यत्कृतो यत्र चमत्कारमत्र तय-
वहार इति भावः । सामानाधिकरण्यमिति । एकदेशवृत्तिलविशिष्टकालवृत्तिल-
रूपमित्यर्थः । सूत्रभेदस्तत्किञ्चित्कर इति भावः । शबलनाया त्वेकदेशवृत्तिलरूपमेव
ज्ञानानाधिकरण्यमिति विशेषः । तादृशस्यैव लोकोत्तरस्यैव । एकेति । एक यत्तादृशं

उदाहरणम्—

‘पाप हन्त मया हतेन विहितं सीतापि यद्यापिता

सा मामिन्दुमुखी विना वत वने किं जीवितं धास्यति ।

आलोकेय कथं मुखानि कृतिना किं ते वदिष्यन्ति मा

राज्यं यातु रसातलं पुनरिदं न प्राणितुं कामये ॥’

अत्र मत्स्यसूयात्रिपादस्मृतिवितर्कत्रीडाशङ्कानिवेदानां प्रागुक्तत्ववि-
भावजन्मनां शबलता । यत्तु काव्यप्रकाशटीकाकारैः ‘उत्तरोत्तरेण भा-
वेन पूर्वपूर्वभावोपमर्दं शबलता’ इत्यभ्यधीयत, तन्न । ‘पश्येत्कश्चिच्चल च-
पल रे का त्वराह कुमारी हस्तालम्बं वितर हृहा व्युत्क्रम. वासि यासि’
इत्यत्र शङ्कासूयाश्रुतिस्मृतिश्रमदैव्यमत्यौत्सुक्यानामुपमर्दलेशशून्यत्वेऽपि
शबलताया राजलुतिगुणत्वेन पञ्चमोह्यासे मूलकृतैव निरूपणात् । स्वोत्त-
रविशेषगुणेन जायमानस्तु नाशो न व्यङ्ग्यः । न वोपमर्दपदवाच्यः ।
नापि चमत्कारी । तस्मात्

‘नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे ।

विलक्षणो यथा स्वादो भावाना सहतौ तथा ॥’

अत्रेदं बोध्यम्—य एते भावशान्त्युदयसधिशबलताध्वनय उदाह-
तान्नेऽपि भावध्वनय एव । विद्यमानतया चर्यमाणोऽपि वीर्यवच्छिन्न-
त्वविनश्यदवस्त्वसधियमानत्वपरस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकुरैश्चर्यमाणेषु
भावेष्वेव प्राधान्यस्यौचित्यात्, चमत्कृतेस्तत्रैव विश्रान्तेः । यद्यप्युत्पत्ति-

ज्ञान महावाक्यार्थबोधस्तद्विषयत्वमित्यर्थः । पापमिति । अत्र पापमित्यनेन मति, हन्ते-
त्यादिनासूया, सीतापीत्यादिना विशाद, सेतनेन स्मृति, मामित्यादिना वितर्क, आलो-
केत्यादिना व्रीडा, किं त इत्यादिना शङ्का, राज्यमित्यादिना निवेद, इति बोध्यम् ।
पश्येत्कश्चिदिति शङ्का । बल चपल रे इत्यसूया । का त्वरेति श्रुति । अहं कुमारीति
स्मृति । हस्तालम्बं वितरेति श्रम । हृहृहेति दैन्यम् । व्युत्क्रम इति दैन्यम् । वासंति
मति । यासीलौत्सुक्यम् । औत्सुक्यानामिति । मध्ये पूर्वपूर्वस्वोत्तरोत्तरेर्गति
शेष । मूलकृतैव प्रकाशकृतैव । तत्त्वेऽप्याह—न वेति । तत्त्वेऽप्याह—नापीति ।
अत्र च सहृदयसहृदयमेव प्रमाणमिति ज्ञान । उपसहरति—तस्मादिति । चूर्णिकेयम् ।
सहता मिश्रणे । भावशान्त्युदेति । भावसन्निधानत्वादीना ध्वनय इत्यर्थः । स्थितौ

विनाशसविश्वलताना तत्सन्धिनां भावानां च ममानायां चर्षणाविषय-
तायां न प्राधान्यं विनिगन्तुं शक्यते । तथापि स्थितौ भावेषु प्रधानतायाः
कृप्तत्वात्, भावशान्त्यादिष्वपि तेष्वेव शान्तिप्रतियोगित्वादिभिर्व्यज्यमा-
नेषु तस्याः कल्पयितुमौचित्यात् । किं च यदि भावशान्त्यादौ भावो न
प्रधानन्, किं तु तदुपमर्जनकशान्त्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानभा-
वेष्वभिहिततत्त्वशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादिध्वनित्वं न स्यात् ।

तथाहि ।

‘उपसि प्रतिपक्षनायिकासदनादन्तिकमञ्चति प्रिये ।

सुदृशो नयनाञ्जरोणयोरुदियाय त्वरयारुणद्युति ॥’

अत्रोत्पूर्वकैपैतिना भावोदयस्य वाच्यत्वैव प्रत्यायनात्, उदयस्य
वाच्यत्वेऽपि भावस्यावाच्यत्वाद्भूतित्वं मुख्यमिति चेत्, प्रधानस्य व्यपदे-
शानौपयिकत्वेऽप्रधानकृतव्यपदेशानुपपत्तेः । असन्मते नूत्पत्तेर्वाच्यत्वे-
ऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्वामर्थस्य प्रधानत्वावाच्यत्वाद्युक्त एव भावोदयध्वनि-
व्यपदेशः । एवं व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्य प्रथमस्य वाच्यत्वे भावशा-
न्तिध्वनित्वं न स्यात् ।

यथा—

‘क्षमापणैकपदयो पदयो पतति प्रिये ।

शेषु. सरोजनयनाननारुणकान्तय ॥’

ननु शब्दवाच्याना प्रशमादीनामरुणकान्त्यैवान्वयात्, अरुणकान्ति-
प्रशमादेरेव वाच्यत्वं पर्यवसितम् । न तु तादृशप्रशमादिव्यङ्ग्यस्य रोष-
प्रशमादेः । व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यभेदस्यावश्यकत्वात् । न चात्पयव्यङ्ग्यरोषस्यैव
वाचीमूतप्रशमाद्यन्वय इति वाच्यम् । वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येण सि-

तद्विपत्तेः तेष्वेव भावेष्वेव । तस्याः प्रधानतायाः । ननु तत्र तन्वृत्तश्चकार, अत्र
त्वंतत्त इति वैषम्यमत्र आह—किं चेति । सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्योपपादयति—
तथा हीति । अत्रहीति सप्तमो । उत्पूर्वकैपैतिनेति । तदुपसर्गपूर्वकैपैतिनातुने-
त्यर्थः । शङ्कते—उदयेति । अनौपयिकत्वेऽप्रधानत्वनाकारप्रश्लेष । उदयस्यष्टे दोष
दत्त्वा शान्तिव्यङ्ग्ये तमाह—एवमिति । एकपदयोरसाधारणस्थानयोः । पततीति स-
प्तमो । उभयत्र शङ्कते—नन्विति । वाच्यान्वयेति । सकल्पशान्तित्वे शेष ।

द्वतया वाच्यान्वयबोधवेलया वाच्यैः सह व्यङ्ग्यान्वयानुपपत्तेः । अन्यथा 'मुदृशो नयनाब्जकोणयो' इत्यस्यान्वयो न स्यात् । मैवम् । एवमपि—

‘निर्वासयन्तीं धृतिमङ्गनाना शोभा हररेणदृशो धयन्त्याः ।

चिरापराधस्मृतिमासलोऽपि रोपः क्षणप्रायुणिको वभूव ॥’

इत्यादावपि भावप्रशमध्वनित्वापत्ते । भावस्य वाच्यत्वेऽपि प्रधानत्व तत्प्रशमस्य व्यङ्गवत्त्वात् । उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमिति चेत्, प्रागुक्तपद्यद्वये शमत्वोदयत्वाभ्यां शमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणत्वापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु सहृदयानामनुचितैव । तस्माद्भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावानामेव चमत्कारित्वम्, प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतो न तस्य वाच्यतादोषः । इदं पुनर्भावध्वनिभ्यो भावग्रान्त्यादिध्वनीनां चमत्कारवैलक्षण्ये निदानम्— यदेकत्र चर्चणाय भावेषु स्थित्यवच्छिन्नामर्पादित्वम्, अमर्पादित्वमेव वा प्रकारः । अन्यत्र तु प्रशमाप्रसत्त्वादिरपीति । रसस्य तु स्थायिमूलरुत्वात्प्रशमादेरसंभवः, संभवे वा न चमत्कारः, इति न स विचार्यते । सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्यादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः ।

स्फुटे प्रकरणे जागिति प्रतीतेषु विभावानुभानव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रान-

वाच्यं प्रशमादिभिः । व्यङ्ग्यान्वयेति । आरम्भव्यङ्ग्यरोपान्वयेत्यर्थः । अन्यथा तदङ्गीकारे । न स्यात् । रोपोदने मुदृशत्वस्य वाचात् । तथा च रोपप्रशमादिष्वनिरुपस्थितिर्भावः । निर्वासयन्तीं दृग्भुवन्तीम् । माशुल पुष्ट । क्षणप्रायुणिकोऽस्तिथिः । शब्दे—उभयोरपीति । एवमेव उक्तदोषद्वयभावेऽपि । प्रधानाप्रधानयोरपीत्यर्थः । पद्यद्वये ‘उपत्ति-’ ‘क्षमाप-’ इत्यनेत्यर्थः । सहृदयानामिति । अत्र शास्त्रे तेषामेव मुग्यप्रमाणत्वेनोरीकारादिति भावः । अपिर्भावस्थितिसमुच्चायत् । नन्वेवं वैलक्षण्यानापत्त्या भेदेनोत्पत्त्यपत्तिरत आह—इदं पुनरिति । यदेकत्र शुद्धभावध्वनी । विशेषास्माद्व्यापनं वत्त्वादिसेष्यमात्रवृत्तचमत्कारात् आह—अमर्पादित्वमेव चेति । अत्र भावशास्त्रादिध्वनी । इतिनिदानप्रमात्रां । ननु भावशास्त्रादिरसग्रान्त्यादि हेतो नोदाहृतोऽन आह—रसस्येति । असंभव इति । तत्रैव स्थायित्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्वभिध्वनिनाशान्दरेण प्रशमादिरत आह—संभवे चेति । रत्यादिलक्षणे

स्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणम्, उच्येया वा विभावादयस्तत्र सामग्रीविलम्बापीनं चमत्कृतेर्मान्थर्यमिति सलक्ष्य-
क्रमोऽप्येष भवति । यथा—‘तल्पगतापि च सुतनुः’ इति प्रागुदाहृते
(१२ पृष्ठे) पद्ये ‘सप्रति’ इत्येतदर्थावगतिर्विलम्बेन । न खलु धर्मिमाहक-
मानसिद्धं रत्यादिध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् । अत एव लक्ष्यक्रमप्रसङ्गे—

‘एवंवादिनि देवपौ पाश्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामाम पार्वती ॥

इत्यत्र कुमारीस्वामाव्यादप्यधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगण-
नस्योपपत्त्या मनाग्विलम्बेन नारदकृतविवाहादिप्रसङ्गविज्ञानोत्तर व्रीडा-
याश्चमत्करणादलक्ष्यक्रमोऽयं ध्वनिः” इति प्राहुरानन्दवर्धनाचार्याः ।
“रसभावादिरथो ध्वन्यमान एव, न वाच्य । तथापि न सर्वो लक्ष्यक-
नस्य विषयः” इति चाभिनवगुप्तपादाचार्याः । स्यादेतत्, यद्य रसादिः
सलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात् । अनुरणनभेदगणनप्रस्तावे “अर्थशक्ति-
मूलस्य द्वादशभेदाः” इत्यभिनवगुप्तोक्तिः, ‘तेनायं द्वादशात्मकः’ इति
मन्मतोक्तिश्च न सगच्छेत् । वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वत-
समवित्त्वकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वकविनिष्पन्नवक्ष्यप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिर्ह-
पाधिभिस्तैविध्यमापन्नेन षडात्मना वस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यञ्जना-
दष्टादशत्वप्रसङ्गात् ।

अत्रोच्यते—प्रकृतैर्विभावानुभावव्यभिचारिभिरलक्ष्यक्रमतयैव व्यज्य-
मानो रत्यादि स्थायिभावो रसीभवति । न सलक्ष्यक्रमतया । रसीभावो हि
नाम श्रुति जायमानालौकिकचमत्कारविषयस्थायित्वम् । सलक्ष्यक्रम-
तया व्यज्यमानस्य रत्यादेस्तु वस्तुमात्रतैव, न रसादित्वमिति तेषामाश-

रत्यादिसरूप । समयेन कालेन । हेत्विति । विभावादिरत्याद्यैरित्यर्थः । प्रकरणव्य-
स्तुत्वेऽप्याह—उच्येया वेति । अत एव तन्नाश्रयत्वाभावादेव । अस्योभयप्रान्तय ।
देवपौ नारदे । पितुर्हिमालयस्य । तथापि ध्वन्यमानत्वमात्रत्वेऽपि । अनुरणनभेदेति ।
ध्वनिभेदेत्यर्थः । तदेत्यादि । रसीभवत्परसो रस सपद्यते । एवव्यङ्ग्येयमाह—न
संलक्ष्येति । एवमप्येति । तेषामभिनवगुप्तादीनाम् । वाग्नेन । व्याप्याकारैरिति शेषः ।

यस्य वर्णनेन न तदुक्तीनां विरोधः । उपपत्तिस्त्वर्थेऽसिन्विचारणीया ।
 रसभावादिरर्थ इत्यत्र रसादिशब्दो रत्यादिपरः । तद्विधं नित्यपितृत्वात्
 रसादिध्वनिप्रपञ्चस्य पदवर्णरचनावाक्यप्रवन्धैः पदैकदेशैरवर्णात्मकैः रागा-
 दिभिश्चाभिव्यक्तिमामनन्ति । तत्र वाक्यगतानां पदानां सर्वेषामपि स्वार्थो-
 पम्यतिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपायत्वे समानेऽपि कुर्यद्रूपतया चमत्कारायोग-
 व्यच्छिन्नत्वेन कस्यचिदेव ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वम् । यथा 'मन्दमाक्षिपति'
 (१२ पृष्ठे) इत्यत्र मन्दमित्यस्य । रचनावर्णानां तु पदवाक्यान्तर्गतत्वेन
 व्यञ्जकत्वावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमेव न तु व्यञ्जकत्वमिति यद्यपि सुवचनं,
 तथापि पदवाक्यविशिष्टरचनात्वेन, रचनाविशिष्टपदवाक्यत्वेन वा व्यञ्जक-
 त्वमिति विनिगमनाविरहेण घटादौ दण्डचक्रादं, कारणत्वस्यैव प्रत्येक-
 मेव व्यञ्जकतायां सिद्धिरिति पाञ्च ।

वर्णरचनाविशेषाणां माधुर्यादिगुणाभिव्यञ्जकत्वमेव न रसाभिव्यञ्जक-
 त्वम् । गौरवान्मानाभावाच्च । नहि गुण्यभिव्यञ्जनं विना गुणाभिव्यञ्जकत्वं

उपपत्तिस्त्वर्थे इति । विभावादिप्रतीते रसप्रतीतेश्च विद्यमानस्य सूक्ष्मकालान्तरत-
 रपस्य क्रमस्य महदप्येनाकल्पने तस्य विगच्छितवेद्यान्तरत्वानापत्त्या रसत्वमहापत्तिः । वि-
 गच्छितवेद्यान्तरत्वं च सकलमहदप्यानुभवसाक्षिकमिति तथापि समतमिति तदुपपत्तिर्बोधा ।
 नव्यास्तु—दक्षुर्बन्दिष्टप्रकरणादिज्ञानसहितस्यैव व्यञ्जकत्वात्तत्सहितविभावादिज्ञानोत्तर
 ज्ञानमानरसप्रतीतेर्विभावादिज्ञानापेक्षया विद्यमानत्रालक्षणेन चालक्ष्यक्रमत्वम् । तच्च
 प्रकरणादिज्ञानविलम्बेन विभावादिज्ञानविलम्बेऽपि पूर्वोदाहरणेऽक्षतमेव । नहि विभा-
 वादिज्ञानस्य तत्त्वनक्रमस्य च क्रमनादायालक्ष्यक्रमत्वम् । अपि तु तच्चन्यस्य । एतदेवा-
 भिप्रेत्य 'अर्थेऽचित्मूलस्य द्वादशभेदा' इत्यभिनवगुप्तोक्तिर्यत्किंचिद्वाच्यार्थोपेक्षया
 क्रमोऽपि गृह्यत इत्यभिप्रेत्य लक्ष्यक्रमत्वोक्तिर्यथाकथंचिन्प्रेया । नहि विभावादिप्रतीति-
 रहितसाक्षिचिद्वाच्यार्थनाप्रतीतौ विगच्छितवेद्यान्तरता महदप्यानुभवसाक्षिका । येन
 तत्क्रमप्रदर्शनेऽपि रसत्वहाणि स्यादित्याहुः । रसभावादिपर्य इत्यत्रेति । अभिनव-
 शुभकास्य इत्यर्थः । अन्यथा तदसंगति स्पष्टवेति नाव । कस्यचिदेव पदस्य । यथेति ।
 प्रतीतिरिति मधस्तात् । अभ्यर्हिततादचनाशब्दस्य पूर्वनिपातः । कोटीति । रचनाभि-
 तिपदत्वादिना व्यञ्जकत्वमिति भावः । इति इत्यत्र । घटादाविति । दण्डविशिष्टच-
 क्रदिभक्रादिविशिष्टदण्डादेवां कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण यथा कारणतायां
 प्रत्येकपक्षाभिस्तथा व्यञ्जकतायां इति भावः । नञ्जनमाह—यथेति । मन्नीति ।

नास्तीत्यस्ति नियमः । इन्द्रियत्रये व्यभिचारात् । इत्थं च स्वस्वव्यञ्ज-
कोपनीतानां गुणिनां गुणानामुदासीनानां च यथा परस्वरोपश्लेषेणौदासी-
न्येन वा तत्तलमितिगोचरता तथा रसाना तद्रुणाना चाभिव्यक्तिविषय-
तेति तु नव्या । उदाहरणं तु 'ता तमाल' इत्यादि प्रागुक्तमेव (६४ पृष्ठे)
वाक्यस्य व्यञ्जकतायामपि 'आविर्भूता यदवधि' इत्यादि च (३४ पृष्ठे) ।
प्रबन्धस्य तु योगवासिष्ठरामायणे शान्तरुणयो, रत्नावल्यादीनि च
शृङ्गारस्य व्यञ्जरुत्वादिदर्शनानि प्रसिद्धानि । मन्निर्मिताश्च पञ्च लहरीं
भावस्य । पदैकदेशस्य च 'निखिलमिदं जगदण्डकं वहामि' (४२ पृष्ठे)
इति करूपतद्धितो वीररसस्य प्रागेवोदाहृत । एवं रागादिभिरपि व्यञ्जयत्वे
सहृदयहृदयमेव प्रमाणम् । एवमेषा रमादीना प्राधान्येन निरूपितान्यु-
दाहरणानि । गुणीभावे तु वक्ष्यन्ते, नामानि च । तत्र प्राधान्य एवैषा
रसादित्वम् । अन्यथा तु रत्यादित्वमेव । नामानि रसपदं तु रत्यादिपर-
मित्येके । अस्त्येव रसादित्वं किं तु न ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमित्यपरे ॥

इति महोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीपेरमभट्टस्य
सूरे सृजुना पण्डितराजनगन्नाथेन निर्मिते रसगङ्गाधरे
रसनिरूपणात्मक पूर्वमाननम् ।

भावस्य तद्व्यञ्जकत्वप्रबन्धप्रबन्धादिरूपव्यञ्जकस्य । उदाहरणानीति शेषः । पदैकदेशस्य
चेति । चत्वर्यं । उदाहरणमिति शेषः । वीररसस्येवस्य व्यञ्जक इति शेषः । रागा-
दिभिरपीति । रसम्येति शेषः । वक्ष्यन्ते इत्यत्र उदाहरणानीत्यस्यानुपपन्नः, तस्य चाप्रे
नामानानीति । रसवदित्यत्रेत्यर्थः ॥

इति प्रथमाननप्रकाशः ।

द्वितीयमाननम् ।

अथ सलक्ष्यक्रमध्वनिर्निरूप्यते—

स च तावद्विविधः, शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च । तत्राद्यो द्विविधः, व्यङ्ग्यस्य वस्तुत्वालकारत्वाभ्यां द्वैविध्यात् । द्वितीयोऽपि वस्त्वलंकारात्मना लोकासिद्धेन तथाभूतेनैव प्रतिभामात्रनिर्वर्तितेन च व्यञ्जकेनार्थेन चतुर्विधेन वस्त्वलंकारात्मनो द्विविधस्य व्यङ्ग्यस्य प्रत्येक व्यञ्जनादष्टमूर्तिः । प्रतिभानिर्वर्तितत्वाविशेषाच्च । कवितदुम्भितवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नयोरर्थयोर्न पृथग्भावेन गणनोचिता । उम्भितोम्भितादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः । न च तस्यापि कव्युम्भितत्वानपायात्तत्रयोज्यभेदान्तर्गतत्वमेवेति वाच्यम् । प्रथमोम्भितस्यापि लोकोत्तरवर्णनानिपुणत्वलक्षणकवित्वानपायात्पृथग्भेदप्रयोजकतानुपपत्तेः । एव साकल्येन दशभेदोऽयम् । तत्र केचिदाहुः—नानार्थस्य शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु सकेतग्रहस्य तुल्यत्वाच्छ्रुतमात्र एव तस्मिन्सकलानामर्थानामुपस्थितौ, शब्दस्यास्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति सदेहे च सति, प्रकरणादिकं तात्पर्यनिर्णायकं पर्यालोचयत पुरुषस्य सति तन्निर्णये, तदात्मकपदज्ञानजाया एकार्थमात्रविषयाया पुनः पदार्थोपस्थितेरनन्तरमन्वयगोच इति नये द्वितीयायाः पदार्थोपस्थितेः प्राथमिक्या इव न कुनो नानार्थगोचरतेति प्रकरणादिज्ञानस्य तद्गर्हीनतात्पर्यनिर्णयस्य वा पदार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । अन्यथा शाब्दबुद्धेरपि नानार्थविषयत्वापत्तिः । अत एवोक्तम्—‘अनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः’ इति । अनवच्छेदे तात्पर्यसदेहे । विशेषस्मृतिरेकार्थमात्रविषया स्मृतिः ।

तथाभूतेनैवेति । वस्त्वलंकारात्मनेत्यर्थः । अन्येषां भेदानां सप्रहायाह—प्रतिभेति । तदुम्भितेति । तन्निवदेत्यर्थः । तस्यापि उम्भितोम्भितस्यापि । प्रतिबन्धा समापत्तेः—प्रथमोम्भीति । पृथग्भेदेति । शब्दोक्तिविषयाच्छिद्यशक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयात्कमिनिवदोक्तिविषये चमत्काराधिक्यानुभविकलात्पृथगुक्तिः । तत पर च प्रतिनिधानमप्यप्रतीतिवत्तथा चमत्कारस्थगनाभोम्भितोम्भितादेः पृथग्गणनेति तु नव्या । साकल्येन मिलित्वा । अथ सलक्ष्यक्रमध्वनिः । तन्निर्णये तात्पर्यनिर्णये । तदात्मकपदेति । तात्पर्यज्ञानात्मकपदेत्यर्थः । तस्य नष्टत्वादाह—तद्गर्हीनेति । द्विती-

इत्थं च सुरभिनासं भक्षयतीत्यादेर्वाक्याज्जायमाना द्वितीया प्रतीतिर्गवाद्यु-
पसितेरभावात्कथं स्यादिति तदुपसित्यर्थे व्यञ्जनव्यापारोऽभ्युपेय । अथै-
क्या शक्त्या प्राकरणिकार्योपसितेरनन्तरं द्वितीयया शक्त्या द्वितीया-
र्योपसितिन्द्रयापि स्यादिति चेत्, न । स्यादेव, प्रकरणादिज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वानुपरमात् । अन्यथा प्राकरणिकार्योपसितावेवाप्राकरणिकस्या-
प्यर्थस्य विषयत्वं स्यात् । न च प्रकरणादिज्ञानस्य तादृशपदजन्यार्योप-
सितित्तमान्य एव प्रतिबन्धकत्वाद्यक्त्यापि कथमर्थान्तरोपसितिरिति
शङ्कम् । यस्मिन्नाहकमानेनाप्राकरणिकोपस्थापकतयैव तादृशव्यक्तेरुल्ला-
सात्तदजन्योपसितिं प्रत्येव प्रकरणादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।
व्यक्तिज्ञानस्योत्तेजकत्वकल्पनाद्वा । एतदेव सर्वमभिसंधायोक्तम्—

‘अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियञ्जिते ।

सयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥’

यद्व्रणमपरार्योपस्थापनप्रतिबन्ध इति । अपरे त्वाहुः—नानार्थशब्द-
जशाद्बुद्धौ तात्पर्यनिर्णयहेतुताया अवश्यकल्प्यत्वात्प्रथमं नानार्थशब्दा-
दनेकार्योपस्थानेऽपि प्रकरणादिभिस्तात्पर्यनिर्णयहेतुभिस्तादिते तस्मिन्त्र
तात्पर्यनिर्णयत्तलैवार्थस्यान्वयबुद्धिर्जायते, नान्यस्येति सरणावाश्रीयमा-
णाना नैकमात्रगोचरस्मृत्यपेक्षा, नाप्यपरार्योपस्थानप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् ।

येति । गवादिविषयैः । प्रतिबन्धकसत्त्वादिति भावः । तदाह—गवादीति ।
नानाशक्तिरिति मताभिप्रायेण शङ्कते—अथेति । तथापि प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि । तस्य
पूर्वसत्त्वा पुनरुपस्थितौ चारिताप्यात् । तथा च व्यञ्जनाव्यापारो निष्फल इति
भावः । ज्ञानम्येन्दुपलक्ष्यं तात्पर्यनिर्णयस्यापि । एवमप्रेऽपि । अनुपरमादनाशात् ।
सत्त्वादिति यावत् । शक्तेर्नानात्वे न मानम्, सत्त्वेऽपि वा तत्सङ्कोच एवेति भावः ।
अन्यथा तन्सत्त्वेऽपि । तदङ्गीकारे व्यञ्जनाङ्गीकारेऽप्यनिर्वाह इति शङ्कते—न चेति ।
तादृशेति । द्वितीयेत्यर्थः । व्यक्त्वापि व्यञ्जन्यापि । तादृशेति । अर्थान्तरोपस्थाप-
केत्यर्थः । तदजन्येति । व्यञ्जनादसङ्कल्पजन्येत्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह—व्यक्ति-
ज्ञानस्येति । बोधकताविशेष शक्तिः, तद्विशेषो लक्षणा, तद्विशेष एव च व्यञ्जने-
त्वारङ्कारिक्तमय । तज्ज्ञानं च शाब्दबोधे हेतुरित्यभिप्रायः । उक्तम् । काव्यप्रकाश-
कृतेति भावः । प्रथमं तात्पर्यनिर्णयान्पूर्वम् । तस्मिन्तात्पर्यनिर्णये । इति पूर्वोच्चार्यम्या-

एवं च प्रागुपदर्शितनानार्थस्यले प्रकरणादिजानार्थिनात्तात्पर्यनिर्णया-
 व्याकरणिकार्थशाब्दबुद्धौ जातायामतात्पर्यार्थविषयापि शाब्दबुद्धिसन्ना-
 देव शब्दाज्जायमाना कस्य व्यापारस्य साध्यतामालम्बतान्, ऋते व्यञ्ज-
 नात् । न च शक्तिसाध्या सेति वाच्यम् । तदधीनबोधं प्रति तात्पर्य-
 निर्णयस्य हेतुत्वात् । व्यक्त्यधीनबोधस्तु नावश्यं तात्पर्यज्ञानमपेक्षते ।
 नन्वेकमात्रगोचरस्मृतेस्त्रच्छाब्दबुद्धावनपेक्षितत्वे 'विशेषस्मृतिहेतवः' इति
 प्राचा ग्रन्थ कथं सगच्छते । कथं वा प्रकरणादिज्ञानस्वापरार्थो-
 पस्थानप्रतिबन्धकत्वविरहे सयोगधैरनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकताया
 नियन्त्रणोक्तिश्चेति चेत्, इत्थम्—स्मृतिशब्दस्य निश्चयपरतया वि-
 शेषस्मृतिशब्देन विशेषनिषयन्तात्पर्यनिर्णयो गृह्यते । सयोगधैर्वाचक-
 ताया नियन्त्रण चैकार्थमात्रविषयकतात्पर्यनिर्णयजननद्वारा शाब्दबुद्ध-
 नुकूलत्वम् । अवाच्यार्थोऽतात्पर्यार्थः । एवं च न अन्यासंग-
 तिरित्यपि वदन्ति । अथ प्राकरणाकार्थबोधानन्तरं तादृशपद-
 ज्ञानस्योपरमात्कथं व्यक्तिवादिनाप्यर्थान्तरधी. सूपपादेति चेत् ।
 मैवम् । प्रथमार्थप्रतीतेर्व्यापारस्य सत्त्वाददोष इत्येके । अर्थप्रतीतौ
 शक्यतावच्छेदकस्यैव पदस्यापि विशेषणतया भानाप्राथमिकश-
 क्यार्थबोधस्यैव पदज्ञानत्वादित्यपरे । आवृत्त्या पदज्ञानं सुलभमित्यपि
 कश्चित् । तदित्थं नानार्थस्यलेऽनुरणनीयं व्यञ्जनं शब्दशक्तिमूलम् । श-
 ब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वादिति ध्वनिकारानुयायिनो वर्णयन्ति । अन्ये तत्र
 प्रत्यवतिष्ठन्ते । यथावदुक्तमेकार्थमात्रविषया पदार्थोपस्थितित्त्वात्तदन्वयबो-

धिमनिषेधद्वये हेतुत्वबोधक । नावश्यमिति । न नियमेनेत्यर्थः । व्यञ्जनेकम्पटे
 त्वपेक्षेवेति भावः । तात्पर्यज्ञानमपेक्षते इति । धर्मिप्राहकमानेन तन्मात्रस्यैव विद्मे-
 रिति भावः । शत्रिरपरमदसनात् । उक्तिश्चेत्यस्य कथं सगच्छत इत्यत्रानुपपन्नं ।
 इत्यपि वदन्तीति । अपरे इति भावः । तादृशेति । तात्पर्यज्ञानात्कैवल्यर्थः ।
 सत्त्वादिति । तथा च तेन सद्बन्धेन तन्मत्तरमिति भावः । पदस्यापीति । 'न सो-
 ऽन्ति प्रत्यसो लोके यं शब्दानुगमादते । अनुनिदन्निव शानं सर्वं शब्देन भासते ॥'
 इति इतुंशेति भावः । परिवृत्तीति । पर्यादान्तरेण बोधनादिति भावः । अन-
 मतद्वये । तत्राद्यन्ते आह—यथावदिति । ननु तात्पर्यज्ञानस्य तत्रबोधो इति

धेऽपेक्ष्यत इति तद्वत्तारम् । नानार्थादर्थद्वयोपस्थितावपि प्रकरणादिज्ञाना-
धीनतात्पर्यज्ञानमहिम्नैव विवक्षितार्थशाब्दबोधोपपत्तेः, एकार्थमात्रोपस्थि-
त्यपेक्षायां मानाभावात् । अपरार्थोपस्थापकमामग्या. पदज्ञानस्य तत्त्वेन
तदुपस्थितेरप्यौचित्याच्च । न च प्रकरणादिज्ञानं तदधीनतात्पर्यज्ञानं वा
परार्थोपस्थाने प्रतिबन्धकमिति शक्य वक्तुम् । सस्कारतदुद्बोधकयो सत्त्वे
स्मृतेः प्रतिबन्धस्य काप्यदृष्टत्वात् । अत्रैव स्मृतावय प्रतिबन्धप्रतिबन्ध-
कभावः कल्प्यते, न स्मृत्यन्तरे इत्यप्यहृदयगमम् । तादृशकल्पनाया नि-
ष्फलत्वात्, अनुभवविरुद्धत्वाच्च । तथा हि नानार्थशक्तिविषयकदृढसस्कार-
रशालिनां प्रकरणज्ञानवतामपि पयो रमणीयमित्यादेर्वाक्यात्प्रथममर्थद्वयो-
पस्थितिरनुभवसिद्धा । अत एव पयो रमणीयमित्यादिवाक्यमकस्मादप्या-
कर्णितवद्भिः प्रकरणाद्यभिज्ञैरप्रकरणज्ञा पांसुरपादा वक्तुस्वात्पर्य बोध्यन्ते,
नूनमस्य दुग्धे तात्पर्यं शब्दस्य, न तु जल इति । यदि च प्रकरणादि-
ज्ञानं नानार्थशब्दाज्जायमानामप्राकरणिकार्थोपस्थितिं प्रतिवर्धनीयात्तत्कथ-
नेते तदानामनुपस्थितजला प्रकरणज्ञा जलतात्पर्यं निषेधेयुरित्यहृदयंगम
एवायनप्राकरणिकार्थोपस्थापनप्रतिबन्धकभावः प्रकरणादिज्ञानस्य । यद-
प्युच्यते प्रकरणादिज्ञानात्प्राकरणिकेऽर्थे तात्पर्यविषयतया निर्णति तदी-
यशाब्दबोधानन्तरमतात्पर्यविषयामृतार्थबोधो जायमानो व्यञ्जनव्यापार-
साध्य इति । तत्र किमयं नानार्थस्यले सर्वत्रैव व्यञ्जनोत्पासः, आहोस्ति-
त्वचिदेवेति समतम् । नाद्य । प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरर्थयोः शाब्द-
बुद्धौ सर्वत्राभ्युपगम्यमानायां तात्पर्यज्ञानकारणतायाः कल्पनस्य नैरर्थ-
क्यापत्तेः । न च शक्तिजबोधे सा कल्प्यते । व्यक्तिजबोधस्तु तात्पर्यज्ञानं
विनापि भवतीति तन्स्थाने शक्तिजबोधवारणाय तत्कल्पनमिति वाच्यम् ।

तदावदकल्पनत आह—अपरेति । तदुपस्थितेरपि अपरार्थोपस्थितेरपि । शङ्कते—
अत्रैवेति । ननुसायसोपायान्तरादृष्टकत्वान्नाप्युचित्वात् आह—अनुभवेति । प्रक-
रणेति । प्रकरणादीलयं । अपिना तदज्ञानिसमुच्चयः । अत एव तस्या अनुभवति-
द्वन्नादेव । विन्धे वाचकमाह—यद्दि चेति । अनुपस्थितजला इति हेतुमं विशेष-
पत् । तदुपस्थितेरेवाभावादिति भाव । तन्स्थाने व्यक्तिजबोधस्थाने । तत्कल्पनं
तात्पर्यज्ञानकारणत्वाकल्पनम् । कार्यकारणभावान्नाकारे नियममत्रमाह—अन्यथेति ।

जतात्पर्यार्थबोधस्य साधनत्रिकत्वे तस्य शक्तिजतायामपि बाधक्रमात् ।
 जय नानार्थशब्दादर्थद्वयोपपत्तौ नत्यां प्रकरणादिना सत्त्वैकलिकर्षे
 तात्पर्यनिर्णये तत्त्वैवार्थस्य प्रथमं शाब्दबुद्धिर्जायते, नापरस्वार्थत्वेति
 नियमरक्षणाय शक्तिजतदर्थशाब्दबुद्धौ तदर्थतात्पर्यज्ञानं हेतुरिष्यते ।
 अन्यथा तात्पर्यविषयतया निर्णीतस्वार्थत्वेवातथानूतस्वापरस्वाप्यर्थस्य प्रथमं
 शाब्दधीं स्यात् । अनन्तरं तु तात्पर्यविषयार्थबोधात्तात्पर्यविषयार्थविष-
 यापि शाब्दधीरिष्यत इति तज्जन्यतावच्छेदकत्वोद्यौ शक्तिजत्वं निवेदयत
 इति चेत् । नैवन् । 'सोऽच्चादिष्टमुजंगहारवल्यस्तां मवेदो माधवः'
 इत्यादौ स्फेकाव्य इव प्रकृतेऽपि प्रकृताप्रकृतदोर्ययोर्वोधस्य स्त्रीकारे
 बाधक्रमात् । न च दृष्टान्तेऽर्थद्वयेऽपि प्रकरणतान्वातात्पर्यज्ञाननन्तीति
 युगपद्वयोर्बोध उपपद्येत् । दार्ष्टान्तिके त्वेकत्रैव प्रकरणादिदशाचदिति न
 युगपदर्थद्वयबोधोपपत्तिरिति वाच्यन् । तात्पर्यज्ञानकारणताया एवासि-
 द्धत्वेन युगपदर्थद्वयबोधानुपपत्तिवाचोपुक्तेररमणीयत्वात् । तादृशज्ञानहेतु-
 तासिद्धौ तु शक्येतापीत्यं वक्तुम् । तर्हि तात्पर्यज्ञानस्य कुत्रोपयोग इति
 चेत् । अल्लिकर्षेऽयं शब्दः प्रमाणनयमर्थः प्रमाणवेद्य इत्यादिनिर्णये
 प्रवृत्त्याद्युपयोगिनीति गृहाण । इत्थं च नानार्थस्यत्वेऽपि तात्पर्यविषयः
 कारणतायां शिथिलीभवन्त्यामतात्पर्यार्थविषयशाब्दबुद्धिर्नपादनाय व्यक्त-
 स्त्रीकारोऽनुचित एव । शक्त्यैव बोधद्वयोपपत्तेः । नापि द्वितीयः । हेतो-
 रभावात् । व्यक्त्यार्थविषयककवितात्पर्यज्ञानं तथेति चेत् । न । व्यक्त-
 जबोधे तात्पर्यज्ञानकारणतायास्त्वयानभ्युपगमात् । यत्रास्तीलं दोषस्तत्रा-
 प्राकराणिकेऽर्थे सकलानुभवसिद्धे कवितात्पर्यस्य विरहात्तज्ज्ञानस्य तादृशबु-
 द्धिहेतुताया व्यभिचारदूषितत्वाच्च । जय श्रोतुं शक्तिविशेषो व्यक्तेरज्ञा-

वतथाभूदन्वादापदंनियमन् । अनन्तरं त्यति । बोधादित्येऽथेति । युगपदिति
 श्रेयो बोधस्येत्यस्य बोधः । तत्तापदंनम् । वाच्य इति । तद्व्यवचोपुक्तेरित्यर्थः ।
 द्वितीय इति । नानार्थस्यत्वे वाच्येव व्यङ्ग्योदाहृत इत्येत्यर्थः । शब्दे—व्यङ्ग्येति ।
 तथा हेतु । नन्वेवमपि फलवत्तांक्रियतेऽत्र बाह—यथेति । विरहादिति । दोष-
 प्रतिपादने तापदंनदिति नाव । तद्वचनस्य कर्मिदानपदंनानन्व । तादृशेति । व्यक्त-
 लपं । व्यभिचारेति । व्यतिरेकव्यभिचारेत्यर्थः । शक्तिविशेष इति । इन्द्रि-

से हेतुः, स च फलमलाञ्चमत्कारिण्येवार्थे व्यक्तिमुल्लासयति नाचमत्कारिणीति मिद्धं व्यञ्जनोल्लासस्य काचित्कल्पमिति चेत् । न । हन्तैव स नियन्त्रितशक्तेरबोलासकोऽस्त्विति कृतं नानार्थस्थले व्यक्तिकल्पनया । किं च 'उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहम्' इत्यादि नानार्थव्यञ्जकस्थलेऽगृहीतद्वितीयार्थशक्तिकस्य गृहीतविस्मृतद्वितीयार्थशक्तिकस्य वा पुम सर्वथैव व्यञ्जनया द्वितीयार्थबोधानुदयात्तत्र तथा तदापत्तिस्तत्र दुर्बारा । न च येन शब्देन योऽर्थो व्यज्यते तस्य शब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञान तदर्थव्यक्तेरुल्लासे हेतुरिति वाच्यम् । 'नि.शेषच्युत—' इत्यादौ रमणव्यवत्यनापत्ते । न ह्ययमपदस्य कस्यचिद्रमणे शक्तिग्रहोऽस्ति । सति वा तस्मिन्नेवैवोपपत्तौ व्यक्तिकल्पनवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च नानार्थव्यञ्जनस्थल एवैवजातीयकः कार्यकारणभाव कल्प्यते । तत्र च शक्तेर्नियन्त्रितत्वेन तद्ग्रहस्याप्रयोजकतया व्यक्तिकल्पनौचित्यादिति वाच्यम् । नवीनकार्यकरणाभावकल्पने गौरवप्रमङ्गात् । नियन्त्रणस्य पूर्वमेव दूषितत्वेन तद्देतोरेवेति न्यायावताराच्च । अथास्तवप्राकरणिकोऽप्यर्थः शक्तिवेष एवान्वयधीगोचरः, परंतु यत्र न वापिन स्यात् । यत्र तु वाधितस्तत्र 'जैमिनीयमलं धत्ते रसनायामयं द्विज.' इत्यादौ जुगुप्सितोऽर्थः, वहिना सिञ्चतीत्यादौ वहि-करणकनेक इवाधोबोधहत एव स्यात् । वाधनिश्चयस्य तद्वत्ताज्ञान प्रति प्रतिबन्धकतायाः सर्वजनसिद्धत्वात् । व्यक्तेस्तु वापितार्थबोधकत्वं धर्मि-ग्राहकमानसिद्धमिति व्यक्तिवादिनामदोष इति । मैवम् । 'गामवतीर्णा सत्यं

क्तिविशेष इत्यर्थः । स शक्तिविशेष । नियन्त्रितत्वस्य प्रकरणादिनेत्यादि । अभ्यु-
पेक्षाह—किं चेति । विनिगमनाविरहादाह—गृहीतेति । सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव ।
सिञ्चन्ते इत्यादि । तयेति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । तदापनिर्द्वितीयार्थबोधोपपत्ति । एतदो-
पोद्धाराय शब्दे—न चेति । रमणेति । नावककर्तृकरतीत्यर्थः । सति वेति ।
नायके तच्छक्तिग्रहसत्त्वाविति भावः । तेनैवेति । शक्तिग्रहेणैव बोधोपपत्तावित्यर्थः ।
एवञ्जातीयको येन शब्देनेत्याद्युक्तः । तथा च नि.शेषेत्यादौ न दोष इति भावः । नन्व-
न्ययानुपपत्त्या गौरवं मुसहमत आह—नियन्त्रणेति । तद्देतोरेवेति । व्यक्त्युल्लास-
हेतोर्नदर्थगतशक्तिज्ञानस्यैव तदर्थबोधजनकत्वमलु, किं व्यक्त्युल्लासजनकत्वेनेत्यर्थः ।
वापिः प्राकरणीकार्यस्तनुच्चारकः । तत्रेत्येत्यादावित्यनेनान्वयः । जैमीति । जैमि-
निशेष पूर्वमीनामाशान्न बलं परिपूर्णं धत्ते इत्येकोऽर्थः । जैमिनिशेषकशास्त्राध्येताना
नलं विष्टा धत्ते इत्यपरोऽर्थो निन्दितः । गामेति सौधानामिति च भिन्नार्थार्थः ।

सरस्वतीयं पतञ्जलिव्याजात् ।', 'सौधानां नगरस्यास्य मिलन्त्यङ्गेण मौ-
लयः ।' इत्यादौ वाच्यार्थान्वयबोधोपपदनायानुसरणीयेन यत्नेन नानार्थस्व-
लेऽपि बाधितार्थबोधस्योपपत्तिः स्यात् । अन्यथा प्रायशः सर्वेष्वप्यलंकारेषु
वाच्यार्थबोधोपपत्तये व्यञ्जनाङ्गीकरणीया स्यात् । तस्मान्नानार्थस्याप्राक्-
रणिकेऽर्थे व्यञ्जनेति प्राचा सिद्धान्तः सिद्धिर्ल एव । प्राकरणिङ्गप्राकर-
णिकयोरर्थयोरुपमायां तु सा कदाचित्प्यादपीत्यत्रास्माकं प्रतिभाति ।
एवमपि योगरूढिस्यले रूढिज्ञानेन योगापहरणस्य सकलतत्रसिद्धतया
रूढ्यनधिकरणस्य योगार्थालिङ्गितस्यार्थान्तरस्य व्यक्तिं विना प्रतीतिर्दु-
स्पदा ।

यथा—

‘अबलाना श्रियं हत्वा वारिवाहैः सहानिगम् ।

तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपस्थितः ॥’

अत्राशक्तानां द्रव्यमपहृत्य जलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्वल्यो रनन्त
इत्यर्थान्तरं न तावदबलावारिवाहचपलाश्रयैर्योगरूढ्या शक्यते बोधयि-
तुम् । नेपथ्वविद्युत्त्वाद्यघटितस्यैव तस्यार्थस्य प्रतीतिः । अन्यथा चमत्कारो
न स्यात् । अत एव न योगशक्त्यापि केवलया । रूढ्यर्थान्मवलितार्थबोध-
कत्वस्य तस्या रूढिसमानाधिकरणाया असंगतेः । पुंश्वलीत्वादेः सर्वथैव
तदविषयत्वात् । एव यौगिन्द्ररूढिस्यलेऽपि बोध्यम् ।

गामिलस्य यत्र इत्यादि । यत्नेनेति । बाधदानं शाब्दज्ञाने न प्रतिबन्धकम् । अयो-
ग्यतानिश्चयश्च । एवं योग्यताज्ञाननापि न कारणम् । आहार्यो वा बोध इत्यादि बहो-
ऽप्ये मूढ एव स्पृष्टः । अन्यथा तत्रैव यत्रानुसरणमावे । सर्वेष्विति । गामिलस्य
व्याशेक्तिः । सौधानामिलस्य चरन्धातिशयोक्तिः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नानार्थस्य
शब्दस्य । सा व्यञ्जना । तथा चोपमा व्यञ्जयेति भावः । स्वादपीलसदिग्ये सदिरपव-
चने । वेदा प्रमाणं यदीतिवत् । तादृशाद्विदोनापेनादाय वाक्यार्थस्यासबद्धार्थकस्य ना
भूरिति कल्पमानोरमाया अर्थापत्तिरित्येतत्प्रापि समञ्ज इत्यत उक्तं कदाचिदिति ।
अपहरणं बाधः । योगार्थेति । योगशक्तीत्यर्थः । अयत्नेति । निष्ठो नेपथ्वः सह ना-
पिधाना शोमानपहृत यत्र तिष्ठन्ति स कालः समागत इति वाच्यार्थः । तस्यार्थान्त-
रस्य । अन्यथा तदप्रतीतिः । तदघटितस्यैव प्रतीतिरिति यावत् । अत एवेत्यन्यार्थमाह—
रूढ्यर्थेति । तस्या इति । योगशक्तेरित्यर्थः । ननु पदपठतास्य कल्पयेत्तत्र आ-

यथा वा—

‘चाञ्चल्ययोगिनयनं तव जलजाना श्रियं हरतु ।

त्रिपिनेऽतिचञ्चलानामपि च मृगाणां कथं हरति ॥’

अत्र नैवाश्चर्यकारी चाञ्चल्यगुणरहितानां कमलाना चाञ्चल्यगुणाधिकेन तत्र लोचनेन शोभायास्तिरस्कार, आश्चर्यकृतु हरिणानां तद्गुणयुक्तानां तस्याः स इति वाच्यार्थे पर्यवसन्नेऽपि रूढिनिर्मुक्तकेवलयोगमर्यादया मूर्खपुत्राणामत एव प्रमत्ताना नेतृभिश्चोराद्यैः श्रियो घनस्य हरणं मुनकम्, न तु गवेषकाणामत एवाप्रमत्तानामिति जलजनयनमृगशब्देभ्यः प्रतीयमानोऽर्थ कथं नाम व्यञ्जनाव्यापारं विनोपपादयितुं शक्यते । अत एव पङ्कजादिपदेभ्यः पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदाद्युपस्वित्तिर्लक्षण्यैवेति नैयायिका मन्यन्ते । अत एव च ‘ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ धः’ इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यविशिष्ट कश्चिज्जीवोऽत्र प्रतिपाद्यत उत्तेश्वर इति सशये जीव एवेति पूर्वपक्षे च ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति सूत्रितनुचरमीमांसाकारैर्बादरायणचरणैः (ब्रह्मसूत्रे १।३।२४) । तस्मादर्थान्तरनिह न शक्तिवेद्यम् । अपि तु व्यक्तिवेद्यमेव । यथाश्रुतार्थस्यैवोपपत्तेर्नोपाभावेन लक्ष्यमित्यपि न शक्यं वक्तुम् । तात्पर्यार्थबोधस्तु तदर्थ-

ह—पुञ्जलीति । आदिना पुरुषत्वरतिलपरिग्रह । योऽहोऽस्योदाहरणान्तरमाह—
यथा वेति । तद्गुणेति । चाञ्चल्यगुणाविकथ्येत्यर्थं । तस्याः स इति । शोभायास्तिरस्कार इत्यर्थः । जलजनयनमृगेति । ढलयोरैक्याच्चञ्चलनेन मूर्खपुत्राणानिलम्ब, नयतीति नयननिलनेन नेतृत्वेन चौरार्थैरिलस्य, मृगयन्तीति मृगा इत्यनेन गवेषकाणानिलस्य लामः । ‘नृग अन्वेषणे’ इत्यदन्ताचुरादे पचाद्यच् । अत एव योऽस्योदाहरणमादेव । एवमभेऽपि । ईशान इत्यस्य ‘अहृष्टमात्र पुरुषो ज्योतिरिवाधूनकः’ इत्यादि । कठवहीत्यनिदम् । (चतुर्थवर्षी । १३) अद्य वर्तमानकाले स एवास्ति । श्वो भवित्यन्काले स एव भवितेत्यर्थः । जीव एवेति । ‘अहृष्टपरिमाणस्य तिष्ठन्व ब्रह्मन्वत्तमवादिशेति भावः । सूत्रितमिति । सिद्धान्तार्थमिति शेषः । स चेत्यन्—परनात्मान प्रतिपाद्य प्रमितः । कुत । शब्दादेव । ईशानो भूतभव्यस्येत्यत्रे-
शानशब्दात् । नहि जीवे ईशानशब्द आद्यसः । लिङ्श्रुत्वोर्विरोधे श्रुतेः प्रावल्यात् । एतस्युपनार्थमेवैवकारः । अहृष्टमात्रत्वं तु अहृष्टमात्रजावानुवादेन ब्रह्मभेदप्रतिपादना-
दनुपपन्नमिति । ननु शक्त्यवेद्येऽप्यन्वत्र लक्षणावेष्यन्मेवान्तामत आह—यथेति ।
तथा च मुद्रयायंवाषरूपलक्षणावैवाभावात्त चेति भावः । नन्वेवं तथापि कथं निर्वा-

बोधोत्तरं बोध्यः । स एव तु कथं स्यादित्युपायोऽयं विचिन्त्यते । नह्यप-
हर्तृव्यवहारो वक्त्रा विवक्षित इति श्रोतुर्वोधे कश्चिदुपायोऽस्ति । ऋते स-
हृदयहृदयोन्मिपितादस्माद्यापारात् । एवमन्यत्राप्यूहम् । तादृशार्थप्रतिप-
त्तिरेव नास्तीति तु गढतरशब्दार्थव्युत्पत्तिमृणीकृतान्तःकरणैर्न शक्यते
वक्तुम् ।

तथा चेत्थ सम्रह.—

‘योगरूढस्य शब्दस्य योगे रूढ्या नियन्त्रिते ।

धियं योगस्पृशोऽर्थस्य या सूते व्यञ्जनैव सा ॥’

एवं स्थिते नानार्थस्वलेऽप्युपमाया प्राकरणिऋप्राकरणिकार्थगताया
प्रतिपत्त्येऽवश्यं वाच्यया व्यञ्जनयैवाप्राकरणिकस्याप्यर्थस्य प्रतिपत्तावलं
क्लिष्टकल्पनयेत्याशयेन प्राचीनैरुक्तं नानार्थव्यञ्जकत्वमपि न दुष्यति ।
तत्र नानार्थशक्तिनियमनाय तै सयोगादयो निरूपिता —

‘सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थ. प्रकरण लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधि ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देश कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’ इति ।

तत्र

संयोगो नानार्थशब्दशक्यान्तरवृत्तितया अप्रसिद्धत्वे सति तच्छ-
क्यवृत्तितया प्रसिद्धः संबन्धः ॥

यथा—‘सशङ्खचक्रो हरि’ इत्यत्र शङ्खचक्रयो सयोगो भगवन्मात्र-
निष्ठतया प्रसिद्धो भगवति हरिशब्दस्याभिधाया नियमेनावस्थापकः ।
न त्वायुधत्वेनायुधसामान्यसयोगः, पाशाङ्गुशादिसयोगो वा । ढलङ्ग्या-

होऽन आह—तात्पर्यायंति । ननु यत्र तद्वान्येन तदर्थान्वयबोधोत्पन्नप्रकारान्तरेण
तदर्थं वक्तुं नान्यर्थप्रहम्प्राप्तु नाम ‘आक्रेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यादी तात्पर्यादुप-
पत्त्या लक्षणा, प्रहृते तु न तथेत्वाह—नहापहर्तृव्यवहार इति । अन्माद्यञ्जनपात् ।
तादृशेति । अन्येत्पर्यं । अवश्यं वाच्ययेति । अर्थापत्ते प्रमाणान्तरत्वे मानाभावा-
दिति भावः । द्विष्टेति । पूर्वोक्तार्थं । तत्र निरूपिताया व्यञ्जनायाम् । तं प्राचीनं ।
तत्र सयोगादीना मध्ये । मात्रपदेन विशेषणदलसत्ता सूचिता । भगवति निर्गमा ।

भावात् । न चासौ लिङ्गान्तर्गत इति मन्तव्यम् । शक्यान्तरे नियमेनावृ-
त्तेरेव प्रकृते लिङ्गत्वात् । शङ्खचक्रयोस्त्विन्द्रादिनापि कदाचिद्धारण-
समवात् ।

विप्रयोगो विश्लेषः ॥

यथा—‘अशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र तयोरेव विश्लेषस्तथा । अत्र हि
विश्लेषनियतपूर्ववर्तिनः संश्लेषस्य प्रागुक्तद्वयाकान्तत्वमपेक्ष्यते । तेना-
युधसामान्यविभागः, पाशाङ्कुशादिविभागो वा न तथा । यद्यप्यत्र गु-
णतया वर्तमानस्तादृशसयोग एवाभिधानियमनायालम्, तथापि गुणप्रधा-
नयो संनिपाते प्रधानानुरोध एव न्याय्य इत्याशयेन विप्रयोगस्य निया-
मकत्वमुक्तम् । यद्वा संयोगस्यैव केवलत्वेन, विश्लेषगुणीभूतत्वेन च द्वैवि-
ध्यप्रदर्शनाय तथोक्तम् ।

साहचर्यमेकसिन्कार्ये परस्परापेक्षित्वम् ॥

यथा—‘रामलक्ष्मणौ’ इत्यत्र रामे लक्ष्मणसाहचर्यं रामशब्दस्य । अथ
किमिदं परस्परापेक्षित्वं यत्किञ्चित्कार्ये, सर्वेषु कार्येषु वा । नाद्यः । घटा
द्यव्यावर्तनाद्वटसाहचर्यस्यापि रामपदशक्तिनियामकतापत्तेः । न द्वितीयः ।
लक्ष्मणसाहचर्यस्यापि निवारणापत्तेः । पक्षद्वयेऽपि रामायोध्ये रघुरामा-
वित्यत्रानियमापत्तेश्च । न च नानार्थपदसमभिव्याहनपदान्तरार्थस्य प्रसिद्ध
सवन्धस्तत् । स चैकजन्यत्वदापत्यजन्यजनकभावस्याभिभृत्यभावस्वस्वामि-
भावादिरनेकविधः । तेन रामलक्ष्मणौ, सीतारामौ, रामदशरथौ, रामहनू-

क्रमेण दलद्वयद्वयमाह—न त्वायुधेति । असौ संयोगः । लिङ्गत्वात्तत्वेन ग्रहणात् ।
तथा च विशेषणदले नियमेनेति पूरणोयमिति भावः । तयोरेव शङ्खचक्रयोरेव । तथा
अभिधानियामकः । एवमप्येऽपि । अतिप्रसङ्गवारणाय—अत्रेति । तेन संश्लेषपूर्वकस्यैव
तस्य ग्रहणमिति नातिप्रसङ्गः । प्राग्बतन्कृत्वमाह—तेनेति । गुणनया प्रकारनया । ता-
दृशेति । दलद्वयाकान्तेत्यर्थः । अलसमर्थः । विश्लेषस्य नियामकत्वकृत्पनजगौरवा-
दाह—यद्वेति । केवलत्वेन शुद्धसयोगत्वेन । रामशब्दस्य राधवेऽभिधानियामकमिति
शेषः । निवारणेति । सर्वकार्ये तदभावादिति भावः । पक्षद्वयेऽपीति । कार्यभावे
तयोस्तदभावात् । अथेऽसमवात्, अन्ये तदा रघोरसत्त्वादिति भावः । प्रसिद्ध इति ।
नानार्थपदार्थे इति शेषः । तत्साहचर्यम् । उक्तसवन्धानां क्रमेणोदाहरणान्याह—ते-

मन्तौ, रामायोध्मे, इत्यादौ साहचर्यनियामकमिति वाच्यम् । लक्ष्मणा-
दिसवन्धापेक्षया चक्रादिसवन्धस्याविशिष्टतया संग्रहचक्र इत्यत्रापि सा-
हचर्यस्यैव नियामकतापत्तेः । न च सशङ्खचक्र इत्यादौ यत्र संबन्धः सयोग-
रूपस्तत्रायस्य, यत्र च सवन्धान्तरं तत्र तृतीयस्यावकाश इति वाच्यम् ।
नयोगस्यैव पृथक्कारे बीजाभावात् । न च यत्र संयोग शब्दोपात्तत्र न
एव नियामक, यत्र तु संबन्धिमात्रं न तु संबन्धस्तत्र साहचर्यम्, अत एव
सशङ्खचक्र इति संयोगस्य, रामलक्ष्मणाविति च साहचर्यस्योदाहरणमिति
वाच्यम् । सलक्ष्मणो रामो विलक्ष्मणो राम इत्यत्र संयोगविभागयोर्गुणयो-
रप्रतीत्यौ साहचर्योदाहरणताया प्रमत्ताया सशङ्खचक्र इत्यादेरपि तदुदा-
हरणताया एवौचित्यादिति चेत् । उच्यते—सयोगशब्दस्य सवन्धसामा-
न्यपरतया यत्र शब्दोपात्तं प्रसिद्धं सवन्धनामान्यं शक्तिनियामकं तदा-
द्यन्व, यत्र तु द्वन्द्वादिगतं संबन्धेव केवलस्तथा तत्साहचर्यस्योदाहर-
णमिति प्राचामाशयात् । इत्थं च सगाण्डिवोऽर्जुन इति संयोगस्य,
गाण्डिवार्जुनाविति साहचर्यस्योदाहरणम् ।

विरोधिता प्रसिद्धं वैरम् । सहानवस्थानं च ॥

तत्रायस्य 'रामार्जुनौ' इत्युदाहरणं प्राञ्चो वदन्ति । यस्त्रम्पच्यद्री-
क्षितो वृत्तिवार्तिके प्राचामुदाहरणं निराकुर्वन्नाह—'रामार्जुनपदयोर्वध्या-
तन्मानविरोगाद्गार्गवकार्तवीर्ययोरभिधा नियम्यत इत्येतदपुक्तम् । रामपद-
स्याभिधानियमने मति तद्विरोधप्रतिसंधानेनार्जुनपदस्य कार्तवीर्येऽभिधानि-
यमनम्, तन्मिथ मति तद्विरोधप्रतिसंधानेन रामपदस्येत्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।
तत्सादन्यतरपदस्य व्यवस्थितार्थत्व एव स्मृततद्विरोधप्रतिसंधानान्नानार्थ-

नेति । न च सशङ्खचक्र इत्यादाभिलिख्यम् । आद्यस्य संयोगस्य । यत्र च रामलक्ष्मणा-
मित्यादी । सवन्धान्तरेण जनकजनन्यतादिरूपम् । तृतीयस्य साहचर्यस्य । सवन्धिनाश्रं
शब्दोपात्तमित्यनुपपन्नते । मानपदव्यवच्छेदमाह—न त्विति । गुणयोस्प्रतीत्येति ।
अचंमनादिति नाद । किं तु साहित्यतदभावस्यो प्रतीत्येति शेष । आद्यस्य संयोगस्य ।
संबन्धेयेति । द्वन्द्वादिपदके केवलं सवन्धेव तथा प्रसिद्धं शब्दोपात्त इत्यर्थः ।
भावेति । नावम्परिरोधादित्यर्थः । तन्परद्वारान्यर्थः । तन्मिथ मति कार्तवीर्येऽभिधा-
नियमने मति । तन्कार्तवीर्येऽर्थः । रामपदस्य पदपरानेऽभिधानियमनमेति शेष । व्य-
वस्थितेति । निश्चितेऽर्थः । नियामकस्येत्यन्योदाहरणमित्यन्वयः । एवं स्थितेऽपि

पदस्याभिधानियमनमिति रामरावणयोरित्युदाहरणं भवितुमर्हति' इति । तत्र तावद्रामरावणयोरिति व्यवस्थितार्थान्यतरपदकमुदाहरणं विरोधिताया नियामकत्वस्य न युक्तम् । रामलक्ष्मणयोरित्यत्रेवात्रापि साहचर्यस्यैव नियामकत्वात् । न च लक्ष्मणसाहचर्यं रामस्य प्रसिद्धम्, न तु रावणसाहचर्यमिति वाच्यम् । प्रसिद्धतत्सवन्धकस्यैव तस्माहचर्यपदार्थत्वात् । पितृ-
भ्रातृजायापत्यभृत्यनगरीणा सवन्धस्यैव रिपो सवन्धस्यापि लोकप्रसिद्धत्वात् । एवं स्थितेऽपि विरोधितायाः पृथग्गणने मित्रत्वादेरपि तथागणनापत्ते । तस्मात्प्राचीनोदाहरणमिव त्वदुक्तमुदाहरणमप्यगुद्धमेव । 'अन्यतरपदस्य व्यवस्थितार्थत्व एव' इत्याद्यप्यसगतमेव । हरिनागस्येत्यादावुभयोरव्यवस्थितार्थत्वेऽप्येकवद्भावाभिव्यक्तेन विरोधेन धर्मविशेषाविशेषितेनापि युगपद्धर्मविशेषद्वयेऽभिधाया नियन्तु शक्यत्वात् । यदपि 'रामार्जुनगतिस्तयोरिति शब्दान्तरसनिधेरुदाहरणम्' इति स एवाह । तदप्यसत् । त्वया निरूपिते शब्दान्तरसनिधेरुदाहरणे 'निषधं पश्य भूमृतम्', 'नागो दानेन राजते', इत्यत्र चाभिधाया नियतविषयता विनान्वयस्यैवानुपपत्त्या, प्रकृते च रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्रार्थान्तरविषयत्वेऽप्यन्वयानुपपत्तेरभावात्प्रकृतौ वैलक्षण्ये शब्दान्तरसनिधेरुदाहरणत्वायोगात् । एवमपि काव्यप्रकाशगतस्य रामार्जुनगतिस्तयोरिति विरोधितोदाहरणस्यासगतिस्थितैवेति चेत् । न । तयोः कयोश्चित्सिद्धविरोधयो रामार्जुनगती रामार्जुनमदृशी गतिराचरणमिति तदर्थवर्णने विरोधेन प्रस्ताववशात्प्रतीतेन युगपद्भार्गवकार्तवीर्ययो रामार्जुनशब्दाभिधाया नियमनस्योपपत्ते । न च

साहचर्यस्य नियामकत्वसम्भवेऽपि । तथा पृथक् । त्वदुक्तमप्यदीक्षितोक्तम् । तस्मिन् दान्तं खण्डयति—अन्यतरेति । हरीति । 'येषां च विरोध साश्वतिक' इति समाहारैकवद्भाव । अत एवाह—एकवद्भावाभीति । स एवाप्यदीक्षित एव । भूमृतमित्यत्रेति । निषधपदमानिध्याद्भूत्पदस्य रात्रि, दानपदसानिध्यान्नागपदस्य राजेऽभिधानियमनम् । अर्थान्तरविषयत्वेऽपीति । रामार्जुनवत्पराक्रमशालिलमित्यायान्तरम् । एवमपि दीक्षितोक्तसागत्वेऽपि । स्थितैवेति । दीक्षितोद्भाविताभ्यान्व्याश्रयस्यानुद्धारादिति भाव । तदर्थेति । उदाहरणार्थत्वम् । प्रस्ताव प्रकरणम् । युगपदिति । तथा च नान्योन्याश्रय इति भाव । नियमाधीति । तनियमाश्रयस्य

प्रकरणादविशेषः । विरोधस्य प्रकान्तत्वेऽपि भार्गवकार्तवीर्ययोः शक्ति-
नियमाधिकरणयोरप्रकान्तत्वात् । सहानवस्थानलक्षणा त्रिरोधिता तु छाया-
तपानित्यादौ बोध्या ।

अर्थः प्रयोजनं चतुर्थ्याद्यभिधेयम् ॥

यथा—‘स्याणु भज भवच्छिद्रे’ इत्यादौ भवच्छेदनादि स्याणुपदस्य
भवे । नन्वर्थस्य लिङ्गात्क्रो भेदः । न च लिङ्गमनन्यसाधारणस्तद्धर्मः, अ-
र्थस्तु तद्भजनादे कार्यम्, न तु तद्गतो धर्म इति स्फुट एव भेद इति वा-
च्यम् । भवच्छेदजनकभजनकर्मत्वस्य काष्ठावृत्तिभवधर्मत्वादिति चेत् ।
अत्राहु — उक्तस्य विशिष्टधर्मस्य शाब्दबोधोत्तरभाविमानमबोधविषय-
त्वेन प्रकृतशाब्दबोधाविषयत्वाल्लिङ्गतो वैलक्षण्योपपत्तिरिति । लिङ्गं त्वेकप-
दार्थं क्रोपादिः । अनन्वित एव य पदार्थान्तरेण प्रकृतशक्यधर्मतां शक्या-
न्तरव्यावृत्तता च भजते । उक्तधर्मस्तु न तद्येत्यापि केचित् ।

प्रकरणं वक्तृथोतृबुद्धिस्यता ॥

यथा—राजानं भवोध्य केनचिद्भृत्येनोक्ते ‘सर्वं जानाति देव’ इति
वाक्ये देवपदस्य युष्मदर्थे ।

लिङ्गं नानार्थपदशक्यान्तरावृत्तिरेकशक्यगतः भाक्षान्छब्दबोधो
धर्मः ॥

यथा—‘कुपितो मकरध्वज’ इत्यत्र क्रोपो मकरध्वजपदस्य ।

प्रकान्तत्वे एव प्रकरणस्य नियामत्वमिति भावः । द्वितीयविरोधितोदाहरणमाह—स-
हेति । आदिना तुमुनादिपरिग्रहः । छेदनादौलस्य प्रयोजनमिति शेषः । भवे । अमि-
यानियामकमिति शेषः । अत्र तच्छब्दश शिवपरा । काष्ठावृत्तौलनेनानन्यसाधारणत्वं
सूचितम् । उक्तस्य भवच्छेदजनकभजनकर्मत्वस्य । शाब्देति । भवच्छेदपदस्यैना-
भिप्रकृतृकस्याणुर्नकभजनकर्मत्वस्यैव शाब्दबोधतादिति भावः । प्राचीनाशयसूचकं न-
तान्तरमाह—लिङ्गं त्रिति । एकपदार्थं इत्यस्य विवरण पदार्थान्तरेणानन्वित एवेति ।
एव चायमन्त्याख्यैरुपदार्थो लिङ्गमिति षट्ठितम् । भवच्छेदनादिक च भजनादिस्व-
भिप्रपदार्थान्वितमेव भवधर्म इति भावः । क्रोपादिरिति । कुपितो मकरध्वज इ-
त्यादौ । उक्तेति । भवच्छेदजनकभजनकर्मत्वस्यैव भजनादिस्वभिप्रपदार्थान्वित एव
भवधर्मो नानन्वित इत्यर्थः । अत्रारवि सृष्टीमविष्यत्तनुपदमेव । युष्मदर्थे । शक्ति-

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नानार्थपदैकार्थमात्रसंसर्गर्थान्तरवाचक-
पदसमभिव्याहारः ॥

यथा—‘करेण राजते नागः’ इत्यत्र करपदस्य नागपदमादाय, नाग-
पदस्य च करपदमादाय शुण्डाया गजे च । न चात्रैकशब्दशक्तिनियमन-
मपरगच्छशक्तिनियमोऽपेक्षते, येनान्योन्याश्रयः स्यात् । किं तु करनाग-
शब्दयोरर्थान्तरग्रहणेऽन्वयानुपपत्त्या युगपदेव शक्तिर्नियम्यते । देवस्य
पुरारातेरिति प्राचामुदाहरणे सुरत्वभूपत्वाभ्यां देवपदानगरारित्वासुरविशे-
षारित्वाभ्यां पुरारातिपदाच्चोपस्थितेरुभयोरपि नानार्थत्वादर्थान्तरस्वीकारे-
ऽप्यन्वयोपपत्तेश्च कथं शक्तेर्नियमः स्यात् । न च पुरारातिपदं योगरूढम् ।
तथा च रूढेयोंगापहारितया शिवत्वेनैव तस्य बोधकत्वाद्देवपदशक्तिनियाम-
कतेति वाच्यम् । पुरारातिपदस्य रूढौ मानाभावात् । अथ ‘देवस्य त्रिपु-
रारातेः’ इति पाठस्तथापि पदान्तरोपस्थापितस्य त्रिपुरासुरवैरित्वस्य लि-
ङ्गतया लिङ्गोदाहरणत्वमेवास्य स्यात् । न तु शब्दान्तरसनिध्युदाहरणत्व-
मिति वदन्ति । तत्रैकपदार्थं कोपादि पदार्थान्तरेणान्वित एव यः प्र-
कृतशक्यधर्मताम्, शक्यान्तरव्यावृत्तता च भजते स लिङ्गपदेनात्रोक्त इति
प्राचामाशये तु नोक्तदोषः । यत्तु ‘शब्दसाध्यभिचरितस्य सनिधिः सा-
मानाधिकरण्यम्’ इति काव्यप्रकाशटीकाकारैरुक्तम् । ‘तच्च करेण राजते
नागः’ इत्यादावव्यापनावन्नियामकान्तरस्य गवेपणे गौरवात्, ‘कुपितो म-
करध्वजः’ इति तन्मूलोक्ते लिङ्गोदाहरणेऽतिव्यापनाच्चोपेक्ष्यम् ।

नियमनमिति शेषः । एवमग्रे सर्वत्र । न चेति । नहीत्यर्थः । अर्थान्तरेति । इत्यम-
पेल्लयं । प्राचोक्तं खण्डयति—देवस्येत्यादि । वदन्तीत्यन्तेन । अर्थान्तरेति । भूय-
नगरादिरूपेण । तस्य पुरारातिपदस्य । देवेति । पुरेत्यादि । पदान्तरेति । त्रि-
पुरारातेर्गोचरार्थः । अस्य देवस्य त्रिपुरारातेरेवस्य । वदन्तीति सूचितामहाचि-
माह—तत्रेति । ‘देवस्य त्रिपुरारातेः’ इति पाठे इत्यर्थः । प्रहते च वैरित्वं त्रिपुरासुरा-
न्वितमेव शक्यान्तरव्यावृत्तमतो न दोष इति भावः । वस्तुतस्तु त्रिपुरारातिपदस्य यो-
गरूढत्वेन रूढ्यर्थान्वितत्रिपुरासुरवैरित्वस्य तत्पीड्यमानभूत् स्वपि सत्त्वेन शक्यान्तर-
व्यावृत्तताभावाच्च । एव चैकपदार्थ इत्यस्य यथाश्रुतत्वमेवास्त्विति बोध्यम् । नोक्तदोष
इति । शब्दान्तरसनिध्युदाहरणत्वाभावहृदोपो नैत्यर्थः । अव्यभिचरितस्यार्थान्तराप्र-

सामर्थ्यं कारणता ॥

यथा—‘मधुना मत्त कोकिलः’ इत्यत्र कोकिलमदजनकता मधुश-
ब्दस्य वसन्ते । अत्र कोकिलमादने मधोरेव शक्तिर्न तु मधुनः । माद-
कत्व मधुन्यपीति न लिङ्गमिति वदन्ति । तत्र सामर्थ्यं लिङ्गान्तर्गतमेव
कुतो न स्यात्, इति शङ्कायाः कथमेतदुत्तरं समच्छते । न च मादनसाम-
र्थ्यस्य सुरावृत्तितया नासाधारणधर्मतारूप लिङ्गत्वमिति वाच्यम् । माद-
नसामर्थ्यस्य सुरावृत्तित्वेऽपि कोकिलमादनसमर्थस्य वसन्तासाधारण-
तया लिङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न च प्राणिमात्रमादनसामर्थ्यस्य मधुन को-
किलमादनसामर्थ्यमप्यस्तीति वाच्यम् । एव सति सामर्थ्यस्य वाचकतानि-
यामकत्वमसंगतं स्यात् । न तु मधुन इति खोक्तिविरोधश्च भवेत् । प्रसिद्ध्या-
श्रये पुनर्लिङ्गत्वमप्रच्युतम् । शाब्दत्वाशाब्दत्वाभ्यामेकानेकपदार्थत्वाभ्या
वा विशेषस्तु स्यात् ।

औचित्यं योग्यता ॥

यथा—‘पालु वो दयितामुखम्’ इत्यत्र दयितामुखकर्तृकरणकर्मत्वा-
क्षिप्तकामार्तानां सवोध्यपुरुषाणां त्राणं हि तस्या सामुख्येनैव भवति ।
न तु मुखमात्रेण । वैमुख्ये तेन त्राणायोगात् । अतस्त्राणार्हत्वं वदनसामु-
ख्योभयप्रत्यायकस्य मुखशब्दस्य ।

देशो नगरादिः ॥

यथा—‘भात्यत्र परमेश्वरः’ इत्यादौ परमेश्वरादिशब्दस्य राजादौ ।
तस्य नगरादिसंबन्धतदभावयोः समवेनाभावव्यावृत्त्यर्थमधिकरणकीर्तनस्य

लायकस्य । गवेषणेऽन्वेषणे । तन्मूलोक्ते प्रकाशकारोक्ते । मधुतो मयस्य । वदन्तीति सू-
चितामहविमाह—तत्रेति । मधुनेत्युदाहरणविषयभूतमित्यर्थं । मादने करणे त्युद ।
वाचकतेति । शक्तीत्यर्थं । असाधारणताभावादिति भावः । इष्टापत्तायाह—न
त्रिति । अप्रच्युतमिति । कोकिलमादनसामर्थ्यस्य वसन्त एव प्रतिदेरिति भावः ।
शाब्दत्वाशाब्दत्वाभ्यामिति । मधुकरणकमदाश्रय कोकिल इति हि तत्र बोध
शब्दः । कुपितो मकरध्वज इत्यत्र तु बोधाश्रयमिन्न इत्येव तथेति भावः । एव
भेदस्य प्रागनुक्तत्वात्तत्रापि बोधसाधनोद्वेगस्य सुबलत्वाच्चाह—एकानेकेति । आ-
क्षिप्तेति । विशेषरूपेण क्षिप्तेत्यर्थं । सामुख्येन समुपेत्येन । तेन मुपेन । तदुक्तीति ।

सार्धक्याद् । परमात्मनस्तु सर्वगत्य व्यावर्त्याभावात्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । एवं 'वैकुण्ठे हरिर्वसति' इत्यत्रापि बोध्यम् । एकत्रार्थान्तरोपग्रहेऽधिकरणोक्तिवैयर्थ्यम्, अपरत्र तु तदधिकरणत्वाप्रसिद्धिरिति विशेषः ।

कालो दिवसादिः ॥

'चित्रभानुर्दिने भाति' इत्यादौ चित्रभान्वादिपदानां सूर्यादिषु । एवं 'चातुर्मास्ये हरिः शेते' ।

व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकालिङ्गानि ॥

यथा—'मित्रो भाति', 'मित्र भाति' इत्यत्र मित्रशब्दस्य पुनपुंसके सुहृत्सूर्ययो । एवं 'नभो भाति', 'नभा भाति' इत्यत्रापि ।

स्वर उदात्तादिः ॥

यथा—'इन्द्रशत्रुः' इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वमिन्द्रशत्रुशब्दस्येन्द्रस्य शत्रौ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तमाद्युदात्तत्व त्विन्द्रशत्रुके । आदिनाभिनयादिपरिग्रहः । यथा—'एद्दमेत्तत्यणिआ' इत्यादौ । इहार्थसामर्थ्याच्चितीनामुदाहरणेषु चतुर्थ्याद्यैस्तृतीयाद्यैरर्थसामर्थ्येन च बोध्यमानकार्यकारणभाव एव नियामकः । न तु वस्त्वन्तरम् । बोधकवैचित्र्याच्च नियामकस्य वैचित्र्येणोक्तिः प्राचाम् । वस्तुतस्तु सयोगादीनामर्थान्तरसाधारणत्वे नानार्थशब्दस्यार्थविशेषे शक्तेः सकोच एव न सम्भवति । नियामकानामसकृचिन्त्वात् । अथ प्रसिद्धत्वादिना तेषामसाधारणता बुद्धिर्य-

अधिकरणोक्तीत्यर्थः । एकत्र आद्ये । अर्थान्तरेति । परमात्मवानरादीत्यर्थः । आदिभ्या एत्रिचहृत्वादिपरिग्रहः । शेते इत्यस्येत्वत्रापि बोध्यमिति शेषः । पुनपुंसके पुनपुंसकत्वे । सुहृत्सूर्ययोरिति । सूर्यगुह्यदोरिति श्रमो बोध्यः । पाठ एव वेद्यम् । नभा श्रावण । एद्दहेति । 'एद्दमेत्तत्यणिआ एद्दमेतेहि अच्छिवतेहि । एद्दमेत्तावया एद्दमेतेहि दिअएहि ॥' 'एतावन्नाग्रस्तनिष्ठा एतावन्मात्रैरक्षिपत्रै । एतावन्नात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसै ॥' [इति ऋग्या ।] अर्थसामर्थ्येन अर्थयोग्यतया । यथात्तरानन्वयः । बोधकवैचित्र्येऽपि पदार्थयोर्थः कार्यकारणभावस्तद्विषयत्वम् । नियामकस्य अर्थादे । वैचित्र्येण भेदेन । प्राचामिति सूचितामरुचिमाह—वस्तुतस्त्विति । मायागणत्वे सतीति शेषः । स्वरानिकत्वाभावादाह—यथाकथंचिदिति । प्रायुक्तरीत्यादीनामसग्रहादाह—प्रायश इति । तेषामप्यन्तर्भावसम्भवा-

याकथंचिदुपपाद्यते, तदा प्रायशो लिङ्गभेद एव । एतेन तु सर्वथैव ततः
स्वतन्त्र इति बोध्यम् ।

तत्र शब्दशक्तिमूलकं कारन्व ध्वनिर्यथा—

‘करतलनिर्गलद्रविरलदानजलोद्भासितावनीवल्लय ।

धनदाप्रमहितमूर्तिर्जयतितरां मार्वभौमोऽप्यम् ॥’

अत्र राजपकरणे करदानदमार्वभौमशब्दानां शक्तौ संकोचिताया-
मपि तन्मूलकेन ध्वननेन प्रतीयमानस्यार्थान्तरन्याप्रस्तुतव्याभिधानं ना
मृदिति प्रकृताप्रकृतयोः समानोपमेयभाव प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यत
इत्युपनालकारध्वनिः । अथ छिद्यविशेषणया मनासोक्तौ व्यङ्ग्यत्वा-
प्यप्रकृतव्यवहारस्य प्रकृतधर्मिष्वारोप्यमाणस्य प्रकृतोपस्कारकृतया यथा
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवमिहाप्युचितम् । न चोपमा प्रकृतार्थोपस्कारिका न
भवतीति शक्यं वदितुम् । ‘उद्धान्य कालकरवालमहाम्बुवाहन्’, ‘भद्रात्मनो
दुरधिरोहतनो’ इत्यादौ प्राचीनानां पद्ये ‘करतल—’ इत्यादि प्रागुदाहृत-
पद्ये च व्यङ्ग्योपमया प्रकृतस्य राज प्रकर्षस्य सकलानुभवसिद्धत्वात् ।
अनुमनापलापे तु समानोक्तावप्यप्रकृतव्यवहारस्य प्रकृतोपस्कारकृतत्वं
नेति सुवचत्वात् । ननु समानोक्तावत्र चास्ति विशेष । यत्तत्र व्यवहा-
रिणो नानार्थशब्दानुपस्थाप्यत्वम्, तद्वत् तु तदुपस्थाप्यत्वम्, इति चेत्, किं
चातो नहि व्यवहारिणो नानार्थशब्दोपस्थाप्यतामात्रेणाप्रकृतधर्मिनिष्-

दाह—सर्वथैवेति । तत्र लिङ्गात् । तत्र प्रयोदशभेदानां मध्ये । अलंकारमेलन्यो-
पमेत्यादि । अघिरलेति । स्वतलस्य । अवनीवज्य भूतण्टल । धनदानानाम्प्रे आदौ
महिना पूजिता मूर्तिर्यस्य म । अग्रेति । हन्दितरणदातृजनभूषेति भाव । तन्मू-
लकेन शब्दशक्तिमूलकेन । अर्थान्तरेति । इन्द्रशक्तौतेत्यर्थ । पद्मार्थे
वन्दुग्रीहिद्वयम् । करतलमरावतशुभ्रशङ्खदन्त्यलम् । धनद कुबेर । अप्रस्तुतव्यासव-
दस्य । निरुपेति । ‘अयमैन्द्रोनुव पदम्’ इत्यादौ । व्यवहारस्य सुमनुष्वनादिरपस्य ।
आरोप्येति । अन्यथा असद्व्याभिधानं न्यादिति भाव । इहापि करतलेलादावपि ।
तथा च मध्यमकाव्यत्वम्, नोननकाव्यत्वमिति भाव । व्यङ्ग्योपमेति । व्यङ्ग्यपद्मो-
पमेत्यर्थ । समानोक्तावपि दृष्टम्पायाम् । अत्र च करतलेत्यादौ । एवमप्रेऽपि ।
व्यवहारिणो जारादे । तदुपेति । सर्वभानेति नानार्थपदोपेत्यर्थ । स्वभावमुन्द-

पिताया उपमाया प्रकृतधर्म्युपकारकत्वं वार्यते । येन गुणीभूतव्य-
ङ्गत्वं न स्यात् । न चात्रोपमादीनामलंकाराणां स्वभावतः सुन्दरत्वात्का-
व्यप्रवृत्त्युद्देश्यतया च वस्तुमात्रे गुणीभावो न सम्भवति । यथा वस्तुमात्रे-
णाभिव्यक्तानामलंकाराणाम् । तुल्यन्यायत्वात् । अप्रकृतव्यवहारस्य तु
समासोक्त्यवयवस्य निरलंकारतया वस्तुन्युपस्कारकत्व समासोक्तावविरुद्ध-
मिति वाच्यम् । एवमपि 'वाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि वाध्य-
तान्' इति न्यायेनोक्तयुक्तेः शिथिलत्वात्, अपराङ्गताया दुरपह्वत्वात् ।
अथोच्यते—उपमानमुपमेय साधारणो धर्म इति ह्युपमाशरीरघटकम् । न
तु तत पृथग्भूतम् । तैर्विना तस्या अनिष्पत्ते । इत्थं चोपमेयस्य सादृ-
श्याशेनोपस्कारेऽप्युपमाया नापराङ्गत्वम् । उपमेयस्यापरत्वाभावात् ।
यथा समासोक्तावप्रकृतव्यवहारेण प्रकृतस्योपस्करणेऽपि न समासोक्तेर-
पराङ्गत्वम् । प्रकृताप्रकृतघटितत्वात् । एवमिहापि स्वादिति । तथापि स-
मासोक्तेरिवास्यापि प्रभेदस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्ते, अस्यैव वा समासो-

रस्यापि भ्रजारादे क्वचिद्गुणभावदर्शनादाह—काव्यप्रवृत्त्युद्देश्यतया चेति । अ-
न्यथा नानार्थशब्दघटितकाव्यकरणरूपकविप्रयासानर्थन्यापत्तिरिति भाव । वस्तुमात्रे
प्रकृतार्थे । यथा वस्तुमात्रेति । 'वीरहृदमदान्द्रा जयलक्ष्मीममावृतान् । रणे कथं-
न्परिवधूक्तेशास्ते कण्ठस्त्रिदुमा ॥' इत्यादाविति भाव । तुल्येति । उक्तहेतोस्तुल्यत्वा-
दित्यर्थं । अनलंकारत्वेऽवयवत्व हेतु । अदृढे इति च्छेद । सादृश्याशेन तद्रूपोपमाङ्गे-
नोपमानेन । उक्तमेवार्थं विशदयति—यथेति । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेरिति । अथ
भाव —विशिष्टस्योपमाशरीरत्वेऽपि उपमेयादास्य न व्यङ्ग्यत्वम् । शक्यैव तन्नाभाव ।
एव च तद्व्यङ्ग्यव्यवहारस्य तदघटकत्वाच्चादनतिशयित्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व दुर्बार-
मिति । अत्र वदन्ति—अलंकाराणामुद्दीपनविधया रसाद्युपयोगित्वेनालम्बनोपेक्षयोद्दीपने-
ऽधिकचमत्कारित्वस्य सर्वानुभवतिद्धतया करतलेतिपदवाच्यालम्बनविभावापेक्षयातिशा-
यित्वाद्गुणित्वमव्याहृतमेव । रसाद्युपेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व न्विष्टमेव । समासोक्तौ तु
'आगत्य सप्रति विद्योगविसृष्टलाङ्गीम्' इति सखीशिक्षावाक्येऽप्रकृतनायकवृत्तान्ताप्यारोपं
विना तदनुपपत्तेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व स्पष्टमेव । यत्र तु तस्यापि रसाद्युपस्कारकतया वा-
च्यादतिशयित्वं प्रागुक्तरीत्या तत्रास्तु नाम ध्वनित्वं तस्या । न चैवमप्युपमाङ्गोक्तर्प-
नादायास्तु ध्वनिचम्, अलंकारध्वनिरिति तु कथमिति वाच्यम् । अलंकारकृतोक्तर्प-
नावेवालंकारध्वनिरिति व्यवहारादिति विनिगमनाविरहात् । अस्यैव चेति । प्रभेदस्यैव-

केरपि ध्वनिव्यपदेश्यत्वापत्ते । अन्यच्च—छेपे हि छेषमिति क्रमभेदा-
ध्यवसानं द्वयोरर्थयोरिति मङ्गलान्कारिकनिबद्धम्, अनुभवसिद्धं च । तत्र
मूलान्वेषणे विधीयमाने एकपदोपात्तत्वात् शक्यते मूलमन्यनिर्वक्तुम् ।
एकपदोपात्तो ह्यनेकोऽप्यर्थोऽभिन्नतयैव भासते । इत्थं च 'उल्लास्य
कालकरवाल—' इत्यादावप्येकपदोपात्ततया द्वयोरर्थयोरभेदाध्यवसानत्व
युक्तत्वेनाभेदस्यैव व्यङ्ग्यत्वमुचितम्, नोपमाया । छेपे द्वयोरर्थयोर्वाच्यत्वम्,
एककालत्वं च । इह त्वेकस्य वाच्यत्वम्, अपरस्य व्यङ्ग्यत्वम्, भिन्नकालत्वं
चेति । एतावन्मात्रेणैकपदोपात्तत्वप्रयुक्तमभेदाध्यवसानं न शक्यं त्यक्तुम् ।
व्यङ्ग्यताया भिन्नकालत्वस्य चाभेदप्रतिपत्ताववापकत्वात् । एतेन 'रूपक-
स्योपमाज्ञानाधीनज्ञानत्वेन प्रथमोपस्थिततया तस्या एव मन्वन्तत्वं कल्प्यम्'
इति काव्यप्रकाशटीकाकारैरुक्तं नातीव श्रद्धेयमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

एवमलकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुगुणतस्त विषय । यथा यमुना-
वर्णने—'रविकुलप्रीतिमावहन्ती नगविकुलप्रीतिमावहति । अवारितप्रवाहा
सुवारितप्रवाहा ।' इह नराणां वीना च कुलस्य प्रीतिमावहतीति प्रकृ-
तेऽर्थे सिद्धे रविकुलप्रीतिं नावहतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽर्थं विरोधश्च । एव-
मन्यत्रापि । यदि तु रविकुलप्रीतिमावहन्त्यपि न रविकुलप्रीतिमावहति ।
अवारितप्रवाहापि सुवारितप्रवाहा इत्यपिरन्तर्भाव्यते तदा विरोधांशस्या-
पिनोक्तत्वाद्द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात् ध्वनित्वम् । निपातानां द्योत-
कतानयेऽपि स्फुटद्योतित्वं तदाक्षिप्तं च वाच्यकल्पत्वात् तयात्वम् ।

तर्षं । प्राचोत्सुपनालनारध्वन्दुदाहरणखण्डयति—अन्यञ्चेति । किञ्चेत्यर्थं । इति-
मितिक्र तन्मूलकम् । विधीयमान इति । त्रिचनागा इत्यर्थं । एकपदोपात्तत्वादन्य-
दित्यन्वय । इह तु 'उल्लास्य—' इत्यादां तु । इति पूर्वग्रन्थसमाप्ता । अलं-
कारान्तरमिति । उपनातिरिचनपीत्यर्थं । रवीति । मूर्ध्वशश्रिति मनुष्य-
पशुमवसमूहश्रीतिं च । अचारीति । अप्रतिबद्धप्रवाहा । शोभनं वाजंलं तच्छब्द-
पन्म तादृशं प्रसादो मया. ना । विरोधश्चेति । अलंकारो ध्वन्द्व इति शेषः ।
द्वितीयार्थस्य वाच्यतायस्य च । तदेति । अपिद्योष्यविरोधेत्यर्थं । ननु निपातानां
द्योतकत्वनिवृत्त्यामावाद्दुनिवन्मेवात् आह—निपातानामिति । तथा च द्योतकत्व
विरुद्धमिति भावः ॥ न तथात्वं न ध्वनित्वम् । प्राचोत्सुदाहरणे शब्दोत्तं—नन्यिति ।

ननु 'मृणालवल्यादि दवदहनराशिः' इत्यत्र विरोधाभासस्य कथं वाच्यालंकारत्वम् । विरोधाशस्य शब्दवाच्यताविरहेण व्यङ्ग्यताया एवाभ्युपगन्तव्यत्वात् । न च विरोधविशिष्टाभेदस्य ससर्गत्वाद्वाच्यार्थबोधविषयतया विरोधस्य वाच्यत्वमिति वाच्यम् । विरोधाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेनैककालावच्छेदेनैकससर्गत्वस्यानुपपत्तेः । नानार्थयोरभेदस्यैव ससर्गतया विरोधस्यापि ससर्गत्वे मानाभावाच्च । पर्यन्ते दवदहनराशिपदस्य सदृशलाक्षणिकतया विरोधांशस्य तिरोबानाच्च । मैवम् । उक्तपद्यस्य विरोधोदाहरणतामात्रे तात्पर्यात् । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तथात्वस्यानपायात् । वाच्यविरोधोदाहरणताया त्वपिरन्तर्भाव्य । केचित्तु—'विरोधाशस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि विरोधिद्वयस्य वाच्यतामात्रेण विरोधाभासस्य वाच्यालंकारव्यपदेशोपपत्तिः' । इत्यमेव चाशान्तरस्य व्यङ्ग्यत्वेऽप्येकाशमादाय समासोक्त्यादीनामपि वाच्यालंकारव्यपदेशे ' इत्याहुः ।

यथा वा—

‘कृष्णपक्षाधिकरुचि सदासपूर्णमण्डल ।

भूयोऽयं निष्कलङ्कात्मा मोदते वसुधातले ॥’

अत्र भगवत्पक्षाधिकप्रीत्यादिलक्षणे प्रकृतभूषोपयोगित्वात्प्रकृतोऽर्थे शक्त्या प्रतीतिपथमवतीर्णे द्वितीयोऽर्थोऽप्रकृतो वैधर्म्यात्मा तत्प्रयुक्तो व्यतिरेकश्च । न चात्र व्यतिरेकस्य कविगतराजविषयकरतिभावोत्कर्षकतया गुणीभूतस्य कथं ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वम्, प्रधानस्यैव ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वादिति वा-

ननु तादात्म्यवद्भुपपत्तिः स्यादत आह—नानार्थयोरिति । ससर्गत्वे तद्व्यपदेशे । तादात्म्यस्य ससर्गत्वं तु तत्रान्तरे प्रतिबन्धमिति भावः । ननु प्रतीत्यन्यथालुपपत्तिरेव मानमत आह—पर्यन्त इति । पर्यवसान इत्यर्थः । मात्रपदेन वाच्यत्वनिरासः । अन्तर्भाव्य मृणालेत्यादौ । शब्दशक्तिमूलालकारान्तरध्वनिमुदाहरति—यथा चेति । भावपक्षेऽधिका प्रीतिर्व्यस्य । सद्विरा समन्तात्परिपूर्ण मण्डल यस्य । निष्कलङ्कपवित्र आत्मा यस्य सोऽयं भूषो भुवि मोदते इति प्रकृतोऽर्थः । कृष्णपक्षेऽधिकपक्षेऽधिकरुचि । सदा सर्वकाले सपूर्णमण्डल । निष्कलङ्क कलङ्कशून्य आत्मा यस्य सोऽयं भुवि मोदते इति बन्धवैधर्म्याना प्रकृतोऽर्थः । यद्वा कृष्णपक्षे पापकर्मण्यधिकरुचि । सदा स(१) यथा तथा पूर्ण मण्डल यस्य । निष्कलङ्कोऽत्यन्तकलङ्क आत्मा यस्य सोऽयं निलप्रकृतोऽर्थः । तत्रेति । अप्रकृताथं प्रयुक्तव्यतिरेकालंकार इत्यर्थः । व्यज्यत इति

च्यम् । उदासीने वक्तरि तत्त्वार्थकथनपरस्यास्य पद्यस्य वक्तृगतरतिव्यञ्ज-
कत्वानगते , गुणीभूतस्यार्थस्य वाच्यार्थापेक्षया प्रधानतया ध्वनिव्यपदेशहे-
तुताया. प्राचीनै. स्वीकाराच्च । अन्यथा—

‘निरुपादानसभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्र नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’

इत्यत्र व्यतिरेकध्वनित्व तैरुक्तमसगतं स्यात् । व्यतिरेकस्य भगवद्वि-
षयकरतिभावाद्गताया अनुभवसिद्धत्वात् ।

शब्दशक्तिमूलवस्तु ध्वनिर्यथा—

‘राज्ञो मत्प्रतिकूलान्मे महद्भयमुपस्थितम् ।

वाले वारय पान्थस्य वासदानविधानत ॥’

अत्रोपभोग देहीति वस्तु राजपदशक्तिमूलानुरणनविषय । राजपदा-
च्चन्द्रोपस्थितावेव चन्द्रजनितभयवारणकारणत्वेनोपभोगस्याभिव्यक्तेः । न
चात्र नृपचन्द्रयोरुपमानोपमेयभाव , भेदापोहरूप रूपक वा तथास्त्विति
वाच्यम् । इह नृपरूपस्यार्थस्य चन्द्ररूपार्थगोपनमात्रार्थमुपात्तत्वेन युग-
पदुल्लसितोपमानोपमेयकयोरुपमारूपकयोस्तात्पर्यविषयताया अयोगात् ।
न चाससृष्टार्थद्वयबोधने वाक्यभेद इति वाच्यम् । तुल्यकक्षतया द्वयोरस-
सृष्टयोरर्थयो प्रतिपिपादयिपितत्व एव तस्याभ्युपगमात् । इह त्वाच्छाद-
कप्रतीतिसमये आच्छाद्याप्रतीति , आच्छाद्यप्रतीतौ चाच्छादकन्यग्भाव
एवेति नास्ति तुल्यकक्षता ।

शेष । उदासीने रतिरोपोभयानाविष्टे सतीति शेष । अन्यथा तथानज्ञीकारे । निर-
पेति । उपादानसभार उपकरणसमूहस्तूलिकादिक तद्रहित यथा स्यात्तथा अभित्तावेव
शून्य एव चित्र नानाकार जगतन्वते तस्मै अनिर्वचनीयस्वरूपाय, कला चन्द्रस्य षोडशो
भागस्तेन श्लाघ्याय शूलिने महादेवाय नम । पक्षे चित्रमालेरयम् । कला आलोक्य-
क्रिया कांसल च । तै प्राचीनै । राज इति । हे वाले, त्व मत्प्रतिकूलान्मे सदाशादु-
पस्थित महत्पान्थस्य नम भय वासदानविधानतो वारयेत्तन्वय । वासथ दान चेत्यर्थ ।
भेदापोहेति । अभेदेत्यर्थ । तथास्तु अनुरणनविषयोऽस्तु । तथा च तादृशलक्षणध्वनेरे-
बोदाहरणम्, न वस्तुध्वनेरिति भाव । युगपदुल्लसिते उपमानोपमेये दयोस्तयोरित्यर्थ ।
तस्य वाच्यभेदस्य । आच्छादकेति । नृपरुपात्तत्वं । आच्छाद्येति । चन्द्ररुपात्त-
त्वं । शक्तिनिर्दिष्टेति भाव । अत्र वाले इति पदेन व्यङ्ग्यस्य वाच्यादुपमानतापर-

काव्यप्रकाशे तु—‘शनिरशनिश्च तमुच्चैः’ इत्यादिकमुदाहृत्य ‘अत्र विरुद्धौ द्वावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते’ इत्युक्तम् । तच्च ‘द्वौ शन्यशनी उदारानुदारौ चैकं कार्यं हननं भान च’ इति व्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् । तत्र शन्यशन्योर्हननक्रियाकर्तृत्वान्वयेऽप्युदारानुदारयोर्भानकर्तृत्वत्पदार्थविशेषणयोस्तत्प्रकारविशेषणयोर्वा साक्षाद्भानकर्तृत्वान्वयाभावात्कथमेककार्यकारित्वं सगतं स्यात् । अतो विरुद्धौ द्वावित्यादि प्रथमार्थविषयम् । द्वितीयार्थे तु विरोधाभास एव । कर्तृभेदेनान्वयमात्रेण कुरुत इत्यस्योपपत्तिश्चेत्, अस्तु । द्वितीयार्थेऽपि विरुद्धौ द्वावित्यादिवस्तु व्यङ्ग्यम् । परं त्वर्धद्वयेऽपि विरोधाभासालंकारशबलितमेव । शत्रुविरुद्धस्य शत्रुत्वामभवादेकस्य शन्यशनिकर्तृकहननकर्मत्वायोगेनाद्यर्थे, उदारत्वानुदारत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वायोगाद्वितीयार्थे च विरोधस्य स्फुटत्वात् ।

अर्धशक्तिमूलानुरणन यथा—

‘गुञ्जन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावन्ति समुखम् ।

आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुव्रता ॥’

अत्र मधुव्रतकर्तृकमञ्जुगुञ्जनाद्यैर्यस्तुभिः कविकल्पितत्वविरहेण स्वतः

पादयोग्यमेतत् । शनिरिति । शनिर्ग्रहः, अशनिर्वज्र च । पुनस्त्वर्थे । उदार उद्भट । अनुदार अनुगतदार । नृपदसैश्वर्येणाप्रवासान् । न उदारो यस्मादिति वा । पक्षेऽगानि शनिविरोधी । ननो असुरादाविव विगोप्यर्थकत्वात् । अनुदार उदारादन्य । शबलितमेव । उक्तवस्तुव्यङ्ग्यमित्यनुपपन्नं । तदलंकारमत्त्वे हेतुमाह—शत्रुविरुद्धस्येति । विरोधिशत्रोर्विरोध्यन्तरभिन्नत्वादेकस्य विरोधिद्वयकर्तृकहननकर्मत्वायोगेन तादृशहननकर्मत्वयोरपि विरोधादिति भावः । राज्ञो विहताश्वलादाय कोपम्यातिशयित्वादाय वा तत्परिहारः । अशनिरित्यत्र नन् विरुद्धार्थक इत्युक्तम् । न चैव विरोधेऽप्येव कथं व्यङ्ग्यता । तन्मूलकहननकर्मत्वयोर्विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वेनाक्षते । तमादायैव च विरोधाभासा । तस्यैव समाधानात् । न त्वनयोर्विरोधस्याप्यसमाधानमस्ति । एतेनैकधर्मिगतत्वे एव विरोधस्यालंकारत्वान्नात्र विरोधालंकार इति परास्ताम् । तादृशकर्मत्वयोरेकधर्मिगन्त्वस्य स्पष्टत्वात् । अन्ये तु विरोधिनोरप्येकशत्रुसम्भवान् तादृशहननकर्मत्वयोर्विरोध इत्याहुः । द्वितीयार्थे चानुगतदार इत्यर्थेन तत्परिहार उक्त एवेति दिक् । रणनं यद्येति । स्वतः समविबल्लुना वस्तुष्वनिर्ययेत्परं । संमुखमिति । सरसा

समविभिरासन्नसरसिजोत्पत्तिघ्ननद्वारा शरदागमनैकद्वयरूपं वस्तु व्य-
ज्यते । काव्यप्रकाशे तु—‘अरससिरोमणि धुत्ताणं अग्निम—’ इत्या-
द्युदाहृत्य ‘ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते’ इत्युक्तम् । तत्र केन वस्तु-
नेद वस्तु व्यज्यते । न तावदलसशिरोमणित्वादिकान्तविशेषणैः । तेषा
धाव्यादिवृद्धस्त्रीनिरूपितत्वेन तवैवोपभोग्य इत्यादिरूपेणैव व्यङ्ग्यस्य
वक्तव्यतापत्ते । विशेषणाना कामिनीनिरूपितत्वे तु ममैवेत्यादि व्यङ्ग्या-
कारः स्यात् । नापि परिफुल्लविलोचनत्वेन । तस्य हर्षभावानुभावेन ह-
र्षव्यञ्जकताया एव क्लृप्तत्वात् । मदुपभोग्यत्व हि हर्षभावस्य विभाव ।
नह्यनुभावैर्भावो व्यज्यत इति तद्विभावव्यञ्जन शक्यं वक्तुम् । केवलस्य
परिफुल्लविलोचनत्वस्य ममैवेत्यादि व्यङ्ग्यव्यञ्जने सामर्थ्याभावात् । पु-
त्रागमनघनप्राप्त्यादिविभावकेऽपि हर्षभावे परिफुल्लविलोचनताया अनै-
कान्तिकत्वादिति । सत्यम् । ‘इयमग्निम्नि’ इत्याद्यर्थवशप्रापितालसशि-

इति भाव । आसन्नेति । शीघ्रभाविनी या कमलानामुत्पत्तिस्तद्व्यञ्जनेत्यर्थः । अर-
सेति । ‘अलसशिरोमणिधूर्तानामग्रणी पुत्रि वनसमृद्धिमय । इति जतिपत्तेन नताद्री
प्रफुल्लविलोचना जाता ॥’ पतिवरा प्रति याव्या प्ररोचनोक्ति पूर्वार्धम् । उत्तरार्धं तु
कविवाक्यम् । हे पुत्रि, अथ वर निरुद्योगिश्रेष्ठो धूर्तश्रेष्ठ प्रचुरघनसमृद्धि, इति भापि
तेन लज्जया नताद्री काचित्कन्या हर्षविकसितलोचना जातेत्यर्थः । अत्रालसत्वेन नायि-
कान्तरागमन सूच्यते । धूर्तत्वेन रतेष्वनादृत्यगुणत्वम्, धनिकत्वेन वृषणतयादातृत्व च
सूचितं सत् अन्यासामनाऽपेणोयत्व मदुपभोग्यत्व च व्यनक्ति । तद्विषयकं च कुमार्या
ज्ञान प्रफुल्लनयनत्ववत्त्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षव्यञ्जनद्वारेण तत्कारणीभूत सामाजिकेषु व्य-
ज्यते । केचित्तु—‘अलसत्वेन धनिरत्वेन चाप्रवागित्वम्, धूर्तत्वेन सभोगेष्वनृत्तत्वम्, धनि-
कत्वेन नानाधनदातृत्वमपि नताद्वित्त्वेन नमस्वार तेन स्वस्याप्यमानिनीत्वम्, प्रफुल्लनयन-
त्वेन हर्ष तेन ममैवोपभोग्यो नाविदग्धाया इति वस्तुव्यञ्जनम्’ इत्याहुः । तेषा विशेषणाना
निरूपितत्वेन कथितत्वेन । एवमग्रेऽपि । परीति । अस्य कामिनीनिष्ठत्वादिति भावः ।
तस्येति । परिफुल्लविलोचनात्वस्य हर्षाद्यव्यभिचारिभावनायत्वेनेत्यर्थः । कामेण
कारणानुमानस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । विभाव कारणम् । तत्तत्त्व एव हर्षोदयात् ।
नहीत्यस्य वक्तुः शक्यमित्यत्रान्वयः । तद्विभावेति । भावविभावेत्यर्थः । हिसूचितमश-
क्यत्वे हेतुमाह—केचलस्येति । निशिष्टस्य तत्त्वस्य मिदान्ते वक्ष्यमाणत्वादिदं विशेष-
णम् । विलोचनताया इति । सत्त्वेन तस्या इति शेषः । अनैकान्तिकत्वाद्वाभिवि-
चरितत्वात् । इयमग्नीति । इति भगिनेनेत्याद्युत्तरार्धस्य योऽर्थस्तदुद्देशेन प्रापितो

रोमणित्वादि विशेषणश्रवणविशिष्टप्रफुल्लविलोचनत्वेन मद्रुपभोग्यत्वलक्षण-
विभावाभिव्यक्तिद्वारा हर्षभावोऽभिव्यज्यते । तत्र द्वारीभूतविभावाभि-
व्यक्तिमादाय काव्यप्रकाशग्रन्थसंगति । न च भावध्वने सलक्ष्यक्रमत्वा-
पत्ति, द्वारस्य सलक्ष्यक्रमत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्ते । न चापसि-
द्धान्त । तस्य प्रागेवोद्धारात् ।

‘मृद्धीका रसिता सिता सनशिता स्फीत निपीत पय-
स्वर्यातेन मुषाप्यधायि कतिधा रम्भाधर खण्डित* ।
तत्त्वं वृष्टि मदीय जीव भवता भूयो मवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरमोरयं मधुरिमोद्गार कचिल्लक्षित ॥’

अत्र निष्कृष्टजीवसवोव्यक्रपरिदृश्यमानस्थूलदेहेन्द्रियादिचेतनाचेतन-
सघातात्मकाल्पदबोधपर्यवृत्तपरिश्रवणविषयेणार्थेन वस्तुना तथाभूतेन भग-
वन्नाम्नोऽनेकजन्मवृत्तान्ताध्यक्षीकरणकारणयोगमिद्विविशेषज्ञादात्म्याध्यव-
सायरूपतिशयोक्तिर्व्यज्यते । अथ प्रश्नत्रिपयस्यान नानाजन्मगतवृ-
त्तान्तरूपतया तज्जं प्रत्येव प्रष्टुमौचित्येनानभिजं स्वजीव प्रति प्रष्टुमयो-
ग्यत्वात्मशान्त्यानुपपत्त्या आक्षिप्ता वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्य-
रूपा वा प्रागुक्तातिशयोक्तिरिह कथं ध्वनिव्यपदेशहेतुः स्यात् । इत्थमेव
च ‘तद्प्राप्तिमहादु.ख-’ इत्यत्राप्यतिशयोक्तेरर्थापत्तिविषयत्वं गुणीभूत-

यस्तादृशपरिपुल्लविलोचनलरूपो धर्मस्तेनेत्यर्थं । तस्यैकपदाबोधयतादर्थवत्प्रापिते पु-
च्छम् । विभावेति । हर्षभावविभावेत्यर्थं । भावध्वनेर्हर्षभावध्वने । द्वारस्य तद्वि-
नाभावाभिव्यक्तिरूपम् । तस्येति । अपसिद्धान्तत्वस्येत्यर्थं । तथा च सिद्धान्त
एवायमेति भाव । मृद्धीकेति । खन समविवस्तुनालकारध्वनिर्यथेत्यादि । मृद्धीका
द्राक्षा । सिता खण्डशर्करा । स्वर्यातेन स्वर्गं प्रति गतेन । अपे समुत्प्रेरमाह—रम्भेति ।
मूय पुन । अय साप्रनमनुभूयमान । निष्कृष्टेति । परिदृश्यमानैतच्छरीरादि पृथ-
कृत्येत्यर्थं* । तत्त्वं च तस्य भवता नदीवेलाभ्यामापिष्कृतम् । अर्थेन मधुरिमोद्गारलक्षण-
रूपेण तथाभूतेन स्वत समन्विता । मात्र इत्यन्व तादात्म्याध्यवसायेत्यत्रान्वयः । अनेक-
जन्मस्ववृत्तान्तप्रलक्षीकरणे स्वरणभूतो यो योगाभ्यासनन्यसिद्धिमिशेष इत्यर्थं* ।
अर्थापत्तेर्मानान्तरत्वाभावादाह—वाच्येति । तदेति । ‘तद्प्राप्तिमहादु खविलंताशे-

१. श्लोकद्वयं विश्वपुराणे पद्यमात्रे प्रयोदशोऽध्याये (२१।२३) वर्तते उदाहृत च
काव्यप्रकाशे चतुर्थोदात्ते.

व्यङ्ग्यत्वं वा युक्तम् । अनेकजन्मोपभोग्यदुःखसुखराशिभ्या तदप्राप्ति-
नहादुःखतच्चिन्ताविपुलाहादयोरनिगरणेऽशोषपापपुण्यपुञ्जनाशकताया अ-
नुपपत्तेः । तत्तद्दुःखसुखानां स्वस्वफलोपहितपापपुण्यनाशकताया एवा-
न्यत्र क्लृप्तत्वात् । निगरणे तु तयोस्तत्राशकताबुद्ध्युपपत्तिः । न च
वस्तुमात्राभिव्यक्तस्यालकारस्य न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

‘व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालकृतयस्तया ।

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥’

इति सिद्धान्तादिति वाच्यम् । वाचके दृढे सिद्धान्तमात्रेणात्र ध्वनि-
त्वस्य स्थापयितुमशक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । यादृशव्यङ्ग्यप्रतिपत्तिं
विना यत्र वाच्यस्य सर्वथाप्यनुपपत्तिस्तत्र तद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । यत्र च
प्रकारान्तरेणापि तस्योपपत्तिः शक्या कर्तुं न तत्र तथा । अन्यथा हि
‘नि शेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्’ इत्यत्राप्यमत्वसिद्ध्यङ्गत्वाद्दूतीरमणस्य वाच्य-
सिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेः । प्रकृते च भगवन्नाम्नि योगसिद्धितादा-
त्स्याध्यवसायरूपामतिशयोक्तिं विनापि भगवन्नामोच्चारणमाहात्म्यप्राप्त-
सार्वभौतबुद्धावपि प्रश्नोपपत्तेर्न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । एतेनामवन्धे संबन्ध-
रूपातिशयोक्तिर्नामोच्चारणमाहात्म्यप्रभवसावैजाध्यवसायेऽपि स्थितेति स
दोषस्तदवस्य इति परास्तम् । भगवन्नामोच्चारणस्याचिन्त्यमाहात्म्यतायाः
पुराणप्रसिद्धत्वात् । अथ वा मास्तु प्रागुक्तमुदाहरणं वस्तुनोऽलंकारव्यङ्ग-
कतायाः, इदं तु भविष्यति—

पपातका । तच्चिन्ताविपुलाहादधीणपुण्यवया तथा ॥ चिन्तयन्ती जगत्सूति परब्रह्म-
न्वरूपिणाम् । निरुच्छ्रामतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥’ जगत्सूति श्रीहृत्तम् ।
तत्सभोगाग्राह्या महादुःखम् । तच्चिन्तया विपुलाहाद । ‘नास्य प्राणा समुत्क्रामन्ति
अत्रैव समवलीयन्ते’ इति श्रुतेर्मोक्षकाले निरुच्छ्रामता । चयशब्दायंनाह—पुञ्जेति ।
म्यस्येति । तत्तद्दुःखमुखरूपफलजनकेत्यर्थः । तामामलदृतीनाम् । अत्र प्रवृत्तलक्ष्ये ।
तथा च सिद्धान्तोऽन्यविषयक इति भावः । तथा वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । वाच्येति । वाच्य-
सिद्ध्यङ्गरूपं यद्गुणीभूतव्यङ्ग्यं तत्स्वापत्तेरित्यर्थः । यथा चात्र प्रश्नान्तरेणापमत्तसिद्धि-
मथा स्पष्टमथन्नात् । सार्वभौतेति । सर्वशब्देत्यर्थः । स्थितेति । सर्वज्ञतासंबन्धे
नन्दल्पनादिति भावः । न दोषो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरूपदोषः । पुराणेषुपलक्षणं श्रु-
त्यादेरपि । तथा च वस्तुतन्त्रसत्तैव, न कल्पनमेति न संबन्धातिशयोक्तिरिति भावः ।
अभ्युपेक्षाप्याह—अथवेति । अनुगम संबन्धः । पाण्डुभावः पाण्डुत्वम् । टपचीयते

‘न मनागपि राहुरोषशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’

अत्र राहुरोषशङ्काभावादिभिर्निरपेक्षैर्वस्तुभिर्व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ।

‘नदन्ति मददन्तिन परिलसन्ति वाजिनजा’

पठन्ति विरुदावलीमहितमन्दिरे बन्दिनः ।

इद तदवधि प्रभो यदवधि प्रवृद्धा न ते

युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युतिः ॥’

अत्र युगान्तदहनोपमया यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपूणा सपदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति वस्तु व्यज्यमान राजविषयकरतिभावेऽङ्गमपि वाच्यापेक्षया सुन्दरत्वाद्भविष्यपदेशहेतुः । न च भस्मीकरणपदुत्वरूपस्य साधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वाद्भयस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं शङ्कयम् । उपात्तशोणत्वरूपसाधारणधर्मेणापि तन्निष्पत्तेः सभवात् । उपमेयीभूतशोणद्युतिगतस्य भस्मीकरणपदुत्वरूपसाधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वेऽप्युपमेयव्यङ्ग्यकोपगतभस्मीकरणपदुत्वरूपात्तथात्वाच्च ।

यथा वा—

‘निर्भिद्य क्षमारुहाणामतिधनमुदरं येषु गोत्रा गतेषु

द्राघिष्ठस्वर्णदण्डभ्रमभृतमनसो हन्त धित्सन्ति पादान् ।

यैः सभिन्ने दलाम्रप्रचलहिमकणे दाडिमीबीजबुद्ध्या

चञ्चूचाञ्चल्यमञ्चन्ति च शुक्रशिशवस्तैःऽशव पान्तु भानोः ॥’

वधन्ते । नदन्तीति । सतः सभयलकारेण वस्तुनो यथेत्यादि । मदशब्दे अर्शआद्यच् । विरुदावलीं क्षुतिपरम्पराम् । अहितमन्दिरे शत्रुग्रहे । तदवधि तावत्पर्यन्तम् । एवमग्रेऽपि । उपमयेति । वाच्ययेति शेषः । व्यङ्ग्यस्येति । तच्छरीरनिविष्टत्वादिति भावः । तन्निष्पत्तेरुपमानिष्पत्तेः । विनिगमनाविरहेऽप्याह—उपमेयीभूतेति । उपमाया वाच्यत्वेन तदवस्थाया यदुपमेयं तद्रूपधर्मस्यैव तन्निष्पादकत्वम् । न तदुपमेयभूतोपमाव्यङ्ग्यरूपकोपगतस्य तद्धर्मस्य । तदा तस्यानुपस्थिते । तथा च यस्य तन्निष्पादकत्वं न तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यस्य तत्त्वं न तस्य तत्त्वम् । सोऽनुपात्त इत्यन्पदस्योदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । ते रत्नकिरणा युष्मान्यान्तु । के । येषु तरुणामतिनिविष्टमन्त प्रदेश विदार्य भूमिं गतेष्वतिदीर्घमुवर्णदण्डसबन्धि भ्रमेण भृत पोषित मनो येषा

अत्र भ्रान्तिमृतां तिरश्चामप्येवमानन्दं जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवानिति व्यज्यते । एवंरूपाया भ्रान्तेर्लोकैऽपि समवात्सल्यत समवित्त्वम् ।

‘उदितं मण्डलमिन्द्रोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥’

अत्र समुच्चयेन क्रियायौगपद्यात्मना कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकातिशयोक्तिः । एषु स्वतःसमवी व्यञ्जकः ।

‘तदवधि कुशली पुराणशास्त्रस्मृतिशतचारविचारजो विवेकः ।

यदवधि न पदं दधाति चित्ते हरिणकिशोरदृशो दृशोर्विलासः ॥’

अत्र कामिनीदृग्विलासे चेतसि पदमार्पितवति विवेकस्य नास्ति कुशलमिति वस्तुना दृग्विलासकर्तृकपदार्पणस्य लोकसिद्धत्वाभावात्कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेन मुनिपण्णे तस्मिन्का कुशलचर्चा विवेकस्येति वस्तु व्यज्यते ।

‘कलै हन्त फलाय सज्जन गुणप्रामार्जने सज्जसि

त्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं नमाकर्णय ।

ये भावा हृदयं हरन्ति नितरा शोभाभरैः सभृता-

स्त्रैरेवास्य कलेः कलेवरपुपो दैनंदिनं वर्तनम् ॥’

इह यद्यपि रमणीया पदार्थाः कलेर्नित्यमदनीया इति वस्तुना प्रौढोक्तिसिद्धेन मर्तुं कामयसे चेद्गुणप्राप्तौ यतस्वेति वस्तु व्यज्यते, तथापि तस्य पर्यायोक्तात्मनो वाच्यापेक्षया सुन्दरताविरहाद्गुणीभूतत्वमेव । अलं-

ते जनाः । हन्तेत्याश्रयम् । पादान्किरणान्विमन्ति धनुर्मिच्छन्ति । इति च शुक्रवा-
त्स्य यं सभिन्ने मिथिते तरुप्रान्निष्ठचक्षुस्त्वहिनक्षणे या दादिनीशोवस्य बुदिन्द्रया
वन्ना चाद्वल्य प्रहणाय व्यापारमयन्ति । उर्वन्तीत्यर्थः । अत्र भ्रान्तिमानलकारः । न-
व्याप्तमाह—अत्रेति । अपिना अतिरिधाम् । उदितमिति । तादृशालकारेणलं-
कारस्य स्येत्यादि । तद्व्यधीति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नानुना वस्तुनो स्येत्यादि ।
तद्वधि तावप्यन्तम् । एवमप्रेऽपि । निष्पन्नेन वस्तुनेत्यन्वयः । व्यञ्जनाह—मुनीति ।
दृग्विलासे मुन्धित इत्यर्थः । अस्योदाहरणमास्य उण्टवति—कस्मा इति । उरुदर-
णाय भूषणाय । भावा पदार्थाः । वर्तनं घृति । जीवनमिति वाच्यम् । टनरापार्थमाह—
रमेति । अदनीया भक्षणीया । अन्व नियमेन लोकनिन्दनमावादाह—प्रौढो-
क्तीति । कवीत्यादि । गुणीति । सद्नेत्यादि । तस्य व्याप्तभूतवस्तुनः । पर्या-

कारा हि वाच्यसौन्दर्यसाराः प्रायशः त्वान्तगतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्ति ।

‘देवा के पूर्वदेवाः समिति मम नरः सन्ति के वा पुरस्ता-
देव जल्पन्ति तावत्प्रतिभटपृतनावर्तिनः क्षत्रवीरा ।

यावन्नायाति राजन्नयनत्रिषयतामन्तरुत्रासिमूर्ते

मुग्धारिप्राणदुग्भाशनमसृणरुचिस्त्वत्कृपाणो भुजगः ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकेण त्वद्युद्यतकरवाले सति का परेषा
जीवनस्यारोति वस्तु व्यज्यते ।

‘साहंकारसुरासुरावलिकराकृष्टभ्रमन्मन्दर-

क्षुभ्यत्क्षीरधिवल्गुवीचिवलयश्रीगर्वसर्वकपा ।

तृष्णाताम्यदमन्दतापसकुलैः सानन्दमालोकिता

भूमीभूषण भूषयन्ति भुवनाभोग भवत्कीर्तय ॥’

अत्र कीर्ते सानन्दालोकनेन वस्तुना कविकल्पितेन दुग्धभ्रान्तिस्ता-
पसगता व्यज्यते । न च सानन्दालोकनस्यैव चाक्षुषभ्रान्तिरूपतया व्य-
ङ्ग्यव्यञ्जकयोरविवेको व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । वस्तुन एक-
त्वेऽपि कीर्तिरूपविशेष्यावृत्तिदुग्धप्रकारकत्वात्मकभ्रान्तित्वेन सानन्दा-
वलोकनत्वेन च व्यङ्ग्यव्यञ्जकविवेकस्य व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण वा-
च्यताया अभावाद्यङ्गत्वस्य चोपपत्तेः । तथा चाह—‘यदेवोच्यते
तदेव व्यङ्ग्यम् । यथा तु व्यङ्ग्यं न तयोच्यते’ इति ।

योक्तेति । ‘पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यतराश्रयम् ।’ इत्युक्तेति भावः । हि
यनः । देवा इति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नालंकारेण वस्तुनो यथेत्यादि । के इति
मध्यमनिन्वायेनान्वेति । पूर्वदेवा अमुरा । समिति सङ्ग्रामे । मम पुरस्तादित्यन्वयः ।
नर इति जमन्तम् । मुग्धेति । मुग्धरूपशत्रुसन्धिप्राणरूपदुग्धभोजनकृतभ्रिग्धका-
न्तिरित्यर्थः । रूपकेण खड्गसंपरुस्त्रेण । साहंकारेति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुना
बलशरस्य यथेत्यादि । व्याख्यातमिदमथस्तात् । अविवेकोऽभेदः । इदं च व्यङ्ग्यत्व-
मभ्युपेत्य वस्तुनस्तदेव नेत्याह—‘व्यङ्ग्यत्वेति । वाच्यत्वात्तस्येति भावः । कीर्तयति ।
यथासहयमन्वयः । उपपत्तेरिति । ‘शयिता सविधे-’ इत्यत्र । ‘व्यङ्ग्यतावच्छेदके-
च्छात्ररूपजातिरूप’ इति पाठः । तेन रूपेणैव मनोरमपदेन बोधनात् पूर्वग्रन्थविरोधः ।

‘दयिते रदनत्विषा मिषादयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।

अपि चालकवेपधारिणो मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः ॥’

अत्र पूर्वोत्तरार्धवर्तिनीभ्यामपह्नुतिभ्या न त्वं नारी किं तु नलिनीति
तृतीयापह्नुतिर्व्यज्यते । एषु प्रौढोक्तिनिष्पन्नो व्यञ्जक ।

यद्यपि शब्दशक्तिमूलकत्वमर्थशक्तिमूलकत्वं चेत्युभयमपि सकलव्य-
ङ्ग्यसाधारणम्, शब्दार्थयोरनुसधानं विना व्यङ्ग्यस्यैवानुद्घासात्, त-
थापि परिवृत्त्यसहिष्णूना शब्दाना प्राचुर्ये तत्प्रयुक्ताव्याधान्यात्सत्या
अप्यर्थशक्तेरप्राधान्याच्च व्यङ्ग्यस्य शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यपदेश ।
परिवृत्तिसहिष्णूना तु प्राचुर्येऽर्थशक्तेरेव प्राधान्यात्सत्या अपि शब्द-
शक्तेः प्रधानानुगुण्यार्थतया महत्प्रामादिवत्प्रधानेनैव व्यपदेश । यत्र तु
काव्ये परिवृत्तिं सहमानानामसहमानाना च शब्दाना नैकजातीयप्राचुर्यम्,
अपि तु साम्यमेव । तत्र शब्दार्थोभयशक्तिमूलकस्य व्यङ्ग्यस्य स्थिति-
रिति द्व्युत्थो ध्वनिः । न चायं शब्दशक्तिमूलकतयैवार्थशक्तिमूलकतयैव
वा व्यपदेशं शक्य । विनिगमकामावात् । नापि शब्दशक्तिमूलकार्थ-
शक्तिमूलकयो सकरेण गतार्थयितुम् । व्यङ्ग्यभेद एव सकरस्येष्टे । इह
तु व्यङ्ग्यस्यैक्येन तस्यानुत्थानात् ।

उदाहरणम्—

‘रम्यहासा रसोल्लासा रसिकालिनिपेविता ।

सर्वाङ्गशोभासभारा पद्मिनी कस्य न प्रिया ॥’

अयं च वाक्यमात्रे । पदसमूहश्च वाक्यम् । तेनास्य नानार्थानानार्थ-

मनोरथत्वेच्छात्वयोर्षट्त्वकलशव्यपदेशकशात् । इह तु भ्रान्तित्वमानन्दावलोकनत्वयो-
व्याप्यव्यापकभावेन भेदादिति बोध्यम् । यथा तु येन रूपेण । एवमग्रेऽपि । दयितेति ।
कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नालङ्कारेणालङ्कारस्य यथेत्यादि । पूर्वोत्तरेति । लोकत्रिदन्वाभावेन
कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नभ्यामित्यादि । अनुसंधानं ज्ञानम् । तत्प्रयुक्तात्तदसहिष्णुशब्दप्रा-
चुर्यप्रयुक्तान् । प्रधानेति । तदुपकारकत्वयैत्यर्थः । च शब्दानामिति निर्धारणे पठ्यो ।
अयं द्व्युत्थो ध्वनिः । एवमग्रेऽपि । विनिगमनाविरहादाह—अर्थेति । गतार्थयितुमिति
शक्तयोऽयमित्यन्मानुपपन्नः । उदेति । द्व्युत्थध्वनेरित्यादि । अत्र हासरसादिपद्मिनी-
शब्दात्तदसहा, अन्ये तसहा इति साम्यम् । तेन पदसमूहरूपवाक्यनिष्ठत्वेन । अस्य ध्रुव-

घटितसमासविषयत्वेऽपि न विरोधः । न तु शुद्धैकपदे तस्मिन्नानार्थाना-
नार्थयोरसमावेशात् । अन्ये तु—‘अर्थशक्तिमूलकत्वव्यपदेशे नानार्थप्र-
काशकशब्दशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्वं तन्नम् । विषयप्रोचुर्यात् ।
शब्दशक्तिमूलकत्वव्यपदेशे तु नार्थशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्व तथा ।
विषयदौर्लभ्यापत्ते । नहि नानार्थशब्दमात्रघटितं पद्यं प्रचुरविषयम् ।
अतः शब्दशक्तिमूलकत्वेनैवायं शक्यव्यपदेशो ध्वनिः’ इत्यप्याहुः । इत्य-
मभिधामूलस्त्रिविधोऽपि संक्षेपेण निरूपितो ध्वनिः । निरूपयिष्यते चां-
शतो यथावसरम् ।

लक्षणामूलस्तु निरूप्यते—

तत्र वक्ष्यमाणलक्षणाया लक्षणाया प्रयोजनवत्या पङ्क्तिध्याया सारो-
पसाध्यवसानाभ्यां गौणीशुद्धाभ्या च विभक्ताना भेदाना चतुर्णामलकारा-
त्मना परिणतत्वाद्भौ भेदौ ध्वन्याश्रयतया स्थितौ, जहत्स्वार्था अजह-
त्स्वार्था चेति । तन्मूलौ च द्वौ ध्वने प्रभेदौ ।

तयोर्जहत्स्वार्थामूलो यथा—

‘कृतं त्वयोन्नतं कृत्यमर्जितं चामलं यशः ।

यावज्जीव सखे तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिषः ॥’

इयं कस्यचिदपकारिण प्रत्युक्तिः । त्वया कृतेऽप्यपकारे परमस्वेद-
हेतौ मधुरमेव यो भाषेय, न परुषं तस्मिन्नेवंजातीयके मयि पापमाचरत-
स्तव पापिष्ठत्वं कथं शक्यते वक्तुमिति व्यङ्ग्यम् ।

ध्वने । न विरोध इति । तस्याप्यवान्तरपदन्वमादाय पदसमूहत्वादिति भावः । मा-
त्रपदव्यावर्त्यमाह—न त्विति । सामान्यशून्यत्वमिति । सामान्याभाव इत्यर्थः । तथा
तन्नम् । कारणमिति तदर्थं । अत इति । तथा वक्तुमशक्यत्वेन । तद्विभक्तत्वं एव त-
त्त्वम्यावश्यवक्तव्यत्वादित्यर्थः । अयं ह्युच्यते ध्वनिः । उक्तरीत्या भेदसम्भव एवात्रार्हाच ।
उपसृहरति—इत्यमिति । तत्र निरूपणीये तस्मिन् । वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाणं
लक्षणं यस्यास्तस्यामित्यर्थः । मलामिति शेषः । अलंकारात्मनेति । रूपकातिशयोक्ति-
हेतुवत्कारात्मनेत्यर्थः । जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेति । अनयोरेवोपादानलक्षण-
लक्षणेति व्यवहारः कथं कीदृशम् । अत्रोन्नतादिपदानां स्वार्थस्वाग्नेनापमादां लक्षणा ।

अपरामूलो यथा—

‘वधानं द्रागेव द्रुद्धिमरनणीयं परिकरं
किरीटे बालेन्दु नियमय पुन पद्मगणैः ।
न कुर्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणधिया
जगन्नाथत्वायं सुरधुनि समुद्धारममय ॥’

अत्र जगन्नाथस्यैत्यनेन शक्य एवानेकपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते । पा-
पाना पदान्तरेणानिर्वाच्यत्वं व्यङ्ग्यम् । कुन्ता प्रविशन्तीत्यादौ तु वाच्य-
गततैक्ष्ण्यादिलक्ष्यम् । तदेवमेते प्रागुक्ता द्रुघुत्यातिरिक्ताः सर्वेऽपि ध्वनय
एकस्मिन्वाक्ये यद्येकपदमात्रगतास्तदा पदध्वनितया व्यपदिष्यन्ते । ना-
नापदगततायां तु वाक्यध्वनितयेति ।

अथ केयमभिधानाम यन्मूलं प्रथमं निरूपितोऽयं ध्वनिप्रपञ्चः ।
उच्यते—

शकत्वाख्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्वार्थगती वा संबन्धवि-
शेषोऽभिधा ॥

सा च पदार्थान्तरमिति केचित् । ‘अन्नाच्छब्दादयमर्थोऽवगन्तव्य
इत्याकारेश्वरेश्चैवाभिधा । तस्याश्च विषयतया सर्वत्र सत्त्वात्पटादीनामपि
घटादिपदवाच्यता स्यात् । अतो व्यक्तिविशेषोपधानेन घटादिपदभिधात्वं
वाच्यम्’ इत्यपरे । ‘एवमपीधरज्ञानादिना विनिगमनाविरहः स्यात्,
अतः प्रथममतेनैव ज्याय ’ इत्यपि ब्रूयन्ति । यत्तु वृत्तिवार्तिके—‘शकत्वा
प्रतिपादकत्वमभिधा’ इत्यप्यदीक्षितैरुक्तं तत्तुच्छम् । उपपत्तिविरोधात् ।
तथाहि—इह शब्दाज्जायमानायामर्थोपस्थितौ कारणान्मूर्तं यदीयज्ञानं सा
शब्दवृत्तिरभिधास्या । लक्ष्यतया च प्रस्तुताप्रतिपादकत्वमप्य प्रतिपत्ति-
हेतुत्वरूपस्य शब्दगतस्य न ज्ञानं प्रतिपत्तौ कारणम् । अतः अर्थं

अपरेति । अत्रहत्यायैत्यर्थं । प्रतिनेति वृत्तिपालपुरम् । नियमय वधान । शक्य
पद्येति । जयप्रापयनेति शेषः । अनेनाजहत्यायैत्वं प्रकटितम् । पदान्तरेण जयप्राप-
यशक्तिरेकेन । तैक्ष्ण्यादिलक्ष्य इति । वाच्यार्थगतं यत्तदन्वयि तद्व्यङ्ग्यमिति
व्यङ्ग्यमित्यर्थः । उपसहरति—तदेवमिति । विनिगमनाविरहादाह—शब्द-
स्येति । केचित्, वैवाकरणानासाक्षादप्य । अपरे, नैयायिकाः । एवमपि उच्यते—

नाम प्रतिपादकत्वमभिधेत्युच्यते । अथ प्रतिपादकत्वं प्रतिपादकत्व-
व्यापाररूपं ज्ञातं सदेवोपयुज्यते प्रतिपत्तौ, इत्युच्येत, एतन्मन्त्र-
त्यनेन शब्दगतार्थगता वा काचिच्छक्तिः प्रतिपत्तिहेतुत्वं विवक्षिता ।
सैवाभिधेति 'अभिधया प्रतिपादकत्वमभिधा' इति लक्षणं पर्यवसन्नम् ।
तथा च स्फुटैवासगतिरात्माश्रयश्च । न चाभिधातुः शक्तिरतिरिक्त-
शब्दजन्यप्रतिपत्तिप्रयोजिका काचिदस्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति ।

सेयमभिधा त्रिविधा—केवलसमुदायशक्तिः, केवलावयवशक्तिः,
समुदायावयवशक्तिसकरश्चेति । आघाया डित्यादिरुदाहरणम् । तत्राव-
यवशक्तेरभावात् । द्वितीयायास्तु पाचकपाठकादिः । तत्र घातुप्रत्ययश-
क्तिबोध्ययोरर्थयोरन्वयेनोल्लसितात्पाककर्तृरूपादर्थोदतेऽर्थान्तरस्यानवभासेन
समुदायशक्तेरभावात् । तृतीयाया पङ्कजादिः । इह घातूपपदप्रत्यय-
रूपावयवशक्तिवैशाना पङ्कजननकर्तृणामाकाङ्क्षादिवशादन्वये प्रकाशमा-
नात्पङ्कजनिकर्तृरूपादर्थोदतिरिक्तस्य पद्मत्वविशिष्टस्य प्रत्ययेन तदर्थं स-
मुदायशक्तेरपि कल्पनादुभयो सकरः । एता एव विधा रूढि-योग-यो-
गरूढिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । यतु 'अखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं
रूढिः । अवयवशक्तिमात्रसापेक्षं पदस्यैकार्यप्रतिपादकत्वं योगः । उभ-
यशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिः ।' इति वृत्तिवार्तिकेऽप्य-
दीक्षितैरुक्तम्, तत्र । अभिधालक्षणोक्तदूषणानामिहापि दुर्वारत्वात् ।
अथ अश्वगन्धा-अश्वकर्ण-मण्डप-निशान्त-कुवल्यादिशब्देषु का शक्ति-
रिति । अत्र केचित् 'अश्वगन्धारस पिबेत्' इत्यादिषु विषयविशेषे केव-
लसमुदायशक्तिः । अश्वगन्धा वाजिशाला, इत्यादिषु तु केवलयोगश-
क्तिः । समुदायावयवशक्त्योरुभयोरेकशब्दाश्रयत्वे कथं केवलत्वविशेषित-

त्वातिप्रमत्तवारणेऽपि । विवक्षितेति । शनत्येति । तृतीयाश्रुतेरिति भावः । स्वज्ञाने
स्वज्ञानापेक्षत्वेनात्माश्रयस्य स्पष्टत्वादसगतिमुपपादयति—न चेति । नहीत्यर्थः ।
प्रमाणमस्तीति । प्रकृत्यादित्वाद्धान्येन धनवानित्त्रादिवत्तृतीयाया अभेदाद्यन्वयेन न
कविहोप इति चिन्त्यमेतत्सर्वम् । निरूपिताभिधा विमजते—सेयमिति । घातुप्रेति
पङ्कादिभिर्न्यासासरेनान्वयः । उभयो समुदायावयवशक्तयो । विधा प्रकारः । दूषणाना
प्रतिपादकत्वनिष्ठत्वात्समवासासगतिरात्माश्रयाणाम् । विषयविशेष इति । ओपधीरूपे-
त्यर्थः । शङ्कते—समुदेति । अनन्वयेन मिथ इत्यादि । पदान्वयायोग्येति । एव च

योराद्यद्वितीयभेदयोः प्रसक्तिरिति तु न शक्यन् । समुदायावयवशक्ति-
 वेद्ययोरर्थयोरनन्वयेन तादृशशक्त्योः कैवल्यस्य सात्राज्यात् । इदमेव हि
 कैवल्यमिह विवक्षितम्, यदन्वयायोग्यार्थबोधकत्वम् । सकरस्त्वन्वययो-
 ग्यार्थबोधकयोरेवेति न तस्मात् प्रसक्तिः' इत्याहुः । अन्ये तु—'अश्व-
 कर्णादिशब्देषु नाभिधाया प्रथमद्वितीययोर्विधयो प्रसक्तिः । कैवल्य-
 विरहात् । परतु सकरस्य द्वौ भेदौ—योगरूढियौगिकरूढिश्चेति ।
 तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दाः । द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः' इत्याहुः ।
 'चतुर्थं एवायमभिधाया भेद' इत्यप्यन्ये । 'अश्वपङ्का एव हि शब्दाः ।
 तत्र समासेषु पदानां कृच्छ्रितितदन्तेषु च प्रकृतिप्रत्ययानां विभागः
 काल्पनिक एवेति कुत्रास्ति योगशक्तिः । विशिष्टस्य विशिष्टार्थे रूढेरे-
 वाभ्युपगमात्' इत्यपि वदन्ति ।

अथ

'गीष्पतिरप्याद्विरसो गदितुं ते गुणगणान्सगत्रो न ।

इन्द्र सहस्रनयनोऽप्यद्भुतरूपं परिच्छेत्तुम् ॥'

इत्यादौ रूढ्यर्थमादाय पुनरुक्त्यापत्तिः । न चैवंविधपदद्वयसनभि-
 व्याहारस्यले योगरूढपदस्यावयवार्थमात्रबोधकत्वम् । तावन्नात्रस्यैव
 प्रकृतोपयोग्यतिशयविशेषसमर्पकत्वात्, इति वाच्यम् । एवमपि योग-
 रूढपदस्य रूढिगकेरनियन्त्रणेन योगार्थमात्रप्रतिपादकताया अनुपपाद-
 नादुक्तदोषस्यानुवृत्तेः । एकेनैव पदेन योगार्थरूढ्यर्थयोरुभयोरप्यावश्य-

योगोप्यायान्दशयोग्यार्थप्रतिपादकत्व रूढे कैवल्यत्वम् । रूढिशोभ्यायान्दश योग्या-
 र्थप्रतिपादकत्व योग्य कैवल्यत्वम् । परस्परप्रतिपाद्ययोरन्वययोग्यत्वे सकर
 इति फलितम् । बोधकयोरेवेतीति । भेदयोरित्यर्थः । तादृशकैवल्यविवक्षाया
 नानामावादाह—अन्ये त्विति । सकरस्य योगरूढिशब्देनैव प्रतिवेदेमैतान्तरनाह—
 चतुर्थं एवेति । एतेनाभिधापदसंबन्धेन सकरभेदनिरासः । तथा चाभिधा श्चतुर्विधेति
 भावः । सिद्धान्तनाह—अश्वपङ्का इति । हित्वर्थः । तत्र अश्वपङ्कानां मन्त्रे । तथा
 चाभिधाया रूढ्याय एव एव भेद इति भावः । अप्र शब्दे—अथेति । गीष्पति-
 रिति । राजवपनसिद्धम् । अतिशयेति । राजनिष्ठगुणाद्यतिशयेत्यर्थः । अनियन्त्रणेन
 अश्वोत्तं । प्रकरणादिसदोचकामावादिति भावः । प्रकरणादिसत्त्वे आह—एकेनै-

कयोरर्थयोरुपस्थितिमभवेन द्वितीयपदप्रयोगस्य नैरर्थक्यापत्तेश्च, इति चेत्, अत्राहुः—‘एकपदोपात्तत्वादन्तरङ्गाकाङ्क्षावगेन प्रथमं योगार्थरूढ्यर्थयोरन्वये सति समुल्लसितस्य विशिष्टार्थस्यैव पदान्तरार्थेनान्वयः । न तु तयोरेव विशकलितयोरिति यद्यपि न्यायसिद्धोऽर्थः, तथापि शक्त्यार्थस्य प्रतिपादने स्यादेवम् । लक्षणाया तु योगरूढेन योगार्थमात्र-प्रतिपादनेन न किञ्चिद्वाधकमस्ति । नापि द्वितीयपदप्रयोगस्य नैरर्थक्यम् । तथा सति रूढ्यर्थवोधनेन गतार्थेन योगरूढशब्देन प्रतिपाद्यमानस्य योगार्थस्य पङ्कजाक्षीत्यादाविव नान्तरीयकत्वशङ्कया कुर्वद्रूपताया अपहतौ प्रकृतोपयोग्यतिशयविशेषव्यञ्जनस्य पाक्षिकत्वापत्तेः । द्वितीयपदयोगे तु तेनैव रूढ्यर्थप्रतिपादने सिद्धे योगरूढपदप्रतिपाद्यस्य योगार्थस्य नान्तरीयकत्वशङ्कया अयोगात्कुर्वद्रूपत्वेन व्यङ्ग्यविशेषव्यञ्जकत्व नियमेन सिद्ध्यति । एषा पदद्वयोपादानस्थले गतिरुक्ता । यत्र तु ‘पुष्पधन्वा विजयते जगत्त्वत्करुणावशात्’ इत्यादावैकेनैव पदेन रूढ्यर्थोपस्थितिर्योगार्थद्वारा नि.सारत्वाद्यवगमश्च भवति, तत्र कविकृतमन्मथरूढपदान्तरानुपादानपूर्वकपुष्पधन्वपदोपादानप्रतिसंधानेन तदीययोगार्थं कुर्वद्रूपताधानं बोध्यम् । तदित्य द्वितीयपदस्योपादानेऽनुपादाने वा न क्षतिः । एवं जात्यन्तरविशिष्टवाचकपदसमभिव्याहारेऽपि । ‘दिशि दिशि जलजानि सन्ति कुमुदानि’ इत्यत्रापि जलजादिपदाना लक्षणया योगार्थमात्रबोधकत्वम् । योगशक्त्युल्लासितस्य तु तादृशार्थस्य रूढ्यर्थोपल्लिष्टत्वेन स्वातन्त्र्येण कुमुदादावन्वयायोगात् । इत्थमभिधा निरूपिता । अनया यं शब्दो यमर्थं बोधयति स तस्य वाचकः । इयं च यस्य

चेत्ति । आवश्यक्योरिति । पदद्वयोद्भवेनोक्तातिशयव्यञ्जनार्थमिति भावः । एकपदोपेति । अन्तरङ्गत्वाद्वा हेतुरयम् । तयो योगार्थरूढ्यर्थयो । विशकलितेति । पदान्तरार्थेनान्वय इत्यस्यानुपद । एव योगार्थमात्रबोधकत्वानुपपादनमात्रदोषमुद्धृत्य द्वितीयपदोपमुद्धरति—नापीति । तथा सति द्वितीयपदानुपादाने सति । नान्तरीयकत्वेति । मुख्यतापर्याविरत्यत्वेत्यर्थः । शङ्काया अभावे न्विद्यर्थसिद्धिरत आह—पाक्षिकेति । अत एवाग्रे नियमेनेति वक्ष्यति । जगत् कर्म । कविकृतत्वमुपादानेऽन्वेति । प्रतिसंधानेन श्रोतुरिति शेषः । इत्यत्रापि इत्यादावपि । शक्त्या न निर्वाह इत्याह—

शब्दस्य यस्मिन्नर्थेऽस्ति तस्य सोऽर्थोऽभिधेयः । स च जातिगुणाक्रियाया-
द्विच्छिन्नात्मकः । तत्र जातिगोत्वादिः सत्यानविशेषाभिव्यक्त्या प्रत्यक्ष-
सिद्धा गवादिपदानामभिधेया । अनुमानसिद्धा च प्राणरसनत्वादिर्घाणर-
सनादिपदानान् । आनन्त्याद्यभिचाराच्च व्यक्तीनामभिधेयताया अकल्प-
नात् । न च ज्ञातगोत्वादिरूपया गोत्वादिज्ञानरूपया वा प्रत्यामस्या प्रत्य-
क्षेण परिकलितासु सकलतदीयव्यक्तिष्वभिधायाः कल्पने नास्ति दोष इति
वाच्यम् । सामान्यप्रत्यासत्तेर्निराकरणात् । गौरवदोषस्यानुद्धाराच्च । एतेन
शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधाना समानप्रकारकृतयैव हेतुहेतुनद्वावा-
दगृहीतसकेतानामपि व्यक्तिविशेषाणामन्वयबोधविषयताया उपपादनेऽपि
न निस्तारः । व्यक्तीना प्रत्ययस्त्वाक्षेपाल्लक्षणया वेत्यन्यदेतत् । अयं च
जातिरूपः शब्दार्थप्राणद इत्युच्यते । प्राणं व्यवहारमोन्यत्तां ददाति
सपादयतीति व्युत्पत्तेः । तदुक्तम्—‘गौ स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौ,
गोत्वाभिसंबन्धाद्गौः’ इति । अस्वार्थः—गौ सास्त्रादिमान्धर्मा स्वरूपेण
अज्ञातगोत्वकेन धर्मस्वरूपमात्रेण न गौ न गोव्यवहारनिर्वाहकः ।
नाप्यगौ नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः । तथा सति दूरादन-
भिव्यक्तसत्सानतया गोत्वाग्रहदृश्या गवि गौरिति गोभिन्न इति वा
व्यवहारः स्यात् । स्वरूपस्याविशेषाद्धटे गौरिति गवि चागौरिति वा
व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसंबन्धाद्गोत्ववचया ज्ञानाद्गौर्गोत्र-
द्वयव्यवहार्य इति ।

योगेति । प्रत्यक्षेति । गवादीना प्रत्यक्षत्वादिति भावः । अनुमानेति । प्राणेन्द्रि-
यादीनामदीन्द्रियत्वादिति भावः । आनन्त्यादिति । अनन्तशक्तिरूपनञ्गौरवा-
दित्यर्थः । इयमान सामान्य प्रत्यामत्तिरिति नवेनाह—ज्ञातगोत्वादीति ।
सामान्यज्ञान प्रत्यामत्तिरिति नवेनाह—गोन्यादिज्ञानेति । प्रत्यक्षेण अर्थात्किञ्चन ।
गौरवदोषस्येति । द्वितीयशेषोद्धारोऽप्यायदोषस्येत्यर्थः । एतेन गौरवदोषानुद्धार-
णेण । एवकारेण समानविशेष्यरूपादिव्यवच्छेदः । तदुक्तमिति । प्रवागृहतेति
शेषः । एवमग्रेऽपि । तथा सति धर्मस्वरूपमात्रेण व्यवहारनिर्वाहकत्वाद्गौर्गौत्रे ।
गौरिति व्यवहारं इष्टापत्या आह—गोभिन्न इतीति । अविशेषादिति ।
व्यक्तिस्वरूपाणा स्वतोऽव्यवृत्तत्वादिति भावः । गौरित्यत्र विशेषज्ञानविधया तस्यो-
पशोऽपि नाप्यगौरित्यनेन व्यवहारनाशं धर्मज्ञानसापत्न्यमुच्यते । अभावज्ञानेऽपि

गुण. शुक्लादिः शुक्लादिपदानामभिधेयः । क्रिया चलनादिश्चलादिशब्दानाम् । शुक्लादीना चलनादीना च प्रतिव्यक्तिभेददर्शनादानन्त्यव्यभिचारान्या व्यक्तिशक्तिवाददोषान्यामिहापि क्लृषीकरणमिति चेत्, तथा लाघवात्प्रत्यभिज्ञाबलाच्चैकताया अभ्युपगमात् । तदुक्तम्—‘गुणक्रियायदृच्छाना वस्तुत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते’ इति । तथा च भेदप्रतीतिर्भ्रम एवेति भावः । इदमुपलक्षणम् । उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तथैव । वर्णनित्यतावादे गकाराद्युत्पत्तिविनाशप्रतीतेर्भ्रमत्वस्य स्वीकारात् । यादृच्छिकस्तु वक्रा स्वेच्छया हित्यादिशब्दाना प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सनिवेशितो धर्मः । स च ‘परम्परया व्यक्तिगतध्वरमवर्णाभिव्यक्तयोऽखण्डस्फोटः’ इत्येके । ‘आनुपूर्व्यवच्छिन्नो वर्णसमुदायः’ इत्यपरे । ‘केवलव्यक्तिरेव’ इतीतरे । तत्राद्यमतद्वये विशेषणजानाद्विशिष्टप्रत्ययः । तृतीयमते च निर्विकल्पकात्मक प्रत्ययः । तदित्थं चतुष्टयी शब्दाना प्रवृत्तिरिति दर्शनं व्यवस्थितम् । सर्वेषां शब्दानां जातिरेवार्थः । गुणक्रियाशब्दानां गुणक्रियागतायाः, यदृच्छाशब्दानां च बालवृद्धशुकाद्युदीरिततत्तच्छब्दवृत्तेस्तत्समयभिन्नार्थवृत्तेर्वा जातेरेवाभिधेयतासमवात् । इति जातिशक्तिदर्शनम् ।

अथ केयं लक्षणा, यन्मूलध्वरम निरूपितो ध्वनिः । उच्यते—

शक्यसंचन्धो लक्षणा ॥

तस्याश्चार्थोपस्थापकत्वे मुख्यार्थतावच्छेदके तात्पर्यविषयान्वयितावच्छेदकताया अभावो न तत्रम् । शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमानस्य स्वीकारात् । किं तु तात्पर्यविषयान्वये मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण मुख्यार्थप्रतियोगिकताया अभावो रूढिप्रयोजनयोरन्यतरच्च तत्रम् । मुख्या-

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्य वा हेतुत्वादित्याहुः । शङ्कते—शुक्लादीनामिति । इहापि गुणक्रियायोरभिधेयत्वेऽपि । चेदित्यस्य तत्रेति शेषः । एकताया इति । तथा च नित्यत्वमपि सिद्धमिति भावः । तथैव भ्रम एव । व्यक्तिगतोऽर्थव्यक्तिगतः । अतिरिक्तस्फोटाङ्गीकारे फलाभावादाह—आनुपूर्व्येति । वर्णानां जन्यत्वेन समुदायासमवादाह—केवलेति । दर्शनं मतम् । मतान्तरमाह—सर्वेषामिति । जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्दानामित्यर्थः । शब्दवृत्तेः परम्परया तत्रिष्टत्वकल्पने गौरवादाह—तत्तत्समयेति । बालत्वयुवत्ववृद्धत्वरूपे-

र्थान्वयानुपपत्तेः । तन्त्रत्वे तु 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र लक्षणो-
त्थानं न स्यात् । 'गङ्गाया घोष' इत्यत्र सामीप्यम्, 'मुखचन्द्र' इत्यादौ
सादृश्य, व्यतिरेकलक्षणाया विरोधः । 'आयुर्धृतम्' इत्यादौ कारणत्वाद-
यश्च सवन्धा यथायोगं लक्षणाशरीराणि ।

इयं तावद्विविधा, निरूढा प्रयोजनवती च । तत्रापि द्वितीया द्वि-
विधा, गौणी शुद्धा च । तत्राद्या सारोपा, साध्यवसाना चेति द्वि-
विधा । अन्त्या चतुर्विधा—जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था, सारोपा, साध्य-
वसाना चेति प्रयोजनवती षड्विधा सपद्यते । तत्र निरूढलक्षणाया अनु-
कूलप्रतिकूलानुलोमप्रतिलोमलावण्यादय उदाहरणम् । नीलादयश्च घ-
र्मस्य । 'अयमनुकूलः' इत्यादौ मुख्यार्थस्य कूलानुगतत्वादेर्वाधात् । अ-
नादिप्रयोगप्रवाहवशादेकवस्तुप्रवणत्वात्मना कूलानुगतादिरूपशक्यस्य सा-
दृश्येन सवन्धेनानुकूलादिशब्दैरनुगुणादयो लक्ष्यन्ते । एव नीलादिप-
दाना लाघवाद्गुणगतजातेरेव शक्यतावच्छेदकतया गुणद्रव्ययोः । 'नीलो
घट' इत्यादौ सामानाधिकरूप्येनान्वयस्यानुपपत्तेः । समवायात्मना गुण-
रूपशक्यस्य सवन्धेन नीलादिशब्दैर्गुणिनो लक्ष्यन्ते । तत्राद्यवर्गे सादृ-
श्यसवन्धेन द्वितीयवर्गे च तदितरसवन्धेन लक्षणायाः प्रवृत्तेः । निरूढा-
यामपि गौणीत्वशुद्धत्वाभ्या द्वैविध्यमामनन्ति । विषयविषयिणोः पृथङ्नि-
र्दिष्टयोरभेद आरोपः । अपृथङ्निर्दिष्टे विषये विषय्यभेदोऽध्यवसानम् ।
तत्राद्येन सहिता सारोपा । द्वितीयेन तु साध्यवसाना । उदाहरणानि च
'मुख चन्द्रः' इत्यादीनि गौण्याः सारोपायाः । 'पुरेऽसिनसौधशिखरे च-
न्द्रराजी विराजते' इत्यादीनि च तस्या साध्यवसानायाः । अत्राद्याया
विषयिप्रतिपादकैश्चन्द्रादिशब्दैर्लक्षणयोपस्थापिताना चन्द्रादिसदृशानाम-

त्यर्थं । तत्र कारणम् । व्यतिरेकलक्षणेति । 'उपहृत बहु नाम-' इत्यादी ।
यथायोग यथासम्बन्धम् । लक्षणाशरीराणीति । लक्षणाज्ञानकार्यतावच्छेदकं च ता-
दृशशक्यसवन्धप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकशाब्दशुद्धित्वमिति प्राचीनालकारिकमतम् । तदन-
न्तरं व्यञ्जनया तादृशशक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यबोध इति च । एकप्रवणत्व तदेकम-
च्छत्वम् । विषयविषयिणोरिति । उपभेदोपमानयोरित्यर्थः । भायेनारोपेण । द्वि-
तीयेन त्विति । अभ्यवसानेत्यर्थः । सद्वितेत्वस्यानुपपत्तः । तस्या इति । गौण्या इत्यर्थः ।

भेदससर्गेण मुखादिशब्दोपस्थापितैर्मुखत्वादिविशिष्टैर्मुखादिभिरन्वयः । सादृश्यरूपधर्मलक्षणया तु तेन सह मुखादीनामन्वयो न स्यात् । नामार्थयोरभेदातिरिक्तससर्गेण विशेष्यविशेषणभावस्यानुपपत्तेः । नन्वेवं सति बोधावैलक्षण्यमात्रेण चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमातो मुखं चन्द्र इति रूपकस्य कथं भेदः । न च सदृशविशेषणचन्द्रसबन्धिसबन्धाभ्यामिति वाच्यम् । बोधस्य वैलक्षण्यमात्रेण पृथगलकारताया असिद्धेः । अन्यथा मुखं चन्द्र इवेत्यत्र चन्द्रसदृशमित्येतद्गतात्पृथगलंकारतापत्तिरिति चेत्, अत्र केचित्—“रूपकस्योपमात स्वरूपसवेदनाशमादायवैलक्षण्येऽपि लक्षणाफलीमूतताद्रूप्यसवेदनमादाय वैलक्षण्य निर्वाधम् । ताद्रूप्यसवेदनं च विषये मुखादौ विषयितावच्छेदकस्य चन्द्रत्वादे सप्रत्ययः । ननु लक्षणाप्रयोज्यादपि तत्सदृशबोधात्कथं नाम ताद्रूप्यप्रत्ययः स्यात् । उपायस्याभावाद्भेदज्ञानेन प्रतिबन्धाच्च । अन्यथा चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्रापि ताद्रूप्य-
 ननु गौरवात्सदृशरूपधर्मिलक्षणा न युक्ता अत आह—सादृश्येति । तेन सादृश्येन । न स्यात्कथमपि न स्यात् । अतिरिक्तिति । अभेदेन तु वात्रात्रेति भावः । एवं सति धर्मिलक्षणयाभेदेनान्वयाङ्गीकारे सति । धर्मलक्षणया व्युत्पत्तिसकोचमङ्गीकृत्य भेदान्वये तु सादृश्यत्वमिति भावः । बोधावैलेति । उपमायामन्यभेदेनैव बोधादिति भावः । सदृशविशेषणचन्द्रसबन्धिसबन्धाभ्यामिति । सदृशे विशेषणभूतो यच्चन्द्रस्तात्सबन्धतदसबन्धाभ्या ससर्गतया भासमानाभ्यामित्यर्थः । बोधवैलक्षण्यमिति शेषः । मुखं चन्द्र इत्यत्र चन्द्रपदस्य तत्सदृशे लाक्षणिकत्वेन तस्यैकपदार्थत्वात्समर्गस्यापि लक्ष्ययत्कृतया चन्द्रसदृशयो सबन्धस्य ससर्गविधया भानम् । चन्द्रसदृशमित्यत्र तु तयोर्भिन्नपदार्थत्वेन ससर्गस्य तत्त्वेन भानमावश्यकमेवेति भावः । अन्यथा बोधवैलक्षण्यमात्रेणालंकारभेदाङ्गीकारे । मुखं चन्द्र इवेत्यत्रेति । इत्यस्यानुपमायामित्यर्थः । इत्यस्य योक्तत्वेन रूपकरीत्या ससर्गस्य तत्त्वेनाभावात् । तादृश्यवाचकत्वेऽपि तेन सह प्रतियोगिभ्य सबन्धः । चन्द्रसदृशमित्यत्र तु तत्प्रतियोगिकाश्रये लाक्षणिकतया अभेदस्य सबन्धत्वमिति स्पष्टं वैलक्षण्यम् । सदृशवाचकत्वेऽपि स्वप्रतियोगिकाश्रयत्वम् । चन्द्र इवेत्यत्र सबन्धः, तत्र तु स एवेति स्पष्टो भेद इति भावः । एतद्गतादिति । उपमालंकारादिति शेषः । ताद्रूप्यसवेदनमिति । ताद्रूप्यमात्रसवेदनमित्यर्थः । एतेन भेदाभेदोभयप्रधानोपमा असाधारणरूपेणोपमानोपमेययोर्भेदः । साधारणरूपेण त्वभेद इत्यलंकारमवैलक्षण्यविरोध इत्यपारम्भम् । उपायस्येति । अलिलक्षणान्यतरस्येत्यर्थः । तत्रापि लक्षणाद्यु, अत आह—भेदेति । अन्यथा तस्याप्रतिबन्धकत्वे । इत्यत्रापि । उपमायामपि । ताद्रूप्येति । ताद्रूप्यमात्रेत्यर्थः । एवमुपायमुक्त्वा द्वितीयहेतु खण्ड-

प्रत्ययप्रसङ्ग इति चेत्, नैवम् । ऋपस्यल इवात्राप्येकशब्दोपादानोत्पत्त्य
 व्यञ्जनस्योपायत्वाद्वैयञ्जनिकबोधस्य बाधबुद्ध्यप्रतिबध्यत्वाच्च । अथ च-
 न्द्रतत्त्वदृशयोरेवैकपदोपात्तत्वाच्चन्द्रसदृशो चन्द्रताद्रूप्यस्य प्रत्ययो यथा-
 कथंचिदस्तु, न तु मुखत्वविशिष्टे मुखे । अनुभवसिद्धश्च सर्वेषाम् 'वक्त्रे
 चन्द्रमसि स्थिते किमपरः शीतांशुरुज्जृम्भते' इत्यादौ विषये विषयित्वा-
 द्रूप्यस्य प्रत्यय इति । सत्यम् । तत्रताद्रूप्यवदभेदबुद्ध्या तत्रताद्रूप्यस्य
 सुबोधतया तस्मिन्नपि तस्य सिद्धे " इत्याहुः । अन्ये तु—“चन्द्रादिप-
 देभ्यो लक्षणया चन्द्रसदृशत्वेनापि रूपेणोपस्थितानां मुखादीनां चन्द्रत्वेन
 रूपेणैव मुखादिपदोपस्थापितैः सहाभेदान्वयबोधो जायते । तत्त्वदलक्ष-
 णाज्ञानस्य तत्त्वपदशक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति
 हेतुतायाः पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयो समानाकारत्वस्यानुभवसाक्षिकवै-
 लक्षण्यकलाक्षणिकबोधातिरिक्तविषयतायाश्च कल्पनात् । अत एव ग-
 ङ्गायां घोष इत्यत्र तदत्वेनाप्युपस्थितस्य तदस्य गङ्गात्वेनान्वयबोधस्त-
 त्पयोज्यः शैत्यपावनत्वादिप्रत्ययश्च सगच्छते । प्रकृते तु विषयिचन्द्रा-
 दिनिष्ठासाधारणगुणवत्त्वप्रत्ययः फलम् । नहि चन्द्रत्वप्रतीतिं विना मुखे
 चन्द्रत्वनियतगुणवत्त्वधी यक्योपपादयितुम् । ताद्रूप्यपदेन तदसाधारण-
 गुणवत्त्वमेव प्राचीनैरुक्तम् । इत्थं च स्वरूपसंविचिह्नत फलीभूतसवि-
 यति—वैयञ्जनीति । एतेन मुखत्वविशिष्टमुखव्यवच्छेदः । तदेवाह—न स्थिति ।
 रूपान्तरेण मुखोपस्थिते सत्त्वादाह—मुख्यत्येति । इत्यपि खण्डयति—अनुभव-
 श्चेति । तत्रताद्रूप्यवदिति । चन्द्रताद्रूप्यवत्सदृशाभेदत्वर्थः । तन्निन्दितये । तस्य ताद्रू-
 प्यप्रत्ययस्य । केचिदित्थेनैवार्थे सूचिता । तद्विज्ञे तु स्वरूपसंवेदनदृष्टवैलक्षण्यस्यापि
 समवेन तावत्पर्यन्तमननं व्यर्थमिति । अत एव भगवान्तरनाह—अन्ये न्यिति । अ-
 पिमुखत्वसमुच्चारक । रूपसंवेदलक्ष्याभेदान्वयत्वेनान्वयः । उपस्थापितैरेतस्य मुखत्वा-
 मुखधारिभिरिति शेषः । ननु लक्षणाज्ञानकार्यतावच्छेदक प्राचीनसमयतः प्राशुक्तमिति
 कथं तथा बोधोऽत आह—तत्त्वदेति । नन्वेवमपि तदुपस्थितिबोधयो समानप्रकार-
 लनियममज्ञोऽत आह—पदार्थोपति । कल्पनाया आवरणत्वात् आह—अत एवेति ।
 अपिना सुनीपन्वमसुबोधः । ननु प्रकृते फलीभावोऽत आह—प्रकृते न्यिति । नन्वेवं
 प्राचीनविरोधः । ताद्रूप्यसंवेदनस्य फलत्वस्य तदसत्त्वादत्त आह—ताद्रूप्येति ।
 तदसाधारणेति । विजातीयत्वादाह—वेदत्वर्थः । इत्थं चेति । स्वकं तथा बोधे तथा

चिकृतश्चोपमातो रूपकस्य भेदः स्फुट एव” इति वदन्ति । अपरे तु—
 “भेदकरम्बितं सादृश्यमुपमाजीवातुभूतम्, भेदाकरम्बितं च गौणसारोप-
 लक्षणाया इति स्फुटे भेदे कृतं फलकृतवैलक्षण्यपर्यन्तानुधावनेन । प-
 क्षेऽस्मिन्भेदगर्भसादृश्यप्रतिपत्तेस्ताद्रूप्यप्रतीतिः । कथं नाम फलं भवितु-
 नीष्टे, इत्यनुपपत्तिं परिहर्तुमायामोऽपि नापततीत्यपरमनुकूलम्” इत्य-
 प्याहुः । तदित्यं प्राचामाशयो मतभेदेन वर्णित ।

नव्यास्तु—“भुक्तं चन्द्रः, वाहीको गौ, इत्यादौ चन्द्रादीना मुखादि-
 मि. सह समवति लक्षणा विनैवामेदमसर्गेणान्वयबोध । बाधनिश्चय-
 प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनाहार्यत्वस्येव शाब्दान्वयस्यापि निवेश्यत्वात् ।
 अत एव ‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्द करोति हि’ इति
 प्राचां प्रवादोऽपि सगच्छते । न च वहिना सिञ्चति इत्यतो वाक्यादपि
 शाब्दबोधापत्तिः । योग्यताज्ञानविरहात् । मुख चन्द्रः, गौर्वाहीक, इ-
 त्यादौ त्विष्टचमत्कारप्रयोजकताज्ञानाधीनाया इच्छाया सत्त्वादाहार्ययो-
 म्यताज्ञानसाम्राज्यम् । अत एव शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वोक्तिः
 प्राचां सगच्छते । आहार्य एव वा भेदान्वयबोधोऽस्तु । मास्तु बाधबुद्धि-
 प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शाब्दान्वयत्वम् । मा चास्तु शाब्दबुद्धौ योग्य-
 ताज्ञानस्य कारणत्वम् । आहार्यं प्रात्यक्षिकमेवेति नियमश्चावश्यं मुख-

फलेऽङ्गीक्रियमाने चेत्यर्थः । उपमातो रूपकस्येति । उपमाया तथा बोधाभावात्सा-
 धारणस्यैव गुणस्य प्रतीतेश्चेति भावः । अत्रापि पक्षेऽर्थाव सुवयन्मतान्तरमाह—अपरे
 त्विति । करम्बितं विशिष्टम् । सादृश्यस्य धर्मरूपवेऽतिरिक्तत्वे च भेदागर्भत्वादिति
 भावः । जीवातुर्जावनौषधम् । स्फुटे भेद इति । उपमाया चन्द्रमित्र चन्द्रसदृशमिति
 बोधः । रूपके तु चन्द्रसदृशमित्येवेति भावः । पक्षेऽस्मिन्निवृत्त्यापरमित्यनेनान्वयः ।
 ननु मुखं न चन्द्र इत्यादि बाधज्ञानसत्त्वेन कथं तथा बोधोऽन आह—धाधेति । मना-
 ह्यर्थेति । तन्सत्त्वेऽपीच्छारूपत्वेन क्रवशादाहार्यस्य जायमानत्वादिति भावः । न चेत्यस्यैव-
 मिति शेषः । शाब्दान्वयनिवेशे इति तदर्थः । नन्वेव प्रकृतेऽपि योग्यताज्ञानाभावात्कथं
 बोधोऽत आह—मुखमिति । अत एवाहार्ययोग्यताज्ञानसत्त्वादेव । शाब्दबोधे शाब्द-
 बोधत्वावच्छिन्ने । बाधवान्मतान्तरमाह—आहार्य एव वेति । मा चास्त्यिति ।
 वहिना सिञ्चतीत्यादावप्याहार्यज्ञानस्येष्टत्वादिति भावः । अस्योभयत्रान्वयः । उक्तं
 द्रव्यमिति—अवश्यं चेत्यादिना । अभेदेत्सहाहार्यत्वादि । एवञ्चवच्छेदमाह—न

चन्द्र इत्यादौ परानिमत्तसारोपलक्षणोदाहरणे वाच्यार्थगोरेवामेदान्वयो-
ऽभ्युपगन्तव्यः । न तु वाच्यलक्ष्ययो । अन्यथा 'राजनारायणं लक्ष्मी-
स्त्वामालिङ्गति निर्भरम्', 'पादाम्बुज भवतु मे विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जि-
तमनोहरमन्दित्राया ' इत्यादौ क्रमेणोपमारूपकयोरपनितविशेषणसना-
सार्धानयोर्लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरत्वयोरनुपपत्तिर्निर्गा-
यिका रूपकोपमयो प्राचीनैस्तत्र तत्रोपनिबद्धा विरुद्धा स्यात् । बाध-
पथे उपमाया इव रूपकस्यापि स्त्रीकारे बाधकस्य तुल्यतया तन्निर्गा-
यकताया अमगते । द्वितीयपथे रूपकस्यापि स्त्रीकारे बाधकानावेन
तन्निवर्तकताया अयोगात् । न च मुखचन्द्रादौ समाप्ते क्वचिदस्तु नाम
प्रागुक्तरात्वा लक्षणा विनापि बोधोपपत्तिः, व्याप्ते तु लक्षणाया नास्ति
बाधकमिति वाच्यम् । 'कृपया मुषया सिञ्च हरे मां तापमूर्च्छितम्'
इत्यादौ व्याप्तेऽप्यनुपपत्तेः । न च सिञ्चतेरपि विषयीकरणे लक्षणाया ना-
नुपपत्तिः । उद्येक्षायतिरिक्तातिशयोक्त्यपहवादिष्विवाहार्यज्ञानेनोपपत्तौ
लक्षणायां बीजाभावादानुभवविरोधाच्च । अपि चोपमानवाचकस्य चन्द्र-
दिपदन्य रूपके उपमानसदृशे लक्षणा इति हि प्राचां समयः । तत्र
च लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यम् । तच्च समानधर्मरूपम् । स च लक्ष्यांशे
सुन्दरत्वत्वादिना (१) विशेषरूपेण प्रतीयते, उदाहो ज्ञानान्यरूपेण ।
नाथः । सुन्दरं सुखं चन्द्र इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तेः । न चैवनादात्तुपात्तधर्मके
रूपके तद्वर्मातिरिक्तो धर्म एव लक्ष्यतावच्छेदकानुत्सादृश्यरूप इति
वाच्यम् । अनुभवविरोधात् ।

त्विति । अन्यथा वैपरीत्यादौकारे । विरुद्धत्वान्वान्दव । उपनितविशेषणेति ।
'उपनितं व्याप्रादिभिः' । 'अपूरुष्यं सद्यश्च' इतीत्यर्थः । तत्र तयो स्त्रीकारे वा तदनु-
पपत्तिः सा वैपरीत्ये निर्मासिके लक्षणार्थः (१) । बाधकस्य तत्कर्तृकादिभ्योऽनुपपत्तिः ।
बाधकानावेन तादृशाननोहरत्वात्तन्वामावेन । प्रागुक्तेति । प्राचीनोक्तेत्यर्थः । ना-
स्ति बाधकमिति । प्राचाऽनुपपत्तादिति भावः । सिञ्चतेरिति । अग्निरित्यर्थः ।
उद्येक्षेति । अत्र तु तथा स्तुतिश्रुत्या तथा स्तुतीयविशेषणम् । विदितमनाविरहादाह—
अनुभवमिति । तत्र विदिततादाह—अपि चेति । स च समानधर्मश्च । एवमादौ इ-
त्यादिसिद्धम् । अत्रादिशब्दस्य प्रकाशपर्यन्तात्तन्वोऽप्यनुपपत्तेः—इत्यादौ । तद-

‘अङ्कितान्यक्षसघातैः सरोगाणि सदैव हि ।

शरीरिणा शरीराणि कमलानि न सशयः ॥’

इत्यादौ श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितधर्मं विना धर्मान्तरस्य सर्वथैवास्फु-
र्तेश्च । नान्त्य । सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेनोपमात्वापत्तेः । न च सा-
दृश्यस्य वाच्यतायामेवोपमाव्यपदेशः । ‘नलिनप्रतिपक्षमाननम्’ इत्यादौ
तदभावापत्तेः । किं च ‘विद्वन्मानसहंस-’ इत्यादौ श्लिष्टपरम्परितरु-
पके श्लेषनिष्पत्तौ श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानेन मानसवासित्वरूपे भूपहंसयोः
सादृश्ये सिद्धे सदृशलक्षणामूलस्य भूपे हसरूपकस्य सिद्धिः । तस्यां च
सत्या सरोमनोरूपार्थद्वयाभिधानलक्षणस्य श्लेषस्य निष्पत्तिरिति परस्पर-
श्रयः । नहि रूपकास्फूर्तौ सरोरूपेऽर्थे मानसशब्दस्य तात्पर्यं वेद-
यितुं किञ्चित्प्रमाणमवतरति । स्फुरिते तु रूपके तद्वटकसादृश्यान्यथानु-
पत्तिरूपेण प्रमाणेनार्थद्वयाभेदयोषफलकस्य तदुभयप्रतिपादनात्मनः श्ले-
षस्य निष्पत्तिः । अतो नामार्थयोरभेदान्वयसरणिरेव रूपकस्थले रम-
णीया । सदृशलक्षणायाः फल रूपके ताद्रूप्यप्रत्यय इत्यपि न हृदयं-
गमम् । तत्सदृश इति शब्दात्सादृश्यप्रत्यये सत्यपि ताद्रूप्यप्रत्यया-
पत्तेः” इत्याहुः ।

मिति । उपात्तधर्मान्याह्लादकत्वादिरेत्वर्थं । तथा नुभवे विसवादादाह—अङ्कितानीति ।
अक्षणीन्द्रियाणि, अक्षा पञ्चाक्षाश्च । तत्समूहैर्ब्याप्तानि । रोगसहितानि, सरोगामी-
नीत्यर्थं । श्लेषेति । शब्दश्लेषनिमित्तको यो विशेषणार्थयोरभेदाध्यवसायस्तद्विषयी-
भूतो यो धर्मस्त्वयाप्तत्वसरोगतत्वरूपत्वमित्यर्थं । एवमप्येऽपि । एव चात्र पौनरुक्त्य
दृष्टमिति भावः । शब्दोपात्तेति । लक्षणयेति भावः । तथा च रूपकोच्छेदापत्ति-
रिति भावः । वाच्यतायामेवेति । शक्त्येति भावः । तदभावेति । प्रतिपक्षश-
ब्दस्य न सादृश्ये शक्तिः । किं तु लक्षणेति भावः । इहापत्तावाह— किं चेति । वि-
द्वदिति । ‘विद्वन्मानसहंस वैरिचमलासकोवशोतद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्त्री-
कारवैशानरः । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्रारम्भात्मीम प्रभो साम्राज्य वरवीर वत्सर-
शत वैरिचमुच्चैः क्रिया ॥’ इत्यादावित्यर्थः । अत्र मानसमेव मानसमित्तादिश्लेषे । त-
स्या रूपकत्वेदौ । तद्वटकेति । लक्ष्यतावच्छेदकत्वर्थः । अर्थद्वयेति । सरोमनोरु-
पेत्यादि । प्राचोक्तमन्यत्खण्डयति—सदृशेति । नास्ति लक्षणेतीति । मास्तु लक्षणा ।

अत्रेदं विचार्यते—यत्तावदुच्यते नानार्थयोरभेदान्वयबोधेनैवोपपत्तौ रूपके नास्ति लक्षणेति तत्र चमत्कारिसाधारणधर्मानुपस्थितिदशायां उपनालकारस्यैव रूपकालकारस्यापि नास्ति निष्पत्तिश्चमत्कारो वेति सकल-हृदयसिद्धम् । कथमन्यथा 'भारत नाकमण्डलम्', 'नगरं त्रिधुमण्डलम्' इत्यादिवाक्यध्रुवणानन्तरमनुष्मिपन्त्या रूपकप्रतिपत्ते सुपूर्वालंकृतमकलकलादिगद्गदश्रवणोत्तरमेव समुन्मेष सर्वेषाम् । इत्थमेव च मुखं चन्द्र इत्यादिप्रसिद्धोदाहरणेऽपि । इयास्तु विशेष.—यदेकत्र साधारणो धर्मप्रसिद्धतया नियमतः स स्वबोधकश्रुतिं नापेक्षते । इतरत्र त्वप्रसिद्धतया तथा । एवं स्थिते साधारणधर्मवस्त्वरूपं सादृश्यं यदि रूपकमर्ध्यं न प्रविशेत्तदा कथमिव धर्मविशेषानुपस्थितिदशायां रूपकं न पर्यवस्येत् । चमत्कारं वा न जनयेत् । उपमानोपमेययोराहार्यभेदबुद्धेरनन्यापेक्षपर्यवसानायाः साम्राज्यात् । न चाहार्यपदार्थद्वयाभेदबुद्धौ तच्चमत्कारे वा साधारणधर्मविशेषज्ञानं प्रयोजकमिति शक्यं वक्तुम् ।

‘यद्यनुष्णो भवेद्द्विहिर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्वादप्यसत्यवाक् ॥’

इत्यादौ साधारणधर्मस्याप्रत्ययेऽपि बहुधनुष्णत्वादीनामभेदप्रत्ययोपगतेः । न चोपमानोपमेयस्य एवायं नवीनो विशेष इति वाच्यम् । ईदृशविशे-

नानार्थयोर्भावेदान्वय एवास्तु । न च बाधज्ञानं प्रतिबन्धकम् । सादृश्यज्ञानरूपदोषस्योत्तेजकत्वात् । एतज्ज्ञानं च प्रसिद्धसादृश्यकस्थले साधारणधर्मानुपादाने एकसंबन्धिहानादपरसंबन्धित्तरणन्यायेन । साधारणधर्मस्मृतौ दोषविशेषसहकारेण शब्दादभेदप्रत्यय-शङ्के पोतत्वाभावनिक्षेपे काचकामलादिदोषेण तत्पीतत्वप्रत्यक्षवत् । रूपके आहार्यबुद्धिरिति प्राचीनव्यवहारे वाप्यबुद्धिकाष्ठिकाष्ठिकाष्ठिकलनात्रे आहार्यपदं लाक्षणिकम् । इव-शब्दादिसमन्वित्याहारे तु तेन भेदगर्भसादृश्यस्वैवोपस्थापनाप्राभेदप्रतीतिरिति मनःप्रतिभाति । तत्र दोषं वक्तुमाह—तत्रेत्यादिना । चमत्कारो च साधारणधर्मस्तदनुपेक्ष्य । उभयत्र क्रमेण साधारणधर्ममाह—सुपूर्वेति । देवालकृतत्वपण्डितालकृतत्वसकलकलात्वं चेत्यर्थः । कटा पोटगो भागं कौशलं च । एतत्र प्रसिद्धोदाहरणम् । इतरप्राप्रसिद्धोदाहरणे तु । तथेति । नियमेन स्वबोधकश्रुतिनपेक्षत इत्यर्थः । कथमिव कथमपि । अनन्यापेक्षेति । रूपकस्य तु धर्मविशेषोपस्थित्यपेक्षं पर्यवसानमिति भावः । विशेषज्ञानमिति । तथा च तदभावादभेदबुद्धिरपि न स्यादिति भावः । बहुधनुष्णेति । बहुपादावनुष्णाधर्मप्रतीतिरित्यर्थः । न चोपमेति । बहुधनुष्ण-

षकल्पने मानाभावात् । साधारणधर्मानुपस्थितिदशायामपि 'मुखं यदि चन्द्र. स्यात्तदा भूम्यवस्थितं न स्यात्' इत्यादौ तादृशप्रतीत्युपगमाच्च । ननु रूपकप्रतीतेरुपमानाभेदविषयत्वविरहे 'सिंहेन सदृशो नायं किं तु सिंहो नराधिपः' इत्यादौ निषेध्यविधेययोरसगतिरिति चेत्, न । अनुपदमेव प्राचीनमतद्वयेऽपि रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तेः स्वीकारस्य प्रतिपादनात् ।

अथ विधेयकोटौ प्राचा मते सादृश्यस्यापि प्रविष्टतया तन्निषेधानुपपत्तिस्तथापि स्थितैवेति चेत्, भेदघटितसादृश्यरूपाया उपमाया एव निषेध्यत्वात् तिरोभूतभेदसादृश्यलक्षणस्य रूपकस्य विधेयत्वाच्च नानुपपत्तिः । यदप्युक्त रूपके लक्षणास्वीकारे 'राजनारायणम्' इत्यत्र 'पादाम्बुजम्' इत्यत्र चोपमारूपकयोर्बाधकतया रूपकोपमयोर्निर्णायकतया च लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमञ्जुमञ्जीरशिञ्जितत्वयोरनुपपत्तिः प्राचीनैरुक्ता विरुद्धा स्यादित्यादि, तदपि न । रूपके उपमानतावच्छेदकरूपेण तत्सदृशप्रत्ययस्योपपादितत्वेन 'राजनारायणम्' इत्यादौ विशेषणसमासायत्तस्य रूपकस्य स्वीकारे प्रधानीभूतोत्तरपदार्थस्य नारायणसदृशस्यापि नारायणत्वेनैव प्रतीतेर्लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनकर्मताया अनुपपत्तेरभावात् । उपमाया उपमितसमासायत्तायाः स्वीकारे तु प्रधानीभूतपूर्वपदार्थस्य राज्ञो राजत्वेनैव प्रत्ययात्तादृशकर्मताया अनुपपत्तेः । 'पादाम्बुजम्' इत्यादावपि रूपकस्य स्वीकारे प्रधानीभूतोत्तरपदास्यार्थम्याम्बुजसदृशस्याम्बुजत्वेनैव प्रतीते-

दीना तु नोपमानोपमेयत्वम् । अत एव तत्र रूपकादिकं न । अभेदबुद्धिस्तु तत्रास्तीति भावः । न लन्वयानुपपत्तिरेव मानं तत्राह—साधारणेति । तादृशेति । उपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयो रूपकसत्त्वेनाभेदप्रतीत्यङ्गीकारादित्यर्थः । तस्मादभेदबुद्धौ तस्य प्रयोजकत्वस्य दुर्वचतया सैव स्यात् । रूपकं न पर्यवस्येत् । अतस्तदुपस्थित्यर्थं लक्षणावश्यमाश्रयणीयेति भावः । तत्र गङ्गते—ननु रूपकेति । विरहे इति । नामार्थयोरभेदान्वय इति सरणनङ्गीकारे इत्यर्थः । विधेयकोटाविति । सिंहो नराधिपः' इत्यादावित्यर्थः । तथापि ताद्रूप्यप्रतिपत्त्यङ्गीकारेऽपि । एवेन सादृश्यस्य विधिनिषेधव्यावृत्तिः । तिरोभूतभेदेति बहुव्रीहिः । सादृश्येति । सादृश्यरूपस्येत्यर्थः । विशेषणसमासेति । मयूरव्यसक इति समासेत्यर्थः । उपमितसमासेति । 'उपमित व्याप्रादि—' इति समासेत्यर्थः । तादृशेति । लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनेत्यर्थः । तस्या इति । मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितम-

मैत्रुमञ्जीरशिक्षितमनोहरताया अनुपपत्तेः । उपमितसमासायचोपमायां तु प्रधानस्य पादस्य पादत्वेनैव प्रतीतस्य नास्ति तस्या अनुपपत्तिरिति न कोऽपि दोषः । न चोपमितसमासे पूर्वपदार्थस्योपमेयस्योपमेयतावच्छेदकतयैव प्रतीतिरिति न युक्तम् । 'वक्रे चन्द्रमसि' इति प्रागुक्तरूपक इवोपमानताद्रूप्यवदभेदबुद्ध्या तत्ताद्रूप्यस्यात्रापि प्रतिपत्तुं शक्यत्वाल्लक्षणायास्तुल्यत्वादिति वाच्यम् । उपमितसमासे भेदघटितसादृश्यस्य लक्ष्यकोटिप्रविष्टतया वैलक्षण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यदप्युक्तं सादृश्यस्य शब्देनोपादानादुपमात्वापत्तिरिति, तदपि न । भेदाकरम्भितसादृश्यविशिष्टस्य रूपके लक्ष्यत्वादुपमाव्यपदेशस्याप्रसक्तेः । 'सादृश्यमुपमा भेदे' इति तत्सिद्धान्तात् । ननु यत्र भेदघटितसादृश्यवति वक्रा लक्षणया मुखं चन्द्र इति प्रयुक्तं तत्र तथाप्युपमालङ्कारापत्तिः स्यित्तैवेति चेत्, भेदघटितसादृश्यप्रतिपिपादधिपाकाले लक्षणया तद्वति शब्दप्रयोगस्य विरुद्धत्वात् । लक्षणायास्ताद्रूप्यप्रतिपिपादधिपाधीनत्वात् । नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य रूढिव्यतिरिक्तया लक्षणयार्थं प्रतिपादयन्त्यार्याः । भेदताद्रूप्ययोर्विप्रतिपिद्धत्वेन युगपत्प्रतिपत्तुबुद्ध्युपारोहासमवाच्च । अथोपमितसमासे पुरुषव्याघ्र इत्यादावुत्तरपदस्य स्वार्थसदृशे लक्षणैवोपगन्तव्या । अन्यथा बोधकाभावेन समासे सादृश्यप्रत्ययो न स्यात् । न च व्याघ्र इवेतीवशब्दस्तद्व्योपक इति वाच्यम् । तस्य समासे सवन्धाभावात् । सति च सवन्धे तन्निवृत्तेरयोगात् । निवर्तकशास्त्राभावात् । विग्रहवाक्यगतस्त्विवगण्डः स्वघटितवाक्यस्योपमाप्रतिपादकत्वं सपादयितुमीष्टे, न वाक्यान्तरस्य । तस्य विवरणत्वानुपपत्तेश्च । नहि विवरणीयवाक्यगतश-

नोहरताया इत्यर्थः । उपमानताद्रूप्येति । उपमानसदृशयोरेकपदोपात्तनेनोपमानताद्रूप्यवत्साभेदबुद्ध्या उपमेये उपमानताद्रूप्यस्योपमायामपि शान्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—लक्षणेति । रूपरे इवोपमितसमासे वाचनेवगच्छन्त्याभावेन लक्षणसदृशेन तस्या समत्वादित्यर्थः । भेदाकरन्वीति । भेदागिणित्यर्थः । दोशान्तरमाह—भेदेति । संयन्धाभावादिति । द्वयोरेव पदयो समासादिति भावः । अभ्युपेत्याह—सति चेति । उपमाप्रतीतिः । उपमालङ्कारप्रतीत्यर्थः । वाक्यान्तरस्य समासवाक्यस्य । ननु समासे मानु सादृश्यप्रतीतिरित आह—तस्येति । विग्रहवाक्यस्येत्यर्थः । इत्य च

द्वाप्रतिपाद्यस्यार्थस्य विवरणं युज्यते । इत्थं च लक्षणाया एवाभ्युपगम्यतया सत्या च तत्प्रयोजनीभूतताद्रूप्यप्रतिपत्तौ कथमुपमा द्विल्लता तत्र प्राचीनैरुक्तेति चेत्, अत्रोच्यते—उपमितसमासस्य भेदघटितोपमानसादृश्यविशिष्टोपमेये शक्तेस्तद्वटकीभूतोपमानशब्दस्य भेदघटितसादृश्यविशिष्टे निरूढलक्षणाया वा स्वीकाराददोषः । इयमेव निपातानामिवादीना द्योतकतानये मुखं चन्द्र इवेत्यादौ वाचकलुप्तायामुपमाया च गतिरनुसरणीया । वाचकलोपस्तूपमानाद्यकरम्भितसादृश्यतद्विशिष्टान्यतरप्रतिपादकशब्दशून्यत्वादुपपादनीयः । यच्च 'विद्वन्मानस—' इत्यत्र दूषणमभिहितं तद्रूपकरकरणे परिहरिष्यते । यदप्युक्तं रूपके सदृशलक्षणायाः फलं ताद्रूप्यप्रत्ययो न युज्यते । तत्सदृश इति शब्दजबोधानन्तरमपि तथा प्रत्ययापत्तेरिति, तत्र । तत्सदृश इत्यत्र लक्षणाया अभावेन ताद्रूप्यप्रत्ययस्थापादानायोगात् । ताद्रूप्यप्रत्ययो लक्षणायाः फलमिति प्राचा समयः । महाभाष्यादिग्रन्थानामस्मिन्नेवानुकूलत्वाच्च । नव्यनये तु तेषामाकुलीभावः स्यादिति दिक् ।

उक्तदोषे चेत्पर्यं । द्विल्लतेति । उक्तीत्या धर्मवाचकयोः सत्त्वेन कथं धर्मवाचकलुप्तोक्त्यर्थः । विशिष्टशब्दौ गौरवादाह—तद्वटकीति । भेदघटितेति । तथा च साधारणधर्माभावाद्दर्मलक्षणं सुस्थम् । नन्वेवमपि ताद्रूप्यप्रतीत्या कथं धर्मलक्षणवगत आह—निरूढलक्षणेति । इयमेवेति । उक्तैव गतिरित्यर्थः । धर्मलुप्तोदाहरणमाह—मुखं चन्द्र इवेति । वाचकलुप्तायामिति । तद्विद्वौरीत्यादावित्यर्थः । नन्वेवमपि सादृश्यवाचकस्योपमानशब्दस्यैव सत्त्वात्कथं वाचकलुप्तत्वमत आह—वाचकेति । वाक्ये इवानुपादाने वाचकलुप्तत्वात्सादृश्येति (?) । समसदृशाद्यप्रयोगे तत्त्वायाह—तद्विशिष्टेति । सादृश्याविशिष्टेत्यर्थः । परिहरिष्यत इति । अयं भावः—उपमेयोपमानयोरेभेद एव रूपकमिति मते सादृश्यज्ञानमूलकाभेदप्रतीतिविषय एव सः । एव च 'पौरुषाब्धेस्तरङ्ग । प्रत्यर्थिवशोत्त्वनविजयकरिप्रौढदानाम्नुपपद्य खड्गो मालवस्य' इत्यादौ खड्गशब्दात्प्रतीयमानदानाम्नुपपदाभेदे प्रत्यर्थिषु वशाभेदप्रतीतिमूलकतन्मातिसवन्धित्वरूपं साधर्म्यं मूलम् । प्रत्यर्थिषु वशाभेदे च खड्गे दानाम्नुपपदाभेदप्रतीतिमूलकतद्भ्रज्यमानत्वम् । तस्मादवश्यं रूपके लक्षणा । तथेति । ताद्रूप्येत्यर्थः । रूपके लक्षणा । अत्र युक्तयन्तरमाह—महाभाष्यादीति । तथा च 'पुयोगादाक्ष्यायाम्' इति सूत्रे भाष्यम्—'भिन्नानामभेदाभावात्, 'कथं पुनस्तस्मिन् स इत्येतद्भवति' । चतुर्भिः प्रकारैस्ताद्रूप्यमारोप्यते, न तु सुहृद्यम् । तात्स्थ्यात्, तादर्थ्यात्, तात्सामीप्यात्, तत्साहचर्यात्, इति । तात्स्थ्यात्

“साध्यवसानाया च ‘चन्द्रराजो विराजते’ इत्यादौ चन्द्रादिशब्दै-
लक्षणया मुखत्वेनोपस्थापितस्यापि मुखादे. शाब्दबोधश्चन्द्रत्वादिना भवति,
लक्षणाज्ञानस्यैव माहात्म्यात्” इत्येके । “लक्षणया मुखत्वेन मुखादे.
शाब्दबोधे वृत्ते व्यञ्जनयैकशब्दोपात्तत्वप्रादुर्भूतया चन्द्रत्वेन बोधः”
इत्यपरे । मतद्वयेऽप्यस्मिन्मुखादौ चन्द्रत्वभानसामग्र्या मुखत्वादे. स्वध-
र्मस्य भान न निवार्यते । इत्थं चैकस्मिन्धर्मिणि चन्द्रत्वादीना मुखत्वादी-
ना च साक्षाद्भानमेव सारोपातोऽस्या विच्छेदकम् । अपरे तु “निवार्यत
एव विरुद्धभानसामग्र्या स्वधर्मस्य भानम् । रजतत्वभानसामग्र्या शुक्ति-
त्वस्याभानात्” इति वदन्ति । मतेऽस्मिन्विषयतावच्छेदकास्फूर्तिस्तथा ।
वस्तुतस्तु साध्यवसानाया विषयतावच्छेदकधर्मभानं यदि सहृदयहृद्यप्रमा-
णकं तदा तद्वारणाय कारणकल्पनानुचितैव । शुक्तिरजतभानस्यले तु
शुक्तित्वेन भाते पुरोवर्तिनि रजतत्वभानस्य सर्वथैव विरुद्धत्वाद्रजतत्वमा-
नसमये शुक्तित्वभाननिवारणमावश्यकम् । न चेहापि तथा । अनुभवविरु-
द्धत्वात् । यदि तु तन्न प्रामाणिकं तदा सोचितैव ।

अथास्य प्रागभिहितलक्षणस्य काव्यात्मनो व्यङ्ग्यस्य रमणीयताप्रयो-
जका अलंकारा निरूप्यन्ते—

मया हसन्ति । तादृम्यांशया—जटो ब्रह्मदत्त । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि
तानि क्रियन्ते तत्सामीप्याशया—गङ्गाया घोष । तत्साहचर्याशया ‘कुन्तान्प्रवेशम्’
इति । लक्षणाभाववादिनापि कथमन्योन्याश्रय परिहार्यं । किमर्थं वा श्लिष्टपर्यन्तानु-
धावनं नदीनैर्दोक्षितै वृत्तमिति चिन्त्यमिति । अयमेव दिग्दर्शनं इति बोध्यम् । माहा-
त्म्यादिति । समानप्रकारकलनियमस्य लाक्षणिकबोधान्यबोधविषयकत्वस्य प्रागुक्त-
त्वादिति भावः । नियमाङ्गीकृतमतमाह—लक्षणेति । इदमपि प्रागुक्तम् । मुखत्वा-
दीनां चेति । एकपदोपस्थाप्यानामिति बोध्यम् । साक्षादिति । सारोपाया तु
चन्द्रत्वस्य चन्द्रसदृशे भानद्वारा तत्र भानमिति परम्परया तद्भानमिति भावः । अस्या
इति साध्यवसानाया भेदकमित्यर्थः । एकधर्म्यधिकरणकोभयभानं तु समानमिति भावः ।
विषयतावच्छेदकेति । लक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः । अचित्तर्धव पाठः । लक्ष्यतावच्छे-
दकं च साधारणधर्मरूपमाहादकत्वादेवैतन्मते बोध्यम् । तथेति । ततो भेदिकेत्यर्थः ।
अधोपमा—काव्यात्मन इति । भेदे पठ्येयम् । काव्यात्मनो यद्यङ्गं तसेत्यर्थः । यद्वा
काव्यात्मन इत्यलंकारा इत्यनेनान्वेति । तत्सामान्यलक्षणमाह—व्यङ्ग्यस्य रमणीय-

तत्रापि विपुलालंकारान्तर्वेतिन्युपमा तावद्विचार्थते—

सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालंकरितः ॥

सौन्दर्यं च चमत्कृत्याधायकत्वम् । चमत्कृतिरानन्दविशेषः सहृदय-
हृदयप्रमाणकः । अनन्वये च 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादौ सादृश्यस्य
द्वितीयसन्नह्यचारिनिवर्तनमात्रार्थमुपात्तत्वेन स्वयमप्रतिष्ठानादचमत्कारि-
तैव । अत एव तस्यान्वयाभावादनन्वयं तमाहुः । व्यतिरेके 'तवाननस्य
तुलना दधातु जलज कथम्' इत्यादौ चमत्कारिणो निषेधस्य निरूपणाय
प्रतियोगिनः सादृश्यस्य निरूपणमचमत्कारकमेव । एवमभेदप्रधानेष्वपि
रूपकापह्नुतिपरिणामभ्रान्तिमदुल्लेखादिषु, भेदप्रधानेषु दृष्टान्तप्रतिवस्तू-
पमादीपकतुल्ययोगितादिषु चमत्कारिषु तत्तन्निष्पादकतयावस्थितस्यापि
सादृश्यस्य चमत्कारिताविरहेण नास्त्युपमालंकरित्वम् । मुखमिव चन्द्र
इति प्रतीपे, चन्द्र इव मुख मुख इव चन्द्र इत्युपमेयोपमाया च सादृश्य-
स्य चमत्कारित्वान्नातिप्रसङ्गः शङ्कनीयः । तयोः सम्राह्यत्वात् । ननु

तेत्यादि । तत्रापि तेवपि । विपुलेति । बहिलयं । वाक्यार्थोपस्कारकमित्यलंकारस्य ।
सुन्दरमित्यस्य व्याख्येयमाह—अनन्वये चेति । सामान्यलक्षणप्राप्तम् । सन्नह्यचा-
रिति । सदृशेत्वर्थः । स्वयमिति । स्वस्यापर्यवसानादित्यर्थः । अत एव स्वार्थबोधने
तात्पर्याभावादेव । तस्य सादृश्यम् । द्वितीयं तदाह—व्यतिरेक इति । अन्यदपि
तदाह—एवमिति । अनन्वयव्यतिरेकयोरिवेत्यर्थः । तत्तन्निष्पादकेति । अभेदा-
पह्वादिनिष्पादकेत्यर्थः । तयोन्वाहस्यप्रतीपोपमेयोपमानयोः । सम्राह्यत्वादिति ।
चित्रमीमांसोक्तोपमालक्षणदूषणावसरे इति भावः । नव्यास्तु "यत्र चन्द्राद्युपमानप्रति-
योगिकत्वसादृश्यानुयोगिकत्वबुद्धिकृतश्चमत्कारस्तत्रोपमालंकारत्वम् । अनन्वये तु न
स्वसादृश्यबुद्धिकृतं स, किं तु निरूपणत्वबुद्धिकृतं इति नोपमालम् । उपमेयोपमाया-
मपि न परस्परसादृश्यबुद्धिकृतं स, किं त्वनयोरेव साम्यं न तृतीय एतत्सदृश इति
बुद्धिकृतं इति तस्यामपि न तत्त्वम् । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपेऽपि मुखेऽदौ सादृश्य-
प्रतियोगिकत्वबुद्धिकृतं एव स, न तदनुयोगिकत्वबुद्धिकृतं इति तत्रापि न तत्त्वम् ।
'अहमेव गुरुः—' इति प्रतीपेऽपि उपमानान्तरिस्कृतत्वकृतं एव स, न तु सादृश्यबुद्धि-
कृतं इति न तत्रापि तत्त्वम् । अलंकारभेदे च चमत्कारनिदानभेद एव निदानम् ।
रूपकोत्प्रेक्षादौ तथा ह्युत्पत्त्यात्, सहृदयानुभवसाक्षिकत्वाच्च । एतेन सादृश्यस्याप्रतिष्ठाने
यदि सादृश्याप्रतीतिस्वर्णानुभवविरोधः । यदि भेदार्थं तदप्रतीतिसदा भेदाशनिवेशेन
तद्विपर्यये किं फलम् । उपमेयोपमावत्तस्याप्यवस्तूपमालंकरित्वमित्यलंकारत्वम्" इत्याहुः । उपमा-

‘त्वयि क्रोपोपमा भाति सुधाशाविव पावक’ इत्यादावुपमानन्यात्यन्तमसं-
भावितत्वात्सादृश्यमेव न तावत्प्रतिपत्तुं शक्यम्, चमत्कारस्तु पुनः केन
स्यादिति चेत्, कविना हि खण्ड्य पदार्थोपस्थितिमता खेच्छना नना-
वितत्वेनाकारेण चन्द्राधिकरणक्रमनलं प्रकल्प्य तेन नह साम्यन्यापि
वरूपने बाधकाभावात् । कल्पितमसत्सादृश्यं कथं चमत्कारजनकमिति तु
न वाच्यम् । परमसुकुमारीभवत्कनकनिर्मिताङ्ग्या मणिमयदृशनकान्तिनि-
र्वासितध्वान्ताया कान्ताया भावनया पुरोऽवस्थापिताया जालिङ्गदन्वा-
ह्यजननत्वदर्शनात् । उपमानोपमेययो समत्वस्य लक्षणे प्रवेशाभावा-
त्त्र दोषलेशोऽपि ।

अत एव

‘स्तनाभोगे पतन्भाति क्रपोलत्कुटिलोऽलक ।

शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरग ॥’

इत्यादावपि नानुपपत्तिः । परे तु अन्याः कल्पितोपमाया उपमानान्तरा-
भावावफलकत्वेनालंकारान्तरतामाहुः । तत्र । सादृश्यन्य चमत्कारितयो-
पमान्तर्भावस्यैवोचितत्वात् । सनिवृत्तत्वस्य लक्षणे प्रवेशाभावात् । उ-
पमानान्तराभावावफलकत्वं तुपमाविशेषत्वे भावकम् । न नूपमाबाहिर्भावे ।

अथ

‘विरसत्याननं तस्या नामाग्रस्थितमौक्तिकम् ।

आलक्षितबुधाक्षेपं राकेन्द्रोरिव मण्डलम् ॥’

इत्यादौ साधारणधर्मन्याभावात्कथमुपमानिप्यति । बुधमौक्तिकयोरेकै-
कमात्रवृत्तित्वात् । न चात्र यदि नासाग्रस्थितमौक्तिकं तस्या ज्ञानन-

नन्य चन्द्राधिकरणकानलन्य । असमाहितत्वेन न तु मन्वेन रूपेणेति भावः । इतिरत-
मिति । यत् कल्पितमत् एवासादृश्यं । नन्वेवं भवतु सादृश्यन्यापि सादृश्य-
चमत्कारजनकत्वं तथापि लक्षणे उपमानोपमेययोर्निवेशेन तयोः सत्त्वान्यापेक्षितत्वेन
कथमुक्त्येनेदाहोऽत आह—उपमानोपेति । भावफलकत्वमिति । उपमानान्तरा-
भावात् फलकत्वेऽपि कविकल्पितसादृश्यवृत्त एव चमत्कार इति न्यूनतेऽपि दोषः ।
आलक्षितेति । आलक्षितास्तिबुधपल्लवर्षं । तथा पाठस्तुचितः । अत एव वक्ष्यति—
बुधमौक्तिकयोरिति । कथमिति । तदर्थोऽन्येते । कारणत्वस्य तत्र प्रागनिर्दिष्टता-

मालक्षितबुधाश्लेष राकेन्दोर्मण्डलमिव विलसतीति तादृशराकेन्दुमण्डलनि-
रूपितसादृश्यप्रयोजकविलासाश्रयस्तादृशमाननमिति तात्पर्यं तदा विपू-
र्वकलसत्यर्थशोभाविशेष एव समानो धर्मः । यदि च तादृशमिन्दुमण्डल-
मिव यत्तादृशमाननं तद्विलसतीति तादृशसादृश्यावच्छिन्नमाननमुद्दिश्य
विलासाश्रयत्व विधेयतया विवक्ष्यते तदास्या लुप्तोपमात्वात्पञ्चमिव
मुखमित्यादाविवाहादकत्वादिधर्म उन्नेय इति वाच्यम् । उपमानोपमेयशो-
भयोरपि वस्तुतोऽसाधारणत्वात् ।

‘कोमलातपशोणाग्रसच्याकालसहोदरः ।

कपायवसनो याति कुङ्कुमालेपनो यतिः ॥’

इत्यादौ धर्मान्तरस्यापि प्रतिभानादमुन्दरत्वाच्च कोमलातपादीनामसा-
धारणत्वात्कथमुपमेति चेत्, अत्राहुः—उपमेयगतानामुपमानगताना चा-
साधारणानामपि धर्माणा सादृश्यमूलेनाभेदाध्यवसायेन साधारणत्वकल्पना-
दुपमासिद्धिः । न च अमात्मकेनाहार्याभेदबोधेन कथ नाम कुङ्कुमालेपको-
मलातपादीना वस्तुतो भिन्नाना साधारणत्वसिद्धयेऽत्यन्तमसन्नभेदः सेद्बु
शक्नुयात्, अमेणार्थसिद्धेरभावादिति वाच्यम् । प्रागुक्तेऽपि ‘कोपोपमा भाति
सुधाशाविव पावक’ इत्यादावुपमानोपमेययोरत्यन्तासत्यत्वेऽपि कल्पनामा-
त्रतो यथा निष्पत्तिस्तथैव प्रकृते साधारणधर्मस्यापीति व्यक्तमुपपादयि-
ष्यामः । अयमेव विम्बप्रतिविम्बभाव इति प्राचीनैरभिधीयते ।

दिति भावः । तादृशराकेन्दुमण्डलेति । तद्विशिष्टराकेन्द्रित्वर्थः । एवमग्रेऽपि । तथा
वक्तुं तु युक्तम् । आद्ये दूषणमाह—उपमानोपमेति । द्वितीयरीलोक्तप्रसिद्धोदाहरणे
निर्वाहेऽप्यप्रसिद्धोदाहरणे दोषमासाद्य साधारणमाह—कोमलेति । कोमलातपत्वं
शोणाग्रत्वं च बहुव्रीहिणा सच्याकालविशेषणम् । अत एव कोमलातपादीनामिति
वक्ष्यति । अभेदाध्यवसायेनेति । न चैकधर्मवत्त्वमिवोपमानवृत्तिधर्मसदृशधर्मवत्त्व-
मप्युपमाप्रयोजकमस्तु किममुना भेदाध्यवसायेनेति वाच्यम् । साधारणधर्मोपमानोप-
मेययोरभेदप्रतीतिवृत्तवत्कारस्योपमायामिदस्य धर्मयोरभेदाध्यवसानं विनानुपपत्तेः ।
तथा चोक्तमलकारसर्वस्वकृता—‘भेदाभेदप्रधानोपमेतीति बोध्यम्’ । प्रागुक्तं इति ।
यत इत्यादि । अयमेव सादृश्यमूलभेदाध्यवसाय एव । प्राचीनैरिदं विम्बप्रतिविम्बभाव
इत्यभिधीयत इत्यर्थः । एव उक्तोदाहरणे उपमासिद्धिवत् । भगवन् कृष्णम् । चञ्चन्

एवम्

‘भुजो भगवतो भाति चञ्चचाणूरूर्चने ।

जगन्मण्डलसंहारे वेगवानिव धूर्जटिः ॥’

अत्र धूर्जटिभगवद्भुजयोराकारेण सादृश्यस्याभावात्प्रकारनिर्मुक्तस्य केवलमानस्याप्रयोजकतया चाणूरूर्चननिमित्तकचाञ्चल्यवत्त्वजगन्मण्डलसंहारनिमित्तकवेगवत्त्वयोर्भानिप्रकारयोरभेदाध्यवसानेनाभिन्नधर्मप्रकारकमानविशेष्यत्वस्य साधारणधर्मस्य सिद्धेरुपमासिद्धिः । तत्र चाणूरजगन्मण्डलयोर्वस्तुतो भिन्नयोर्महाकायत्वादिना सादृश्याद्धिम्बप्रतिबिम्बभावः । चूर्चनसंहारयोश्चाञ्चल्यवेगवत्त्वयोस्त्वाध्रयभेदाद्भिन्नयोरपि वस्तुत एकरूपतैवेति वस्तुप्रतिवस्तुभावः । इत्येवं निरूपितमुपमालक्षणम् ।

अथेयमुदाह्रियते—

‘गुरुजनमयमद्विलोकनान्त समुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।

दरदलदरविन्दसुन्दर हा हरिणदृशो नयनं न विलरामि ॥’

अत्र दलदरविन्दशब्दस्योपमानवाचकस्य सुन्दरशब्देन सामान्यवचनेन समासे प्रतीयमानोपमा सकलवाक्यार्थस्य विप्रलम्भशृङ्गारत्व स्मृत्युपस्करणद्वारोपस्कारकतयालंकारः । न चात्र स्मृतिः प्रधानतया घ्वन्यत इति वक्तुं शक्यम् । न विलरामीति स्मृत्यभावनिषेधमुखेन स्फुटमावेदनात् । नापि पूर्वार्धगतत्रासौलुक्ययो परस्पराभिभवकामयोः सधिः प्रधानम् । तस्य नायिकागतत्वेनानुवाधत्वात् । उत्तरार्धगतस्मृत्यङ्गत्वाच्च । तस्माद्भावसध्युपमालंकाराम्यामुपस्कृता स्मृतिर्हापदगम्यः सतापोऽनुभावश्च विप्रलम्भनेवोपस्कुरुत इति तस्यैवात्र प्राधान्यम् ।

चायल्लवान् । घातनामनेकार्थत्वात् । चाणूरो दैवः । तत्र धनेयोर्न्ये । यस्तुप्रति-
यस्तुभाव इति । तत्र चूर्चनसंहारयोराध्रयभेदजभेदप्रत्ययस्य स्यन्धिचाणूरजगन्म-
ण्डलयोरभेदस्युच्चिर्बहिरद्वा भेदेतीति भावः । चायल्लवान् इत्यस्यैवरात्रेदरेद्रेद्रेद्रेद्रे
एकनिमित्तकरत्वेनाभेदनादाय साधारणतेति बोध्यम् । समासे इति । ‘उपमानानि-’
इति सूत्रेणेति भावः । अत एव न धीर्तीलाह—प्रतीपेति । सकलवान्कार्यस्य सक-
लवान्तात्पर्यविषयभूतस्य । शृङ्गारस्येत्तन्मोस्कारकतयेत्तश्रान्वयः । प्रासेति ।
गुरुजनमयमद्विलोकनान्तसमुदयदाकुलभावमावहन्त्या इत्योपि

अप्पदीक्षिताः पुनश्चित्रमीमासायाम्—‘उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सा-
दृश्यवर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः । स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा
तथामृतं तथा’ इति लक्षणद्वयमाहु । तच्चिन्त्यम् । वर्णनस्य विलक्षणश-
ब्दात्मकस्य विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा शब्दवाच्यताविरहेणार्थालंकारताया
वाघात् । तस्य सर्वथैवाव्यङ्ग्यत्वादव्यङ्ग्यत्वविशेषणवैयर्थ्याच्च । अथ य-
दि वर्णनविषयीभूतं तादृशसादृश्यमुपमेत्युच्यते तदा यथा गौस्तथा गवय
इत्यत्रोपमालंकारापत्ते । एव ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यादावपि । अ-
शिष्यत्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थवचनसादृश्यस्यात्रापि प्रतिपादनात् । न
चात्र वचनभेदस्य दोषस्य सत्त्वाददुष्टत्वविशेषणेन वारणं भविष्यतीति
वाच्यम् । एतद्वाक्योपप्लुतवाक्यान्तरप्रतिपादितैकोपमेयके सादृश्ये तथा-
प्यतिप्रसङ्गात् । न चात्रोपमितिक्रियाया निष्पत्तावपि न सादृश्यवर्णनम् ।
विषयस्याचमत्कारित्वात् । चमत्कारिविषयककविव्यापारस्यैव वर्णनपदा-
र्थत्वादिति वाच्यम् । एवं हि चमत्कारित्वस्य लक्षणेऽवश्य निवेश्यत्वेनो-
पमितिक्रियानिष्पत्तिविशेषणस्य वैयर्थ्यात् । नह्यनिष्पन्नमापातत. प्रतीय-
मानं सादृश्यं चमत्कृतिमाधत्ते । एवं द्वितीयलक्षणेऽपि निषेधापर्यवसा-
यित्वं निरर्थकम् । व्यतिरेके कमलादिसादृश्यनिषेधस्यान्वये च सर्वथा
सादृश्यनिषेधस्य चमत्कारितया तदर्थं सादृश्यस्य निरूपणमिति प्रागेवा-
भिधानात् । किं च ।

‘स्तनाभोगे पतन्माति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कविन्वतो मेरौ लम्बमान इवोरग ॥’

तुल्यलक्षलम् । अत आह—परस्परेति । तस्य सधे । पुन शब्दार्थे शब्दस्य शब्द-
वाच्यत्वमते नाय दोषोऽत आह—विलक्षणज्ञानेति । अव्यङ्ग्यलाभ्यङ्ग्यलाभावात् ।
तादृशेति । अदुष्टाव्यङ्ग्यायविशेषणद्वयान्वतरेत्यर्थं । इत्यादावपीति । उपमाल
कारापतिरित्यस्यानुपपन्न । आदिसप्राह्य चिन्त्यम् । अत्रापि कालोपसर्जनयोरपि ।
अत्र ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यत्र । द्विवचनोपादानादिति भाव । एतदर्थमेव
द्वितीयदोषोक्ति । उपप्लुतेति । कल्पितेत्यर्थं । प्रधानप्रत्ययार्थवचनवत्काल इत्या-
दीति भाव । तदाह—एकोपमेयेति । अत्रेति । यथा गौरित्यादावित्यर्थं । व्यतिरे-
क इति । तवाननस्येत्यादावित्यर्थं । कमलादिसादृश्येति । कमलादिनिष्ठसादृश्ये-
त्यर्थं । ननु वर्णनपदस्य चमत्कारजनकज्ञानविषयीभूतानुयोगिकत्वार्थं तात्पर्यप्राहकमि-
दम्, न तु लक्षणशरीरपदकमिति चेत्, तत्राह—किं चेति । वाक्यार्थत्वेनेति । तथा

इत्याद्यै मुख्यवाक्यार्थत्वेनानलंकारभूतायामुपमायामतिव्याप्तिः । उप-
मिति क्रियानिष्पत्तिमत्साहचर्यवर्णनस्यादृष्टाव्यङ्ग्यत्वस्य चात्रापि सत्त्वात् ।
न चैवमप्युपमा लक्ष्येति वाच्यम् । ध्वन्यमानोपमानिवारणप्रदानम्
वैयर्थ्यापत्तेः । नह्यत्रामेदप्रधानोत्प्रेक्षा शक्या वक्तुम् । कल्पितोपमाया
निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ।

‘व्यापार उपमानाख्यो भवेद्यदि विवक्षित ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालकृतिस्तु सा ॥’

इति सूत्रसूत्रेऽलंकारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानात् । अलं-
कारभूतोपमालक्षणत्वे तदेवादृष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितमिति तत्रैव पुनरभि-
धानाच्च । नह्यत्रोपमानोपमेयमाहृदयादुपमालरूपादन्ति कश्चिदतिरिक्तो
वाक्यार्थः, येनोपमा तमलकुर्यात् । अपि च लक्षणे साहचर्यविशेषणं
निरर्थकम् । ‘उपमिति क्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनमुपमा’ इत्येतावतैव त्वामी-
ष्टार्थलाभात् ।

एवम्

‘स्वत सिद्धेन भिन्नेन नमतेन च धर्मतः ।

साम्यमन्येन वर्ष्यस्य वाच्यं चेदेकगोपना ॥’

इति विद्यानाथोक्तं लक्षणमपास्तम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सा-
हचर्येऽतिव्याप्तेः ।

एवम्

‘उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः ।

हृद्यं साधर्म्यमुपनेत्युच्यते काव्यवेदिभि ॥’

इति प्राचामपि लक्षणं प्रत्युक्तम् । हृद्यतामात्रेण निर्वाहे विशेषणा-
न्तरवैयर्थ्यात् । एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ इति

य न वाक्यार्थोपस्कारकत्वमिति भावः । तदाह—अनलमिति । ननु अलंकारोतीति यो
गद्योपिनोपस्कारकत्वान्वाल्कारसानान्यन्वम्पत्वेन विशेषलक्षणेषु तदनिवेशेऽपि सत्यमा-
व इत्यत आह—अपि चेति । अत्र एव चित्रभूतोपमालक्षणं त्विति तर्कोक्तम् । पूर्व-
दन्त्यापि तापर्यमाहकतादिदमपि चिन्त्यम् । अव्यङ्ग्यत्वं च लक्षणे प्राधान्येनाह्यङ्ग्यत्वं
बोध्यमिति दिक् । एवमसाधर्म्याह—अप्यतीति । तत्राननस्येत्यादावित्यर्थः । एवमप्यपि
पथासम्बन्धम् । एवमसाधर्म्याह—हृद्यतेति । ननु तत्रैव तापर्यमाहकं तदत आह—काव्ये-

लक्षणं नातीव रमणीयम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्या-
पनात् । न च पर्यवसितत्वेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्व-
यस्यसादृश्यत्वापर्यवसायित्वेनैव वाग्णे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्ते । का-
व्यालंकारप्रस्तावे लौकिकालौकिकप्रधानवाच्यव्यङ्ग्योपमासामान्यलक्षण-
करणानौचित्याच्च । अत एव 'भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपना' इत्यलंकारस-
र्वस्वोक्तमपि लक्षणं तथैव । एवं 'प्रसिद्धगुणेनोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्तोपमे-
यस्य सादृश्यमुपना' इत्यलंकाररत्नाकरोक्तमपि न भव्यम् । रूपमूलको-
पनाया तादृशशब्दात्मकस्य धर्मस्य कविनैव कल्पनात् । तेन रूपेणो-
पमानत्वाप्रतिद्वेष इत्यलं परकीयदूषणगवेषणया । प्रकृतमनुसरामः ।

वत्साश्चोपनाया. प्राचामनुसारेण केचिद्भेदा उदाह्रियन्ते । तथाहि—
उपना द्विविधा, पूर्णा लुप्ता च । पूर्णा तत्र—श्रौती, आर्या चेति
द्विधा भवन्ती वाक्यसमामतद्धितगामितया षोढा । लुप्ता च—
उपनानलुप्ता, धर्मलुप्ता, वाचकलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, वाचकधर्मलुप्ता,
वाचकोपमेयलुप्ता, धर्मोपमानवाचकलुप्तेति तावत्सप्तविधा । तत्रोपमान-
लुप्ता—वाक्यगा, समासगा चेति द्विविधा । धर्मलुप्ता—समासगता—
श्रौती, आर्या । वाक्यगता—श्रौती, आर्या । तद्धितगता च—आर्यैव, न
श्रौती । इति पञ्चविधा । वाचकलुप्ता—समासगता, कर्मक्यज्गता, आ-
धारक्यज्गता, क्यङ्गता, कर्मणमुल्गता, कर्तृणमुल्गता चेति षड्विधा ।
धर्मोपमानलुप्ता—वाक्यगता, समासगता चेति द्विविधा । वाचकधर्मलुप्ता
त्रिज्गता. ममानगता चेति द्विविधैव । वाचकोपमेयलुप्ता त्वेकविधा ।
धर्मोपमानवाचकलुप्ता तु समासगतैकविधा । इति । एवं साकल्येनैकोनविं-
शतिल्लुप्ताभेदाः पूजमितैः सह पञ्चविंशतिः क्रमेणोदाह्रियन्ते ।

तत्र पूर्णा श्रौती वाक्यगता यथा—

‘श्रीम्नचण्डकरमण्डलमीम्नज्वालसंमरणतापिनमूर्तेः ।

प्रावृषेण इव वारिषरो मे वेदना हरतु वृष्णिवरेण्य ॥’

नि । अत एवेति । प्रकृतान्नये । उक्तोपगगादेवेत्यर्थः । तथैव नातीव रमणीयमित्यर्थः ।
एवमिति । व्यतिरेकेऽतिव्यापनादित्यर्थः । ननु पर्यवसितत्वेन विशेषणान्न दोषोऽत आह—
रूपेति । प्रचा प्रकाशकारादीनाम् । तत्र तपोनेत्ये । तत्र तासा सप्ताना मध्ये । तत्र
पञ्चविंशतीना मध्ये । श्रीमेति । मण्डलम् मीम्ना ज्वाला यत्र तत्र देहे वत्समरणं ग-

अत्र प्रावृषेण्य इत्यनेन वारिधरविशेषणेन नैराकाङ्क्षयात्, इवेन समासः ।
एषा चोपमानोपमेययोर्वारिधरभगवतोर्वेदनाहरणरुर्तृत्वस्य साधारणधर्मस्य
सादृश्यबोधकस्येवशब्दस्य चामिधानात्पूर्णा । सादृश्यस्य श्रुत्याबोध-
नाच्छ्रौती ।

पूर्णा आर्थी वाक्यगता यथा—

‘प्राणापहरणेनासि तुल्यो हालहलेन मे ।

शशाङ्क केन मुग्धेन सुधाशुरिति भाषित ॥’

पूर्णा श्रौती समासगा यथा—

‘हरिचरणकमलनखगणकिरणश्रेणीव निर्मला नितराम् ।

शिगिरयतु लोचन मे देवव्रतपुत्रिणी देवी ॥’

अत्रेवेन समासः ।

पूर्णा आर्थी समासगा यथा—

‘आनन्दनेन लोकानामातापहरणेन च ।

कलाधरतया चापि राजन्निन्दूपमो भवान् ॥’

पूर्णा श्रौती आर्थी च तद्धितगा यथा—

‘निखिलजगन्महनीया यस्यामा नवपयोधरवत् ।

अम्बुजवद्विपुलतरे नयने तद्ब्रह्म सश्रये सगुणम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे वते ‘तत्र तस्येव’ इति सादृश्ये विधानाच्छ्रौती । उत्तर-
ार्धे ‘तेन तुल्य—’ इति विधानात्सादृश्यवदर्थकतया आर्थी ।

मन तेनेत्यर्थं । कृष्णवरेण्य कृष्ण । वाक्यगतमाह—अत्रेति । इवेन समास इति
‘मुष्मुषा’ इत्यस्यानित्यत्वेनास्य तत्प्रपञ्चत्वात् । एव च वैकल्पिकत्वात्तदभाव इति भाव ।
पूर्णात्वमाह—एषेति । श्रुत्येति । इवेनेत्यर्थं । विशेष्यतयेति भाव । प्राणापेति । अत्र
समासाभावाद्वाक्यगतम् । विपचन्द्रयो प्राणापहारकत्वरूपधर्मस्य तुल्यसादृश्यस्य चोपादा-
नात्पूर्णात्वम् । तुल्यशब्दस्य सदृशार्थकत्वेऽपि प्राधान्येनेवशब्दवत्सादृश्यबोधकत्वाभावा-
दार्थत्वम् । हरीति । देवव्रतेन पुत्रिणी । पुत्रवतीत्यर्थं । अत्रापि चतुर्णामिवाम्य चोपादा-
नात्पूर्णात्वं ध्रौतीत्व च । समासगात्वमाह—अत्रेति । आनन्दनेनेति । करणे ह्युद् ।
लोकानामिति मध्यमगिन्यायेनान्वेति । आ ममन्तात्तापेत्यर्थं । इन्दूपमो भवानिति ।
अत्र समासस्य धर्मिशक्तत्वात्कर्मसाधनेनोपमाशब्देन समासाद्वा आर्थात् समासगत्वं
च । पूर्णात्व तु स्पष्टमेव । सगुण ब्रह्म कृष्णरूपम् । उमुममुलाना तरुणां निलक श्रे-

उपमानलुप्ता वाक्यगा यथा—

‘यस्य तुलामधिरोहसि लोकोत्तरवर्णपरिमलोद्धारैः ।

कुसुमकुलतिलक चम्पक न वयं तं जातु जानीमः ॥’

यत्तुलनामधिरोहसीत्याद्यचरणनिर्माणे इयमेव समासगा । उपमाभावेन सादृश्याभावस्य पर्यवसानात्सादृश्यपर्यवसानस्य चोपमाजीवितत्वादलंकारान्तरमेवात्र नोपमानलुप्तेति नाशङ्कनीयम् । यस्य तुलामारोहसि न त वयं जानीम इत्युक्त्या अस्माकमसर्वज्ञत्वादस्मद्गोचरः कोऽपि तवोपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानमस्तीत्युपमानलुप्तैवेयमुपमा, नालंकारान्तरम् ।

एतेन

‘दुँदुणन्तो हि मरीहिसि कण्ठककलिआई केअइवणाई ।

मालइकुसुमसरिच्छ भमर भमन्तो न पावहिसि ॥’

इत्यत्रासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति वदन्तोऽलंकाररत्नाकरादयः परास्ताः ।

धर्मलुप्ता श्रौती वाक्यगता यथा—

‘कलाधरस्येव कलावशिष्टा विद्वज्जमूला लवलीलतेव ।

अशोकमूलं परिपूर्णशोका सा रामयोषा चिरमध्युवास ॥’

‘श्रीष्मचण्डकरमण्डल—’ इति प्रागुदाहृते पूर्णाया उदाहरणे प्रावृष्येण्यो वारिधर इव यो वृष्णिवरेण्यः स मे वेदना हरत्विति वृष्णिवरेण्यमात्रगतत्वेन वेदनाहरणकर्तृत्वं विवक्षितम् । वारिधरसादृश्यं च श्यामत्वादिना यदि तदा तत्राप्येषा बोध्या । इयास्तु विशेषः—यत्पूर्णाया वृष्णिवरेण्यमात्रमुद्दिश्य प्रावृष्येण्यवारिधरसादृश्यप्रयोजकं तादृशवारिधर-

एति चम्पकविशेषणम् । यत्तुलनामिति । यस्य तुलना यत्तुलनामित्यर्थः । शङ्कते—उपमानेति । यस्येति । यत इत्यादि । इत्युक्त्येति । स नास्तीत्युक्तिरन्यथा स्यादिति भावः । एतेनेति । उक्तरीत्या सादृश्यपर्यवसानेनेत्यर्थः । अत्रापि तत्प्राप्तिसत्त्व दुर्लभेयुक्तं न तु स नास्तीति भावः । ‘दुँदु वृत्वा हि मरीभ्यसि कण्ठककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृश भ्रमर भ्रमन प्राप्स्यति ॥’ लवलीलता ‘हरकारेवडी’ इति भाषया प्रतिज्ञा । अशोकमूलमिति । ‘उपान्व—’ इत्याधार कर्म । श्यामत्वादिनेति । विवक्षितमित्यनुवक्तः । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वे आह—प्रावृष्येण्येति । धर्मरूपत्वे आह—

सादृश्याभिन्नं वा वेदनाहरणकर्तृत्वं विधेयमित्युपमानविधेयिका धीः । धर्म-
लुप्तायां तु वारिधरसादृश्यावच्छिन्नवृष्णिवरेण्यमुद्दिश्य वेदनाहरणकर्तृत्व-
मात्रं विधेयमित्युपमोद्देश्यतावच्छेदिका ।

धर्मलुप्ता आर्था वाक्यगता यथा—

‘क्रोपेऽपि वदन तन्वि तुल्यं क्रोकनदेन ते ।

उत्तमाना विकारेऽपि नापैति रमणीयता ॥’

धर्मलुप्ता समासगा श्रौत्यार्था तद्विगतगार्था च यथा—

‘सुधेव वाणी वसुधेव मूर्ति सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।

पयोधिकृत्या मतिरासफेन्दोर्महीतलेऽन्यस्य नहीति मन्ये ॥’

ईषदसमाप्तिरपि मङ्ग्यन्तरेण सादृश्यमेव ।

वाचकलुप्ता समासगा—‘दरदलदरविन्दसुन्दरं इति प्रागुदाहृते पद्ये ।
कर्माधारक्यजगता क्यङ्गता च यथा—

‘मलयानिलमनलीयति मणिभवने काननीयति क्षणत ।

विरहेण विकलहृदया निर्जलमीनायते महिला ॥’

अत्रानलमिवाचरतीत्यर्थेऽनलशब्दात् ‘उपमानादाचारे’ इति सूत्रेण,
कानन इवाचरतीत्यर्थे काननशब्दाच्च तत्सूत्रस्येन ‘अधिकरणाच्च’ इति
वार्तिकेन क्यच् । निर्जलमीनशब्दाच्च ‘कर्तुं क्यङ् सलोपश्च’ इति क्यङ् ।
आचारमात्रार्थकतया क्यचन्यङोः प्रकृत्यैव लक्षणया स्वत्वार्थसादृश्यप्र-
तिपत्तिरिति नये सादृश्यवाचकभावाद्वाचकलुप्ता । अनलीयतीत्यादिसु-
दायत्यैवानलादिसादृश्यप्रयोजकाचरणकर्तृशक्तत्वमिति नयेऽपि सादृश्य-
सादृश्यविशिष्टान्यतरमात्रवाचकभावाद्वाचकलुप्ता ।

तादृशेति । प्रारूप्येत्यर्थं । अवच्छेदिकेत्यस्वेतीति शेष । सादृश्यमेवेति । तथा
च तद्विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वादायां । कर्माधारेति । वाचकलुप्तेर्जादि । नन्वेवमाचार-
वसादृश्यन्याये क्यञादिना बोधनात्कथं वाचकउपमानमत आह—आचारेति । साद-
श्यवाचकभावादाशिति । शक्येति भाव । ननु नेदं तुल्यम् । अत्र नते इवादीना द्योतक-
तानये सर्वत्रैववाचकभावाद्वाचकलुप्तात्वापत्ते । चन्द्रप्रतिपक्षमाननमित्यत्रापि वाचक-
लुप्तात्वापत्तेय । तत्र हि प्रतिपक्षपदेन सादृश्य लक्षणेव । तन्मन्त्रादहनसादृश्यनिगि-
थ्यन्तरमात्रबोधकभाव एव वाचकलुप्तेर इति तन्नम् । अत आह—अनलीयतीत्या-

कर्तृकर्मणमुद्गाता यथा—

‘निरपायं सुधापाय पयस्तव पिबन्ति ये ।

जहुजे निर्जरावास वसन्ति भुवि ते नरा ॥’

अत्र सुधापायमिति सुधामिव निर्जरावासमिति निर्जरा इवेति ‘उप-
माने कर्मणि च’ इति कर्मणि चकारात्कर्तर्युपमान उपपदे णमुल् ।

धर्मोपमानलुप्ता वाक्यगा समासगा च यथा—

‘गाहितमखिल विपिन परितो दृष्टाश्च विटपिन सर्वे ।

सहकार न प्रपेदे मधुपेन तथापि ते सम जगति ॥’

‘तथापि ते सम’ इति हित्वा ‘भवत्सम’ इति यद्यार्या शुद्धैव विधीयते
तदेदमेवोदाहरण समासगाया ।

वाचकधर्मलुप्ता किञ्जाता यथा—

‘कुचकलशेष्यवलानामलकायामथ पयोनिधे पुलिने ।

क्षितिपाल कीर्तयस्ते हारन्ति हरन्ति हीरन्ति ॥’

अत्र हारहरहीरशब्दा आचारार्थके क्विपि लुप्ते धातव । तत्र हारा-
दिशब्दा लक्षणया हारादिसादृश्य बोधयन्ति । लुप्तोऽपि स्मृत किञ्जा-
चारमिति पक्षे वाचकधर्मलोप स्पष्ट एव । हारादिशब्दा एव लक्षणया
तादृशसादृश्याभिन्नमाचारमिति पक्षे सादृश्यस्येव धर्मस्यापि तन्मात्रबो-
काभावालोप एव ।

वाचकधर्मलुप्ता समासगा यथा—

‘शोणाधराशुसभिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तय ॥’

अत्र वदनाम्बुजयोरभेदविवक्षया विशेषणसमासे दन्तालिकान्तीना के-

दीति । गाहितमिति । यद्यपीत्यादि । तथापि हे सहकार, जगति तव तुल्य वस्तु भ्रम-
रेण न प्राप्तमित्यर्थ । शुद्धैवेति । धार्यासामान्यलक्षणाकान्तत्वात् । सा तु मिश्रितेति
भाव । धातव इति । तथा च हारन्तीत्यादि प्रयोगसिद्धिरिति भाव । तत्र उक्तप्रयो-
गेणु । आचारमिति । बोधयतीति शेष । स्पष्ट एवेति । सादृश्यस्य शक्तिप्रतिपा-
दत्वादिबो लुप्तत्वाच्चेति भाव । तादृशेति । हारादीत्यर्थ । तदित्युचितम् ।
अभिन्नमिति । तस्य धर्मरूपत्वादिति भाव । सभिन्ना मिथ्या । कान्ताश्च ते दन्ता-
श्चेत्यर्थ । विशेषणेति । मयूरव्यसभेतीत्यर्थ । अधिकरणेति । वदनाम्बुजे इत्यत्र-

सरसादृश्योक्तिरसंगता स्यात् । यतो ह्यम्बुजतादात्म्यसापकं दन्तालिकान्-
न्तीना केसरतादात्म्यं न तु केसरसादृश्यम् । उपमितसमासे तु वदना-
म्बुजयोर्धर्मिणोरौपम्ये केसरदन्तालिकान्तीनामपि तद्धर्माणामौपम्योक्ति-
रुचितैव । अतोऽधिकरणतावच्छेदकोपमामादाय वाचकधर्मलुप्तोदाहता ।
विधेयतावच्छेदिका तु पूर्णैव ।

वाचकोपमेयलुप्ता क्यज्गता धर्मोपमानवाचकलुप्ता समासगा च यथा—

‘तया तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।

ममायं मानुषो लोको नाकलोक इवाभवत् ॥’

तिलोत्तमीयन्त्येति तिलोत्तमामिवात्मानमाचरन्त्येत्याचारार्थके क्यचि
तिलोत्तमापदस्य तिलोत्तमासादृश्ये लाक्षणिकतया वाचकस्य स्फुटत्वेन
प्रतीयमानतया आत्मन उपमेयस्य चानुपादानाल्लोपः । त्वय तु सा नो-
पमेया । आचारकर्मण उपमानस्य तिलोत्तमारूपस्य तत्कर्त्र्यामुपमेयाया-
मुपमानत्वासंगते । अत आत्मैवात्रोपमेयतयोन्नेयः । मृगचक्षुषेति मृगस्य
चक्षुषी इव चक्षुषी अस्या इति ‘सप्तम्युपमानपूर्वस्य’ इति समासोत्तर-
पदलोपौ । मृगपदस्य मृगचक्षु सदृशलाक्षणिकत्वपक्षे वृत्तेर्विशिष्टार्थता-
वाचकतापक्षेऽपि स्वस्वमात्रबोधकपदाभावाद्भ्रयाणां लोपः । इति पञ्चविंश-
तिरुपमाभेदाः ।

इहान्यानपि भेदान्त्ये निगदन्ति—वाचकलुप्ता षड्विधोपवर्णिता ।
‘कर्तर्युपमाने’ इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते । कोकिल इवालपति को-
किलालपिनीति । तथाष्टम्यपि—‘इवे प्रतिकृतौ’ इति कनि ‘लुम्भनुप्ये’
इति लुपि चञ्चेवेत्यर्थे ‘चञ्चा पुरुषः सोऽयं य त्वहितं नैव जानीते’
इत्यत्र । नवम्यपि—आचारकिपि पदान्तरेण प्रतिपादिते समाने धर्मे
दृश्यते । ‘आहादि वदनं तस्मा शरद्राकामृगाङ्कति’ इत्यादौ ।

त्वामित्यर्थः । यच्छेदिका त्विति । उपमेति शेषः । कान्तस्य केसरा इव वाचन्ते इ-
त्यत्रत्वेति भावः । वाचकस्येति । इवसादृश्येत्वर्थः । उपमेयालुपादाने हेतुमाह—
स्फुटत्वेनेति । स्वयं त्विति । तिलोत्तमीयन्तीति बोधेत्वर्थः । तत्कर्त्र्यामाचारककर्त्र्याम् ।
तयोः उपमानरूपस्य तत्र तत्र वादिति भावः । शरद्राकेति । शरदपूर्वस्यैवा-
न्व-
न्व-

उपनानलुप्ता वाक्यसमानयोर्द्विविधोपवर्णिता तृतीयापि दृश्यते—

‘यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽन्य कृत ।

उपनतनेतदकृत्स्नादासीत्क्काकतालीयम् ॥’

इत्थत्र काकतालशब्दयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनबोधकयोरिवार्थे ‘समासाच्च तद्विषयात्’ इति ज्ञापकात्मभासे काक इव ताल इव काकतालमिति काकतालसमागमनमदृशश्चोराणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमि-
वेति द्वितीय इवार्थे पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण छप्रत्यये तालपतनजन्यकाकवधमदृ-
शश्चोरकर्तृको देवदत्तवध इत्येवं स्थिते प्रत्ययार्थोपमायानुपमानस्य तालप-
तनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्ता ।

वाचक्योपनानलुप्ता तु नामैव निर्दिष्टा । साप्यत्र प्रकृत्यर्थे दृश्यते ।

धर्नोपनानलुप्ता वाक्यममामयोर्द्विविधैवोक्ता । सा चात्रापि तृतीयचर-
णोच्छवर्ननिरासे प्रत्ययार्थे दृष्टा ।

वाचकधर्मलुप्ता किप्समासयोर्द्वयोरेव कथिता । सापि ‘चञ्चा पुरुष
सोऽयं योऽत्यन्तं विषयवामनावीनः’ इत्यत्र साहिताकरणरूपस्य धर्मस्या-
नुपादाने कनो लोपे निलोक्यते । एवं च द्वित्रिगद्भेदा ।

अत्रेदमवयेयन्—कर्माधारक्यचि क्यङि च वाचकलुप्तोदाहरणं प्राचा-
नसगतमिव प्रतीयते । धर्मलोपस्यापि तत्र ममवात् । न च क्यजाद्यर्थे
वाचार एव साधारणधर्मोऽस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपस्याचारस्योप-
नाप्रयोजकत्वाभावात् । ‘नारीयते सपत्नसेना’ इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिवेदितै
कातरत्वादिभिरनिजतयाध्यवसितस्याचारस्योपनानिष्पादकत्वात् । यदि

चरदोऽर्थः । पूर्वोक्तिं ‘सनासाच्च—’ इत्यनेन । स्थिते इत्यस्यार्थे इत्यादि । तृतीयचर-
णोक्तेति । ‘उपनतनेतदकृत्स्नात्’ इत्यस्य स्थाने चरगान्तरनिर्माण इत्यर्थः । धर्मलोप-
स्यापीति । ‘उपनानादाचारे’ इत्यत्रोपनाननाचारनिरूपितमेव दृश्यते । उदाहरणे च
पुत्रपदस्य पुत्रकर्मकाधारसदृशे लक्षणेति वैधाहरणमते च सुतरा धर्मलोपः । न धन-
न्मते ‘त्रिविष्टप तम्बलु भारतायवे’ इत्यत्र क्यचोऽनुपपत्तिः । मारतानारसदृशानारस
त्रिविष्टपवृत्तेरप्रतिदे । ‘मुपवन्मि शोभितम्’ इत्यस्य श्लेषेणगमेदाध्यवसाय एव, न
सादृश्यावसाय इति वाच्यम् । एकदाश्वीमान वेनामेदुदेतिव शब्दरूपज्ञानम्येण साद-
र्यदेतिपुनरपत्ते । इत्याहुः । ननु नारीयते इत्यादौ तस्य तत्त्वमस्तीत्यत्र आह—नारीति ।

च क्यङ्गर्थ आचारमात्रमुपमानिष्पादक स्यात्तदा 'त्रिविष्टपं तत्त्वञ्च मार-
तायते' इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिरूपाचारीपस्थितावप्युपमालंङ्कृतेरनिष्पत्तेः,
तस्यैव च 'सुपूर्वभिः शोभितमन्तराश्रितैः' इति चरणान्तरनिर्माणे तस्या
निष्पत्ते क्यङ्गार्थः साधारणोऽपि नोपमा प्रयोजयति । उपमाप्रयोजक-
तावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकद्रून्यत्वस्यैव धर्मलोपशब्देनाभिधा-
नात् । अन्यथा 'मुखरूपमिद वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्' इत्यादौ पूर्णोप-
मापत्तेरिति दिक् ।

यच्चाप्यदीक्षितैरस्मिन्नेव प्रस्तावे "धर्मलुप्ता चान्यसमासतद्धितेषु
दर्शिता द्विर्भावेऽपि दृश्यते । 'पटुपटुदेवदत्तः' इत्यत्र 'प्रकारे गुणवचनस्य'
इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात्" इति निगदितं तत्तुच्छम् । अत्र च वा-
चकस्याप्यनुपादानाद्वाचकधर्मलुप्तायामेतदाधिक्यमुद्भावयितुमुचितम्, न तु
धर्मलुप्तायाम् । धर्ममात्रलुप्ताया एव धर्मलुप्ताशब्देन तैर्विवक्षणात् ।
अन्यथा एकलुप्तास्यैव द्विलुप्ताना त्रिलुप्तायाश्च ग्रहणात्पृथगुपादानमसंब-
भवे स्यात् । न चात्र वाचकस्य द्विर्भावस्यैव सत्त्वान्नास्ति लोपः, अपि तु
धर्ममात्रस्येति वक्तुं शक्यम् । द्विर्भावस्य सादृश्यवाचकत्वोक्तेर्माप्यक्यङ्गटा-
दिविरुद्धत्वात् । तदुक्तं कैयटेन 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सूत्रे सिद्धं त्विति
प्रतीकमुपादाय 'द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु
प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाव्यभिचारामात्रात् । तद्ग्रहणाद्गुणवचनो
य शब्दो निर्जातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः' इति ।

घृत्यन्तरेति । मात्रपदेन किञ्चिदभित्तयाप्यनितत्वव्यञ्जने । तस्यैव पदस्य ।
तस्मा उपमालङ्कृते । साधारणोऽपि उभयनिष्ठोऽपि । ननु क्यङ्गार्थाचारमात्रस्यो-
पमाप्रयोजकत्वाभावेऽपि साधारणत्वेनोभयधर्मनात्तत्पत्त्वाच्च कथं तत्रोपसमवोऽन
आह—उपमेति । अत्र चेति । चोत्तरं । सूत्रार्थ इति । द्विर्भावस्य सादृश्यस्योत्प-
त्तेऽपि शक्यत्वरूपवाचकत्वाभावाद्वाचकगोप इति तव दृश्यम् । तत्तु इवादेशोत्पत्त-
नये चन्द्र इव मुसमित्तर, चन्द्रमुसमित्तर च वाचकलुप्ताव्यवहारामावाय साद-
र्यतद्विशिष्टाद्यतरबोधकाभावस्यैव वाचकलुप्ताव्यवहारप्रयोजकत्वस्य वाच्यत्वेन द्योतक-
स्यापि बोधकत्वानुपायेन नास्ति वाचकलोप इति तदाशयादयोपमूलकमिति चिन्त्य-

इदं चान्यत्तल्लिङ्गेषु प्रस्तावे चित्रमीमासाकृद्भिरन्यधीयत—

“नृणां यं सेवमानानां ससारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥”

अत्र किष्कनोर्लोपे प्रत्येकं वाचकधर्मलोप उभयत्रापि, तदरमणीय-
मेव । कनो वाचकस्य लोपेऽपि तं चन्द्रकलाधरमभजति चन्द्रकलाधर-
भजनराहित्यरूपस्य धर्मस्य चञ्चामर्त्यसाधारणस्योक्तत्वात्कथं तावद्धर्मस्य
लोपः । न चोपमेयमर्त्यविशेषणतयोपात्तस्य चन्द्रकलाधरभजनराहित्यस्य
सादृश्योपसर्जने चञ्चामनन्वयान्न साधारण्यमिति वाच्यम् ।

“यद्भक्तानां सुखमथः ससारोऽप्यपवर्गति ।

त शभुमभजन्मर्त्यश्चञ्चात्माहिताकृते ॥”

इति पाठे धर्मश्रवणमप्युभयत्रापि समवति” इति श्लोकेरसगतत्वापत्ते ।
इहाप्युपमेयससारविशेषणतयोपात्तस्य सुखमयत्वस्य सादृश्योपसर्जने-
ऽपवर्गोऽन्वयामावात्कथंकारं धर्मस्य साधारण्यम् । उपमेयगतत्वेनोपमा-
नगतत्वेन वोपात्तस्य धर्मस्य शाब्द उभयान्वये सत्यपि वस्तुत उभ-
यवृत्तित्वज्ञानमेव साधारणतया नियामकमिति चेत्, चन्द्रकलाधरमज्ज-
राहित्येऽपि दीयतामेवमेव दृष्टि । यदि चोपमेयतावच्छेदकतयैव चन्द्र-
कलाधरभजनराहित्य मभ विवक्षितम्, साधारणधर्मश्च स्वात्माहिताकरणरूप
स चात्र लुप्त एवेति शपथेन स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते तदा निवारितोऽथ
दोषः । तुष्यतु मवान् ।

इदमप्यन्यत्तरेव वाचकोपमेयलुप्तायासुदाहरणं निरर्मायत—

‘रूपयौवनलावण्यमृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयति ॥”

इदं च पद्यमपशब्ददुष्टमवैयाकरणता कर्तुः प्रकाशयति । तथा हि पुरत
इति नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसिलि हरिणाक्षीणा नगरादित्यर्थम्यामगते ।

निद्रम् । इदं चान्यदिति । वक्ष्यमाणमन्यत्वेत्यर्थः । किञ्चोपे तथोक्त्युक्तेरेऽपि
कन्धोपेऽनुक्तमिलाह—कन इति । तानुपपादयति—इहापीति । कथंकार कथ
कृत्वा । पादान्तरवादी स्वाशयमाह—उपमेयेति । एवमेवेति । एव च तुल्यतेति
भावः । प्रथमान्तरेण स स्वाशयमाह—यदि चेति । इदमप्यन्यदिति । वक्ष्यमाणनि-
त्यर्थः । तसिलीति । इदं चिन्तम् । तदप्राप्ते । आशादित्वात्तसामि युचितम् ।

नहि पूर्ववाचक पुरशब्दः कापि श्रूयते । पूर्वशब्दात्तु 'पूर्वाधरावराणामस्ति पुरधवश्चैषाम्' इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति भाव्यम् । न तु पुरत इति । अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' इति प्रायुक्तं महाकविः । एवमेव "मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्पमः" इत्यप्रस्तुतप्रशंसा" इति द्वितीयप्रकरणारम्भेऽप्यप-
शब्दितं तै । तथा चाहुर्वैयानरणाः—“पत्या पुरतः परतः”, आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निम्नोन्ताया भुवि', 'पुरतः सुदती समागतं माम्' इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानमूला अपशब्दाः" इति ।

इयं चैवंभेदोपमा वस्त्वलंकाररसरूपाणा प्रधानव्यङ्ग्याना वस्त्वलंकार-
योर्वर्च्ययोश्चोपस्कारकतया पञ्चधा ।

तत्र व्यङ्ग्यवस्तूपस्कारिका यथा—

‘अनवरतपरोपकरणव्यग्रीभवदमलचेतसा महतान् ।

आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥’

अत्र तादृशि वचनान्यर्थद्वारा सेवमानस्य मनागप्यलुभ्यतः परिणामे
परम सुखं भवतीति प्राधान्येन व्यङ्ग्यस्य वस्तुन उपस्कारिका भेषजोपमा ।

व्यङ्ग्यालंकारोपस्कारिका यथा—

‘अङ्गायमाननलिके भृगनाभिपङ्कं

पङ्केरुहाक्षि वदनं तव वीक्ष्य विभ्रत् ।

उल्लासपङ्कवितक्रोमलपक्षमूला-

श्चञ्चूपुटं चपलयन्ति चक्रोरपोता ॥’

महाकवि कालिदासः । तं अप्यशिक्षितं । इह चिन्त्यम् । “पुरत इति निपाताङ्ग-
कारात् । अत एव ‘इयं च तेऽस्या पुरतो निम्नवना’ इति कालिदासः, ‘पस्यामि ता-
न्ति इतः पुरतश्च पश्चात्’ इति भवभूतिश्च सगच्छते” इति केचित् । अन्ये तु “दक्षि-
णीत्तरान्मानतमुच्चं” इत्यत्र तमुच्चैव पुत्रद्वयेन सिद्धेऽनमुच्चिधानन्यन्मादप्यति शान-
नाय । तेन पचायजन्तात्पुरशब्दात्तन्निमित्तमिदि ।” इत्याह । वस्तुतस्तु—‘पुर
अप्रगमने’ इति चारादिवाग्निजमापं शुभयत्तुणे के ‘साप्रेदिनस्तिष्ठन्ति’ इति
शेषम् । वैयाकरणा इति । प्राय इत्यादि । एवमेव दक्ष्यमाणप्रकारमिना । तदेव
निदिष्याह—घस्तिवति । आपातेति । प्रागनुभूयमानकट्युच्चानांलक्ष्यं । तादृशि
आपातकाटवानि । प्राधान्येन व्यङ्ग्यस्येति । तेनापातकाटवानांति पद्व्यङ्ग्ये-

अत्र प्राधान्येन व्यङ्ग्ये आरोप्यमाणचन्द्रके आन्तिमत्यलंकारे उप-
पादकस्य मालस्यमृगमदपङ्कविषयकस्याङ्गाभेदारोपस्याङ्गसादृश्यरूपदोष-
मूलकत्वादुपमात्रालंकारः ।

रसोपस्कारिका तु 'दरदलदरविन्द—'इत्यत्र प्रागेवोदाहृता । रसप-
देनासंलक्ष्यक्रमस्योपलक्षणाद्वावाद्युपस्कारिकाप्यत्रैवान्तर्भाव्या । यथा—
'नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव', 'वन्यकुरङ्गीव वेपते नितराम्' इत्यादिषु
प्रागुदाहृतेषु ।

वाच्यवस्तुपस्कारिका यथा—

'अमृतद्रवमाधुरीभृत. सुस्वयन्ति श्रवसी सखे गिर ।

नयने गिगिरीकरोतु मे शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव ॥'

अत्र नयनशिशिरीकरणरूपे वस्तुनि वाच्ये मुखस्य शरदिन्दूपमोप-
स्कारिका ।

वाच्यालंकारोपस्कारिका यथा—

'शिशिरेण यथा सरोरुह दिवसेनामृतरश्मिमण्डलम् ।

न मनागपि तन्वि शोभते तव रोषेण तथेदमाननम् ॥'

अत्र वाच्यस्य दीपकस्योपमोपस्कारिका ।

रसादिस्तु न वाच्य इति प्रागेवामिहितम् ।

अथ कथमलंकारस्यालंकारान्तरोपस्कार्यत्वमुच्यते । प्रधानस्यैवालंका-
र्यत्वादिति चेत्, मैवम् । अलंकारस्योपमादेर्ध्वन्यमानताया प्राधान्याद्र-
सादिवदलंकारान्तरोपस्कार्यत्वे न कोऽपि तावदस्ति विरोध । एवमेव
मुख्यतया वाच्यतायामपि । यथा द्यापणादौ विक्रीयमाणतायां कनकताट-
ङ्गस्य रत्नाधलंकारान्तरोपस्कार्यत्वे तस्यैव च कामिनीकर्णालंकरणताया
पुन प्रधानान्तरसांनिध्याच्चाटङ्गस्य तद्गतरत्नानां च साक्षात्परम्परया च
कर्णादिशोभोपस्कारकतया यथा तदलंकारत्वम्, एवमेव रसादिसानिध्ये
रूपकादेस्तदुपस्कारकत्वालंकारान्तरस्य च रसाधलंकारतेति ।

त्यर्थं । नन्वत्रोपमालंकारो नैवात आह—अत्र प्राधान्येनेति । व्यङ्ग्ये इति । वाच्य-
व्यङ्ग्ये इत्यर्थं । अलंकारे सतीति शेष । उपपादकेत्यस्य तस्येत्यादि । अत्रालंकार
इति । तथा च तदुपस्कारकत्वमन्या स्पष्टमेति भाव । ननु वस्तुलंकारयोरिव रस-
स्यापि वाच्यत्वेन षोडश वस्तुभूतित्वेनत आह—रसादिरिति । प्रधानस्यैवेति ।

एव च प्राचा मते पञ्चविंशतिभेदायाः पुनः पञ्चविधतायां सपादशतं भेदाः । द्वात्रिंशद्भेदवादिनां तु षष्ट्युत्तरं शतम् । इतश्चान्येऽपि प्रभेदाः कुशाग्रीयधिपणैः स्वयमुद्गावनीयाः । तत्र क्वचिदनुगाम्येव धर्मः । क्वचिच्च केवल विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नः । क्वचिदुभयम् । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन करम्बितं विम्बप्रतिविम्बभावम् । क्वचिदसन्नप्युपचरितः । क्वचिच्च केवलशब्दात्मकः ।

तत्राद्यो यथा—

‘शरदिन्दुरिवाहादजनको रघुनन्दनः ।

वनस्रजा निभाति स सेन्द्रचाप इवाम्बुद ॥’

अत्र पूर्वार्धे सकृन्निर्देशाद्धर्मोऽनुगामी ।

केवलविम्बप्रतिविम्बभावापन्न ‘कोमलातपशोणाम्र—’ इत्यत्र बोध्यः । द्वितीयार्धे तूभयम् ।

तृतीयोऽपि त्रिविधः—विशेषणमात्रयोर्विशेष्यमात्रयोस्तद्युगलयोर्वा वस्तुप्रतिवस्तुभावेन करम्बितः ।

तत्राद्यो यथा—

‘चलद्भृङ्गमिवाम्भोजमधीरनयन मुखम् ।

तदीय यदि दृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं ततः ॥’

अत्र चलनाधीरत्वयोर्विशेषणयोरेस्तुत एकरूपयोरपि शब्दद्वयेनोपादानाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च भृङ्गनयनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । इति तत्करम्बितोऽयमुच्यते ।

तत्र द्वितीयो यथा—

‘आलिङ्गितो जलधिरुन्यकया सलीलं

लग्न प्रियंगुलतयेव तरुस्रमालः ।

देहावसानसमये हृदये मदीये

देवश्चकास्तु भगवानरविन्दनाभ ॥’

धरवारस्तप्रधानमेवेति भावः । वाच्यतायामपि विरोध इत्यनुपपन्नः । उभयं अनुगामित्वं विम्बप्रतिविम्बभावः च । अयं चोच्यन्तर्गतो नातिरिक्तो भेदः । अत एव वक्ष्यति—
तृतीयोऽपि त्रिविध इति । षष्ठ इति च । वनस्रजा आपादतलावलम्बिमालया ।

अत्रालिङ्गितत्वमन्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेष्यकयोश्च जल-
पिक्व्याप्रियंगुलतयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । इत्ययमपि तत्करन्वित एव ।
तत्र तृतीयो यथा—

‘दशाननेन दृष्टेन नीयमाना वमौ सती ।

द्विरदेन मदान्धेन कृप्यमाणेव पद्मिनी ॥’

अत्र विशेषणयोर्दृष्टत्वमदान्धत्वयोर्विशेष्ययोश्च नीयमानत्वकृप्यमा-
णत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनोभयत सपुटितो दशाननद्विरदयोर्विम्बप्रति-
विम्बभावः । इत्ययमपि तत्करन्वित ।

‘विमलं वदनं तस्या निष्कलङ्कमृगाङ्कति’ इत्यत्र वैमल्यनिष्कलङ्कत्व-
योर्वस्तुत एकरूपयोर्विम्बप्रतिविम्बभावनिरुक्तं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नयो-
रुपमानिष्पादकत्वं यद्यस्ति तदा शुद्धं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नोऽप्येष
पद्यो धर्मः । न च ‘कोमलातपशोणाग्रसध्याकालसहोदर’ इत्यादौ यति-
सध्याकालयोरुपमायां धर्मान्तरस्यानवगमात्कुङ्कुमालेपकषायवसनयो. को-
मलातपशोणाग्रयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावो यथावश्यमभ्युपेयः, प्रकृते तु न
तथा वस्तुप्रतिवस्तुभावः । वदनमृगाङ्कयोः सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य
प्रतीयमानत्वेन धर्मान्तरानपेक्षणादिति वाच्यम् । एवं तर्हि ‘यान्त्या
मुहुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या’ इति भवन्निपद्ये-
ऽपि प्रतीयमानेन सौन्दर्येणैव सामान्येन निर्वाहे कंधरावृन्तयोर्विम्बप्रति-
विम्बभावस्य वलितत्वावृत्तत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य च सरुलैरालंकारिकैः
स्त्रीकारो विरुद्धः स्यात् । अतो यथास्थितमेव साधु ।

द्वितीयार्थे तु ‘कषायवमनो याति’ इत्यादौ । यद्यन्ति तदेतन्नेनाहनि सूचिता । तद्वीज
तु—एकोऽप्यर्थो भिन्नशब्देनोपात्तो भिन्न इव प्रतीयते । अत एव ‘उदेति सविता ता-
मन्नात्र एवास्त्रमेति च’ इत्यादौ ‘रक्त एवास्त्रमेति च’ इति पाठे दुष्टतेति प्राच । प्रकृते
सबन्धिभेदादपि भेदप्रलयस्यरो । भिन्नरूपेण प्रतीयमानस्य च न साधारणता । साया-
रगोत्तरगन्ध च न कश्चिदुपाय, विना विम्बप्रतिविम्बभावापन्नैकधर्मसबन्धिवन् ।
तथा च रुन्दाद्रेदेन प्रलये सबन्धिभेदाव भेदप्रलये विम्बप्रतिविम्बभावापन्नैकधर्म-
सबन्धित्वेन तनोरभेदाव्यवसाये सावारण्यमेति कथं शुद्धसोपमानिष्पादकत्वम् ।
अत एव प्राच विम्बप्रतिविम्बभावकरन्वित एवायमित्याहुरेति । प्रकृते तु

उपचरितो यथा—

‘शतक्रोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयभूर्तेः ।

येनाकारिपि मित्रं स विकलहृदयो विधिर्वाच्यः ॥’

एषा सीता विवासितवत् स्वात्मगता रामस्योक्तिः । अत्र काठिन्यं पार्थिवो धर्मश्चित्ते उपचरित ।

केवलशब्दात्मको यथा—

‘यत्र वसन्ति सुमनसि मनुजपशौ च शीलवन्तः सर्वत्र समाना मन्त्रिणो मुनय इव ।’

अत्रोपमानोपमेयगतस्यार्थस्यैकस्याभावाच्छब्द एव धर्म ।

एवमेतेषा धर्माणा व्यामिश्रणं च सम्भवति ।

यथा—

‘श्यामलेनाङ्कितं भाले बाले केनापि लक्ष्मणा ।

मुखं तवान्तरासुप्तभृङ्गफुल्लाम्बुजायते ॥’

अत्र भालगताङ्कप्रसुप्तभृङ्गौ विन्वप्रतिविम्बभावमापन्नौ क्यदर्थे आचारेऽनुगामिन्यभेदमापद्य स्थितौ ।

यथा वा—

‘सिन्दूरारुणवपुषो देवस्य रदाङ्कुरो गणाधिपते. ।

सध्याशोणाम्बरगतनवेन्दुलेखायितः पातु ॥’

अत्र सिन्दूरसध्याभ्यां गणाधिपगगनाभ्या च विन्वप्रतिविम्बभावमापन्नाभ्या [धर्माभ्या] सपादिताभेदेन विशिष्टधर्मेणाभेदेनावस्थित क्यदर्थेऽनुगामी ।

न तथेति । तथा तु प्रकृते नैलये । गणाधिपगगनाभ्यामिति । गणाधिपगगनयोर्विन्वप्रतिविम्बभावे च विन्वप्रतिविम्बभावापन्नसिन्दूरसध्याविशेषणकारणत्वं शोणन्ये वस्तुप्रतिबन्धुभावापत्ते एव साधारणधर्मे इति तयोरेभेदेन विशिष्टधर्मेऽपि तु किरिति भाव । क्यदर्थोऽनुगामीति । यद्यपि प्रतिद्वन्द्वस्वरूपोभाविशेषादिक्रमाशयाभ्याचारोऽनुगामो कर्तुं शक्यते तथापि क्वदित्यर्थमपि पदाभ्यामेवेति बोध्यम् । तादृशशो-

कचिद्धेतुहेतुमद्भावेन । यथा—

‘सल कापट्यदोषेण दूरेणैव विसृज्यते ।

अपायगङ्गिभिर्लोकैर्विपेणाशीविपो यथा ॥’

अत्र कापट्यं विपं च विम्बप्रतिविम्बता गतं दूरतो विमर्जनेऽनुगामि-
नि हेतु ।

यथा वा—

‘रूपवत्यपि च क्रूरा कामिनी दुःखदायिनी ।

अन्तःकाटवसपूर्णा सुपकेवेन्द्रवारुणी ॥’

अत्र रूपवत्त्वदुःखदायित्वयोर्द्वयोरनुगामिनोर्मध्ये क्रौर्यकाटवे विम्ब-
प्रतिविम्बभावापत्तेः दुःखदायित्वेन सह हेतुहेतुमद्भावेन मिश्रिते । अपरेण
तु शुद्धसामानाधिकरण्येन । एवमन्यैरपि व्यामिश्रणं बोध्यम् । प्रकारा-
न्तरं च लक्ष्यानुसारेण सुधीभिः स्वयमुक्तेषु शक्यम् ।

यथा—

‘यथा लतायाः स्तम्भकानतायाः स्तम्भवनम्रे नितरा समासि ।

तथा लतापल्लविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥’

अत्र स्तम्भवनम्राहं स्तम्भकानताया लताया उपमानमस्तीति गर्वं मा
विदध्याः । यतः शोणाधराया उपमेयायास्तवापि पल्लविनी लतोपमानं
भवतीति वान्यार्थे यथातथापदप्रतिपाद्या कान्तोपमानिका लतोपमेयिको-
पमा निष्पादिका । अस्या चोपमायां निरूपकतासन्नन्धेनोपमानोपमेयगते
द्वे उपमे समसदृशशब्दाभ्यां प्रतिपादिते विम्बप्रतिविम्बभावमापत्ते
साधारणधर्मतया स्थिते । तत्र निरूपकतासन्नन्धेन प्रधानीमूतोपमोपमान-

भाविशेषयोरेक्यप्रतिपत्तये वानयोर्विम्बप्रतिविम्बभाव आवश्यक इत्याहुः केचित् । अनु-
गामिनि हेतुरिति । तयोर्विम्बप्रतिविम्बभावविना भिन्नप्रकरणकृत्वेन दूरविमर्जने भेद-
प्रतीलानुगामित्वेनैव न स्यादिति भावः । उपमा निष्पादिकेति । एव च वाक्या-
र्थोपत्त्वारिकेयनुपमेत्यर्थः । विम्बप्रतिविम्बभावमापत्ते इति । यद्यपि समसदृश-
शब्दाभ्यां प्रतिपादितोपमयोर्बलुप्रतिबलुभाव एव, तथापि तद्विशेषणयोः शोणाधरना-
यिद्वान्प्रवक्ष्यन्तव्रलनयोर्विम्बप्रतिविम्बभाव आवश्यक इति भावः । तयोश्च विम्बप्रति-
विम्बभावे सादृशानुयोगित्वेनैव साधारणो धर्म इति ध्येयम् । तत्र तयोश्चोपमयोर्मध्ये ।

कान्तागतायानुपमायां प्रतिविम्बभूतायां गुच्छन्नयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावा-
पन्नमननन्त्रीभवनविशेषणयोर्विम्बप्रतिविम्बभावनापन्नयोः साधारणधर्म-
त्वम् । एवं तेनैव सवन्धेन लतारूपोपमेयगताया विम्बनृतायानुपमायान-
धरपद्भवयोः । न च तेन सदृश इत्यादौ तन्निरूपितसादृश्याश्रयत्वोपमे-
यस्य, तस्य सदृश इत्यादौ च तत्सवन्धिसादृश्याश्रयन्योपमानस्य प्रतीते-
सिद्धत्वाल्लङ्घ्ये च सदृशीति शब्दान्निवेद्यमानेऽप्युपमानभावे कथं नाम
लताया उपमेयतेति वाच्यम् । सदृशशब्दप्रतिपाद्यधर्मभूतोपमानानुपमान-
त्वेऽपि यथातथाशब्दवेद्योपमाया लताया उपमेयत्वे वाचकानावात् । एव-
मन्येऽपि प्रकाराः ।

‘यथा तवाननं चन्द्रस्तथा हासोऽपि चन्द्रिका ।

यथा चन्द्रसमश्चन्द्रस्तथा त्व सदृशी तव ॥’

एभिर्भेदैः प्रागुक्तानां सधर्माणां भेदानां यथास्तभवं गुणने बहुतरां भेदा
भवन्ति । तथा धर्माणां वाच्यताया वाच्यधर्मा बहुधोक्ता व्यङ्ग्यत्वे
व्यङ्ग्यधर्मा धर्मलोपे गदितैव ।

लक्ष्यतायां यथा—

‘सर्प इव शान्तमूर्तिं श्वेवायं नानपरिपूर्णः ।

क्षीत्र इव सावधानो मर्कट इव निष्क्रियो नितराम् ॥’

इत्यत्रोपमानमहिम्ना शान्तमूर्त्यादिशब्दैर्विरुद्धा धर्मा लक्ष्यन्ते ।

इयं चोपमा मुक्तार्थस्य दक्षिणाक्षुद्रोपस्कारिणी दक्षिणोपस्कारदा-
न्तरोपस्कारणद्वारा । तत्र साक्षादुपस्कारिणी प्राग्बहुधोदीरिता ।

निरूपकतेति । प्रतिशोभितेत्यर्थं । तेनैव संवन्धेनेति । प्रतिशोभितासवन्धेनेत्यर्थं ।
अधरपद्भवयोरिति । कान्तालताविशेषणयोर्विम्बप्रतिविम्बभावनापन्नयोः साधारणध-
र्मत्वमित्यर्थं । तन्निरूपितेति । तन्निरूपितोऽर्थः । सादृश्याश्रयस्य तन्निरूपितोऽर्थः
इत्यर्थः । सधर्माणां भेदानामिति । साधारणधर्मभेदसाहितानां पूर्णानुभाविभेदाना-
मित्यर्थः । व्यङ्ग्यत्वे इति । धर्माणां निरूपकत्वमित्यर्थः । लक्ष्यतायामिति । धर्माणां नि-
रूपकत्वमित्यर्थः । महिम्नेति । तेषु शान्तमूर्तिसादृश्यादिति नार । धर्मा लक्ष्यन्ते इति ।
लक्ष्यताच्छब्देऽपि लक्ष्यतेति नवनेदम् । इयं चेति । उपमेयत्वं । तत्र धर्मा ।

परम्परया यथा—

‘नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिब्रजाः
पठन्ति विरुद्रावलीमहितमन्दिरे वन्दिन ।
इदं तदवधि प्रभो यदवधि प्रवृद्धा न ते
युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युति ॥’

अत्र मुख्यार्थस्य राजविषयायाः कविरतेरुपस्कारकस्य यदैव तव
क्रोपोदयस्तदैव रिपूणां सपदो भक्तसाङ्गविष्यन्तीति वस्तुन उपस्कारि-
का नयनकोणशोणद्युतेर्युगान्तदहनोपमा । इयं चैवयथावादिशब्दैर्वा-
चकैः प्रतिपादिता वाच्यालंकारः । लक्ष्यापि चालंकुर्वाणा दृश्यते ।

यथा—

‘नीर्वा नियम्य शिथिलामुषसि प्रकाश-
मालोक्य वारिजदृशः शयनं जिहासो ।
नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
नाभेर्निभा सरसिजोदरसोदराया ॥’

अत्रोदरप्रभवत्वरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधात्तदीयशोभा लक्षणसमाना-
शहरत्वस्य प्रयोजनस्य सत्त्वात्सोदरपदेन सदृशो लक्ष्यते । आर्धी च
तनोपमा प्रतीयमाना । अवरोहतिलक्ष्यस्य विषयतया स्मृतिशून्यीभवनस्य
निषेधनेन प्रतीयमानाया स्मृतेरुपस्कारिका । एवं प्रतिभटप्रतिमल्लादिश-
ब्दानां तदीयन्यग्भवनतदीयशोभारूपमर्धत्वापहरणादेः प्रयोजनस्य
सत्त्वात्सादृश्यवति लक्षणैव, न व्यञ्जना । मुख्यार्थस्य बाधात् । प्रयोजने
पुनर्व्यञ्जनैवेति ।

कचिद्व्यङ्ग्यापि चेत्प्रमुपमालंकारः । यथा—

‘अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्रं हृष्यसि ।
भ्रूण्डलमिदं मूढं केन वा विनिभालितम् ॥’

कस्यचिद्विदेशस्थितस्य किरणैरात्मानं सतापयन्तं चन्द्रं प्रत्येषोक्तिः ।
अत्र च अस्ति मम प्रियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः अत एव त्वया-
अवरोहतिलक्ष्यस्येति । एतन्वदन्त्यस्येति । व्यञ्जनैवेति । इत्यस्य बोधमेति
शेषः । विनिभालितमिति विशेषेण दृष्टमित्यर्थः । अत्र चेति । प्रतीयमानेशब्दाना-

प्यदृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति प्रतीयमाना उपमा मूढपदेन ध्वन्यमा-
नाया चन्द्रविषयाया वक्तृगतायामतूयायामलंकार । एतेनाप्यदीक्षितै-
रुपमालक्षणे दत्तमव्यङ्ग्यत्वविशेषणमयुक्तमेव । नहि व्यङ्ग्यत्वलंकार-
त्वयोरस्ति कश्चिद्विरोधः । प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायां तु प्रधानत्वलंकार-
त्वयोर्विरोधादलंकारलक्षणं तत्र मातिप्रसाङ्गीदित्युपस्कारकत्वेन पुनर्विशेष-
णीयम्, न त्वव्यङ्ग्यत्वेन । प्रागुक्तायामसूयालंकारोपमायामव्याख्यापत्ते ।
विशिष्टोपमादिस्यले विशेषणाद्युपमाना वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यत्वम्, सिद्धार्थस्योपस्करणाभावात्तु नालंकारत्वमिति न काप्यमगति ।
यच्चापि “सेयमुपमा सक्षेपतस्त्रिविधा—कचित्स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता ।
यथा ‘स च्छिन्नमूल क्षतजेन रेणु’ इत्यादौ । क्वचिदुक्तार्थोपपादनपरा ।
यथा ‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ” इति तैरेव द्रविडशिरोमणिभिरभ्य-
धीयत । तदप्यह्यमेव । ‘नयने शिशिरीकरोतु मे शरदिन्दुप्रतिमं मुखं
तव,’ इति वाच्यवस्तुपस्कारिकाया शरदिन्दूपमाया अक्रोडीकरणात् ।
अलंकारभूतोपमासु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उपमाया सम्रहो को नाम
ध्वन्यमानायास्तस्या निरासायाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानदुराग्रह । अहो
महदेवेदमन्याव्यम्—यदलक्षणीयाया सम्रह, लक्षणीयायाश्चासग्रह
इति । प्राचीनाना तूपमासामान्यं लक्षयता ध्वन्यमानाया इवास्या अपि
सम्रहो नानुचित । न तु स्वस्य यत्नेन ध्वन्यमानोपमां निरस्य कण्ठर-
वेणालंकारभूतोपमालक्षकस्य । यदि च प्रत्यव्यङ्ग्योपस्कारकत्वेनेयं
सगृह्यत इत्युच्यते तदा ‘स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता’ इति श्लोक्तिर्विरुद्धा
स्त्वन्वयः । प्रतीयमाना उपमेति । अत्रोपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मकप्रतीपस्यैव
व्यङ्ग्यत्वम् । मूढपदस्वारस्यात् । चमत्कारातिशयाच्च । किं ह्यप्यधीन्येतस्वारम्याचेति
केचित् । एतेनेति । एतेनापोलथं । अपिना प्रागुक्तदूषणउनुचय । तैरेवेति । अप्य-
दीक्षितैरेवेत्यर्थः । स्वस्येति । तथेत्यर्थः । नानुचित इत्यस्यानुपपन्नं । इयं स्ववैचित्र्य-
मात्रविश्रान्ता । विरुद्धा स्यादिति । वस्तुतस्तु उपमासामान्यलक्षणस्यापि । प्रहृतत्वे-
नोपमासामान्यस्यैवायं विभागः । उपमानोपमेयतावच्छेदकयोर्भेदाच्चास्तेषोपमितिनि-
पत्तिः । अत एव सेयमुपमेतेषोक्तम्, न लङ्कार इति । ‘नयने शिशिरीकरोतु मे
शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव’ इत्यत्र तु उक्तार्थोपपादनपरस्य मुञ्जकवृत्तनयननर्मकशिशिरी-
करणस्य द्रव्युक्तस्येन्द्रपदभेदोपपत्तेः । उक्तार्थोपपादनस्य चोक्तार्थस्योपपादनमुक्तार्थं

स्यात् । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यत्र गुणसमूहसमानाधिकरणे एको दोषो दोषत्वेन न स्फुरतीत्यस्यार्थस्य पूर्वार्धप्रतिपादितार्थसमर्थनात्मकस्य सामान्य-
रूपस्य विशेषरूपोदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण सम्यगनाकलनादिन्दुकिरण-
समानाधिकरणेऽङ्क उदाहृत, न तूपमानतया निर्दिष्ट । सामान्याद्विशे-
षस्य भेदाभावेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्त्या उपमालंकृतेरत्रानवतारा-
दुदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्तः । यथा 'इको यणचि' इति वाक्यार्थस्य
सामान्यस्य विज्ञानायोकारे दध्युदकेकारस्येवेति वाक्यान्तरेण तद्विशेष
उदाह्रियते तद्वदत्रापीति तत्प्रसङ्गे विवेचयिष्याम ।

यच्चाप्पदीक्षितै 'लुप्ताया तु नैव भेदा । तस्या साधारणधर्मस्यानु-
गामितानियमात्' इत्युक्तम्, तन्न । 'मलय इव जगति पाण्डुर्वल्मीक इवा-
धिधरणि घृतराष्ट्र' इत्यत्रानुगामिधर्मस्याप्रत्ययाच्चन्दनाना पाण्डवानाम्,
सर्पाणां दुर्योधनादीना च विम्बप्रतिविम्बभावस्यैव प्रतिपत्ते । न च शब्दे-
नोपात्तत्वं विम्बप्रतिविम्बभावे तन्नमित्याग्रहो विदुषामुचित । श्रौतत्वा-
र्थत्वाभ्यां विम्बप्रतिविम्बभावस्य द्वैविध्यौचित्यात् । अत एवाप्रस्तुतप्रशं-
सादौ प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोरौपम्यमवयवविम्बप्रतिविम्बभावमूलं सग-
च्छते । इयमपि रूपकवत्केवलनिरवयवा, मालारूपनिरवयवा, समस्तव-
स्तुविषयसावयवा, एकदेशविवर्तितावयवा, केवलश्लिष्टपरम्परिता,
मालारूपश्लिष्टपरम्परिता, केवलशुद्धपरम्परिता, मालारूपशुद्धपरम्परिता

वोपपादनस्त्वर्थद्वयम् । विनिगमनाविरहात् । इति न दोष इति चिन्त्यमीदमिति
बोध्यम् । उक्तार्थोपपादनपरोपमायास्तदुक्तमुदाहरणं दूषयति—अनन्तेति । 'अनन्त-
रत्नप्रभवस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क ॥' इत्यत्रेत्यर्थः । स्फुरतीत्यस्यार्थस्य तृतीयचरणप्रति-
पायस्य । तत्त्वेनानिर्दिष्टं वे हेतुनाह—सामान्येति । अनवतारादिति । अग्रे तथा चेति
शेषः । अलंकारोऽयमतिरिक्त इति । 'अदत्त्वा मादृशो मा भूत्त्वा त्व लादृशो भव'
इत्यभिन्नधर्मिकोपमायामुपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकभेदेनोपमितिक्रियानिष्पत्तेरु-
पमालङ्कारव्यवहारस्य च सर्वसमतत्वेन तद्विहापि सामान्यधर्मविशेषधर्मयोस्तयोर्भेदेन
तन्निष्पत्तेः समवादुदाहरणालंकारो मास्त्वतिरिक्त इति तदात्रयाचिन्त्यमेतत् । 'उदको-
कारे दर्शकारस्य य' इति पाठः । तत्रप्रसङ्गे उदाहरणालंकारप्रसङ्गे । अत एव

चेत्यष्टधा । तत्रोपमाया केवलत्वं मालानन्तर्गतत्वं निरवयवत्वं चोपमा-
न्तरनिरपेक्षत्वम् । इयं च शतशः प्रागेवोदाहृता ।

मालारूपनिरवयवा यथा—

‘आहादिनी नयनयो रुचिरैन्दवोव
कण्ठे कृतातिशिशिराम्बुजमालिकेव ।
आनन्दिनी हृदि गता रसभावनेव
सा नैव विस्मृतिपथं मम जातु याति ॥’

यथा वा—

‘कलेव सूर्यादमला नवेन्दो कृशानुपुञ्जाप्रतिमेव हैमी ;
विनिर्गता यातुनिवासमध्यादध्यावभौ राघवधर्मपत्नी ॥’

पूर्वमनुगामिना धर्मेण भिन्नदेशकालावच्छेदेन, अत्र तु विम्बप्रतिवि-
म्बभावमापन्नेनैकदेशकालावच्छेदेनेति विशेषः । अत्राधिकदीप्तिरूपे
वाक्यार्थे उपमे उपस्कारिके । आत्यन्तिकविनाशहेतुत्वेन देदीप्यमानत्वेन
च साधारण्येन सूर्यमण्डलस्य, निष्कलङ्कताभिव्यञ्जकत्वेन भस्मीभवनहे-
तुत्वेन कृशानुपुञ्जस्य च लङ्काप्रतिबिम्बिता । मालारूपत्वं चात्रैकोपमेय-
कानेकोपमासामानाधिकरण्यात् ।

समस्तवस्तुविषया सावयवा यथा—

‘कमलति वदनं यस्या मलयन्त्यलका मृणालतो वाहू ।
शैवालति रोमावलिरद्भुतसरसीव सा बाला ॥’

यथा वा—

‘ज्योत्स्नाभमङ्गहसिता सकलकलाकान्त[कान्त]वदनश्री ।
राकेव रम्यरूपा राघवरमणी विराजते नितरान् ॥’

तस्य द्वैविध्यादेव । इयमपि उपमापि । तत्र तासा मध्ये । इयं च केवलनिरवयवा च ।
ऐन्दवीति । ऐन्दवी रुचिरैवेत्यर्थः । यातुनिवासेति । राक्षसनिवासैत्यर्थः । द्वितीये
तमुपमादवति—अत्रेति । द्वितीयपद्य इत्यर्थः । सूर्यमण्डलस्येति । लङ्काप्रतिबिम्बते-
त्यनान्त्य । अमाया रावणवधे सति प्रतिपदि सीतानिर्गम इत्येकदेशकालावच्छिन्न-
योष्यम् । सामानाधिकरण्यादिति । उपमानन्तरनिरपेक्षतान्निरवयवत्वमित्यपि बो-
ध्यम् । कमलतीति । अत्र चतुर्षु उपमानादाकारे क्रि. पू. । ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नाम

अत्र सर्वेषामुपमानानां शब्दैरेवाभिधानात्समस्त्वस्तुविषया अङ्गोपमा-
भिनिष्पाद्यमानत्वाच्च साक्षा भवति ।

एकदेशविवर्तिनी सावयवा यथा—

‘मकरप्रतिमैर्महाभटैः कविमी रत्नसमै समन्वितः ॥

कवितामृतकीर्तिचन्द्रयोस्त्वमिहोर्वारिमणासि कारणम् ॥’

अत्रोत्तरार्धे उपमितसमास एव । विशेषणसमासवेद्यस्य तादात्म्यस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् । राज्ञो जलधेरुपमा शब्देनानभिहिताप्यङ्गोपमाभिरा-
क्षिप्ता प्रतीयते । इत्येकदेशविवर्तनादेकदेशविवर्तिनी ।

केवलश्छिष्टपरम्परिता यथा—

‘नगरान्तर्महीन्द्रस्य महेन्द्रमहितश्रिय ।

सुरालये खलु क्षीवा देवा इव विरेजिरे ॥’

अत्र श्लेषोपस्थापितेन सुमेरुणा मदिरागारस्योपमा क्षीवानां देवोप-
माया उपाय इति छिष्टपरम्परिता । अन्योन्योपायतारूपस्यैव परम्प-
रितत्वस्येह परिभाषणात्, मालारूपताविरहाच्च ।

केवला मालारूपश्छिष्टपरम्परिता यथा—

‘महीभृता खलु गणे रत्नसानुरिव स्थितः ।

त्वं काव्ये वसुधाधीश वृषपर्वेव राजसे ॥’

मञ्जु हस्ति यस्या । सकल पूण्ड्र कलाकान्तश्चन्द्रस्तद्बद्धदनश्रीयंस्या । अत्र
उदाहरणद्वये । सर्वेषामवयवरूपाणामवयविविरूपाणा च । तथा च तेषां तदभिधेयत्वमेव
समस्त्वस्तुविषयत्वमिति भावः । अङ्गोपमेति । शवयवोपमेत्यर्थः । एवमत्रेऽपि । साक्षा
सावयवा । तथा चोपमाना सापेक्षत्व सादयवत्वमिति भावः । मकरा मत्स्या । कविता
अमृतमिव । कीर्तिश्चन्द्र इव । विशेषणेति । मयूरव्यसकेतीत्यर्थः । नगरान्तरिति ।
महेन्द्रवत्पूजिता श्रीयंस्तस्य राज्ञो नगरमध्ये सुरालये मत्ता देवा इव खलु विरेजिरे
इत्यर्थः । गारस्योपमेति । सुरालये इतीति भावः । नन्वेव छिष्टत्वेऽपि कथं परम्प-
रितत्वमत आह—अन्योन्योपायतारूपस्यैवेति । सावयवाया परस्परमनर्थकत्वेऽपि
नोपायता । ज्योन्ताया हस्तितत्तारोप विनापि औन्वल्यादिना सीताया राक्ताताम्य-
सिद्धेः । इह तु मदिरागारेण सुमेरुपमा विना क्षीवेषु देवोपमाया न क्वचित्साधर्म्यम् ।
तस्मिन् तादृशसादृश्यप्रतीतिमूलाभेदमापन्नसुरालयवृत्तित्वमेव तथा । मदिरागारेण सु-
मेरुपमाया च क्षीवेषु देवोपमा विना न साधारणधर्म इत्यन्योन्योपायता । अन्योन्या-

अत्र श्लेषोपस्थापिताभ्यां पर्वतशुक्राभ्या राजकाव्ययोरुपमे मेरुवृषप-
र्वम्या राज उपमयोरुपायः । नन्वत्र पर्वतानामिव राज्ञा शुक्र इव कवि-
त्वे इत्येवंरूपा उपमा कथं प्रत्येतुं शक्या । उपमानोपमेयशब्दयोः पार्थ-
क्याभावादिति चेत्, श्लेषे द्वेकशब्दोपात्तत्वेन रूपेणामेदाध्यवसानत्वेव
तेनैव साधर्म्येण सादृश्याध्यवसानस्यापि सुवचत्वात्, तस्यैव च प्रकृते
प्रयोज्योपमानुकूलत्वात् ।

केवलं शुद्धपरम्परिता यथा—

‘राजा युधिष्ठिरो नाम्ना सर्वधर्मसमाश्रय’ ।

द्रुमाणामिव लोकाना मधुमास इवाभवत् ॥’

मालारूपशुद्धपरम्परिता यथा—

‘मृगता हरयन्मध्ये वृक्षता च पटीरयन् ।

ऋक्षता सर्वभूपाना त्वमिन्द्रवसि मृतले ॥’

उपमानयो. परस्परमुपमेययोश्चानुकूल्ये उपमेययोरेपोपायता निरूपिता ।
प्रातिकूल्ये उपायता यथा—

‘राजा दुर्योधनो नाम्ना सर्वसत्त्वमयंकर ।

दीपानामिव साधूना जज्ञशावात इवाभवत् ॥’

अत्रोपमानयोर्दोषजज्ञशावातयोरन्योन्यमुपमेययोश्च साधुदुर्योधनयो-
प्रतिकूल्येऽप्युपमयो परस्परमानुकूलादुपायतैव ।

अथपरिहारस्तु रूपकप्रकरणे वक्ष्यते । अस्तर्धे केवलपदोत्तर वा योज्य । महीमृता
पर्वताना राज्ञा च । गणे समूहे । रत्नसाग्रे सुमेरु । काव्ये शुक्रे कवित्वे च । वृषप-
र्वेव देवराज इव । तेनैव एकशब्दोपात्तत्वेन साधर्म्येण । मधुमास इव चंद्रमास इव ।
अत्र मालारूपताविरहात्वेव लत्वम्, श्लेषाभावात्पुद्गलम्, अन्योपायतारूपत्वान्परम्परि-
तत्वमिति बोध्यम् । मृगतामिति । मृगा इवाचरता सर्वभूपाना मध्ये हरयन्निवृद्ध
इवाचरन्तुशा इवाचरता तेषा मध्ये पटीरयन्निवृद्ध इवाचरस्त्व ऋक्षता नक्ष-
त्राणांवाचरता तेषा मध्ये मृतले च द्रवदाचरसांत्पर्यं । आनुकूल्ये इति । अनुकूलता-
स्वगुणे सर्वात्पर्यं । मृता हरयन्निवृद्धाणि मृगाधिपत्ताशानुकूल्यमेनेति बोध्यम् । एवं
प्रातिवृत्त्ये शुद्धपरम्परितामुदाहरति—पद्यमिति । कमलदाचरता सता मध्ये सिद्धि-
रनुवदाचरतानेव राज्ञा अधुना दभंजदाचरता सर्वपरमाणा मध्ये विदभंजदाचरतांत्तमि-

एवम्—

‘सरोजतामथ सता शिशिरर्तवताधुना ।
दर्भता सर्वधर्माणा राज्ञानेन विदर्भितम् ॥’

इत्यादौ मालारूपतायामपि ।

उपमेयानां स्वस्वोपमानानुपमानानां रशनोपमा । यथा—

‘वागिव मधुरा मूर्तिर्मूर्तिरिवात्यन्तनिर्मला कीर्ति ।
कीर्तिरिव जगति सर्वस्त्वनीया मतिरमुष्य विभोः ॥’

इयं धर्मभेदे ।

धर्मैक्ये तु—

‘भूधरा इव मत्तेभा मत्तेभा इव सूनवः ।

सुता इव भटास्तस्य परमोन्नतविग्रहा ॥’

धर्मलोपे तु तस्येत्यस्यानन्तरम् ‘भटा इव युधि प्रजा’ इति बोध्यम् ।
इयमेवभेदा प्राचीनैर्भेदैर्गुणने वागगोचरं भूमानं भजमाना नेयत्तामर्हतीति
दिक् ।

एषैव च यदा सकलेन वाक्येन प्राधान्येन ध्वन्यते तदा परिहृतालं-
कारभावा ध्वनिव्यपदेशहेतुः । अस्या चालंकारव्यपदेशः रुदाप्यलंका-
रभावमप्राप्तेषु मञ्जूपादिगतेषु कटकादिष्विवालंकुर्वाणगतधर्ममात्रसस्पर्श-
निवन्धनः । क्वचिदसौ शब्दशक्तिमूलानुध्वननविषयः । क्वचिदर्धशक्तिमू-
लानुध्वननविषयः ।

आद्यो यथा—

‘अविरलविगलहानोदकधारासारसिक्कधरणितल ।

धनदाग्रमहितमूर्तिर्जयतितरा सार्वभौमोऽयम् ॥

लघं । स्वस्वोपमानानुपमानानामिति । इदं विशेषणमुपमेयोपमायामतिव्याप्तिवा-
रणार्थम् । भूधरा इति । परमोन्नतविग्रहत्वमेकोऽत्र धर्मः । एषैव च उपमैव । परीति ।
त्वक्कालकारत्वकैलघं । नन्वेव कथं तत्रालंकारव्यवहारोऽन भाह—अस्यां चेति ।
धर्ममात्रेति । उपमात्वैलघं । मात्रपदेनालंकारत्वव्यवच्छेदः । अविरलेति । अयं
राजा सार्वभौमः सर्वभूमीश्वरः । उदग्दिग्गजश्च । धारापदं व्यर्थमिति केचित् । ‘स
कीचकै—’ इतिवत्प्रयोग इत्यन्ये । धनदातृणामग्रे पूजितमूर्तिः । कुबेराग्रे पूजितमूर्तिश्च ।

यथा वा—

‘विमलतरमतिगभीरं सुपवित्रं सत्त्ववल्लुरसम् ।

हंमावासं स्नानं मानसमिह शोभते नितराम् ॥’

अत्रानेकार्थानामपि शब्दानां प्रकरणेन कृतेऽपि शक्तिसंकोचे तन्मूलकेन ध्वननेन प्रतीयमानस्य सरोवररूपस्वार्थान्तरस्याप्रस्तुतस्वामिधानमा भूदिति प्रकृताप्रकृतयोरुपमानोपमेयभाव प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यते ।
द्वितीयो यथा—

‘अद्वितीय रूचात्मानं दृष्ट्वा किं चन्द्र दृष्यसि ।

भूमण्डलमिदं सर्वं केन वा परिशोधितम् ॥

अत्र मूढादिपदाप्रयोगादसूयादेरप्रत्ययान्मुख्यतयोपमेव व्यङ्ग्या ।

अथात्र सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे बोधो विचार्यते—अरविन्दसुन्दरमित्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजक लक्ष्यते । तच्च सुन्दरपदार्थकदेशेन सौन्दर्येणाभेदससर्गेणान्वेति । तेनारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकामिन्नसौन्दर्यवदभिन्नमिति धीः । निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभेदानुसरणम् । एकदेशान्वयस्तु देवदत्तस्य नसेत्यादाविवात्राप्यभ्युपेय । ‘समासस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिः’ इत्येके । ‘अरविन्दपदमेव लक्षणया सर्वार्थप्रोचक सुन्दरपद तु तात्पर्यमाहकम्’ इत्यपरे ।

तथा अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रेवार्थे सादृश्येऽरविन्दस्य निरूपितत्वससर्गेणान्वयः । तस्य च प्रयोजकताससर्गेण सौन्दर्ये । एवं चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नमिति । अरविन्दमिवेत्यत्र त्वरविन्दनिरूपितसादृश्यवदिति निपातजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपित-

मरुव प्राणी बल च । रसो जल शृङ्गारादिश्च । हंसः पक्षी परमात्मा च । अत्रेति । उदाहरणद्वये इत्यर्थः । अद्वितीयमिति । वासन्तो हेतुर्धर्मः । असूयादेरप्रत्ययादिति । अत्र मूढादिपदाप्रयोगेऽपि किं चन्द्र दृष्यसीत्याक्षेपेणामूया व्यङ्ग्या न वेति सदृश्यैर्विभाव्यम् । लक्ष्य(क्ष्य)त इति । अरविन्दपदेनेति शेषः । अभेदानुसरणमिति । प्रयोजकतादर्थेयोरिति भावः । ननु नित्यसाक्षादृश्यत्वे तथापीकारेऽप्यत्र न तथेति चेदत एव मतान्तरमाह—समासेति । अत्र मते गौरवान्मतान्तरमाह—अरविन्देति । तथेति । समन्वयस्येऽपीत्यर्थः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकारकबोधे विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्कथमेवार्थसादृश्येऽरविन्दम्यान्यवयवस्य च कथं सौन्दर्येऽन्वयोज-

विशेष्यतानिपातजन्योपस्थितिप्रयोज्यविशेष्यतान्यतरभिन्नविशेष्यतासंस-
 र्गेण नामार्थप्रकाररूपोष एव विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वा-
 दिवार्थस्य नञर्थस्येव भेदसंसर्गेण नामार्थविशेष्यत्वे विशेषणत्वे च न
 दोष । अरविन्दमिव भातीत्यनारविन्दनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासब-
 न्धेन धात्वर्थेऽन्वयादरविन्दसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य इति । तत्रैव
 सौन्दर्येणेति घमोपादाने तृतीयार्थं प्रयोज्यत्व धात्वर्थे भाने इवार्थे सादृश्ये
 वान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य
 इति । तथा गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादावुपमानपदाना तत्क-
 र्तृकक्रियाया लक्षणया गजादिगमनादिसदृशगमनाद्यनुकूलकृतिमानिति ।
 ननु घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य दर्शने कर्मतासंसर्गेणान्वयवा-
 रणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शब्दबोध प्रति वि-
 शेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वम् । एव च गज इव गच्छति, पिक इव
 रौतीत्यादौ नैवाद्यर्थस्य सादृश्यस्य धात्वर्थेऽन्वय सम्भवति । तस्माद्गजादि सा-
 दृश्यस्य गमनादिकर्तृत्वान्वय स्वगमनादिसदृशगमनादिकर्तृत्वेन समानध-
 र्मेण । इत्थमेव चाख्यातवादाशिरोमणिव्याख्यातृभिरपि सिद्धान्तितमिति चेत्,
 नैवम् । गज इव गच्छतीत्यत्र सादृश्यस्य विधेयतया प्रतीतेरपलापापत्तेः ।
 गज इव यः पुरुष स गच्छति, पुरुषो यः स गज इव गच्छतीति
 वाक्याभ्यां भिन्नप्रतीत्योरानुभविक्त्वात् । एव वन गज इव गृहं देवदत्तो
 गच्छतीत्यादौ वनादेः सर्वथैवान्वयपापत्तेश्च । एव विम्बप्रतिविम्बभूतस्य
 कारकमात्रस्यानन्वयो बोध्यः । तस्माद्गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमना-

आह—निपातेति । उक्तोदाहरणे इवार्थसादृश्ये प्रकारताविशेष्यतान्यतरत्वसत्त्वादन्य-
 तरमित्त्वविशेष । एवेनोक्तकार्यकारणभावव्यवच्छेद । धात्वर्थमाह—धीति । तत्रैवेति ।
 अरविन्दमिव भातीति वाच्य एवेत्यर्थः । तृतीयार्थाभिन्न प्रयोज्यत्वम् । अन्वये कर्तृमा-
 नस्य तत्प्रयोज्यवाभावादाह—इवार्थ इति । कर्तृत्वेवेति । एवेन लक्षणादिव्यवच्छेद ।
 समानधर्मेणैवत्वम् पूर्वत्रान्वयः । ननु तस्य तत्त्वेन प्रतीतावेव मानमत आह—गज
 इवेति । अनन्वयो बोध्य इति । बलुतस्तु वन गज इव रणभूमिं शूरो गच्छतीत्यादौ
 वनकर्मकगमनानुहृत्कृतिमद्गजमदृश समरभूमिकर्मकगमनानुहृत्कृतिमाञ्छर इत्यादि
 बोधः । इवदान्देन च विम्बप्रतिविम्बभावापन्नवनसनरभूमिविशेष्यकगमनमेव धर्मत्वेन
 बोध्यते । इवादेयथ धर्मवेनैव योयका इति सर्वसमतम् । गज इव यः पुरुष स ग-

श्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यत्र घी । कारकोपादाने तूपमानपदानां तत्क-
 र्तृकक्रियायां लक्षणेत्येव साधु । न च प्रागुक्तकार्यकारणभावस्य धात्वर्थ-
 निवृत्त्यादेर्व्यभिचार । तस्यानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे च तूष्णीमारात्प्रथ-
 गित्याद्यर्थानां धात्वर्थान्वयोऽनुभवसिद्धोऽपलनीयः स्यात् । कथं तर्हि
 घटो न पश्यतीत्यादौ घटाभावं पश्यतीति नान्वयबोधः । धात्वर्थनिष्ठवि-
 शेष्यतानिरूपितप्रकारताससर्गेणान्वयबोधं प्रति नञ्जन्योपस्थितिमात्रस्य
 प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । धात्वर्थस्य नामार्थभिन्नत्वेन विशेषणं तु द्वयो-
 स्तुल्यम् । तेन पाको न याग इत्यादौ न व्यभिचारः । इत्यलमप्रसक्त-
 विचारेण ।

अथारविन्दतुल्यो भातीत्यत्र कथं घी । तुल्यपदार्थस्य निपातभिन्न-
 नामार्थत्वेन धात्वर्थे भेदेनान्वययोगात् । तादृशतुल्यत्वादेर्मानोद्देश्यतावच्छे-
 दकत्वे भानमात्रविधेयताया निवक्षितार्थाप्रतीतिः । न च तुल्यपदेन तुल्य-
 त्वप्रकारको लक्षणयोपस्थापितो ह्यभेदेन धात्वर्थेऽन्वेप्यतीति वाच्यम् ।
 क्रियाविशेषणत्वेनारविन्दतुल्यशब्दस्य नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, व्याकर-
 णस्य सिद्धानुवादकत्वेन स्तोकं पचतीत्यादिमात्रविषयत्वेन क्रियाव्ययवि-
 शेषणानां क्लीनतेष्यते इत्यस्योपपत्तेः । धातोरेव लक्षणया सकलार्थबोध-
 कत्वमितरस्य तात्पर्यग्राहकतेत्यपि केचित् । अरविन्दवत्सुन्दरमित्यत्र

च्छतीत्यत्र चेवेन गमनान्वित एव शरत्वादिधर्मेवेन बोध्यते । पुष्टयो य स गच्छती-
 त्यत्र तु गमनमेव तथेति तयोर्विशेषोऽप्युपपद्यत एव । उपमाया विधेयत्व चेतदेव यदिधे-
 यस्यैव धर्मवेनोपमाबोधकबोध्यत्वमिति चिन्त्यमिदम् । व्याकरणनये तु क्रिययोरेवोपमा-
 नोपमेयभावः । गच्छतीत्यस्य चारुत्योभयत्रान्वयः । गजादिपदानां स्वकर्तृकक्रियाया
 लक्षणा वेति दिक् । कारकोपेति । कर्त्रादीत्यर्थः । अङ्गीकारे दोषमाह—अङ्गीति ।
 उक्तदोषमुद्धरति—कथमिति । मानपदेनेतरनिपातव्यवच्छेदः । कथमिति । भेदेना-
 भेदेन वेत्यर्थः । तत्र नाय इत्याह—तुल्येति । उक्तव्युत्पत्तेरिति भावः । नाप्यभेदेने-
 त्याह—न चेति । धात्वर्थे भानरूपे । उपपत्तेरिति । तथा चोक्तरीत्या अभेदेनैवा-
 न्वय इति भावः । मतान्तरमाह—धातोरेवेति । तथा च तस्य तादृशो निश्चित एतार्थ
 इति नोक्तव्युपपत्त्यवसर इति भावः । इत्यपि केचिदिति । वस्तुतस्तु उपमाविधेयकबोधे
 तात्पर्ये अरविन्दतुल्यमित्येव साधु, न तुल्य इति । यदि तु विधेयस्य धर्मवेनोपमा
 बोधकबोध्यत्वमेव विधेयत्वमुपमाया इति विभाव्यते तर्हि अरविन्दतुल्यविषयकं भान
 भानविषयोऽरविन्दतुल्य इति वा बोधेऽपि भानस्य धर्मवेन भानादुपमाया अविधेयत्व-

वते. 'तेन तुल्यम्—' इति विहितस्य सादृश्यवदर्थकस्य सादृश्ये लक्षणा तस्य सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रैव बोधः । एकत्र शक्यत्वापरत्र लक्षणया च सादृश्यप्रतिपादनाच्छ्रौत्यार्थो चेति ।

अरविन्दवन्मुखमित्यत्र त्वरविन्दनिरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति । अरविन्दवत्सौन्दर्यमस्येत्यत्रारविन्दशब्दस्यारविन्दसौन्दर्यलाक्षणिकतयारविन्दसौन्दर्यनिरूपितसादृश्याधिकरणमेतत्सबन्धिसौन्दर्यमिति मुखारविन्दसौन्दर्ययोः सादृश्यबोधे शाब्दे तयोरभेदाध्यवसायादभिन्नधर्ममूला पश्चान्मुखारविन्दयोरपि सादृश्यधीः । अरविन्देन तुल्यमित्यत्र तृतीयार्थो निरूपितत्वम् । तस्य च सादृश्येऽन्वयादरविन्दनिरूपितसादृश्याश्रयाभिन्नमिति । तत्रैव सौन्दर्येणेति धर्मनिर्देशे तृतीयार्थं प्रयोज्यत्वम् । तेनारविन्दनिरूपितसौन्दर्यप्रयोज्यसादृश्यवदभिन्नमिति । अरविन्दमाननं च सम्मित्यत्र प्रथमं शब्दात्सादृश्यवदभिन्नमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयङ्गनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यस्य प्रतीति प्रसिद्धा निरूपितसादृश्यस्य वा ।

मेव । धर्मान्तरस्य तथा भाने तु अरविन्दतुल्य इत्येव प्रयोग सर्वसमत । उपमाया उद्देश्यतावच्छेदकत्वं चेति ध्येयम् । अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रैवेति । बल्लुतल्लु क्रियायाल्लुत्वत्वे एव 'तेन तुल्यम्—' इति वृत्तिविधानादरविन्दमिव सुन्दरमित्यादिवत्कथं बोध इति चिन्त्वमिदम् । अत एव ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र ब्राह्मणकर्तृकाध्ययने ब्राह्मणपदस्य लक्षणेति महाभाष्यकारादयः । अरविन्दवत्सुन्दर मुपममित्यत्र च भवतिक्रियाध्याहार्याः । अरविन्दपदेन च सुन्दरारविन्दभवन लक्ष्यते । तथा च सुन्दरारविन्दभवनसदृश सुन्दर मुखभवनमिति शाब्दे बोधे वृत्ते अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्मकृतसादृश्य व्यञ्जनया युध्यते । एवमारविन्दवन्मुखमित्यत्रापि अरविन्दभवनसदृश मुखभवनमित्येव बोधो युक्त इति बोध्यम् । एकत्र अरविन्दमित्येवत्यत्र । अपरत्र अरविन्दवदित्यत्र । सादृश्यवदभिन्नमितीति । बोध इत्यस्यानुपपन्नः । लक्षणा नेति भावः । अत एव तु प्रयुक्तः । सौन्दर्यलाक्षणिकतयेति । तत्र तस्येवेति वतेरित्यर्थं विहितत्वेन सादृश्यार्थकस्य तत्प्रयोजके लक्षणयारविन्दसादृश्यप्रयोजकमेतत्सबन्धिसौन्दर्यमिति बोधे उपपत्ते अरविन्दपदस्यारविन्दसौन्दर्यलक्षणा क्रिफला क्रिप्रमाणा चेति चिन्त्वमिदम् । शान्दे इति । वृत्ते इति शेषः । तयोर्मुखारविन्दसौन्दर्ययोः । अभेदेत्यस्य सादृश्यमूलेत्यादि । अभिन्नधर्मेति । सौन्दर्यरूपेत्यर्थः । सादृश्ये तुल्यपदार्थैकदेशे । अभिन्नमितीत्यस्य बोध इति शेषः । एवमग्रेऽपि । निरूपितप्रयोज्यते सादृश्यविशेषणे । अभिन्नमिति । अरविन्दमाननं चेति शेषः । परस्परैति । मुखसादृश्यस्य कमले, कमलसादृश्यस्य मुखे इत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिति भावः । प्रसिद्धत्वस्य गमकत्वादाह—प्रसिद्धेति ।

विन्वप्रतिविन्वभावापत्ते तु—

‘क्रोमलातपशोणाभ्रसध्याकालसहोदरः ।

कुङ्कुमालेपनो याति कापायवसनो यति ॥’

इत्यादौ कुङ्कुमालेपनादिविशिष्टो यति. क्रोमलातपादिविशिष्टसंध्या-
कालमहशाभिन्न इति शक्त्या बोधे पश्चात्सादृश्यप्रयोजकधर्माकाङ्क्षानां
श्रुतानां क्रोमलातपात्रीनानुपमानोपमेयविशेषणानां सादृश्यमूले तादात्म्या-
ध्यवसाने-साधारणत्वनिष्पत्ति । कुङ्कुमालेपकपायवसनान्ध्यामयं यतिरि-
त्यत्र कुङ्कुमालेपकपायवसनयोरसाधारणयोरपि साधारणत्वज्ञानजननद्वारा
कल्पनीयसादृश्यनिष्पत्तिप्रयोजकत्वात्प्रयोज्यत्वेन सादृश्येऽन्वयः । एत-
देतान्वय. पुनरेषु पक्षेष्वगतिः प्रतीतिः इत्युक्तमेव । सादृश्यत्व समा-
नधर्मरूपत्वे तु अरविन्दमुन्दरं वदनमित्यत्र लक्षणवारविन्दवृत्तिसमान-
धर्मः प्रतीयते । तस्य चाभेदेन सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयः ।
अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रारविन्दपदार्थ आधेयतया ससर्गेण इवपदार्थेन
समानधर्मेणान्वेति । शेषं प्राणवत् । सौन्दर्येणारविन्देन सममित्यत्र
सौन्दर्योत्तरतृतीयया घान्येन धर्मात्त्वेन अभेदार्थिकया जन्यया च निरू-
पितत्वार्थिकया सौन्दर्याभिन्नमरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं तद्वदभिन्न-
मिति धीः । क्यट्थार्थारो धर्ममात्रम् । तस्य चोपमानपदेन लक्षणयो-
पस्यत तन्निरूपितसादृश्यं प्रयोजकताससर्गेणाभेदेन वा विशेषणम् ।
विशेष्यं चाश्रयतयोपमेयम् । क्यट्थार्थारथानुरूपक्रियादिरिति दिक् ।

अरविन्देत्वर्थ । सादृश्यस्य चेति । प्रतीतिरित्यनुपदम् । पक्षे त्विति । तदाप-
धनके त्वित्यर्थ । सहोदरशब्दात्पेनाह—सदृशेति । तादात्म्येति । अभेदेत्वर्थ ।
तत्त्वन्तरमाह—कुङ्कुमालेपेति । साधारणत्वेति । सादृश्यमन्वयभेदात्पञ्चानेनेत्या-
दि । कल्पनीयेति । यतिरित्यन्वयं यतिरित्येत्वर्थ । अन्यत्र अन्यशब्दप्रयोगादिति नान् ।
लक्षणपदेत्सारविन्दपदस्येत्यादि । शेषमिति । तस्य चाभेदेनेत्यादौत्वर्थ । अन्यथा
चेति । अरविन्दपदोत्तरत्वा चेत्वर्थ । एतदेतान्वय प्राग्भवेत्याह—सादृश्यमिति ।
उपमास्थले बोधनाह—क्यट्थेति । सादृश्यत्वातिरिक्तत्वे आह—प्रयोजकत्वमिति ।
धर्मरूपत्वे आह—अभेदेति । विशेष्यमिति । अन्य चेत्यादि । तत्र सादृश्यं । ननु

तत्र वादीना द्योतकत्वमेव न वाचकत्वम् । निपातत्वादुपसर्गवत् द्योतकत्वं च स्वसममिच्छाहृतपदान्तरेण शक्यता लक्षणया वा तादृशार्थबोधने तात्पर्यप्राहकत्वेनोपयोगित्वमिति वैयाकरणा । उपसर्गाणां द्योतकत्वमावश्यकम् । अन्यथा उपास्यते गुरु , अनुभूयते सुखम्, इत्यादौ गुर्वादेर्लेनाभिधानं न स्यात् । घात्वर्थकर्मताविरहात् । इवादीना तु वाचकत्वम् । वाचकाभावात् । प्रागुक्तहेतुस्त्वप्रयोजकत्वान्न साधकः । अन्यथा अव्ययत्वादिति हेतुना अव्ययमात्रस्यैव द्योतकतापत्तिरिति नैयायिकाः ।

अथास्याश्चमत्कारस्यापकर्षकं यावत्तत्त्वमपि दोषः कविसमयप्रसिद्धिराहित्यम् । उपमानोपमेययोर्जन्या प्रमाणेन लिङ्गसख्याभ्या चाननुरूप्यम् । विन्दप्रतिविम्बभावे धर्माणामुपमानोपमेयगताना न्यूनाधिक्यम् । अनुगामितायामनुपपद्यमानकालपुरुषविध्याद्यर्थकत्वम् । एवमादि ।

क्रमेण यथा—

‘प्रफुल्लकहारनिभा मुखश्री रदच्छद कुङ्कुमरम्यरागः ॥

नितान्तशुद्धा तव तन्वि वाणी विभाति कर्पूरपरम्परेव ॥’

‘मुनिः श्वदय भाति सततं पर्यटन्महीम् ।

विनिवृत्तक्रियाज्ञात श्वापि लोके शुक्रायते ॥’

‘सरसि प्लवदाभाति जम्बीर सुपचेलिमम् ।

आदिकारणतोयौघ इव ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥’

न द्योतकत्व साध्यम् । अनर्थकनिपातेषु निपातत्वमावेन व्यभिचारात् । अत्र एव शीलं साध्यमाह—न वाचकत्वमिति । तथा च वाचकत्वाभावे साध्ये नोक्त्यभिचार इति भावः । नानार्थमिन्नस्थले क्वचन बोधने तात्पर्यप्राहकानपेक्षणादाह—लक्ष्यपेति । तेन रकारेण । अप्रयोजकत्वादिति । ‘साक्षात्क्रियते दयिता’ इत्यादौ तेन दमिनादेरभिमानतिद्धये निपातत्वे द्योतकतावच्छेदकता कल्प्यत इति विन्द्यमेतत् । द्योतकतापत्तिरिति । न चेष्टापत्तिः । स्वरादीना स्वानन्वयेण प्रयोगान्पत्तेरिति भावः । अस्या प्रकृतोपमाया । समयः सकेन । अननुरूप्यमिति । नञ्प्रनामोत्तर भावप्रलयः । कालो भूतादि । पुरुषः प्रथमादि । प्रफुल्लेति । अत्र कदारमुखयो केसरौष्ठयो कर्पूरवाग्णोथ तत्त्व तन्वकेनाप्रतिद्धम् । कद्धार पुत्रविशेषः । रत्नाना दन्ताना दृष्टोऽपवारक पन्व । ओष्ठ इति यावत् । विनीति । विशेषेण निवृत्तक्रियासन्द । अत्र श्वमुन्योः शुक्रशुनोथ आत्माननुरूप्यम् । प्लवपञ्चलम् ।

एतस्यैव किञ्चित्पदव्यत्यासे ब्रह्माण्डस्योपमेयताया चायमेव दोष ।

‘द्राक्षेव मधुरं वाक्यं चरितं कौमुदी यथा ।

सदैवार्द्राणि चेतासि सुधेव सुमहात्मनाम् ॥’

‘वामाकल्पितवामाङ्गो भासते भाललोचन ।

शम्पया सपरिष्वक्तो जीमूत इव शारद ॥’

अत्र जीमूतगतो भालस्यलोचनप्रतिबिम्बो नोपात्त इति न्यूनत्वम् ।

‘भगवान्भवः’ इति कृते तु विम्बस्यैवाभावान्न प्रतिबिम्बापेक्षेति साधु ।

‘विष्णुवक्षःस्थितो भाति नितरा कौस्तुभो मणिः ।

अङ्गारक इवानेकतारके गगनाङ्गणे ॥’

अत्र तारकाणां विम्बाभावादाधिवयम् । ‘विष्णोर्वक्षसि मुक्तालिभासुरे भाति कौस्तुभः’ इत्यर्थे तु न दोषः । अत्र विशेषणविशेषणयोर्मुक्तालितारकागणयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन वक्षोगगनाङ्गणयोर्विशेषणयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । तन्मूला चोपमा ।

‘रराज राजराजस्य राजहंस करस्वितः ।

हस्तनक्षत्रससक्त इव पूर्णो निशाकर ॥’

अत्र रराजेति प्रतिपाद्ये मृतकालावच्छिन्नक्रियाविशेषे राजहंसस्यान्वय इव न निशाकरस्येत्यनुपपद्यमानकालघटितत्वं धर्मस्य ।

‘रणाङ्गणे रावणवैरिणो विभो शराः समन्ताद्बलिता विरेजिरे ।

निदाघमध्यदिनवर्तिनोऽम्बरे सहस्रभानोः प्रखराः करा इव ॥’

सुपचेलिम अत्यन्तपक्वम् । आदिकारणेति । ‘अप एव मसजांशौ तामु धीजमवाच्यत्’ इति श्रुतेस्त्वत्वमिति भावः । अत्र प्रमाणत अनानुरूप्यम् । तयोरेत्यन्तवैलक्षण्यान् एतत्पोपरमपि सुपचेतिमिति विशेषणम् । पञ्चम्यात्यन्तमूर्धमत्वात् । किञ्चित्पदेति । इवत्पदयोरेत्यर्थः । ‘सस्मीव समामाति एव ब्रह्माण्डमण्डलम्’ इति यावत् । अयमेव प्रमाणतोऽननुरूपतास्य एव । द्राक्षेति । अत्र पूर्वार्धे त्रिशोदाहरणम् । उत्तरार्धे त्रिदशस्योदाहरणम् । वामेति । वामया पार्वत्या कल्पित स्वोक्तं वामाङ्गयस्य स । शम्पया विद्युन्नया । जीमूतो मेघः । राजराजस्य बुधेरस्य । न निशाकरस्येति । तदीयाक्रियाविशेषस्य वर्तमानत्वात् । निशाकरस्याकल्पस्थायित्वात् । एवमप्रेऽपि बोध्यम् । धर्मस्य क्रियाविशेषस्य । अस्मिन्वोदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । एव-

यथा वा—

‘आगत. पतिरितीरितं जनै शृण्वती चकितमेत्य देहलीन् ।
कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते लोचने मम कदा मृगेक्षणा ॥’

अत्र शृण्वतीति शत्रा प्रत्यायितेन श्रवणसमकालमेव प्रियाया दे-
हल्यागमनमित्यर्थेनातिशयोक्त्यात्मना गमितस्वरातिशयस्तद्रतमौत्सुक्या-
तिशयं पुष्पाति । कौमुद्युपमा तु तत्परिपोषित प्रधानीभूतं प्रियगतमौ-
त्सुक्यम् । चकितमित्यागमनविशेषणमपि बलुतो विचार्यमाणमीक्षणविशे-
षणीभवत्स्यैवानुकूलम् । इति स्थिते भविष्यत्कालावच्छिन्नशिशिरीकरणस्य
साधारणधर्मस्योपमेयान्वितत्वमिव नोपमानान्वितत्वम् ।

‘एतावति महीपालमण्डलेऽवनिमण्डन ।

तारकापरिपन्मध्ये राजन्राजेव राजसे ॥’

अत्र क्रियाया मवोध्वोपमेयान्वय इव नोपमानान्वय ।

‘राजेव समृतं कोषं केदारमिव कर्षरुः ।

भवन्तं त्रायता नित्य भयेभ्यो भगवान्भव ॥’

अत्र प्रार्थ्यमानत्राणकर्तृत्वमुपमेये भव इवोपमानयो राजकर्षकयो-
र्नास्ति । तयोस्त्राणकर्तृत्वस्य सिद्धत्वात् । यदि तु त्रायत इति प्रार्थना-
निर्मुक्तं त्राणकर्तृत्वमुच्यते तदा धर्मस्य साधारणत्वान्न दोष । अथ त्रा-
यत इति प्रार्थ्यमानतानिर्मुक्तेऽपि त्राणकर्तृत्वेन साधारणत्वम् । प्रार्थ्य-
मानताया इव विधेयतानुवाद्यत्वयोर्भेदकत्वादिति चेत् । सत्यन् । इह हि

न्नेऽपि । विमो धीरामस । बलिताम्नीक्ष्णा । ईरितमिति । वव इति शेष ।
तद्रत नायिच्छागनम् । तत्परिपोषितं नायिच्छागनी मुक्त्यातिशयपोषितम् । औत्सुक्य-
मिति । पुष्पातीत्यस्यानुपदः । तस्यैवेभ्योऽपि । नोपमानान्वितत्वमिति ।
तथा चातुपपद्यमानकालार्थकत्वं सर्वत्र बोध्यम् । एषु सर्वेषु भूतमविध्यतत्तत्पदा-
र्थानामेवोपमानाकीकरणेनान्वयस्य समन्वयेऽप्येवेति चिन्त्वान्वेतान्युदाहरणानि । ‘ल-
क्ष्यानि वैदेहमुना पुरन्द्यास्यमुद्रनेमि निद्रुगज्ञेव’ इत्यादि तूदाहरणमुचितम् । राजेव
चन्द्र इव । नोपमानेति । तथा चातुपपद्यमानपुरन्द्यास्यकलमत्र बोध्यम् । विध्यादी-
न्नादिपदप्राङ्प्रार्थनीदाहरणमाह—राजेवेति । नास्तीति । विशेषणभावप्रयुक्तविशि-
ष्टाभावोऽत्र । तदाह—त्रयोरिति । त्रायते इतीति । लडन्तमिति भावः । लडन्तपक्षे
राइते—अधेति । विधेयतेति । उपमाननिष्ठे तत्रानुवाद्यत्वमुपमेयनिष्ठे तत्र विधे-

धर्मलोपरहितायानुपमायां धर्मवाचकशब्दप्रतिपाद्यैः प्रार्थना । मृतमविष्य-
द्वर्तमानत्वादिभिर्विशेषणैर्विशिष्टधर्मस्योपमानोपमेयसाधारण्याभावे प्रयोजका-
भावात्त्रोपमानिष्पत्तिरिति निर्विवादम् । तत्र विधेयत्वानुवाचत्वाभ्यां श-
ब्देनानिवेदिताभ्या विषयताभ्यां विशिष्टस्य धर्मस्य यदि नास्ति साधा-
रण्यं नान्तु नाम । नह्युदात्तनैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य धर्मस्य साधारण्यन-
पेक्षितम् । अपि तु धर्मवाचकशब्दनिवेदितैः । एव चन्द्रवत्सुन्दरं सुत-
मित्यत्रापि सुन्दरत्वस्योपमानेऽनुवाचत्वे उपमेये च विधेयत्वेऽपि न सा-
धारण्यहानि ।

ननु

‘नीलाञ्जलेन सवृत्तमानमभाति हरिणनयनाया ।

प्रतिबिम्बित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्क ॥’

इत्यत्रोपमाने चन्द्रे योगमर्त्यादया भानमान एणरूजोऽङ्क आननरू-
पोपमेयविशेषणत्वविन्नाभावात्कस्य प्रतिबिम्ब स्यात् । अत आधिक्यापा-
दकतया दोष । न च हरिणनयनमदृशस्य नयनस्योपादानात्तन्मैव विम्बस्य
प्रतिबिम्ब स्यादिति वाच्यम् । तादृशनयनस्य बहुव्रीह्यर्थज्ञान्ताविशेष-
पतया आननाविशेषणत्वेन विम्बत्वाभावादिति चेत्, भैवम् । शब्देनानन-
विशेषणत्वेन तादृशनयनस्याप्रतिपादनेऽपि ज्ञान्ताविशेषणत्वेनैवाननवृत्ति-
त्वस्यापि प्रतिपत्ते । नह्याननमविषयीकृत्य ज्ञान्ता विशेषणीष्टे नयनम् ।
अनुभवविरोधात् । तथापि ममभिव्याहारविशेषमापत्तेन शब्देनाप्रतिपाद्-

यत्नमिति भाव । प्रार्थनानताया इवेत्यस्य प्रार्थनानतातदभावधोरित्यर्थ । साधारण्या-
भावे सर्वाति शेष । प्रयोजकेति । सादृश्यप्रयोजकमाधारण्यमाभावादित्यर्थ । तत्र
तन्मानुपमायाम् । उदात्तान्न- शब्दाप्रतिपाद्यं । प्रतिदोदाहरणेऽभ्येवनेवजाह—एव-
मिति । तथा च तद्वृत्तभेदेऽपि तन्मानपेक्षितस्य तत्त्वसत्त्वात्तदन्तपाठे न दोष इत्युक्तं
शुद्धमेवेति भाव । प्रतीति । यमुनागभीरजलमध्ये प्रतिबिम्बितश्चन्द्र इत्येवम् ।
योगेति । बहुव्रीहौलम् । स्येति । अहेत्यर्थ । तादृशेति । हरिणनयनमदृशेत्यर्थ ।
एवमद्रेऽपि । ईष्टे इति । नयनन्याननमात्रसम्बन्धित्वादिति भाव । तदाह—अनुभ-
वेति । शब्दे—तथापीति । तद्वृत्तिलन्मार्थिकप्रतिपत्तावपीत्यर्थ । समशीति ।
नयनरूपेत्यर्थ । शब्देन हरिणनयनशब्देन । अथप्रतीति । नयने आननवृत्तिवत्स्ये-
त्यादि । विषयता त्रिविधा—प्रकारता, विरूप्यता, साक्षात्की च । तत्राद्यदोषभावे-

नाच्छाब्दे बोधे नाननस्य नयनविशिष्टत्वेन विषयत्वमिति चेत्, ससर्गत्वे वाधकाभावात्त्वविशिष्टाननससर्गेण तादृशनयनस्य कान्ताविशेषणत्वात् । यथाकथंचिदुपमेयवृत्तितानज्ञानस्य बिम्बताप्रयोजकत्वात् । यद्वा कान्ताविशेषणतया तादृशनयनयो शाब्दे बोधे वृत्ते पश्चादाननस्य तद्विशेष्यतया वैयञ्जनिके मानसे वा बोधे वाधकाभावात् । एव च तादृशवाक्यप्रयोज्ये ज्ञाने उपमेयविशेषणतया भातस्य तादृशनयनस्य बिम्बस्य सत्त्वात्तदर्थं च चन्द्रगतम्यैणरूपस्याङ्गस्य प्रतिबिम्बतयोपादानमावश्यकमेवेति नाधिक्य दोषः । कविसमयसिद्धतया चमत्कारापकर्षकत्वाभावेन लिङ्गभेदोऽपि नात्र दोषः । एव च कविसमयसिद्धतया प्रकारान्तरेण वा प्रागुक्तानां दोषाणां चमत्कारानपकर्षकत्वे नास्त्येव दोषत्वम् ।

यथा—

‘नवाङ्गनेवाङ्गणेऽपि गन्तुमेष प्रकम्पते ।

इयं सौराष्ट्रजा नारी महामट इवोद्भटा ॥’

एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । शेषं सरणालंकारप्रकरणे विरुल्यप्रकरणे च वक्ष्याम । इत्युपमानिरूपणसक्षेपः ॥

इति रसगङ्गाधरे उपमाप्रकरणम् ।

उप्यन्त्या मुवचेत्वाह—संसर्गत्य इति । आननस्येत्वादि । तदेवाह—स्वविशिष्टेति । नयनविशिष्टेत्यर्थः । नन्वेवमपि प्रकारतया विशेष्यतया वा उपमेयवृत्तितानज्ञानस्य बिम्बताप्रयोजकत्वात्कथं बिम्बत्वमत आह—यथाकथंचिदिति । न तूकरीत्यैव । तथा च संसर्गतया सत्त्वसत्त्वान्त्व मुवचम् । नन्वेवमप्यतिप्रमत्तापनि । नहि संसर्गतया मानमानस्य शाब्दत्वमत आह—यद्वेति । तादृशेति । हरिणीयलनायक्षीयत्वविशिष्टेत्यर्थः । तद्विशेष्येति । नयनविशेष्येत्यर्थः । तादृशेति । कान्ताविशेषणत्वेन नयनबोधकेत्यर्थः । साक्षात्त्वान्त्वभावादाह—प्रयोज्ये इति । ज्ञाने वेद्यनिश्चयः । तदर्थं तरप्रतिबिम्बाकाङ्क्षान्त्वधर्मः । एवनाधिक्यदोष परिहृत्य नीलाचलेनेत्यत्र लिङ्गभेदोऽप्यनुद्धरति—कवीति । एवमन्यत्राप्यपवादमाह—एवं चेति । तदभावनिर्द्धां चेत्यर्थः । तत्रार्थं कविसमयसिद्धतयेत्यस्य लक्ष्यमाह—यथेति । ननु किं तत्प्रकारान्तरं येनादुष्टत्वमत आह—शेषमिति । परम प्रकृत्युपसहरति—इत्युपमेति । चन्द्रालोके तु—‘अनेकमार्थयुगमस्य सादृशे स्वरूपोपमा । धितोऽस्ति चरणौ विण्णोऽत्रस्तामरमौ यथा ॥ स्मान्चपूर्वोपमा यत्र द्वयोरपि विधेयता । पद्मनीव विनिर्दाते नेत्राप्यामत्रहमुंखं ॥’ इति भेदरूपनाधिक्यमुक्तम् ॥ इति रसगङ्गाधरमनेत्रकाशे उपमाप्रकरणम् ॥

अथात्सा एव भेद उपमेयोपमा निरूप्यते—

तृतीयसदृशव्यवच्छेदबुद्धिफलकवर्णनविषयीभूतं परस्परमुपमा-
नोपमेयभावमापन्नयोरर्थयोः सादृश्यं सुन्दरमुपमेयोपमा ॥

‘तडिदिव तन्वी भवती भवतीवियं तडिद्विता गौरी’ इत्यत्र परस्परोप-
मायामतिव्याप्तिवारणाय भूतान्तम् । अत्र तानवगौरिनम्यामनुगामिध-
र्मन्या प्रयोजितमुपमाद्वयं न तृतीयं सदृशं व्यवच्छिनत्ति । एकेन धर्मे-
णैकप्रतियोगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपितेऽपरप्रतियोगिकन्यैका-
नुयोगिकस्यापि तेन धर्मेण सादृश्यन्यार्थत सिद्धतया शब्देन पुनस्त-
दुक्तिः स्वैर्गर्धक्यपरिहाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदनाक्षिपति । प्रकृते चै-
केन तानवच्छेपेण धर्मेण तडिद्विप्रतियोगिके कामिन्यनुयोगिके सादृश्ये नि-
रूपिते तेनैव धर्मेण कामिनीप्रतियोगिकस्य तडिद्विनुयोगिकस्य सादृश्य-
न्यार्थतः सिद्धावपि न गौरत्वेन धर्मेण सिद्धिरिति तदर्थमुपाचक्ष्व द्वितीय-
सादृश्यवचनम् न तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वम् ।

सदृशी तव तन्वि निर्मिता विरिना नेति समस्तमममम् ।

अथ चेन्निपुणं विभाव्यते मतिमारोहति क्रौमुदी ननाक् ॥’

इति तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णनविषये सादृश्येऽतिव्याप्तिवारणाय
परम्परमिति । लिङ्गवचनमेवादिदृष्टनादृश्यवारणाय सुन्दरमिति ।

अधेयमुदाहियते—

‘क्रौमुदीव भवती विभाति मे कातराक्षि भवतीव क्रौमुदी ।

अम्बुजेन तुलितं विलोचनं लोचनेन च तदाम्बुजं ममम् ॥’

उपमाद्वयमिति । इतोऽत्र पुनर्द्वयमानमिति शेषः । एकेनेत्यत्र यत्र इत्यादि ।
तदर्थं तेन धर्मेण सादृश्यव्यवच्छेदः । सादृशीति । व्याप्तिरत्यर्थं । समन्वेति । स्व-
त्यर्थं । विभाव्यते विभावनाविषयीक्रियते । मतिमिति । तद्व्यादि । तदर्थं बुद्ध्यात्
भवति क्रौमुदी इत्यत्र सदृशीत्यर्थः । अत्र क्रौमुदीभिरेव कामनासादृश्यव्यवच्छेद-
शब्दतः कथनादीपन्यासादृश्यं चन्द्रिकाया कथनापुष्टीयसदृशव्यवच्छेदः फलितमदाह—
तृतीयेति । परस्परमिति । क्रौमुदीसादृश्योऽन्वयानाव इति भावः । दुष्टेति ।
पट इव पट, पट इव पट, इत्यादिस्तु सामान्यप्रासङ्गिकारत्वेनैव निरास इति भावः ।
तथाऽम्बुजं सममिति । अत्र तुलितं समन्वि उपमावाचकद्वयव्यं वक्ष्यमाणद्वि-
प-

इयं च तावद्विविधा—उक्तधर्मा व्यक्तधर्मा च । उक्तधर्मा तावदनु-
गान्यादिभिः प्रागुक्तैर्धर्मैरनेकधा ।

अनुगामी धर्मो यथा—

‘निखिले निगमकदम्बे लोकेष्वप्येष निर्विवादोऽर्थः ।

शिव इव गुरुर्गरीयान्गुरुरिव सोऽय सदाशिवोऽपि तथा ॥’

विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नो यथा—

‘रमणीयस्तवक्रयुता विलसितवक्षोजयुगलशालिन्य ।

लतिका इव ता वनिता वनिता इव रेजिरे लतिका ॥’

अत्र रमणीयत्वविलसितत्वाभ्या विशेषणाभ्या युतत्वशालित्वाभ्या
च विशेष्याभ्या परस्पर वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नाभ्या पुटित स्वक्रस्त-
नरूप परस्पर विम्बप्रतिविम्बभावापन्नो धर्मः ।

उपचरितो यथा—

‘कुलिशमिव कठिनमसता हृदय जानीहि हृदयमिव कुलिशम् ।

प्रकृति सता सुमधुरा सुधेव हि प्रकृतिरिव च सुधा ॥’

केवलशब्दात्मको यथा—

‘अविरतचिन्तो लोके वृक इव पिशुनोऽत्र पिशुन इव च वृकः ।

भारतमिव सच्चित्तं सच्चित्तमिवाथ भारत सकृपम् ॥’

व्यक्तधर्मो यथा—

‘वारिधिराकाशसमो वारिधिमदृशस्तथाकाश ।

सेतुरिव स्वर्गज्ञा स्वर्गज्ञेवान्तरा सेतु ॥’

अत्रापारत्वादिर्व्यज्यमानो धर्मः । एषा सर्वापि स्फुटे वाक्यभेदे प्रपञ्चिता ।

अत्रादिवैलक्षण्यमिव दुष्टमिति चिन्त्वामिदम् । व्यक्तेति । व्यञ्जितेत्यर्थः । निगमेति ।
वेदममूहे इत्यर्थः । तथा गरीयान् । विशेषणोक्तिः । स्वक्रवक्षोजयुगलेत्यादि । एव-
मप्येऽपि । वस्त्विति । बहूनस्तयोरेकत्वादिति भावः । पुटित सपुटित । कुलिश-
मिति । अत्र पृथिवीनिष्ठकठिनत्वस्य मनसि सुधानिष्ठमाधुर्यस्य प्रकृत्यनुपचारः ।
अर्थाति । निरन्तर चित्तत्वस्य पिशुनवृत्तित्वेऽपि वृकावृत्तित्वात्सकृपत्वस्य साधुचित्त-
वृत्तित्वेऽपि भारतप्रत्यावृत्तित्वाच्छब्द एव समानोऽत्र धर्मः । न चोपचरितत्व शङ्क्यम् ।
एकनिष्ठत्वान्यत्रारोपे तत्त्वेऽपि प्रकृते तत्त्वेनाप्रतिदत्त्वात् । अन्तरा आकाशमध्ये, समु-
द्रमध्ये च । आदिना दुर्घटव सेतुस्वर्गज्ञयो सगृह्यते । व्यक्तपदार्थं सूचयितुमाह—

आर्थे तु वाक्यभेदे—

‘अभिरामतासदनमम्बुजानने नयनद्वयं जनमनोहरं तव ।

इयति प्रपञ्चविषयेऽपि वैधसे तुलनामुदञ्चति परस्परात्मना ॥’

अत्र परस्परात्मना तुलनामुदञ्चतीति मक्षिसाद्वाक्यादिदमेतेनैतच्चानेन तुलनामुदञ्चतीति वाक्यद्वयं विचारकमुल्लसते । एवं पूर्णालुप्तादयोऽप्यस्या उपमाया इव प्रायशः सर्वेऽपि भेदाः सम्भवन्ति । ते चामुयैव दिशा सुबुद्धिभिरुन्नेतु शक्या इति नेह निरूप्यन्ते ।

चित्रमीमांसाकृतस्तु प्राचीन लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिर्दूषयित्वा

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

इति स्वयं लक्षणमाहुः । अस्यार्थं मक्षेपेण सपदकृत्यन्तदुक्तरीत्या सहृदयानां सौकर्यायोच्यते—अन्योन्येनेति । अन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाव्यक्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण वृत्त्यन्तरेण शक्या वा बोध्या वेद्या एकधर्माश्रया एकधर्मप्रयोज्या या उपमा सा उपमेयोपमा मतेत्यन्वयः । अन्योन्येनेति विशेषणादिदं तच्च सममित्युभयविश्रान्तोपमाया निरासः । अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वस्य व्यञ्जनव्यापारमात्रगन्धत्वेनोपमायाश्च शक्तिवेद्यतया परस्परनिरपेक्षेणैकेन व्यापारेणान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टायास्तस्या अवोधनात्, परस्परनैरपेक्षस्यात्र व्यापारेणाभिधानात्, एकध-

व्यज्येति । वान्यभेद इति । उदाहरित इति शेष । वैधसे विधातृनिर्भिते । उदञ्चति प्रकाशयति । परस्परात्मना परस्पररूपतया । इदं नयनम् । एतेन नयनेन । एवमप्रेक्षेपि । विचारकमिति । निवरणरूपमित्यर्थं । एवमनुगाम्यादिधर्मभेदवत् । अस्या उपमेयोपमाया । असमाविनभेदवारणाय प्रायश इति । दिशा रीत्या । प्राचीनेति । ‘उपमानोपमेयत्व द्वयोः पर्यायनो यदि । उपमेयोपमा सा स्वाद्विधिर्धया प्रदीर्घिता ॥’ इत्यर्थं । अव्याप्तीति । ‘तद्वत्पुना युगपदुन्मिधितेन तावत्’ इत्यत्राव्याप्ति । ‘रजोभिः सन्दनोद्भूतं’ इत्यत्रानिव्याप्तिरिति भावः । तृतीयार्थं प्रतियोगित्वमित्यागयेनाह—अन्योन्यप्रतीति । रक्षणया असमवादाह—शक्येति । इवादिशक्ये इति भावः । विश्रान्तेति । उभयत्र पर्थवतिना न धाती तन्मामित्यर्थः । शक्येति । सपदेत्यादि । ननु मिथो निरपेक्षत्व न निविष्टमन आह—परस्परेति । अन्यथा पशान्त-

र्माश्रयेति विशेषणात् 'रजोभिर्भूरिव द्यौर्वनसनिभैर्गजैश्च द्यौरिव भूः'
इति कस्यचित्पद्यस्यार्थे परस्परोपमाया नातिव्याप्तिः । तत्रोपमा प्रयो-
जकधर्मक्याभावाद्भूतलोपमानिकाया प्रयोजकस्य रजसामनुगामिधर्मस्य
नभसलोपमानिकाया प्रयोजकस्य घनसदृशगजाना बिम्बप्रतिबिम्बभावा-
पन्नधर्मस्य च भेदात् । व्यक्त्येति च विशेषणं व्यङ्ग्योपमेयोपमासग्रहा-
र्थमितीदमुपमेयोपमात्वप्रयोजक लक्षणमिति, तन्न ।

अह लतायाः सदृशीत्यस्त्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि यायाः ।
गवेषणेनालमिहापरेषामेषापि तुल्या तव तावदस्ति ॥'

अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायान्तनुत्वादिरूपैकधर्मा-
श्रयाया वृत्त्यन्तरेण शक्त्या बोधनादुपमेयोपमात्वापत्ते । न चात्रान्यो-
न्यप्रतियोगिकत्वमुपमाया न प्रतीयते । लतादिसवन्धिसादृश्याश्रयत्वस्यै-
वासत्पदार्थेऽन्वयादिति वाच्यम् । 'मुखस्य सदृशश्चन्द्रश्चन्द्रस्य सदृशं
मुखम्' इत्युपमेयोपमायामव्याप्ते । नह्यह लताया इत्यत्रोपमेयोपमा म-
न्वितुमर्हति । गर्वमात्रनिरासपरत्वेनोत्तरार्धोपमायास्तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्र-
तिपत्ते । अत एव अन्यान्यपि तव सदृशानि सन्त्येव तेषा गवेषणेन किं-
फलमित्येतदर्थकं गवेषणेनेत्युत्तरार्धं सगच्छते । तृतीयसम्रस्यचारिव्यव-

रक्यनासगतेरिति भावः । अर्थे इति । अर्थरूपाया तस्यामित्यर्थः । रजसामिति ।
प्रयोजकभूतरजोभिन्नानुगामिधर्मस्येत्यर्थः । समानविभक्तिरन्वयस्येव समानवचनलस्यामे-
दान्वये न तन्नन्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि । घनगजयोर्भेदेन साधारणत्वे कथमत
आह—विम्बेति । प्रयोजकमिति । अनुगतानतिप्रमत्तलक्षणमात्रं तु 'सदृशस्य
तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यद्भयो । अन्योन्येनोपमेयत्वमुपमेयोपमा मता ॥' इति दृश्यम् ।
अत्रान्योन्येनेति विशेषणम् 'अहमेव गुरु मुदाहणानाम्' इति प्रतीपविशेषव्यावृत्त्यर्थमिति
भावः । अहमिति । लतानुयोगिकसादृश्यप्रयाहमित्यर्थः । अस्त्वं महान्तम् । एषा
पीति । तदनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । अत्रेत्यस्य इतीत्यादि । तनुत्वेत्यस्य
अनुपात्तेत्यादि । लतादीति । लतायनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वस्यैवेत्यर्थः । एवेन
सादृश्यव्यवच्छेदः । सादृश्यादिपदानां धर्मबोधकत्वात् । एव च सादृश्यस्य तत्रान्वये
इयं न तु तत्रेति भावः । मुखस्येति । अत्रापि सदृशपदसत्त्वेन तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादिति
भावः । नन्वेवं तथा दुर्वचमिति यथैतत्प्रहस्यथाह—लताया इति । अस्यापि सम्र-
इष्ट एवेत्यातिव्याप्तिर्नात आह—हाहमिति । ननु तन्नात्रपरत्वं एव किं बीज-
मत आह—अत एवेति । तत्परत्वेन तस्या साफल्यदेवेत्यर्थः । उत्तरार्धं तदेकदेशः ।

च्छेदो ह्युपमेयोपमार्जोवितमित्यालंकारिकसिद्धान्तात् । अन्यथा 'भुवस्त-
लमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्' इत्यत्राप्युपमेयोपमात्वनिवारणप्रया-
सवैयर्थ्यापत्ते । न च तृतीयसदृशसत्रह्यव्यवच्छेदफलकत्वमुपमाविशेषण वा-
च्यम् । विशेषणान्तरवैयर्थ्यापत्ते । विशेषणव्यावर्त्यानामाधुनिकविशेष-
णेनैव वारणात् । अन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टा उपमा एकवृत्तिमात्रवेद्ये-
त्यप्युक्तमेव । 'खमिव जल जलमिव खम्' इत्यादौ खजलयोः सादृश्यान्वये
प्रतियोगित्वस्य ससर्गत्वेन वृत्त्यविषयत्वात् । वृत्तिवेद्याना पदार्थाना ससर्गो
वृत्त्यवेद्य इत्यभ्युपगमात् । अन्यथा प्रकारतापत्ते । यदप्यलंकारसर्वस्व-
कृतोक्तम् 'द्वयो पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा । तच्छाब्देनोपमानोपमेयत्व-
प्रत्यवमर्श । पर्यायो यौगपद्याभावः । अत एवात्र वाक्यभेद ' इति, तन्न ।
अत्र द्वयोरिति व्यर्थम् । एवस्योपमानोपमेयात्मकत्वे 'गगनं गगनाकारम्'
इत्यादौ वाक्यभेदाभावेन पर्यायाभावादेवाप्रसक्ते । यदि च स्फुटत्वार्थ-
मुपमानोपमेयत्वयोग्यतासपादकलिङ्गवचनभेदराहित्यप्रतिपत्त्यर्थं कविसमय-
प्रसिद्धिस्फोरणार्थं वा द्वयोरिति ग्रहणं स्यात्, अथापि प्रागुदीरिते 'अहं
लताया. सदृशीत्यस्वर्थम्' इति पद्ये प्रतिपाद्यायामुपमायामतिव्याप्ते ।

‘तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्य परस्परतुलामधिरोहता द्वे ।

अन्यथा नुयं चरणैर्नवेश्यारंभे मध्ये एतत्कथनानर्थक्य स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवमपि
तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रतीतावेनेयमित्यत्र किं विनिगमकमत आह—तृतीयेति ।
सत्रह्येति । सदृशेत्यर्थः । एवमप्येवमपि बोध्यम् । 'सिद्धान्त' इति पाठः । 'सिद्धान्तात्'
इत्यपपाठः । अन्यथा तस्य तज्जीवितत्वानङ्गीकारे । चाच्यमिति । 'अहं लताया.'
इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायेदानीं वक्तव्यमित्यर्थः । विशेषणान्तरेति । अयोन्येनेत्यादी-
त्यर्थः । नन्वेव कथमुक्तदोषविरासोऽन आह—विशेषणेति । विशेषणान्तरेत्यर्थः । तदु-
क्तमन्यदुपयति—अन्योन्येति । प्रतियोगित्वस्येति । अनुयोगिविशिष्टेत्यादि ।
ननु तस्य वृत्तिविषयत्व कुतो नेत्याह—वृत्तीति । उक्तप्रत्ययव्यवृत्तिमात्रवेद्यत्वे न तावपर्यं
किं तु वृत्तिद्वयवेद्यत्वाभावं । यद्वा तज्जन्यप्रतीता यथाकथञ्चिद्रासमानवनेव तन्नाप्र-
वेद्यत्वम् । अस्ति च 'खमिव जलम्' इत्यादौ । नास्ति च तत्रैव तत्रिरास इत्याद्य-
येनादोषादिन्यस्मिदम् । द्वयोरिति । द्वयो पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयत्वार्थः । अत्रेत्यन्वात्
इत्यादि । ननु स्फुटापत्वेऽन्येषामपि निवेश कुतो नाह—उपमेति । तद्वेदेऽपि
व्ययोग्यताया सत्त्वादाह—कथीति । इत्यापत्त्या नातिव्याप्तिरत आह—तदिति ।

प्रस्पन्दमानपरुपेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितम्रमर च पद्मम् ॥'

इति कालिदासपद्ये प्रतिपाद्यायामुपमानोपमेययोर्युगपदुपमेयोपमानभावा-
यामुपमेयोपमायां वाक्यभेदाभावादव्याप्तेश्च । न चात्रापाततः शब्दैक्येऽपि
पर्यवसितो वाक्यभेदोऽस्तीति वाच्यम् । तथापि—

‘सविता विद्यवति विधुरपि सवितरति दिनन्ति यामिन्य* ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

इति कस्यचित्कवे. पद्ये परस्परोपमायामतिव्याप्ते । न चेयमुपमेयोप-
मेति शक्यते वक्तुम् । सुखसमये दुःखदोऽपि सुखयति । दुःखसमये च
सुखदोऽपि दुःखयति इत्येतावन्मात्रस्यार्थस्य विवक्षितत्वात्तृतीयसदृशव्य-
वच्छेदापत्तेः ।

एवम्—

‘रजोमि* स्पन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसनिमै ।

सुवल्लभिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्यत्र परस्परोपमायामतिव्याप्तिः । सदृशान्तरव्यवच्छेदकलकत्वेन वि-
शिष्यमाणे तु तस्मिन्नल्लदुक्त एव पर्यवसानम् ।

यच्च विमर्शिनीकारेणोक्तम् “स च वाक्यभेदं शब्दार्थश्च । तत्र
शाब्दो यथा—‘रजोमि स्पन्दनोद्भूतैः’ इत्यादि । अस्याश्चोपमानान्तरति-
रस्कार एव फलम् । अत एवोपमेयेनोपमेत्यन्वर्थाभिधत्वम्” इति, तत्तु-
च्छम् । न हि ‘रजोमि स्पन्दनोद्भूतैः’ इत्यत्रोपमानान्तरतिरस्कारः प्रती-
यते । द्वयोरुपमेयोरैकधर्मकत्वामवात्, आद्याया उपमाया अनुगामिधर्म-

भावायामिति । उपमेयोपमानान्तिव्याप्तिस्यार्थः । विद्यवतीलादीन्यान्वारङ्गिबन्तानि ।
यथासह्यमन्वयः । न चेति । नहीत्यर्थः । तथा च लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।
मात्रपदव्यवच्छेदयः स्फुटलायाह—तृतीयेति । सदृशान्तरेति । तृतीयमदृशेत्यर्थः ।
विशीति । विशेषविषयीकृते स्मित्यर्थः । तस्मिन्नुपमानोपमेयत्वे । अस्मदिति ।
तृतीयमदृशव्यवच्छेदेलागुक्ते एवेत्यर्थः । विमर्शिनीति । अलङ्कारमवलंब्याख्याकारे-
णेत्यर्थः । सचेति । मूर्त्यन्वेन प्रागुक्त इत्यर्थः । अस्या उपमेयोपमाया । उपमाना-
न्तरेति । तृतीयमदृशेत्यर्थः । हि यत्र । अनुगामीति । रजोरूपेत्यर्थः । विभ्येति ।

प्रयोज्यत्वात्, द्वितीयायाश्च विम्बप्रतिविम्बभावापलधर्मप्रयोज्यत्वात् । यदपि 'परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमा' इति लक्षणं विधाय 'सविता विधवति—' इत्यादि प्रागुक्तपथं रत्नाकरेणोदाहारि, तच्च तदीयेनैव 'स चोपमानान्तरनिषेधार्थः' इति अन्येन विरुद्धम् । न ह्यस्मिन्पथे उपमानान्तरनिषेध प्रतीयत इति प्रागेवावेदनात् । प्रतीयत एवेति चेत्, पुनरपि पृच्छ हृदयमेव स्वकीयम् । इत्यल विवादेन ।

इयं चोपमेयोपमा यदि कस्याप्यर्थस्योत्कर्षार्थायिका तदालंकार । अन्यथा तु स्ववैचित्र्यमात्रपर्यवसितेति । एवमलकारान्तरेऽपि ज्ञेयम् ।

अथ ध्वन्यमानेयमुदाहियते—

‘गाम्भीर्येणातिमात्रेण महिम्ना परमेण च ।

राघवस्य द्वितीयोऽन्धिरन्वुपेश्चापि राघव ॥’

द्वितीयशब्दस्य सादृश्यविशिष्टे शक्त्यभावाद्ब्यक्तिरेव ।

यदि तु लक्षणा तदेदमुदाहरणम्—

‘मुधासमुद्रं तव रम्यवाणी वाचं क्षमाचन्द्र मुधामुद्र ।

माधुर्यमध्यापयितु दधाते खर्वतरामान्तरगर्वमुद्राम् ॥’

अत्र बागादिकर्तृकन्य परस्पराध्यापनस्य बाधान्माधुर्यसकान्निविशेषस्य लक्षणया बुध्यमानस्य प्रयोजनं स्वप्रयोज्यान्योन्योपमानोपमेयभाव ।

अथ दोषाः—

तत्र तावत्प्रागुक्ता यावन्त उपमाया दोषाः, अनुक्ताश्च निस्तृतिभयात्,

वनगजेलम् । स च स्मिन् उपमानोपमेयभावश्च । हि पूर्वेहेतुत्वपरानर्शन । इतीति । अन्य बोध्यमिति शेष । अनिमात्रेणातिशयितेन । व्यक्तिरेव व्यञ्जनैव । इदं वक्ष्यमाणम् । मुधेति । राजान प्रति कव्युक्ति । हे क्षमाचन्द्र, तव रम्यवाणी मुधासमुद्रश्च मुधासमुद्र माधुर्यमध्यापयितु सन्नामयितु तव वाच माधुर्यमध्यापयितु च गहना माननिकगर्वसूचकाकारव्यक्ति धत्त इत्यर्थ । लक्षणयेत्प्रत्याध्यापयितुमिति यदेत्यादि । एवं सुध्याप्यबाधतयोगाद्युक्त्या प्रयोजनवर्तीत्वमाह—प्रयोजनमिति । न लक्षणा । तत्रतीतिश्च वैयञ्जनिक्येवेति भाव । दोषा इति । अस्या इत्यादि उच्यन्त इति शेष । तत्र वक्ष्याना तेषा मध्ये प्रागुपमायासुक्ता यावन्तो दोषा इत्यन्वय । न तत्राङ्गजनमित्याह—अनुक्ताश्चेति । ननुपमादोषा अत्र कथमत आह—उपमान्येति । अत ए-

ते सर्वेऽप्युपमात्वाक्रान्तत्वादस्यामपि बोध्या । अयं पुनरन्योऽपि दोष —
यदेकोपमावैलक्षण्यमपरस्यामुपमायाम् । यथा—‘कमलमिव वदनमस्या व-
दनेन समं तथा कमलम्’ अत्र श्रौत्यार्थाकृतं वैलक्षण्यम् । ‘कमलमिव वदनं
तस्या कमल वदनायते जगति’ किंप्रकृतकृतमत्र वैलक्षण्यम् । एवम-
त्रैव ‘पद्म वदनायते’ इति निर्माणे ‘वक्रायते’ इति वा उपमानोपमेयवा-
चकवैलक्षण्यम् । एव प्रकारैरनेकैर्वैलक्षण्यं यदि सहृदयोद्वेजकं तदा दोषः ॥
इति रसगङ्गाधरे उपमेयोपमाप्रकरणम् ।

अथानन्वयः —

द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णनविषयीभूतं यदेकोपमानोपमे-
यकं सादृश्यं तदनन्वयः ॥

स च कस्याप्युपस्कारत्वेऽलकारः । अन्यथा तु शुद्धः ।

‘लोहितपीतैः कुमुमैरावृतमाभाति भ्रूभृतं शिखरम् ।

दावज्वलनज्जालैः कदाचिदाकीर्णमिव समये ॥’

अत्र लोहितपीतकुमुमावृतं भ्रूभृतं शिखरं स्वेनैव कस्मिंश्चित्समये दा-
वज्जालाकीर्णेनोपमीयते । इति तत्सादृश्यवारणाय भूतान्तम् ।

इदं वा प्रत्युदाहरणम्—

‘नखकिरणपरम्पराभिरामं किमपि पदाम्बुरुहद्वयं मुरारे ।

अभिनवसुरदीर्घिकाप्रवाहप्रकरपरीतमिव स्फुटं चक्रासे ॥’

अत्रापि नखकिरणपरम्पराभिरामं हरे पदाम्बुजं स्वात्मनैव सुरदीर्घि-
काप्रवाहप्रकरपरीतेनोपमीयते । सप्रति सुरदीर्घिकाप्रवाहेण भगवत्पादा-
म्बुरुहस्य सवन्धाभावात्पुरनिम्नगोत्वत्तिकालावच्छिन्नस्य तस्योपमानताव-

वाप्या एव भेद इति प्रतिज्ञावाक्ये उक्तम् । तददृश्यं दोषमाह—अयं पुनरिति । इति
चेति । कमलमित्यादि । निर्माणे इत्यस्यानुपपन्नं । उपसहरति—एवमिति । यदीत्यनेन
तदभावेऽद्भुतमेवेति सूचिनम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे उपमेयोपमाप्रकरणम् ॥

शुद्ध इति । स्वैचित्र्यमात्रविधान्त इत्यर्थः । भ्रूभृतं पर्वतस्य । कदाचित्समये
तैराकीर्णं समिवेत्यर्थः । स्फुटत्वाय प्रत्युदाहरणान्तरमाह—इदं चेति । अत एवाह—
अत्रापि । स्वात्मनैव पदाम्बुजद्वयेनैव । सप्रति वर्णनकाले । तस्य प्रवाहस्य अत्र

गमायाभिनवेति प्रवाहविशेषणम् । नह्यत्र सादृश्यवर्णनस्य फलं द्वितीय-
सब्रह्मचारिव्यवच्छेदं तस्याप्रतिपत्तेः ।

‘स्तनाभोगे पतन्भाति कपोलत्कुटिलोऽञ्जक ।

सुधाशुविम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥’

इति कल्पितोपमानिकायामुपमायामतिप्रसङ्गवारणायैकोपमानोपनेयकमिति ।
अत्रासत् उपमानस्य कल्पनया सदुपमानं नास्तीति द्वितीयसदृशव्यवच्छे-
दस्यास्ति प्रतीतिः ।

उदाहरणममृत(पीयूष)लहर्याख्ये मदीये गङ्गातले—

‘कृतसुद्राघौघानथ सपदि मतसमनसः

समुद्रं तु सन्ति त्रिभुवनतले नीर्धनिवहाः ।

अपि प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरिता-

न्नरानूरीकर्तुं त्वमिव जननि त्व विजयसे ॥’

यथा वा—

‘श्यति प्रपञ्चविषये तीर्थानि क्रियन्ति सन्ति पुष्पानि ।

परमार्थतो विचारे देवी गङ्गा तु गङ्गेव ॥’

पूर्वपद्ये वाच्योऽनुगामी धर्मः । इह तु व्यङ्ग्य इति विशेषः । तु-
शब्दोऽयं तीर्थान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपादयस्तत्प्रयोजकं भगवद्वासुदेवा-

प्रयुदाहरणद्वये । द्वितीयसब्रह्मेति । द्वितीयसदृशत्वार्थं । अनन्वप्यर्धनिबन्धनवशाद्धि
द्वितीयसदृशव्यवच्छेदः फलति । नहि धर्मान्तरावच्छिन्नत्वस्य धर्मान्तरावच्छिन्नत्वेन
साधर्म्यमनन्वयि । अत एवोपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्भेद एव साधर्म्य-
घटको न तु धर्मिणो इयुक्तः प्राक् । एव चानन्वप्यर्धनिबन्धनप्रयोज्यद्वितीयसदृशव्य-
वच्छेदफलसदृश्यवर्णनमनन्वयः । एकोपमानोपनेयकत्वविशेषण चात्रैवायं तात्पर्यग्राह-
कम् । अन्यथा धर्मिभेदादेव तत्र वारणेन तद्व्यर्थं स्पष्टमेवेति भावः । तदाह—त-
स्येति । तद्व्यवच्छेदस्यैत्यर्थं । असत् इति । तथा च धर्मिभेदः स्पष्टोऽत्र । नास्तीति ।
अन्यथा तावत्पर्यन्तधावनं व्यर्थं म्यादिति भावः । अथ अल्पपापचरणान्तरम् । सपदि
तन्कालमेव । न तु कालान्तरे । प्राचनसुकृतोद्रेकारिति भावः । अर्थाति । प्रायश्चित्त-
प्राप्तिविषयत्वातिशयान्ताचरणवानपीत्यर्थः । नरानिति पूर्वाधेऽपि विशेष्यम् । निष्पा-
पत्वेन स्वीकृतम् । जननि गङ्गे । उदाहरणान्तरदाने बीजमाह—पूर्वमेति । विजयसे
इति वाच्यं सर्वोत्कर्षरूप इत्यर्थः । इह तु इति । स एवानुगामीति शेषः । पूर्ववदन
स्पष्टवैलक्षण्यमावादाह—तुशब्दोऽयमिति । तुशब्दोऽत्र इति पाठान्तरम् । रतीति ।

त्मकत्वं धर्मं श्रीगङ्गाया व्यनक्ति । उभयत्रापि श्रीगङ्गाविषयकरत्युप-
स्कारकत्वादलंकारोऽयम् । विम्बप्रतिविम्बभावापन्नो धर्मस्त्वत्र नास्ति ।
तस्मिंश्च सति किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नेन स्वेन सादृश्यस्य धर्मान्तरावच्छिन्ने
स्वस्तिन्नन्वये बाधकाभावात्सदृशान्तरव्यवच्छेदापपत्तेश्चानन्वय एव न
स्यात् ।

स च पूर्णो लुप्तश्चेति तावद्विविधः । पूर्णस्तूपमावत्पङ्क्तिघोऽपि सम्भवति ।

यथा—

गङ्गा हृद्या यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव पावनी ।
हरिणा सदृशो बन्धुर्हरितुल्य परो हरि ॥
गुरुवद्गुरुराराध्यो गुरुवद्गौरव गुरो ॥'

लुप्तेऽपि धर्मलुप्त पञ्चविधोऽपि सम्भवति । प्रागुक्ते सार्धपद्ये धर्मवा-
चकपदमपहाय पदान्तरदाने । तथा वाचकलुप्तः ।

‘रामायमाण श्रीराम. सीता सीतामनोहरा ।
ममान्तकरणे नित्य विहरेता जगद्गुरु ॥’

इत्यत्र क्यङ्समासयोः ।

कविनिष्ठेत्यादि । अत्र उभयत्र । बाधकाभावादिति । चो वाक्यालंकारे, हेतौ वा ।
सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपत्तावन्वये बाधकाभावे हि हेतुः । स च अनन्वयश्च । पङ्क्ति-
घोऽपीति । श्रौतायंयोस्तयो प्रत्येक वाक्यमनासतद्धितगामित्वेनेति भावः । गङ्गेति ।
अत्राप्यपादे श्रौतो वाक्यगः पूर्णः । द्वितीयपादे समासगः श्रौतः पूर्णः । तृतीयपादे आर्यो
वाक्यगः पूर्णः । तुर्यपादे समासगः आर्यः पूर्णः । पञ्चमपादे ‘तेनतुल्यं—’ इति वते. सत्त्वा-
दार्यं स तद्धितगः पूर्णः । षष्ठपादे ‘तत्र तस्मै’ इति वते. सत्त्वाच्छ्रौतस्ताद्धिता. पूर्ण
इति ध्येयम् । ‘लुप्तेष्वपि’ इति पाठः । भेदेष्विति शेषः । निर्धारणे एकवचनासगते ।
पञ्चविधोऽपीति । श्रौतो वाक्यगः, आर्यो वाक्यगः, श्रौतः समासगः, आर्यः
समासगः, आर्यस्तद्धितगश्चेत्येवमित्यर्थः । पूर्वं तेषामेतेषांदाह्नतादिति भावः । पदान्त-
रेति । ‘गङ्गा राजन्याया गङ्गा गङ्गा गङ्गेव सर्वदा । हरिणा सदृशो विष्णुर्विष्णुतुल्य मदा
हरि ॥ गुरुवद्गुरुरास्तोऽस्मिन्मण्डले गुरुवद्गुरो ॥’ इति न्यास इत्यर्थः । कर्मणमुत्गतमुदा-

एवम्—

‘लङ्कापुरादतितरां कृपितः फणीव
निर्गत्य जातु पृथनापतिभिः परीतः ।
क्रुद्धं रणे नपदि दागरथि दशालः
मरब्धदाशरथिदर्शनहो ददर्श ॥’

एवं कर्तृणमुदादावप्यूहम् ।

‘अम्बरत्वम्बरं यद्वत्समुद्रोऽपि मनुवति ।
वित्रमार्कमहीपाल तथा त्वं विक्रमार्कसि ॥’

अत्र वाक्यार्थावयवेष्वनन्वयेषु धर्मवाचकयोर्लोपः । सुत्तवाक्यार्थ-
म्वनन्वयफलेन निरुपमत्वेन समानधर्मेण प्रयोजितो नालोपमैव । एषा च
ज्ञानमौकर्याथात्रैव निरूपिता ।

‘एतावति प्रपञ्चेऽग्निन्मन्देवासुरमानुषे ।
केनोपनीयता तज्ज्ञै रामो रामपराक्रमः ॥’

अत्र वाचकधर्मोपमानाना लोपः । अत्र चोपमानलतादयोऽप्ये भेदा
जमभवादहृद्यत्वाच्च नोदाहृता ।

यत्तु—“तेन तदेकदेशेनावसितभेदेन दोषमानस्या कल्पितेन सा-
दृशमनन्वयः । उपमेयैर्नोपमानतया कल्पितेनोपमेयस्यासुखावमानमा-
नमाधर्म्यापादनमेकोऽनन्वयः । उपमेयैश्चेश्वर्ये तथैवोपमानतादृश्यमन-
परः । उपमेयस्यैव प्रतिविन्द्वन्वादिनाभेदेनावसितस्य तत्त्वकल्पनं वृत्तीयः ।

जाद्यो यथा—‘युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रतापः’ इत्यादि ।

हृति—एवं लङ्केति । इत्यो दशान्यो रणे क्रुद्धं सपदि दाशरथि मरब्धदाशरथिदृष्टं
ददर्शेत्यर्थः । मरब्धदाशरथित्व इत्येत इति कर्मणि णसुत् । धर्मवाचकलतामुदाहरति—
अन्नेति । अत्र सर्वत्राचारे द्विः । अम्बरमाकाशम् । ननु कोऽसौ वाक्यार्थो यद्वदवाह
जेऽनन्वया अत आह—मुख इति । मुख्य इत्यर्थः । ‘सुख्य’ इति पाठनूदिष्ट । ननु
नालोपमा नैरास्ति पूर्वमनुक्तत्वादत आह—एषा चेति । नालोपना चेत्यर्थः । अत्रैव
अनन्वयप्रकरण एव । वाचकधर्मोपमानलतामुदाहरति—एतेति । तज्ज्ञै रामत्वम्बर-
न्यूनता निराकथे—अत्र चेति । समवेऽन्वाह—अहृद्येति । तेनेत्यन्वयमाह—
उपेति । अमुखेति । अनुत्वेत्यर्थः । तदेकदेशेनेत्यन्वयमाह—उपेति । तथैव उपमेय-
दत् । अद्विभेदेनेत्यन्वयमाह—उपेति । प्रतिविन्द्वोऽत्र लौकिकः । अवसितस्य निधि-

द्वितीयो यथा—

‘एतावति प्रपञ्चे मुन्दरमहिलासहस्रभरितेऽपि ।
अनुहरति सुमग तस्या वामार्धं दक्षिणार्धमन्य ॥’

तृतीयो यथा—

‘गन्धेन सिन्दुरधुरंधरवक्रमैत्री-
मैरावणप्रभृतयोऽपि न शिक्षितास्ते ।
तत्त्वं कथं त्रिनयनाचलरत्नमिति-
स्वीयप्रतिच्छद्विषु यथपतित्वमेपि ॥’

एषूपमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि भेदेषु गम्यते । इत्यनन्वयस्त्रिविधः ।”
इति रत्नाकरेणोक्तम् । तत्र । उपमानान्तरविरहप्रतीतिमात्रादेवानन्वयत्वे
‘स्तनाभोगे पतन्माति—’ इत्यत्रोपदर्शितायाः कल्पितोपमाया अपि त-
थात्वापत्तेः । यद्यर्थातिशयोक्तावतिप्रसक्तेश्च । तादृशप्रतीतिफलकैकोप-
मानोपमेयकसादृश्यस्य तत्त्वे पुनः कथं नाम वामार्धदक्षिणार्धयोर्भिन्नयोः
सादृश्ये तद्भेदत्वोपन्यासः । न च स तदेकदेशस्तत्प्रतिबिम्बश्चेत्येतदन्य-
तमप्रतियोगिकसादृश्यमनन्वयः इति कातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वेति वाच्यम् ।
नास्त्यन्वयोऽस्येति योगार्थविरहेण तदेकदेशसादृश्यस्वानन्वयपदार्थत्वास्त-

तस्य । तत्त्वेति । उपमानवैल्यम् । महिला स्त्री । दक्षिणार्धस्येति कर्मणः जेपन्ववि-
वक्ष्याता पट्टाः । अत्रोपमेयं समुदिता नायिका । गन्धेनेति । हे सिन्दुरधुरंधरवक्र गज-
श्रेष्ठमुख गणपते, ऐरावणप्रभृतयोऽप्यैरावतादयोऽपि ते त्वया गन्धेन सुगन्धेन मैत्री
न शिक्षिताः । यद्वा गन्धेन सबन्धेन लेशेन गर्वेण वा । अपिगन्धपदोत्तरं मैत्रीपदोत्तरं
वा योज्यम् । तत्तत्साधारणत्वं कैलासाचलरत्नसूत्रिभित्वाधारकसप्रतिबिम्बेषु यथ-
पतित्वं दिग्गजस्य कथमेदीलयं । उपमानान्तरविरह इति । तत्रार्थे स्फुट एव ।
द्वितीये तदवयवस्य तदवयवान्तरुपेयमा तस्या निरूपकत्वमिति । अन्यथा तत्सहस्र-
पदार्थावयवैर्नैवतदवयवस्योपमा दद्यात् । तृतीयेऽपि प्रतिबिम्बस्योपमानत्वकल्पनयान्य-
स्योपमानम्याभावो गम्यते । तथात्वेति । अनन्वयत्वेत्यर्थः । इत्यापत्तावाह—यद्यर्थेति ।
तादृशेति । उपमानान्तरविरहेत्यर्थः । सादृशविशेषणमुभयत्र । तत्त्वे अनन्वयत्वे ।
पुनश्च्यन्तुश्चाद्यर्थः । भिन्नयोरिति । तथा च द्वितीयविशेषणमात्र इति भावः ।
तद्भेदत्वेति । अनन्वयविशेषणवैल्यम् । सेति । उपमेयवैल्यम् । दशानायाविशेषणं न
देनम् । तद्विरहस्य नान्तरीयकत्वादिति भावः । विरहेपेति । अवाचितत्वादिति भावः ।

भवात् । अपि चानन्वये 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादावुपमेयत्वैवोपमानत्वे-
नोपन्यासादुपमेयातिरिक्तोपमानविरहप्रतीतिद्वारा निरुपमत्वमुपमेयगतं सि-
द्ध्यति । अत्र च वामार्धस्त्रोपमेयस्य दक्षिणार्धरूपोपमानकथनेन निरुपमत्वं
विरुद्धमेव । कान्तागतनिरुपमत्वप्रत्ययस्तु नानन्वयस्य फलं भवितुमर्हति ।
तस्मात् अनुपमेयत्वात् ।

यदपि चालकारसर्वस्वरूपा 'अनन्वयध्वनित्वमत्र भविष्यति । अन्य-
थालकारध्वनेर्विषयापहार स्यात्' इत्युक्तम्, तदपि तुच्छम् । अस्य ह्युप-
माननिषेधफलरूपमभिन्नोपमानोपमेयक सादृश्यं त्वरूपमित्युक्तम् । प्रकृते
च वामार्धदक्षिणार्धयोस्तद्भाषितमित्युक्तमेव । कान्तायाः पुनरुपमाननिषे-
धस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि अभिन्नोपमानोपमेयकसादृश्यस्य त्वरूपत्वाप्रत्य-
यात् । नहि निरुपमत्वप्रतीतिषु सर्वात्मभिन्नोपमानोपमेयकसादृश्यप्रती-
तिपूर्वकत्वमिति निश्चयोऽस्ति । कल्पितोपमातिशयोक्त्योरनमालंकारध्वनौ
च व्यभिचागत् । तन्नाल्लाम्ब्येवात्रानन्वयगन्धोऽपि ।

यच्च "अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति ।

यथा—

'अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भविष्यतीतिस्त्रैवागमनात्सुगः ॥'

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्ये इयं त्वदागमनप्रभवप्रीति-
र्वहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत् नान्येन, इत्युक्तिमङ्गला

ननु कृतमेवानन्वयपदमत आह—अपि चेति । अत्र द्वितीयभेदे च । निरुपमत्वं एवमना-
नान्तरेत्यादिना प्रतिपादितम् । ननु तेन ग्रन्थेन कान्ताया निरुपमत्वं प्रतिपादितं न तत्रात्र
आह—कान्तेति । अनन्वयध्वनित्वमिति । तद्वानार्थं दक्षिणार्धमनुहरतीत्युच्यते
सोऽनुहरतीति व्यङ्ग्यमिति भावः । एवं चान्य हीरादिना किमुच्यते तद्विचार्य महदर्थः ।
इहो व्यङ्ग्यव्यङ्ग्येन उपासामात्र इत्यपि कथितम् । अत्र द्वितीयलक्षणे । हि यत्र ।
अन्यानन्वयस्येदं स्वस्वमित्युक्तमनन्वयमुक्तमेतदर्थं । तदुपपादयति—प्रकृते चेति ।
तन् अभिन्नोपमानोपमेयक सादृश्य तयोर्भेदान् । ननु कान्ताया निरुपमत्वस्य व्यङ्ग्यत्वेन
तस्या एवोपमेयाया उपमानत्वकथनेन सादृशसादृश्यप्रतीतिनियमोन्मय दाषितवेऽप्य-
स्त्वेवात्र आह—कान्ताया इति । सादृश्येऽप्यन्वयः । कल्पितोपमेति । मनानो
इत्येतेष्वर्थः । अतीति । यपरीतीत्यर्थः । उपमन्व्येति—तस्मादिति । सैव तदानन्व-

त्वदागमनप्रभवप्रीते. सैव सदृशी न त्वितरप्रभवा इति व्यज्यते" इत्यप्प-
दीक्षितैरभिहितम्, तदपि न । अमुप्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतेर्वारान्त-
रत्वदागमनप्रभवा प्रीतिः. सदृशीति प्रत्ययस्य सर्वजनसिद्धतया श्रीकृष्णा-
गमनजन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्यक्त्यो सादृश्यत्वावाधित-
त्वाद्योगार्याभावेनानन्वय एव नायं मवितुमर्हति । 'स्वस्तिन्सादृश्यस्या-
न्वयाभावादनन्वयः' इत्युपमाप्रकरणे स्वयमेवाभिधानात् । उपमेयस्य
प्रीतिव्यक्तिविशेषस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे वाधात्सादृशप्रीतिसामान्यस्य
वावयविनो निरुपमतया प्रतीयमानस्यानुपमानस्यानुपमेयत्वात्पूर्वोदाहरण-
तुल्यमेवैतत् । क्वचिदवयवयोरुपमाप्यवयवविगतनिरुपमत्वव्यञ्जिकेति स्थिते
सामान्यस्य श्रीकृष्णागमनजन्यप्रीते सैव सदृशीति मध्ये स्वमादृश्यप्र-
त्ययकल्पनं पुनर्न सहृदयहृदयमारोडुमीष्टे । रत्नाकरोक्तस्यैवानन्वयप्रका-
रस्यात्र व्यङ्ग्यतेत्यपि न युक्तम् । तस्य प्रागेव दूषितत्वात् । प्रकृते वा-
च्यत्वात्स्वयमनन्वयप्रकरणे तस्य प्रतिपादनविरहाच्च ।

इदं पुनरनन्वयध्वन्युदाहरणम्—

'पृष्टा खलु परपुष्टा परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

भेदेन मुवि न पेदे साधर्म्यं ते रसाल मधुपेन ॥'

अत्र भेदेनेत्युक्त्याभेदे सादृश्यमनन्वयात्मकं तु पेदे इति ध्वन्यते ।

प्रमदैव । अमुप्या इति । यत् इत्यादि । व्यक्त्योदिनभेदेनेति शेषः । योगार्थेति ।
अनन्वयपदयोगार्थेत्यर्थः । ननु रुडमेवानन्वयपदमभिमतमत आह—स्वस्तिन्निति ।
व्यवच्छेदे वाधादिति । तस्य व्यवच्छेदकरणेऽगममर्त्यादित्यर्थः । कालान्तरम्यप्रीति-
व्यक्तिविशेषस्य सदृशस्य सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । श्रोत्रागमनजन्येत्यर्थः ।
पूर्वोदाहरणेति । अनुहरतीत्युदाहरणेत्यर्थः । नन्ववयविनो निरुपमत्वप्रतीतिवन्मध्ये
सादृश्यप्रतीतिरप्यस्तु अत आह—क्वचिदिति । पूर्वोदाहरण इत्यर्थः । सैव श्रीकृष्णा-
गमनजन्यप्रीतिरेव । मध्ये वाच्यव्यङ्ग्यार्थयोर्मध्ये । ननु क्तरीत्या न व्यङ्ग्यत्व किंतु रत्ना-
करोक्तरीत्येति नोक्तदोषोऽत आह—रत्नेति । तस्य प्रचारस्य प्रकृतेऽवाच्यत्वात् । अ-
वाच्यत्वे हेतुः प्रागेव दूषितत्वादिति । ननु त्वया दूषितोऽपि न तथा दूषितस्त्वयाह—
स्वयमिति । 'अन्यथात्वं चारम्भनेर्विपयापहार म्पात्' इति रत्नाकरोक्तिं खण्डयितु-
माह—इदं पुनरिति । परपुष्टा. कोकिला । हे अन्नवृक्ष, तव मुवि भेदेन सादृश्य भ्र-

यथा वा—

‘नरेभ्यो यान्तीना कथय तटिनीना कतमया
पुराणा सहर्तु सुरधुनि कपर्दोऽधिररुहे ।
कया वा श्रीभर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलै-
स्तुलालेशो यस्या तव जननि दीयेत कविभिः ॥’

अत्र कया वा त्वदितरया श्रीभर्तुः पदं सलिलैरक्षालि यस्यामितरस्या
कविभिस्तव तुलालेशोऽपि दीयेतेत्यर्थेन त्वयि पुनः सलिलक्षालितश्रीर-
मणचरणाया तव तुला दीयेतैवेत्यर्थोऽनन्वयात्मा श्रीगङ्गागतनिरुपमत्वपर्य-
वसायी इतरपदमहिम्ना व्यज्यते ॥

इति रमणगङ्गाधरेऽनन्वयप्रकरणम् ।

सर्वधैवोपमानिपेधोऽसमाख्योऽलंकारः ॥

अयं चानन्वये व्यक्तोऽपि तच्चमत्कारानुगुणतया रूपरूढीपकादा-
बुपमेव न पृथगलंकारव्यपदेशं भजते । वाच्यतायां तु स्वातन्त्र्येण चम-
त्कारितया पृथग्व्यपदेशभाक् ।

यथा—

‘भूमीनाथ शहावदीन भवत्तन्मुल्यो गुणानां गणै-
रेतद्भूतभवप्रपञ्चविपये नास्तीति किं ब्रूमहे ।
धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवा भावये-
न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नर ॥’

मरेण न पेदे । न गृहीतमित्यर्थं । नरेभ्यः परंतेभ्यः । कपर्दो जटाजूटः । अत्र पूर्वार्थे
तादृशव्यञ्जनाभावादाह—अत्र कया चेति । पूर्वोदाहरणे भेदेनेत्युक्त्वा तादृशव्यञ्ज्यस्य
सुष्टं प्रतीतिः । अत्र त्वसुष्टा । अत एवोदाहरणान्तरदानं ध्वनयन्नाह—इतर-
पदमहिम्नेति ॥ इति रमणगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽनन्वयप्रकरणम् ॥

उपमानिपेध इति । साक्षात्परम्परया चेत्यादि । तच्चमत्कारेति । तन्निपेध-
तचमत्कारपरिपोषकनयेत्यर्थं । पृथगिति । पृथगलंकारेत्यर्थं । शहावदीनेति रामो
नाम । एतद्भूतेति । अनेन कारणान्तरस्याप्याशौ निर्माणेन तेनाग्रिमसृष्टिररणयोग्यता
सूचिता । अन्यथा तेषामेवासत्त्वादसंगतिः स्पष्टैव । तदाह—नूतनेति । प्रतिद्वयभू-
तातिरिक्तमनिर्मितकारणैरित्यर्थं । अत्र एव सृष्टेरपि न तन्वम् । न न्यादेवेत्यर्थं इतीति

यथा वा—

‘भुवनत्रिनयेऽपि मानवै परिपूर्णं विबुधैश्च दानवै ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम् ॥’

राजस्तुत्युत्कर्षकत्वादत्राममालंकारः । आत्यन्तिकं काचित्कश्च सदृशनिषेधोऽममोपमानलुप्तयोर्विषयः । सर्वधैवोपमाननिषेधेन सादृश्यस्याप्रतिष्ठानान्नोपमागन्धोऽपि ।

यत्तु—

“दुण्डुलन्तो मरीहसि कण्टककलिआइ केअइवणाइ ।

मालइकुमुमसरिच्छ भमर भमन्तो न पावहिसि ॥’ इति ।

नेयमुपमानलुप्तोपमा, तस्या समवदुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि त्वसमालंकारः” इति रत्नाकरेणोक्तम्, तदसत् । मालतीकुमुमसदृश भ्रमर भ्रमन्तपि न प्राप्स्यसीत्युक्त्या वर्तता नाम तत्सदृशं कापि, त्वया तु दुष्प्रापमेवेति प्रत्ययादात्यन्तिकोपमाननिषेधाभावादुपमानलुप्तोपमैवेयं भवितुमर्हति, नासमालंकारः । अन्यथा मालतीकुमुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात्, न तु प्राप्स्यसीति । अथासमालंकारध्वननेनैव चमत्कारोपपत्तेरनन्वयस्य पृथगलंकारता कथमिति चेत्, सत्यम् । दीपकादेरप्युपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तौ कथं नाम पृथगलंकारत्वमिति तुल्यम् । न च दीपकादावुपमाया व्यङ्ग्यत्वेऽपि गुणाभावात्कृते तु स्वसादृश्यस्य स्वन्नित्तमा तिरस्कारेणासमालंकारस्यैव मुस्यतया ध्वननाद्वैपम्यमिति वाच्यम् । यथा हि दीपकसमासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यसत्त्वेऽप्यलंकारत्वं

ज्ञेयः । नृपेति सञ्ज्ञेयम् । पद स्थान चिह्न वस्तु वा । आर्ययोर्भेदसम्बन्धः । अन्ले-
ऽभेदः । कालत्रयासत्त्वमुक्तोदाहरणाद्विशेषः । ननुदाहरणद्वयेऽपि निषेधस्य प्राधान्यात्क-
-मलंकारत्वमत आह—राजेति । अत्र उदाहरणद्वये । ननुपमानलुप्तयैव गतार्थोऽयमत
वाह—आत्यन्तिक इति । यथासह्यमन्वयः । नन्वात्यन्तिकनिषेधेऽपि कुतो नोपमा-
नलपन आह—सर्वधैवेति । निषेधाभावादिति । समवदुपमानत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।
अन्यथा तस्मैदृशे । एवं वाच्यताया निषेधस्याममालंकारे सिद्धेऽनन्वये निषेधस्य व्यङ्ग्य-
त्वे वाममालंकारस्य ध्वननाङ्गीकारे चमत्कारस्तत्र एवास्तु नानन्वयकृत इत्यनेनैव गतार्थं
स इत्याशयेन शङ्कते—अथेति । प्रतिगत्या समाधत्ते—सत्यमिति । अत एव पूर्वं
दृष्टन्नोक्तिः । दीपकादेरित्यस्य पृथगलंकारत्वमित्यत्रान्वयः । हि यतः । सत्त्वेऽपीति ।

न हीयते एवमनन्वये प्रधानव्यङ्ग्यसत्त्वेऽपीति न त्रिचिद्विरुद्धम् । अनन्वयशरीरस्य त्वसादृश्यमात्रस्य वाच्यत्वेन वाच्यालंकारव्यपदेशोऽपि नुस्य एव । दीपकाद्यलंकारकाव्ये गुणीभूतस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वादन्तु नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । ध्वनित्वं पुनर्न द्वाप्यलंकारिकाव्ये दृष्टमिति चेत्, पर्यायोक्तसादृश्यमूनाप्रस्तुतप्रशनादिकाव्ये ध्वनित्वस्य स्फुटत्वात् । प्राञ्चस्तु नेदमलंकारान्तरमित्यप्याहुः ।

अयं चासनालंकारो व्यञ्जमानो यथा—

‘मयि त्वदुपमाविधौ वसुमतीश वाचयमे

न वर्णयति मामय कत्रिरिति क्रुधं मा कृथाः ।

चराचरमिदं जगज्जनयतो विप्रेर्मानसे

पदं नहि दधेतरां तव खलु द्वितीयो नर ॥’

अत्र य एतावन्तं समयं विधातुर्नानस नाधिरुद्ध मोऽप्रेऽपि माना-
भावात्तारोहेत्, अत सर्वथैव नान्तीति गन्वते । एवं च व्यञ्जमानोऽप्य-
समोऽत्र प्रधानीभूतराजस्तुत्युत्कर्षकतयालंकार एव ।

सुस्यतया ध्वन्यमानोऽयं यथा—

‘सदमद्विवेकरसिकैरालोक्य ममन्तलोकमथ कविभिः ।

गणिता गगनलतादेर्गणनाया तन्वि तव मटश्री ॥’

अयं कचिदुपमानस्य निषेधात्कचिच्च माक्षादुपनाया एव । आद्यस्तु-
पदर्शितः ।

अलंकारस्य न हीयते इत्यन्यानुषङ्गः । एवमलंकारत्वव्यपदेशे साधिते वाच्यालंकारव्यप-
देशं तन्व साधयति—अनन्वयेति । सादृते—दीपकाद्यलंकारेति । बहुव्रीहिः । अलं-
कृतीति । तद्युक्तवाच्य इत्यर्थः । तथा चैवमिल्लाद्युक्तिरयुक्ते भावः । अप्रस्तुतप्रश-
नाया अनेकविधत्वादाह—सादृश्येति । अलंकारान्तरमिति । अत्रोपसर्तित्यतिरेका-
लंकारप्रसरणे स्फुटीभविष्यति । त्थदिति । त्वदुपमावर्णयति । वाचयमे मानत्रयवति ।
पद चरणम् । द्वितीयं सहाय । सहसा इति यावत् । ननु निषेधस्य वाच्यत्वेन कथं
तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, किं च त्रिधा मूलादिष्वप्रतिपादनेनात्तन्विरुद्धिरेषाप्रतीता कथमनन्वय-
त्वाद्—अत्रेति । परे इत्यर्थः । एव च पदधारणनिषेधस्य शाब्दत्वेऽप्युपमाननिषेधस्य
व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । प्राञ्चसाह—एयमिति । अथ अनन्तरम् । हे तन्वि, तव
तुल्या असन्वयार्थगणनाया गणिता । एवं च त्वनुत्वा असतीति प्राधान्येन ध्वन्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘पूर्णमसुरै रसातलममरै. स्वर्गो वसुधरा च नरैः ।

स्वुवंशर्वास्तुलना तथापि स्वस्तु जगति निरवकाशैव ॥’

एवं पूर्णतया लुप्ततया चास्यापि यथासंभवं भेदा उन्नेयाः ॥

इति रसगङ्गाधरेऽस्यमालंकारप्रकरणम् ।

सामान्येन निरूपितस्वार्थस्य सुस्तप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान उदाहरणम् ॥

अर्यान्तरन्यासवारणायोच्यमान इति वचनम् । वा-इव-यथा-निदर्शन-दृष्टान्नादिशब्दैः काव्येषु स्फुटम् । न च इवयथाशब्दयोः सादृश्यवचनयोरवयवावयविभावे विशेषमानान्यात्मके नास्ति वृत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणायाः साम्राज्यात् । अन्यथा ह्युपेक्षावोधकतापि दुर्घटा स्यात् ।

उदाहरणम्—

‘अमितगुणोऽपि पदारथो दोषेषुकेन निन्दितो भवति ।

नित्तिरुमयनराजो गन्वेनोप्रेण लशुन इव ॥’

न चात्र पदारथलशुनयोरुपमा शक्या वक्तुम् । तयोः सामान्यविशेष-भावेन सादृश्यत्वानुज्ञामात् । तथात्वे तु इवादिशब्दानामिव सादृशादि-शब्दानामप्यलंकारेऽलिङ्गयोग स्यात् ।

यथा वा—

‘अतिमात्रजलेषु चापलं विदवान् कुमतिर्विनश्यति ।

त्रिपुण्ड्रिणि वीरतां बहन्नबलिष्ठं कुमुमायुधो यथा ॥’

इति अनिरसम् । मालंकारः । निरवेति । लिङ्गप्रत्ययेत्यर्थः । निरुधारेति यावत् । एव उक्तभेदवत् । अन्वयसमालंकारस्यापि ॥ इति रसगङ्गाधरमन्त्रेकांशेऽस्यमालंकार-प्रकरणम् ॥

सुखेति । इतरतु बुद्ध्याह्वयत्वार । तयोः सामान्यैकदेशयोः । अवयवावयविभावस्त्व-रूपमाह—विशेषेति । अन्यथा लक्षणानुज्ञाकारे । अनुज्ञासादिति । नियो भेदाभा-वेन स्फुटनप्रतीतिरेत्यर्थः । तथात्वे तु सादृश्योपेक्षा तु । अस्योपमातिप्रेऽप्येव स्फुटीगवि-ध्यति । इवदुतोदाहरणमुक्त्वा यथावद्विस्तृतुदाहरणमाह—यथा वेति । गुणेति । कुन्ति-

अत्र त्रिपुरद्विद्वीरते अतिमात्रबलचापलयोर्विशेषौ । अवलेपद्वुत्तुना-
युधौ च कुमतिरित्यत्र गुणप्रधानयोः ।

यथा वा—

‘उपकारमेव कुरुते विपद्गत सद्गुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥’

दृष्टान्तो वा । इवादिशब्दप्रयोगे सामान्यार्थप्राधान्यं वाक्यैक्यम्,
निदर्शनादिशब्दप्रयोगे तु विशेषप्राधान्यं वाक्यभेदश्चेति विशेषः । तत्र
तावत् ‘अमितगुणः—’ इति पद्ये क्रियाप्रधानमाख्यातमिति नयेऽमितगु-
णपदार्थकर्तृकमेकदोषहेतुकं निन्दाविषयीभवनं निखिलरसायनराजलशुन-
कर्तृकोऽग्रगन्धहेतुकनिन्दाविषयीभवनावयवकमिति रीः । प्रथमान्तविशे-
ष्यकबोधवादिना तूग्रगन्धहेतुकनिन्दाविषयीभवनाश्रयतादृशलशुनाग्रव-
कस्तादृशपदार्थं एकदोषहेतुकनिन्दाविषयीभवनाश्रय इति । तत्रापि
विशेषनाक्यार्थं क्रियान्वयो मृग्यते हेत्वन्तरान्वयार्थम् । अन्यथा
तादृशलशुनावयवके तादृशपदार्थं एव क्रियान्वये नोपपत्तिः स्यात् ।
एव यथाशब्दस्यलेऽपि । उपकारमेवेत्यत्र तु विपद्गताभिन्नः सद्गुण उप-
कारानुकूलकृतिमानिति पूर्ववाक्यार्थः । अत्रालिन्नर्थे मूर्च्छां गतो मृतो वा
पारदो निदर्शननेकदेश इत्युत्तरवान्यार्थं गुण इति केषाचित् । इतरेषां
तु तादृशकर्तृका तादृशक्रियेति पूर्ववान्यार्थं तादृशः पारद एकदेश

तमत्रितद्विशेष्ययोरित्यर्थः । विशेषानिलन्यानुपदिक्निदर्शनपदघटितनाह—यथा वेति ।
सद्गुणो विपद्गतोऽपीत्यर्थः । दृष्टान्तपदघटितन्यापीदमेवोदाहरणमिति ध्वनयितुं निदर्शनप-
दस्थानं पाठान्तरमाह—दृष्टान्तो वेति । वाक्यभेद एवार्थः । इवेत्यत्र तत्रेत्यादि ।
सामान्यार्थप्राधान्यमिति । तन्व्यापि प्राधान्यमित्यर्थः । तमेव विशेष प्रदर्शयति—
तत्रेत्यादिना । तत्र तेषामप्ये । तादृशेति । निखिलरसायनराजलशुनं । तादृशेति ।
अमितगुणेत्यर्थः । एवमप्येऽपि धीरित्यन्यानुपपन्नं । ननु निन्दितो भवतीत्यादिरेकर्तृभोग-
दानान्कथमुभयत्र बोधोऽत्र आह—तत्रापि । हेत्वन्तरान्वयतमेति । उपग्रन्धादि-
भ्यहेत्वन्तरेत्यर्थः । अन्यथा तदनन्वये । नोपपत्तिरिति । उपपत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
पदग्रन्थान्तरान्तरमाह—अलिन्निति । केषांचिन्नापिग्रन्थान् । इतरेषां च केषांचि-
त्तानाम् । तादृशेति । विपद्गताभिन्नसद्गुणकर्तृबोधोपकारान्वयेत्यर्थः । पदग्रन्थान्तरान्तर-
माह—पूर्ववाक्यार्थ इति । मूर्च्छां गतदिरूपं पारदं पूर्ववाक्यार्थं न्वावयव इत्यर्थः ।

इति । प्रधानावयवस्यैव गुणावयवस्यापि विशिष्टार्थावयवत्वात् । घटमानयेत्यत्र नीलघटवत् ।

‘अर्थिभिर्लिखमानोऽपि स मुनिर्न व्यकम्पत ।

विनाशेऽप्युन्नतः स्वैर्यं न जहाति द्रुमो यथा ॥’

अत्र दधीच्यालम्बनाया तदीयलोकोत्तरचरितस्तरणोद्दीपितायामेतत्पद्यप्रयोगानुभावितायामेतत्पद्यनिर्मातृगताया रतौ प्रधानीभूतायामध्यालम्बनस्तत्कृतयाच्चाश्रवणोद्दीपितो गात्रच्छेदाभ्यनुजानानुभावितो घृत्या सचारिभावेन पोषितो मुनिगत उरसाहो गुणः । तत्र चाध्यर्धतृतीयचरणगतस्वार्थान्तरन्यासस्योत्कर्षतया स्थितस्य विवेचनद्वारालंकरणम् । चतुर्थचरणशकलगतमुदाहरणम् ।

एवमेव—

‘अनन्तग्लप्रमवस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसनिपाते निमज्जतीन्दो किरणेप्विवाह ॥’

इति कालिदासपद्येऽपि बोध्यम् । अस्मिन्श्चालंकारेऽवयवावयविभावबोधकस्यैवशब्दादेः प्रयोग सामान्यविशेषयोरेकरूपविधेयान्वयश्चार्थान्तरन्यासभेदाद्वैलक्षण्याधायक इति तद्व्यकरणे निपुणतरसुपपादयिष्यामः ।

प्राञ्चस्तु “नायमलंकारोऽतिरिक्त । उपमयैव गतार्थत्वान् । न च सामान्यविशेषयोः सादृश्यानुल्लासात्कथमुपमेति वाच्यम् । ‘निर्विगेप न नामान्यं—’ इति सामान्यस्य यत्किञ्चिद्विशेषं विना प्रकृतत्वायोगात्सादृशविशेषमादाय विशेषान्तरस्य सादृश्योल्लासे वाश्रकभावादिवादिभि-

न्नु क्रियात्पस्य पूर्वशक्यायम्य कथं द्रव्यरूप पाण्डोऽवयव इत्यत्र आह—प्रधानेति । घटमानयेति । कर्मणः सर्वमते गुणावादिस्त्वयं । नीलघटवदिति चिन्त्यमिति कश्चिन् । अत्रोदाहरण एकवाक्यतासत्त्वेऽपि वाक्यैकवाक्यता पूर्वसादृशेप । पूर्वत्र तु पदैकवाक्यत्वेति बोध्यम् । स दधीषि । नन्वेव कथमलंकारत्वमत आह—तत्र चेति । स्तान्त्रित्यर्थः । उक्तपदकतयेत्प्राम्यान्वय । अध्यर्धेति । अर्थाधिकतृतीयचरणो यस्मिन्तन्त्रन्वेत्यर्थः । यत एव वक्ष्यति—शकलेति । विवेचनेति । बुज्यारोहेणेत्यर्थः । यन्महिनाचलन्म्य । इति नारसंभवस्य पद्यम् । नन्वेव साकर्म्येण तद्विशेषत्वम्यैवात्र समये न कथन्तत्कारान्तरत्वमन्त आह—अस्मिन्श्चेति । भेदाद्विशेषात् । तत्प्रकृतेति । अर्थान्तरन्यासप्रकृता इत्यर्थः । अयमुदाहरणरूप । नन्वेवमन्यत्रेवादीना सामान्यविशेषभावा-

रामुखे प्रतीयमानस्यापि सामान्यविशेषभावस्य परिणामे सादृश्य एव
विश्रान्तेः ॥” इत्यप्याहुः ॥

इति रसगङ्गाधर उदाहरणप्रकरणम् ।

सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालंकारः ॥

यथा—

‘दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डध्वनि-
ध्वस्तोद्दण्डविपक्षमण्डलमथ त्वा वीक्ष्य मध्येरणम् ।
वल्गद्वाण्डिवमुक्तकाण्डवलयज्वालावलीताण्डव-
भ्रश्यत्त्राण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीश स्मरेत् ॥’

यथा वा—

‘भुजम्रमितपट्टिशोद्दलितदृप्तदन्तावलं
भवन्तभरिमण्डलक्रथन पश्यतः सगरे ।
अमन्दकुलिशाहतिस्फुटविभिन्नविन्ध्याचली
न कस्य हृदयं जगित्यधिरुह देवेश्वर ॥’

अनयो पद्ययोः प्रधानीमृताया राजविषयकविनिष्ठरतेरुत्कर्षकतया
न्तरणमलंकारः । आद्ये वाच्यम्, द्वितीये तु लक्ष्यमिति विशेषः । वीर-
रसोऽपि चात्र प्रधानोत्कर्षकतया लंकार एव ।

‘एकीभवत्प्रलयकालपयोधिकल्प-
मालोक्य सगरगतं कुश्वीरसैन्यम् ।
सस्मार तल्पमट्टिपुंगवकायकान्तं
निद्रा च योगकलिता भगवान्मुकुन्दः ॥’

त्मकावयवावयविभावबोधकत्वेन कथं तदुत्सोऽन आह—इवेति । धामुखे आदी ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाश उदाहरणप्रकरणम् ॥

त्वा प्रकृत राजानम् । मध्येरणमिति । रग्नये इत्यर्थः । वगन्तनोहरम् ।
पाण्डवमर्जुनम् । दन्तावलो हन्ती । भरिमण्डलक्रथनेति सुबोधनम् । अमन्देति ।
कौत्सैत्यर्थः । ‘बराल’ इति द्वि पाठः । जगिति जगिति । देवेश्वर इन्द्र । रतेर्भावस्य ।
एवद्वयदाने बीजमाह—आद्ये इति । न्तरणमित्यस्यानुपपत्तौ । लक्ष्यमिति । अधिरु-
हतेर्लक्ष्यमित्यर्थः । नन्वेवमपि वीररमस्यानयो प्रधानान्येन राजनिष्ठम् सन्वात् ध्वनित्वेने-
वान् आह—धीरेति । प्रधानोत्कर्षेति । कनिष्ठरत्युत्कर्षेत्यर्थः । अलमिति । रथ

अत्र तल्पनिद्रयोः स्मरणं यद्यपि न तल्पनिद्रासादृश्यदर्शनोद्बुद्धस-
स्कारप्रयोज्यम्, तथापि सैन्यगतपयोधिसादृश्यदर्शनोद्बुद्धपयोधिविषयकस-
स्कारजन्यपयोधिस्ररणाधीनत्वाद्भवत्येव यत्किञ्चित्सादृश्यदर्शनोद्बुद्धस-
स्कारप्रयोज्यम् । नहि सादृश्ये स्मर्यमाणसबन्धित्व विवक्षितम् । एवं
वाच्ययोस्तल्पनिद्रास्मरणयोरेतत्कारणतया आक्षिप्तस्य पयोधिस्ररणस्य
चाविगोपेण सप्रहाय लक्षणे जन्यत्वमपहाय प्रयोज्यत्वमुपात्तम् । केचित्तु
सदृशज्ञानोद्बुद्धसस्कारजन्यं सदृशविषयकमेव स्मरणमलकार । भुजगे-
न्द्रनिद्रादिस्मृतिस्तु नालकार इत्याहु ।

‘इत एव निजालयं गताया वनिताया गुरुभिः समावृताया ।

परिवर्तितरुधर नतश्रु सयमान वदनाम्बुज सरामि ॥’

अत्र स्मरणं चिन्तोद्बुद्धसस्कारप्रयोज्यत्वान्नालकार । व्यङ्ग्यत्ववि-
रहाच्च न भावः ।

एवम्—

‘दरानमत्कधरवन्धनीपत्निमीलितस्त्रिभ्रविलोचनाब्जम् ।

अनल्पनि श्वासभरालसाङ्गया सरामि सङ्गं चिरमङ्गनाया ॥’

इहापि स्मृतिर्न भावो नाप्यलंकारः । व्यङ्ग्यस्यैव व्यभिचारिणो भा-
वत्वात् । यथा ‘सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः’ । अयं चालंकारि-
काणां सप्रदायो यत्सादृश्यमूलकत्वे स्मरणं निदर्शनादिवदलंकारः । त-
स्याभावे व्यङ्ग्यतायां भावः । तयोरभावे तु वस्तुमात्रम् ।

वदलकार इत्यर्थः । विवक्षित लक्षणे इति शेषः । एवमिति । वैधर्म्ये दृष्टान्त एतदिति ।
तल्पनिद्रास्मरणकारणतयेत्यर्थः । सप्रहाय एतद्व्यङ्ग्यत्वात् । केचित्त्विति । अत्र मते
जन्यत्वनिवेशमादृश्ये स्मर्यमाणसबन्धित्वनिवेशधेति पूर्वतो भेदः । भुजगेन्द्रेति । एकस-
बन्धाति न्यायेन तल्पादिस्मरणस्य पयोधिस्ररणजन्यत्वेऽपि तादृशसस्कारजन्यत्वादसदृ-
शविषयकत्वाच्च पयोधिस्ररणं तु तथेति भवति स इति भावः । अत्राक्षिप्तोऽपि तु सा-
दृश्ये स्मर्यमाणसबन्धित्वनिवेशस्यैव सति फलाभावः । नहि तादृशसस्कारजन्यं स्मरणं
निसदृशविषयकं समभवति । तथा पयोधिस्ररणस्य सदृशज्ञानत्वेन । तेन तल्पादिस्मरणानुकू-
लसस्कारस्योद्बोधनसमवेन तत्त्वन्वत्सत्त्वादलकारत्वमेव तस्येति । सादृश्यज्ञाननिवेशफ-
लमाह—इत एवेति । गुरुभिः श्रुत्वादिभिः । परिवर्तितेलादिद्वयं सयमानक्रियाविशे-
षणम् । इहापि इत्यत्रापि । ननु कुरीत्यानलंकारत्वेऽपि भावत्वं कुतो न । अव्यङ्ग्यत्व-
स्याप्रतिबन्धकत्वात् । अत आह—व्यङ्ग्येति । तस्य सादृश्यमूलकत्वस्य । व्यङ्ग्यताया

अप्पयदीक्षितास्तु—

“स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाश्रया ।
स्तरणालकृतिः सा स्यादव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥”

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलाप वाणलक्षीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं
रतिविगलितवन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविसया पुरस्तादम्भस्त स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्दीक्ष्य श्रियमिव काचिदुत्तरन्तीमसार्पीञ्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥’
एकत्र सदृशदर्शनात्तस्मद्दृशकर्मिका स्मृति । इतरत्र सदृशदर्शना-
त्तस्मद्दृशलक्ष्मीसवन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृ-
श्यमूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव सदृशासदृशाधार-
ण्यार्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

‘सौमित्रे ननु सेव्यता तरुतल चण्डाशुरुज्जृम्भते
चण्डाशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
वत्सैतद्विदित कथं नु भवता घटे कुरङ्गं यतः
कासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसवन्धिनस्तन्नयनस्य स्तरणात्तत्सदृशसीतानयनस्मृति-

सत्वाम् । तयोर्व्यङ्ग्यत्वसादृश्यमूलकत्वयो । अपीति । रघुवरो दशरथमृगयावर्णनम् ।
स दशरथ । सादृश्यबोधक केशपाशास्य विशेषणद्वयम् । दिव्यानामिति । नापे जल-
क्रीडावर्णनम् । अम्भस्तो जलात् । मन्थनस्येति ‘अधीगर्ध-’ इति कर्मणि शेषे षष्ठी ।
लक्ष्यद्वयदाने बीजमाह—एकत्रेति । भाग इत्यर्थः । इतरत्र अन्त्ये । सदृशेति । ल-
क्ष्नीसदृशनायिकेत्यर्थः । लक्षणं सगमयति—उभयत्रेति । तथा च द्वितीयलक्ष्यसप्रह-
एव वस्त्वन्तरसमाश्रयेति विशेषणफलमेत्याह—अत एवेति । द्वितीयस्य लक्ष्यत्वादेवे-
दर्थः । सदृशासदृशेति । स्मृते सदृशासदृशान्यतरविषयकत्वलाभार्थतयेत्यर्थः । अ-
व्यङ्ग्यत्वविशेषणफलमाह—सौमित्रे इति । हनुमन्नाटके सीताविशोगे श्रीरामचन्द्रस्य
लक्ष्मण प्रत्युक्तिरियम् । ननु निश्चयेन । चण्डाशु सूर्य । तन्नयनेति । कुरङ्गनयने-

स्तत्संबन्धिसीतास्मृतिश्चेति । किं त्वेषा व्यङ्ग्या अलंकार्यभूता च । तद्या-
वृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम् ।

‘अत्युच्चा. परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्मोघय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न श्रान्तासि तुभ्य नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-

स्वावद्विभ्रदिमा स्मृतस्तव मुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

अत्र स्तूयमानभूसवन्धिनो भूभृतः स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र
सरणालंकारः । किं तु स्मृते सचारिभावस्य भूमृद्विषयरतिभावाङ्गत्वा-
त्त्रेयोऽलंकारः । एतद्व्यावृत्तये सादृश्यमूलेति विशेषणम् ।” इत्याहुः ।

तदेतत्सर्वमरमणीयम् । यत्तावदुच्यते सदृशासदृशयो केशपाशज-
लनिधिमन्थनयो सम्रहाय लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवदिति तत्र सादृ-
श्यमूला स्मृति सरणालंकार इत्येतावतैव केशपाशसरणस्यैव जलनि-
धिमन्थनसरणस्यापि सम्रहाद्वस्त्वन्तरसमाश्रयत्वविशेषणमनर्थकम् । ए-
कत्र सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसस्कारजन्यत्वेन, अपरत्र च सादृश्यदर्शनोद्बुद्ध-
सस्कारजलदमीसरणोद्बुद्धसस्कारजन्यत्वेन च सादृश्यमूलत्वस्याविशेषात् ।
नहि सादृश्यमूलेत्युक्ते सदृशविषयेति लभ्यते, येन जलनिधिमन्थनस्मृ-
तेरसम्रहः स्यात् । यदपि ‘सौमित्रे ननु सेव्यता-’ इत्यत्र स्मृतिर्व्यङ्ग्या
अलंकार्यभूता च । तद्यावृत्तयेऽव्यङ्ग्यत्वविशेषणमित्युक्तम् । तत्र नेयं

लये । तन्सदृशेति नयनविशेषणम् । इतिभूता घेल्पे योज्य । एषा सीतास्मृति । अल-
कारसामान्यलक्षणमपि नास्तीत्याहुः—अलमिति । सीतास्मृते प्राधान्यादिति भावः ।
अत्युच्चा इति । भुव प्रत्युक्तिरियम् । प्रस्तौमि करोमि । इमा भुवम् । न सादृश्येति ।
किं त्वेति कस्यन्वीति रित्येति भावः (१) । रतिभावेति । कविनिष्ठेलादि । अरमणी-
यमिति । वक्ष्यमाणदोषादिति भावः । तमेव दाढ्यायानुशाह—यत्तावदिति । तत्र
उच्यमाने तस्मिन् । व्रून इति शेषः । तदाह—सादृश्येति । एवमपेऽपि । केशेति ।
तस्य सदृशत्वेन दृशान्तत्वमिति भावः । स्यादिति । इतीति शेषः । सादृश्यपदस्य निय-
नसंबन्धिः कतया सङ्ख्याकाङ्क्षाभासुपस्थितस्य संभ्रमणस्यैव न्वन्वकाशति । नहि जनकत्व-
मूला पूज्यत इत्युक्ते पुत्रजनकत्वेन भार्या पूज्यते । अतो वस्त्वन्तरसमाश्रयेलावश्यकमिति
विन्वन्मिदम् । नेयं स्मृतिरलंकार्यभूतेति । अत्र स्मृते हा ब्रामांसादि पदगम्य-
त्वेन विवहनप्रवृत्तराजानुगम्यमानमूलवत् । ‘शटेन विधिना निद्रादस्त्रीहृत्न’ इत्यादीं
शशादिपदगम्यासूया बुद्धा । तस्या एव प्राधान्यादलंकार्यत्वम् । अनुपस्कारकत्वाच्च वि-

स्मृतिरलंकार्यभूता । किं तु जानक्यालम्बनो निशासमयोद्दीपितः मता-
पादिनानुभावित उन्मादेन सचारिणा परिपोषितो विप्रलम्भः प्रधानत्वेना-
लंकार्यः । तस्य च स्मृतिरुत्कर्षसेतुत्वादलंकार एव । अतो नितरा त-
द्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानमनुचितम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्व-
योर्विरोध इति वक्तुं शक्यम् । नित्यव्यङ्ग्याना रसभावादीनामपि पराङ्ग-
तायामलंकारत्वाभ्युपगमात् । प्रधानव्यङ्ग्यव्यावृत्त्यर्थं पुनरुपस्कारकत्व-
सर्वेष्वलंकारलक्षणेषु देयमिति प्रागेवावेदितम् । यदप्युक्तम् 'अत्युच्चाः
परितः स्फुरन्ति गिरयः' इत्यत्र स्मृतेः सचारिभावस्य भ्रूद्विपर्ययतिभा-
वाङ्गत्वात्प्रेयोलकार इति, तन्न । भावस्य हि भावाद्यङ्गताया प्रेयोलका-
रत्वम् । नह्यत्र स्मृतिर्भावः । तस्याः स्मरतिना वाचकेनाभिधानात्
नहि वाच्यस्य व्यभिचारिणो भावत्व वक्तुं युक्तम् । 'व्यभिचार्यङ्गिते
भावः' इति सिद्धान्तविरोधात् । तथा चोक्त सर्वस्वकृता—

“प्रेयोलंकारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृतिर्विषयः
तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे यथा 'अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्' इति । =
तु स्वस्वशब्दनिवेद्यत्वे ।

यथा—

‘अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम् ॥’

इत्यादाविति ।” ननु भावाद्यङ्गीभूतभावत्व न प्रेयोलकारलक्षणम् ।
अपि तु भावाद्यङ्गीभूतसचारित्वमात्रम् । तथा च प्रकृते स्मरणस्य स्व-
शब्दनिवेद्यत्वेन भावत्वविरहेऽपि सचारित्वानपायात्प्रेयोलकारत्व विरुद्ध-

प्रलम्भस्यैव तत्त्वाच्चेति चिन्त्यम् । विप्रलम्भ धीरामचन्द्रनिष्ठ । नितरामित्स्नानांवि-
त्येऽन्वय । तदाशय स्रग्भयति—नहीति । नित्येति । सर्वधेयत्वं । कदाप्यवाच्यत्-
त्वेति यावत् । नन्वेव प्राधान्येऽयलंकारत्वापत्तिरत आह—प्रधानेति । सर्वेषु न
त्वं । तथा चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तत्वात्तस्य नास्ति प्रसङ्ग इति भावः । सिद्धान्त-
न्तेति । मम्मटभट्टादीनामिति शेषः । तन्न्यमाह—प्रेयोलमित्यादि इतीत्यन्तेन ।
तत्रापि तदुक्तस्यापि न स्मृतिष्वपि । आगूरितत्वे भाविवृत्तत्वे । अत्रेति । पुष्पकेन
रङ्गातोऽयोध्या गच्छत धीरामस्य सीता प्रत्युक्तिरिय रघुवशे । अनुगोद गोदासमीपे ।
धानीरेति । नृणधान्यनृणेल्यर्थः । गुप्त स्वप्न । दशपत्तिं परिहरति—एवं चेति ।

मेवेति चेत्, एवं तर्हीतराङ्गीभूतस्थायित्वमात्र रसालंकारत्वम्, न तु व्य-
ज्यमानत्वविशिष्टम्, इत्यस्यापि सुवचत्वात् ।

एवं च—

‘चराचरोभयाकारजगत्कारणविग्रहम् ।

कल्पान्तकालसक्रुद्धं हरं सर्वहरं नुमं ॥’

इत्यत्र क्रोधस्य स्वशब्दनिवेदितत्वेऽपि देवताविषयकरतिभावाङ्गीभूतस्था-
यित्वानपयाद्रसालंकारता स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् ।
तस्माद्यज्यमानस्यैव स्थायिनः पराङ्गत्वे यथा रसालंकारत्वमेवं व्यज्य-
मानस्यैव सचारिणो भावाद्यङ्गताया प्रेयोलंकारत्वमिति नात्र स्मृतिमा-
दाय प्रेयोलंकारता वाच्या, किं तु भूविषयकरते पूर्वार्थव्यङ्ग्याया
उत्तरार्थव्यङ्ग्यभ्रृद्विषयरतिभावाङ्गत्वाद्युक्ता प्रेयोलंकारता वक्तुम् । उक्त
च मम्मटमट्टैः—‘अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयरतिभावस्य’
इति । अपि च महदिदमाश्चर्यं यः स्वेनैव निर्मितः कुवलयानन्दारूपः
सदर्भो विस्मृतः । उक्तं च तत्र—‘विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितो निर्वे-
दादिर्भावः स यत्रापरस्याङ्गं स प्रेयोलंकारः’ इति ।

यदपि ‘सदृशानुभावाद्दस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणम्’ इत्यलंकारसर्वस्वरत्ना-
करयो स्मरणालंकारलक्षणमुक्तम्, तदपि न । सदृशस्मरणानुद्बुद्धेन सं-
स्कारेण जनिते स्मरणे अव्याप्ते ।

यथा—

‘सन्त्येवासिजगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपा-

स्त्रोपा मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु ।

यैरध्यक्षैरथ निजसखं नीरदं स्मारयद्भिः

स्मृत्यारूढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥’

अत्र च चातकदर्शनादेकसवन्धिज्ञानानुत्पन्नेनापरसवन्धिनो जलधरस्य

तथा सुवचत्वे चेत्यर्थः । स्वशब्देति । कुद्दामितीत्यर्थः । रतिभावेति । कविनिष्ठेत्यादि ।
स्मृतिमादायैत्युक्तिफलमाह—किं त्यति । एव च प्रेयोलंकारमत्त्वेऽपि तत्कृतं तदुप-
पादनं चित्रमीनासाम्बन्धयुक्तमिति भावः । भावस्येति । अङ्गमिति शेषः । स्वेनैव अप्य-
दोक्षितेनैव । तत्र कुवलयानन्दे । निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशत् । अपरस्य भावादेः । [अलङ्कारस-

भगवत्सदृशस्य स्मरणेन जनितं भगवत् स्मरणं भगवद्विपरतिभावा-
ङ्गम् । यदि च 'सदृशानुभवात्' इत्यपहाय 'सदृशज्ञानात्' इति लक्षणं
निवेश्यते तदा भवत्यस्यापि सग्रह इति दिक् ।

अथास्य ध्वनिः ।

यथा—

'इदं लताभि स्तवकानताभिर्मनोहर हन्त वनान्तरालम् ।

सदैव सेव्य स्तनभारवत्यो न चेद्युवत्यो हृदयं हरेयुः ॥'

अत्र स्तवकानताभिर्लताभिः स्तनभारवतीनां युवतीनां स्मरणमलंकार्य-
स्यान्यस्याभावादानुपसर्जनम्, स्तनस्तवकरूपस्य विन्वप्रतिविम्बभावनाप-
न्नस्य साधारणधर्मस्य वाच्यत्वेऽपि तत्रयोजितसादृश्यमूलकस्य स्वस्य
शब्दवाच्यत्वविरहाद्यङ्गं च । युवत्य इति च 'सर्वतोऽकिन्नर्यात्' इति
ङीपि साधुः ।

यथा वा—

'इदमप्रतिमं पश्य सरः सरसिजैर्वृतम् ।

सखे मा जल्प नारीणां नयनानि दहन्ति माम् ॥'

अत्रापि सरसिजज्ञानाधीनतत्सदृशनयनस्मृतिः प्राधान्येन ध्वन्यते ।

अधालिन्स्मरणालंकारे उपमादोषा प्रायशः सर्वे एव दोषा । विशेषतश्च
नियमेनालिन्व्यज्यमानसादृश्यके सादृश्यस्य शब्दवाच्यताया दोषः ।

यथा—

'उपकारमस्य साधोर्नैवाहं विल्लरामि जलदस्य ।

दृष्टेन येन सहसा निवेशते नवधनदयाम् ॥'

वंस्तरा]हरयोर्प्रत्ययो । अप्सक्षे प्रलक्षे । अथ प्रलक्षानन्तरम् । अनुपसर्जन
मिति । प्रधानमित्यर्थः । एवमत्कारत्वं निरन्व घनेननुपपादयितुनाह—स्तनेति ।
स्त्वस्य स्मरणस्य । व्यक्तं च स्मरणमिति पूर्वान्वयः । ङीपि साधुमिति यौते शत्र-
न्तान् द्रोणपि साधुत्वं भवति । 'सर्वतः—' इत्येतत्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थं दुष्टं चेति प्र-
थितमन्त्र । ध्यज्येति । अर्थाप्रतीचनानसादृश्यक इत्यर्थः । अत्र स्मरणालंकारे । अ-
स्योपादानादावेवान्वयः । दानयोः समीरिति रौप्यं । अत्रापि स्मरणालंकारेऽपि । रस-
साय पुनरङ्गः । प्रतीचनानो गन्धमानः । साक्षात्पुनानोपमेयविशेषणत्वेन । यथेति ।

अत्र स्मृत्यैव धनसादृश्यं भगवतः प्रतीयमानं वाच्यवृत्त्या कदर्थितं निवेद्यते । देवकीतनय इति तु साधुः ।

अत्र सादृश्यप्रयोजकस्य साधारणधर्मस्य साक्षादुपादानानुपादानयो-
रुपमायामिवात्रापि व्यवस्था । तथा हि उपमाया तावत्कचिद्धर्मो निय-
मेन प्रतीयमानः साक्षान्नोपादेय एव । यथा 'शङ्खवत्पाण्डुरच्छविः' इ-
त्यत्र पाण्डुरत्वम् । 'शङ्खवत्पाण्डुरोऽयम्' इत्यादौ तु नानाविधेषु धर्मेष्व-
नेनैव धर्मेण सादृश्यमित्यस्य दुरवगमत्वात् । सर्वत्रोपमानोपमेयसाधार-
णस्य श्लिष्टशब्दात्मकस्यान्यस्य वा स्वानभिप्रेतस्य साधारणधर्मस्यो-
पमाप्रयोजकत्वसमवाचद्वारणाय पाण्डुरत्वादिधर्मो वाच्यता नीयते ।
यथा वा 'अरविन्दमिव सुन्दर मुखम्' इत्यादौ सुन्दरत्वादिः । न नीयते
च क्वचित् । वक्त्रन्यस्यानुपस्थानात्प्रसिद्धे प्रावल्यात् । यथा 'अर-
विन्दमिव मुखम्' इत्यादौ स एव । अप्रसिद्धश्च धर्मोऽवश्य साक्षादुपा-
देय । अन्यथा तस्याप्रतिपत्तौ क्वेस्तदुपमानिर्माणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः ।
यथा 'नीरदा इव ते भान्ति बलाकाराजिता भटाः' इत्यादौ श्लिष्टशब्दा-
त्मकः । इत्थं च कश्चित्साधारणो धर्मः साक्षादनुपादेय एव । कश्चिदु-
पादेयानुपादेयश्च । कश्चिदुपादेय एवेति सहृदयसमतः समयः । एवमे-
वोपमाजीवातुकेऽस्मिन्सरणालकारेऽपि बोध्यम् । तत्रानुगामिनि धर्मे
'स्मृत्यारूढ भवति किमपि' इत्यादौ पद्ये निवेदितमेव सरणम् । विम्ब-
प्रतिविम्बभावापत्तेऽपि धर्मे 'भुजग्रमितपट्टिशः' इत्यादि पद्ये निरूपितम् ।
कुलिशपट्टिशयोर्भूधरदन्तावलयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावात् ।

उपमेयविशेषोपाच्छविविशेषणतयोपस्थितपाण्डुरत्वस्यैव प्रत्यासत्त्या तत्र गन्वमानत्वारिति
भावः । ननु धर्मान्तरस्योपमाप्रयोजकत्वाभावादेव नैव सादृश्यं स्वगतमन आह—सर्व-
त्रेति । अस्य द्वितीयमुदाहरण विशेषं वक्तुमाह—यथा चेति । न नीयते चेति ।
वाच्यनानिस्तन्मानुष्यम् । अनुपस्थितौ हेतुमाह—प्रसिद्धेरिति । स एवेति । सुन्दर-
त्वादिरेत्यर्थः । बलाकाराजिता इति । बलाका वक्त्रद्वितया राजिता । बलाकारा
भ्यामपिना इत्यर्थः । उपसहरति—इत्थं चेति । यथोपमायामिति शेषः । जीवातुर्जावि-
नौपधम् । तत्र अनुपादेयादिधर्माणां मध्ये । स्मृत्यारूढमिति । अत्रानुगामोऽयमन्व-
धर्मोऽनुपात्तः । निरूपितेन स्मरणनिलसातुपत्तः । एवमप्येऽपि । अत्रोक्तहेतोत्त्वस्योपादा-
ननिसाह—कुलिशेति । स पवनानज इत्यन्वयः । अत्रानयो । आदिना कठिनत्वागा-

उपचरितं यथा—

‘कचिदपि कार्ये मृदुलं वापि च कठिनं विलोक्य हृदयं ते ।
को न स्मरति नराधिप नवनीतं किं च शतकोटिम् ॥’

यथा वा—

‘अगाध परितः पूर्णमालोक्य स महार्णवम् ।
हृदयं रामभद्रस्य सस्मार पवनात्मजः ॥’

अत्र मृदुलत्वादयो धर्मो ह्युपचरिताः । इयास्तु विशेष —यदेकत्रानुभूयमाने हृदये स्मर्यमाणनवनीतादे सादृश्यस्य सिद्धिः, अपरत्र तु स्मर्यमाणे हृदयेऽनुभूयमानसमुद्रस्येति । सादृश्यस्योभयाश्रयत्वात् ।

केवलशब्दात्मके यथा—

‘ऋतुराज अमरहितं यदाहमाकर्णयामि नियमेन ।
आरोहति स्मृतिपथं तदैव भगवान्मुनिर्व्यासः ॥’

अत्र अमरहितशब्दो व्यासवसन्तयोः साधारणः । एवमन्येऽपि प्रभेदाः सुधीभिरुन्नेयाः । इह पुनर्दिञ्जात्रमुपदर्शितम् ।

इति रसगङ्गाधरे स्मरणालंकारनिरूपणम् ।

अथाभेदप्रधानेषु रूपकं तावन्निरूप्यते—

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निधीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् । तदेवोपस्कारकत्वविशिष्टमलंकारः ॥

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणेति विशेषणादपहुतिश्रान्तिमदतिशयोक्तिनिदर्शनानां निरासः । अपहुतौ त्वेच्छया निषिध्यमानत्वात्, श्रान्तिमति च

धत्वादिपरिग्रहः । द्वितीयोदाहरणदाने बीजमह—इयानिति । एकत्र आये । अपरत्र द्वितीये । समुद्रस्येतीति । सादृश्यस्य सिद्धिरित्यस्यानुपपत्तिः । तदभयाश्रयत्वाद्बुधननिरूप्यत्वात् । ऋतुराज वसन्तम् । अमराणां हितम् । नानापुष्पविकासद्वारा मधुशानकत्वात् । व्यासपक्षे अनेन रहितमित्यर्थः । नियमेनेषुस्मरणान्वयि । इति स्मरणम् ॥ इति रसगङ्गाधरसंस्कृतस्य स्मरणालंकारनिरूपणम् ॥

प्रधानेष्वलंकारेषु । एव च पूर्वं भेदाभेदोभयप्रधाना निरूपिता, इदानीं बहुलकारव्यापित्वेन प्रतिद्वयता प्राधान्येन च रूपकनिरूपणमिति भावः । उपमेयतावच्छेदकनामप्रकारकप्रतीतिजनकशब्दबोधे विषये इत्यर्थः । तेनातिशयोक्तौ चन्द्रादिपदान्मुख-

तज्जनकदोषेणैव प्रतिबध्यमानत्वात्, अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणा मूलकत्वात्, उपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चन्द्रः' इति प्रात्यक्षिकाहार्यानिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानमिति विशेषणात्सभावनात्मनो 'नूनं मुखं चन्द्रः' इत्याद्युत्प्रेक्षाया व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणाम्या सादृश्यलाभात् 'मुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयतादात्म्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपकमामनन्ति ।

तथा चाहुः—

'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययो ।'

'उपमेव तिरोमूतभेदा रूपकमुच्यते ।' इति ।

तच्च यत्र विषयविषयिणोरेकविमक्त्यन्तत्वेन निर्देशस्तत्र ससर्गः, अन्यत्र तु शब्दार्थतया कचिद्विशेषण विशेष्य चेति विवेचयिष्यते ।

यत्तु सादृश्यप्रयुक्तः सवन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान्भिन्नयोः सामानाधिकरण्यानिर्देशः स सर्वोऽपि रूपकम् । सारोपलक्षणा मूलकत्वस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यस्येव सवन्धान्तरप्रयुक्तस्यापि तादात्म्यस्य सग्रहीतुमौचित्यात् । तस्मात् "दुराग्रह एवाय प्राचाम्—'उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम्, न तु कार्यकारणयो'" इति रत्नाकरेणोक्तं तत्र । अपहुत्यादौ भिन्नयोः सामानाधिकरण्यास्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तेः । किं च 'सादृश्यमूलकं सरण सरणालकारः, न तु चिन्तादिमूलम्' इति भवतैव पूर्वमुदितम् । तत्र यदि सादृश्यामूलकस्यापि कार्यकारणादिक्रयो कल्पितस्य ताद्रूप्यस्य रूपकत्वमभ्युपेयते तदा सादृश्ययामूलकस्य चिन्ता-

त्वादिना मुखोपास्थितिरिति मतेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । तज्जनकेति । भ्रान्तिजनकेत्यर्थः । उपमेयतेति । मध्यमगिन्यायेनोभयत्रान्वयोऽस्य । सभावनात्मनस्तद्रूपाया उत्प्रेक्षाया वस्तुप्रेक्षाया । उपमानोपमेयेति । एतद्रूपविशेषणाम्यामित्यर्थः । उपमानोपमेयत्वयो सादृश्यनिवृत्तत्वादिति भावः । आहुरिति । मम्मटमद्यदय इत्यर्थः । अत्रार्थं मम्मटोयम् । अर्थमन्यदीयम् । तथा च भिन्न लक्षणद्वयमिदम् । तच्छेति । उरुहूपतादात्म्यं चेत्यर्थः । संसर्ग इति । अपदायंलादिति भावः । विनिगमनामावादाह—कचिदिति । भिन्नयोरिति । न तुपमानोपमेययोरित्यर्थः । किं

दिमूलस्य स्मरणस्याप्यलंकारत्वमभ्युपेयताम् । न च स्मरणस्य भावत्वमुच्य-
मानं निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । तस्य व्यज्यमानविषयत्वेनोपपत्तेः ।

अप्यदीक्षितास्तु—

“विम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहुते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥”

अत्र विम्बाविशिष्ट इति विषयविशेषणात्

‘त्वत्पादनखरत्नाना यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरण विधौ ॥”

इति निदर्शनाया निरासः । तत्र विषयस्य मार्जनस्यालक्तकादिरूप-
विम्बविशिष्टत्वात् । निर्दिष्ट इति विशेषणान्निगीर्णविषयायाम् ‘कमलमन-
म्मसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तौ ना-
तिव्याप्तिः । अनिहुते निषेधास्पष्ट इति विशेषणादपहुतौ नातिव्याप्तिः ।
उपरञ्जकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन ससदेहोत्प्रेक्षासमासो-
क्तिपरिणामभ्रान्तिमत्त्वतिव्याप्तिनिरासः । ससदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चयस्यैवामा-
वात् । समासोक्तिपरिणामयोर्विषयिताद्रूप्यस्यागोचरत्वात् । समामोक्तौ व्य-
वहारमात्रसमारोपात् । परिणामे चारोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यगोचरत्वात् ।
भ्रान्तिमति च सतः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तिकस्वारसिक्रममन्यैव नि-
बन्धनेन तस्यानाहार्यत्वात् ।” इत्याहुः । तन्न । ‘त्वत्पादनखरत्नाना’
इत्यादिनिदर्शनाव्यावृत्त्यर्थं विम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषण तावदयुक्तमेव ।
यद्यन ‘मुखं चन्द्र’ इत्यादि रूपकान्तर इव सत्यपि श्रौतारोपे नेदं रूप-

चेति । यत इति शेषः । निर्विषयमिति । सर्वस्यैवालंकारत्वेन तदन्यत्वाभावादिति
भावः । व्यज्यमानेति । व्यज्यमानस्मरणविषयत्वेनेत्यर्थः । नखरत्नानामिति रूपकम् ।
विश्वेति । अयं भावः—यथा चन्द्र स्वतः शुभ्रत्वादानासञ्जनीयथावल्यमया नखा
स्वतोऽश्रत्वादानासञ्जनीयाहणा इति घाटश्येन नखानां चन्द्रस्य च विम्बप्रतिविम्ब-
भावः । अलक्तकचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णासञ्जकत्वेन च । तथा च विम्बप्रतिविम्बभावो
यत्र नखालक्तकविशिष्ट एव रञ्जने तत्प्रतिविम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्ट पाण्डुरीकरणमुप-
रञ्जकमिति । निर्दिष्ट इति । उच्चारित इत्यर्थः । तत्र येन यस्य व्यावृत्तिमत्त्वमेणा-
द—सममिति । अगोचरत्वे क्रमेण हेतु आह—समेति । अत्र त्वपादित्यत्र । दा-

कमपि तु निदर्शनेत्युच्यते तदा 'मुखचन्द्रः' इत्यपि निदर्शनेत्युच्यताम् । निरस्यता च रूपकदाक्षिण्यकौपीनम् । किं च 'त्वत्पाद-' इत्यत्र किं पदार्थनिदर्शना आहोस्त्रिद्व्यक्यार्थनिदर्शना । नाद्यः । विम्बप्रतिविम्बभावापन्नपदार्थघटितविशिष्टार्थयोरेवात्राभेदप्रतीतिः । कुवलयानन्दगतनिदर्शनाप्रकरणे त्वयोक्तमार्गेण घर्म्यन्तरे पदार्थं तदवृत्तिघर्मस्य पदार्थस्य भेदेनारोपस्याभावाच्च । न द्वितीयः । वाक्यार्थरूपकोच्छ्रित्यापत्तेः । इष्टापत्तौ वैपरीत्यस्य सुवचत्वाच्च । अस्माभिर्निदर्शनाप्रकरणे वक्ष्यमाणया सरण्या अभेदस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुद्देश्यविधेयभावलिङ्गनानालिङ्गनाभ्यां च रूपकनिदर्शनयोर्वैलक्षण्येन सरुलव्यवस्योपपत्तेः । तस्मादत्र वाक्यार्थरूपकमेव, न वाक्यार्थनिदर्शना । तस्याश्चैवमुदाहरण निर्मातव्यम्—

'त्वत्पादनस्वरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥'

अत्र कर्त्रोरभेदस्य शाब्दत्वेऽपि क्रिययोरभेदसाशाब्दत्वात्तस्यैव च समग्रमरसहिष्णुत्वान्निदर्शनैव । ननु यदीदमुदाहरणं निदर्शनाया न स्यात्तदा कथमलंकारसर्वस्वकृता तत्प्रकरण उदाहृतमिति चेत्, भ्रान्तिनैव प्रतारितोऽसि । नहि प्रामाणिकेन भवता कदापि परेणानुकं किञ्चिदुच्यते । यदपि रूपके विम्बप्रतिविम्बभावो नास्तीत्युक्तं तदपि भ्रान्त्यैव । तथा च सर्वस्वटीकाया विमर्शिन्यामुदाहृतं विम्बप्रतिविम्बभावेन रूपकम्—

'कदर्पद्विपकर्णकम्बु मलिनैर्दानाम्बुभिर्लाञ्छित

सलभाञ्जनपुञ्जकालिमकल गण्डोपधानं रते ।

क्षिप्येति । रूपकमुखसकोचरूपकौपीनमित्यर्थः । निर्लज्जत्वादिति भावः । विशिष्टार्थयो वाक्यार्थयो । त्वदुक्तपदार्थनिदर्शनालक्षणमपि नास्तीत्याह—कुवलयेति । वैपरीत्यस्य वाक्यार्थनिदर्शनोच्छ्रिते । स्वमते न कस्याप्युच्छेद इत्याह—अस्माभिरिति श्रौतत्वेति । यथास्वरूपेनान्वयः । नन्वेव तर्हि तस्या किमुदाहरणमत आह—तस्याश्चेति । वाक्यार्थनिदर्शनाया इत्यर्थः । यावकै अलंकारस्यै । ननु कर्त्रोरभेदमादाय वाक्यार्थरूपकमेवास्तिवदत आह—तस्यैव चेति । क्रिययोरभेदस्यैव चेत्यर्थः । समप्रेति । मुख्यत्वादित्यर्थः । इदं दीक्षितोक्तम् । भ्रान्तिनैवेति । भ्रान्तेनैवेति मुख्यपाठः । कंदर्पद्विपेति । सर्वत्र पठिततुरयः । कम्बु शङ्खः । कल रमणीयम् । अनो

व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिभिः सद्याद्यमानोदरं

पश्यैतच्छशिन. सुधासहचर विम्बं कलङ्काङ्कितम् ॥'

अत्र कलङ्कस्य दानाम्बवादिभि प्रतिविम्बनम्, लाञ्छितत्वाङ्कितत्वयो शुद्धसामान्यरूपत्वमित्युक्तं चेत्यास्ता तावत् । तथा निर्दिष्टे शब्देनाभिहिते इत्यस्य येनकेनचिद्रूपेण शब्देनाभिहित इत्यर्थः, उताहो उपमेयतावच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते । आद्ये 'सुन्दर कमल भाति लतायामिदमद्भुतम्' इत्यत्रातिप्रसङ्गः । सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेण इदं पदेन च विषयस्थाननस्य प्रतिपादनात् । न चात्र सुन्दरपदार्थस्वारोप्यमाणकमलान्वय एव, न तु वदनरूपविषयान्वय इति वाच्यम् । कमलपदेन कमलताद्रूप्यणाननस्यैव लक्षणयोपस्थानात्तत्रैव सुन्दरादिपदार्थान्वयो युक्तः, न तु विशेषणीभूते कमले । अथ तादृश विषयमुद्दिश्य विषयिताद्रूप्यं यत्र विधीयते इत्यपि लक्षणवाक्यार्थः । प्रकृते च सुन्दरत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यस्याविधानान्नातिप्रसङ्ग इति चेत् । न । 'मुखचन्द्रस्तु सुन्दरः' इत्यादि रूपके समासगतयोर्विषयविषयिणोः पृथग्विभक्तिमन्तरेणोद्देश्यविधेयभावाभावादव्याख्यापत्तेः । द्वितीये त्वनिद्भुत इति विशेषणवैयर्थ्यम् । अपहुतातुपमेयतावच्छेदस्य निषिध्यमानतया तेन रूपेण विषयस्थानिर्दिष्टत्वादेव लक्षणस्याप्रसङ्गे । निश्चयगताहार्य-

कह कुट शाल । शुद्धसामान्येति । अनशोर्वस्तुप्रतिबस्तुभावापमत्वादिदं चिन्त्यम् । उक्तं चेति । चकार उदाहृतसमुच्चार्य । द्वितीयविशेषणं दूषयति—तथेति । उताहो अथवा । इत्यत्र रूपकादिसंयोजितविषयेऽन्वय एवेति । तत्र एव चमत्कारात्स्थानिध्याद्येति भावः । रूपकादिसंयोजितं ध्वनयितुमाह—कमलेति । तत्रैव आनन एव । न त्विति । पदार्थं पदार्थेनेति न्यायादिति भावः । तादृश येनकेनचिद्रूपेण शब्देनाभिहितम् । इत्यपि उद्देश्यविधेयभावपटितोऽपि । अविधानादिति । तादृशाननमुद्दिश्य भागक्रियाया एव विधेयत्वादिति भावः । यद्वा सुन्दरत्वादेः कमलत्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवोद्देश्यभावच्छेदकत्वम् । श्यास्तु विशेष—यदतिशयोक्तानुपमेययर्नलोद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव एव । रूपके त्वनियम इतीति भावः । अत एवाह—मुखचन्द्रस्त्विति । पृथगिति । उद्देश्यविधेयभावेन बोधे भिन्नविभक्तिजन्योऽश्वितेस्तत्र वात् । तथा च व्यस्ते तथा प्रतीतिः, न समासे इत्यत्राभ्यातिरिति भावः । ननुपमेयतावच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते इति तदर्थेन न प्रागुक्तदोषोऽत आह—द्वितीये त्विति । अपहुतो 'नाय सुधाश्च किं तर्हि व्योमगहासरोरदम्' इत्यत्र । अनिर्दिष्टत्वादेवेति ।

त्वविशेषणवैयर्थ्यं च । भ्रान्तिमति दोषविशेषेण प्रतिबध्यमानतया ना-
स्त्युपमेयतावच्छेदकसस्पर्श इति तावतैव वारणात् । अपि च 'नाथ सु-
घाशु किं तर्हि सुघाशुः प्रेयसीमुखम्' इति कुवलयानन्दे त्वयोक्ताया-
मपहुतावतिप्रसङ्गः । अत्र सुघाशौ सुघाशुत्वनिह्वेऽप्यारोपविषयस्यानि-
ह्वात् । न चेदं रूपकमेवेति वाच्यम् । त्वदुक्तिविरोधापत्तेः । यच्चाप्यु-
क्तमव्यङ्ग्यत्वविशेषणाच्चेदमेवालकारमूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति, तदपि
न । नहि व्यङ्ग्यत्वालकारत्वयोर्विरोधोऽस्ति । प्रधानव्यङ्ग्यरूपकवार-
णाय पुनरुपस्कारकत्वं विशेषणमुचितमित्यसकृदावेदनात् । अनलंकार-
त्वस्य तुल्यतया प्रधानव्यङ्ग्यरूपकस्यैव प्रधानवाच्यरूपकस्यापि वार-
णीयत्वेन तद्वारकविशेषणाभावेन तत्रापि प्रसङ्गाच्च । यच्च 'तद्रूपकमभेदो
य उपमानोपमेययोः' इत्यादि प्राचीनैरुक्तं तच्चिन्त्यम् । अपहुत्यादावुप-
मानोपमेययोरेभदस्य प्रतीतिसिद्धतया तत्रातिप्रसङ्गात् । अथोपमानोपमे-
ययोरित्युक्त्या उपमेयतावच्छेदकं पुरस्कृत्योपमानतावच्छेदकावच्छिन्ना-

अत्र निषेधप्रतियोगिविधया निर्दिष्टत्वादिदं चिन्त्यम् । न च तथा निर्दिष्टत्वेऽपि पुर-
स्काराभावः । तर्हि तावत्पर्यन्तविवक्षाबोधनार्थमेवानिहुते इति विशेषणसाफल्यमिति
बोध्यम् । तावतैव उक्तार्थकनिर्दिष्टे इति विशेषणेनैव । इदं चिन्त्यम् । आहार्यत्वविशे-
पणस्य निर्दिष्टे इति विशेषणलभ्यार्थक्यनतात्पर्यकलात् । अतिशयोक्तौ लक्षणमाहा-
त्म्यान्वयमानज्ञानस्यानाहार्यस्यैव जानमानत्वेन तावतैव वारणात् शक्यतावच्छेदकल-
क्ष्यतावच्छेदकयोर्मानमिति तल्लिखितमतान्तरेऽपि युगपदैवोभयोर्मानेन बाधसंबानुप-
स्थितत्वात् तद्बुद्धेराहार्यत्वम् । किं च चन्द्रवृत्तिगुणवत्त्वलक्ष्यतावच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य
च मिथो विरोधाभावेन न बाधप्रतिसिद्धानम् । मुखत्वेन मुखं लक्ष्यत इति लभ्यदेयमेव ।
रूपके तु बाधस्य स्फुटमुपस्थितत्वेन साक्षाद्ब्रजनया वा जायमाना ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरा-
हार्यवैति दीक्षिताशय इति दिक् । अपहुतौ पर्यस्तापहुतौ । विषयस्य सुघाशो । इद-
मपि चिन्त्यम् । उपमेयोपमादीनां वैचित्र्यविशेषणालकारान्तरत्ववदिहाप्युपपत्तेः । मतान-
न्तरेऽप्यभेदादिदृते चमत्कारे रूपकम्, निह्वादिहृते तल्लिलु सेति विषयविभागस-
भवात् । चमत्कारित्वस्यालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तत्वात्समुदितस्यालंकारत्वेनाशौ रूप-
कत्वे इष्टापत्तेरिति दिक् । चित्रमीमासायामप्यदीनितोक्तमन्यदपि खण्डयति—यच्चा
पीति । इदमेव प्रागुक्तं रूपकलक्षणमेव । नन्वेव क्यमतिप्रसङ्गनिरासोऽन आह—प्र-
धानेति । नन्वेवमपि विनिगननाविरहात्तथोक्तिरत आह—अनलमिति । मन्मते तु
तेनैवोभयोर्वारणमिति भावः । प्रकाशोक्तिं खण्डयति—यद्येति । तथापि उक्तार्थाङ्गी-

भेद इत्यर्थलाभादपहुतौ चोपमेयतावच्छेदकस्य पुरस्काराभावान्नतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । 'नून मुख चन्द्र' इत्याद्युत्प्रेक्षाया तथाप्यतिप्रसक्तेः । न च—

'प्रकृत यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहुतिः ।'

'सभावनामथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।'

इत्याद्यपहुत्युत्प्रेक्षादीना वाधकत्वात्परिगृहीतविषयातिरिक्तो रूपकस्य 'मुख चन्द्रः' इत्यादिर्विषय स्यात् । यथा 'शरमयं वहिं.' इत्येतद्विषयातिरिक्त. 'कुशमयं वहिं' इत्यस्य । यथा वा क्सादेशविषयातिरिक्तो विषय सिच । लोकेऽपि यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि देयम्, तत्र कौडिन्याय इत्यत्र तत्रसंप्रदानातिरिक्त दध्न. संप्रदानमिति वाच्यम् । वैपण्यात् । विशेषशास्त्र हि स्वविषयातिरिक्त विषय ग्राहयत्सामान्यशास्त्रस्य वाधकमित्युच्यते । प्रकृते च रूपकस्य लक्षण धर्म । स यद्युत्प्रेक्षादिवृत्ति. स्यात् कस्तमस्माद्विषयान्निरस्य विषयान्तर ग्राहयेत् । नहि घटत्व स्वाधिकरणात्पृथिवीत्व द्रव्यत्व वा निरस्य विषयान्तर ग्राहयितुमीष्टे । तस्मादतिप्रसक्तिर्लक्षणेऽस्मिन्दोष । ननु सभावनात्मिकोत्प्रेक्षा, कथ तस्यामभेदत्वात्मकरूपकलक्षणातिप्रसक्तिरिति चेत् । न । विनिगमक्राभावेन सभाव्यमानामभेदस्याप्युत्प्रेक्षास्वरूपत्वात् । विषयसभावनाभ्यामुत्प्रेक्षायालंकारद्वयव्यवहारापत्तेश्च । निश्चीयमानत्वेनाभेदो विशेषणीय इति चेदस्मदुक्त एव तर्हि पर्यवसितिरिति दिक् ।

तदिदं रूपक सावयव निरवयव परम्परितं चेति ठावन्नविषयम् । तत्राद्य समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । द्वितीयमपि केवलं मालारूपक चेति द्विविधम् । तृतीयं च लिष्टपरम्परितं शुद्धपरम्परितं चेति द्विविधं सत्प्रत्येक केवलमालारूपत्वाभ्या चतुर्विधमित्यष्टविधमाहुः ।

कारेऽपि । अत्र तस्य पुरस्कारोऽस्तीति भाव । मुखं चन्द्र इति । अत्र गमकाभावात्तदुभय न तत्र जर्मिनीय दृष्टान्तमाह—यथा शरति । अभिचारिके कर्मणि विशेषनिहितमिदम् । व्याकरणेक तमाह—यथा या कसेति । 'शल इग्-' इति निहितम् । ग्राहयत न त्वग्राहयत् । तस्यैव तद्गोचरात् । धर्म अभेदत्वरूप । सभावनामथोत्प्रेक्षेति पक्षे आह—विषयेति । अलंकारहयेति । रूपकोत्प्रेक्षेतीत्यर्थ । नहि प्रमानत्व तद्विशेषणम् । तदवस्थैव भक्तापत्ते । तावत् प्रादा । आहु प्रकाशकारादय । ए-

तत्र—

परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघातः सावयवम् ॥

तत्रापि—

समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि शब्दोपात्तानि यत्र तत्समस्त-
वस्तुविषयम् ॥

यत्र च क्वचिदवयवे शब्दोपात्तमारोप्यमाणं क्वचिच्चार्यसामर्थ्या-
क्षिप्तं तदेकदेशे शब्दानुपात्तविषयिके अवयवरूपके विवर्तनात्स्वस्व-
रूपगोपनेनान्यधात्वेन वर्तनादेकदेशविवर्ति ॥

यद्वा—

एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्तनादेक-
देशविवर्ति ॥

समस्तवस्तुविषयं सावयव यथा—

‘सुविमलमौक्तिकृतारे धवलाशुचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सदेह ॥’

अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि वस्तुतः
समर्थ्यसमर्थकभावस्य परस्पर तुल्यत्वेऽपि कवे राकारूपस्यैव समर्थ्यत्वे-
नाभिप्रेतत्वात्ममर्थकतयोपादानमितरेषामिति गम्यते । एवं स्थिते समर्थ-
करूपकाणां विषयविषयिणो पृथग्विभक्तेरश्रवणादनुवादत्वेऽपि समर्थ्य-
रूपकस्य तयो पृथग्विभक्तिश्रवणाद्विधेयतया तदादाय सघातात्मकस्य
सावयवरूपकस्यापि विधेयत्वमत्र व्यपदिश्यते । भटसघातान्तर्गतस्य मु-
ह्यस्य कत्यापि भटस्य जयपराजयाभ्यां भटसघातो जितः पराजितश्चे-
त्युच्यते ।

तन्सूचिनादचित्स्वप्ने स्फुटांभविष्यति । यत्र च यत्र तु सघातात्मकमावयवरूपके । अव-
यवरूपके इति । रूपकसघातमावयविनोऽवयवे कस्मिंश्चिद्रूपक इत्यर्थं । विवर्तना-
दिति । विस्फुटतया वर्तनादित्यर्थं । विरुद्धत्वमेवाह—स्वेति । विनिगमनाविरहादाह—
यद्वेति । अवयवे अवयवरूपके । अवयवानां मुक्तामयवस्त्रज्योन्नामुखचन्द्रनायिका-
पूर्णमारुपाणाम् । अभिप्रेतेति । विधेयत्वेन वर्णन्यादिति भावः । तयोर्विषयविष-
यिणो । तदादाय तदीयविधेयत्वमादाय । अत्र पये । अन्यधर्मेष्वन्यत्र व्यपदेशे मान-

‘व्योमाङ्गणे सरसि नीलिमदिव्यतोये

तारावलीमुकुलमण्डलमण्डितेऽस्मिन् ।

आभाति षोडशकलादलमङ्कभृङ्गं

सूराभिमुख्यविकच शशिपुण्डरीकम् ॥’

अस्य तु सावयवरूपकस्यानुवाद्यत्वमेव । अत्र वर्ण्यस्य पूर्णचन्द्रस्य सूर्याभिमुख्य ज्योतिःशास्त्रसिद्धम् । तेन सूर्याभिमुख्ये चन्द्रस्य कथं विकास इति न शङ्कनीयम् ।

एकदेशविवर्ति सावयव यथा—

‘भवग्रीष्मप्रौढातपनिवहसतप्तवपुषो

बलादुन्मूल्य द्राङ्घ्रिगडमविवेकव्यतिकरम् ।

विशुद्धेऽस्मिन्नात्माभृतसरसि नैराश्यशिशिरे

विगाहन्ते दूरीकृतकलपजाला सुकृतिन ॥’

अत्र सहचरैर्निगडादिरूपकैः सुकृतिषु गजरूपकमाक्षिप्यते ।

यथा वा—

‘रूपजला चलनयना नाम्यावर्ता कचावलिभुजगा ।

मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरणीतरङ्गिणी विपमा ॥’

पूर्वे तु कवेः समर्थ्यत्वेनाभिमतस्य रूपकम्याक्षेपः, इह तु समर्थकत्वेनाभिमतस्य नयनयोर्मनिरूपकस्येति विशेषः । अत्र च चमत्कारविशेषजनकतया रूपकसघातात्मकमपि सावयवरूपक रूपकालकृतिभेदगणनाया गण्यते । यथा मौक्तिकालकृतिभेदगणनायामेक नासामौक्तिकमिव सघातात्मकमौक्तिकमज्जर्यादयोऽपि गण्यन्ते । अन्यमालारूपस्योपमादेस्तद्भेदग-

माह—यथेति । लक्ष्यान्तरमाह—द्योमेति । लक्ष्यान्तरदाने विशेषमाह—अस्य त्विति । अत्र ह्यपि पृथग्विभक्तेरभ्रवणान्मिथ उद्देश्यविधेयाभावेन सर्वसुहृत्स्याभावा एव विधेयत्वादिति भावः । स्पृष्टत्वादितरदुपेक्ष्याह—अथेति । प्रौढात्तेवलन कर्मधारयः । व्यतिकरः सबन्धः । सहचरैरिल्लनेनाक्षेपकत्वयोग्यता, गजरूपकस्य प्राधान्यं च सूचितम् । लक्ष्यान्तरदाने बीजमाह—पूर्वे त्विति । रूपकस्य गजेत्वादि । मीनेति । सन्त इत्यस्य तु साधवः सुहृदधेत्वर्थद्वयमिति भावः । जनकतयेति गणनायां हेतुः । गण्यत इति । पृथगिति शेषः । लोकरशान्तेन सिद्धमर्थं प्रतिपाद्य व्यतिरेकमुखेन द्रष्टव्यं—तद्भेदेति । उपमात्कारभेदेत्यर्थः । प्रस्तुतां प्रमाये । एव अस्य पृथग्गणनवत् ।

गनेऽगणनप्रसङ्गात् । एतेन गवा सघातो गोभेदाना कपिलादीना गणनाया यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुतौ न तत्सघातात्मक सावयव गणीयम्' इति परास्तम् । एवमस्मात्सघातात्मकात्सावयवान्मालारूपकस्य सघातात्मकत्वेनाविशेषेऽप्येकविषयकत्वपरस्परनिरपेक्षत्वाभ्यामस्ति महान्विशेषः ।

निरवयव केवल यथा—

‘बुद्धिर्दीपकला लोके यया सर्वं प्रकाशते ।

अबुद्धिस्तामसी रात्रिर्यया किञ्चिन्न भासते ॥’

अत्र रूपकद्वयमपि सापेक्षरूपकसघातात्मकत्वविरहान्निरवयवम् । मालात्मकत्वविरहाच्च केवलम् ।

निरवयव मालारूपक यथा—

‘धर्मस्यात्मा भागधेय क्षमाया सारः सृष्टेर्जीवित शारदाया ।

आज्ञा साक्षाद्ब्रह्मणो वेदमूर्तेरा कल्पान्तं राजतामेष राजा ॥’

एकविषयकनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालारूपमिदम् । परस्परसापेक्षत्वविरहाच्च निरवयवम् ।

यत्र चारोप एवारोपान्तरस्य निमित्तं तत्परम्परितम् । तत्रापि समर्थकत्वेन विवक्षितस्वारोपस्य श्लेषमूलकत्वे श्लिष्टपरम्परितम् ॥ यथा—

‘अहितापकरणभेषज नरनाथ भवान्करस्थितो यस्य ।

तस्य कुतोऽहिभयं स्यादखिलामपि मेदिनीं चरत ॥’

अत्र द्वयोरप्यारोपयो समर्थसमर्थकभावस्य वस्तुतस्तुल्यत्वेऽप्यहितानामपकरणमेवाहीना तापकरणमिति श्लेषमूलकेनारोपेण राजनि भेषजतादात्म्यारोपस्य समर्थनीयतया कवेरभिप्रायः । अत एव भङ्गश्लेषनिवेदितोऽभयाभावोऽपि सगच्छते ।

एकविषयत्वेति । एतौ च मालारूपकनिष्ठौ धर्मौ । सावयवत्वानेकविषयक परस्परसापेक्षं चेति बोध्यम् । शारदाया । सरस्वत्या साक्षादिति । अप्रतिहतशक्तित्वादिति भावः । एकेति । राजेत्वर्थः । द्वयोरपीति । अहिसवन्धतापकरणभेषजारोपयोरित्यर्थः । ‘समर्थनीयतायाम्’ इति पाठः । कवेरिति । प्राधान्यादिति भावः । अत एव तस्य ता-

इदमेव मालारूपं यथा—

‘कमलावासकासारः क्षमाधृतिफणीश्वरः ।

अयं कुवलयस्येन्दुरानन्दयति मानवान् ॥’

शुद्धपरम्परितं केवलं यथा—

‘देवा. के पूर्वदेवा. समिति मम नरः सन्ति के वा पुरस्ता-

देव जल्पन्ति तावत्प्रतिभटपृतनावर्तिन. क्षत्रवीराः ।

यावन्नायाति राजन्नयनविषयतामन्तकत्रासिमूर्ते

मुग्धारिप्राणदुग्धारानमच्छृणुचिस्त्वत्कृपाणो भुजगः ॥’

अत्रापि भुजंगारोपो दुग्धारोपसमर्थ्यत्वेनाभिगत ।

तदेव मालारूपं यथा—

‘प्राचीसध्यासमुद्यन्महिमदिनमणेर्मानमाणिक्यकान्ति-

ज्वालामाला कराला कवलितजगतः क्रोधकालानलस्य ।

आजाकान्तापदाम्भोरुहतलविगलन्मञ्जुलाक्षारसामा

क्षोणीन्दो सगरे ते रुसति नयनयोरुद्भटा शोणिमश्री. ॥’

यद्यपि सावयवेऽप्यारोपे आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रारोपाति-
रिक्तेन कविसमयसिद्धसादृश्येनाप्यारोपान्तरसिद्धिः समवति । यथा प्रागुक्ते
‘सुन्दरि राकासि नात्र सदेह’ इत्यत्र मौक्तिकादीनां तारात्वाद्यारोप
विनाप्यौज्ज्वल्यमात्रेणापि सुन्दर्यां राकारोपसिद्धेः, इह तु नयनशोणिमि
ज्वालारोपोऽनलमारोप नियमेनपेक्षते ।

एवं ‘कारुण्यकुसुमाकाशः खलः’ इत्यत्राकाशखलयोः सादृश्यस्याप-
सिद्धतयारोपसिद्धार्थमारोप एवोपाय इति वैलक्षण्यम् ।

त्पर्यविपत्तयेन समर्थनीयत्वेन तद्वेषत्वादेव । मङ्गलति । पदच्छेदेत्यर्थः । इदमेव शिष्ट-
परम्परितमेव । कमलेति । कमलानामावास । कमलाया वास । पृथ्वीधृतिः । क्षा-
न्तिधृतिः । पृथ्वीमण्डलस्य कुमुदस्य च । अयं वर्ष्यो राजा । अत्र समर्थककमलावा-
साद्यारोपस्य श्लेषमूलकस्य चन्द्रारोपे निमित्तत्वाद्वाहि कासाराद्यनेकपदार्थारोपरूपत्वाच्च
मात्वाशिष्टपरम्परितरूपकता । पूर्वदेवा दैत्या । ‘समिति’ इति ‘क इह’ इति द्वि पाठः ।
व्याख्यातमिदम् । दुग्धारोपेति । अनेन परम्परितत्वमुक्तम् । श्लेषमालयोरभावाच्छु-
द्धकेवलत्वे । तदेव शुद्धपरम्परितमेव । प्राचीति । अपिना मालारूपरूपपरिग्रहः ।

कश्चित्तु बहारोपात्मकात्सावयवादारोपद्वयात्मकमेवास्य वैलक्षण्ये बीजमित्याह ।

‘काव्यं सुधा रसज्ञाना कामिना कामिनी सुधा ।

धनं सुधा सलोभाना शान्तिः सन्यासिनां सुधा ॥’

अत्र विषयमालाकृतो न कश्चिच्चमत्कारविशेष इति न पृथग्भेदगणनायां गण्यते । आरोप्यमाणमाला तु चमत्कारविशेषशालित्वाद्गण्यत एव ।

अथ कथं नाम श्लिष्टपरम्परिते ‘कमलावासकासार’ इत्यादावेकस्यारोपस्यारोपान्तरोपायत्वम् । यतः श्लेषेण कमलानामावासस्य कमलाया वासस्य चाभेदमात्रमत्र प्रतीयते । नैकत्रान्यारोप । तस्य स्वतन्त्रविषयनिर्देशापेक्षत्वात् । न च शुद्धाभेदप्रत्यय एवारोपः । विषयनिर्गणनात्मिकायामतिशयोक्तावपि तत्रसङ्गात् । न च शुद्धाभेदप्रत्ययेनात्रार्थः यत्सबन्धिनि यत्सबन्ध्यभेदस्तस्मिंस्तदभेद इति । ‘कमलावासकासारः’ इत्यादौ राजनि कासारारोपो राजसबन्धिनि लक्ष्म्याश्रयत्वे कासारसबन्धिसरोजाश्रयत्वाभेदारोपेण समर्थयितुं शक्यः । श्लेषेण तु पुनर्लक्ष्म्याश्रयत्वसरोजाश्रयत्वयोरभिन्नत्वेन प्रत्ययादभिन्नधर्मनिबन्धनो राजकासारयोरप्यभेदप्रत्ययः स्यात् । न तु राजविषये कासारविषयिकस्यारोपस्य प्रकृतस्य सिद्धिः । इमावभिन्नावित्याद्याकारस्य शुद्धाभेदप्रत्ययस्याप्रकृतत्वात्प्रागुक्त आरोपो मृग्यः । स च न श्लेषसाध्य इति सत्यम् । श्लेषेण शुद्धाभेदप्रतीतौ सत्या प्रकृतारोपसमर्थनायान्तरा मानसस्य राजसबन्धिनि कासा-

‘तत्र सावयवे सिद्धि’ इति पाठः । अनलसमारोपमिति । राज्ञीति शेषः । कश्चित्त्विति । अत्रास्त्विबीजं तु प्रागुक्तरीत्या निर्वाह इति । विषयमालाकृत इति । एकस्योपमेयस्य नानोपमानकृत इत्यर्थः । सा माला । तस्मैकत्रान्यारोपस्य नानुपपत्तिरिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—कमलावासेनाय राजा कामार इत्यादौ यथा श्लेषमूलकाभेदाप्यवसानेनैव साधारणधर्मनादाय राजकासारयो रूपकस्य गाम्भीर्येण समुद्रोऽयमित्यादाविव समबन्धद्वयकमलावासकासार इत्यादावपि समवातिकमर्थोऽयं हेतुः । साधारणधर्मज्ञानस्य चाभेदारोपप्रयोजकत्वात् । इदमेव चास्योपमानत्वमारोपे एतन्मूलाभूतसाधारणधर्मसंपत्ति (साधारणधर्मसंपत्ति) आरोपेणैवेत्यत्र न किञ्चिन्मानम् । समर्थके रूपकत्वव्यवहारस्तु भावः तदापि श्लिष्टेषु सादृश्यमूलकत्वाभावादावश्यकः । एव च ‘काव्यं सुधा रसज्ञाना कामिना कामिनी सुधा’

रसबन्ध्वभेदारोपस्य कल्पनान्नानुपपत्तिः । कथं तर्हि परम्परितरूपके 'सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्रो राजा' इत्यादौ रूपकत्वम् । अभेदारोपस्य सत्त्वेऽपि तस्य सादृश्यमूलकत्वाभावात् । इति चेत्, न । समर्थकारोपेण धर्मैक्यसपादने सादृश्यस्य निष्प्रत्युहत्त्वाम् । स्यादेतत् । सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्र इत्यत्र तत्पुरुषावयवे समानाधिकरणतत्पुरुषे चन्द्रिकायामभेदसर्गोण सौजन्यस्य विशेषणत्वात्प्रतीयमानश्चन्द्रिकागतः सौजन्याभेदो न राजनि चन्द्राभेदात्मक रूपक समर्थयितु प्रभवति । यत्सबन्धिनि यत्सबन्ध्वभेद इत्यादि प्रागुक्तन्यायात् । अपि तु सौजन्ये विषये चन्द्रिकाभेदः । यथा— 'सौजन्यं ते धराधीश चन्द्रिका त्व सुधानिधि ।' स च दुरुपपाद एव । न चानयोः समानवित्तिवेद्यत्वात्नानुपपत्तिरिति शक्यं वक्तुम् । प्रात्यक्षिके हि सामग्र्यास्तुल्यत्वात्तत् । न तु शाब्दबोधे व्युत्पत्तिवैचिध्यनियन्त्रिते । एवमन्यत्रापि कथं समासगतशुद्धपरम्परिते द्वयोरारोपयोर्निर्वाह्यनिर्वाहकभावः । कथं च शशिपुण्डरीकमित्यादौ पुण्डरीकरूपकमुच्यते । पुण्डरीकाभेदात्मकस्य पुण्डरीकताद्रूप्यस्याभानात् । शश्वभेदप्रत्ययाच्च पुण्डरीक शशीत्यत्रैव शशिरूपकमुच्यताम् । एव नीलिमदिव्यतोये तारावलीमुकुलमण्डलमण्डिते षोडशकलादलमङ्कभृङ्गमित्यत्राप्युत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थभेदस्यैव भानात्पूर्वपदार्थरूपकापत्तिः ।

तथा—

'सुविमलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सदेहः ॥'

इत्यत्र सुन्दर्या विषयभूताया राकातादात्म्यावगमात्स्फुटमेव तावद्राकारूपकम् । तत्र चरणत्रयगतानि राकारूपकाप्यनुगुणतयोपात्तान्यपि

मल' इत्यादौ वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयोऽपि न । खलाकाशरूपरोपयुक्तकारुण्यदुःखमयोः रभेदप्रत्ययस्येच्छाधीनाहायस्य सभवेन तावर्तवोपपत्तेः । न तु समर्थकारोपे सादृश्यमूलकत्वमावश्यकमित्यनुपपदमेवोक्तम् । एतेन स्यादेतदित्यादिना सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्र इत्यत्राप्यपूर्वपक्षसमाधाने परास्ते । अस्मदुक्तरीत्या पूर्वपक्षस्यैवामावादिता । समर्थकारोपेण चन्द्रिकायाः सौजन्याभेदारोपेण चन्द्रिकाभेद इति । तदात्मकरूपक समर्थयितु प्रभवतीत्यस्यानुपपत्तिः । स च स तु सौजन्यचन्द्रिकेत्यत्र । अनयोरभेदयोः । यत्तुल्यवित्तिवेद्यत्वम् । अन्यत्रापि उदाहृतातिरिक्तस्थलेऽपि । उदाहृतस्थल एव शङ्कते—कथं चेति ।

नानुगुण्यमाचरन्ति । ताराचन्द्रिकापूर्णचन्द्राणां मौक्तिकधवलाशुकवदना-
भिन्नत्वे सिद्धेऽपि न सुन्दर्यां राकातादात्म्यं सेदुमीष्टे । प्रत्युत विपरीतं
राकाया सुन्दरीताद्रूप्यम् । तेषां राकासबन्धित्वात्सर्वमेव व्याकुलमिति ।

अत्र वदन्ति—अभेदस्तावद्विशेषणस्य ससर्गो भवति । स च यथा मुख
चन्द्र इत्यादौ वाक्यगते रूपके स्वप्रतियोगिनश्चन्द्रस्य स्वानुयोगिनि मुखे
विशेषणताया निर्बाहकस्तथैव समासगते मुखचन्द्र इत्यादौ रूपके स्वानुयो-
गिनो मुखस्य प्रतियोगिनि चन्द्रे विशेषणतायाः । एव चोभयत्रापि वस्तुतश्च-
न्द्राभेद एव ससर्गः । कचिदनुयोगित्वमुख कचिच्च प्रतियोगित्वमुख ।
विशेषणविशेष्यभाववैचित्र्यात् । न तु मुखचन्द्र इत्यत्र मुखाभेद ससर्गः ।
तथासति चन्द्ररूपकानापत्तेः, मुखरूपकत्वापत्तेश्च । स्वप्रतियोगिकाभेद
एव विशेषणससर्गो न तु स्वानुयोगिकाभेद इति तु दुराग्रहः । एव च
सौजन्यचन्द्रिकेत्यादौ वस्तुतः सौजन्याभेदो न सौजन्यस्य चन्द्रिकाविशे-
षणस्य ससर्गः, अपि तु चन्द्रिकाभेद एव । तथा च सौजन्यनिष्ठाभेदप्रति-
योगिनी चन्द्रिकेति पर्यवसितेऽर्थे भङ्गचन्तरेण सौजन्ये चन्द्रिकाभेदसि-
द्धौ जाताया राजनि चन्द्राभेदोऽपि निष्पद्यते इति परम्परिते नानुपपत्तिः ।
शशिपुण्डरीकमित्यादावपि शशिनिष्ठाभेदप्रतियोगि पुण्डरीकमिति पर्यव-
सितेऽर्थे पुण्डरीकाभेदस्य भानात्पुण्डरीकरूपकमव्याहृतम् । एवमन्येष्व-
प्यवयवरूपकेषु बोध्यम् । एवं सुविरलमौक्तिकतारे इत्यादावपि ताराद्य-
भेद एव मौक्तिकादिगतो मौक्तिकादीनां तारादिविशेषणानां ससर्गाभवन्या-
कारूपकस्य भमर्थको भवतीति सर्वं सुख्यम् ।

सोऽयमभेदो यत्रानुयोगित्वमुखस्तत्र रूपकस्य विधेयता । यत्र च
प्रतियोगित्वमुखस्तत्रानुवाद्यत्वमिति दिक् ।

तत्र 'प्राचीसध्यासमुद्यन्महिमदिनमणे.' इत्यत्रारोप्यमाणयोः परस्पर-
सारोपविषययोश्चानुकूल्ये रूपकयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावो दर्शितः ।

चस्वर्ये । इष्टे तदभिन्नत्वमिति शेषः । सुन्दरीताद्रूप्यं तदभिन्नत्वं सेदुमीष्टे इत्यन्यानु-
पपत्तः । कचिन्समासगते । कचिच्च वाक्यगते । एवव्यावर्त्यमाह—न त्विति । इत्यत्र
समासगते । मुखाभेदो मुखप्रतियोगिकाभेदः । नानुपपत्तिरिति । रूपकत्वत्वेत्यादि ।
सर्वं सुख्यमिति । अन्ये तु "तुल्यवित्तिवेद्यतया चन्द्राभेदस्यापि मुखे प्रतीतेरार्थ-
चन्द्ररूपकम् । शाब्दं व्यस्ते । एव मुखाभेदस्य समासशास्त्रप्रवृत्तयुपयोगितयाप्रीकारे-

प्रातिकूल्ये यथा—

‘आनन्दमृगदावामिः शीलशास्त्रिमदद्विपः ।
ज्ञानदीपमहावायुरय खलसमागमः ॥’

यथा वा—

‘कारुण्यकुसुमाकाशः शान्तिशैत्यहुताशनः ।
यशःसौरभ्यलशुनः पिशुनः केन वर्ण्यते ॥’

एकत्र नाशयनाशकभावरूपमपरत्र चात्यन्तिकससर्गशून्यतारूपं प्रातिकूल्यमुपमानयोस्तथैवोपमेययोश्च । अनुग्राह्यानुग्राहकभावः पुनरारोपयोरविशिष्ट एव ।

तथा—

‘अयं सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः ।

परदुःखामिशमनमारुतः केन वर्ण्यते ॥’

अत्र रक्षणशमनपदे विरोधिलक्षणया विपरीतार्थबोधके । एवं पदार्थरूपकं लेशतो निरूपितमेव ।

वाक्यार्थे विषये वाक्यार्थान्तरस्यारोपे वाक्यार्थरूपकम् ।

यथाहि विशिष्टोपमाया विशेषणानामुपमानोपमेयभाव आर्थस्तथात्रापि वाक्यार्थघटकानां पदार्थानां रूपकमर्थावसेयम् ।

‘आत्मनोऽस्य तपोदानैर्निर्मलीकरणं हि यत् ।

क्षालनं भास्करस्येदं सारसैः सलिलोत्करैः ॥’

अत्रात्मनि तपोदानेषु चारोपविषयविशेषणतया विम्बभूतेषु भास्करस्य

ऽप्यतात्पर्यविषयत्वात्प्रतमादाय मुख्यरूपकव्यवहारः । किं चात्र पूर्वपदार्थप्रधानमयूरव्यसकादिसमासेन चन्द्रपुण्डरीकाद्यभेदस्यैव मुखदादयादां भानात्प्रदोषः । अत एव ‘विरोध्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदम्’ इति भाष्यवृत्तः । एव च वाच्यतापि चन्द्ररूपकम्” इत्याहुः । अपरे तु “चन्द्रनिष्ठाभेदश्चन्द्रप्रतियोगिकाभेदश्च रूपकम् । अत एव ‘तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययो’ इत्युक्तं प्रकाशे । यद्वा विषयिनिष्ठाभेदप्रतियोगितया यत्र विषयस्य रश्मन्मित्येव लक्षणार्थः । एव च मुखप्रतियोगिकाभेदवाच्यश्चन्द्र इत्येवबोधेऽपि न क्षतिः” इत्याहुः । तत्र पदायरूपकत्वात् मध्ये । परस्परमित्यत्रस्य मध्यमगिन्यायेनोभयत्रान्वयः । लक्ष्यान्तरदाने वाञ्छामाह—एकमेति । आद्ये इत्यर्थः । अयं पिशुनः । अर्थावसेयमार्थिकम् । एतद्वक्ष्यमाह—आत्मन इति । सारसैः सरःसन्धिभिः । ‘सलिलो-

सलिलझालनादीनां च विषयिविशेषणत्वेन प्रतिविम्बाना रूपकं गम्य-
मानं प्रपानीभूतविशिष्टरूपकाङ्गम् । 'नेदं रूपकम् । रूपके च विम्बप्र-
तिविम्बभावो नास्ति' इति केनाप्यालकारिकंमन्येन प्रतारितस्य दीर्घश्रवस
उक्तिरश्रद्धेयैव । ययोरिवादिशब्दप्रयोगे उपमा तयोरेकत्रान्यारोपे
रूपकमिति नियमात् । अत्र यदि रूपक नाङ्गीकुरेप मैवाङ्गीकुरु, तर्हि
तत्रैवययादिशब्दप्रयोगे उपमामपि । एव 'त्वयि कोपो महीपाल मुघाशा-
विव पावक' इत्यादौ स्वल्पितेन विशिष्टेन धर्मिणा सादृश्यस्य प्रत्यया-
दुपमा ऋषे ऋहि तर्हि । तत्रैवस्य निरासे 'त्वयि कोपो महीपाल मुघाशौ
हव्यवाहन.' इत्यादौ रूपकमपि ।

तथा—

'कुङ्कुमद्रवलिताङ्गः कपायवसनो यति. ।

कोमलातपबालाङ्ग सध्याकालो न सशय ॥'

इत्यादावपि विशिष्टरूपकं बोध्यम् । त्वयि कोप इत्यत्र विषयिणः
स्वद्विकल्पितत्वात्कल्पितं विशिष्टरूपकम् । इह तु न तथेति विशेषः ।

न चैवमादौ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वक्तुं शक्या । अमेदस्य निश्चीयमान-
त्वात् । उत्प्रेक्षाया च सत्या समाव्यमानता स्यात् । अन्यथा मुखं चन्द्र
इत्यादावपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षापत्त्या रूपकविलोपापत्तेः ।

अथ बोधो विचार्यते—

तत्र प्राञ्च —“विषयिवाचकपदेन विषयिवृत्तिगुणवतो लक्षणया
सारोपयोपस्थितौ विषये तस्या भेदेन ससर्गेण विशेषणतयान्वय. । एवं च
मुख चन्द्र इत्यत्र चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति धी । अत एवालंकार-
माप्यकारः 'लक्षणापरमार्थं यावता रूपकम्' इत्याह । न च चन्द्रसदृशं

त्करादीना च' इति पाठः । नेदमिति । किं तु निदर्शनेत्यर्थः । चोऽप्यर्थः । दीर्घश्रवसो
उम्बकणस्य । द्रविडन्याप्यदोषितस्य । तयोरिति । तदभावे इति शेषः । युक्तस्वर-
माह—एवमिति । बालाङ्ग । शोभाङ्ग इत्यर्थः । विषयिणश्चन्द्राधिकरणकाम्भिरूपमा-
नस्य । इह तु कुङ्कुम इवेत्यत्र तु । एवमादौ आत्मनोऽस्त्येलादी । इवायप्रयोगादाह—
प्रतीयेति । अन्यथा तस्य समाव्यमानत्वे इत्यपत्तौ । तत्र बोधविषये । द्वयोःपादा-
नादाह—सारोपेति । उपस्थितौ सत्त्वान्ति शेषः । विषये तस्या भेदेनेति । विषय-

मुखमित्युपमातोऽस्य को भेद । बोधवैलक्षण्याभावेन विच्छिन्नवैलक्षण्याभावात् । वृत्तिमात्रवैलक्ष्यस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । लाक्षणिकबोधोत्तर जायमानेन प्रयोजनीभूतेनाभेदबोधेनैव वैलक्षण्यात् । निरुद्धलक्षणातिरिक्ताया लक्षणायाः प्रयोजनवचानियमात् । अभेदबुद्धेश्च वृत्त्यन्तरविच्छिभाव्यत्वेन न बाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वम्” इत्याहु ।

नव्यास्तु—“नामार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्चन्द्राभिन्न मुखमिति लक्षणा विनैव बोध । फलस्यान्यथैवोपपत्तेर्लक्षणाकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । किं च यदि च रूपके लक्षणा स्यान्मुखचन्द्र इत्यत्रोपमितविशेषणसमासयोरुत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वाविशेषादेकन्योपमात्वमन्यस्य रूपकत्वमिति व्याहृत स्यात् । अपि च मुखं न चन्द्रसदृशमपि तु चन्द्र इत्यादौ सादृश्यव्यतिरेकमिश्रिते सादृश्यबुद्धेरयोगात् । एव देवदत्तमुखं चन्द्र एव, यज्ञदत्तमुख तु न तथा अपि तु चन्द्रसदृशमित्यादौ न अर्थस्य लक्ष्यमाणचन्द्रसदृशान्वयित्वात् चन्द्रमदृशश्चन्द्रसदृश इति बोधकदर्धनापत्तेश्च । नहि नञ् फलीभूतज्ञानविषयेणाभेदेनान्वयो युक्त । एतदन्वयवेलायां तस्यानुपस्थिते । तादृशाभेदबोधस्य चाहार्यत्वात् बाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वम् । यद्वा आहार्यान्वयस्यैव शाब्दान्वयस्यापि बाधनिश्चयप्रतिबध्यताकोटौ निवेशः । मति च बाधनिश्चये तद्वत्ताशाब्दबुद्धेरनुत्पाद । योग्यतानानविरहात् । मति च क्वचिदाहार्ये योग्यतानाने त-

तावच्छेदकाविच्छिन्नविषये पूर्वोपस्थितस्येत्यर्थं । वृत्तीति । शक्तिःलक्षणाच्चतरेत्यर्थं । वृत्त्यन्तरविच्छितीति । व्यङ्गनादानेत्यर्थं । आहुरिति । एतन्नते ह्येव रूपकलक्षणम्—अनिहुतविषयक पुरस्त्वृत्तविषयतावच्छेदक वा आहार्याभेदप्रतीतिफलक्षोपमानबोधकपदत्रयप्रतीतिविषयोभूत साधर्म्यमिति । फलन्याभेदबुद्धे । अन्यर्थबोक्तप्रकारेण । न तथा न चन्द्र सदृश इति । मुखपदार्थ इति शेष । ननु खनते बाधसत्त्वेन कथमभेदधीरत आह—तादृशेति । इदं च शब्दे तस्या प्रतिगन्धकत्वमूरीहृत्य वस्तुतन्मदेव नेत्याह—यद्वेति । नन्वेवं सति बाधनिश्चये तदभावो नोपपद्येतात् आह—सति । चेति । बुद्धेरनुत्पाद इति । इदं तु विन्त्यम् । शब्दबोधो हि भक्त्येव । अत एव वहिना सिद्धतीति वाक्यप्ररोहद्रवेण वहिना कथं सेक प्रवर्षात्तुपहास साच्छते । अबोधे हि एतदर्थकद्विभवापाश्रवणोत्तर पाश्चात्त्येव मूकैव न्यात् । ननु पदार्थस्वरूपमेव न शब्दबोध इति चेत्, किमनेन शब्दाभावेन । बाधशानादीना च तद्विष्येऽप्यामाप्यज्ञानजननद्वारा प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम्, योग्यताशानादीना च तत्जनकत्वमेव

हुद्धेरिष्टत्वात् । अत एव योग्यताज्ञानस्य बाधनिश्चयपराहृतस्यापि शाब्दधीहेतुत्वम् । तस्मादेतदन्यतरप्रकारेण काव्ये सर्वत्र बोधोपपत्तिः । अपि च तद्गतधर्मवत्त्वबुद्धेः कथं तदभेदबुद्धिः फलं स्यात् । नहि साधारणधर्मावच्छिन्नाभेदज्ञानस्य तत्तदसाधारणधर्मावच्छिन्नाभेदज्ञाने हेतुत्वं काव्यवगतम् । घटपटयोर्द्रव्यत्वेनाभेदग्रहेऽपि घटत्वादिना भेदग्रहात् । तदभिन्नत्वेन ज्ञानस्य पुनस्तद्धर्मप्रतिपत्तिः फलं स्यात् । प्रवाहाभिन्नज्ञानस्यैव शैत्यपावनत्वादिप्रतिपत्तिः ।

अतएव—

‘कृपया सुधया सिञ्च हरे मा तापमूर्च्छितम् ।

जगज्जीवन तेनाह जीनिष्यामि न सशयः ॥’

इत्यादावमृताभिन्नत्वबोधे सत्येव कृपाया सेके करणत्वेनान्वयः । तादृशसेकस्य च जीवने हेतुत्वेनेति दिक् ।

अथ कथं ‘गाम्भीर्येण समुद्रोऽय सौन्दर्येण च मन्मथः’ इत्यत्र बोधः । शृणु—प्राचा तावलक्ष्यमाणैकदेशे सादृश्ये प्रयोज्यताया अभेदस्य वा तृतीयार्थस्यान्वयाद्गाम्भीर्यप्रयोज्यसमुद्रसादृश्यवदभिन्नोऽयं गाम्भीर्याभिन्नसमुद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नोऽयमिति वा धीर्लक्षणा विनैव । अभेदससर्गेणान्वयवादिना पुनरित्थम्—कविना स्वेच्छामात्रादुपकल्पिता असन्तोऽप्यन्त करणपरिणामात्मका अर्था उपनिबध्यन्ते मुखचन्द्रादयः । तेषु च साधारणधर्माणामस्त्येव प्रयोज्यकत्वम् । तद्दर्शनाधीनत्वाच्चन्निर्मिते । एवं च गाम्भीर्यादिप्रयोज्यसमुद्राद्यभिन्न इति बुद्धिरप्रत्यूहेति । यद्वा जानजन्त्यज्ञानप्रकारत्वं तृतीयार्थं । वह्निमान्धूमादित्यादौ पञ्चम्यर्थतया तस्य कल्पनात् । एव च गाम्भीर्यज्ञानजन्त्यज्ञानप्रकारसमुद्राभिन्न इत्यादिवोधः । तदिदं रूपकं विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्ये अपदार्थतया ससर्गः ।

नेति रमणीयं पन्थाः । अभेदग्रहेऽपीति । अन्ये तु चमत्कारिसाधारणधर्मरूपमादृश्यज्ञान एव फलवलात्तथाशक्तिकल्पने चायं दोष इत्याहुः । सेके करणत्वेनेति । न तु सादृश्यत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाने तत्सदृशात्तत्कार्योत्पत्तेरनुभवमिच्छत्वादिति भावः । न चेवमन्धकवेस्तन्निमित्तिर्न म्यादत् आह—यद्वेति । यद्वा तज्ज्ञानस्य प्रयोजकत्वेऽपि तस्यात्त्वादाह—तस्येति । ज्ञानजन्त्यज्ञानप्रकारत्वात्तस्यान्यै कल्पितत्वादित्यर्थः । क्वचिद्विशेष्य-

यथा 'बुद्धिर्दांपरुला'— इत्यादौ । वैयधिकरणे च शब्दाद्यतया कचिद्विशेष्यम् ।

यथा—

'कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-
वागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्यात्रया ।

आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहा

किं चासीदमृतस्य भेदविगम. साचिस्मिते तार्त्विः ॥'

अत्र शशाङ्कतातादात्म्यभेदविगमशब्दैरभिधीयमान रूपक प्रथमा-
न्तविशेष्यतावादिना मते विशेष्यम् । क्रियाविशेष्यतावादिना तु तत्रैव
किंचिद्व्यत्यासेन निष्ठान्तक्रियादाने ।

कचिच्च विशेषणम् । यथा—

'अविचिन्त्यशक्तिविभवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपोः प्रभावतः ।

विधुभावमञ्चतितमा तवानन नयन सरोजदलनिर्विशेषताम् ॥'

इह द्वितीयार्थे विशेषणीभूत विधुत्वादि विध्वभेदात्मकतया रूपकम् ।

एव मुखचन्द्र इत्यादावुपमितसमासे तावदुपमैव । विशेषणसमासे तु
रूपकम् । बोधश्च शशिपुण्डरीकमित्यादावित्र प्राप्तिप्रतिपादितदिशा बोध्य ।

'मीनवती नयनाभ्या करचरणाभ्या प्रफुल्लकमलवती ।

शैवालिनी च कैशै सुरसेय सुन्दरीसरसी ॥'

इत्यादौ तृतीयाया अभेदार्थकत्वात्तस्य च प्रागुक्तदिशा प्रतियोगित्व-
मुत्पत्त्यर्थवशादन्वये नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिमीनप्रतीति बोधः । मीनवत्त्वं
च स्वाभिन्नद्वारकम् । एतत्स्फोरणार्थैव नयनाभ्यामित्युक्तम् । मीनाभि-

मिति । वाक्यार्थमुत्पद्यविशेष्यमित्यर्थः । आयातीति सप्तम्यन्त वयोविशेषणम् । तन्व्या-
स्तनापिति मध्यमणिन्यायेनान्वेति । आगामीति । शब्दा लक्षणया वन्ति भाव ।
किंचिदिति । 'किं चासीत्' इत्यस्य स्थाने 'सपत्रो हि' इति पाठे इत्यर्थः । विभवे-
नेति प्रत्याने हेतु । शम्बररिपो कामस्य । द्वितीयार्थे कर्मणि । विध्वभेदेति ।
लक्षणयेति भाव । विशेषणसमासे तिष्ठति । चिन्त्यमिदम् । चन्द्रमुत्तमित्यस्यापत्ते ।
पारिणामाल सारोदाहरणे तु विशेषणसमास उच्यते । अत्र तु मयूरव्यमनेति समासे वि-
लुब्धितम् । प्रतीति । मीनप्रतियोगिकाभेदस्य नयने अर्धेयशात्सरसीरूपकानुरोधेनान्वये
इत्यर्थः । स्वाभिन्नेति । मीनाभिन्ननयनेत्यर्थः । नयनाभेदे तत्रप्रतियोगिकाभेदे । नि-

न्ननयनवतीति तु पर्यवसितम् । नयनाभेदे तु मीनेषु शृङ्खमाणे सरसीरूप-
कापोषणादित्युक्तमेव ।

साधारणधर्मश्चात्राप्युपमायामिव कचिदनुगामी कचिद्विम्बप्रतिविम्ब-
भावमापन्न कचिदुपचरित. कचिच्च केवलशब्दात्मा । सोऽपि कचिच्छ-
न्देनोपात्त । कचिल्लतीयमानतया नोपात्त. ।

उपात्तोऽनुगामी यथा—

‘जटानन्धान्पङ्कन्प्रकृतिवधिरानुक्तिविकला-
न्ग्रहग्रस्तानस्तारिलदुरितनिस्तारसरणीन् ।
निलिम्पैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपततो
नरानम्ब त्रातु त्वमिह परम भेषजमसि ॥’

अत्र त्रातुमिति तुमुबन्तेन शब्देनोपात्त जटान्धादित्राणं भेषजभागी-
रथ्यो. ।

अयमेवानुक्तो यथा—

‘समृद्ध सौभाग्य सकलवसुधाया. किमपि त-
न्महैर्धर्म लीलाजनितजगत खण्डपरशो. ।
श्रुतीना सर्वस्वं सुकृतमथ मूर्त सुमनसा
सुधासाम्राज्य ते सलिलमशिव न. शमयतु ॥’

अत्र सौभाग्यभागीरथ्यो स्वाभावव्यापकदौर्भाग्यत्वपरमोत्कर्षाधायक-
त्वादिरनुपात्त. प्रतीयमानो धर्म. । एवमश्वरासाधारणधर्मत्वपरमगोप्यत्वनि-
रतिशयसुखजनकत्वान्यापामरसकलजनजरामृत्युहरणक्षमत्वं चोत्तरोत्तरा-
रोपेष्वनुगामीति ।

विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नो विशिष्टरूपकप्रसङ्गे निरूपित. ॥

लिम्बा देवा । निरयो नरक । अम्ब गङ्गे । भेषजभागीरथ्यो । अनुगामी धर्म इति शेष ।
समृद्धमिति । गङ्गासुविरेव । सौभाग्यभागीरथ्यो सौभाग्यभागीरथीजलयो स्वप-
त्नेन विषयविषयिपरामर्श । सुधानाम्राज्यमिलत्रादे—आपामरेति । निरूपित इति ।
‘कुङ्कुमद्रवलिताङ्ग कापायवग्नो यति । कोमलात्पशोणाभ्र सन्ध्याकालो न सशय’ ॥

उपचरितो यथा—

‘अविरतं परकार्यकृता सता मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।

अपि च मानसमम्बुनिधिर्यगो विमलशारदचन्द्रिरचन्द्रिका ॥’

अत्रामृतरूपके विषये वचम्युपचरितो मधुरिमातिशयः शब्देनोपात्तः ।
अम्बुनिध्यादिरूपके च गाम्भीर्याद्यनुपात्तम् ।

केवलशब्दात्मको यथा—

‘अङ्कितान्यक्षसघातैः सरोगाणि सदैव हि ।

शरीरिणा शरीराणि कमलानि न सशयः ॥’

अत्र सरोगशब्दादिरुपात्त एव प्रतीयते न दुस्तः । आद्यो ह्यमग्नो
द्वितीयस्तु भग्नः ।

अयमेव साधारणो यत्र युक्तिरूपेणोपन्यस्यते तद्धेतुरूपकम् ।

यथा—

‘पञ्चशाखः प्रभो यस्ते शाखा सुरतगेरसौ ।

अन्यधानेन पृथन्ते कथं सर्वमनोरथा ॥’

एवम्—

‘प्राणेशविरहकृान्त कपोलस्तव मुन्दरि ।

मनोभवव्याधिमत्त्वान्मृगाङ्कः खलु निर्मल ॥’

इह श्लेषेण रसचन्द्रयोः कपोले ताद्रूप्यप्रत्ययाद्विरूपकं निरवयवम् ।
हेतुस्तु त्रिषु श्लिष्ट एव । एवमन्येऽपि प्रकारा ज्ञेयाः ।

इत्यादाविति भावः । चन्द्रिरेति । चन्द्रेत्यर्थः । उपेति । वस्तुनो मधुरिमातिशयस्य
तत्रासत्त्वान् । एवमग्रेऽपि । अनुपात्तमिति । उपचरितमिति शेषः । अङ्कितानीति ।
व्याख्यातमिदम् । उपात्तं पृथेति । एव चैक एव भेदोऽस्य । तदाह—दुस्त इति ।
अनुपात्त इत्यर्थः । अमग्न पदाबन्तरमद्गन्त्य । भग्नस्तद्युक्तः । अन्य भेदान्तरमाह—
अयमेवेति । केवलशब्दात्तत्र एवेत्यर्थः । यथेति । राजान प्रत्युक्तिः । हे राजन्, ते
पञ्चशाख पञ्चाहर्हिर्हस्तोऽसौ कन्धरुक्षस्य शाखेवेत्यर्थः । मृगाङ्कः श्लेषेण चन्द्रो रस
विशेषश्च । तदाह—इहेति । निरवयवमिति । मिथोऽवयववाक्यविभावाभावादिति
भावः । हेतुर्मनोभवेत्यादि क्षोभः । त्रिषु उपमानद्वये उपमेये चेत्यर्थः । श्लिष्टं पृथेति ।
मनश्चिन्तामदनस्यन्धिरिन्द्रियविभक्त्य दयिताया मनोभवव्याधिरुपक्षयमन्यद्वत् (१)

‘उल्लास. फुल्लपङ्केरुहपटलपतन्मत्तपुष्पंधयाना

निस्तारः शोकदावानलविकलहृदा कोरुसीमन्तिनीनाम् ।

उत्पातस्तामसानामुपहतमहसा चक्षुषा पक्षपात

सघातः कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिप्रान्तत प्रादुरासीत् ॥’

अत्रोपमेय उपमानस्य नारोप । अपि तु कारणे कार्यस्येति रूपकं न भवतीति प्राञ्च । एतन्मतानुसारेणैवास्माभिरपि लक्षितम् । उच्छृङ्खला पुनरारोपमात्रं रूपकं वदन्त इहापि रूपकमेवाचक्षत इति प्रागेव निरूपितम् ।

ननु—

‘यशःसौरभ्यलगुनः शान्तिशैत्यहुताशनः ।

कारुण्यकुसुमाकाश पिशुनः केन वर्ण्यते ॥’

इत्यत्र लगुनहुताशनाकाशैः पिशुनस्य किं साधर्म्यम्, येन तेषामस्मिन् रूपकमुच्यते इति चेत्, यशःसौरभ्ययोः शान्तिशैत्ययोः कारुण्यकुसुमयोश्च ताद्रूप्ये शब्दादुपस्थापितेऽनन्तरमुपस्थित यशोरूपसौरभ्याद्यभाववत्त्वमेतत् । एवमपि लगुनखलयोस्ताद्रूप्यसिद्धौ सत्या लगुनरूपखलावृत्तित्वेन यशःसौरभ्ययोस्ताद्रूप्यं सिद्ध्येत्, यशःसौरभ्ययोस्ताद्रूप्यसिद्धौ च यशोरूपसौरभ्यशून्यत्वेन लगुनखलयोस्ताद्रूप्यम्, इत्यन्योन्याश्रयो नाशङ्कनीयः । सकलसिद्धे कल्पनामयत्वेन । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाधीनत्वात् । शिल्पिभिः परस्परवष्टम्भमात्राधीनस्थितिकाभिः शिलेष्टकाभिर्गृहविशेषनिर्माणाच्च ।

अथाम्य ध्वनिः—

तत्र शब्दशक्तिमूलो यथा—

‘विज्ञत्वं विदुषा गणे सुकविता सामाजिकाना कुले

माङ्गल्य स्वजनेषु गौरवमथो लोकेषु सर्वेष्वपि ।

रसे मनोभवसंबन्धि राजयक्ष्मरूपव्याधिमतत्त्व चन्द्रे इति भावः । उल्लास इति । तद्धेतुरिलयं । सूर्योदयवर्णनम् । तेषां लगुनादीनाम् । अस्मिन्पिशुने । चस्वर्यं । नन्वन्योन्याश्रयोपत्तादिव ज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकत्वान्त्रय (तथास्वप्रतिबन्धकत्वात्त्रय) तथा स्वप्रतिमात् आह—शिल्पिभिरिति । विज्ञेति । अत्र विज्ञादयः पण्डितानामिव बुधादीनामपि वाचकाः । नानार्थत्वान् । विज्ञत्वपण्डितत्वदुष्यत्वं च । सुकविता काव्यकर्तृत्व

दुर्वृत्ते शनिता नृलोकवलये राजत्वमव्याहृतं ।

मित्रत्वं च बहर्त्तिकचनजने देव त्वमेकौ भुवि ॥'

अत्र शक्तिनियन्त्रणेऽपि बुधत्वशुक्रत्वादीनि बुधाद्यभेदरूपाणि राजनि
व्यज्यन्ते ।

यथा वा—

‘अविरलविगल्हानोदकधारासारसिक्तधरणितल ।

धनदाग्रमहितमूर्तिदेवे त्वं सार्त्रभौमोऽमि ॥’

अर्धशक्तिमूले यथा—

‘रुस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं

न्नेरानना सपदि शील्य मौषमौलिम् ।

प्रौढं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदाग-

मुद्रासयन्तु परितो हरितो मुत्तानि ॥’

अत्र त्वदीयमाननं कलङ्कचन्द्रिकाविशिष्टचन्द्रामिन्नमिति रूपकं कु-
मुदविकासादिना ध्वन्यते । न तु भ्रान्तिमान् । कुमुदाना हरितां चाचेत-
नत्वात् । न चाचेतनेषु मुदाममभवादत्यवश्यं कुमुदादिषु चेतनत्वागोपेण
भाव्यम्, तेन च भ्रान्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । सत्यदस्य विक्राने लाक्षणिक-
त्वात् ।

इदं वा विविक्तमुद्राहरणम्—

‘तिमिरं हरन्ति हरितां पुर स्थितं तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।

वदनत्विपन्नव चक्रोरलोचने परिमुद्रयन्ति सरमीरुत्थिरः ॥’

इहापि वदनं चन्द्र इति गम्यते ।

दृश्यते च । मात्रत्वं शोभनत्वमदारकत्वं च । गौरव श्रेष्ठत्वं सृष्टमरित्वं च । दुर्वृत्ते शनिता
अशनिता च । बह्वन्व नन्दन्व चेत्यर्थः । राजन्व नृपत्वं चन्द्रन्व च । मित्रत्व-
माप्तत्वं मूर्त्तत्वं च । नियन्त्रणेति । प्रकरणादिति भावः । धाराधारेण्य ‘स दीर्घदं’
शक्तिवदाधारपद स्थापनमात्रपरम् । व्याख्यातमेवम् । पूर्वं निम्नेदगोपेव भवति, अत्र
तु मित्रेभ्योऽर्पति पूजेतो भेदः । सर्वैर्नामशक्रवर्ती दिग्गन्धः । प्रौढमौलिं दृष्टुं शक्यम् ।
मुदा विक्रामानाम् । उदारानतिगतिवाम् । हरितो दिशः कर्त्थः । विविक्त भ्रान्तिमद-

आनन्दवर्धनाचार्यास्तु—

‘प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि त मन्थस्वेदं विदध्या-
त्रिद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव समावयामि ।

सेतु वध्नाति मूय किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते विरुल्यानिति दधत इवाभाति कम्प पयोपेः ॥’

अत्र रूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थापनाद्रूपकध्वनिः” इत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् । अत्र च जलधिकम्पहेतुत्वेन विरुलनत्रयं कल्पते । तच्च
प्रकृते राजविशेष्यका जलनिधिगतामनाहार्यविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपा
आन्तिमेवाक्षिपति, न रूपकम् । तर्जीवातोराराहार्यविष्णुतादात्म्यनिश्चयस्य
कम्पाजनकत्वात् । कत्रिजलधिगतत्वेन वैयधिकरण्याच्च । अज्ञातमेव
केवल विष्णुतादात्म्यं जलधे. कम्पेऽनुपयुक्तमेव । चमत्कारिण्यापि चात्र
आन्तिरेवेति ध्वनिरपि तस्या एव युक्त ।

अथास्यापि कविसमयविरुद्धतया चमत्कारापरुषका लिङ्गभेदादयो
दोषाः समवन्ति ।

यथा—

‘बुद्धिरर्चिर्महीपाल यशस्ते सुरनिम्नगा ।

कृतयस्तु शरत्कालचारुचन्द्रिरचन्द्रिका ॥’

अत्र विषयविषयिणोर्लिङ्गादिकृत वैलक्षण्यं तयोस्ताद्रूप्यबुद्धौ
प्रतिहूलम् ।

क्वचित्कविसमयमिद्धतया चमत्कारहानिराहित्ये तु नामी दोषा । यथा
‘सतापशान्तिकारित्वाद्बदनं तत्र चन्द्रमा.’ इत्यादौ हेतुरूपके ।

इति रसगङ्गाधरे निरूपिता रूपकप्रकरणम् ।

निधितम् । तर्जीवातो रूपकर्जीवातो । वैयर्थ्याति । कर्त्तुं जलर्था । आहार्यविष्णुता-
दात्म्यनिश्चयानु क्वाविति न तस्य तज्जनकत्वम् । सामानाधिकरण्याभावात् । केवल-
निश्चयैव व्याख्या शतमेवेति । चन्द्रालोके तु—‘यत्रोपमानचित्रेण सर्वथाप्युपरज्यते ।
उपनेदमर्था भित्तिन्त्र रूपकमिन्दते ॥ समानधर्मेनुक्त्वाध्यारोनात्सोपाधिरूपकम् ।
दण्डित्तक्षितिवृत्तपञ्चच्छेदपुरेदर ॥’ आधारेणधर्मेवित्तिद्योपमानस्य यनारोप इत्यर्थं ।
‘शृङ्गयित्तसाग्दर दृश्यसाग्दररूपकम् । उक्तसपञ्चसाखोऽन रात्ते बुजभूदृ- ॥ सा-
दृश्यदृष्टिरित्येवविषयनामासरूपकम् । अद्ययष्टिपनुर्मेडीत्यादि रूपितरूपकम् ॥’ इत्यपि द-
रते ॥ इति रसगङ्गाधरे मर्मप्रकाशे रूपकप्रकरणम् ॥

अथ परिणामः—

विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृते प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः ॥

अत्र च विषयाभेदो विषयिष्णुपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति रूपज्ञ-
दस्य भेदः ।

अयमुदाह्रियते—

‘अपारे नसारे विषमविषयारण्यसरणौ

मम आम्राम् आम्रं विगलितविराम जडमतेः ।

परिश्रान्तन्ध्याय तरणितनयातीरनिलय

समन्तात्सताप हरिनवतमालस्त्रिरयतु ॥’

भगवदात्मतयैव तमालस्य ससारातापनिवर्तनक्षमत्वम् । मार्गश्रान्तजन-
मतापहारकृत्वाट्रमणीयशोभाधारत्वाच्च तमालो विषयित्तयोपात्तः । अयं
समानाधिकरणो वाक्यगः ।

परिणाम लक्षयति—अधेति । विषयी उपमानम् । विषयेति । उपमेयेत्यर्थः ।
एवव्यावर्त्यमाह—न स्वातन्त्र्येणेति । स्वस्वरूपेणेत्यर्थः । तत्रेति मंत्र । स विषयाभेदः ।
अत्र च परिणामे च । नैवमिति । किंतु विपरीतमिति भावः । रूपकादस्य भेद इति ।
वयं तु ब्रूम—उपमानप्रतियोगिरामेदो रूपकम् । उपमेयप्रतियोगिकामेद परिणामः ।
प्रतीपवन् तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगिकत्वतात्पर्यमाहक प्रकृतकार्योपयोगः । न तु तच्छरिरे-
ऽस्य प्रवेशः । एव च यत्रोपमानस्य स्वात्मनश्च प्रकृतकार्योपयोगे चत्र बोधासौनत्या तत्र
रूपकमेव । एव च परिणामो विशेषणसमासाद्यत्तः । रूपकं मयूरव्यमकादि समासाद्यत्त
मुख्यचन्द्र इत्यादि । यदि तु चन्द्रमुखमिति विप्रयुज्यते तदा विशेषणसमासाद्यत्तमपि
रूपकमिति । परे तु “उपमानोपमेयप्रदानामुपमानप्रतियोगिसामेदससंगेण बोधकाना
‘मयूरव्यसकादयश्च’ इति समात्तेन विशेषणतनामबाधाचन्द्रमुखमिति प्रयोग एव न”
इत्याह । आम्र आम्रान्त्वा भ्रान्त्वा । एवमनेऽपि । विगलितेति क्रियाविशेषणम् ।
हरिरेव नूतनमालः । मधोऽधिकारियम् । भगेति । अत्रेत्यादि । नेतु हरेर्विदित्वेन रूप-
कभेदेदमत आह—मार्गति । महर्षेरिति । शुक्रदेवस्येत्यर्थः । धाव धाव वच मुधा-
मिति विशिष्ट सनस्तमेक पदम् । मयूरव्यगरादित्यात् । आलाकालक इतिवन् ।
प्रकृतकार्योपयोगित्वपर्यन्तस्य परिणामशरित्यात् । अत्र एव विषयनुपदस्यासमस्तत्वान्-
बोधकस्य वाक्यगतमित्याह । क्वचित्तु ‘हरिरेव तमालः’ इति पाठः । तत्र वाक्यगत-
स्वप्नमेव । तदा वच मुधामित्येव । धाव धावमिति भिन्न पदमिति बोध्यम् । उप(अभि)-

समाप्तगो यथा—

‘महर्षेर्व्यासपुत्रस्य श्रावश्रावं वच सुधाम् ।

उप(अभि)मन्युसुतो राजा परा मुदमवाप्तवान् ॥’

व्यधिकरणो यथा—

‘अहीनचन्द्रा लसताननेन ज्योत्स्नावती चापि शुचिसमितेन ।

एषा हि योषा सितपक्षदोषा तोषाय केपा न महीतले स्यात् ॥’

अत्र सर्वेषामेव तोषाय स्यादित्यनेन विरहिजनतोपजनकत्वमपि लभ्यते । तच्चारोप्यमाणशुक्लपक्षरजन्या स्वात्मनाबाधित योषारूपेण तु सगच्छत इति भवति परिणामः । स च परस्परसापेक्षबहुसधात्मकतया सावयव । तत्राद्यार्धगतौ द्वाववयवौ व्यधिकरणौ द्वितीयार्धगतश्चैक समानाधिकरणः ।

यच्चाप्पदीक्षितैर्वैयधिकरण्येन परिणामे उदाहृतम्—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारकधराय गिरिजामङ्गैकशृङ्गारिणे ।

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागै कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाधाय सेय नतिः ॥’

मन्युसुत परीक्षित । आननेनेति च्छेदः । एषा कामिनी शुक्लपक्ष्यामिनीत्यर्थः । अत्र नन् काङ्गाम् । तल्लब्धमयमाह—अत्रेति । आरोप्येति । यो मायामिलादि । तस्मा उद्दीपकत्वेन तत्तापजनकत्वादिति भावः । नन्वेव समानाधिकरण एवायमिति कथं विपरीतप्रतिज्ञा अत आह—स चेति । उक्तप्रधानपरिणामप्रकरणे । ‘इदं वैयधिकरण्य रूपकैऽपि दृश्यते’ इत्युक्त्वा तारानायकशेखरायेत्याद्युदाहृतम् । तत्र को दोषः । किं च नद्या शेखरिणे इत्यशे विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगाभावात्परिणामाभावेऽपि वाच्यमार्थं वा रूपकमपि न वाच्यम् । उपमानप्रतियोगिकाभेदस्योपमेयेऽमानात् । किं च शृङ्गारितोपपादक शेखरादील्प्ययुक्तम् । नारायणेनास्त्रिणे इत्यस्य तदुपपादकत्वाभावान् । किं तु नमस्यतासपादकशिवनिशेन्द्रं बंधकानीमानि विशेषणानि । तदुपपादकता च शेखरस्य नदीतादात्म्यापत्त्येति परिणाम एवायम् । शेखरस्य नीचजनमाधारणत्वात् । इत एवास्त्रसाक्षिर्भावः पुष्पकैतोरिति पदान्तरमुदाहृतं तैः । तस्मात् ‘यच्च’ इत्यादि ‘कुत्रास्ति परिणामः’ इत्यन्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् । तारेति । चन्द्रशेखरायेत्यर्थः । धाराधरेति । नीलप्रीवायेत्यर्थः । नद्या गङ्गायाः । दृशा भालचक्षुषा । नगेन

यथा वा—

‘द्विर्भाव पुष्पकेतोर्विबुधविटपिना पौनरुक्त्य विकल्प-
श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

ज्ञानन्द कोविदाना जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥’ इति ।

अत्र चिन्त्यते—तारानायकशेखरायेति पद्ये गिरिजासङ्गकशृङ्गारिणि भवे कविकर्तृका नति प्रकान्ता । शृङ्गारिता च शेखरादीनि भूषणान्यपेक्षत इति नद्या आरोप्यमाणशेखररूपतयैवोपयोग न स्वरूपेण । एव दृशोऽपि तिलकरूपतयेति रूपकमेव शुद्ध भवितुमर्हति । ननु परिणामे विषयाभिन्नत्वेन विषयवतिष्ठत इत्युक्तम्, प्रकृते च विषयवाचकेभ्यो नद्यादिशब्देभ्य परस्यास्तृतीयाया अभेदार्थकत्वाच्छेखरादेश्च तदन्वयित्वात्कथ नात्र परिणाम इति चेत्, न । विषयाभिन्नत्वेन विषयिणो भानेऽपि तेन रूपेण तस्यानुपयोगात् । द्विर्भावः पुष्पकेतोरिति पद्येऽपि कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षो कथ्येते राज्ञो नृसिंहस्य । तत्र कोविदानन्दजनकत्वमपि राज्ञ आरोप्यमाणद्वितीयमन्मथादिताद्रूप्येण यथा सम्भवति न तथा केवलस्वरूपेण । तथाहि—अहो नयनानामसदीयाना साफल्यं यदयमपरो मन्मयोऽस्माभिरालोक्यत इति मन्यमानाना तेषा नयनानन्दस्तावत्पुष्पकेतुनैवोपपाद्यते, न तु राज्ञा । एवमपरोऽयं कल्पतरुश्चिन्तामणिर्द्वितीय कर्ण इन्द्रश्च भूगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माकं परिहरिष्यति । हरिः सल्लय ससार, हरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानस्तेषामानन्दोऽप्यारोप्यमाणै कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उपयोगः, अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः ।

दंलासेन । कोविदाना पण्डितानाम् । शुद्ध परिणामामिधम् । तदन्वयीति । नृती-
यार्थाभेदान्वयित्वादित्यर्थः । कथ्येते इति । शत्रन्तलङ्घनाभ्यामिति भावः । तत्र द्वयो-
र्मध्ये द्विर्भावः पुष्पकेतोरित्यर्थमाह—द्वितीयमन्मथेति । त्रिषुपेति वाच्यार्थमाह—
अपरोऽयं कल्पतरुरिति । विटपिनामिति बहुवचन कल्पभेदाभिप्रायेण । चिन्त्य-
श्चिन्तारत्नस्येत्यर्थमाह—चिन्तामणिर्द्वितीय इति । द्वितीय इत्यस्याप्रेऽप्यनुपगतो
योग्यः । तपनेत्यादेरर्थमाह—कर्ण इति । वासवेत्यर्थमाह—इन्द्रश्चेति । भूग-
दलना प्रसिद्धेन्द्राद्यतिरेक सूचितः । द्वैतं देवसेत्याद्यर्थमाह—हरिरिति । प्रकरणो-

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति सूत्रयित्वा ‘आरोप्यमाण रूपके प्रकरणोपयोगित्वाभावात्प्रकृतोपर-
ञ्जकत्वेनैव केवलेनान्वयं भजते । परिणामे तु प्रकृतात्मतयारोप्यमाणस्यो-
पयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणतया परिणमति’ इति व्याख्यातवान् ।
अत्रापि चिन्त्यते—आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोग इत्यस्य प्रकृतकार्ये उप-
योग आहोस्त्विदप्रकृतविषयात्मतया उपयोगोऽर्थः । न तावदाद्य ।

‘दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणा
पादप्रहार इति सुन्दरि नास्ति दूये ।

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-

र्यत्स्विद्यते तव पद ननु सा व्यथा मे ॥’

इति तदुदाहृतरूपकोदाहरणे आरोप्यमाणानां कण्टकानां प्रकृतस्वे-
दव्यथारूपकार्ये उपयोगेनातिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ।

‘अथ पक्त्रिमतामुपेयिवद्भिः सरसैर्वक्त्रपथाश्रितैर्वचोभिः ।

क्षितिर्भर्तुरुपायनं चकार प्रथमं तत्परतस्तुरगमाधैः ॥’

इत्यत्र स्वोक्तव्यधिकरणपरिणामोदाहरणासगत्यापत्तेः । यतो राजम-
घटने द्रुचुपायनस्यारोप्यमाणस्य स्वात्मनैवोपयोगः । न तु विषयवचोरूप-
तया । वचसा तु विषयाणामारोप्यमाणोपायनरूपत्वेन परमुपयोग इति
प्रत्युत विपरीतम् । तस्मादसदुक्तमेव व्यधिकरणपरिणामस्योदाहरणं
साधु । इदं तु पुनर्व्यधिकरणरूपकं भवितुमर्हति । तृतीयार्थाभेदोऽपि गी-

पेति । प्रकृतोपेक्ष्यं । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनेति । तस्य स्वोपरकबुद्धिविपर्याकरणेने-
त्यर्थः । उपयोग इति । वक्ष्यमाणार्थपदस्यात्राप्यपक्षं । दासे इति । नायिका
प्रति सापराधस्यानुभूततत्पादप्रहारस्य नायकस्योक्तिरियम् । नायिकासंबन्धात्पुलकोदय ।
पुलकाङ्कुर एव कण्टकाप्राणीत्यर्थः । तदुदेति । अलंकारसर्वस्वकृतुदाहृतेत्यर्थः । एवमग्रे-
ऽपि । आरोप्येति । पुलकेष्वित्यादि । प्रकृतेति । प्रकृतो य खेदस्तत्संबन्धिनी या
व्यथेत्यर्थः । पक्त्रिमता पक्त्वम् । तत्परतस्तदनन्तरम् । राजसघटने राजमेल्ने । उपाय-
नस्य ‘भेट, नजर’ इत्यादिभाषाप्रसिद्धस्य । आरोप्येति । वचसीत्यादि । प्रत्युत विप-
रीति । अत्रेदं चिन्त्यम्—यत्किंचिद्रूपोपायनस्य राजसघटनानुपायत्वात्, विलक्षण-
वचनतुरगमादिरूपस्यैव च तदुपायत्वात्, एव च राजसघटनोपयोगित्वेन तुरगमादिरूपे-
णैवोपायनस्यैतदुक्तिरेव विपरीतेति । अप्रिममवधारणमिदं त्वलाद्युक्तं च चिन्त्यमिति

नवतीनयनाभ्यामित्यत्रैव प्रकृत्यर्थानुयोगिको बोध्यः । केचित्तु “कचित्के-
वलो विषयः स्वात्मना न प्रकृतोपयोगीत्यमारोप्यमाणाभिन्नतयावतिष्ठते
तत्रारोप्यमाणपरिणाम । यथा—‘वदनेनेन्दुना तन्वी शिशिरीकुरुते
दृशौ’ । अत्र वदनमिन्द्रभिन्नतयावतिष्ठते । केवलस्य वदनस्य दृक्छशि-
रीकारकत्वायोगात् । क्वचिच्चारोप्यमाणः स्वात्मना न प्रकृतकार्योपयो-
गीत्यय विषयाभिन्नतयावतिष्ठते । तत्र विषयपरिणाम । यथा—‘वदने-
नेन्दुना तन्वी सरताप विलुम्पति’ । अत्रेन्दुर्वदनाभिन्नतयावतिष्ठते ।
केवलस्येन्दोः सरतापापनोदकत्वायोगात् । एवं च परिणामद्वयात्मकमिदं
रूपकमेव भवितुमर्हति । विषयतावच्छेदकविषयितावच्छेदकान्यतरपुर-
स्कारेण निश्चीयमानविषयिविषयान्यतरत्वस्य तद्व्यक्षणत्वात् । अत एवो-
क्तम्—‘तद्रूपकभेदो य उपमानोपमेययोः’ इति । तस्मान्न रूपकात्प-
रिणामोऽतिरिच्यते” इति वदन्ति ।

अथ बोध —

हरिनवतमाल इत्यत्र भगवदभिन्नतमाल इति निर्विवादैव धीः । तथा
श्रावं श्राव वचःसुधामित्यत्र विशेषणसमासगतपरिणामे वचनामिन्ना
सुधामिति, पायं पायं वच सुधामिति रूपके तु वचोनिष्ठाभेदप्रतियो-
गिनीं सुधामिति बुद्धिः । एव च ‘वदनेनेन्दुना तन्वी सरताप विलु-
म्पति’ इति व्यस्तपरिणामे ‘वदनेनेन्दुना तन्वी शिशिरीकुरुते दृशौ’ इति
व्यस्तरूपके च बोधवैलक्षण्यम् ।

तथा—

‘शान्तिमिच्छसि चेदाशु सता वागमृतं शृणु ।

हृदये धारणाद्यस्य न पुन खेदसमवः ॥’

बोध्यम् । वदनस्येति । तस्य जलभिनतादिति भावः । इन्दोरिति । तस्योद्दीपकत्वेन
तज्वनकत्वादिति भावः । तद्व्यक्षणेति । रूपकलक्षणेऽर्थः । तदेवाह—अत एवेति ।
उक्तं मम्मटेनेति भावः । केचिद्वदन्तीत्याभ्यामरुचि सूचिता । चमत्कृतिनिदानत्वेनालं-
कारभेद इति सिद्धम् । तेनान्यत्रैवात्रापि भेद एवोचित इति । परिणामे वच सुधामि-
त्स इत्यर्थः । सुधामितीत्यत्र धीरत्वस्यानुपहृत् । एवमिति । प्राग्वादिऽर्थः । बोधार्थ-
लेति । अनुयोगित्वमुद्यत्त्वप्रतियोगित्वमुद्यत्त्ववृत्तमिति भावः । एवमप्रेऽर्थात्—
तथेति । यस्य वागमृतस्य । स्थलान्तरे बोधमाह—तथेति । तावदादा । तस्य च

इति परिणामे शृण्वति विहाय पिबेति कृते तत्रैव रूपके,

‘विद्धा मर्मणि वाग्नाणैर्बूर्णन्ते साधव खलैः ।

सद्भिर्वचोमृतै सिक्का पुन खस्या भवन्ति ते ॥’

इति रूपके च बोधव्यवस्थितिः । तथा ‘अहीनचन्द्रा लसताननेन ज्योत्स्नावती चापि शुचिस्मितेन’ इति व्यधिकरणपरिणामेऽभेदस्य तृतीयार्थत्वाल्लसदाननाभिन्नहीनेतरचन्द्रयुक्तेति धी’, मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र तु सरसीतादात्म्यारोपो बाधकाभावात्तावत्सिद्ध । तस्य च मीनयोर्नयनाभेदारोपेणासमर्थनान्नयनयोर्मीनाभेदारोपो मृग्यः । स च तृतीयायाः प्रकृत्यर्थाभेदार्थकृताया न समवतीति यथाकथंचित्तस्याः प्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वार्थकत्व वाच्यम् । तेन नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिमीनयुक्तेति धी । एवं चारोप्यमाणे विषयप्रतियोगिकाभेदस्याभानान्न परिणामः, अपि तु रूपकमेव । इयमेव सरणि ‘नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने—’ इति प्रागुक्ताप्पदीक्षितदत्तोदाहरणे ‘वचोभिरुपायन चकार—’ इत्यलकारसर्वस्वोदाहरणे च बोध्या । यदि पुनरारोप्यमाणे यथाकथंचिद्विषयाभेदप्रत्ययमात्रात्परिणामतोच्यते, नाद्रियते च प्रकृतोपयोगस्तदा ‘मृचोऽस्या सेक्तु हृदि मनसिज प्रेमलतिकाम्’ इति तदुदाहतरूपकस्य परिणामतापत्ति प्रेमलतिकामिति समासे प्रेम्णो विषयस्य लतिकायामारोप्यमाणायामभेदेन विशेषणत्वादिति दिक् ।

मुन्दर्या सरसीतादात्म्यस्य । प्रकृत्यर्थाभेदेति । प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकाभेदेत्यर्थः । विभक्त्या ससर्गबोधनस्य प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन तदसम्भवादाह—यथाकथंचिदिति । अत्र मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र । उक्तप्रकारेणायमेव बोधोऽन्यत्रेत्याह—इयमेवेति । उदाहरणे च बोधेति । परेतु “पूर्वपदार्थप्रधानमधूरव्यसकादिगनासेन मुधाप्रतियोगिकाभेदवद्वच इत्येव बोधः । रूपके मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र मुन्दर्या सरसीतादात्म्यरूप रूपक मुत्पत्त्याकार्यम् । तत्र च मीनवत्त्वादि साधारणो धर्मः । तस्य च मुन्दर्यामभावात्प्राप्तबाधबुद्धिस्थगनाय नयनाभ्या मीनवतीति मुन्दरीविशेषणम् । सरस्या च मीनवत्त्व प्रतिद्वमेव । एव च मुन्दर्या मीनवत्त्वसंपादनरूपप्रकृतकार्योपयोगिता मीनाना नयनात्मतापत्त्यैवेति तदज्ञे परिणाम एवेति नयनप्रतियोगिकाभेदवन्मीनवतीत्येव बोध इति दिक् । ‘पादाम्बुज भवतु नो विजयाय मञ्जु’ इत्यादौ रूपकोपमयोः

अथ परिणामध्वनिर्विचार्यते—

तत्र यत्तावदप्पट्रीक्षितैर्विद्याधरोक्तं ध्वन्युदाहरणमनूय दूषितम्—
“तथाहि—

‘नरसिंह धरानाथ के चयं तव वर्णने ।

अपि राजानभाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥’

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमण-
रूपकार्योपयोगिन प्रतीते. परिणामो व्यज्यते” इति, तदयुक्तम् । तत्र
हारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मनेति तदमत्,
अत्र विजृम्भण नाम न केवल प्रागल्भ्यमात्र कवेरभिप्रेतम्, येन यश क-
र्तृकाक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मतारूप उपयोगः स्यात् । अपि तु
निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तारा स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्यप्रयुक्त प्रौढवि-
शेषः । आक्रमणं तु न्यग्भाव एव । एव चैवंविधविजृम्भणे चन्द्रकर्मकमेव
क्रमणमुपयुज्यते, न तु नृपकर्मकमिति विषयितया व्यज्यमानस्यापि
नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव विद्याधरेणोक्तं परिणाम-

चदेह एव” इति प्राहुः । तदाह—दिगिति । दूषितमित्यन्व चन्द्रात्मनेतीक्ष्णत्वेनान्वयः ।
अत्र प्रायुक्तपद्ये । एवं च विजृम्भमाणायक्रमणयोर्लक्ष्यरूपत्वे च । गुणवत्ताया तद्रूपता-
धारणधर्मे । रमणीयमेवेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—राजशब्दस्यानेकार्थत्वात्, विजृम्भ-
त्वेऽप्यप्रागल्भ्यतदुकार्योपपत्तयान्, प्रसङ्गादेऽप्यशक्तिसत्त्वोचकस्याभावात्, तत्रेऽप्यश-
क्तत्वेऽप्यनुत्पत्तयार्थद्वयोपस्थितौ ‘सर्वदो माघव पातु’ इतिवन् श्लेष एवायं च परिणामः क-
वा नृपस्य व्यज्यमानतेति प्रकृतनरसिंहगजोत्कर्षस्य चन्द्रकर्मकाक्रमणेनेवेतरनृपाक्रमणे-
नापि सूपपादत्वान् । न च द्वयोरपि राजपदार्थयोरितरश्रियान्वये राजानादिति द्विव-
चनं स्यादिति वाच्यम् । ‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इतिवदुपपत्तेः । समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्ये-
कशेषस्य कैश्चिद्द्वयाकरणात्कीकाराच्च । अन्तु वारोप, तथापि नृपस्यैवारोप्यमाणव-
चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र नियामकाभावः । अत्रैव च दीक्षिततान्पर्यम् । अपि च प्राग-
ल्भ्यस्यापि विजृम्भणार्थत्वेन प्रकृतकार्यानुपयोगित्वे तदुपयोगात् विषयिणो वि-
षयात्मनोपरिगल्पपेक्षायामेव परिणाम इत्युक्तम् । यदाह—‘तं परिणाम द्विविधं कथय-
न्त्यारोप्यमाणविषयतया । परिणमति यत्र विषयी प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’ इति । ननु
तात्पर्यविषयीभूतप्रकृतकार्यानुपयोगित्वमस्त्विति चेत्, तस्यैव तात्पर्यविषयत्वे मान

व्यङ्ग्यतायामुदाहरणम् । यदपि तैरेव परोक्तिं दूषयित्वा स्य परिणामस्य व्यङ्ग्यतायामुक्तम्—

“चिराद्विषहसे ताप चित्त चिन्ता परित्यज ।

नन्वस्ति शीतल शौरे पादाब्जनखचन्द्रमा ॥”

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादनखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तमेव निषेवस्व तन्निषेवणादयं तव ताप शान्तिमेप्यतीति परिणामो व्यज्यते” इति तत्तुच्छम् । ‘आरोप्यमाणस्य विषयात्मकत्वेन प्रकृतकार्योपयोगे परिणामः’ इति स्वयमेवोक्तम् । तत्र प्रकृतकार्योपयोगमात्रं न परिणामशरीरम्, अपि तु विषयिगताया प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदकीभूत विषयताद्रूप्यम् । एव चात्र नखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तन्निषेवणादयं तत्र ताप-शान्तिमेप्यतीति प्रकृतोपयोगिताया व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणि विषयताद्रूप्यरूपस्य परिणामस्य वाक्यवाच्यत्वात् शक्यससर्गत्वाद्वा सर्वथैव न व्यङ्ग्यत्वं वक्तुमचितम् ।

इदं तूदाहरणं युक्तम्—

‘इन्दुना परसौन्दर्यसिन्धुना बन्धुना विना ।

ममाय विषमस्ताप केन वा शमयिष्यते ॥”

अत्र वक्तुर्विरहितया व्यज्यमानरमणीवदनाभिन्नत्वेनेन्दुरभिप्रेत । तेन रूपेणैव तस्य प्रकृतविरहसतापशमनहेतुत्वात् । न चात्र विषयनिगरणात्मिकातिशयोक्तिर्वक्तुं शक्या । तस्या ह्यारोप्यमाणाभिन्नत्वेन विषयस्य प्रत्ययात् । यथा ‘कमल कनकलतायाम्’ इत्यादौ कनकलताभिन्नायां यनिताया कमलाभिन्नं मुखमिति । इह तु मुखस्य चन्द्राभिन्नत्वेन प्रत्यये पुनर्विरहतापशमनरूपप्रकृतकार्यसिद्धिरिति चन्द्रस्यारोप्यमाणस्य मुखरूपविषयाभिन्नत्वं न युक्तम् । तच्च व्यङ्ग्यतायामेव भवतीति परिणामध्वनिरेवायम्, नातिशयोक्तिः । अयं त्वर्थशक्तिमूलः ।

विभावयेति । तैरेव अप्यदीक्षितैरेव । परोक्तिं विधानायोक्तिम् । तापार्तं चित्तमिति शेषः । वैयाकरणमतेनाह—वाक्येति । नैयायिकमतेनाह—शक्येति । परोक्तिः । उक्तश्लेषः । बन्धुना विनेति । तादृशेन्दुरूपेण बन्धुनेत्यर्थः । तेनेति । तस्योदीप-

शब्दशक्तिमूलपरिणामध्वनिर्यथा—

‘पान्थ मन्दमते किं वा सतापमनुविन्दसि ।

पयोधर समाशास्त्र येन शान्तिमवाप्नुयाः ॥’

अत्र जगिति तापशमनहेतुत्वेनोपस्थिते पश्चान्मन्दबोधनीयविशेष्यरु-
स्मरतापवत्तावैशिष्ट्यबुद्धौ सत्या सहृदयस्य तादृशतापशामकरमणीस्तन-
रूपविषयताद्रूप्यबुद्धिर्भवति । दोषाश्चात्रापि पूर्ववदुन्नेयाः ।

इति रसगङ्गाधरे परिणामप्रकरणम् ।

अथ ससदेहः—

सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोट्यवगाहिनी
धी रमणीया ससंदेहालंकृतिः ॥

अधिरोप्य हरस्य हन्त चाप परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेष्यति वा न वा युवाय निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥’

अत्र मिथिलास्वजनोक्तौ तच्चिन्ताभिव्यञ्जके सशयमात्रेऽतिव्याप्तिवा-
रणाय सादृश्यमूलेति । सादृश्यज्ञानरूपदोषजन्येत्यर्थः । तेन ‘सिंहवत्या-
न्तरं गच्छ गृहं सेवस्व वा श्ववत्’ इत्युपमाविकल्पे वाकारप्रतीतविरोधरु-
प्रान्तरगमनगृहसेवनरूपनानाधर्मावगाहिनि सादृश्यविषयकेऽपि नातिप्र-
सङ्गः । तस्य सादृश्यज्ञानरूपत्वात् । मालारूपकातिप्रसङ्गवारणाय भास-

वत्त्वेन स्वरूपेण तस्य तापजनकत्वादिति भावः । अथ तु इन्दुपेत्युदाहन । जगिति
आदी । धातपादिकृतसतापशामकभेषत्वेन तस्योपस्थितेति भावः । दोषाश्चेति ।
त्रिभेदादय इत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिणामप्रकरणम् ॥

सशय लक्षयनि—अथेति । धी रमणीयेति । तादृशधीवृत्तिसशयत्वप्रकारकज्ञान-
विषया सालङ्कार इत्यर्थः । सादृश्यमूलेत्यस्य व्यावर्त्तमाह—अधीति । हन्तेति गेदे ।
बान्धवाना विश्वामित्रादीनाम् । निरपाय निष्प्रतिबन्धकम् । क्रियाविशेषणमेतद् ।
तदिति । तादृशजनेत्यर्थः । मात्रपदेनालङ्कारत्वव्यवच्छेदः । यद्यप्यधिरोप्येति पद्ये
सशयस्य न सादृश्यमूलत्वमिति यथाभूतेनैव वारणं समनति, तथाप्यन्यत्राप्यदोषावाह—
सादृश्येति । तथावयंमाह—तेनेति । तथाप्यधिरुप्येति पद्ये
यथाभूतेऽतिप्रसङ्गमाह—धाकारेति । अपि प्रागुक्तसमुच्चायकः । तेनेत्यस्यार्थमाह—
तस्येति । उपमाविकल्पस्येत्यर्थः । मालारूपकेति । ‘पर्मस्यात्मा भागधेय क्षमाया
सार छेदे’ इत्यादामित्यर्थः । ननु कोट्यो समबलत्वविशेषणमेव कथमुप्रेक्षाव्यावृत्तिः,

मानविरोधकेति । उल्लेखाव्यावृत्तये समबलेति समानभासरुसामग्रीत्वार्थ-
कम् । एतद्विशेषणद्वयप्राप्तस्यैवानेकत्वस्य स्फुटत्वार्थं नानेति । स्याणुर्वा
पुरुषो वेति लौकिकसशयनिवृत्तये रमणीयेति । चमत्कारिणीत्यर्थः ।
एतच्च विशेषण सामान्यालंकारलक्षणप्राप्तमेव । एवमुपस्कारकत्वमपि
बोध्यम् । एतद्विशेषणद्वयस्य सादृश्यमूलत्वस्य चाभावे सशयमात्रमेव । यद्वा
'सादृश्यहेतुकानिश्चयसभावानान्यतरभिन्ना धी रमणीया सशयालकृति' ।

सा च शुद्धा निश्चयगर्भा निश्चयान्ता चेति त्रिविधा ।

आद्या यथा—

'मरुतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेष वा तमाल ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादपिनिकरैरिति सशय. प्रपेदे ॥'

द्वितीया यथा—

'तरणितनया किं स्यादेया न तोयमयी हि सा

मरुतमणिज्योत्सा वा स्यान्न सा मधुरा कुत. ।

इति रघुपते. कायच्छायाविलोकनकौतुकै-

र्वनवसतिभि कै. कैरादौ न सददिदिहे जनै. ॥'

तत्रापि तयोर्लुप्तबलस्य सत्त्वादत् आह—समानेति । तत्र तु विधेयाशे भासरुसाम-
ग्री उच्यतेति भावः । नन्वेव नानेतिमात्रं व्यर्थमत आह—एतदेति । भासरुसामेति सम-
बलेत्येतदित्यर्थः । अनेकेति । अनेकधर्मकस्य सशयस्येत्यर्थः । एतदिति । रमणीय-
लोपस्कारकत्वद्वयेत्यर्थः । ननु सशये विरोधो न भासते । मानाभावाद । किं त्वविरो-
धित्वज्ञानाभावपिशिष्टनानाकोटिकज्ञानमेव सशय इति कथमुक्तलक्षणमत आह—
यद्वेति । अन्यतरत्रोभयभेदसत्त्वात्तथोक्तौ तत्रातिप्रमङ्गापत्तेराह—अन्यतरेति । तथा
च सभावनाभिन्नत्वे सति निश्चयभिन्नत्वमित्यर्थलाभान्न रूपकोपेक्षादावतिप्रसङ्ग इति
भावः । तत्रालिङ्गैत्र वेति वाक्याद्विरोधमानवादिभतेऽलित्ववानयमलित्वविरुद्धनेत्रत्ववा-
निति विशिष्टवैशिष्ट्यधन्यायेन, एकत्र द्वयमिति न्यायेन वा बोधः । अलिङ्गवदस्य च
वाच्यरदननभिव्याहारे उभयत्रान्वयः । व्युत्पत्तिवैधिव्यात् । केचित्तु वाच्यद्वयव-
त्तादलित्वविरुद्धनेत्रत्ववानयं नेत्रत्वविरुद्धालित्ववानिति बोधमाहुः । तदभानवादे तु
अलिङ्गवानयं नेत्रत्ववानिति बोधः । समुच्चये त्वेतन्नतेऽविरोधमानमङ्गीकार्यमिति दिक् ।
मरुततेति । व्याख्यातं प्राक् । इति पूर्वार्थोक्तः । प्रपेदे प्राप्तः । तरणीति । कालि-
न्दीत्यर्थः । सा तन्वयोन्मा । इयं तु मधुरेति भावः । वसतिर्वानि । अत्र निश्चयस्य

तृतीया यथा—

‘चपला जलदाच्युता लता वा तरुमुख्यादिति सशये निमग्नः ।

गुरुनिःश्वसितैः कपिर्मनीषी निरणैपीदथ ता वियोगिनीति ॥’

एषु सशयेषु मञ्जूषादिगतकटककादिष्विवालंकारव्यपदेशः । एवं च—

‘तं दृष्टवान्प्रथममद्भुतधैर्यवीर्य-

गाम्भीर्यमक्षणविमुक्तनमीपजानिन् ।

वीक्ष्याथ दीनमवलाविरहव्यथार्थं

रामो न वायमिति मशयमाप लोढ ॥’

इत्यत्रापि सत्यपि चमत्कारे सादृश्यमूलत्वाभावात् सशयस्वालंकारत्वम् । एवमारोपमूलोऽयं सदेहालंकारः । अध्यवसानमूलोऽपि दृश्यते ।

यथा—

‘सिन्दूरैः परिपूरितं किमथवा लाक्षारसैः क्षालितं

लिप्तं वा किमु कुङ्कुमद्रवभैरैरेतन्महीमण्डलम् ।

सदेह जनयन्मृणामिति परित्रातत्रिलोकस्त्वपां

प्रातः प्रातरुपातनोतु भवता भव्यानि भासानिधेः ॥’

अयं च सशयः सवितृविषयककविरतिपरिपोषकतया कामिनीन्तरगत-
कङ्कणादिरिव मुख्यतयालंकारव्यपदेश्यः । अत्र च विवक्षितविवेचने
क्रियमाणे किरणत्राते सिन्दूरत्वादिकोटिकः सशयः पर्यवस्यति । स च
न सारोपः । विषयविषयिणोस्तदनुकूलविभक्तेरभावात् । अतः सिन्दूरत्वा-

विना मध्ये प्रतिपादनात्तद्वर्तमानम् । अत एव तृतीयाद्भेदः । कपिर्हन्तान् । वियोगि-
गिनीति । श्रीरामचन्द्रयुक्ता सीतेत्यर्थः । नन्वेतदाहरणेषु सशयस्यैव प्राधान्येनान्धान-
नपस्वारक्तत्वात्कथमलंकारत्वमत आह—एष्यति । तथा च तद्वत्तद्योग्यतामात्रेण गौ-
पस्त्यवहार इति भावः । एव च उक्तरीत्या सशयलक्षणपर्यवसाने च । तं श्रीरामम् ।
प्रथमं सयोगदशायाम् । अदृतेति बहुव्रीहिः । अक्षणेति । न क्षणं विमुक्ता चर्नाप-
प्रदेशाज्ज्ञाना सीता दनेत्यर्थः । अथ रावणवृत्तसीतापहारोत्तरम् । अस्य सशयस्य
विप्रलम्भरोषवत्त्वादाह—सत्यपीति । त्रिविधस्यास्य द्वैविध्यमाह—एयमिति ।
द्वयोऽपादानादिति भावः । भासानिधेः सूर्यस्य । पूर्वतो भेदान्तरमाह—अयं चेति ।
नन्वत्र महीमण्डलस्योपादानात्सारोपत्वमेवात आह—अत्र चेति । वियेति । तात्-
पर्यार्थेत्यर्थः । नन्वेवमपि किरणत्रातस्योपादानात्सारोपत्वमेवात आह—विषयेति ।
तदिति । आरोपेत्यर्थः । तथा च गुणत्वेनानुपादानमिति भावः । उपसहरति—अतः

दिना सशयधर्मी किरणत्रातोऽध्यवसीयत इति । अत्र विचार्यते—सिन्दूरैः परिपूरितं किमथवेति यद्येतावत्सिन्दूरादिकरणकपरिपूरितत्वादिकोटिको जगन्मण्डलधर्मिक सशयः शब्दात्प्रतीयते तस्मिंश्च सशये किमिदं सिन्दूरजो वा स्यात्, आहोखिलाक्षारसः, उताहो कुङ्कुमद्रव इति सूर्यकिरणधर्मिकं सशयान्तरमानुगुण्यमाधत्ते । यथा पुरोवर्तिनि तुरगे स्वाणुर्वा पुरुषो वेति सशयो भूतलमिदं स्वाणुमत्पुरुषवद्वेति सशये । एवं च सूर्यकिरणधर्मिक सशयो गुणीभूतो व्यञ्जनागम्यत्वाद्विषयविषयिणोरारोपानुकूलविभक्तिरुता नापेक्षते । अपेक्षते च साक्षाच्छब्दवेद्यतायामिति कुत्राध्यवसानमूलता सशयस्य । एतेनाध्यवसानमूलता सशयस्य निरूपयतो विमर्शिनीकारस्योक्तिरपास्ता ।

अप्पदीक्षितास्तु—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरमृच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ।

शृङ्गारैकरस स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजड कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनि ॥’

इत्यत्र चन्द्रादीनां सदेहधर्मिणामेवानेकत्वम् । प्रकारस्तु वर्णनीयवनितावष्ट्वमेकमेवेत्यनेककोटिकत्वाभावाद्बिरोधेन परस्परप्रतिक्षेपकतया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वरूपस्य सशयलक्षणस्याव्याप्तिमाहुः । तत्र । अत्र हि अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरमृत्यु किं नु चन्द्रः, किं नु मदनः, किं वा नु वसन्त इति सशयः प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्रत्वादिनानाकोटिक एवेति कुत्राव्याप्तिः । न चात्र चन्द्रादिधर्मिक संशयो युक्तो वक्तुम् । एव च प्रजापते प्रथमोद्देशो न स्यात् । यदपि, ‘साम्यादप्रकृ-

इति । तावदादौ । इदं किरणजातम् । अनपेक्षत्वे हेतुमाह—अपेक्षतेति । तर्हि कुत्र तदपेक्षा तत्राह—अपेक्षते चेति । एव च रूपकमूल एवावमित्यध्यवसानमूल सशयः रूपुपायमात्र इति भावः । तदाह—कुत्रेति । अस्या इति । मालतीमाधवे मालतीवपनमिदम् । मासो वसन्तः । वनितावष्ट्वं प्रजापतिशब्दबोधम् । अभावादित्यव्याप्तौ हेतुः । सशयलक्षणमाह—विरोधेनेति । हि यत्र । अस्या मालती । तदुपपादनं सप्यति—न चात्रेति । एव चेति । चो ह्यर्थे । यत एव सतीत्यर्थः । विषयस्य पाथा-

तार्थस्य वा घोरनवधारणा' इति प्राचां लक्षणं महता प्रबन्धेन तद्दृषितवन्त, तदपि न । मान्यनिमित्तनिश्चयसंभावनान्तरमिहा वा धीरिति तदर्थकरणे दोषामावात् । निश्चयत्वं तु सशयाघटितमेव निर्वचनीयम् । उक्तेषूदाहरणेषु सोऽयं सशयालंकारः स्वशब्दवेद्यत्वाद्वाच्यः ।
लक्ष्यो यथा—

'साम्राज्यलक्ष्मीरियमृष्यकेतो सौन्दर्यसृष्टेरधिदेवता वा ।

रामस्य रामानवलोक्य लोकैरिति स दोला न्रुहे तदानीम् ॥'

अत्र पर्यायिणोभयकोट्यालम्बनतया दोलासादृश्यात्संशयोऽत्र दोलाशब्देन लक्ष्यते ।

व्यङ्ग्योऽयं यथा—

'तीरे तरण्या वदन सहास नीरे सरोजं च मिलद्विभ्रसम् ।

आलोक्य घादत्युभयत्र मुग्धा नरन्दुग्धालिङ्गिधोरनाला ॥'

अत्र कमलधर्मिकोऽभेदेन समर्पणं पुरोवर्तिव्यक्तिद्वयप्रकारकं कमलमिदमिदं वेति त्रमरगतः संशयो व्यङ्ग्यः । न च कमलाभेदबुद्धेर्भ्रमरप्रवृत्त्युपायतयापेक्षणादिदंपदार्थाभेदबुद्धिनिर्धारिकेति वाच्यम् । एकपदार्थधर्मिकापरपदार्थाभेदबुद्धेरपरपदार्थधर्मिकैकपदार्थाभेदबोधप्रयोजकत्वेन कमलाभेदबोधनाम्नाज्यात् । कमलत्वमेतदृति तदृति वेति संशयात् । सोऽयं सशयध्वनिः ।

'आज्ञा मुनेपोरत्रिलङ्घनीया किं वा तदीया नवचापयष्टिः ।

वनस्त्रिता किं वनदेवता वा शकुन्तला वा मुनिकन्यजेयम् ॥'

रामिति नियमादिति भावः । त एव अपदोक्षिता एव । वनधारणेत्यस्य तावदर्थं नाह—निश्चयेति । नन्वेवमन्योन्माप्रदापत्तिरत आह—निश्चयत्वं त्विति । ऋष्यक्रेतोऽश्वत्थः । ऋष्यः वृक्षः । ररुहे आरुढा । आलम्बनतया एतद्रूपधर्मेण । तीरे इति । व्याख्यातं प्राह । मिलद्विति । ममिदमिलित्यर्थः । इदंपदार्थेति । इदंत्वेनेदंपदार्थेत्यर्थः । तथा चेतदिति वा कमलमित्यौचित्येनानेककोटिकन्दानावाश्रयं सशय इति भावः । ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तया कल्प्यम्, सा चान्यथा निद्वेत्ताह—एकेति । कमलत्वमिति । अपरेति । इदंपदार्थः । पर्यवर्तितमाह—कमलत्वमिति । पर्यवर्तितमाह—रामान्तरं ररुहेति—आश्रेति । मुनेऽनुमंदनः । मुनिऽपुनः । तदीया नदगंवा । इव

यद्यप्यत्रापि वाचकशब्दाभावाद्वाङ्मय एव भवितुमर्हति सशयः, तथापि विषयनिरूपणेन स्फुटभावोदितत्वान्न ध्वनिव्यपदेशस्य हेतुः । अपि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदव्यपदेशस्य । अनुगामी चात्र प्रतिप्रकारं पृथगेव निर्दिष्टः ।

यत्तु चित्रमीमांसायाः सशयध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे अप्पदीक्षिता.—

“काचित्काञ्चनगौरार्हा वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदः सशयापन्नो वक्ष स्थलमवैक्षत ॥”

अत्र सशयस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलकारत्वात्तदलं-कारताप्रयोजकस्य वक्ष स्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य पुरस्तिष्ठती-त्येव सशयाकारस्य वक्ष.स्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्सदेहालकारध्व-निरत्रेति ।

यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुष ।

वीक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थं लज्जाशब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभावानुभावाभ्या रसानुगुणाभिव्यक्तिरूपो ध्वनिः ” इत्याहुः, तदेतद्धनितत्त्वविज्ञैरुपहसनीयमेव ।

तथाहि सशयाविष्ट इत्यत्र सशयपदेनैकसिन्धुद्वयार्थं विरुद्धनानाप-दार्थसम्बन्धावगाहि ज्ञान साक्षादेव निवेद्यते । तत्र कोऽसौ विरुद्धो नानार्थ इति विशेषाकाङ्क्षाया वक्ष स्थलावेक्षणेन वक्ष स्थलस्यैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठतीत्यादिरर्थो व्यञ्जनाव्यापारेण बोध्यमानः शक्यता सशयश-ब्दनिवेदितज्ञानविशेषणीभूतेन सामान्यार्थेन साकमभेदेन पर्यवस्यति ।

सीता । विषयेति । आशादीत्यर्थं । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यरूपो यः प्रभेदस्तद्व्यव्यपदेश-स्येत्यर्थः । प्रतिप्रकार प्रतिसदेहम् । तत्र आशासदेहेऽबिलङ्घनीयत्वं वनदेवतासदेहे वन-स्थितत्वं च पृथगुपात्तमिति भावः । काञ्चिदिति । इदं च पद्यमप्यदीक्षितमूलपुरुषवक्ष-स्थलाचार्यकृतवरदराजवसन्तोत्सवस्थम् । वरदः काञ्चीदेवता विष्णुः । तदिति । सश-येत्यर्थः । तत्र सामान्यज्ञाने । अवक्षणेनेति । व्यञ्जनार्थवृत्तिरपीति भावः । सशय-

एवं च सशयनात्रत्य शक्त्या बोधनाद्वक्ष्यत्यलस्यितैवेत्यादि विपन्न-
भागत्यापि विरुद्धनानार्थत्वेन सामान्याकारेणावलीढतया तत्रैव क्वरी-
करणाद्वाच्यार्थसशयपर्यवमायकत्वाच्च न कस्यापि ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वं
युक्तम् । सर्वथा वाच्यवृत्त्यनुचितत्वैव तथात्वमिति ध्वनिनार्गप्रवर्तकैः
सिद्धान्तितत्वात् ।

तथा च द्वितीयोद्घोते—

‘शब्दार्थशक्त्याक्षिसोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थं कविना पुनः ।

यत्राविष्कियते श्लोक्या सान्यैवालंकृतिध्वने ॥’

इति सूत्रयित्वा

“सकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र सकेतकालमनसं ज्ञात्वा लीलापद्मं निमीलितमिति वदता कवि-
ना लीलापद्मनिमीलनस्य प्रदोषाभिव्यङ्गकत्वं श्लोक्यैव निवेदितमिति
ध्वनिनार्गाद्यमपर एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः ।

यथा वा—

‘अम्वा शेतेऽत्र वृद्धा परिणतवयमानमणीरत्र तातो

नि शेषागारकर्मभ्रमशिथिलतनु कुम्भदासी तयात्र ।

अग्निन्पापाहनेका कृतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा

पान्थायेत्थं तरुण्या कथितमवमरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥’

मात्रस्य सर्वस्य सशयस्य । अर्थत्वेन सामेति । एतद्रूपानामान्याकारेणैतदर्थं ।
अवलीढेति । बोध्यतयेत्यर्थं । तथैव शक्यैव । कचलीति । बोधनादित्यर्थं । नन्वेव-
नपि विशेषरूपेण व्यङ्ग्यत्वमेवात् आह—वाच्यार्थेति । विशेषसशयस्येत्यादि । तदाह—
कस्यापीति । विशेषस्यापीत्यर्थं । सर्वथा केनापि प्रकारेण । तथाच ध्वनिव्यङ्ग्यम् । संके-
तेति । को वाक्यो रचितकालस्य सकेतमित्यत्र दत्तविनमित्यर्थं हसदिति किराविशेष-
णम् । इति यद्वेति । क्वान्तवाक्यनिर्देशं वदतेत्यर्थं । अन्यथा क्वान्तवाक्येनैवापि-
सदमित्यङ्गत्वे त्रिंशे क्वान्तवाक्यानर्थक्य स्पष्टमेव । तदाह—श्लोक्यैवेति । क्वान्त-
वाक्येनेत्यर्थं । अत्र उद्घोषेणनिर्देशे । एवमप्येति । कुम्भेति पान्दसदोषनमिति क-
थितम् । तत्रान्निष्ठा दासीत्यन्व । जलापाहरणार्थं दासी, न श्रोतादासीति तु तत्त्वम् ।
विदोषा सपात्वम् । कृतिपयैत्यनेन हृत्तनामनामाव- सूचितः । अवसरे समये उद्घोषार्थ-

अत्र निःशङ्कं रन्तुमायाहीत्यर्थश्चरणत्रयव्यङ्ग्योऽप्यवसरव्याहृतेर्व्या-
जत्व ब्रुवता कविना स्फुटं खोक्त्या निवेदित इत्ययमपि न ध्वनेर्मार्गः”
इत्याहुरानन्दवर्धनाचार्या ।

तृतीयोद्द्योते च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे ‘व्यङ्ग्यस्यार्थस्य यदि मना-
गप्युक्त्या प्रकाशनं तदा गुणीभाव एव शोभते । तस्माद्यत्रोक्तिं विना
व्यङ्ग्योऽर्थस्तात्पर्येण प्रतीयते तत्र तस्य प्राधान्याद्धनित्वम्’ इति तद्यु-
क्तिविवेचनेऽभिनवगुप्तपादाचार्याः ।

एवं चैवंविधेषु विषयेषु व्यञ्जकत्वस्य व्यङ्ग्यस्य वा मनागुक्तिसस-
र्शमात्रेण ध्वनित्व निराकुर्वाणा. ‘काचित्काञ्चनगौराङ्गी—’ इति पद्ये शब्दा-
भिहितव्यङ्ग्ये ध्वनित्वं कथमिव स्वीकुर्वीरन् । एतेन ‘दर्पणे च परिभो-
गदर्शिनी’ इति प्रागुक्तपद्ये लज्जाध्वनित्वं यद्दीक्षितैरभ्यधीयत तदप्यपा-
स्तमिति दिक् ।

अस्मिंश्च सशये नानाकोटिषु कचिदेक एव समानो धर्मः । कचित्पृ-
थक् । सोऽपि कचिदनुगामी, कचिद्द्विभ्रप्रतिविम्बभावमापन्नः, कचि-
दनिर्दिष्ट, कचिन्निर्दिष्ट. । तत्र ‘मरकतमणिमेदिनीधरो वा’ इति
प्रागुदाहृतपद्ये श्यामाभिरामत्वं धर्मिणो रामस्य कोट्योश्च तमालमरकतभू-
धरयोरेक एवानुगामी धर्म. प्रतीयमानत्वादनिर्दिष्टः ।

स एव निर्दिष्टो यथा—

‘नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।

सरोजं चन्द्रविम्बं वेत्यखिला समशेरत ॥’

अत्र नेत्राभिरामत्वरूपस्निग्धेक एवानुगामी धर्मो निर्दिष्ट. । पृथगनु-
गामी निर्दिष्टो यथा प्रागुदाहृते ‘आज्ञा सुमेधो.’ इत्यादौ ।

यथा वा—

‘सपश्यता तामतिमात्रतन्वी शोभाभिरामासितसर्वलोकाम् ।

सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येव जनाना हृदि सशयोऽभूत् ॥’

जपूर्वमिल्लयं । पूर्वोदाहरणाशयेनाह—व्यञ्जकेति । द्वितीयाशयेनाह—व्यङ्ग्येति ।
तत्र तेषां धर्माणां मध्ये श्यामेति । तद्विशिष्टाभिरामत्वमिल्लयं । सएव अनुगाम्येव ।
नेत्रेति । तयोरभिराममिल्लयं । समेति । सशय इतवन्त । एवमप्येऽपि । पृथगिति ।

अत्रातिमात्रतनुत्वं सौदामिन्या, शोभाभिरानासितसर्वलोकात्वं च
सितयामिन्या सह कान्तायाः पृथगनुगामी समानो घनः । अत्रैव पूर्वार्ध-
गतविशेषणद्वयत्यागे स एवानिर्दिष्ट । विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नो यद्वा
'तीरे तरुण्या वदनं सहास—' इत्यादौ प्रागुक्ते ।

यथा वा—

'सपल्लवा किं नु विभाति बह्वरी सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।

समुल्लसत्पाणिपदा स्तिताननामितीक्षमाणै समलम्भि संशयः ॥'

अत्र पल्लवफुल्लपद्मे पाष्याननयो प्रतिविम्बकोट्यो. पृथङ् निर्दिष्टे ।

'इदमुदधेरुदर वा नयनं वात्रेरुतेश्वरस्य मनः ।

दशरथगृहे तदानीमेवं संशरते स्त कवयोऽपि ॥'

अत्र तदानीमिति प्रकरणसाहाय्यवशाद्दशरथगृहेण धर्मिणाक्षितस्त
तत्कालजातस्य भगवतो रामस्य जलध्युदरादिसशयकोटित्रयाक्षितः
साधारणश्चन्द्रः प्रतिविम्बः । इमौ च विम्बप्रतिविम्बावनिर्दिष्टावपि प्रती-
यमानौ सादृश्यं प्रयोजयत । एतेन 'अनुगाम्येव घर्मो लुप्त समवति,
न तु विम्बितः' इति वदन्तः परास्ता । इति दिक् ।

अयं च कचिदनाहार्य, कचिदाहार्य । यत्र हि कविना परनिष्ठः
सशयो निवध्यते प्रायश्चलत्रानाहार्यः । यथा 'तीरे तरुण्याः', 'मरकत-
मणिभेदिनीधरो वा' इत्यादिषु प्रागुदाहृतेषु पद्येषु । तत्र अमरादीनां
संशयानानां ग्राह्यनिश्चयाभावात् । यत्र च स्वगत एव तत्राहार्यः ।

उपपादितमेदं प्राह । सौदामिन्येति । सहकान्तेलत्रान्वेति । बह्वरी एता । पाणि-
पदां स्तितेति । पादप्रतिविम्बानिर्देशान्मूनत्तात्र । अत एव पाष्याननयोः प्रतिविम्बोक्त
सगच्छते । वस्तुतस्तु फुल्लपद्मं पानिवन्पादयोः प्रतिविम्ब इति न शय । व्याहृतां
तूपल्लवपद्मेन योज्यमेति बोध्यम् । कोट्यो बह्वरीपद्मिनी । विम्बप्रतिविम्बभावमाप-
न्नस्य निर्दिष्टम्योदाहरणं दत्त्वानिर्दिष्टस्य तदाह—एवमिति । चन्द्रस्य त्रिषोऽपि, स-
मुद्रादत्रिनेत्रान्परमेश्वरमनस्येति भावः । तदानीं रामोऽपि तिस्रस्ये । तदानीमिति ।
मेति । प्रतिपाद्यप्रकरणेत्यर्थः । इमौ रामचन्द्रौ । अयं च सशयः । परनिष्ठ
इति । सभिन्ननिष्ठ इत्यर्थः । कचिपमिषारादाह—प्रायश्चल इति । अनाहार्यं तनुपपा-
दयति—तत्रेति । 'सशयानाना' इति पाठः । अनुरादिविशेषणमेतत् । एतेन परनिष्ठ-व-

यथा—

‘अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिद्विभासते ।

अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखे वेद मृगीदृशः ॥’

अत्र वक्तुः कवेस्तत्त्वज्ञतया सशयावाहार्यावेव ।

परम्परितोऽपि चायं सम्भवति—

‘विद्वद्दैन्यतमस्त्रिमूर्तिरथवा वैरीन्द्रवंशाटवी-

दावामि किमहो महोज्ज्वलयश शीताशुद्धान्नुधि ।

किं वानङ्गमुजगदष्टवनिताजीवातुरेव नृणा

केषामेष नराधिपो न जनयत्यल्पेतरा कल्पना ॥’

अत्राप्याहार्यः ।

कचित्परनिष्ठोऽपि कविना निवध्यमान आहार्यो भवति ।

यथा—

‘गगनाद्गलितो गभस्तिमानुत वायं शिशिरो विभावसु ।

मुनिरेवमरुन्धतीपति सकलज्ञः समशेत राघवे ॥’

अत्र मुनेर्वसिष्ठस्य सर्वज्ञत्वेनोपात्तस्य सशय आहार्य एव । यद्यप्यत्र ‘मुनीनां च मतिभ्रमः’ इत्युक्त्या तस्यानाहार्य एव सशयो वक्तुं शक्यं, तथापि कोटितावच्छेदकयोः शिशिरत्वगगनगलितत्वयोरभिःसूर्यरूपकोटिद्वये आहार्यबोधस्यैवावश्यवाच्यतया पुरोवर्तिन्यभेदेन कोटिद्वयभेदादपि तस्यैव न्याय्यत्वात् । इह च कोट्योर्धर्मिसादृश्यदाह्यायोप्यत्व-

व्यवच्छेदः । यत्र मुखरूपवस्तुनि । इदमेवाप्ये इदपदार्यं । इत्यासत्तिन्यायेनाह—कवे-
रिति । परम्परितोऽपीति । अत्रारोपन्मागोपमात्रत्वेन परम्परितत्वम्, न तु सशयस्य
सशयोपादेयत्वेन । दैन्यादीनां तमस्त्रादिसदेहाविषयत्वादिति बोध्यम् । त्रिमूर्तिं ऋग्य-
जु सामात्मकं सविता । वैरीन्द्रेति । वैरीन्द्रेणा एव वंशारम्भमित्यर्थः । जीवातुर्जावनौ-
पधम् । अल्पेतरा बहवः । कल्पना सशया । स्वगत एवेत्यवधारणमयुक्तमित्याह—
कचित्परनिष्ठोऽपीति । यद्यपि विद्वद्दैन्येत्युदाहृतोऽपि परनिष्ठो भवति तथापि केषा-
मिति सामान्येन निर्देशात्परनिष्ठोऽपि भवतांस्तत्र उदारहणान्तरमाह—गगनादिति ।
विभावसुरिति । मुनिर्वसिष्ठः । समशेत सशयं कृतवान् । अत्र गगनादिपद्ये । चोऽन्य-
समुच्चार्यकः । तस्य वसिष्ठस्य । पुरोवर्तिनि धीरुमे । वर्तिन्यभेदेनेति चिन्त्यम् । तस्यैव

गगनगतत्वरूपवैधर्म्यनिरासकनविचनाननपि गगनगलितत्वं सिद्धितं
चारोप्यते वज्रा । एवमादयोऽप्येऽपि प्रक्षाराः सुधीनिः स्तनमुत्तेनाः ।

इति रसशाधरे सप्तदशप्रकरणम् ।

अथ भ्रान्तिनान्

मदृशे धर्मिणि तादान्म्येन धर्म्यन्तरप्रकारकोज्जाहार्यो निश्चयः
सादृश्यप्रयोज्यधर्मत्कारी प्रकृते भ्रान्तिः । सा च पशुपत्त्यादिगता
यस्मिन्वावसंदर्भेऽनूद्यते स भ्रान्तिमान् ॥

अत्र च भ्रान्तिमात्रमलंकारः । भ्रान्तिनानलंकार इति व्यवहृगन्तौ-
पचारिकः । तथा चाहुः—

‘प्रमात्रन्तरधीर्भ्रान्तिरूपा यस्मिन्ननूद्यते ।

स भ्रान्तिनानिति स्यातोऽलंकारे त्वौपचारिकः ॥’ इति ।

लक्षणे नीलितज्ञानान्यतद्रूपवारणाय धर्मिग्रहणद्वयम् । रूपक्रवि-
त्तिवारणानाहार्य इति धर्मिभिरगत इति वा । सद्यपवारणाय नि-
श्चय इति । इदं रजतमिति रत्नविशेष्यकबोधवारणाय चन्तकारीति ।
कविप्रतिमानिर्वर्तित इत्यर्थः । रत्ने रजतमिति बुद्धेर्लौकिकतया न कवि-
प्रतिमानिर्वर्तितत्वं ।

‘अकरगहृदय म्रियतन मुञ्चामि त्वामितः परं नाहन् ।

इत्यालपति करान्बुवननागायालीवनस्य विक्रला सा ॥’

इत्यत्र नायिकासदृशहरस्तोऽौ व्यज्यमानम्योन्मादस्य वारणाय सा-
दृश्यप्रयोज्य इति । न चात्रोन्मादन्य प्राधान्यात्प्रकृत्यालंकारसाधारणे-
नोपलंकारकत्वविशेषणेनैव वारणमिति वाच्यम् । तस्यापि पारिन्तिका-

वाहार्यबोधस्यैव । सप्तदश इति व्यवहारस्तीवचारिकः । भ्रान्तिनानितिद्वम् ॥ इति
रसशाधरननेप्रकाशे सप्तदशप्रकरणम् ॥

अथ भ्रान्तिनान्तं लक्षयति—अथेति । अन्यत्र नैवनेत्याह—प्रकृत इति ।
वादिना ननुप्यग्रहणम् । प्रतिदादिशेषानादायाह—अत्रेति । औपचारिक इति ।
भ्रान्तिमिदंलंकारकस्य तद्वत्सारोनाह । भ्रान्तिवदूतोरेभेशोरादेति नवः । सप्तदश
इति व्यवहारोऽप्येवनेवति प्रागुक्तम् । प्रमेति । कनिमिनेत्यर्थः । अलंकारे अलंकरण
मप्ये । आपनेद्वबनान्द्रानुसोधेनाह—करीति । ननु तत्रापि चन्तकारोऽप्ये-
वाह—करीति । तर्था नायकं प्रतीतिं शब्दः । उन्मादस्येति । ‘द्विष्टम्-

विप्रलम्भोपस्कारकत्वात् । यद्वा सदेशहरात्सदेशं श्रुतवतो नायकस्य स्वमित्रं प्रतिपद्येद वाक्यं 'अकरुणहृदय—' इत्यादि तदास्मिन्नेव पद्ये सेति पदव्यङ्ग्याया. स्मृतेरुपस्कारके उन्मादे तथाप्यतिप्रसङ्गापत्तेः सादृश्य-प्रयोज्यत्वमावश्यकम् । लक्षणे चात्रैकत्व विवक्षितम् । अन्यथा वक्ष्यमाणानेकग्रहीतृकानेकप्रकारकैकविशेष्यकभ्रान्तिसमुदायात्मन्युल्लेखेऽतिप्रस-ङ्गापत्तेः । अत एवैकवचनमपि सार्थकम् ।

उदाहरणम्—

'कनकद्रवक्रान्तिक्रान्तया मिलितं राममुदीक्ष्य क्रान्तया ।
चपलायुतवारिदभ्रामान्नृते चातकपोतकैर्वने ॥'

अत्र चातकगतहर्षोपस्कारकतया तद्गता भ्रान्तिरलङ्कारः । अत्रैव यदि 'परिफुल्लपत्रपल्लवैर्मुमुदे चातकपोतकैर्वने' इत्युत्तरार्धं निर्मायते तदायमेव भ्रान्तिध्वनिः ।

यच्चाप्यदीक्षितैर्लक्षणमुक्तम्—

'कविसमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥' इति ।

'तत्र कविसमतसादृश्यप्रयोज्ये विषये आरोप्यमाणानुभवो यत्र वा-क्सदर्भे स भ्रान्तिमान्' इति भ्रान्तिमतो लक्षणं विधाय रूपकव्यावृत्त्यर्थं पिहितात्मनीत्युच्यते । न चैतद्युक्तम् । नाहि रूपवाक्ये आरोप्यमाण-स्यानुभवो वर्ण्यते, किं तु तस्माज्जायते । न चात्रानुभवान्त भ्रान्तेर्लक्षण-मग्रिमं च भ्रान्तिमतः । तत्र भ्रान्तिलक्षणे रूपकेऽतिव्याप्तेर्वारणाय वि-षये पिहितात्मनीति विशेषणमिति वाच्यम् । अनुभवत्वघटितस्य भ्रान्तिलक्षणस्यानुभूयमानाभेदात्मके रूपके कथमप्यप्रवृत्तेः । यदि च रूप-कपदं रूपकबुद्धिपरमिति ग्रन्थसामञ्जस्यं विधीयते, तदापि विषयताव-

महापदादिजन्मा अन्यस्मिन्नन्यावभास उन्माद' इति मतेनेदम् । नन्वत्र विप्रलम्भ-जन्यत्वेनोन्मादस्य कथं तदुपस्कारकत्वमत आह—यद्वेति । अत एव निधय इत्यत्रैक-त्वविवक्षणादेव । उच्यते इति । अथ भाव—तद्विशेषणेनारोप्यमाणानुभवस्य त्वार-त्तिकस्य कविप्रतिमया कल्पन विवक्षितम् । तस्यैव विषयविधानसामर्थ्यादिति । अग्रिमं चेति । यत्रेत्यायुक्तमित्यर्थं । तत्रेति । तद्वाक्यजानुभवस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।

च्छेदकानवगाहिनि 'मरकतमणिमेदिनीधरो वा तल्लतरत्नहरेष वा त-
माल.' इति सगयेऽतिप्रसङ्गात्, कमलमिति चञ्चरीकाश्चन्द्र इति चञ्चो-
राम्बन्मुखमनुषावन्ति' इति भ्रान्तिसमुदायात्मन्युल्लेखेऽतिव्याप्तेश्च । अत्र
भ्रान्त्या सकीर्णं उल्लेख इति चेत्, नखेतावतोल्लेखांशान्तिव्याप्तिर्न दोषः ।
नहि दुग्धभागजलनागानां व्याभिध्रतान्तीति दुग्धलक्षणं जलाशातिव्या-
प्तिकं कर्तुं युक्तम् । यच्चापि भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तावुदाहृतम्—

'शिञ्जनैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बित चञ्चरीकै-

स्तत्रासोहासलीला किमलयमनसा पाणय कीरदद्याः ।

तल्लोपायालपन्त्य. पिकनिनदधिया ताटिता काकलोकै-

रित्यं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशा नाप्यरप्यं शरप्यम् ॥' इति ।

तत्र विचार्यते—स्तनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीमादृश्यं क्विसम-
यसिद्धम्, येन तन्मूला चञ्चरीकाणां भ्रान्तिरुपनिबध्येत । दोषान्तरमूला तु
सा नालंकार इत्यनुपदमेव निरूपितम् । अपि च धर्मिणि कलशरूपका-
नुवादेन मञ्जरीभ्रान्तिरूपनलंकारान्तरमुपनिबध्यमानमुद्वेजकमेव सहद-
यानाम् । नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृश्यमूलनलंकारान्तर
शोभते । यथा 'मुखकमलं तव चन्द्रवप्रीतीम्.' इति प्रागेव निवे-
दनात् । प्रत्युत कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यवतिरस्काराच्च । 'तत्रासो-
हासलीलाः किमलयमनसा पाणय कीरदद्याः' इत्यत्र विधेयाविमर्शा-

ननु नामसगयेऽतिप्रसङ्ग । विपन्नस्येति प्रतिपादनादत आह—कमलमिति । अत एव
वक्ष्यति भ्रान्ता सकीर्णं इति । अतिव्याप्तेश्चेति । उल्लेखत्वभ्रान्तिवयोश्च सकीर्ण-
त्वम् । बाधकामदात् । भूतलनूतनयोरेव । नरवैरागिप्रदेल्लोकेखन्य, कनक इवे-
त्यत्र भ्रान्तिलम्ब सावकासतादिति कश्चित् वनितेति वदन्त्येता लोका इति तदुदाह-
तापद्वितिसकीर्णोद्वेखे उपमेयतावच्छेदकनिर्देशसामानाधिकरन्पेनोपाप्यपद्वितिलक्षणाति-
व्याप्तिसदाप्यस्ति । एवं तत्तदलंकारसकीर्णं तत्तदलंकारलक्षणम् सा दुर्बारेति विन्द-
न्मिदमिलपरे । तावदादौः उपेति । वर्येतेत्यर्थं । ननु यथाकथञ्चिन्सादृश्यनप्यस्योत्तर
आह—अपिचेति । धर्मिणि स्तनरूपे । मुखकमलमिति रूपकम् । अम्युपेत्याह—
प्रत्युतेति । एवमाद्ये दोषमुक्त्वा द्वितीये दोषनाह—तत्रासोह्येति । अनरभवजन-
जातव्य इत्यर्थं । विधेयाविमर्शादिति । विधेयव्याख्यानान्तरत्वं । उद्वेजकौटिप्र-
मिष्टं सर्वमिति भावः । पाणी उद्वेज्य विशिष्टम् कीरकर्तृकदृष्टवत्त्व विधेयत्वे व्ये दोष

द्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् । कीरैर्दद्या इति तु भाव्यम् । जाता इत्यध्याहारेऽपि विवक्षितस्याविधेयत्वमविवक्षितस्य च विधेयत्वं प्रसज्येत । एवं 'तल्लोपायालपन्त्य पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै' इत्यत्र न तावत्पिकनिनदास्ताडनयोग्याः काकानाम्, येन तद्विया आलपन्त्यस्तैस्ताड्येरन् । नापि पिकनिनदभ्रम आलपन्तीषु समवति । समवन्वा न सादृश्यमूलः । पिकनिकरधियेति तु भाव्यम् । अथ तदालोपेषु पिकनिनदबुद्धेरपि तासु पिकबुद्धद्युत्पादनद्वारा समवत्येव ताडनोपयोग इति प्रयोज्यत्वार्थकतृतीयया पिकनिनदधीप्रयोज्यकाककर्तृकताडनकर्मत्वमालपन्तीना सुप्रतिपादमेवेति चेत्, नैवम् । तथाप्रतीतेरसिद्धेः । 'चोरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चोरबुद्धिहननयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः । एवं 'दन्तिबुद्ध्या हतः शूरैर्वराहो यनगोचर' इत्यत्रापि विशेष्यतया वराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहननहेतुभावावगमः । त्वदुक्तीत्या दन्तबुद्ध्येति कृते बोधकदर्थनैव । किं च पिकाना हि कूजितादिशब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंहदुन्दुभ्यादिशब्दप्रयोगयोग्यैः । तथा प्रथमद्वितीयचरणस्थयोः स्तनपाण्योर्यथारुथचिद्यवहितमपि जातान्वयमपि त्वदरिमृगदृशामिति पृथगन्तमन्वेतुं शक्नुयात्, न तु तृतीयचरणस्थे आलपन्त्य इत्यस्मिन्विशेषणे विशेष्यभावेनेति तासां ताटस्थमेव स्यात् । विभक्तिपरिगतावपि प्रक्रमभङ्गासम्बुलत्वाभ्यां स्थितमेवेति पद्यमव्युत्पन्ननिर्मितमेव । दीक्षितैस्तु भ्रान्त्यलंकाराशमात्रमादायोदाहृतमिति दिक् ।

यत्त्वलकारसर्वस्वकृता लक्षितम्, सादृश्याद्ब्रह्मन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्' इति, तत्र । प्रागुक्ते सशयालकारे वक्ष्यमाणायामुत्प्रेक्षया चातिप्रसङ्गात् । प्र-

इति चिन्त्यमिदम् । विधेति । दृष्टत्वस्येत्यर्थः । तृतीये तमाह—एवमिति । तल्लोपाय कीरदूरीकरणाय । तावदादौ । दोषमूलः सम्भवतीत्याह—संभवन्वेति । शब्दप्रयोगेति । शब्दे प्रयोगेत्यर्थः । आसत्त्याकाङ्क्षयोः स्वारसिकयोरभावादाह—यथारुथं चिदिति । जातान्वयेति । नाप्यरण्य शरण्यमिति सनिहितेनेति भावः । न त्विति । विभिन्नविभक्तित्वात्स्मिन्स्वभेदाभावाच्चेति भावः । ननु विभक्तिविपरिणामेनाभेदान्वयमुलमोऽन आह—विभक्तीति । प्रक्रमेति । नन्वेव दीक्षितैः कथमुदाहृतमत

तीतिपदन्य निश्चयपरत्वे रूपकविचावतिप्रसङ्गात् । विषयतादच्छेदकान-
वगाहित्वेन निश्चयो विशेषणीय इति चेत्, विशेष्यत्वान् । तयाम्यति-
योक्तिविचावतिप्रसक्तिरवारितैव । अनाहार्यत्वेन निश्चयविशेषणत्वे पुन-
स्तदुक्त एव पर्यवसिति । मनुवर्थासगतित्श्च । तत्र 'कनकद्रवक्रान्तिका-
न्तया' इत्यत्र सीतातडितोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । युतत्वमिलितत्वयोश्च
शुद्धसामान्यरूपता ।

‘रामं किम्बतरश्चामं विलोक्य वननण्डले ।

धाराधरधिया धीरं नृत्यन्ति स्त शिक्षावलाः ॥’

अत्र किम्बत्तद्विधानत्वर्योरनुगामित्वम् ।

इति रसाङ्गाधरे भ्रान्तिमन्त्रकरणम् ।

अधोद्वेषः—

एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं
तदुद्वेषः ॥

‘अधरं विन्वनाजाय मुखमञ्जं च तन्वि ते ।

कीराश्च चञ्चरीकाश्च विन्दन्ति परनां मुदन् ॥’

अत्र कीरचञ्चरीकाम्यानधरवदनयोर्विम्बत्वेन पद्मत्वेन च ग्रहणे भ्रा-
न्तिरूपेऽतिप्रसङ्गवारणायैकस्य वस्तुन इति । ‘धर्मस्वात्मा मागदेयं क्ष-
मायाः’ इत्यादि मालारूपके प्रसङ्गवारणायानेकैर्ग्रहीतृभिरित्यत्रिवक्षितव-
दुत्तरकं ग्रहणविशेषणम् ।

‘नृत्यत्तद्वाजिराजिप्रखरखुरपुटमोदतैर्धूलिजालै-

रा लोकालोकमूर्त्नाधरनतुलनिरालोकभावं प्रयाते ।

आह—धीक्षितैरिति । निश्चयपरत्वं इति । तथा च सरपत्तमवनाम्बुधोन्मये-
र्नातिप्रसङ्ग इति भावः । निर्ता तद्गतौ । अनाहार्यत्वेनेति । नन्देवनापि कथमति-
शयोक्त्यापतिव्याप्तिवारणाय । तन्माननाहापिभेदानन्वैव सर्वसमत्वान्नापुस्तत्त्वमिति
चेत्, चिन्त्यमेतत् । अनुविति । भ्रान्तिमानिति मनुवित्यर्थः । अत्र धर्मभेदानाह—
तत्रेति । उच्यतेदाहरणान् नप्य इत्यर्थः । धाराधरो नैष । शिक्षावला मरुगा ॥ इति
रसाङ्गाधरनमंत्रकाशे भ्रान्तिमन्त्रकरणम् ॥

उद्वेष उद्वेषति—अधोद्वेष इति । ग्रहणं इत्यन् । कीरा इत्या । च-
ञ्चरीका अन्तरा । नन्देवं इत्येवनाप्रिप्रनन्देवं स्यात्, द्वयोर्न स्यादत आह—अधि-
धक्षितेति । नृत्यदिति । राजनं प्रति कवेरिति । अनुद्वेषेति । आलोकालोकम् ।

विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोका-

कोकाः क्रन्दन्ति शोकानलविकलतया किं च नन्दन्त्युल्लासाः ॥'

अत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोल्लकैर्महीतृभिरे-
केनैव रजनीत्वरूपेण प्रकारेण ग्रहणमिति तत्रातिप्रसङ्गवारणायानेकप्रका-
रकमिति । ग्रहणमिति ग्रहणसमुदायो विवक्षितः । एकत्वं जातौ । अ-
नेकग्रहीतृकस्यैकस्य ग्रहणस्याप्रसिद्धेः । तेन द्वयोर्वहूना वा ग्रहणं नि-
मित्तवशादिति तु वस्तुकथनमात्रम् ।

उदाहरणम्—

'नैर्वरगतिप्रदेत्यथ सुरैः स्वकीयापगे-

त्युदारतरसिद्धिदेत्यखिलसिद्धसधैरपि ।

हरेस्तनुरिति श्रिता मुनिभिरस्तसङ्कैरियं

तनोतु मम शं तनोः सपदि शन्तनोरङ्गना ॥'

अत्र च लिप्सारुचिभ्या निमित्ताभ्यामस्त्यनेकग्रहीतृकवरगतिप्रदा-
त्वाद्यनेकप्रकारकग्रहणसमुदायो गङ्गाविषयकरतिभावोपस्कारकः । शुद्ध
। एवात्रायमुल्लेखालंकारः । रूपकाद्यभिध्रणात् ।

लोकालोकस्य किञ्चिदशो प्रकारा किञ्चिदशोऽप्रकाशः । धूत्याक्रान्तत्वे तु सर्वाशेनाप्रका-
शः व गत इत्यर्थः । नन्वेव बहुवचनौचित्येन कथमेकत्वमत आह—एकत्वमिति । अने-
केति । एकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारस्येत्यादि । बहुवचनमविर्वाञ्छितमित्युक्तत्वादाह—
द्वयोरिति । नन्वेवमपि निमित्तवशादित्यधिकमत आह—निमित्तेति । न च 'कीर्ती
विरूतमला ते मृणालक्षीरशङ्खिनः । द्वयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिज्ञान्तोनेलव मुहु ॥'
इति भ्रान्तिमदुदाहरणे एकस्या एव कीर्तनेनेकेन कुञ्जरभुजगरूपेण ग्रहीता मृणालक्षीर-
रूपत्वानेकप्रकारेणोद्देशनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासाय निमित्तभेदादित्यर्थक नि-
मित्तवशादित्यावश्यकम् । तत्र कीर्तिगत धावत्यमेकमेवोद्देशद्वयेऽपि निमित्तमिति वा-
च्यम् । स्वल्पप्रियाहारलिप्सारूपनिमित्तभेदस्यापि तत्र सत्त्वेन सप्रात्यन्वादिति भावः ।
वरेति । ब्रह्मसुखातीत्यर्थः । स्वकीयेति । मन्दाकिनीत्यर्थः । उदारैति । उक्त्यनरे-
त्यर्थः । शन्तनो राज्ञः स्त्री गङ्गा मम तनोः श कल्याणं सपदि तत्काल तनोत्वित्यर्थः ।
लिप्सा लभेच्छा । तस्यालंकारत्वादाह—गङ्गैति । कविनिष्ठेत्यादि । अत्रेति । पद्य
इत्यर्थः । उक्त इति शेषः । मुन्दरीति आलीति च संबोधने । नायिका प्रति सख्या नाय-

नकीर्णोऽपि दृश्यते । यथा—

‘वालोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहानं
नन्दन्तमन्दनरविन्दविना मिलिन्दाः ।

किं चालि पूर्णमृगलाञ्छनमंजनेण
चञ्चुपुटं चहुलयन्ति चिरं चक्रोराः ॥’

जत्रैकैकग्रहणरूपया आन्या समुदायकालक उल्लेखः सकीर्णः ।

‘वनितेति वदन्त्येता लोका नवं वदन्तु ते ।

यूनां परिणता सैयं तपस्येति नवं नन ॥’

जत्र विषयतावच्छेदकत्वा परमनतत्वेन निषेध्यतपोन्यानादुपहृत्या नकीर्णः ।

जल्पदीक्षितान्तु—“एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विष्टुं केचिन्मौरमेणाम्बुजं परे ।

वज्रं तव वयं द्रुमत्तपसैक्यं गतं दृश्यम् ॥’

इत्यमहबोधाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः गृह्यते । तदानीमनेकधोलेखनं निषेधास्तृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राद्योलेखनद्वयं परमनतोपन्यामनानर्थ्याद्व्यन्याननिषेधमिति नातिव्याप्तिः” इत्याहुः । तत्र । “द्विविधश्चास्तु-
लेखनं शुद्धोऽलंकारान्तरमंकीर्णश्च” इत्युक्त्वा “श्रीकण्ठजनपदवर्णने, ‘य-
नपोवनमिति सुनिभिरगृक्षव’ इत्यादौ शुद्धः, ‘वननगरमिति गडुमिः,
वज्रपञ्जरमिति शरणात्तै.’ इत्यादौ आन्तिरूपकादिमकीर्णः” इति स्वय-
मेवोक्तत्वात् । इहाप्यपहृत्या नकीर्ण उल्लेख इत्यत्र सुवचत्वात् । यदि
चैवंविधानहुतिवारणाय निषेधास्तृष्टत्वं विशेषणलुच्यते तदा

इत्येवोक्ति । चिरं चक्रोरा इति । स्तम्भप्रमाहाहारविज्ञा च मिलितम् । एता ग-
दिका नामकोक्तिरप्यम् । जवच्छेदकस्य बलेनान्वयः । निषेध्येति । आदिबेत्यादि ।
एवमपि एव निषेधपदानेऽपि । गन्त्येति । वदन्तीति । धीरुच्छेति । इदम्यनसुदाह-
रणं सोपपादनमुक्तवान्यदाह हर्षवर्तते । इत्यादौ पदसोपनमित्यादिपदे । अग्रादले-
खन्य नवंत्र सचम्ब । यच्छब्दादेः श्रीकण्ठजनपदः । शुद्ध इति । नत्र तपो-
वनादिभूनिष्ठत्वादिति भावः । मननगरवादीना तद्व्यन्युमङ्गोचरनस्यन्वदे आह—
आन्तीति । यदि तेषामुपरिबन्धानाश्रेयान्वयस्यदाह—रूपकेति । एवंविधेति ।

‘कपाले मार्जारं पय इति कराण्डेदि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी सकलयति ।
रतान्ते तरुपस्थान्हरति वनिताप्यशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

इति त्वदुदाहृतभ्रान्तावतिप्रसङ्गः कथं नाम वार्येत । मार्जाराद्यनेकप्र-
हीतृकानेकघोलेखनस्य तत्रापि सत्त्वात् । स्वस्वप्रियाहारलिप्सारूपनिमि-
त्तभेदाच्च । तस्मात्सकीर्णनिवारणाय यत्नोऽनर्थक एव ।

सशयसकीर्णो यथा—

‘भानुरभिर्यमो वार्यं बलि कर्णोऽथवा शिवि ।
प्रत्यर्थिनश्चार्यिनश्च विकल्पन्त इति त्वयि ॥’

अत्र द्वयोर्ग्रहणयोः प्रत्येकं सशयत्वम् । समुदायस्य तूल्लेखता । अयं
च स्वरूपमात्रोल्लेखे स्वरूपोल्लेखः प्रागेव निरूपितः ।

फलानामुल्लेखे फलोल्लेखो यथा—

‘अर्थिनो दातुमेवेति त्रातुमेवेति कातरा ।
जातोऽयं हन्तुमेवेति वीरास्त्वा देव जानते ॥’

हेतूनामुल्लेखे हेतूल्लेखः । यथा—

‘हरिचरणनखरसङ्गादेके हरमूर्धसस्थितेरन्ये ।

त्वा प्राहुः पुण्यतमामपरे सुरतटिनि वस्तुमाहात्म्यात् ॥’

विलक्षणत्वार्थं । त्वदुदेति । त्वया प्रथमं मुख्यत्वेनोदाहृतत्वार्थं । तादृशभ्रान्तिविशेष-
स्यापि वारणावश्यकत्वात् । अन्यथा सङ्कीर्णं तत्कथमादावुदाहृतम् । तद्विचित्रविषयस्यै-
वादावुदाहृतुंमार्गचित्वात् । अन्यथा लकारभेदो न स्यादिति भावः । अनेकधेति । पय-
स्तादीत्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । शिविस्तनामको राजा । अप्र द्वयोरिति ।
प्रथमपादद्वितीयपादप्रतिपाद्यनोरित्यर्थः । उक्तवद्भेदमाह—अयं चेति । उल्लेखधेत्यर्थः ।
उल्लेखे मतीति शेषः । एवमप्रेऽपि । अर्थिन इति । राजानं प्रति क्वञ्चुक्तिः । हरीति ।
गङ्गालुति । नखरेति । नखेत्यर्थः । वस्तुमाहात्म्यादिति । स्वस्वरूपस्यैव माहा-
त्म्यादित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे एकस्यैव राज्ञो दातृत्वत्रातृत्वहन्तृत्वप्रकारेणोल्लेखः । अत्र
त्वेकस्य पुण्यतमात्वस्य हरिपदसङ्गादिहेतुकत्वेनोल्लेखः । प्रकारस्य फलत्वहेतुत्वाभ्यां

अथ प्रकारान्तरेणाप्युल्लेखो दृश्यते—यत्रासत्यपि ग्रहीत्रनेकत्वे विषयाश्रयसमानाधिकरणादीनां संबन्धिनामन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारत्वम् । अयमपि द्विविधः, शुद्धोऽलंकारान्तरसंकीर्णश्च । शुद्धो यथा—

‘दीनव्राते दयार्द्रां निखिलरिपुकुले निर्दया किं च मृद्वी
काव्यालापेषु तर्कप्रतिवचनविधौ कर्कशत्वदधाना ।
लुब्धा धर्मेष्वलुब्धा वसुनि परविपद्दर्शने कादिशीका
राजनाजन्मरम्या स्फुरति बहुविधा तावकी चित्तवृत्तिः ॥’

अत्र दीनव्रातादीनां विषयाणामनेकत्वाच्चित्तवृत्तेरनेकविधत्वम् । राजविषयकरतिभावोपस्कारकोऽयमुल्लेखः । यद्यपि चित्तवृत्तिव्यक्तीनामत्रैक्यं नास्ति, तथापि तदीयचित्तवृत्तित्वेन सामान्येन तासामेकत्वं विवक्षितम् ।

यथा वा—

‘कातरा परदुःखेषु निजदुःखेष्वकातरा ।
अर्थेष्वलोभा यशसि सलोभाः सन्ति साधवः ॥’

अत्रापि साधवः सन्तीत्यनेन मृता अपि न मृतास्ते, इतरे पुनरमृता अपि मृता एवेत्यर्थाभिव्यक्तिद्वारा व्यज्यमाने साधूत्कर्षविशेषे उपस्कारकोऽयम् ।

फलोल्लेखलादिव्यवहार इति बोध्यम् । संबन्धिनामिति । निषयरूपाश्रयरूपैश्चाधिकरणशृत्तित्वेन प्रतीयमानरूपाश्च ये संबन्धिनः । निषयाश्रयसहचरादिरूपा ये संबन्धिन इति यावत् । तेषां मध्ये यस्य कस्यचिदनेकत्वं तदप्रसक्तमित्यर्थः । व्राते समूहे । मृद्वीति । काव्योक्तिषु कोमलेत्वर्थः । व्यालापेषूपृच्छमात्रेषु मृद्वीकां द्राक्षारूपा । मधुरेति यावदिति कथितम् । तर्कति । तर्कस्य प्रतीत्यर्थः । वसुनि द्रव्ये । परेति । परस्य परा वेत्यर्थः । कादिशीति । कस्यां दिशि गन्तव्यमिति धीमिशिष्टेत्यर्थः । राजान प्रति कथ्युक्तिः । अस्मात्कारत्वायाह—राजेति । कविनिष्ठेत्यादि । नास्तीति । तथा चैकस्य वस्तुन इत्यशाभावात्प्रेदं लक्ष्यमिति भावः । तथा लक्षणे विवक्षाया अभावादाह—यथा वेति । अत्र परदुःखादीनां विषयाणामनेकत्वान्माधूनामनेकविधत्व स्पष्टमुपेक्ष्यालंकारान्तरत्वमुपपादयति—अत्रापि साधव इति । एव निषयानेकत्वप्रयुक्तमुदाहृत्याश्रयानेकत्वप्रयुक्त-

यथा वा—

‘तुपारास्तापसव्राते तामसेषु च तापिनः ।

दृगन्तास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मम भूतये ॥’

पूर्वपद्योर्विषयानेकत्वप्रयुक्तम्, इह त्वाश्रयानेकत्वप्रयुक्तमनेकविधत्वं
दृगन्तानाम् ।

‘विद्वत्सु विमलज्ञाना विरक्ता यतिषु स्थिता ।

स्वीयेषु तु गरोद्गारा नानाकारा क्षितौ खला ॥’

अत्र विद्वदादिसहचरभेदप्रयुक्त खलानामनेकविधत्वम् । एवमन्येषां
सबन्धिनां भेदेऽप्यूह्यम् ।

सकीर्णो यथा—

‘गगने चन्द्रिकायन्ते हिमायन्ते हिमाचले ।

पृथिव्या सागरायन्ते भूपाल तव कीर्तय ॥’

अत्रोपमया आपाततः प्रतीयमानया पर्यवसितया चोत्प्रेक्षया ।

‘उपरि करवालधाराकारा. क्रूरा भुजगमुर्गवात् ।

अन्तः साक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥’

अत्रोपमाव्यतिरेकाभ्या तयोः समुच्चयेनोत्प्रेक्षया च सकीर्णः ।

‘यम. प्रतिमहीभृता हुतवहोऽसि तन्नीरृता

सता खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकाङ्क्षिणाम् ।

मुदाहरति—यथा वेति । ताडकाशनो श्रीरामस्य । समानाधिकरणानेकत्व प्रत्युदाह-

रति—विद्वदिति । यथा घेल्यादि । यतिषु भिक्षुषु । गरोद्गारा विपोद्गारा । आदिपदा-

र्थमाह—एवमिति । उपमानात्क्यडो विधानादाह—अत्रोपमेति । तत्रातात्पर्या-

दाह—पर्यवेति । उत्प्रेक्षयेति । सकीर्ण इति शेष । भुजंगमेति । सर्पश्रेष्ठादित्यर्थ ।

सप्तमीसमास कर्मधारयो वा । द्राक्षेति । द्राक्षाया या माधुर्यदीक्षा तस्या गुरव

इत्यर्थ । करवालैत्यत्रोपमा । क्रूरा इत्यत्र व्यतिरेक । तयोर्हपमाव्यतिरेकयो । मुख

इत्यत्राह—उत्प्रेक्षया चेति । द्वयोर्दलेष्वयो सकरमादिपदप्राह्यसबन्धिभेदे प्रयुक्तत्वं च

दर्शयितुमुदाहरति—यम इति । तन्नीरृता प्रतिपक्षराजजनपदानाम् । कुलिश वज्रम् ।

राजान प्रति कव्युक्ति । यमत्वादिना भ्रान्तिरपीति शरणेच्छूना भ्रान्तिवर्णने राजोत्क-

१ आर्यापूर्वार्धे ‘नेह भवति विपने ज ’ इति नियमादन च विपने सप्तमस्थाने ज-
गणस्य सत्त्वाच्छन्दोभङ्गदूषितमेतदार्यापूर्वार्धमिति शेषम्

गृह शरणमिच्छता कुलिशकोटिभिर्निर्मितं

त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा कृतः ॥'

अत्र कविना यमत्वादिना रूपेण राज्ञो रूपवत्. करणाद्रूपकेण वि-
पक्षभूपालादीनामेतस्त्रिणायाते यमत्वादिना भ्रान्तिरपि संभवतीति भ्रान्-
न्तिमता, विपक्षभूपालादिभिरनेकैर्ग्रहीतृभिर्यमत्वादिभिरनेकैर्धर्मैरुल्लेखना-
त्प्रागुक्तोल्लेखप्रकारेण च सह सकीर्णोऽयं सवन्धिषष्ठ्यन्तभेदप्रयुक्तव-
र्णानेकविधत्वक उल्लेख ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रथमनिरूपितोल्लेखप्रकारे 'यं महाविष्णुरिति वै-
ष्णवा., शिव इति शैवा, यज्ञपुरुष इति याज्ञिका., त्वभाव इति लो-
कायतिका, ब्रह्मेत्यौपनिषदा वदन्ति सोऽयमादिपुरुषो हरिः.' इत्यादौ
तत्तद्ग्रीतृकतत्प्रकारकज्ञानसमुदायस्य चमत्कारजनकतयानुभवसिद्धत्वे
नालंकारत्वम् । द्वितीये तु प्रकारे 'यः शिष्टेषु सदयो दुष्टेषु करालः'
इत्यादौ तत्तद्विषयभेदमिन्नस्य प्रकारसमुदायमात्रस्य तथात्वम् । न तु
विद्यमानस्यापि ज्ञानांशस्य चमत्कारित्वेनाननुभवाद् । चमत्कारनिबन्धनो
ल्लंकारभाव उपमादीनाम् । अत एवास्माभिः 'विषयाद्यन्यतमानेकत्व-
प्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारत्वम्' इति द्वितीय उल्लेखो लक्षितः ।

एवं च 'लक्षणद्वयान्यतरत्वमुल्लेखसामान्यलक्षणतावच्छेदकम्' इ-
त्याहुः । परे तु 'प्रकारद्वयेऽपि वर्ण्यवृत्तित्वेन भासमानप्रकारसमुदाय
एवोल्लेखः' इत्यपि वदन्ति ।

पंविरोधीति चिन्त्यनिदम् । प्रागुक्तोल्लेखेति । इदमपि चिन्त्यम् । ज्ञानम्यानिबन्धने
च ज्ञानपर्यन्तस्य पूर्वोल्लेखस्य कथमप्यत्रासत्त्वाद् । नियतव्यञ्जकमामध्यभावेनार्थस्यापि
तस्यासत्त्वात्तेति दिक् । इतोऽपि भ्रान्तिरपि संभवतीति चिन्त्यमिति बोध्यम् । विषया-
श्रयसहचराणां सवन्धिनामत्र सत्त्वादाह—संवन्धिषष्ठ्यन्तेति । षष्ठ्यन्तार्थसवन्धी-
त्यर्थः । इतिर्त्तर्ध्व पाठः । यं प्रवृत्तं राजानम् । एवमग्रेऽपि । जनकतयेति । इदं
ज्ञानचमत्कारित्वनुभवाकारः । 'भिन्नप्रकारः' इति पाठः । भिन्नत्वं प्रसरविशेषणान्नाश्रय-
वच्छेदमाह—न त्विति । अन्यतरत्वस्य गुरुत्वाद्गृहेयत्वाच्चाह—परे त्विति ।

अथोल्लेखस्य ध्वनिः—

यथा—

‘अनल्पतापाः कृतकोटिपापा गदैकशीर्णा भवदुःखजीर्णाः ।

विलोक्य गङ्गा विचलत्तरङ्गाममी समस्ताः सुखिनो भवन्ति ॥’

अत्र पूर्वार्धेदीरिताना चतुर्णां विलोकनकर्तृणां सुखित्वोक्त्या क्रमेण तापपापरोगभवनाशकत्वप्रकारकाणि ग्रहणान्याक्षिप्यन्ते । अयं च शुद्ध-
स्योल्लेखस्य ध्वनि ।

सकीर्णस्य यथा—

‘स्यमानानना तत्र ता विलोक्य विलासिनीम् ।

चकोराश्चञ्चरीकाश्च मुदं परतरा ययुः ॥’

अत्र ध्वन्यमानया एकैकग्रहरूपया भ्रान्त्या तदुभयसमुद्रायात्मा उल्लेखः सकीर्णः । न चात्र भ्रान्तरेव चमत्कार इति शक्यापहव उ-
ल्लेखः । अनेककर्तृकानेकधाग्रहणस्यालकारान्तरविविक्तविषयस्य चमत्कृ-
तेरिहापि सत्त्वाद् ।

द्वितीयस्योल्लेखस्य ध्वनिर्यथा—

‘भासयति व्योमगता जगदखिलं कुमुदिनीर्विकासयति ।

कीर्तिस्तव धरणिगता सगरसुतायासमफलता नयते ॥’

अत्राधिकरणभेदप्रयुक्तमेकस्यामेव कीर्तेः चन्द्रिकात्वसागरत्वरूपानेक-
विधत्वं रूपकसकीर्णं ध्वन्यते ।

इति रसगङ्गाधर उल्लेखप्रकरणम् ।

अनल्पेति । बहुतापा इत्यर्थः । गदैकेति । रोगप्रधानेत्यर्थः समासः । प्राग्बद् ।
विचलदिति । ‘विवलद्’ इति पाठान्तरम् । अर्थस्तु तुल्यः । स्येति । सत्युक्तिर्ना-
यकोक्तिर्वा । एकैकेति । चन्द्रत्वेन पद्मत्वेन च ग्रहणेत्यर्थः । शक्येति । नैवात्रोल्ले-
खोऽस्तीत्यर्थः । विषयस्य चमदिति । जन्यत्वे पञ्चमर्थमत्कृतावन्धेति । व्योमेति
गतिर्मम । कुमुदिनीधेत्यर्थः । सगरेति । सगरसुतप्रयासमित्यर्थः । सागरकार्यस्य
कीर्त्तौ सपादितत्वादिति भावः । रूपकेति । चन्द्रसागररूपकेत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गा-
धरमर्मप्रकाश उल्लेखप्रकरणम् ॥

अथापहृति

उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाणमुपमानता-
दात्म्यमपहृतिः ॥

रूपकवारणाय तृतीयान्तम् । अस्या चोपमेयतावच्छेदकस्य निषेधा-
दुपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्विरोधो गम्यते । रूपके तु तयो-
सामानाधिकरण्यप्रत्ययात्स निवर्तते ।

उदाहरणम्—

‘सितं नैतर्किं तु प्रकृतिरमणीय विकसितं

मुख ब्रूते मूढ कुमुदमिदमुद्यत्परिमलम् ।

स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलयुगं

लता रम्या सेयं अमरकुलनम्या न रमणी ॥’

इयं चानुग्राह्यानुग्राहकभावापन्नावयवकसघातात्मकृतया सावयवा ।

निरवयवेयं यथा—

‘श्यामं सितं च सुदृगो न दृगो. स्वरूपं

किं तु स्फुटं गरलमेतदधामृत च ।

नो चेत्कथं निपतनाटनयोस्तदैव

मोहं मुहं च नितरा दधते युवान ॥’

अत्र प्रतिजातार्थवैपरीत्ये बाधकोपन्यासाद्वेत्वपहृतिः । अस्या च न-
आदिभिः साक्षात्परमतसिद्धत्वाद्युपन्यासैश्च किञ्चिद्व्यवधानेन विषयस्य
निषेधे बोध्यमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः । मीपच्छलच्छन्नकपटव्याजव-
पुरात्मादिशब्दैस्तु तस्मिन्स्वस्यैक्यम् । क्वचिदपहृत्वपूर्वकत्वं क्वचिच्चारोपपू-

अपहृतिं लक्षयति—अथेति । छेदकेति । तस्य निबन्धेत्वर्थः । रूपकवारणायेति
श्रान्तादेरप्युपलक्षणम् । तदुपपादयति—अस्यां चेति । स विरोधः । अमरकुलन-
न्द्वैतदशोऽतिशयोक्तिरिति प्रक्रमभङ्गोऽत्र काव्य इति बोध्यम् । अत्र स्पष्टताङ्गणस-
मन्वयमुपेक्ष्य भेदनाह—इयं चेति । उदाहृता चेत्यर्थः । घयवकेति । बहुव्रीहिना सं-
घातविशेषणे । श्याममिति । अशभेदेनेति भावः । कव्युक्तिरियम् । विपक्षे बाधक-
नाह—नो चेदिति । अनयोर्दृशो । तदेव पतनकाल एव । ‘सदैव’ इति पाठान्तरम् ।
अत्र निरवयवत्वस्य सत्त्वात्प्राग्भेदाह—अथेति । किञ्चिदिति । श्रान्त्यादीत्यर्थः । त-

र्चकत्वं क्वचिद्विपयिताद्रूप्यविषयनिषेधयोरेकस्य शाब्दत्वमेकस्यार्थत्वं क्व-
चिदुभयो शाब्दत्वमथोभयोरार्थत्वं विधेयत्वमनुवाद्यत्वं चेति । एवम-
नेके प्रकाराः सम्भवन्ति । परं तु न ते वैचित्र्यविशेषमावहन्तीत्यगण-
नीया । एवमपि दिङ्मात्रमुपदर्शयते—तत्र प्रागुक्ताया सावयवापह्नतौ
प्रथमावयवेऽपह्नवपूर्वकत्वमुभयोः शाब्दत्व विधेयत्व वाक्यभेदश्च । द्विती-
यावयवे तु वक्तृगतमूढतोक्त्या तद्गतभ्रान्तिप्रतिपत्तिव्यवहिता निषेधप्रति-
पत्तिरिति निषेधार्थः । ताद्रूप्यशाब्दम् । विधेयत्ववाक्यभेदापह्नवपूर्व-
कत्वानि पूर्ववत् । चतुर्थावयवे पुनरारोपपूर्वकोऽपह्नवः । उभयोः शाब्दत्व-
विधेयत्वे वाक्यभेदश्च प्रथमवदेव ।

‘वदने विनिवेशिता भुजगी पिशुनाना रसनामिषेण घात्रा ।

अनया कथमन्यथावलीढा नहि जीवन्ति जना मनागमन्त्रा ॥’

अत्रैकवाक्यत्वं निषेधताद्रूप्ययोरार्थत्वं विधेयत्वं च । निवेशनस्य
विधेयत्वात् । एवमन्यदप्युद्धम् । अत्र च लक्षणे आरोप्यमाणमित्यस्याहार्य-
निश्चयविषयीक्रियमाणमित्यर्थः । तेन

‘सङ्घामाङ्गणसंसुखाहतकियद्विश्वभराधीश्वर-

व्यादीर्णांकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ।

स्मिन् तन्निषेधे । तस्य वाक्यस्य । निषेधयोरिति । मध्य इति शेषः । अथेति । क्व-
चिदित्यर्थः । अनुवाद्यत्वं चेति । उभयोरप्यनुवाद्यत्व विधेयत्व चेत्यर्थः । क्वचिदि-
त्यस्यानुपह्नः । असतेव(?) निरासायाह—एवमपीति । चमत्कारित्वाभावेऽपीत्यर्थः ।
दर्शयत इति । उक्तप्रकारजातमिति शेषः । तत्र तेषां मध्ये । प्रथमेति । स्मितमिति
पादप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अपह्नवेति । निषेधस्य प्रागुल्लेखादिति भावः । उभयोस्तद्रूपा-
निषेधयोः । अस्य त्रिष्वन्वयः । एतत्पदार्थस्योद्देश्यतादाह—विधेयेति । द्वितीयेति ।
मुखमिति पादप्रतिपाद्य इत्यर्थः । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तदेवाह—वस्तुगतेति । स्तनद्वन्द्वमि-
ति पादप्रतिपाद्यतृतीयावयवस्य द्वितीयेन तुल्यत्वात्तमुपेक्ष्याह—चतुर्थेति । लतेति पाद-
प्रतिपाद्य इत्यर्थः । पुनः शब्दो वैलक्षण्ये । वाक्यैक्यस्योदाहरण सप्रकारभेदमाह—वदन्
इति । अनया रसनया । अमन्त्रा जीवनोपायशून्या । ‘आर्यत्वमनुवाद्यत्वं च’ इत्येव
युक्तं पाठः । ‘विधेयत्व च’ इत्यपपाठः । अत एवाह—निवेशनेति । आहार्यत्वनिवे-
शफलमाह—तेनेति । तेर्नाशितमध्यभागेन यद्विवर तन्मादुन्मीलन्नप्रकाशमान आकाशानै-

अङ्गारप्रस्तरैः करैः कवलयन्सद्यो जगन्मण्डलं

मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृत ॥'

अत्र विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः, अपि तु सच्छिद्रो मार्तण्ड इति तु च्छायामात्रमपहृतेः । न त्वपहृत्यलंकारः । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । किं तु आन्त्यलंकार एव ।

‘अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिद्विभासते ।

अरविन्द मृगाङ्को वा मुखं वेद मृगीदृशः ॥’

इत्यत्र मुखमरविन्द वेति कविनिष्ठाहार्यसशये मुखनिषेधसामानाधिकरण्येन विषयीभवतोऽरविन्दतादात्म्यस्य निश्चयविषयत्वाभावात् स-ग्रहः । न चात्र विषयनिषेधस्यापदार्थत्वं शङ्कम् । वाशब्दार्थत्वात् । यत्तु कुवलयानन्दाख्ये सदर्थे अप्पयदीक्षितैरपहृतिप्रभेदकथनप्रस्तावे पर्यस्तापहृत्याख्य भेद निरूपयद्भिरभिहितम् ।

‘अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापहृतिस्तु सः ।

नायं सुधाशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥’ इति ।

अत्र चिन्त्यते—नायमपहृतेर्भेदो वक्तुं युक्तः । अपहृतिसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् । तथा हि—‘प्रकृत यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः, उपमेयमसत्य कृत्वा उपमान सत्यतया यत्स्थाप्यते सापहृतिः’ इति काव्यप्रकाशोक्तलक्षणवहिर्भावस्तावत्स्फुट एव । एव ‘विषयापहवे वस्वन्तरप्रतीतावपहृतिः’ इत्यलंकारसर्वस्वोक्तं लक्षणमपि नात्र प्रवर्तते ।

‘प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।

साम्यादपहृतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥’

त्यगुणो यस्येत्यर्थः । अङ्गारतीक्ष्णकिरणैरित्यर्थः । छायामात्र सादृश्यमात्रम् । निश्चयत्वनिवेशफलमाह—अलिरिति । व्याख्यातनिदम् । अपदार्थत्व कथमपि पादप्रतिपाद्यत्वम् । वाशब्देति । विकल्पद्वारा वाशब्दव्याख्यात्वादित्यर्थः । एवं चाधिको निषेध इति भावः । स कारिकाकार स्वोयव्याख्यानमाह—उपमेयमसत्यमिति । अत्र रूप-नेयपदे पदार्थोपलक्षणभावस्य कमित्येतद्विरोधधिन्य इत्यत्र स्फुट निरूपयिष्यते । प्रतीता-यिति । तत्रैव प्रत्यासत्तेरिति भावः । एव पूर्वनापि बोध्यम् । साम्यात्सादृश्यमूलकम् ।

इति चित्रमीमासागतं तन्निर्मितमपि लक्षणमिह तथैव । तस्मात्
 'नायं सुधाशु. किं तर्हि सुधाशु. प्रेयसीमुखम्' इत्यत्र दृढारोप रूपक-
 मेव भवितुमर्हति, नापह्नुति । उपमेयतोपमानतावच्छेदकयोः सामाना-
 धिकरण्यस्य निष्प्रत्यहं भानात् । तदुक्त विमर्शिन्याम्—“न विपं विप-
 मित्याहुर्ब्रह्मस्यं विपमुच्यते' । अत्र विपस्य निषेधपूर्वं ब्रह्मस्वविषये आरो-
 प्यमाणत्वादृढारोप रूपकमेव, नापह्नुति.” इति । यदि च प्राचीनम-
 तमुपेक्षालकाररत्नाकरेणैव मयाप्यय प्रकारोऽपह्नुतिमध्ये गणित इत्युच्यते,
 तदा आहार्यताद्रूप्यनिश्चयस्य समानत्वाद्रूपकभेद एवापह्नुतिरित्युच्य-
 ताम् । निरस्यता च प्राचीनमुखदाक्षिण्यम् । एवमपि चित्रमीमासागत-
 त्वनिर्मितापह्नुतिलक्षणस्यात्राव्याप्तिः स्थितैव । अपि च यदि 'नाय सु-
 धाशु. किं तर्हि सुधाशु. प्रेयसीमुखम्' इत्यत्र पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते,
 तदा तस्यामेव त्वत्कृतचित्रमीमासागतस्य

‘विम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहुते ।

उपरज्जकतामेति विषयी रूपक तदा ॥’

इति रूपकलक्षणस्यातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता स्यात् । विषयिणो नि-
 ह्वेऽपि विषयस्यानिहुतत्वात् । अथापि चित्रमीमासाया प्राचीनमतानु-
 सारेण रूपकलक्षणम्, कुबलयानन्दे च रत्नाकराद्यनुसारेणापह्नुतित्वो-
 क्तिरिति यथाकथंचित्सामञ्जस्यं विधेयमिति दिक् ।

तथैव न प्रवर्तते । उपसहरति—तस्मादिति । दृढारोपमारोपदाब्धिसपादकम् । न
 विपमिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—नेदं मुखं चन्द्र इति प्रसिद्धापह्नुत्युदाहरणेपि मुखनि-
 षेधकस्य चन्द्रारोपदाब्धिसपादकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापह्नुतिमात्रस्यो-
 च्छेदापत्तेः । यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलम्बान्तरत्व
 तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । प्राचीनेति । प्रकाशकारादीत्यर्थः । एवमभेऽपि । इति
 दृष्टान्तोच्छेदेन तदनुरोधेनायं गणित इति सूचितम् । अपह्नुतितत्वावच्छिन्नम् । ननु नि-
 षेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वेन कथमपलापः, अतो दोषान्तरमाह—
 एवमपीति । उक्तरीत्या तथाज्ञीकारेऽपि । दोषान्तरमाह—अपिचेति । तस्यामेव
 पर्यस्तापह्नुतावेव । रत्नाकरादीति । आदिना दण्डिप्रहणम् । इत्य हि काव्यादर्शे
 (२।३०४) तेनोक्तम्—‘अपह्नुतिरपह्नुत्यं किंचिदन्यार्थसूचनम्’ इति । यथाकथंचि-
 त्सामञ्जस्यमिति । एतदनन्तरमत्र किंचित्पतितम् । तत्सर्वपुस्तके दुर्लभमेव । अ-

‘अनल्पजाम्बूनददानवर्षं तथैव हर्षं जनयज्जनेषु ।

दारिद्र्यघर्मक्षपणक्षमोऽयं धाराधरो नैव धराधिनाथः ॥’

सावयवारोपेयमपह्नुति ।

आरोपमात्रोपायत्वे परम्परिताप्येषा संभवति । यथा—

‘मनुष्य इति मूढेन खलः केन निगद्यते ।

अयं तु सज्जनाम्भोजवनमचमतङ्गजः ॥’

अस्याश्च ध्वनिर्यथा—

‘दयिते रदनत्विषा मिषादयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।

अपि चालकवेषधारिणो मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः ॥’

अत्र ‘नैता रदनत्विषः, किं तु किञ्जल्कपरम्परा । न चैतेऽलकाः, अपि त्वलयः’ इति पूर्वोत्तरार्धाभ्यां द्वे अपह्नुती तावत्प्राकट्येनैव निवेदिते । ताभ्यां च ‘न त्वं नारी, किं तु कमलिनी’ इति तृतीयापह्नुतिर्व्यञ्जनव्यापारेण प्राधान्येन निवेद्यते । तत्सवन्धिवस्तुनिषेधारोपयोस्तन्निषेधारोपनिवेदकत्वस्य न्याय्यत्वात्तुल्ययोगितानुगुणतया स्थिता ।

यत्त्वप्पयदीक्षितैरपह्नुतिध्वनावुक्तम्—

‘त्वदालेस्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णाश्रुतमपि ।

अपि स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा

करे पौष्प चापं मकरमुपरिष्ठाच्च लिखति ॥’

नन्तर ‘विधेयमिति दिक्’ इति ग्रन्थः । अवयवरूपकसङ्कीर्णमुदाहरति—अनल्पेति । दानवर्षयो रूपकम् । दारिद्र्यरूपस्योष्णणो नाशने समयं इत्यर्थः । सावयवारोपेति । अवयवारोपसहितेत्यर्थः । तद्रूपकमहितेति यावत् । आरोपेति । आरोपस्येत्वादि । दयित इति । व्याख्यातमिदं प्राक् । तावदादां । अप्राधान्ये ध्वनित्वाभावादाह—प्राधान्येनेति । तदिति । अवयवीत्यर्थः । ननु बिलासम्पृहयाऽन्वयरूपत्रियागुणरूपधर्मैक्यस्य प्रवृत्ताप्रवृत्तयो सत्येन तुल्ययोगितैवेयमत आह—तुल्येति । त्वदालेस्य इति । त्वत्प्रतिवृत्तिभूतचित्र इत्यर्थः । नायक प्रति स्वसंयुक्तिः । एका तन्वी सखी । चक्रं मुदशंनम् । सुपर्णाश्रुतं गरुडम् । अपि अथ । इक्षितधं व पाठः । अथ मार्जनयोग्यत्वाय हेतुगर्भं विशेषणम्—स्विद्यत्पाणिरिति । अपरा तत्सखी । तस्यापि पुण्ड-

इत्यादावपह्नुतिध्वनिरुदाहर्तव्य । अत्र हि चक्रसुपर्णलेखनेन 'नायं साधारणः पुरुषः, किं तु पुण्डरीकाक्षः' इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु तस्याप्येतादृशं रूपं न सम्भवतीत्याशयेन 'नायं पुण्डरीकाक्षोऽपि, किं तु मन्मथः' इति तदुभयमपमृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम्" इति तदेतदापातरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—'चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किं तु पुण्डरीकाक्षः' इति कयाचिद्व्यञ्जितमिति तत्रापह्नुतेर्द्वौ भागौ—उपमेयनिषेधः, उपमानारोपश्चेति । तयोस्तावदुपमानारोपभागः पुण्डरीकाक्षोऽयमित्याकारश्चक्रसुपर्णलेखनेनाभिव्यक्तुः शक्यः । चक्रसुपर्णयोस्तत्सन्नधित्वात् । न तु नायं साधारणः पुरुष इत्युपमेयनिषेधभागोऽपि । व्यञ्जकस्यारोपमात्रव्यञ्जनसमर्थस्य तादृशनिषेधव्यञ्जने सामर्थ्याभावात् । नाप्यनुभवसिद्धः सः येन तद्व्यञ्जनायोपायो गवेष्येत । नापि गवेष्यमाणोऽपि तद्व्यञ्जनोपायः शब्दोऽर्थो वा उपलभ्यते । येनानुभवकलहोऽपि स्यात् । न च साधारणपुरुषनिषेधमन्तरेण पुण्डरीकाक्षतादात्म्यारोपो दुर्घट इति सोऽपि व्यज्यत इति वाच्यम् । रूपकोच्छेदापत्तेः । मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखनिषेधमन्तरेण चन्द्रत्वं दुरारोपमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्रापि मुखनिषेधावगमे जितमपह्नुत्या । अथ मुखं चन्द्र इति रूपके मुखत्वसामानाधिकरण्येन चन्द्रताद्रूप्यस्वारोप्यमाणतया न मुखनिषेधापेक्षेति चेत्' प्रकृतेऽपि तर्हि तादृशसाधारणपुरुषत्वसामानाधिकरण्येन पुण्डरीकाक्षतादात्म्यारोपरूपमसौ राजा पुण्डरीकाक्ष इत्या-

रीकाक्षस्यापि । तदुभयं चक्रसुपर्णद्वयम् । इत्याशयेन तथा लेखनेन । इति व्यञ्जितमित्यन्वयः । तत्रेति । उच्यत इति शेषः । एवमग्रेऽपि भागोऽभिव्यक्तुः शक्य इत्यनुपपद्यते । व्यञ्जकेति । चक्रसुपर्णलेखनस्येत्यर्थः । ननु कथं तदनुभवोऽत आह—नापीति । स तादृशनिषेधभागः । उक्तपथ इति शेषः । गवेष्येत अन्वेष्येत । ननु विनिगमनाविरहोऽत आह—नापीति । लभ्यत इति । प्रकृतपथ इति शेषः । दुर्घट इति । तज्ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । सोऽपि निषेधभागोऽपि । अन्यथानुपपत्त्येति भावः । ननु तत्रापि तत्स्वीकारोऽन आह—तत्रापि । रूपकेऽपीत्यर्थः । एव च तदुच्छेदापत्तिरिति भावः । बाधज्ञानमाहार्यज्ञाने न प्रतिबन्धकमित्याशयेनाह—अथेति । सामेति । न त्वच्छेदकावच्छेदेनेति भावः । आरोप्येति । आहार्यज्ञानविषयीक्रियमाणनयेत्यर्थः । तदाकारमाह—असाधिति । चरुर्वै । दि-

काररूपकमेव भवितुमीष्टे नापह्नुतिः । यदपि चोच्यते 'नार्य पुण्डरी-
काक्षः, अपि तु मन्मथ' इत्यादि, तत्र यद्यपि चक्रसुपर्णादूरीकरणे नाप
पुण्डरीकाक्ष इति निषेध पुष्पचापध्वजगतमकरयोर्लेखनेन च मन्मथोऽयमि-
त्युपमानारोपश्च व्यङ्ग्यो भवितुमर्हति । तथापि नासावपह्नुतिः । 'प्रकृ-
तस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम्' इति त्वत्कृतलक्षणस्याप्यत्रासत्त्वात् ।
अत्र हि निषेध्यस्य भगवत पुण्डरीकाक्षस्यावर्ष्यत्वेनाप्रकृततया प्रकृ-
तनिषेधाभावात् । नहि पूर्वारोपिततामात्रेण प्रकृतत्व वक्तुं शक्यम् ।
प्रकृतपदस्यारोपविषयपरतया निषिध्य विषयमित्यादिना क्त्वाप्रत्ययफलं
ब्रुवता भवतैव तत्र स्फुटीकरणात् । काव्यप्रकाशकृतापि 'प्रकृत यन्नि
षिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः' इति सूत्रं व्याचक्षणेन 'उपमेयमसत्य
कृत्वा' इत्यादिना प्रकृतपदस्योपमेयपरतयैव व्याख्यानाच्च । प्राचीन-
मतासिद्धेयमपह्नुतिर्व्यङ्ग्यत्वेनास्माभिरिदोच्यत इत्यपि कुशकाशावलम्बन-
मात्रम् । 'प्रकृतस्य निषेधेन' इत्यादिलक्षण कुर्वता भवतैव तस्या बहि-
करणात् । एवमप्युक्तपद्ये कोऽलंकारो व्यङ्ग्य इति चेत्, विच्छित्तिवैल-
क्षण्येऽतिरिक्तः, अन्यथा त्वपह्नुतिरेवास्तु । लक्षणं तु तदा प्रसक्त्य

तीयशो व्यङ्ग्यत्वसमुच्चये । ननु निषेधसामानाधिकरण्येनोपमानतादात्म्यारोपसत्त्वात्कथ
तद्भावोऽन आह—अत्र हीति । ननु पूर्वमारोपितत्वात्प्रकृत एव सोऽत आह—न-
हीति । निषिध्य विषयमित्यादिनेति । 'निषिध्य विषय साम्बादन्यारोप' इति
तु क्त्वाप्रत्ययेन लक्षण नोक्तम् । वक्ष्यमाणोदाहरणे आरोपपूर्वेष्वपह्वेऽव्याप्तिप्रसङ्गा-
दिति तैरुक्तम् । फल क्वचिदव्याप्तिरूपमनिष्ट फलम् । तत्र चित्रमीमांसायाम् । अपि-
सूचित दोषान्तरमाह—काव्येति । पुण्डरीकाक्षस्त्यमानमिति भाव । प्राचीनेति ।
प्रागुक्तदण्डिमतेत्यर्थ । इह चित्रमीमांसायाम् । कुशेति । ससारकाशावलम्बनमेवो-
चित न कुशादेरिति यथा तथा सर्वसिद्धससारमतावलम्बनमेवोचितं नैकदेशिमतरत्येत्यर्थ ।
तदेवाह—प्रकृतेति । एव प्रत्यासत्तियोधक । अन्यलक्षणरहिर्भावोऽपि बोध्य ।
विच्छित्तिश्रमल्लति । अतिरिक्तोऽपह्नुत्यन्यो रूपवाक्य । अन्यथा तु विच्छित्तिनिरोध-
भावं । ननु प्रागुक्तसर्वमतसिद्धापह्नुतिसामान्यलक्षणानाप्रान्तत्वात्कथ तरवमत आह—
लक्षण त्विति । तदेति । तत्रापह्नुतित्वाद्गीकृतृदण्ड्यादिमत इत्यर्थ । प्रसक्तेति ।
प्रसक्त्य च यथाकथञ्चित् । न तु प्रकृतत्वापेक्षेति भाव । अस्तुनदेत्यान्यामस्यानभिमत-

किञ्चिद्वस्तुनिषेधसामानाधिकरण्येन क्रियमाणवस्त्वन्तरारोपत्वमेव । तस्मात्सर्वमेवेदमहृदयंगमं सहृदयानाम् ।

इति रसगङ्गाधरेऽपहृतिप्रकरणम् ।

अथोत्प्रेक्षाप्रकरणम्—

तद्भिन्नत्वेन तदभाववच्चेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीय-
तद्भूतितत्समानाधिकरणान्यतरतद्भ्रमसंबन्धनिमित्तकं तच्चेन त-
द्भ्रमत्वेन वा संभावनमुत्प्रेक्षा ॥

‘लोकोत्तरप्रभाव त्वा मन्ये नारायणं परम्’ इत्यत्र तादृशप्रभावस्य
नारायणत्वव्याप्यतासभावनादशाया सामग्र्यभावेनानुमित्यनुदयाज्जायमा-
नाया नारायणेनानेन प्रायशो भवितव्यमिति सभावनायामतिप्रसङ्गवा-
रणाय तद्भिन्नत्वेन प्रमितस्येति सभावनायामाहार्यता गमयति । एतेन
‘रामं क्षिप्रतरश्याम विलोक्य वनमण्डले ।

प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिन ॥’

इत्यत्र सभावनायाम्, ‘धाराधरधिया धीर नृत्यन्ति स शिखावला’
इत्यत्र भ्रान्तौ च नातिप्रसङ्गः ।

त सूचितम्, अत स्वसिद्धान्तरीत्योपसहरति—तस्मादिति । दीक्षितोक्ते यथाकथंचि-
त्तन्ममर्थं चेत्यर्थं । अहृदयंगममिति । अत्रेद चिन्त्यम्—दीक्षितैर्हि “दण्डं त्वपहृते
साधर्म्यमूलत्वनियममनादृश्य ‘अपहृतिरपहृत्वा किञ्चिदन्यार्थमूचनम्’ इति लक्षयित्वा उदा-
जहार—‘न पद्मेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणा यत । चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवा-
हृत्क्ष दक्षिण ॥’ इत्यानुपक्रम्य ‘त्वदालेक्ष्ये’ इत्याद्युक्तमिति । तदनुमारेणैव तत्रापहृति-
ध्वनिरुदाहृत इति न किञ्चिदहृदयगमम् । प्रकाशविरोधोऽपि न । तत्रोपमेयपदस्य पदा-
र्थोपलक्षणत्वात् । अन्यथा ‘केचमु वलामोडिभ’ इत्यत्र ‘स्वयं न प्रपलाप्य गतास्तद्वेदि-
पोऽपि तु तत पराभवं सभाव्यं तान् कदरा न लज्जन्तीत्यपहृतिव्यञ्जते’ इति प्रकाश-
ग्रन्थासंगति स्यादिति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽपहृतिप्रकरणम् ॥

उत्प्रेक्षा लक्षयति—अथोत्प्रेक्षेति । निनिगमनाविरहादन्योन्याभावात्सन्ताभावव-
टित लक्षणद्वय युगपदाह—तद्भिन्नत्वेनेति । लोकोत्तरेति । राजानं प्रयुक्ति ।
तादृशेति । लोकोत्तरेत्यर्थं । सामग्रीनिश्चयव्याप्तिज्ञानादिरूपानुमितिसामग्री-
त्यर्थं । ननु कथमेतासा वारणमत आह—संभावनेति । इदं चेत्वादि सभाव-
नाया लक्षणघटकीभूतायाम् । तथा चोक्तसभावनानाहार्येति नातिप्रसङ्ग इति भाव ।
अस्य फलान्तरमाह—एतेनेति । धाराधरो मेध । भ्रान्तिरपीयमनाहार्या । अन्यथा

‘वदनरुमलेन बाले स्मितसुपमालेशमावहसि यदा ।

जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥’

अत्र जगज्जयसभावनायामतिप्रसङ्गवारणाय रमणीयतद्दर्शनिमित्तक-
मिति । स्मितस्य सभावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयि-
साधारणत्वाभावात् दोषः । एतेन

‘प्राय. पतेद्द्वौ शकलीभवेद् ग्लौ सहाचलैरम्बुधिभि. स्वलेद्वौ ।

नून ज्वलिप्यन्ति दिश समस्ता यद्वौपदी रोदिति हा हतेति ॥’

अत्रापि रोदनकारणीभूतकेशग्रहणादिजन्यपापनिमित्तोत्थापिताया स-
र्गपतनसभावनाया नातिप्रसङ्गः । प्रायः स्थाणुनानेन भवितव्यम्, नूनं
पुरुषेणानेन भाव्यम्, दूरस्थोऽय देवदत्त इवाभाति, इत्यादौ निश्चलत्-
चञ्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्ताया सभावनायामतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो
रमणीयत्व धर्मगतमुपात्तम् । रूपरुचिचावतिप्रसङ्गवारणाय सभावनमिति ।
अत्र च तादात्म्येन ससर्गेण धर्म्युल्लेखाया, ससर्गान्तरेण धर्मोल्लेखायाश्च
सम्टायैकोक्त्या लक्षणद्वय विवक्षितम् ।

सा चोत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या, प्रतीयमाना च । इव, नूनम्, मन्ये,
जाने, अवेमि, ऊहे, तर्कयामि, शङ्के, उत्प्रेक्षे, इत्यादिभिः क्यटाचारकि-
वादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री, तत्र वाच्योत्प्रेक्षा ।
यत्र च प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रम्, तत्र प्रतीयमाना । यत्र
तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रम्, तत्र सभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षा ।

कार्याभावापत्ते । स्मितेति । हास्यशोभालेशमित्यर्थः । तदेति पूर्वान्वयि । दशेति ।
पञ्चबाणेन मदनेनेत्यर्थः । जगज्जयेति । जगति जयसभावनायामित्यर्थः । तद्दर्शनेति ।
तद्दर्शनेनैवमित्यर्थः । ननु स्मितरूपधर्मनिमित्तकत्वमस्त्वैवात् आह—स्मितेति । हा
स्यस्य तत्प्रकारित्वादिति भावः । जगद्विति । जगद्विजितरूपो यो विषयविषयिणो
ननिष्ठत्वाभावादित्यर्थः । अस्य प्रयुदाहरणान्तरमाह—एतेनेति । ग्लौचन्द्र ।
गौ पृथ्वी । भूतल केशग्रहणादिविशेषणम् । पापस्य शो पतेदित्यादि विषयविषयिणा-
धारणत्वाभावादिति भावः । स्थाणुना पृथेण । यथाक्रमेण धर्मानाह—निश्चलेति ।
आदिना मित्प्रक्षणाकारत्वपरिमह । रमणीयत्वमिति । तत्त्व च क्विप्रतिभानिर्गति-
तत्वमिति भावः । ननु ज्ञानमित्येवास्तु अत आह—रूपकेति । नन्वेवमपि तदभावव-
त्त्वेनेत्याशङ्कितमत आह—अथचेति । उक्तलक्षणवाक्य इत्यर्थः । अलङ्कारसर्वस्वरूपा
इमा विमज्जे—सा चोत्प्रेक्षेति । यत्रोत्प्रेक्षासामग्रीति । सा च रमणीयतद्दर्श-
न-

सापि प्रत्येक त्रिविधा—स्वरूपोत्प्रेक्षा, हेतूत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा चेति । तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणा तदभावरूपाणा च पदार्थाना तादात्म्येनेतरेण वा सबन्धेन जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकैर्यस्तै समुच्चितैरुपात्तैरनुपात्तैर्निष्पन्नैर्निष्पादैर्वा निमित्तभूतैर्धर्मैर्यथासभव जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकेषु विषयेषूत्प्रेक्षणं स्वरूपोत्प्रेक्षा । तत्राभेदेन ससर्गेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा, ससर्गान्तरेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षेति चोच्यते । उक्तविधेषु पदार्थेषु प्रागुक्तप्रकाराणा पदार्थाना तथाविधैरेव निमित्तैर्यथासभव हेतुत्वेन फलत्वेन च सभावनं हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा चोच्यते ।

एताश्च क्वचिन्निष्पन्नशरीरा क्वचिन्निष्पाद्यशरीराश्चेत्येवमाद्यनल्पविकल्प्या सपद्यन्ते । तथापि दिङ्मात्रमुपदर्शयते ।

आस्यायिकाया जात्यवच्छिन्नस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्या सखी’ इति । अत्र भागीरथ्या द्रव्ये जातौ वा हिमगिरिसबन्धी भुजत्वजात्यवच्छिन्नान्नादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । तत्र च भागीरथीगताना श्वैत्यशैत्यलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वाना धर्माणा निमित्ततासिद्धये विषयिहिमगिरिभुजगतत्वमवश्यं सपादनीयम् । तेषा च मध्येऽनुपात्तयो श्वैत्यशैत्ययोर्हिमगिरिसबन्धित्वादेव भुजगतत्व सपन्नम् । इतरयोरपि सपादनाय तनयमैनाकगवेषण फलमुत्प्रेक्षितम् । तत्साधनताज्ञानस्य लम्बत्वजलधिजठरप्रवेशानुकूलयत्नजनकत्वात् । एवं च विषयिगततादृशगवेषणफलकलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वाभ्या विष-

सबन्धादिरूपा । सापीति । एव च द्वादश भेदा सपन्ना इति भाव । तत्र तासा त्रिहृणा मध्ये । द्रव्येति । सज्ञासद्वाभिप्रायमिदम् । एवमग्रेऽपि । उक्तमेव विशदयति—तत्रेति । तासा स्वरूपोत्प्रेक्षाणा मध्य इत्यर्थ । हेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षे आह—उक्तेति । जालादिर्वित्त्वर्थं । एवमग्रेऽपि । अनल्पेति । बह्वित्यर्थं । तनयेति । हिमगिरेरित्यादि । लम्बत्वप्रविष्टत्वे भुजविशेषणे । द्रव्ये जातौ वेति । सज्ञासद्वाच्याया जातिशब्दवाच्याया वेल्यर्थं । तेषा च उक्तधर्माणाम् । इतरयोरपि उपात्तयोर्लम्बत्वजनप्रविष्टत्वयोरपि । तत्साधनतेति । गवेषणसाधनतेत्यर्थं । यत्नेति । अन्यथा गवेषणासम्भवादिति भाव । विषयिगतेति । विषयिहिमगिरिभुजगताभ्यामित्यर्थं । तादृशेति ।

यगतयोः साहजिकलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वयोरभेदाध्यवसानानिश्चयो-
 क्त्या साधारण्यसप्तौ निमित्तता । न चात्र फलस्याप्युत्प्रेक्षणाल्लो-
 त्प्रेक्षेति वक्तुं शक्यम् । उत्प्रेक्ष्यमाणफलनिष्पादितनिमित्तोत्थापितानां
 स्वरूपोत्प्रेक्षायानेवंविधेयत्वाच्चमत्कृतेर्विश्रामादुत्प्रेक्षाप्रतिपादकस्य प्र-
 यत्नस्य फलेनान्वयाच्च तथैवात्र व्यपदेशो युक्तः । अनिगीर्णविषया
 चैयमुपात्तानुपात्तगुणक्रियात्मकनिमित्ता निष्पाद्यविशिष्टशरीरा जालु-
 त्प्रेक्षा । हिमगिरिभुजस्य कविनैव निष्पादितत्वात् ।

तादात्म्येन गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अम्भोजिनीवान्धवनन्दनाया कूजनवन्जना समजो विरेजे ।

रूपान्तराक्रान्तगृहः समन्तात्पुञ्जीभवञ्शुक्ल इवाश्रयार्थो ॥’

अत्रैकाधिकरण्यापन्ने कूजनविशिष्टे वक्रत्वजात्यवच्छिन्ने विषये पुञ्जी-
 भवनविशिष्टः शुक्लगुणस्तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । तत्र वक्रगतानां कूजननैर्-
 ल्यपुञ्जीभवानां शुक्लगुणगतत्वमन्तरेण वक्रशुक्लयोरभेदस्य दुरपपादत्वा-
 त्सिद्धये तेषां विषयिगतत्वं साध्यम् । तत्र नैर्मल्यस्यानुपात्तस्य यथा-
 कथंचिदुत्प्रेक्ष्यमाणे विषयिणि सिद्धत्वात्कूजनपुञ्जीभवनयोर्निष्पादनाय रू-
 पान्तराक्रान्तगृहत्वमाश्रयार्थित्वं च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । इहापि प्रान्व-
 त्साहजिकयोः कल्पिताभ्यामभेदाध्यवसानात्साधारण्यम् । एवमन्यत्राप्यु-
 त्तम् । पूर्वं हि यथा फलस्योत्प्रेक्षणेऽपि न फलोत्प्रेक्षा तथेहापि हेतोरिति ।

तदनयनान्देलर्षं । विषयेति । भागोरधीलर्षं । विनिगननाभिरहादाह—उत्प्रेक्षेति ।
 प्रलयस्य कषट् । उपसहरति—तथैवेति । एव चेत्यादि । स्वरूपोत्प्रेक्ष्यदेवैत्यर्थं । इति
 ‘तथैव’ इति पाठोऽप्युक्तार्थक एव । अत्र भेदानुपपादयति—अनिगीर्णोति । नाग-
 रभ्या उपपादानात् । उपात्तेति । इदं च यथासमं बोध्यम् । न तु यथासद्वन् ।
 निष्पाद्यत्वं हेतुमाह—हिमेति । एव चैकदेशस्य सिद्धत्वेऽपि विशिष्टस्य विभाजन-
 स्पष्टमेवेति भावः । अम्भोजिनीति । सूर्यकन्याया यमुनायाम्बिलर्षं । समञ्ज-
 स्य । रूपान्तरेति । नीलाशीलर्षं । ऐकाधिकरण्यापन्न इति । समुदायान्न-
 दल्यर्थं । तत्र तयोर्मध्ये । तन्निर्दये शुक्लगुणगतत्वसिद्धये । तेषानुत्प्रेक्षणम् । विष-
 यीति । शुक्लगुणलर्षं । यथाकथंचिदिति । नन्वेवं हेतुत्प्रेक्ष्येयं इतो नात्र

क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘कलिन्दजा नीरभरेऽर्धमग्ना वक्त्राः प्रकाम कृतभूरिशब्दा’ ।

ध्वान्तेन वैराद्विनिगीर्यमाणा क्रोशन्ति मन्ये शशिन किशोरा ॥’

अत्र प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिनामभेदससर्गेण कलिन्दजानीरार्ध-
मग्नकृतभूरिशब्दोभयविशिष्टेषु वक्त्रेषु विषयेषु ध्वान्तकर्तृकवैरहेतुकनि-
गरणकर्मभिन्नोत्प्रेक्षितशशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षणपूर्वक क्रोशनकर्तृत्व
धर्म उत्प्रेक्ष्यते । तत्र तादात्म्योत्प्रेक्षणे धर्म्युत्प्रेक्षाया साधारणो धर्मः,
सबन्धान्तरेणोत्प्रेक्षणे धर्मोत्प्रेक्षाया तत्समानाधिकरणो धर्मश्च विषयगतो
निमित्तमिति स्थिते प्रकृते क्रोशनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षाया तत्समानाधि-
करणनिगरणकर्मत्वरूपधर्मस्य विषयगतत्वसिद्धयेऽनुवाद्यतया शशिकि-
शोरतादात्म्यमनुपात्तश्चैत्यनिमित्तकमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र यथा विशिष्टोपमा-
यानुपमानोपमेयविशेषणतद्विशेषणानामार्थमौपम्यम्, एवमत्रापि विषयवक्त्र-
विशेषणतद्विशेषणयोरर्धमजनयमुनाजलयोर्मूलोत्प्रेक्षा विषयिशशिकिशोर-
विशेषणतद्विशेषणाभ्या निगरणध्वान्ताभ्यामभेद आर्थः । ततश्च ध्वान्त-
कर्तृकनिगरणे सिद्धे मुस्योत्प्रेक्षानिर्वाहः । क्रोशनशब्दयोरपि विम्बप्र-
तिविम्बभावेनाभेदः । तेन कलिन्दजानीरार्धमग्नकृतभूरिशब्दोभयाभिन्ना
वक्त्रा ध्वान्तनिगीर्यमाणशशिकिशोरोभयाभिन्ना, क्रोशनक्रियानुकूलव्या-
पारवन्त इवेति बोधाकारः । आख्याते भावप्राधान्ये त्वभेदेन क्रोशनक्रि-

आह—पूर्वं हीति । कृतभूरिति । यो निमज्जति स शब्दं करोतीति लौकिकम् ।
वादिनामित्यस्य धर्म उत्प्रेक्ष्यत इत्यत्रान्वयः । ज्ञानार्थमाह—कर्मिति । तदभिन्नत्वे-
नोत्प्रेक्षितेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षितेत्यधिकम् । तयोरभेदस्य स्वारसिक्तत्वात् । तत्र उत्प्रेक्ष-
योर्मन्ये । पूर्वामाह—तादेति । द्वितीयामाह—संवेति । विषयेति । वक्त्रेत्यर्थः ।
तत्कृतवमकाराभावादाह—अनुवाद्येति । उत्प्रेक्ष्यते । वक्त्रेति शेषः । नन्वेवमपि
साधारणधर्माभावात्कथं प्रधानोत्प्रेक्षानिर्वाहोऽत आह—तत्रेति । तस्मिन्सर्वात्यर्थः ।
मूलोत्प्रेक्षेति । मूलोत्प्रेक्षाया विषयी य शशिकिशोर इत्याद्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षोपमा-
दकत्वात्तस्या मूलोत्प्रेक्षात्वम् । सिद्ध इति । वक्त्रानामित्यादि । मुस्योत्प्रेक्षेति ।
क्रियोत्प्रेक्षेत्यर्थः । प्रद्यरान्तरेणापि साधारण्यं धर्मस्याह—क्रोशनेति । शशिकिशोरो-
भयानुकूलकोशेति । ‘निगीर्यमाणाभिन्नशशिकिशोराभिन्ना क्रोशनक्रियानुकूल-’ इति
दुक्तं पाठः । एव नैयायिकमतेन बोधमुक्त्वा वैयाकरणमतेनाह—आख्यात इति ।

योत्प्रेक्षा । तत्र शाब्दे वृत्ते वकविशेषणतया प्रतीयमानमपि सद्भनं विषयतयावतिष्ठते । अध्यवसानवशात् । क्रोधनक्रियाया च तादृशवद्वा विशेषणम्, तादृशवक्त्रेषु चाभेदेन तादृशशशिकिशोराः, न तु शशिकिशोरा एव साक्षात्क्रियायाम् । एव च वक्रानामनन्वयापत्तेः विषयविषयि-विशेषणाना प्राग्बदेव विम्बप्रतिविम्बभावेनाभेदप्रतिपत्तिः । तथा—

‘राज्यामिपेकमाज्ञाय शम्भरानुरवैरिणः ।

सुधाभिर्जगतीमध्य लिम्पतीव सुधाकरः ॥’

अत्रापि चन्द्रे विषये तादृशलेपनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्येकं दर्शनम् । फिरणव्यापने विषये चन्द्रकर्तृकसुधाकरणकलेपनस्य तादात्म्येनोत्प्रेक्षणमिति द्वितीयम् । तत्र प्रथमे मते धवलीकारकत्वरूपनिमित्तानुपादानादनुपाचनिमित्ता, विषयस्योपादानादुपाचविषया । द्वितीयेऽपि तस्यैव निमित्तस्यानुपादानादनुपाचनिमित्ता, विषयस्य निगीर्णतयानुपाचविषयेति विशेष ।

तादात्म्येन द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘कलिन्दशैलादियमा प्रयागं केनापि दीर्घा परिखा निखाता ।

मन्ये तलस्पर्शविहीनमस्यामाकाशमानीलमिदं विभाति ॥’

अत्र यमुनाया नीलत्वदीर्घत्वनिमित्तकमाकाशतादात्म्योत्प्रेक्षणम् ।

नन्वभेदेन वक्त्रे तदुत्प्रेक्षा बाधिता अत आह—तत्रेति । उत्प्रेक्ष्यमाणक्रोधनक्रियायामित्यर्थं । वृत्ते बोधे लिम्पते वा । अध्यवसानेति । अध्यवसानं च मया क्रोधन्तीत्यादिवद्विषयिवाचरशब्देनेति बोध्यम् । तादृशेति । विशेषणद्वयविशिष्टत्वर्थं । एवमत्रेऽपि । तादृशेति । एकविशेषणविशिष्टत्वर्थं । क्रियाया क्रोधनेत्यादि । एवं च एव सति । एव च तादृशशशिकिशोराभिन्नकर्तृत्वं क्रोधनमिति बोध्यम् । अस्या वदाहरणान्तरमाह—तथेति । शम्भरस्येति । मदनस्येत्यर्थं । प्राग्बदत्रापि मनभेदमाह—अत्रापीति । तादृशेति । सुधाकरणकजगन्मध्यकर्मकेत्यर्थं । चन्द्रेति । तदभिप्रेत्यर्थं । करणकेति । जगन्मध्यकर्मकेत्यपि बोध्यम् । विषयस्य चन्द्रस्य । तस्यैव धवलीकारकत्वस्यैव । विषयस्य फिरणव्यापनस्य । निगीर्णेति । सुधाभिर्लिम्पतीत्यनेनेति भावः । कलिन्देति । तदाख्यपर्येनादित्यर्थं । इयं दृश्या गतरूपा । आ प्रयागं प्रयागमभिख्याप्य । अस्या परिखायाम् । इदं दृश्यं यमुनारूपम् । ननु प्राग्बन्धालु प्रेक्षेय वृत्तो न अत आह—आकाशेति । इदं च मञ्जूपादा मत्र ररष्टम् ।

आकाशत्वस्य स्वरूपात्मकत्वाद्ब्रह्मोत्प्रेक्षेयम् । अत एवाकाशपदाच्छब्दा-
श्रयत्वाधनुपस्थितिदशायामप्याकाशधी । नीलत्वरूपनिमित्तस्य विप-
यिणि सिद्ध्यर्थं तृतीयचरणोपादानम् । दीर्घत्वरूपनिमित्तसिद्ध्यर्थं च
पूर्वार्धम् ।

जात्यादीनामभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘बाहुजाना समस्तानामभाव इव मूर्तिमान् ।

जयत्यतिबलो लोके जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥’

अत्र जात्यवच्छिन्नाभावो विरोधित्वनिमित्तेन तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते ।
विनाश इवेत्युक्तौ तु ध्वसः । ‘समस्तलोकदुःसानाम्’ इति प्रथमचरणे कृते
गुणाभावः ।

‘घौरञ्जनकालीभिर्जलदालीभिस्तथा वज्रे ।

जगदखिलमपि यथासीन्निर्लोचनवर्गसर्गमिव ॥’

अत्रापि चाक्षुषज्ञानमामान्यशून्यत्वेन निमित्तेन पार्यन्तिक क्रिया-
भावो धर्मः । एव द्रव्याभावोत्प्रेक्षापि स्वयमूह्या ।

मालारूपाप्येषा सभवति यथा—

‘द्विनेत्र इव वासव करयुगो विवस्वानिव

द्वितीय इव चन्द्रमाः श्रितवपुर्मनोभूरिव ।

नन्वाकाशत्व शब्दाश्रयत्वादिरूपमिति कुत स्वरूपात्मकमत आह—अतएवेति ।
तस्य स्वरूपात्मकत्वादेवेत्यर्थः । आदिना शब्दसमवायिकारणत्वपरिग्रहः । विपयिणि
आकाशे । तृतीयेति । तलस्पर्शो सति प्रतिबिम्बासभव इति भावः । सिद्ध्यर्थं चेति ।
आकाश एवेति शेषः । गर्भोपरितनाकाशस्य तद्दीर्घत्वरोपादिति भावः । बाहुजाना
क्षत्रिणाणाम् । जामदग्न्यः परशुरामः । जातीति । क्षत्रियत्वेत्यर्थः । विरोधित्वेति ।
जात्यवच्छिन्नेत्यादि । अभावोऽत्यन्ताभावः । अभावपदलागेनाह—विनेति । क्रिया-
भावोत्प्रेक्षोदाहरणमाह—घौरिति । कञ्जलवच्छयामभेधपङ्क्तिभित्तयाच्छादित्वेत्यर्थः ।
नेत्रशून्यजननमूहच्छिरिवेत्यर्थः । निमित्तेनेति । अनुपात्तेनेति भावः । पार्यन्तिक
इति । यद्यपि सर्गमिति नपुंसकोक्तत्वात् तत्कः (?) जगदन्तरिमिवैतन्नगदिति पूर्वं बोधः
तथापि तादृशजगदन्तराप्रसिद्ध्या अभावोत्प्रेक्षावाधापत्त्या चात्रैव धर्मिणि जगति
लोचनवर्गस्य सर्गो दान ससर्ग प्रमरण वा यत्र दर्शने तदभावो निरावोच्यते इति
दर्शनक्रियाभावरूपो धर्म उत्प्रेक्ष्यते । पश्चादित्यर्थः । तदाह—क्रियाभावो धर्म इति ।
एषा उत्प्रेक्षा । करयुगो भुजद्वयः । क्षमा भूमिम् । ‘अप्यारोपेण’ इति पाठः । आ-

नराकृतिरिवाम्बुधिर्गुरुरिव क्षमामागतो

नुतो निखिलमूर्खैर्जयति कोऽपि भूमीपतिः ॥'

अत्र राजगताना द्विनेत्रत्वादीना वासवादितादात्म्यविरोधिना विरो-
धनिवर्तनाय विषयिषु वासवादिप्वारोपेण साधारणीकरणम् । न चात्रो-
पमा शक्यनिरूपणा । द्विनेत्रत्वादीनामुक्तेर्निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । न
चोपमाया निष्पादकं तेषां साधारण्यम् । तदभावेऽपि परमैश्वर्यादिभि
प्रतीयमानैस्तस्या निष्पत्तेः । असुन्दरत्वादुपमानिष्पादकत्वेन कवेरभि-
प्रेतत्वाच्च । नह्यत्र द्विनेत्रत्वादिभिर्घर्मैर्वासवादिसादृश्यं राज कवेरभिप्रा-
यविषय । एवं द्वितीयत्वादीना चन्द्रादिप्वारोपोऽप्युपमाया सौत्थामनर्थक
एव स्यात् । अभेदप्रतिपत्तौ तु सहस्रनेत्रेण सहस्रकरेण विधितृष्ठावे-
केन वपुर्विहीनेन जलाकारेण स्वर्गगतेन च तेन तेन कथमस्याभेद स्या-
दिति प्रतिकूलधियमपसारयता विषयिगताना द्विनेत्रत्वाधारोपणामस्त्ये-
वोपयोग । अत्रैवेवशब्दस्याभावे दृढारोप रूपकम् । विषयिगतविशेष-
णानामभावे उपमा । उभयेपामेकतरस्याप्यभावे शुद्धरूपकमिति विवेकः ।
एव स्वरूपोत्प्रेक्षा दिगुपदर्शिता ।

अथ हेतूत्प्रेक्षा । यथा—

‘त्वत्प्रतापमहादीपशिखाविपुलकज्जलैः ।

नूनं नमस्तले नित्यं नीलिमा नूतनायते ॥’

अत्र नीलिमसामानाधिकरण्येनोत्प्रेक्षितस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणम् । ‘कज्ज-
ललेपनैः’ इति कृते इयमेव क्रियाहेतूत्प्रेक्षा ।

रोपेवेति तदर्थं । ‘अतियुक्त’ पाठे तु स एवार्थं । स आरोपेनेत्यप्रे योज्य । ननुपमे-
वान्नास्तु इत्याशङ्कते—न चेति । साधेति । उक्तरीत्येति भावः । तस्या उपमाया ।
ननुपमातपमाभावे प्रतीयमानादतोऽत आह—असुन्दरेति । निच्छित्त्यजनकत्वादि-
त्यर्थं । उक्तधर्मस्येति । उक्तमेव विशदयति—एवमिति । राजमदशम्य द्विती-
यस्य । सत्त्वाशक्ति स्वारत्रिक द्विर्तायन्मिल्याशयेनाह—चन्द्रादीति । ननुप्रेक्षा-
पक्षेऽपि तदुक्तवैयर्थ्यमत आह—अभेदेति । वासवादीत्यादि । करेण द्विरपेन ।
तेन तेन वासवादिना । अन्य राः । उभयाभावस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वादाह—एकतरैति ।
उपसहरति—एवमिति । स्वदिति । राजान प्रति कथ्युक्ति । उपेक्षितस्य
कञ्जस्य । हेतुत्वेनेति । नूतनीकरण इति भावः । हेतूत्प्रेक्षेति । नीलिप्र

गुणहेतूप्रेक्षा यथा—

‘परस्परासङ्गमुखान्नतन्नुव पयोधरौ पीनतरौ बभूवतु ।
तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिं परामवैमि मध्यस्तनिमानमञ्चति ॥’

अत्र पूर्वार्धे सुखस्य गुणस्य हेतुत्वं तावत्पञ्चम्यैव निर्दिष्टम् । अप-
रार्धे धर्मविशेषणतया अनुद्यमानस्य गुणाभावस्य त्वार्थम् । यथा ‘भोक्ता
भुञ्जानो वा तृष्यति’ इत्यादौ भोजनादेः ।

यथा वा—

‘व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतामाकर्ण्य स्तुतिमुदयत्रपातिरेकात् ।

आभूमीतलनतकंधराणि मन्येऽरण्येऽस्मिन्नवनिरुहा कुटुम्बकानि ॥’

क्रियाहेतूप्रेक्षा यथा—‘महागुरुकलिन्दमहीधरोदरविदारणाविर्भव-
न्महापातकावलिबेळनादिव श्यामलिता’ इति ।

द्रव्यहेतूप्रेक्षा यथा—

‘वराका यं राकारमण इति बलान्ति सहसा

सर. स्वच्छ मन्ये मिलदमृतमेतन्मखभुजाम् ।

अमुष्मिन्या कापि द्युतिरतिघना भाति मिषता-

मिय नीलच्छायादुपरि निरपायाद्गनत. ॥’

अत्रामृतसरोरूपत्वेनोत्प्रेक्षिते चन्द्रमसि नीलत्वेनाध्यवसिते कलङ्के
उपरिवर्तिनभोहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एतेन द्रव्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणं नास्तीति
प्राचा प्रवादो निरस्तः ।

प्रतिदिनोपचीयमानत्व निमित्तम् । अञ्चति गच्छति । अपरार्धे इति । उत्त-
रार्धे इत्यर्थः । क्वचित्तर्धेव पाठः । आर्धत्वे हेतुगर्भे विशेषणमाह—धर्माति ।
मध्येत्यर्थः । गुणाभावस्य मर्षणाभावस्य । भोक्तेत्यत्र कालसामान्यप्रतीतिविशेषो-
दाहरणमाह—भुञ्जानो वेति । नैयायिकोक्तगुणस्यैव ग्रहणमिति भ्रमनिरासायो-
दाहरणान्तरमाह—यथा वेति । उदयदिति । उदयन्ती आविर्भवन्ती या
लम्बा तस्या सवन्धात्, आधिक्याद्बैल्यर्थः । भूमिमभिव्याप्य नम्रा कंधरा
शाखा येषां तानि । वृक्षाणां समूहरूपाणीत्वप्रिमार्थः । अत्रापि लम्बारूपगुणस्य
हेतुत्व स्पष्टमेव । बेळनात्तसवन्धात् । अत्र बेळन क्रियेति स्पष्टमेव । श्यामलिता
सजातस्यामा । वराका कृपणा । य चन्द्रम् । मिलदमृतमिति । ‘लसदमृतम्’
इति पाठान्तरम् । मखभुजा देवानाम् । अमुष्मिन्सरति । इय द्युतिर्नैत्यरूपा ।
मिषता पश्यताम् । उपरि । वर्तमानादिति शेषः । निरपायादनश्वरात् । नी-

एषामेवाभावानां हेतुत्वोत्प्रेक्षा यथा—

‘नितान्तरमणीयानि वस्तूनि करुणोज्झित’ ।

काल सहरते नित्यमभावादिव चक्षुष’ ॥’

अत्र कालस्य साहजिके सहाङ्गत्वे चक्षुरभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा ।

‘नि सीमशोभामौभाग्य नताङ्ग्या नयनद्वयम् ।

अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥’

अत्र गुणाभावस्य ।

‘जनमोहकरं तवालि मन्ये चिकुराकारमिदं घनान्धकारम् ।

वदनेन्दुरुचामिहाप्रचारादिव तन्वद्भि नितान्तक्रान्तिञ्चान्तम् ॥’

इह द्वितीयार्थे क्रियाभावस्य । प्रथमार्थे तु जात्यवच्छिन्नस्य जात्य-
वच्छिन्नाभावस्य वा स्वरूपोत्प्रेक्षैव ।

‘न नगा. काननगा यद्बुदतीषु त्वदरिभूपसुदतीषु ।

शकलीभवन्ति शतधा शङ्के श्रवणेन्द्रियामावात् ॥’

इह श्रोत्रत्वस्य जातिगुणक्रियाम्योऽतिरिक्तस्य विवेके क्रियमाणे आ-
काशस्वरूपतया तदवच्छिन्नाभावस्य द्रव्याभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । नि-
मित्तं क्रियाभाव । एवं हेतुत्प्रेक्षादिक् ।

लत्वेनेति । एतिरित्यनेनेति भाव । एषामेव आत्मादीनामेव । करुणोज्झित
इति । लक्ष्मण । आहिताभ्यादित्त्वानिष्ठान्तस्य परनिपात । इदं जात्यवच्छिन्न-
भावहेतुत्वोत्प्रेक्षोदाहरणम् । गुणभावहेतुत्वोत्प्रेक्षोदाहरणमाह—‘नि सीमेति । गु
णेति । आनन्दरूपत्वर्थ । हेतुत्वेनोत्प्रेक्षेति शेष । एवमयेऽपि । क्रियाभावहेतुत्वोत्प्रे-
क्षोदाहरणमाह—जनेति । हे हृद्यादि आदि, इह चिकुरे तव मुखचन्द्रकान्तान-
सदन्थादिव इह इदं केससमूहम्पं चिकुरवदाकारो यस्य तादृश जनमोहकरं निनिष्ठा-
न्धकारमहं मन्ये इत्यर्थ । यदाशयेनोदाहृतं तमाह—इहेति । प्रचारस्य श्रियान्दादिति
भाव । तुरक्षर्वलक्षण्ये । एतेन शयश्लेषत्वमस्य सूचितम् । अतएव व्युत्क्रमेणोक्ति ।
अन्धकारोऽतिरिक्त’ पदार्थ इति मतेनाह—जात्यवच्छिन्नमेति । तेजोभाव एव स
इति मतेनाह—जात्यवच्छिन्नाभावेति । अचिद्वैपरी येन पाठ । द्रव्याभावहेतुत्वो-
त्प्रेक्षोदाहरणमाह—न नगा इति । शङ्कुत्ववच्छिन्नमत्र श्रोत्रत्वादाह—प्रियेक
इति । भावस्येत्यस्य व्याख्या द्रव्याभावस्येति । तस्य तत्पेनोत्प्रेक्षणे निमित्तमिति ।
प्रियेति । शकलीभवनरूपत्वर्थ । उपसहरति—एवमिति । उच्चप्रकारेणेत्यर्थ ।

अथ फलोत्प्रेक्षा—

‘दिवानिश वारिणि कण्ठदम्ने दिवाकराराधनमाचरन्ती ।

वक्षोजतायै किमु पद्मलाक्ष्यास्तपश्चरत्यम्बुजपङ्क्तिरेषा ॥’

अत्र वक्षोजत्वमवयववृत्ति । जातिस्तलप्रत्ययार्थ । त्वतलोः प्रकृति-
प्रवृत्तिनिमित्ते भावे विधानात् । स एव चात्र तपश्चरणक्रियायाः साह-
जिकजलावस्थानामिन्नतयाध्यवसितायाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न चात्र
प्राप्तिक्रियामन्तरेण जाते शुद्धाया अफलत्वात्क्रियाया एव फलत्वमिति
वाच्यम् । प्राप्ते ससर्गतया तद्द्वारैव जात्यादे फलत्वोपपत्तेः । अन्यथा
फलत्वबोधकचतुर्थ्या अनुपपत्तेः । अत एव—‘ब्राह्मण्याय तपस्तेपे वि-
श्वामिन्न सुदारुणम्’ इत्यादयः प्रयोगाः ।

गुणफलोत्प्रेक्षा यथा—

‘हालाहलकालानलकाकोदरसर्गतिं करोति विधुः ।

अभ्यसितुमिव ल्दीया विद्यामद्यापि हरशिरसि [गतः] ॥’

अत्र विरहिवाक्येऽभ्यसनक्रियायास्तुमुना फलत्वं लभ्यते । एवं
लक्ष्यानुसारेण यथासंभवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इह जात्यादयो हि भेदाः प्राचामनुरोधादुदाहृता । वस्तुतस्तु नैषां
चमत्कारे वैलक्षण्यमस्तीत्यनुदाहार्यतैव । चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफल-
स्वरूपत्मकानां त्रयाणां प्रकाराणामेवेति । प्रागुदाहृतेष्वेव पद्येषु वाचका-
नामिवादीनां त्यागे प्रतीयमाना । अर्थसामर्थ्यावसेयत्वात् । न तु व्य-
ङ्ग्येति अमितव्यम् । तस्याः प्रकृते प्रसङ्गाभावात् ।

दिगिति । उपदर्शितेति शेषः । अथ कमप्राप्ता फलोत्प्रेक्षामाह—अथेति । तत्रादौ
जातिफलोत्प्रेक्षामाह—द्विवेति । कण्ठदम्ने कण्ठप्रमाणे । अचयचेति । स्वनेत्यर्थः ।
स एवेति । जातिरूपतलर्थं एवेत्यर्थः । अफलत्वादिति । तस्यानिलत्वादिति
भावः । क्रियायाः प्राप्ते । संसर्गतयेति । तथा च लक्षणं नेति भावः । अन्यथा य-
थाकथञ्चित्फलत्वानङ्गीकारे । उक्तार्थं दृढयति—अत एवेति । (विशेषेति) अत्र मु-
ह्यरूपगुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणं स्पष्टमेव । हालेति । विषमालनेत्रसर्पाणां सगतिमि-
त्यर्थः । तदीया विषादीयाम् । प्राचामलकारसर्वस्वकारादीनाम् । मेवेत्यस्य बोध्यमि-
ति शेषः । एव वाच्याप्रपञ्चमुक्त्वा प्रतीयमानामाह—प्रागिति । एव धर्मिस्वरूपो-

धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘निधिं लावण्याना तव खलु मुखं निर्मितवतो

महामोहं मन्ये सरसिरुहमूनोरुपचितम् ।

उपेक्ष्य त्वा यस्माद्विधुमयमकस्मादिह कृती

कलाहीन दीनं विकल इव राजानमतनोत् ॥’

पूर्वाधोत्प्रेक्षितमोहरूपधर्मसिद्धये द्वितीयाधोऽविचार्यकारित्वं तत्तामा-
नाधिकरण्येनोपात्तम् । अस्या च स्वरूपस्य विषयित्वे निमित्तभूतो धर्म
उपमायामिव विम्बप्रतिविम्बभावादिभिर्भिन्न उपात्तोऽनुपात्तश्च । हेतुफ-
लयोर्विषयित्वे तु य प्रति हेतुफले निरूपिते स धर्मं कल्प्यमानोऽपि
विषयगतसाहजिकधर्माभिन्नतयाध्यवसीयमानो निमित्तं सपद्यते । स
चोपात्त एव भवति । अन्यथा क प्रति हेतुफलयोरन्वयः स्यादिति सक्षेपं ।

अत्र च प्राचामर्वाचा चानेकधा दर्शनं व्यवस्थितम् । तत्र प्राचा-
मित्थम्—सर्वत्राभेदेनैव विषयिणो विषये उत्प्रेक्षणं न सवन्धान्तरेण ।
तथा हि धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायाम् ‘मुखं चन्द्रं मन्ये’ इत्यादौ तावद्विषयिण-
श्चन्द्रस्याभेदो विषये मुखे स्फुट एव । नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्या-
व्युत्पत्तेः । उपात्तविषया चेयम् । एवम् ‘अस्या मुनीनामपि मोहमूहे’
इत्यत्र नैषधपद्ये (७ । ९४) धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि मुनिसत्त्वन्धिनि धर्मा-
न्तरे विषये दमयन्तीविषयकमोहस्य विषयिणो भेदेनैवोत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षा-

त्प्रेक्षानुक्त्वा धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षामाह—धर्मेति । सरसिरुहमूनोर्ब्रह्मण । इह जगति ।
कलाहीन क्षीणकल्म । विकल इत्येवमो उपमा । पूर्वाधोत्प्रेक्षितेति । ब्रह्मरूपे ध-
र्मिणीति भाव । उपात्तमिति । अकस्मादित्यनेनेति भाव । निमित्ताद्ये प्राणनुष्ठ
विशेषमाह—अस्यां चेति । उत्प्रेक्षात्वावच्छिन्नायामित्यर्थः । स्वरूपस्य धर्मस्वरूपस्य
धर्मस्वरूपस्य वा । भावादिभिरिति । आदिना अनुगामित्वादिपरिग्रह । एव च
चतुर्विध इत्यर्थः । तदाह—भिन्न इति । अपि स्वाभाविकसमुच्चायक । अत्र च
उत्प्रेक्षाविषये । अर्वाचामाधुनिकानाम् । दर्शनं मतम् । तत्र तयोर्मध्ये । विषय
इति । एतौ च धर्मस्वरूपौ धर्मस्वरूपौ चेति भाव । तावदादौ । अस्या दन
चन्त्याम् । धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि धर्मान्तरे दर्शनादिरूपे । नन्वेवं कथं विषयस्यानुग-
दानमत आह—उत्प्रेक्षेति । एव धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायां तद्वनुक्त्वा धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा-

याश्च साध्यवसानत्वाद्विषयस्यानुपादानं सगच्छते । निमित्तधर्मश्च तत्त-
दङ्गामक्तवृत्तित्वम् । एवम् 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नम.'
इत्यादौ कस्यापि पद्ये न प्रथमान्तार्थे कर्तरि लेपनकर्तृत्वादेरुत्प्रेक्षणम्,
तस्याख्यातार्थविशेषणत्वेनैकदेशत्वात् । नापि लेपनादिकर्तुरभेदेन, तस्य
क्रियाविशेषणत्वेनाप्राधान्यात् । किं तु तम.कर्तृकमङ्गकर्मक लेपनमुत्प्रे-
क्ष्यते । तम.कर्तृकमङ्गनकर्मक वर्षणं च । उत्प्रेक्ष्यमाणाभ्यां च ताभ्यां
विषयस्य तम कर्तृकव्यापनस्य निगीर्णत्वादानुपादानम् । अत एव एवमा-
दावियमनुपात्तविषयोच्यते । निमित्तधर्मश्च श्यामीकारकत्वादिरनुपात्त
एव । अत एव 'सभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति लक्षणं
विधात्रोक्तम् 'व्यापनादिलेपनादिरूपतया सभावितम्' इति मम्मटभट्टैः ।
एवम्

'उन्मेष यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य मौन्दर्यदर्प ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लभा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥'

इत्यादौ प्राचीनपद्ये हेतूत्प्रेक्षायामपि न हर्षरूपं हेतुमात्रमुत्प्रेक्ष्यते ल-
क्ष्मीरूपे विषये । किं तु तद्धेतुकं कार्यं लगनादिरूपं विषयितादात्म्येन

यामप्युपपादयति—एवमिति । कस्यापि पद्ये इत्यनेन स्वीयत्व निरस्तम् । वैया-
करणरीत्या आह—तस्येति । प्रथमान्तार्थकर्तुरित्यर्थं । तथा च पदार्थं पदार्थेनेति
न्यायप्रसिद्धकर्तृत्वादि तु क्रियारूपतया प्रज्ञानमेवेति भावः । एवमग्रेऽपि । अभेदे-
नेति । प्रथमान्तार्थे उत्प्रेक्षणमित्यस्यानुपात्तं । तस्येति । लेपनादिकर्तुरित्यर्थं ।
वप्रेक्ष्य चेतस्य उत्प्रेक्ष्यत इति शेषः । ननु कुत्र एव अत आह—उत्प्रेक्ष्येति । अत एव
निगीर्णत्वादानुपादानादेव । एवमादौ श्लोकानुदाहरणे । अत्र समतिं प्रकाशयित्वा आह—
अत एवेति । एवमिति । उन्मेषमिति । विकसनमित्यर्थं । नायिका प्रति ना-
यकोक्तिः । यश्चन्द्रः । मम पद्यस्य । हेतूत्प्रेक्षायामपि तत्त्वेनाभिमतयामपि । इदं च

१ शुद्धप्रणीतमृच्छकटिकस्य प्रथमेऽङ्के पद्यमेतत् । 'असत्युरूपसेवेव दृष्टिर्विकल्पा
गता' इत्यस्योत्तरार्थम्

साहजिकलगनादौ विषये । कार्यस्य निमित्ततावादिनापि विषयगततत्त्व-
मानजातीयेनाभेदाध्यवसानस्वावश्यकत्वाच्चत्वात् । अन्यथाहेतुरुत्पत्तिविषयधर्मस-
मानाधिकरणधर्मस्य कार्यरूपस्य विषयावृत्तित्वाद्दृष्टेक्षैव न स्यात् । एवम्

‘चोत्पन्नं यद्गीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।

अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥’

इत्यादि परपद्ये फलोत्प्रेक्षाया कण्टकिपु वनान्तेषु विषयेषु न केवलं
भालत्वग्विपाटननिमित्तकं ललाटाक्षरदर्शनं फलमुत्प्रेक्ष्यते । किं तु तत्क-
लकं भालत्वग्विपाटनादिन्वयं विषयिककण्टकजविपाटनादौ विषये तादा-
त्म्येनेति सर्वत्राभेदेनैव विषये विषयिण उत्प्रेक्षणमिति दर्शनम् । तत्र
विचार्यते—न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे किञ्चिदस्ति प्रमाणम् ।
लक्ष्येषु भेदेनाप्युत्प्रेक्षणस्य दर्शनात् । ‘अस्या मुनीनामपि मोहमूहे’ इ-
त्यादौ । न च मुनिसवन्धिनि धर्मविशेषे मोहन्याभेदेनोत्प्रेक्षणमिति वा-
च्यम् । भेदेनोत्प्रेक्षणे बाधकामावेनेदृशरूपनाया निरर्थकत्वात् । नख-
भेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति वेदेन बोधितम् । यदर्थमयमाग्रहः स्यात् । लक्षण-
निर्माणस्य पुरुषाधीनत्वात् । ‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि’ इत्यत्रापि लेपना-
दिकर्तृत्वं तमजादिषु विषयेषुत्प्रेक्ष्यत इत्येव युक्तम् । अनुकूलव्यापारात्म-

तादान्य परमतेऽप्यावस्तुक्रमेणाह—कार्यस्येति । लक्ष्मीरविषये हर्षरूपहेतुमात्रो-
त्प्रेक्षाया कार्यमेव निमित्तं वाच्यम् । तस्य तत्त्वविद्विद्विधमसाधारण्यं विनानुपपत्त्यभे-
दाध्यवसानमावश्यकमिति भावः । समानजातीयेन साहजिकलगनेन । तदेव व्यतिरेक-
सुखेनापपादयति—अन्यथेति । हेतुरुपेति । हर्षरूपेणादि । धर्मस्य कार्यरूप-
स्येति । वास्तवहर्षाधिकरणचेतनवृत्तित्तत्कार्यस्य लानादि पक्षलक्ष्म्यावृत्तेरिति भावः ।
फलोत्प्रेक्षाया तत्त्वमाह—एवमिति । चोत्प्रेक्ष्येति । चोत्प्रेक्ष्येत्यर्थः । वनान्ता
वनप्रदेशाः । अनुभविष्यतीति पलायितश्चेत्येव इति भावः । अद्यापि भालत्वानि ।
फलोत्प्रेक्षाया तत्त्वनामिमत्राद्याम् । विपाटनेति । तस्य तत्त्ववृत्ततादिति भावः ।
दर्शनान्तरसतया प्रतीते । प्रागुक्तं तदोपप्रकारं सङ्घटति—न चेति । ननु लक्ष-
णानुपेक्षेन तथोच्यतेऽत आह—लक्षणमिति । नन्वेवमपि लिम्पतीवेत्यादौ नान्यथा निर्वाह
इति प्रागुक्तमत आह—लिम्पतीयेति । फलमात्रस्य यावत्तर्थादाह—अनुकूल-
व्यापारेति । नत इत्यादि । अन्यथा इतीति बोध्यं स्यात् । एवैव धर्मिण्यवच्छेदः ।

कस्य कर्तृत्वस्यैवाख्यातार्थत्वात् । तस्य च प्रथमान्ते विशेष्ये आश्रयतासं-
सर्गेणान्वयान्न दोषः । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इत्यस्य 'भावो व्यापारस्तदर्थ-
कमाख्यातं तिङ्' इत्यर्थकरणान्न विरोधः । 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्युच-
रवाक्यगतस्य प्रधानशब्दस्याभिधेयपरत्वात् । फलमात्रार्थस्यापि घातोरा-
ख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभ्यामर्थगताभ्या सकर्मका-
कर्मकत्वव्यवहारः । नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावाच्च भावकृदर्थव्यापारस्य न
नामार्थेऽन्वयः । अत एव च 'कर्तरि कृत्' इत्यनेन विशिष्टशक्तिक्रोधकेन
न घञादिषु भावग्रहणस्य विशेषणशक्तिक्रोधकस्य गतार्थत्वम् । शब्दानु-
वृत्तिपक्षस्वीकाराच्च 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र घर्मिपरन्यापि कर्तृग्रहणस्य 'लः
कर्मणि—' इत्यत्र धर्मपरतायामपि न दोषः । यद्वा आस्ता फलव्यापारौ ।
घातोराश्रयश्च तिङोऽर्थः । पर तु देवदत्त पचमान इत्यादाविव देवदत्त-
पचतीत्यादिष्वपि प्रथमान्तार्थ एव तिङर्थस्याभेदेन विशेषणत्व युक्तम् ।
न तु भेदेन । घात्वर्थभावनाया सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गा-
पत्तेः । सत्या हि गतौ 'प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्' इत्यस्योत्सर्गस्या-

आख्यातेति । तिङिलर्थः । प्रथमान्ते तदर्थः । नन्वेव यात्कोक्तिविरोधोऽन आह—
भावेति । नात्र प्रातिपदकस्य द्रव्यमात्रार्थत्वेन तत्प्राधान्यमुक्तम् । अयं द्रव्यमन्त्र
एव तथोक्तेरौचित्यादतस्तत्रार्थान्तरमावश्यकमित्याशयेनाह—सत्येति । ननु घातो-
र्व्यापारावाचकत्वे सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदापत्तिरत आह—फलेति । व्यापा-
रसोभयत्रान्वयः । अर्थेति । वस्त्वर्थः । अन्वय इति । आश्रयतासंसर्गेति भावः ।
'कर्तरि कृत्' इत्यत कर्तरीति, 'लः कर्मणि—' इत्यत्रानुवर्तते । तत्र तस्यानुकूलव्या-
पारार्थकत्वे कृद्विधायकेऽपि तथैव स्यात् । पाचको देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकर-
णनिर्वाहस्तु लक्षणयेल्लाशङ्कापनोदायाह—अत एवेति । तथा सति भावे इति
पद कर्त्रादिविधायकस्य व्यर्थं स्यात् । अधिकारसूत्रकर्तरीत्यनेनेव सिद्धेरिति
भावः । नन्वेव लकारविधायकेऽपि तदर्थकत्वापत्तिरत आह—शब्दानुवृत्तीति ।
वस्त्वर्थः । शब्दाधिकारस्वीकारजगौरवादाह—यद्वेति । तिङ्मस्य कर्तुः । अ-
भेदेनेति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयारिति भावः । भङ्गापत्तेरिति । एकपदोप-
स्थाप्यसोत्तरत्वे एकप्रसरलाभङ्गापत्तेरिति भावः । युक्त्यन्तरमाह—सत्यां हीति ।
विशेषणमिति । प्रकृतिप्रलयौ सहायं ब्रूत । तयो प्रत्ययायंश्च प्राधान्यमिति व्युत्प-

प्यनुग्रह एव न्याय्यः । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इत्यन्य 'भावनार्थक्रो धातु.' इत्यर्थकरणान्न विरोध । न च वैयाकरणमतविरोधो दूषणमिति वाच्यम् । स्वतन्त्रत्वेनालंकारिकतन्त्रस्य तद्विरोधस्यादूषणत्वात् । प्रपञ्चयिष्यते चैतदधिकमुपरिष्ठादिति प्रकृतमनुनरामः ।

एवं च 'लिम्पतीव—' इत्यादौ भेदेनाभेदेन वा तिङ्र्थन्यैव प्रथमान्तार्थ एवोत्प्रेक्षणम् । न तु धात्वर्थस्य स्वनिर्गणो व्यापनादौ । सर्वजनसिद्धाया इवार्थन्य विधेयताया अनुपपत्तेः । तम'कर्तृकं लेपनमिवेत्यन्तादपि उद्देश्यबोधकशून्यवाक्यादुत्प्रेक्षाप्रतीत्यापत्तेश्च । यदि च विषयिसवन्धिना लेपनादिना विषयसवन्धिनो व्यापनादेर्निमित्ततासपत्तये स्वताद्रूप्यमपादनेन निर्गणत्वाद्नुपात्तविषयत्वमध्यवसानमूलत्व चोच्यते तदा रूपकेऽप्यनुपात्तविषयत्वमुच्यतामध्यवसानमूलत्वं च । 'लोकान्दन्ति स्वलो विषम्' इत्यादौ स्वलमवन्धिनो दुःखदानादेर्विषसवन्धिहननात्मनाध्यवमानात् तस्मान्निमित्ताग्रेऽतिशयोक्तिरेव । एवम् 'उन्नेषं यो मन न सहते' इत्यत्र लक्ष्मीरूपे विषये लगनहेतुत्वेन हर्ष उल्लेख्यते । तत्र साहजिकसवन्धे तादात्म्येनाध्यवमितं लगनमेव निमित्तम् । तथा—

तेरिति भाव । प्राग्वदत्रापि मते निहृक्तविरोध प्रश्नारान्तरेण परिहरति—भावेति । पूर्वमाख्यातपदेन विद् गृहीत, इदानीं धातुरिति विशेष । ननु वैयाकरणमतरीत्या तथा प्रागुक्तमिति तद्विरोधोऽन आह—न चेति । पूर्वमतेनाह—भेदेनेति । द्वितीयमतेनाह—अभेदेनेति । क्रमेणवद्वयव्यवच्छेदमाह—न त्विति । इवार्थन्य विधेयताया इति । विषयनिशेद्देश्यनानिर्गणित्वनिर्वाधसमावना विषय । विषयिणो लेपनादे प्रतीयमान यद्विधेयत्व तस्य भदापत्तेरित्यर्थ । विषयन्य विषयिवाचनेन तव मते निर्गणत्वादिमि भाव । ननु निर्गणमेव गृहीत्वा तदभङ्गोऽत आह—तम इति । अनुवादपुर सर दोषान्तरमाह—यदि चेति । विषयीति । विषयिणा तम सवन्धनेत्यर्थ । एव विषयसवन्धिन इत्यपि व्याख्येयम् । स्विति । लेपनेत्यर्थ । रूपकेऽपीति । प्रतिदरूपके मुखचन्द्र इत्यादावधीत्यर्थ । विषयानुपादानेनेति भाव । मूलत्वं च लोचनिति । इत्यादां तन्मूलत्व चोच्यतामित्यर्थ । अत्र हेतुनाह—खलेति । उपसहरति—तस्मादिति । हेतुप्रेक्षायामाह—एवमिति । तत्र तस्यामुपप्रेक्षायाम् । सवन्धे शोभासवन्धे । लगनमेव । हर्षहेतुत्वं लगनमित्यर्थ । उदाहरणा-

‘सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा अष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्या ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदु खादिव बद्धमौनम् ॥’

अत्रापि मौनहेतुत्वेन नूपुरे विश्लेषदु खमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र निश्चलत्वनिमित्तकनि शब्दत्वाध्यवसित मौन निमित्तम् । विश्लेषदु खसमानाधिकरणत्वे सति नूपुरवृत्तित्वात् । न तु निश्चलत्वनिमित्तके नि.शब्दत्वे विषये विश्लेषदुःखहेतुकमौनमभेदेन । उत्प्रेक्षायामिवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्ष्यताया उत्सर्गसिद्धत्वान् । विषयस्य निर्गीर्णतया विषयिणो विधेयत्वानुपपत्तेश्च । निमित्तान्तरगवेषणापत्तेश्च । यद्यप्येककालप्रभवत्वादिरस्ति साधारणो धर्मो निमित्तम् । तथापि तस्याचमत्कारित्वादुपमाश्रामिवोत्प्रेक्षायामप्यप्रयोजकत्वात् । एवं फलोत्प्रेक्षायामपि बोध्यम् । एतेन ‘यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेऽपि तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षा’ इति प्राचा मतमनुसरता द्रविडपुंगवेन यदुक्त तदपि परास्तम् ।

अलंकारसर्वस्वकृता तावदुत्प्रेक्षया लक्षणमित्यं निगदितम्—‘विषय निगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसाय । स च द्विविध —सिद्ध , साध्यश्च । तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा इति । अस्यार्थे—सिद्धत्वं निर्गीर्णविषयत्वम् । साध्यत्व च निर्गीर्यमाणविषयत्वम् । यत्र हि सिद्धत्व तत्राध्यवसितप्राधान्यम् । यथातिशयोक्त्यादौ । यत्र साध्यत्वं तत्र व्यापारसाध्यवसानक्रियायाः प्राधान्ये उत्प्रेक्षा इति । एवमभेदगर्भमुत्प्रेक्षालक्षणा विधाय ‘सैषा स्थली यत्र’ इत्यन नूपुरगतस्य मौनित्वस्य हेतुत्वेन दु खं गुण उत्प्रेक्ष्यते । तत्र मौनित्वमेव नूपुरगतनिःशब्दत्वाभेदेनाध्यवसितं निमित्तम् ।” इत्युक्तम् । एव ‘यत्र धर्म एव धर्मि-

न्तरमाह—तथेति । सैपेति । लङ्गात् अयोध्याममनावसरे सीता प्रति धीरामचन्द्रोक्ति । अष्टमिति । पतिवन्मिलयं । तथेति शेष । मौन द्विविधम्—निश्चलहेतुकं दु खहेतुकं च । तयोरभेदमाह—तथेति । नि शब्दत्वाध्यवसितमिति । नि शब्दत्वे तादात्म्येनाध्यवसितमित्यर्थं । तस्योभयनिष्ठत्वमाह—विश्लेषेति । नन्वाकाङ्क्षादिना तत्रैवान्वयोऽस्तु, अत आह—विषयेति । ननु निर्गीर्णमादायैव तदत आह—निमित्तान्तरेति । उत्प्रेक्षेतीत्यन्य यदुक्तमित्यत्रान्वय । द्रविडप्रेष्टेनाप्यदीक्षितेनेत्यर्थं । अवांचा मतमाह—अलंकारेति । तत्र तयोर्मध्ये । एवमप्रेऽपि । तत्र

गतत्वेन' इत्यादिना धर्मोत्प्रेक्षाप्रसङ्गे "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्यत्र लेप-
नक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षणे व्यापनादि निमित्तम् ।" इत्युक्तम् । तदेतत्सर्वं
परस्परविरुद्धम् । नहि दु खगुणोत्प्रेक्षायामभेदगर्भोऽध्यवसायोऽस्ति ।
मौनाद्ये सन्नप्यध्यवसायः सिद्धत्वादिशयोक्तेरेव विषयो भवितुमर्हति,
नोत्प्रेक्षायाम् । त्वन्मते मौनस्य निमित्तत्वेनानुत्प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं 'लिम्प-
तीव' इत्यत्र लेपनाशाध्यवसायोऽपि । तस्यापि व्यापनरूपतया स्वितस्य
त्वया कर्तृत्वोत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनोक्तत्वाच्च । 'व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमि-
त्तमन्यदन्वेप्यं स्यात्' इति त्वयैव बाधकोपन्यासात् । निमित्ताशा-
ध्यवसानं तूपमादावपि स्वितम् । किं च, 'नूनं मुखं चन्द्र' इत्यादौ
कुत्राध्यवसायः । विषयस्य जागरूकत्वात् । न च सिद्धेऽध्यवसाये विष-
यस्य जठरवर्तित्वम्, साध्ये तु निगीर्यमाणत्वात्पृथगुपलब्धिरिति वा-
च्यम् । साध्याध्यवसाने मानाभावात् । अन्यथा रूपकादेरप्यध्यवसानगर्भ-
त्वापत्तेः । किं च, अध्यवसानं लक्षणाभेदः । न चात्र विधेयाग्रे लक्ष-
णास्ति । अभेदादिससर्गेराहार्यबोधस्यैव स्वीकारात् । तस्मात्प्राचीनानामा-
धुनिकानां चोक्तयो न क्षोदक्षमा ।

एव प्राप्ते ब्रूम — तत्र तावद्धर्म्युत्प्रेक्षानिष्कर्षः प्राचीनमतपरीक्षावसरे
कृत एव । हेतूत्प्रेक्षायामपञ्चम्यर्थो हेतुः अभेदश्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
ससर्ग इति पक्षे 'विश्लेषदु स्वाभिन्नहेतुः पञ्चम्यन्तार्थः । तस्य च प्रयोज्य-
ताससर्गेणोत्प्रेक्षणमिवादिना बोध्यते । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थ इति दर्शने
निरूपितत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ससर्गः । आश्रयता ससर्गेण चोत्प्रेक्ष-
णम् । उभयथापि पञ्चम्यर्थ एवोत्प्रेक्ष्य । तेनैवेवाद्यर्थान्वयान् । उत्प्रेक्ष्य-
तावच्छेदकसवन्धेनोत्प्रेक्ष्यसमानाधिकरणश्च धर्मोऽतिशयोक्त्या मौनाभिन्न-

दु सरूपगुणोत्प्रेक्षायाम् । अध्यवसाय इति । नि शब्दत्वाभेदेत्यादि । अप्यवसा-
योऽस्तीति । सिद्धत्वादिवाच्यत्वात्सन्तानुपह । प्राग्वदाह—तस्यापीति । ननु मया
तयोक्तमपि नेदं खण्डितमित्युपलक्षणवेनोद्यमत आह—व्यापनादादिति । इदम-
न्यथापि दृष्टमित्याह—निमित्तांशेति । लक्षणाभेद इति । साध्यवसानां कारोपा
चेति भेदकरणादिति भावः । अत्र उत्प्रेक्षायाम् । परीक्षेति । विचारैत्यर्थः । उत्प्रे-
क्ष्यतावच्छेदकसवन्धेनेति । स च प्रयोज्यतादि । आदिना नि शब्दत्वपरिग्रहः ।

त्वेनाध्यवसितनिश्चलत्वादिनिमित्तम् । बद्धमौनं च विषयः । मौनद्वारकं च बद्धमौनस्य प्रयोज्यत्व सभाव्यते । एवं प्रयोज्यधर्मके धर्मिणि सर्वत्रापि धर्मद्वारक एव पञ्चम्यर्थान्वयः । यत्र तु धर्म एव किञ्चिद्धर्माभिन्नत्वेनाध्यवसितः साक्षाद्विषयस्तत्र विषयतावच्छेदकधर्मो निमित्तम् । यथा तत्रैव 'विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनमस्य' इति निर्माणे मौनत्वम् । एव तृतीयार्थेऽपि बोध्यम् । फलोत्प्रेक्षाया तुमुन्नादेरर्थः फलम् । प्राग्ब्रह्मत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेदः ससर्गः । तच्च साधनताससर्गेणान्वेतीति तेनैव ससर्गेणोत्प्रेक्ष्यते । यत्र चोत्प्रेक्ष्यते तदज्ञे विशेषणतया मासमानो धर्मो निमित्तम् । स च धर्मिणि विषये अभिन्नत्वेनाध्यवसितो धर्मस्तथाभूते च धर्मं विषये तद्विशेषणीभूतोऽन्य इति विवेकः । एव च यत्र समासप्रत्ययगुणीभूते विषये हेतुफलान्वयो न साक्षात्सभवति तत्र प्राग्व एव विषये तादृशविशेषणद्वारकप्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां ससर्गाभ्यां हेतुफलयोरुत्प्रेक्षा बोध्या । यद्यपि विशेषणेऽपि यथाकथञ्चिद्धेतुफलयोरन्वयाद्विशेषणस्यापि विषयत्वमुचितम् । तथापि विषयविषयिणोरुद्देश्यविधेयभावप्रत्ययस्यानुरोधादियं सरणिराश्रिता । यदि च तस्य नास्त्येवानुरोपस्तदा प्राचा दर्शनमेव रमणीयं स्यात् । किं च प्राचा मते हेतुफलोत्प्रेक्षास्यले तद्धेतुकृतफलकयोः कार्यकारणयोरेव निगीर्णे विषये उत्प्रेक्षणात्स्वरूपस्योत्प्रेक्षायामेव पर्यवसानम् । न हेतुफलयोः । एवं च त्रिभागश्चिरतनानामुच्छिन्नः स्यात् । अथ स्वरूपतादात्म्याविशेषेऽपि हेतुफलाविशेषणकशुद्धस्वरूपोत्प्रेक्षायां हेतुफलविशेषणकस्वरूपोत्प्रेक्षायामस्ति हेतुफलकृत एव भेद इति चेत् 'तनयमैनाकगवेपणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिसुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्या सखी' इति प्रागुदाहृताया

तृतीयार्थेऽपीति । हेताविति शेषः । प्राग्बत् प्रागुक्तप्रथमपक्षवत् । तच्च फलं च । तथाभूते च विषयतावच्छेदकधर्माभिन्नत्वेनाध्यवसिते च । तद्विशेषेति । विषयतावच्छेदकधर्म इत्यर्थः । समासेति । समासप्रत्ययाभ्यां गुणीभूते इत्यर्थः । यथाकथञ्चिद्धेतुफलयोरिति । 'स्वर्गो च्छ्वस्त' इत्यादाविव, 'नोलरूपवान् जात' इत्यादाविव चेति भावः । तस्य तयोद्देश्यविधेयभावप्रत्ययस्य । ननु तत्कोटिप्रविष्टवेऽपि तस्य न

स्वरूपोत्प्रेक्षाया तनयमैनाकगवेषणरूपस्य फलस्योत्प्रेक्ष्यविशेषणज्ञोद्विप्रवि-
ष्टत्वात्फलोत्प्रेक्षात्वापत्तेः, उत्प्रेक्ष्ये साक्षाद्विशेषणताया अप्रयोजकत्वात् ।
इत्यत्र स्वगोत्रफलहेन ।

उत्प्रेक्ष्यमाणेष्वपि यस्य विपयिण उत्प्रेक्षा विधेयतया मासते तदीयो-
त्प्रेक्ष्यैव व्यपदेशः । प्राधान्यात् । तेन 'विश्लेषदु खादिव बद्धमौनम्'
इत्यत्र नूपुरगतत्वेन दुःखस्योत्प्रेक्षणेऽपि न तदुत्प्रेक्षाया व्यपदेशो
न्याय्य । तस्या अङ्गत्वेनानुवाद्यत्वात् । किं तु पञ्चन्यर्थोत्प्रेक्षया तस्या
एव दृक्शब्दवेद्यत्वेन विधेयत्वात् । तथा 'चोलस्य' इति यद्यपि वनान्तग-
तत्वेन न ललाटाक्षरदृग्गतोत्प्रेक्षयापि, अपि तु तुमुन्नथोत्प्रेक्षयापि । एवं
'तनयमैनाक-' इत्यादिगद्ये न फलोत्प्रेक्षया व्यपदेशः । नापि 'कलिन्दजानी-
रभरेऽर्धमया' इत्यत्र शशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षया, तदुत्थापितया ध्वान्तरु-
वृन्दैरहेतुकनिगरणकर्मतादात्म्योत्प्रेक्षया वा । प्रागुक्तादेव हेतोरिति दिक् ।

द्विविधो हि तावद्धर्मोऽपि—स्वत एव साधारण, साधारणीकरणोपाये-
नासाधारणोऽपि साधारणीकृतश्च । स चोपाय क्वचिद्रूपकं क्वचिच्छ्लेष-
क्वचिद्रपद्धतिः क्वचिद्विषयप्रतिबिम्बभावः क्वचिदुपचारः क्वचिदभेदाध्यवसा-
यरूपोऽतिशय ।

यथा—

'नयनेन्दिन्दिरानन्दमन्दिरं मिलदिन्दिरम् ।

इदमिन्दीवर मन्ये सुन्दराङ्गि तवाननम् ॥'

अत्र प्रथमार्धगत प्रथमो धर्मो रूपकेण विषयविषयिसाधारणीकृतः ।
द्वितीयश्च विद्वक्षणशोभयोरभेदाध्यवसायेन । केवलशब्दात्मकोऽप्ययं
सम्भवति ।

तत्र साक्षाद्विशेषणत्वमत आह—उत्प्रेक्ष्ये इति । 'यस्य विपयिण' इति पाठः ।
तस्या नूपुरगतदु खोत्प्रेक्षाया । पञ्चम्यर्थोत्प्रेक्षयेति । व्यपदेश इत्यन्यानुपदः ।
एवमप्येऽपि । प्रागुक्तादेवेति । अङ्गत्वेनानुवाद्यत्वादितिसम्बन्धेत्तयं । द्विविधो
हीति । हि यत । मन्त्र एवेत्यादि द्विविध्यं प्राप्नोऽनन्वावद्धर्मोऽपि द्विविध इत्ययं ।
इन्दिन्दिरा प्रमत्ता । इन्दिरा शोभा । प्रथम इति । नयनेन्दिन्दिरानन्दमन्दिरत्वरूप
इत्ययं । द्वितीयश्चेति । मिलदिन्दिन्दिरत्वस्य इत्ययं । सायेनेति । विषयेत्तापनु-

‘अङ्कितान्यक्षसघातैः सरोगाणि सदैव हि ।
शङ्के पङ्केरुहाणीति शरीराणि शरीरिणाम् ॥’

अयमुपात्त एव भवति । अर्थमयोऽनुपात्तश्चापि भवति । यथा ‘द्विनेत्र इव वासवः’ इत्यादौ जगदीश्वरत्वादि । न चात्र द्विनेत्रत्वादिरूप उपात्त एव साधारणो धर्मः । साधारण्यार्थमेव तस्य विषयिष्यारोपादिति वाच्यम् । तस्यारोपेण साधारणत्वे कृतेऽपि असुन्दरत्वेनोत्प्रेक्षोत्थापकत्वविरहात् । साधारणीकरण तु प्रतिबन्धकनिरासार्थमित्युक्तमेव ।

‘दृष्टिं समृतमङ्गला बुधमयी देव त्वदीया सभा
काव्यस्याश्रयभूतमाम्यमरुणाधारोऽधर सुन्दर* ।
क्रोधस्तेजनिभूरनल्पधिषण स्वान्त तु सोमास्पद
राजन्नूनमनूनविक्रम भवान्सर्वग्रहालम्बनम् ॥’

अत्रोत्प्रेक्ष्यमाणस्य सर्वग्रहालम्बनस्य धर्मेऽपु तत्तद्ग्रहाश्रिताङ्गकृत्वेऽपु विशेषणीभूतैस्तत्तद्ग्रहेर्विषयस्य राजो धर्मेऽपु कल्याणाश्रयत्वादिषु विशेषणानां कल्याणादीनां श्लेषेण तादात्म्यसंपादनद्वारा तादृशधर्माणां साधारणतासंपत्तिः ।

यथा वा—

‘विभाति यस्या ललितालकाया मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मी* ।
कपोलपालिं तव तन्वि मन्ये नरेन्द्रकन्ये दिशमुत्तराख्याम् ॥’

इहापि विषयविषयिधर्मविशेषयोरलकालकयोः श्रवणवैश्रवणयोश्च श्लेषेणाभेदे धर्मस्य साधारण्यम् ।

पश्यते । अयं केवलशब्दात्मा । अयमिति । प्रागुक्तोऽर्थमय इत्यर्थः । नन्वेव तस्य साधारणत्वकरणं व्यर्थमेत आह—साधारणीति । निरासार्थमिति । इवशब्दस्य सभावनार्थकत्वाय चेत्तपि बोध्यम् । श्लेषोदाहरणमाह—दृष्टिरिति । राजानं प्रति कथ्युक्तिः । मङ्गलपदेन भूमिञ्च शुभं च । बुधं पण्डितं सौम्यं च । काव्यं पद्यं शुक्रं च । अरुणं सूर्यं धारण्यं च । शनिरशनिश्च । धिषणो गुह्यधिषणा बुद्धिश्च । सोमास्पदमिति । उमया सहितं सोमधन्द्रं च । यद्वा ‘चन्द्रमा मनमो जात’ इति भ्रुतेर्जनकतासंबन्धेन मनसि सोमास्पदत्वमुत्प्रेक्ष्यते । तेन चेश्वरत्वमपि व्यङ्ग्यमित्याहुः । पूर्वमुपात्तोदाहरणं पश्चादनुपात्तोदाहरणमित्यत्र विशेषः । उत्प्रेक्षेति । विषयिण इति शेषः । कल्याणेति । कल्याणाश्रिताङ्गकत्वादिधित्वर्थः । श्लेषसंबन्धोदाहरणान्तरमाह—यथा

यथा वा—

‘नासत्ययोगो वचनेषु कीर्तौ तथार्जुनः कर्मणि चापि धर्मः ।
चित्ते जगद्ग्राणभवो यदास्ते वशंवदास्ते किमु पाण्डुपुत्रा ॥’

अत्र पाण्डुपुत्रेषु विषयेषु राजवशंवदतादात्म्योत्प्रेक्षाया राजाश्रितत्व-
रूपो विषयिधर्म श्लेषेण विषयाणा तदाश्रिताना चासत्याभावशुक्लगुण-
पुण्यपरमेश्वराणामभेदसपादनद्वारा विषयसाधारणीकृतः ।

‘स्तनान्तर्गतमाणिक्यवपुर्वहिरुपागतम् ।
मनोऽनुरागि ते तन्नि मन्ये बल्लभनीक्षते ॥’

अत्र बल्लभेक्षणस्य मनस्युत्प्रेक्षाया तन्निमित्तमन्त प्रदेशाद्बहिरागमनम-
पेक्ष्यम् । तच्च बहि प्रदेशमवन्धरूपं माणिक्यमात्रवृत्ति मनसो न समव-
तीति माणिक्यापहृत्या मनोगत क्रियते । विम्बप्रतिबिम्बभावस्तु ‘कलि-
न्दजानीरभरेऽर्धमग्ना’ इत्यत्रैव निरूपितः ।

‘माधुर्यपरमसीमा सारस्वतजलधिमधनसमृता ।
पिवतामनरूपमुखदा वसुधाया ननु सुधा कविना ॥’

अत्र कविताया माधुर्यपानयोर्मुम्ह्ययोरममवादास्वादश्रवणयोरमुख्य-
योस्वचारेण मुस्याभ्या साधारणीकरणम् । लक्षणया शक्याभेदेन लक्ष्य-
बोधनात् ।

चेति । अलक्ष अलका च । श्रवण वर्ण वैश्रवण कुबेरश्च । राजकन्या प्रति कव्यु-
क्तिरियम् । प्राग्वदाह—यथा चेति । राजान प्रत्युक्तिरियम् । नासत्यां नदुत्सह-
देवा असत्याभावश्च । अर्जुन किरीटो श्वेतश्च । धर्मो युधिष्ठिरो विष्यधंश्च । जग-
दिति । वायुपुत्रो भीमो हनूमाश्च । यद्वा पञ्चम्यधं बहूनीहिणा वायुजनश्च परमेश्वरः ।
राजवशंवदेति । विषयिणो वर्णनीयराजवशवदा च राजानन्प्रतादात्म्येत्तरधं । विष-
याणा पाण्डुपुत्राणाम् । तदाश्रितानां चेति । राजाश्रिताना चेत्यर्थः । विषयेति ।
पाण्डुपुत्रत्वर्थः । अपहृवोदाहरणमाह—स्तनेति । स्तनमध्यगतमाणिक्यवपुर्वहिर-
रागनमित्यर्थः । नायिका प्रति सरयुक्तिः । विम्बप्रतिबिम्बोदाहरणमाह—विम्बेति ।
उपचारेदाहरणमाह—माधुर्येति । राजान प्रत्युक्तिः । वा माधुर्यस्य परमसीमाधार-
मृता सारस्वतरूपममुद्रमयनजा भुवि ता बहुमुखदा सुधास्वकविता ननु निषेधेन पिवे-
त्यर्थः । उपचारेण लक्षणया । मुस्याभ्यामिति । सहाभेदसपादनद्वारा तयोर्धनयो-
रिति शेषः । ननुपचारेऽमुख्यसंब प्रतीत्या मुख्यप्रतीत्या दोषस्य दशस्य एवात्र आह—
लक्षणयेति । माश्रपदेन पानरत्नत्व परिहृतम् । पूर्वं रूपकन्निध उक्त इति भावः ।

अभेदाध्यवसायमात्रं यथा प्रागुदाहृताया हेतुत्प्रेक्षायाम् 'व्यागुज्जन्म-
धुकरपुञ्जमञ्जुगीताम्' इत्यत्र शाखानीचत्वकधरानमनयोरभेदाध्यवसाय एव
त्रपाहेतुत्प्रेक्षानिमित्ततयोपात्तस्य कधरानमनस्य नीचशाखनतकधरोभय-
साधारण्ये बीजम् ।

एव सर्वत्र हेतुफलयोरुत्प्रेक्षणे यस्य हेतु फल बोत्प्रेक्ष्यते सोऽनेन
प्रकारेण साधारणीकृतो निमित्तमित्यसकृदावेदितम् ।

एव कचिदुपात्तो धर्मो विषयविषयिसाधारण्याभावादसुन्दरत्वाद्वा स्वय-
मुत्प्रेक्षणं साक्षादुत्थापयितुमसमर्थोऽपि तदुत्थापनक्षमधर्मान्तरोत्थापने-
नानुकूल्यविधानादुपयुज्यते । यथा 'धौरज्जनकालीभिः' इति प्रागुदाहृते
पद्ये दिवो जलदालीसमावृतरूपो धर्म उपात्तो जगतो निर्लोचनवर्गसर्ग-
त्वोत्प्रेक्षायाम् वैयधिकरण्यादप्रयोजकोऽपि स्वप्रयोज्यनिधिडान्धकारप्रयुक्त-
चाक्षुपज्ञानसामान्यशून्यत्वस्य तथाविधोत्प्रेक्षानिमित्तस्योत्थापनेनाविषयोऽ-
प्युपात्तो निरूपित एव ।

कचिदयमपह्नुतोऽपि भवति । यथा—

'जगदन्तरममृतमयैरशुभिरापूरयन्नयं नितराम् ।

उदयति वदनव्याजात्किमु राजा हरिणशावनयनाया ॥'

इति रसगङ्गाधर उत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

अथातिशयोक्तिः—

विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयः । तस्योक्तिः ॥

तच्च स्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवान्यस्य बोधनम् । अत्र
च विषये विषयिवाचकपदस्य लक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारक-

साधारण्यसत्त्वेऽप्याह—असुन्दरेति । उपयुज्यते इति । एव च तदानर्थस्य नेति
भावः । तत्राद्योदाहरणमाह—अथेति । तथाविधोत्प्रेक्षेति । जगतो निर्लोचनवर्गसर्ग-
त्वोत्प्रेक्षेत्यर्थः । अयं विषयः । जगदन्तरं जगन्मध्यम् । राजा चन्द्रः । विषयापहवधात्
राजतादात्म्यसंभावनादाव्यायेति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाश उत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

अथातिशयोक्तिं निरूपयति—अथेति । योगरूढं तदित्याह—विषयीति । नि-
गरणपदार्थमाह—तच्चेति । स्ववाचकपदेनेति । लक्ष्यतावच्छेदकं च मुत्पत्यत्वमे-
वेति प्रागेव निरूपितं मूले । ननु रूपमादभेदस्तत्राह—अत्र चेति । अतिशयोक्ता-

लक्ष्यविशेष्यकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम् । अतः शक्यामाधारणधर्मस्य
 लक्ष्यासाधारणधर्मस्य च भानाभानयोर्न विरोधः । परे तु 'मात्रविशेषणं
 न देयम् । तेन लक्ष्यासाधारणोऽपि धर्मो भासते' इत्याहुः । केचित्तु
 'लक्षणया लक्ष्यासाधारणधर्मप्रकारेणैव बोधः । अनन्तरं च व्यापारान्त-
 रेण शक्यतावच्छेदकप्रकारेण लक्ष्यबोधः ।' इत्याहुः । बाधज्ञानस्य च
 यथा न प्रतिबन्धकत्वं तथोक्तं प्राक् । अत्र चैकपदोपात्तत्वाद्बोध्यविशेष-
 यभावः ।

उदाहरणम्—

'कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं भासय-

न्सदा पथि गतागतकृमभरं हरन्प्राणिनाम् ।

स्फुरत्कनककान्तिभिर्नवलताभिरावेष्टितो

ममाशु हरतु श्रमानतितमा तमालद्रुमः ॥'

अत्र तमालेन भगवतो निगरणे कलिन्दनन्दिनीत्यादीनि श्रीणि चरण-
 त्रयगतानि विशेषणानि तदनुग्रहार्थं विषयविषयिणी. साधारणधर्मतया
 साक्षादुपात्तानि । चतुर्थमपि चतुर्थचरणगतमवैयाकरणानां दर्शने । वैयाक-
 रणानां तूपात्तया तमालाभिन्नकर्तृकया श्रमहरणक्रिययोर्नीतं तादृशक-
 र्तृत्वं तथा तयोः स्वितम् । द्वितीये चरणे चोच्चावचयोनिस्त्रयचरणस्य प-

वित्यर्थः । एतावानेव विशेष इति भावः । अनन्तरं च लक्ष्यार्थबोधोत्तरं च । व्यापा-
 रेति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । एतानि मतानि पूर्वं निरूपितानि । ननु बाधज्ञानसत्त्वात्तद्य
 व्यञ्जनया तथा बोधोऽन आह—बाधज्ञानेति । एव चाहार्यभेदबुद्धिः । बाधकबुद्धि-
 कालिकस्य बाहायत्वादिति भावः । प्राञ्चस्तु "कमलमनम्भस्ति—' इत्यादावाहादकत्वा-
 दिक लक्ष्यतावच्छेदकम् । तेन रूपेण प्रथमतो बोधे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो
 व्यञ्जनयानाहार्यः । तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदबाधबुद्धेरभावात् । अत एव 'गोपसाध्य-
 वगानाया सर्वेष्वभेदावगमः' इति प्रकाशकृतः । रूपकं तादृश्यं एव । अयमेव रूपघ-
 दम्या विशेषः" इत्याहुः । वनान्तरं वनमध्यम् । गतागतेति । गमनागमनरुद्धेतर्यं ।
 तदनुग्रहार्थं तेन तन्नगरणानुग्रहार्थम् । दर्शन इति । तदर्थं तयोस्तत्त्वेन साक्षादुपात्तमिति
 शेषः । ते प्रथमान्ताथविशेष्यकबोधात्प्रोक्ता इति भावः । वैयाकरणानां त्विति ।
 दर्शन इत्यनुपपन्न्यते । तथा तदर्थं तयोस्तत्त्वेन साक्षात्तया अनुपात्तम् । उच्येति ।

य्यादिना, तृतीयेऽपि लताभिर्गोपीना निगरणम् । तस्मिन्नेवानुग्राहकतया । एवं च सावयवेयमतिशयोक्तिः । यत्र चानुग्राहक न निगरणान्तरं किं तु शुद्धं साधारणधर्मादि सा निरवयवा ।

यथा—

‘नयनानन्दसदोहतुन्दिलीकरणक्षमा ।

तिरयत्वाशु सतापं कापि कादम्बिनी मम ॥’

अत्र भगवतो मूर्तिर्निर्गीर्णा । नामार्थयोरभेदससर्गेण विशेष्यविशेषणभावस्य व्युत्पन्नतया रूपके तावदुचितो विषयविषयिणोस्तेन ससर्गेण विशेष्यविशेषणभावः । न तु प्रकृते । विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्यैव भानादभेदससर्गस्याप्रसक्ते । अभेदप्रधानातिशयोक्तिरिति प्रवादस्तु प्रागुक्ते ससर्गारोपरूपक इव विषयितावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाहः । तच्च विषयितावच्छेदकं क्वचित्प्रकृते निगरणदाब्ध्या विषयमात्रवृत्तिधर्मस्वसमानाधिकरणधर्मशून्यत्वाभ्या प्रसिद्धम् । यथा ‘कलिन्दगिरिनन्दिनी’ इत्यादौ तमालत्वादि । क्वचिदप्रसिद्धमपि कल्पितोपमादावुपमानमिव कविना स्वप्रतिभया कल्पितम् । धर्मिण इव धर्मस्वापि कल्पनाया अत्रिरुद्धत्वात् ।

हीनोत्तमयोनिजन्मेत्यर्थः । तस्मिन्नेवानुग्राहकतयेति । भगवतो निगरणे । तदा वेदनकर्मत्वतद्द्वरणकर्तृत्वस्वरूपे साधारणधर्मो । साधारणत्वसंपादनमेवानुग्राहकत्वमिति भावः । यत्र च यत्र तु । रूपकतो भेदान्तरमाह—नामार्थेति । एवेन विषयिव्यावृत्तिः । विषयीति । तमालत्वादेरित्यर्थः । भेदाभावरूपतयेति । ‘आस्ये पूर्णशशाङ्कता’ इत्यादावन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपताया सर्वतन्त्रलिङ्गत्वादिति भावः । स्वेति । विषयमात्रवृत्तिधर्मैत्यर्थः । धर्मशून्यत्वाभ्यामिति । धर्मद्वयशून्यत्वं च सामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकम् । ‘नवीनो जलधर’ इत्यत्र च भगवद्भूतिलोकोत्तरत्वतस्समानाधिकरणनवमुधाकरणकव्याप्तिकर्तृत्वे जलधरत्वेन सामानाधिकरण्येऽसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तदुभयविशिष्टजलधरत्व कविकल्पितम् । क्वचिदप्रसिद्धमपीति । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तादृशधर्मद्वयविशिष्टतया अप्रसिद्धमपीत्यर्थः । अपूर्वधन्द्र इत्यादावप्येवम् । मुखमपूर्वधन्द्र इत्यादौ कविकल्पितविशिष्टचन्द्रेणाहायभिदप्रतीते रूपकम् । केचित्तु ‘कविकल्पिततादृशचन्द्रत्वस- मुखत्वेन

यथा—‘स्मृतापि तरुणातपम्’ ।

यथा वा—

‘जगज्जालं ज्योत्स्नामथनवसुधाभिर्जटिलय-

ज्ञनाना सतापं त्रिविधमपि सद्यः प्रशमयन् ।

श्रितो वृन्दारण्य नतनिखिलवृन्दारकनुतो

मम स्तान्तध्वान्तं तिरयतु नवीनो जलधरः ॥’

अत्र विषयधर्मविशिष्टतया कल्पितेन लोकोत्तरजलधरत्वेन रूपेण भगवतः प्रतिपादने तत्समानाधिकरणत्वेन कल्पिताना विशेषणानामानु-
गुप्यम् । एव च निगरणे सर्वत्रापि विषयितानच्छेदकधर्मरूपेणैव विष-
यस्य मानम्, न विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थिते “रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगी-
र्याध्यवसानत’ इत्युक्त्वा ‘अत्रातिशयोक्तौ रूपकप्रतिशेषण रूपके दर्शि-
ताना विधानामिहापि सम्भवोऽस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थम् । तेनात्राप्यभेदा-
तिशयोक्तिस्त्राद्रूप्यातिशयोक्तिरिति कुचलयानन्दे शुकं तन्निरस्तम्”
इति नव्याः । प्राञ्चस्तु ‘रूपक इवात्रापि विषय्यभेदो भासते । पर तु

विरोधाभावादनाहार्यैव विषयितावच्छेदकप्रकारधोरूपकलक्षणे आहार्यत्वं न देयम् । अति-
शयोक्तिरनाहार्यैव । रूपके त्वाहार्या अनाहार्या च धी’ इत्याहुः । अन्ये तु ‘प्रस्तुतस्य
यदन्यत्तमित्यतिशयोक्तिरेषु प्रकृतस्य विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनान्यवस्तुत्वेन वाप्य-
वसानमिति तदर्थं । अस्ति हि प्रकृतस्य मुखस्य चन्द्रत्वेनाप्यवसानम् । आहार्यत्वा-
भावात् न रूपकम्’ इत्याहुः । विषयधर्मेति । लोकोत्तरत्वेत्यर्थं । मानानाधिकर-
णसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्य बोध्यम् । एवं चेतस्य निरस्तमित्यनान्वयः । विधाना प्रकाश-
णम् । अतिदेशेनेति । अन्यत्रान्यशब्दप्रयोग इति न्यायादिति भावः । अत्रापि
अतिशयोक्तावपि । तन्निरस्तमिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—काव्यप्रकाशादिरित्या तदु-
क्तम् । निर्बाधकत्वात् । किं च तस्याप्यभेदाप्रधानातिशयोक्तिरिति प्राचीनव्यवहारस-
म्बन्धनाय विषयितावच्छेदकमेवाभेद इत्यवश्यं वक्तव्यम् । एव च तथैवाभेदातिशयोक्ति-
रिति व्यवहारो मयापि सुस्पष्टः । ‘कोऽयं गच्छित्तरिणः’ इत्यादी प्रतिद्विवि-
दितावच्छेदकप्रकारकबोधस्य बाधबुद्धिपराहृतत्वात्कोऽयमित्यनेन निरन्तरत्वात्वाद्य च-
न्द्रस्यैवकारित्वात्प्रकारकबोधोऽस्तीकार्यः । एतेव च ताद्रूप्यातिशयोक्तिः । अत्रापि वि-
षयितावच्छेदकप्रकारकधोरुपहार्यैव । तदमेविशिष्टे शक्यसम्बन्धप्रदेशेऽपि तथैव । तद-

निर्गणं विषये इति रूपकादस्या विशेषः । अद्यवसायस्य सिद्धत्वे-
नाप्राधान्याग्निश्चयात्मकत्वाच्च साध्याध्यवसानायाः सभावनात्मकोत्प्रेक्षाया
वैलक्षण्यम्' इत्याहुः । कथं तर्हि 'कमलमिदमनम्भुजातं जयतितमा कन-
कलतिकायाम्' इत्यादाविदंत्वादेर्विषयतावच्छेदकस्योल्लेखान्निगमिति
चेत्, न । इदमित्यस्य कमलत्वविशिष्टे विशेषणत्व एवातिशयोक्तिः, उ-
द्देश्यतावच्छेदकत्वे तु रूपकमेव । एव 'गौरयम्', 'आयुरेवेदम्' इत्या-
दावपि बोध्यम् । अत एवातिशयोक्तावभेदोऽनुवाद्य एव न विधेय इति
प्राचामुक्तिः सगच्छते । एवमेक प्रकारोऽतिशयस्य यत्र भेदेऽप्यभेदः ।

अथ प्रकारान्तरम्—यत्राभेदेऽपि भेदो लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थः, इद-
मेव प्रस्तुतस्नान्यत्वमित्यनेनोक्तम् ।

उदाहरणम्—

'अन्या जगद्धितमयी वचसः प्रवृत्ति-

रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या

विद्यावता सकलमेव चरित्रमन्यत् ॥'

एवमन्य प्रकार —यत्रासवन्येऽपि सवन्यो वर्ण्योत्कर्षार्थः ।

यथा—

'धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ।

उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठर समुच्छलति ॥'

अत्र सिद्धीवचने समुच्छलनासंवन्येऽपि समुच्छलनसवन्योक्तिः शौ-
र्यातिशायिका ।

मंत्रैशिक्ष्यमपि लक्ष्यस्मारोपितमेवेति बोध्यम् । अस्या विशेष इति । आहार्यवाना-
हार्यत्वकृतो विशेष इत्यर्थः । उपेक्षातोऽत्र वैलक्षण्यमाह—अध्ययेति । इदमिति ।
अत इत्यादि । अत एव सर्वथा विषयानुपादानेऽप्यत्र अज्ञातकारादेव । एवमिति । वक्त-
प्रकारेणेत्यर्थः । निरूपित इति शेषः । इदमेव प्रकारान्तरमेव । उक्तमिति । प्रकाश-
कृतेति शेषः । अन्या जगदिति । विद्वद्रूपमिदम् । कृतिधेयः । आर्तहृद्या आहृति
शरीरावयवसंस्था च लोकोत्तरेत्यर्थः । चरित्रं व्यवहारः । मध्येजठरमिति । 'पारे मध्ये-

यथा वा—

‘गिरं समाकर्णयितुं यदीया सदा रसजैरनुभावनीयाम् ।
समीहते नित्यमनन्यचेता नभस्वदात्मंभरिवंशनेता ॥’

यथा वा—

‘तिमिरशारदचन्द्रितारकाः कमलविद्रुमचम्पककोरकाः ।
यदि मिलन्ति कदापि तदाननं खलु तदा कल्या तुल्यामहे ॥’
पूर्वत्र निर्णायमानः, इह तु संभाव्यमान इति विशेषः ।
तथान्य. प्रकारः—यत्र सवन्धेऽप्यसवन्धः ।

यथा—

‘पीयूषयूपकल्पानल्पामपि ते गिरं निपीतवताम् ।
तोषाय कल्पते नो योषाधरविम्बमधुरिनोद्रेकः ॥’

अत्र तोषसवन्धेऽप्यसवन्धः ।

एवमेवान्योऽपि प्रकारः—यत्र प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य च पौर्वा-
पर्यविपर्ययः । स च द्वयोः सहभावासहभावात्, प्रयोजकस्य प्रयोज्यान-
न्तरभावादिति द्वेषा ।

आद्यो यथा—‘प्रतिखुरनिकरशिलातलसघट्टममुच्छलद्विद्युद्वल्लीकृत-
विष्कुलिङ्गच्छटापटलानां वाजिनाम्’ इति हयवर्णने समुच्छलनविद्युद्वल्ली-
करणयोः सहोत्पत्तिर्गम्यते ।

पद्मा वा’ इति समासः । यदीयामिति । प्रकृतवर्णनीपराजकीयानिलस्य । नमन्व-
दिति । नमस्वता वायुना आत्मानं विप्रति ये सर्पास्तेषां वंशस्य बुद्धस्य नेता नादकः ।
शेष इत्यर्थः । अत्र तदाकर्णनसमीहासवन्धेऽपि तदुक्तिर्द्वैदुष्यातिशयादिषु । चन्द्रि-
रेति । चन्द्रेत्यर्थः । मिलन्ति एकत्र तिष्ठन्ति । तदाननं तस्या वप्राया नायिकया
सुखम् । कल्या न तु सर्वाद्येन । पूर्वत्र पूर्यो । इहत्विति । यदीत्यस्य समावना-
बोधकत्वादिति भावः । यद्येति । पीयूषममृतमेव यूषो मन्त्रिशेषेयस्तेन ईषभ्यूनाम् । ते
वर्णनीयस्य राशः । समुच्छलनेति । विष्कुलिङ्गानामित्यादि । सहोत्पत्तिरिति ।
चतुर्प्रलयनेति भावः । ‘यत्रा समुच्छलन’ इति पाठे तु तत् प्राग्नेति शेषः । वस्तुतः

द्वितीयो यथा—

‘पुरः पुरस्तादरिभूपतीना भवन्ति भूवल्लभ मल्लशेषा ।

अनन्तरं ते शुकुटीविटङ्कात्स्फुरन्ति रोपानलविस्फुलिङ्गा ॥’

अत्र भेदद्वये प्रयोजकातिशयकृत प्रयोज्यशैघ्यातिशयो गम्यः ।

एवं च ‘एतद्भेदपञ्चकान्यतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम्’ इति प्राचीना । अन्ये तु—‘सवन्धेऽसवन्धः असवन्धे सवन्ध इति भेदद्वयं नातिशयोक्तिः । एतादृशातिशयस्य रूपरुदीपकोपमापद्धत्यादिषु स्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्थितवस्तुक्कावस्ति काचिद्विच्छित्ति । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्थापि तेनैव व्याप्ततया भेदान्तरतानापचेश्च । तस्माद्विषयिणा निगीर्याध्यवसान विषयस्य, तस्यैवान्यत्वम्, यथादिशद्वैरसभाविनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतदन्यतमत्वमतिशयोक्तित्वम्’ इत्याहुः । नव्यास्तु—‘निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तर त्वनुगतरूपाभावादलकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुतान्यत्वभेदे भेदेनाभेदस्य, असवन्धे सवन्ध इति भेदे सवन्धेनासवन्धस्य, सवन्धेऽसवन्ध इति भेदे असवन्धेन सवन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्वी । अस्य च निगरणं रत्नाकरविमर्शिनीकाराद्युक्तप्रकारेण समवतीति चेत्, न । अन्यत्वादिभिरनन्यवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वम् । न त्वनन्यत्वादिभिः । तेषामनुभवासगते । न चा-

समुच्छलन तत्र हेतुरिति बोध्यम् । पुर इति । राजवर्णनभेदम् । हे भूवल्लभ, पुर-पुरत्वात् पूर्वपूर्वं शत्रुरूपाणा राज्ञा मल्लरूपा शेषा अवशेषा भवन्ति । पश्चात्तव शुकुटीव विटङ्क कपोटपालिका तस्मात्कोषरूपाग्नेर्विस्फुलिङ्गा स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र भेदद्वये बाधित्वं परेहति—अत्रेति । स्वभावोक्तौ सर्वथा तदसत्त्वादाह—स्वभावोक्तीति । अन्यत्रापि ऋषिदसत्त्वादाह—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च तेषामन्यतिशयोक्तित्वापत्तिरेति भेदेन तत्कथनासगत्त्वापत्तिरेति भावः । ननु तर्हि तत्र कोऽलंकारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेलाप्याह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वयेनैव । अभेदस्येत्यादि षडन्ताना वक्ष्यमाणानिगरणेऽन्वयः । विपर्यये च विपर्यय इति भेदद्वये च । तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेणैव । न । अनन्यत्वादिभिरिति ।

१ हे भूवल्लभ, पुरत्वात् प्रथमं अरिभूपतीना शत्रुतृपाणा पुरो नगरो मल्लशेषा भवन्ति अनन्तर—इत्यादि समुचितोऽर्थः ।

न्यतमत्वमनुगतमिति शक्यते वक्तुम् । विच्छित्तिवैलक्षण्ये सत्त्वन्यतमत्व-
स्वामयोजकत्वात् । अन्ययोपमारूपकादिकृतिपयान्यतमत्वं सकलान्यत-
मत्वं वा तद्वक्षणम् । उपमादयश्च तद्वेदा इत्येव किं न ब्रूयाः । अलं-
कारान्तरत्वे गौरवमित्यपि न वाच्यम् । नद्यत्राहृष्टपदार्थकल्पनं येन गौरवं
स्यात् । प्रधानोत्कर्षतारूपस्यालंकारत्वत् त्वयापि स्वीकारात् । अलंकार-
विभाजकोपाधिपरिगणनस्य च पुरपपरिकल्पितत्वात् ।' इत्यपि वदन्ति ।

‘गगनचरं जलविम्बं कथमिव पूर्णं वदन्ति विद्वांसः ।

दशरथचत्वरचारी हृज्जरहारी विधुस्तु परिपूर्णः ॥’

इत्यादौ विषयिण स्वामाधिक्यस्य निह्वेन दृढाप्यवसानातिशयोक्ति ।

यत्तु कुवलयानन्दे—

‘यद्यपह्ववगर्भत्वं सैव सापहवा मता ।

त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्म्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥’

इत्यत्र पर्यस्तापह्वुतिगर्भामतिशयोक्तिमाहुन्तश्चिन्त्यम् । पर्यस्तापह्वुतेरपह-
वित्वं न प्रामाणिकसमतमिति प्रागेवावेदनात् ।

यदपि तैरेवोक्तम्—

‘मयन्यातिशयोक्तिः स्वादयोगे योगकल्पनम् ।

सौधाष्टानि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥’ इति ।

तथा च तेन रूपेण कदापि बोधाभावे न तद्रूपस्वाभेदस्य भेदेन तदुच्यं निरामनस-
गतमिति भावः । तेषामननुगतत्वादिति निर्गम्य प्रकृतस्य समेनाप्यवसानं भेदेना-
भेदस्य स्वधनेनासद्व्यस्येलादिकसकलसाधारण्यैवस्य धर्मस्वामावादिशयोक्तिलक्ष-
णस्याननुगततापत्तिरिति भावः । वैलक्षण्ये सतीति । तथा च निम्ननिम्न एवा-
लंकार इति भावः । अन्युपेलाह—अन्ययोपमैति । प्रायुद्धरीला आह—कृति-
पयेति । अन्य कल्पविदतिशयस्य सर्वत्र सत्त्वादाह—सकलेति । तद्वक्षणमिति-
शयोक्तिलक्षणम् । तद्वेश अतिशयोक्तिभेदा । ननु गौरवादाधिक्यं नात आह—
अलंकारान्तरेति । हृत्तत्त्वेनाह—प्रधानोत्कर्षेति । ननु सामान्यतोऽलंकार-
सत्त्वेऽपि तद्विभाजकोपाधिमध्येऽपाटादाधिक्येन गौरवं तदवस्थनेनात आह—अलं-
कारेति । दृढाप्यवसानातिशयोक्त्युदाहरणमाह—गगनेति । गगनरूपोत्तरं । ज-
लविम्बं चन्द्ररूपम् । विधुस्तु धीरानचन्द्रस्तु । स्वामाधिक्येति । गगनरूपोत्तरं ।
निह्वयेनेति । रूपमिवैलनेनेति भावः । मूल एव इत्यार इत्याह—पर्यस्तेति ।

तदपि न । अत्रैव 'स्पृशन्तीवेन्दुमण्डलम्' इति कृते कोऽलंकारः । उत्प्रेक्षेति चेत्, तर्हीवादेरभावाद्गम्योत्प्रेक्षेयमुचिता । इवादिसत्त्वे या वाच्योत्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमस्य सर्वसमतत्वात् । 'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्' इति त्वदुक्तगम्योत्प्रेक्षायाः 'सौघाट्टानि' इत्यस्य चोत्प्रेक्षाशो विशेषानुपलम्भात् । तथा हि 'त्वत्कीर्तिर्' इत्यादौ बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षेति नये स्वर्गसंबन्धित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम् । कीर्तौ स्वर्गज्ञाकर्मकप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षेति नये तादृशगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्ता । विशेषणीभूतभ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतूत्प्रेक्षेति नये तु तादृशगमनतादात्म्याध्यवसितस्वर्गज्ञाप्रवेशरूपोपात्तधर्मनिमित्तेति सर्वथा गम्यैव । 'सौघाट्टानि—' इत्यत्र परमोर्ध्वदेशसयोगे चन्द्रमण्डलस्पर्शतादात्म्योत्प्रेक्षाया परमोर्ध्वदेशवृत्तित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्ता । तादृशस्पर्शकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया तु परमोर्ध्वदेशसयोगरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति । इयमपि गम्योत्प्रेक्षैव । तस्मादुत्प्रेक्षासामग्री यत्र नास्ति तादृशमुदाहरणमुचितम् । यथासदीयं 'धीरध्वनिभिर्—' इत्यादि । सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारसामान्यलक्षणमिहापि न विस्तरणीयम् ।

तैरेव अप्यदोक्षितैरेव । तदपि नेति । सिद्धान्तविरोधादिति शेष । तमेवाह—अत्रैवेत्यादिना । नन्वन्यसमतत्वेऽपि तथा न मम समतमत आह—त्वत्कीर्तिरिति । इत्यस्य चेति । उत्प्रेक्षाया इति । पश्याति भाव । नतु तस्या भूमण्डले बहुदूरगमनेऽपि स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा तत्र न समवतीत्यत आह—स्वर्गेति । विशेषेति कीर्तावित्यादि । तादृशेति । स्वर्गगमनेत्यर्थ । परमोर्ध्वेति । गृहाप्रणामित्यादि । इयमपि गम्योत्प्रेक्षैवेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—'नूनं मुखं चन्द्र' इत्यादौ नूनपदाभावे प्रतीयमानस्य रूपकस्यानापत्तेरुत्प्रेक्षाया आपत्तेश्च । 'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता' इत्यत्र तु बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा कीर्तौ स्वर्गज्ञाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षयावदय स्वीकार्या । अन्यथा भ्रमणश्रान्तत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्ते । तद्वत्प्रकृते उत्प्रेक्षाषायक नास्ति येन तथा स्यात् । भ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतूत्प्रेक्षाया तु न कश्चिदोप । स्वर्गसंबन्धित्व स्वर्गगमन स्वर्गज्ञाप्रवेशरूपोपात्तो वा धर्मो निमित्तमिति बोध्यम् । उदाहरणमिति । संबन्धाविशयोक्तैरिति भाव । तु खयोरि-

इयं चातिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते । यथा—

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं बृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥’

स्मृतौ च—

‘या निशा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति संयमी ।
यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥’

अथास्या ध्वनिः—

‘देव त्वद्दर्शनादेव लीयन्ते पुष्पराशयः ।
किं चादर्शनतः पापमशेषमपि नश्यति ॥’

पुष्पपापयो. सुखदुःखभोगमात्रनाशयतया दर्शनादर्शनाभ्यां तज्जन्य-
सुखदुःखयो रशयशेषशब्दाभ्यां च जन्मशतोपभोग्ययोस्तयोरेवाक्षेपाद-
ग्रिमाभ्यां पूर्वयोर्निगरणं व्यज्यते । न च पूर्वाभ्यामग्रिमयोरेव निगरणं
किं न स्यात्, इति वाच्यम् । नाशोक्तिसामञ्जस्यनाशकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वेन प्रत्ययस्यावश्यकतया तन्निगरणासम्भवात् । उपमानेन महता
क्षुद्रस्योपमेयस्य महत्त्वाधानाय निगरणस्यौचित्याच्च । एतेन ‘तदप्राप्ति-
महादुःख—’ इत्यादि काव्यप्रकाशो व्याख्यातः ।

इति रसगङ्गाधरेऽतिशयोक्तिप्रकरणम् ।

एवाक्षेपादित्यन्वयः । तयोरेव सुखदुःखयोरेव । अग्रिमाभ्यां पूर्वयोरिति ।
जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखाभ्यां देवदर्शनादर्शनजन्यसुखदुःखयोरित्यर्थः । न च पूर्वा-
भ्यामिति । दर्शनादर्शनजन्यसुखदुःखाभ्यानेव जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखयोरित्यर्थः ।
नाशकतावच्छेदकेति । पुष्पराशिनाशत्वपापराशिनाशत्वरूपकार्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नकारणतावच्छेदकं सकलजन्मोपभोग्यसुखत्वादिकमेव । न तु दर्शनजन्यसुख-
त्वादिकम् । तत्तत्सुखानां स्वस्वफलोपहितपुष्पनाशकताया एव हृतत्वादिति भावः ।
उपेति । जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखे उपमानम् । महत्त्वात् । दर्शनादर्शनजन्ये च ते
उपमेये । क्षुद्रत्वात् । ध्वनित्वं चात्र प्राचीनरीत्या बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रका-
शेऽतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥

अथ तुल्ययोगिता—

प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्वयस्तु-
ल्ययोगिता ॥

औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्प्रयोजकस्य समानधर्मस्योपादानात् । वा-
चक्रामावाच । अत एवालंकारिकाणामपि सादृश्यं पदार्थान्तरम् । न तु सा-
धारणधर्मरूपमिति विज्ञायते । अन्यथा औपम्यस्यात्र गम्यत्वोक्तेरनुप-
पत्तेः । केचित्तु—‘सादृश्यभाव एवातिरिक्त । सादृश्यं तु तत्तत्साधारण-
धर्मात्मकमेव । स चेवादिपदानां शक्यतावच्छेदकः । तत्तत्साधारणधर्म-
वाचकैस्तु तत्तत्साधारणधर्मस्य स्वशक्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मरूपेण बोधने-
ऽपि सादृश्यभावरूपेण बोधो व्यञ्जनसाध्य एव’ इत्यपि वदन्ति ।

उदाहरणम्—

‘प्रिये विषादं जहिहीति वाच प्रिये सरागं वदति प्रियायाः ।

वारामुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्या मनसश्च मानः ॥’

अत्र गानिन्या वर्ण्यत्वात्तदीयत्वेन प्रकृतयोः कर्त्रोरश्रुमानयोर्विगलन-
क्रिया समानधर्मत्वेनोपात्ता । विलोचनमनसोरपादानयोश्च । कारकाणा
सर्वेषामपि क्रियान्वयस्य तुल्यत्वात् । एव चतुर्णां क्रियारूपधर्मैक्येऽपि
द्वयोर्द्वयोरेवौपम्यं प्रतीयते न परस्परं चतुर्णाम् । तदपादानस्य तत्कर्तृ-
त्वरूपे विशेषे सामान्यस्य पर्यवसानात् । शेषमुपरिष्ठाद्बोध्यम् ।

तुल्ययोगिता निरूपयति—अथेति । विनिगमनाविरहादाह—अप्रकृतेति । ननु
नाय निममोऽन आह—वाचकेति । अत एव औपम्यस्यात्र गम्यत्वादेव । अपिना
वैद्याकरणादिसमुच्चय । निरूपित चैतत्कुवलयानन्दव्याख्याया भङ्गुपाया च । सादृश्य-
भान सादृश्यत्वम् । स च सादृश्यभावश्च । केचिदिति । अहचिषीञ तु ‘अन्ते
रष्ठा—’ इति न्यायविरोधापत्तिरिति । वदतीति सप्तम्यन्तम् । प्रियाया नेत्राभ्या हृदय
जलाना बद्धी धारा मानश्च च्युत इत्यर्थः । विलोचनेति । उक्तरीला प्रकृतयोरि-
लादिः । दानयोश्चेति । विगलनेत्यायनुपज्यते । ननु कर्त्रो क्रियान्वयात्तया सम-
वेऽपि क्यमपादानयोस्तया । तत्रान्वयस्यैवाभावात् । अत आह—कारकेति ।
द्वयोर्द्वयोरेवौपम्यं प्रतीयते इति । तत्प्रतीतावधि नात्र तत्कृतधर्मस्कारोऽनुभवयिद्ध ।
किं तु तत्सहकृतैकधर्मान्वयकृत एवेति पृथगलकारता । न च गम्योपमयैव निर्वाहः ।

१. ‘अन्ते रष्ठाविवाहधेदादावेव कुतो नहि’ इति.

‘न्यञ्चति वयसि प्रथमे समुदञ्चति किं च तरुणिमनि सुदशः ।

उल्लसति कापि शोभा वचसां च दशा च विभ्रमाणां च ॥’

अत्र गुणः । यदि च ‘विलसन्त्यहमहमिकया वाचो गतयश्च विभ्र-
माश्च भृशम्’ इत्युत्तरार्धे तदा क्रिया । यदि ‘दधति स्त मधुरिमाण
वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशम्’ इति क्रियते तदा गुणविशिष्टा क्रिया ।
केवलगुणेन साक्षात्संबन्धाभावात् केवलक्रियायाश्चाह्वयत्वात् ।

अप्रकृतानामेव यथा—

‘न्यञ्चति बाल्ये सुदश समुदञ्चति गण्डसीम्नि पाण्डिमनि ।

मालिन्यमाविरासीद्राकाधिपलवलिकनकानाम् ॥’

अत्र गुणः । आविर्भावक्रियायाः साक्षाद्गर्भभिरनन्वयात् । ‘न्यञ्चति
राकाधिपतिर्लवली पुरटं च पुण्डरीकं च’ इति कृते क्रिया । ‘धवली-
भवत्यनुदिनं लवली कनकं कलानिधिश्चायम्’ इति कृते गुणविशिष्ट-
क्रिया ।

‘त्वयि पाकशासनसमे शासति सकलं वसुंधरावल्यम् ।

विपिने वैरिवधूना वर्षन्ति विलोचनानि च दिनानि ॥’

अत्रोभयसाधारणयोगुणक्रिययोरभावाच्छब्दमात्रम् । स्तेपमूलेनाभे-
दाध्यवसानेन पिण्डीकृतोऽर्थो वा ।

यत्त्वलकारसर्वस्वकृता, तदनुगामिना कुवलयानन्दकृता च ‘गुणक्रि-
याभिः सप्तदश्वे गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयः’ इति चोक्तं तदापाततः ।

विद्यमानस्यापि सादृश्यस्वामुन्दरसाधारणधर्मेनामुन्दरत्वादिति बोध्यम् । सामा-
न्यस्य क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वस्य । प्राचा मतेनेदं क्रियोदाहरणमुक्त्वा गुणोदाहरण-
माह—न्यञ्चतीति । विरोभूते सतीत्यर्थं । गुण इति । शोभारूप इत्यर्थं । आदिप-
दप्राप्तोदाहरणमाह—यदीति । ननु केवलस्यैव तच्च कुतो नात आह—केवलेति ।
कारकाणां मेष क्रियाद्वारसंबन्धादाह—साक्षादिति । लवलि ‘हरफारेवडी’ ।
गुणो मालिन्यरूप । धर्मेभिश्चन्द्रादिभिः । तेषामकारकत्वात् । पुरटं सुवर्णम् । आ-
दिप्राप्तान्तरोदाहरणमाह—त्वयीति । पाकेति । इन्द्रतुल्य इत्यर्थं । वर्षन्ति
वर्षणं कुर्वन्ति । सवत्सरवदाचरन्तीत्यर्थं । उभयेनेति । नेत्रादिनेत्यर्थं । शन्द्रमाप्र-
मिति । वर्षन्तीति शब्दमाप्रमित्यर्थं । तस्य तदुभयवृत्तिन्वाभावादाह—श्लेषेति ।
पिण्डीकृत एकीकृत । यथाकनमाह—गुणेति । यद्वा जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तं

‘शासति त्वयि हे राजन्नखण्डावनिमण्डलम् ।

न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयोः ॥’

इत्यत्राभावरूपस्यैव धर्मस्यान्वयात् । गुणक्रियेत्युपलक्षण वा धर्ममात्रम्य । एवम् ‘एकस्त्वं दानशीलोऽसि प्रत्यर्थिषु तथार्थिषु’ इत्यादावपि दानशीलरूपैकान्वयालक्षणप्रवृत्ति । यथाकथंचिदनेकत्रैकान्वयस्य चमत्कारिणोऽपेक्षितत्वात् । एतेन—

‘हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयो समा ॥’

इत्यादिना तुल्ययोगितायाः प्रकारान्तरं यत्कुबलयानन्दकृता लक्षितमुदाहृतं च तत्परास्तम् । अस्या अपि ‘वर्णानामितरेषा वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।’ इति पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वात् । एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मरुदानपात्रत्वस्य परम्परया तादृशशब्दस्य प्रागुक्तमार्गेणार्थस्य वा धर्मस्यैस्यात् ।

‘यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिणा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याधैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥’

धर्ममात्र गुण इति वैयाकरणमतेनेदम् । किं च ‘न मनागपि निश्चिन्ते’ इत्यत्र चिन्ताभाववद्वेदस्य चिन्तानतिरिक्ततया गुणस्यैव साधारणधर्मन्वमित्यपि बहो शक्यम् । दानेति । द्रव्यस्य पराभवस्य वेति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—अस्या अपीति । पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—हिताहितविषयकतुल्यत्वव्यवहारकर्तृत्वप्रतीतिकृतचमत्कारे एषा । यथोक्तधर्मिणामेकधर्मान्वयकृत एव यत्र चमत्कारस्तत्राद्येति भेदान् । ‘प्रदीयते पराभूति’ ‘यश्च निम्बं—’ इत्यनयोः पद्ययोर्न तादृशधर्मान्वयतयात्र कृतश्चमत्कारः । किं तु राजनिम्बयोर्हितहितविषयकशुभाशुभान्यतरैकजातीयकर्तृत्वव्यवहारकृत एवेति सहृदयहृदयमेवात्र प्रमाणम् । अत एव ‘जगल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधारा’ इत्यत्र न तुल्ययोगिता । चन्द्र इव सुन्दरं मुख इत्यत्र न दीपकम् । तत्र सादृश्यप्रतीतिकृतचमत्कारकस्यैव सत्त्वात् । नन्वेवमलकारान्तरत्वमेव बहो युक्तम् । इति चेत् सत्यम् । अत एवास्वरसात्कुबलयानन्दकृता ‘इय सरस्वती-दृष्टाभरणोक्ता’ इत्युक्तम् । न च तुल्ययोगितायाः सादृश्यस्य गम्यतया गम्योपमस्यैव निर्वाहः । तावन्मात्रकृतचमत्काराभावात् । एकधर्मान्वयकृतस्यापि सत्त्वात् । प्रतीयमा-

इत्यत्रापि कटुत्वविशिष्टस्य निम्बस्यैव परम्परया छेदकसेचकपूजकधर्म-
त्वममवात् । न चात्र वृत्तिनियामकसबन्धेन धर्मिवृत्तित्वं विवक्षितं ध-
र्मत्व । वक्ष्यमाणकारकदीपकादावव्याप्त्यापत्तेः । अथ चन्द्र इव सुन्दरं
मुक्तमित्याद्युपमायां चन्द्रमुक्तयोरेकधर्मान्वयादतिव्याप्तिः । न चात्र प्रकृ-
तानामेवाप्रकृतानामेवेत्युक्तत्वात् तथेति वाच्यम् । प्रागुक्ते 'प्रिये वि-
पादं—' इति पद्ये 'जगल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाम्यामिव वारि-
धारा ।' इत्युत्तरार्धे कृते प्रकृतयोर्मानवारिधारयोरुपमायां तथाप्यतिव्याप्तेः ।
चन्द्र इव सुन्दरं मुक्तमित्यत्रापि वक्ष्यमाणदीपकलक्षणातिव्याप्तेश्च । न
चौपम्यस्य गम्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमिति वाच्यम् ।

‘चन्द्राशुनिर्मल वारि चन्द्रो ह्रमसमद्युतिः ।

हसास्तु शरदि स्मेरपुण्डरीकमनोरमा ॥’

इत्यत्र वाचकाभावाद्गम्योपमायां तथाप्यतिप्रसङ्गात् । यदि चात्र न
व्यङ्ग्या उपमा, किं तु समासस्य वाच्या पूर्वपदन्य लक्ष्या चेति सूक्ष्मनी-
क्ष्यते तथापि 'हसास्तु मानसमुवध्वन्त्रा एव न सशय' इत्यादिरूपकादि-
प्वतिप्रसङ्गः । न ह्यत्रापि चन्द्रादिमादृश्यविशिष्टे चन्द्रादिपदाना लक्ष-
णिकत्वादुपमा लक्ष्यैवेति शक्यते वक्तुम् । रूपके लक्षणा नान्तीति प्रागेव
प्रतिपादनात् इति चेत्, न । यत्र यथोक्ताना धर्मिणां यथोक्तधर्मान्वय
एव चमत्कारी तत्र तुल्ययोगिता, दीपक वा । यत्र तादृशधर्मान्वयप्र-

नस्तापि सादृश्यस्यासुन्दरसाधारणधर्मेणैवनासुन्दरत्वादिति बोध्यम् । परम्परया
छेदकेति । स्वधर्मकत्रियाध्वन्वम्पदत्वर्थं । वक्ष्यमाणकारकेति । 'वसु दातु
यशो घातुमतीव निपुणे भवान्' इत्यादावित्यर्थं । वक्ष्यमाणदीपकेति । प्रकृताप्रकृ-
तत्वसत्त्वादिति भावः । इवम्य सत्त्वानोक्तदीपद्वयमित्येतादृशदेनाह—न चेति । चन्द्रां-
शुनिर्मलमिति । अत्र द्वितीयाक्षरपे नातिप्रसङ्गविषय । समशब्दस्य सत्त्वात् । तदंशे
प्रथममङ्गल काव्यदोषो बोध्यः । अतिप्रसङ्गादिति । तुल्ययोगिताया इत्यादि ।
शरद्वर्षणे सर्वदा प्रकृतत्वात् । एवमप्येऽपि बोध्यम् । वेदाक्षरणमतेनाह—समास-
स्येति । नैवादिभ्रमतेनाह—पूर्वेति । यथोक्तानामिति । प्रकृतानामेवाप्रकृता-
नानेव वा प्रकृताप्रकृताना वैल्यर्थं । यथोक्तेति । गुणदील्यर्थं । इत्यसदृदिति ।

युक्तं सादृश्यमभेदो वा तत्रोपमात्पदादिक्रमेवालंकारताप्रयोजकम् । सु-
न्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमित्यसकृदावेदनात् । अन्यथा सादृश्यस्यात्र प्र-
त्ययात्तदादायोपमाव्यवहारस्यापचेरिति दिक् ।

एवं च—

‘दधीचिबलिकर्णेषु हिमहेमाचलाब्धिषु ।
अदातृत्वमधैर्यं च दृष्टे भवति भासते ॥’

इत्यादौ रशनारूपैषा यथासख्यावष्टव्या ।

‘दृष्टः सदसि चेदुभ्राश्चन्द्रचन्दनचन्द्रिका ।

अथ त्वं सगरे सौम्या शेषकालानलाब्धय ॥’

इत्यत्र च स्वरूपद्वयेन राजविषयकरतिभावमूपणतया स्थिता ।

यत्र च प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा क्रियाणामेककारकान्वयः सा
कारकतुल्ययोगिता ।

यथा—

‘वसु दातुं यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च सकला पृथ्वीमतीव निपुणो भवान् ॥’

अत्र राज्ञः स्तावकवाक्ये प्रकृताना क्रियाणामेकेन कर्त्रा साधारणेन
धर्मेणौपम्यम् ।

यथा वा—

‘दूरीकरोति कुमतिं त्रिमलीकरोति

चेतश्चिरंतनमधं जुष्टुकीकरोति ।

मृतेषु किं च कृत्वा बहुलीकरोति

मङ्ग. मता किमु न मङ्गलमातनोति ॥’

इत्यस्यासदृशित्वं । अन्यथा उक्तव्यवस्थानङ्गीकारे । अत्र तुल्ययोगितायाम् । प्रल-
याद्गम्यमानतान् । अपिना सादर्यं सूचितम् । एवं च अस्या अतिरिक्तत्वं च । रश-
नारूपैवेति । दधीचिर्बलिकर्णं बलिवल्लिखितं कर्णं इत्यदिप्रतीतिरिति भावः । यथासं-
स्येति । बल्यादिव्यदातृत्वं हिमालयादिव्यधैर्यमिति भावः । राजवर्णनस्मिदम् । दृष्ट
इति । इदमपि राजवर्णनम् । हे राजन्, त्वं सभाया दृष्टेचन्द्रादन उभ्रा ददनन्ते ।
अथ त्वं सगरे दृष्टेचन्द्रेपादय. सौम्या ददनन्त इत्यर्थः । स्वरूपद्वयेनेति । शान्तोप्ररू-
पेनेत्यर्थः । रतीति । कबिनिष्टेलादि । धातु सगादनिष्टम् । विधातु कर्तुम् । जुष्टुकी-
रस० ३०

अत्रार्थान्तरन्यासान्विता ।

‘केऽपि स्मरन्त्यनुसरन्ति च केचिदन्वे
पश्यन्ति पुण्यपुरुषाः कति च स्पृशन्ति ।
मातर्मुरारिचरणाम्बुजमाध्वि गङ्गे
भाग्याधिकाः कतिपये भवतीं पिवन्ति ॥’

अत्रैकं कर्म क्रियाणा साधारणम् ।

व्यङ्ग्यैषा यथा—

‘अये लीलाममत्रिपुरहरकोदण्डमहिम-

न्कथा यत्रोदञ्चत्यतुलवलधैर्यस्य भवत ।

अयं को वा तत्र प्रसृमरफणाक्रोणनिहित-

क्षितिः शेष श्रीमान्कमठकुलचूडामणिरपि ॥’

अत्र को वा इत्यनेन वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तस्यागणनीयत्वस्य शेषक-
मठाभ्यामप्रकृताभ्यामन्वय प्रतीयते ।

इति रसगङ्गाधरे तुल्ययोगिताप्रकरणम् ।

अथ दीपकम्—

प्रकृतानामप्रकृताना चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकम् ॥

प्राग्गदेवात्राप्यौपम्यस्य गम्यत्वम् । प्रकृतार्थनुपातो धर्मः प्रमङ्गाटप्र-
कृतमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम् । यद्वा दीप
इव दीपकम् । सजाया कन् । दीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन
बोध्यम् ।

करोति नाशयति । न्यासान्वितेति । अरुह्यतुल्ययोगितेति शेष । विशेषस्य सामा-
न्येन समर्थनात्तन्मिथलमिति भावः । अम्बुजमाध्वि कमलमकरन्दरूपे । अये इति ।
श्रीरामवर्षानमिदम् । अत एव तयोरप्रकृतत्वम् । हे राम, यत्र स्थले तव कथा नि स-
रन्ति तत्र शेष कूर्मंश्च भूभारक को वा । न कोऽपीत्यर्थः । इत्यनेनेति । व्यञ्ज-
मानस्वेति शेष । अत एव काव्येति ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे तुल्ययोगिताप्र-
करणम् ॥

अथ दीपकं निरूपयति—अथेति । अत्राप्यौपम्यस्येति । परंतु प्रकृतमुपमेय-
मप्रकृतमुपमानमिति बोध्यम् । योगसूत्रे दीपकपदमित्याह—प्रकृतैति । प्रकाशनास-
मवादाह—सुन्दरीति । नन्वेवमप्रामाण्यमव भाह—यथेति । ‘उहाया कन्’ इति

उदाहरणम्—

‘अमृतस्य चन्द्रिकाया ललितायाश्चापि कविताया ।
मुजनस्य च निर्माणं जनयति नहि कस्य सतोषम् ॥’

यथा वा—

‘सुधायाश्चन्द्रिकायाश्च सजीविन्या महौषधे ।
दयादृष्टेश्च ते राजन्विश्वसजीवन गुण ॥’

यथा वा—

‘मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दिग्मा विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।
सर्पस्य शान्ति कुटिलस्य मैत्री विधातृसृष्टौ नहि दृष्टपूर्वा ॥’
अत्राभावः साधारणो धर्मः ।

कस्यचित्प्रकृतत्वे दीपकम् । अन्यथा तुल्ययोगितैव । यत्र क्रिया साधारणो धर्मस्तत्र यावता कर्त्रादिकारकाणां सन्निधानं तेषां स्वसजा-
तीयेनान्येन सह तुल्ययोगिता, दीपकं वा पृथक्पृथग्भवति । औपम्यस्यापि
पृथगेव भासमानत्वात् ।

यथा—

‘मुजना परोपकारं शूराः शस्त्रं धनं कृपणाः ।
कुलवत्यो मन्दाक्षं प्राणात्यय एव मुञ्चन्ति ॥’

अत्र कर्तृकर्मणो । एव वक्ष्यमाणे ‘लावण्येन प्रमदा—’ इत्यत्र कर्तृ-
करणयोः । ‘दिवि सूर्य—’ इत्यत्र कर्त्रधिकरणयोः ।

अमुनैव न्यायेनानेकामा क्रियाणामेकरकारकान्वये कारकदीपकम् ।
यथा—

‘वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।
त्रातु च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥’

कन् । अमृतस्येति । अत्र ललितलविशेषणोक्ते कविताया प्रकृतत्व बोध्यम् । इदं
गुणस्योदाहरणम् । क्रियोदाहरणमाह—सुधाया इति । अत्र राजवर्णनेन दयादृष्टेरेव
प्रकृतत्वम् । अभावोदाहरणमाह—मृतस्येति । विमार्गेति । परपुरुषगामिन्या
इत्यर्थः । अत्राह—कस्यचिदिति । प्रकरणादिनेति भावः । कर्त्रादीति । आदि-

अत्र वृत्तिहीनस्य कस्यचिद्दीनस्य वचने वमुदानत्वत्राणलक्षणो-
क्रिययोः प्रकृतयो, अरिमर्दनस्य चाप्रकृतस्य, यशोधानस्य चोभया-
त्मनः साधारणं कर्तृकारकम् ।

यथा—

‘वासयति हीनसत्त्वानतिसत्त्वानुद्धतान्विवासयति ।

त्रासयति सकलशत्रून्नीतिविदामप्रणीर्नराधिपतिः ॥’

अत्र कस्यचिद्दीनसत्त्वस्य, सत्त्वाधिकमसहमानस्य वा, शत्रुमरिपी-
डितस्य वा कस्यचिद्राजान कचिल्लयुक्तौ सामान्यविशेषरूपायामप्रस्तुत-
प्रशसायामेकस्या क्रियाया प्रकृताया इतरयोश्चाप्रकृतयो साधारणं
तत् । यदि तु प्रागुक्तवक्तृभिन्नस्य कस्यचिद्राजस्तोतुर्नीतिमात्रबोधकस्य
चेयमुक्तिस्तदा क्रियाणा प्रकृताप्रकृतरूपत्वाभावात्तुल्ययोगितैव । यत्तु—

‘सकृद्भूतिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥’

इति लक्षणमुक्त्वा

‘स्विद्यति कृणति वेष्टति विवलयति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया बधूः शयने ॥’

इति द्वितीयं दीपकमुदाहृत काव्यप्रकाशकृद्भिः । तत्र विचार्यते—
प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि समहाद्वितीयं लक्षणं व्यर्थम् ।
गुणिना कारकाणां च गुणक्रियारूपधर्मन्येव क्रियाणामपि कारकरूपध-
र्मन्य सकृद्भूते साम्राज्यात् । न च क्रियाणां प्रकृताप्रकृतात्मताविरहेऽपि
शुद्धप्रकृतत्वे शुद्धाप्रकृतत्वेऽपि वा कारकस्य सकृद्भूतेर्दीपकत्वम्, क्रिया-
भिन्नानां तु प्रकृताप्रकृतात्मतायामेव क्रियादेर्धर्मस्येति वैलक्षण्यालक्षण-

ना कर्मकरणाधिररणानि आर्याणि । नन्दाश्च लज्जाम् । घृत्तीति । जीवनेत्यर्थः ।
पद्यकनेपोत्तिङ्गममाह—अत्रेति । अप्रस्तुतप्रशसाया अनेकविधत्वादाह—सामा-
न्येति । पूर्वार्धेन सामान्यतो राजस्वुति, उत्तरार्धेन विशेषत इति भावः । एकस्या
इति । यदीयोक्तिस्तदीयाया इत्यर्थः । एतन्कर्तृकारकम् । नीतिविदामप्रणीरेत्युच्यतादाह
—नीतीति । धर्मस्य क्रियादेः । प्रकृतात्मना कारकाणाम् । सैव सकृद्भूतिरेव । कृणति
सुचति । वेष्टति शिष्यति । क्रियाभिन्नानामिति । गुणिना कारकाणां चेत्यर्थः ।

द्वयमिति वाच्यम् । कारकतुल्ययोगितोच्छेदापत्तेः सकलालंकारिकसि-
द्धान्तविरोधापत्तेश्च । लक्षणद्वयम्याननुगतत्वाच्च । तादृशलक्षणद्वयान्यतर-
वत्त्वस्य लक्षणत्वे गौरवादुपप्लवप्रसङ्गाच्च । एव च 'स्विद्यति कृणति—'
इत्याद्युदाहरणमपि न सगच्छते । क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किं च
दीपकतुल्ययोगित्वादौ गम्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां समतम् । न
चात्र स्वेदनकृणनादीनामेरुकारकान्द्रितानामप्यौपम्यं कविसंरम्भगोचरं ।
तस्मात्समुच्चयालंकारच्छायात्रोचिता । जसदुदीरितानां वसुदानादीनां ही-
नसत्त्ववासनादीनां च राजकर्तृकाणां पद्यद्वयगतानामौपम्यप्रतीतौ सहृदय-
हृदयमेव प्रमाणमिति न प्रतिवन्दिदानीमवसरः । यदि तु स्वेदनादीनामौ-
पम्यं प्रतीयत एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता
स्यादपि, न तु दीपकमित्यास्ता तावत् । यदपि विमर्शिनीकृतोदाहृतम्—

“आलिङ्गितुं शशिमुखीं च सुधा च पातुं

कीर्तौ च साधयितुमर्जयितुं च लङ्गीम् ।

त्वङ्गक्तिमद्भुतरसा हृदये च कर्तुं

मन्दादरं जनमहं पशुमेव मन्ये ॥

अत्रालिङ्गनाद्यनेरुक्रियाकर्तृत्वेनैक एव जनो निर्दिष्ट इति ।” तदपि
चिन्त्यम् । आलिङ्गनादीनां क्रियाणां मन्दादरत्वेनैकाश्रयकत्वस्यावश्यकत्वे-
ऽपि परस्परमेकाश्रयकत्वस्यानावश्यकत्वात् । यं शशिशुशीमालिङ्गितुं

वर्धयेति । सहृदयेर्दीपकत्वमित्यर्थः । उच्छेदापत्तेरिति । त्वदीत्या कारकदी-
पकेनैव तत्र भाव्यमिति भावः । इथापत्तावाह—सकलेति । तत्रापीथापत्तावाह—
लक्षणेति । अनुगमसत्त्वात्ताव दोषोऽन आह—तादृशेति । नन्वगत्या गौरवसो-
कारोऽन आह—उपप्लवेति । प्रागुक्तरीत्यान्यतमवत्त्वेन सर्वेषामैक्ये उपमाद्युच्छेदाप-
त्तेरित्यर्थः । एव च उक्तमेदानज्ञोकारे च । प्रकृताप्रकृतत्वे एव तदकीकारादाह—क्रि-
याणामिति । कविसंरम्भगोचर इति । केवल तादृशनायिकाभाववर्णनायैव
तत्त्वादिति भावः । चकाराभावादाह—छायेति । अत्र स्विद्यतीत्यादी । नन्वेव त्व-
दुदाहरणेऽप्यौपम्ये तद्विषयत्वात्कथनेनदुदाहरणत्वमन आह—अस्मदिति । आ-
लिङ्गितुमिति । ईश्वर प्रति भक्तोक्तिः । इदं सर्वं कर्तुं यो मन्दादरस्त जनमहं पशु-
मेव मन्ये इत्यर्थः । आवश्यकत्वेऽपीति । मन्दादरत्वस्य सर्वत्र विशेषणत्वादिति

यश्च सुधां पातुं योऽपि कीर्तिं साधयितुं यश्च लक्ष्मीनर्जयितुं यश्चापि त्वद्भक्तिं कर्तुं मन्दादरस्तं सर्वमपि जनं पशुं मन्ये इति तुमुन्नन्तानां भिन्नकर्तृत्वेऽप्युपपत्तेरेकारकान्वयकृत क्रियाणामौपम्यं चमत्कारीति न शक्यते वक्तुम् । किं तु शशिमुखीसुधाकीर्तिलक्ष्मीत्वद्भक्तीनां विन्वप्रति-विन्वाभावकृतम् । नापि चात्रैककर्तृत्वे काचिदर्थन्यासि परिपुष्टिः । प्रत्युत प्रातिकूल्यम् । सर्वेषां पशुत्वोच्यपेक्षया सकलतादृशक्रियाकरण-मन्दादरस्यैकम्यं पशुत्वोक्तेररमणीयत्वात् । यदि तु विमर्शिनीकारोक्ति-रवश्यं समर्थनीयेत्याग्रहस्तदेत्य समर्थ्यताम्—क्रियाणां कर्तुरेकत्वाभावेऽपि कर्तृतावच्छेदकस्य मन्दादरत्वस्यैक्यात्तस्यैव च परम्परासवन्वेनानेकक्रि-यासाधारणधर्मस्य न कृद्गृत्तिरस्तीति न दोषः । कारकस्यैव कारकविभाज-कोपाध्यवच्छेदकस्यापि सकृद्गृत्ते. कारकदीपकत्वेन परिभाषितुं शक्यत्वात् । कारकसकृद्गृत्तेस्त्वलाभिरुक्तमेवोदाहरणमनुसर्तव्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—तुल्ययोगितातो दीपकं न पृथग्भावमर्हति । धर्म-सकृद्गृत्तिमूलाया विच्छित्तेरविशेषात् । विच्छित्तिवैलक्षण्यस्यैवालंकार-विभागहेतुत्वात् । न च धर्मस्य सकृद्गृत्तेरविशेषेऽपि धर्मिणा प्रकृतत्वाप्र-कृतत्वान्या प्रकृताप्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां दीपकस्य विशेष इति वाच्यम् । तथापि तुल्ययोगिताया धर्मिणा केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्र-कृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः । श्लेषेऽपि द्वैतापत्तेश्च । सर्वेषामप्यलंकाराणां प्रभेदवैलक्षण्यद्वैलक्षण्यपत्तेश्च । न च दीपके वान्मवमौपम्यं गम्यम् । उपमानोपमेययोः प्रकृताप्रकृतरूपयोस्तत्र सत्त्वात् । तुल्ययोगिताया च वैवक्षिकम् । उपमानोपमेयत्वरूपाभावात् । अतो वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । उपमेयोपमानत्वयोः प्रकृताप्रकृतरूपत्वे मानाभावात् । 'स्वमिव जलं जलमिव स्वम्' इत्याद्युपमेयोपमायां प्रतीपे

भावः । नन्वेवमपि कारकस्य सकृद्गृत्तेरभावात्कथं तत्त्वमत आह—कारकस्येवेति । कारकशब्द उभयपर इति भावः । तर्हि कारकदीपकस्य किमुदाहरणमत आह—कार-कस्तीति । क्रमेणाह—प्रकृतत्वेति । न केवलमत्रैव दोषोऽपि त्वन्यत्राप्येतादृश-श्लेषेऽपीति । भ्राम्यन्मतेदादित भावः । न केवलमेतन्नदित्याह—सर्वेषामिति ।

चौपम्यानापचेश्च । तस्मात्तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितम् । प्र-
कृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिः, अप्रकृतानामेव, प्रकृताप्रकृतानां चेति ।
एव च प्राचीनानां तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथगलंकारतामाचक्षणानां
दुराग्रहमात्रमिति नव्याः ।

अमुं चालंकारं धर्मस्य गुणक्रियाद्यात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रि-
विधमामनन्ति । यथा—

‘न भानि रमणीयोऽपि वैरान्येण विना यति ।

वैदुष्येण विना विप्रो नरलोकस्त्वया विना ॥’

‘लावण्येन प्रमदा मदातिरेकेण वारणाधिपति ।

भाति विभवेन भवकान्राजन्भरता च वसुमतीवलयम् ॥’

‘आस्रण्डलेन नारुः कुण्डलिकुलकुण्डलेन पातालम् ।

नरमण्डन रिपुस्रण्डन भवता भूमण्डलं विभातितमाम् ॥’

एवं तुल्ययोगितायामप्युच्यम् ।

वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेऽपि चमत्कारवैलक्षण्याभावाच्चै-
त्रिधयोक्तिरापातमात्रात् । अन्यथा धर्मस्योपाद्युपमध्योपान्त्यगतत्वे ततोऽपि
किञ्चिन्न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वे चानन्तभेदप्रसङ्गात् ।

एवं केवलानुगामिसाधारणधर्मताया दर्शित दीपकम् । विन्धप्रतिवि-
न्धभावेनाप्येतत्सभवति । यथा—

‘शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता ।

अर्धभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥’

‘लता कुसुमभारेण शीलभारेण सुन्दरी ।

कविता चार्धभारेण श्रयते कामपि श्रियम् ॥’

नापत्तेश्चेति । वैपरीत्यादिति भावः । गतत्वेन निष्ठत्वेन । रमणीयोऽपि श्रुताचारस-
पन्नोऽपि । यति सन्यासी । राजवर्गनमिदम् । एवमग्रेऽपि । मदेति । मदोन्मत्तत्वे-
त्यर्थः । वारणेति । गजेन्द्र इत्यर्थः । भवकानिलकचप्रलय । भवानिलयः । ‘भग-
वान्’ इत्यपपाठः । कुण्डलीति । संपन्नमूहकुण्डलेत्यर्थः । नरेत्यादि संबोधनद्रवम् ।
आमनन्तीति सूचितानरविनाह—वस्तुतस्त्विति । अन्यायवैलक्षण्याभावेऽपि भेदा-
ङ्गीकारे । उपादीत्यादि । आदिषर्मापेत्याद्यर्थः । उपसहरति—एवमिति । इद-

इदमेव लतादिष्वन्यतमस्य प्राकरणिकत्वे दीपकस्योदाहरणम् । अन्यथा तुल्ययोगिताया । अत्र विम्बप्रतिविम्बतायां न केवलं क्रियारूपमनुगामिमात्रं चमत्कारकारणम्, अपि तु कुसुमादिविम्बप्रतिविम्बकरम्वितम् । श्यास्तु विशेष — यत्केवलविम्बप्रतिविम्बभावेनाप्युपमादीना भवति निष्पत्ति । यथा 'क्षोमलातपवालाग्र—' इत्यादौ । प्रकृते तु न तथा । अनुगामिन विना धर्मस्वरूपस्यैवानिष्पत्तेः । नहि विम्बप्रतिविम्बमात्रेण धर्मस्य सकृद्भूति समवति । तथा 'मृतस्य लिप्सा—' इत्यादि प्रागुक्ते मृतादीनाम् । कारकदीपके कारकतुल्ययोगिताया च 'वसु दातुं—' इत्यादौ क्रियाणा धर्मित्वात्तद्विशेषणाना वस्वादीना च विम्बप्रतिविम्बता बोध्या ।

उत्तरोत्तरस्निग्धपूर्वश्लेषद्वाररुताया मालादीपकम् । यथा—

'आत्मादेन रमो रसेन कविता काव्येन वाणी तथा

लोकान्त करणानुरागरसिक. सम्य सभा चामुना ।

दारिद्र्यानलदह्यमानजगतीपीयूषधाराधर

क्षोणीनाथतया भवाश्च भवता भूमण्डलं मासते ॥'

एतच्च प्राचामनुरोधादस्त्राभिरिहोदाहृतम् । वस्तुतस्त्वेतदीपकमेव न शक्यं वक्तुम् । सादृश्यमपर्काभावात् । किं त्वेकावलीप्रभेद इति वक्ष्यते ।

असिश्चालकारद्वये क्रियादेर्धर्मस्यैकरूप्येण धर्मिष्वनन्वयो दोषः । यथा प्रागुक्ते पद्ये रसिक्रा सामाजिकास्तै समा इति कृते एकवचनान्तैर्धर्मिभिरैकरूप्येणान्वयेऽपि सामाजिकैरनन्वयात् । वचनविपरिणामेनान्वये उपमायामिव स्यादेव दोषः । एवं जहडिङ्गनामार्थस्य धर्मस्य सकृद्भूतौ लिङ्गभेदोऽपि दोषः । यथा—

'जगति नरजन्म तन्मिन्वैदुष्यं तत्र सत्कविता ।

कविताया परिणामो दुष्प्राप. पुण्यहीनेन ॥'

नेव उदाहरणद्वयमेव । विम्बेति । विलक्षणशोभाश्रवणानामित्वादि । तुल्ययोगितायां चेति । अस्याप्रेऽन्वयः । वस्यादीनां चेति । चैन मृतादीनां अनुबन्धः । उपमायामिव स्यादेवेति । तेन धर्मणोपमा गम्या न स्यादिति भावः । लिङ्गभेदोऽर्थाति । धर्मिणामिति शेषः । एवमप्रेऽपि । जगतीति । अत्र दुष्प्राप इति

यदि तु 'तपसा नाल्पेन शक्यते लब्धुम्' इत्याख्यातान्तं क्रियते तदा लिङ्गभेदो न दूषणम् । एवमजहल्लिङ्गनामार्यस्य सकृदृत्तावपि न दोषः । यथा—'फलमतिशयितं तपस्याया इति चतुर्थचरणनिर्माणे ।

एवं पुरुषस्यैकरूप्याभावे दोष । यथा—

'दिवि सूर्यो भुवि त्व च पाताले पन्नगाग्रणी ।

दिक्षु दिक्पालवर्गश्च राजपुगव राजते ॥'

यदि त्वमिन्यत्र भवानिति क्रियते तदा न दोष । एवं कालभेदेऽप्यु-
द्यम् । एतेन—

'सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डल

तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥'

इति प्राचीनाना पद्यं दीपकाशेऽपि सदोपमेव ।

इति रसगङ्गाधरे दीपकप्रकरणम् ।

अथ प्रतिवस्तूपमा—

तत्र तावत्सादृश्यस्य यत्र चमत्कारिता तत्रोपमेत्युक्तम् । तस्या च साधारणधर्मस्य सर्वेऽपि प्रकारा यथासभवं निरूपिता । सादृश्योपस्कृत-
स्य वस्त्वन्तरस्य चमत्कारिताया भेदाभेदान्यतरप्रधाना अन्येऽलंकाराश्च ।
तेष्वपि साधारणधर्माणां यथावसर यथासभव च स्थिति प्रदर्शितैव ।
इदानीं वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मोत्थापिता वाक्यार्थगता प्रतिवस्तु-
पमा निरूप्यते । न चास्या वाग्यार्थगतत्वेनैवोपमातो भेद इति अमित-

नानार्थो धर्म । स च जहल्लिङ्ग । तस्य सर्वलिङ्गत्वात् । न दूषणमिति । तस्य
तत्रान्वयसम्भवादिति भाव । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवमुक्तप्रकारेण । एव लिङ्गभेददो-
षवत् । एवमुक्तप्रकारेण । अन्याग्रेऽपि दोषस्य प्रागुक्तत्वादाह—अपीति ॥ इति रस-
गङ्गाधरमनेप्रकाशे दीपकम् ॥

प्रतिवस्तूपमा निरूपयति—अथेति । अथात्र विशेष वक्तुं प्रागुक्तं सर्वं सप्रहेणानु-
वदति—तत्रेति । निरूपणीयाया तस्यानिलयं । अलंकाराश्चेति । निरूपिता

व्यम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं आजसे भुवि' इत्यादौ वाक्यार्थेऽप्युपमाया सभवात् । अत एव भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मकत्वेनापि न वैलक्षण्यं वक्तुं शक्यम् । प्रकृते भातिआजतिभ्या धर्मस्यैकस्यैव प्रतिपत्ते । तस्मात्प्रमाणानुसारेणालंकारान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमस्या बोध्यम् । अथ किमस्या लक्षणम्—'वाक्यार्थगतोपमात्वम्' इति चेत्, प्रागुक्तवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्ते । न चार्थत्वेन तद्विज्ञेयणीयमिति वाच्यम् । दृष्टान्तालंकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेनापि तद्विज्ञेयणीयमिति चेत् । तथापि

‘तावत्कोटिल विरमान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् ।

यावन्मिलदलिमाल. कोऽपि रमाल समुल्लसति ॥’

इत्यप्रस्तुतप्रशसायामतिप्रसङ्गादिति । भैवम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य भिन्नशब्दोपात्तैकप्रतिपाद्यरूपस्यासभवात् । एवं च—

वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकवाक्यार्थयोरार्थमापम्य प्रतिवस्तूपमा ॥

‘आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालंकारुत्तम् ।

अमद्भ्रमरममार सरामि सरसीरुहम् ॥’

इत्यत्र स्मरणालंकारेऽतिप्रसङ्गवारणाय वाक्यार्थगतमिति । अत्रौपम्य-
|स्वार्थत्वेऽपि पदार्थगतत्वमेव । न तु वाक्यार्थगतत्वम् । स्मरणस्य तदम्पत्तत् । पदान्तरकृत्य तूक्तमेव ।

इत्युपज्यते । भिन्नेति । अस्या इत्यादि । अत एवेत्यर्थमाह—प्रकृत इति । प्रागुक्ते 'दिवि भाति' इत्यादानित्यर्थ । तत् वाक्यार्थगतोपमात्वम् । एवमप्येऽपि । तथापि यथातथासन्देहस्य तद्व्यक्तस्य सत्त्वात्तत्र दोषाभावेऽपि । तथा दृष्टान्ते दिव्यप्रतिबिम्बभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेन दोषाभावेऽपि । यापय पतिवसय । एव च अप्रस्तुतप्रशंसायाम्भेदेनैव वारणे च । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नेति । तद्विज्ञेयगता तापचापादीनां विम्बप्रतिबिम्बभावे 'तापेन आजते' इत्यादौ इति सत्त्वादि साक्षात्प्रमाणोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टान्ते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मस्यापि विम्बप्रतिबिम्बभाव इति दृष्टान्ताद्विज्ञेय । अत एव वस्त्विलादिना दृष्टान्तवारणम् । एकस्यैव धर्मस्य शृण्वत्तदाभ्यानुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभाव । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भाति वै भुवि' इत्यादौ वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमिति । तदप्यनप्यन्यदिति—पदान्तरंति । स्मरणस्य तदसंपत्तादिति । यथा वाक्यार्थोप-

उदाहरणम्—

‘आपद्रतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।
कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-
ह्योन्नोत्तर परिमल प्रकटीकरोति ॥’

अत्र विस्तारप्रकटने वस्तुत एकरूप्येणाभिमतम् ।

यथा वा—

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फिताना
रोपोऽपि निर्मलधिया रमणीय एव ।
लोकपृष्ठैः परिमलैः परिपूरितस्य
कालागुरोः कठिनतापि नितान्तरम्या ॥’

माया गगनाधिकरणकमानुकर्तृकशोभाविशिष्टभूम्यधिकरणकत्वकर्तृकशोभेति बोधः । वै-
शिष्ट्यनियामकसबन्धश्च स्वकर्तृसदृशकर्तृकत्वमेव । सबन्धविशेषनात्पर्यग्राहकौ च यथा-
तथात्वाद्दौ । नैव प्रकृते स्मरणान्तर्भावेणोपमानोपमेयभावः । किं तु तादृशप्रमदृशं
तादृशमाननमित्येव । न च वाक्यार्थोपमाया तादृशशोभाश्रयभानुमदृश ईदृशशोभाश्रय-
स्त्वमिति बोधः । क्रियाविशेषणस्य प्रथमान्तार्थस्योपमानत्वेनान्वयायोगात् । प्रतिवस्तु-
पमाया तु तादृशसबन्धद्योतकपदाभावाद्गम्यतैवौपम्यस्येति विशेषः । यद्वा वाक्यार्थोप-
माया तादृशसबन्धोऽपि यथातथापदद्योत्वत्वात्प्रकार एव । ‘यत्र वाक्यद्वयगतानां पदा-
र्यानां सर्वेषां परस्परसाम्यं तत्र प्रतिवस्तुपमा’ इति शरदागमकृतः । आपद्रत इति ।
अत्रोदाहरणे आपद्रत सत्पुरुषोऽपूर्वोदार्यवान् स्वक्रीतित्वादिल्लभ्यविशेषरूपे न कालागुरो-
र्दृष्टान्तता । यथा पर्वत एतद्बहिमान् एतद्गमात् इत्यत्र महानसत्त्वः । तस्मात्कालागुरो-
रुपदृष्टान्तेन तद्गुणिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिरिदं ‘यत्सामान्ययोर्व्याप्तिरद्विशेष-
यो’ इति न्यायेन पूर्वोक्तविशेषनियमसिद्धिः । उपमा चापद्रत सत्पुरुषो दहनमध्यग-
तकालागुरसदृश इति । माधारणधर्मश्च विम्बप्रतिविम्बभावापनापूर्वोदार्यलोकोत्तरपरिम-
लविशेषणक विस्तारणम् । न वस्तुप्रतिवस्तुभावापनम् । एव वैश्वविचरण्येऽपि व्यति-
रेक आक्षिप्यते । तत्र च पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टान्तत्वाभावात्तद्गुण-
सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तल्लिखद्विपरीतदृष्टान्तेन तादृशसा-
मान्यावच्छिन्नान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायेन तादृशविशेषावच्छिन्नकाव्यो-
चान्वयनियमसिद्धिरिति बोध्यम् । विश्वाभिरामेति । जगद्रमणीचेत्यर्थः । गुम्फि-

॥ वैधर्म्येणाप्येषा सभवति—

‘वशभवोऽगुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।
नहि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥’

यथा वा—

‘गीर्भिर्गुरूणा परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कपणा नृपाणा न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥’

अत्र शाब्देन दृष्टान्तेन तद्गत सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेकसहचार आक्षिप्यते । तेन च सामान्यावच्छिन्नान्वयनियमसिद्धिद्वारा प्रकृतो विशेषावच्छिन्नान्वयनियमः सिध्यतीति प्रायश सर्वत्र वैधर्म्ये स्थितिः । एवमन्वयेन प्रतिवस्तूपमायामपि नियमविशेषस्य प्रकृतवाक्यार्थत्वेऽन्वय-दृष्टान्तेन सामान्यान्वयनियमसिद्धिद्वारा तत्सिद्धिः । नियमविशेषरहितकेव-लार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे त्वप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्र गम्यम् । नतु नियमः । अप्रयोजकत्वात् । यथा ‘भैरभ्रे मासते चन्द्रो मुनि माति भवान्बुधै’ इत्यादौ ।

ननु कथमस्मिन्नलंकारे सर्वत्रौपम्यं गम्यमित्युच्यते । यावता प्रागुप-दर्शिताया वैधर्म्यप्रतिवस्तूपमाया वाक्यार्थयोरौपम्यस्य बाधात् । नहि पक्षतिनपक्षतीति वाक्यार्थयोः पाकक्रियामात्रसाम्यादौपम्यं गम्यते । निषेधप्रतियोगित्वेनोत्तरवान्यार्थे तस्या अपरोहादिति श्रेत्, न । प्रकृत-वाक्यार्थाक्षिप्तस्य स्वैपरीत्वस्यैवौपम्याश्रयत्वात् । न च वान्यार्थयोरौ-पम्यमिति यदुक्तं तत्कथं सगच्छतामिति वाक्यवेद्यस्यैव प्रकृते वाक्यार्थ-त्वेनेष्टत्वात् । तथा हि—

‘तत्त्वं मिमपि काञ्चाना जानाति विरलो मुनिः ।

मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मबुनतम् ॥’

ताना रचितानाम् । लोकप्रसङ्गोत्पूर्वः । वंशभव इति । महिनाभावव्याप्यतुम्बी-पक्षरहितवाणादण्डमदृश सङ्गविशेषाभावव्याप्यपूज्यत्वाभाववान्पुरुष इत्युपमाकारोऽत्र बोध्यः । एवमप्रेषः । अत्र उदाहरणद्वये । प्रतिपादितमिदं सर्वमनुपदमेव । भैरभ्रे । य. यथा ययोर्विधिनिषेधयोः । नश्येत्त्वस्य एवमिति शेषः । चेद्यस्यैवेति । यथा कथञ्चि-द्विषयनान्यप्रतीतिविषयस्यैवैत्यर्थः । तत्रमिति । अप्रापि न्युनतातिरिक्तज्ञानाविषय

अत्र विरलो जानातीति विधिमुखोऽपि प्रकृतवाक्यार्थं पुरुषविशेषं विना न सर्वे जानन्तीत्यर्थं विशेषमादायैव पर्यवसितो भवतीति निषेधरूप-वाक्यार्थस्य तादृगेनैव द्वितीयवाक्यार्थेन सह गम्यते सादृश्यं स्फुटमेव । यत्र तु 'वंशभव.' इत्यादौ प्रागुदाहृते प्रकृतवाक्यार्थो विधिरूपं सङ्ग-विशेषहेतुकत्वस्य पूजनादौ विधेयत्वादवसीयते तत्रापि हेतुताघटकव्यति-रेकस्य गुणतया प्रतीयमानस्यौपम्यं निर्वाधमिति न दोषः । इयं च वाक्यार्थयो सामान्यविशेषभावानापन्नयोर्भवति । तत्रैवौपम्यस्य गम्य-त्वात् । सामान्यविशेषयोस्त्वौपम्याप्रतीते. समर्थ्यसमर्थकयोरर्थान्तरन्यासो वक्ष्यते ।

यत्तु कुवलयानन्दकृता वैधर्म्यमुदाहृतम्—

'विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ॥'

'यदि सन्ति गुणा पुसा विरुसन्त्येव ते स्वयम् ।

नहि कस्तूरिकामोद शपथेन विभाव्यते ॥' इति ।

तत्र 'विद्वानेव हि जानाति' इति पद्य भवतुं नाम यथाकथञ्चिद्वैध-

तत्त्वक्रमकरन्दसदृशं साधारणसकलपुरुषज्ञानाविषयतत्त्वककाव्यमित्युपमाकारो बोध्यः । इयं च प्रतिवस्तूपमा च । यथाकथञ्चिद्वैधर्म्यस्येति । अत्रेदं चिन्त्यम्—यद्यपि 'विद्वानेव—' इत्यस्य एवकारवलेन अविद्वानं जानातीत्यप्यर्थः । तस्य चोत्तरवाक्यार्थं सधर्मा एव । तथापि भूतल एव वन्ध्यापुत्र इत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्यापि विवक्षितत्वमरलेवेति न दोषः । नहि वन्ध्वेत्यनेनाक्षिप्तस्य प्रसविज्येव जानातीत्यस्य वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणाद्वैधर्म्यं बोध्यम् । आक्षिप्तव्यतिरेकसजातीयार्थनिबन्धने वैधर्म्यस्यैवोपात्तस्वव्यतिरेकयो स्वव्यतिरेकसजातीयार्थस्यैव निबन्धने तदाक्षिप्ततव्यतिरेकेणोपात्तस्योपमाया गम्यत्वेऽपि तत्त्वचित्वात् । तत्राप्युपात्तभावरूपार्थस्य नहि वन्ध्वेत्याक्षिप्तेनोपमाप्रतीते सत्त्वात् । यदि सन्तीत्यत्रापि गुणा स्वयमेव प्रकाशन्ते इति भावान्वयविधर्मभूते कस्तूरिकामोद शपथेन न ज्ञायते इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन स्वयमेव प्रकाशन्त इति वाक्यार्थेन भावान्वयवाक्यार्थे एवौपम्यं बोध्यम् । यद्वा यदि सन्तीत्यत्र एवकारस्य क्रियासमभिव्याहृतत्वादल्यन्तायोगव्यवच्छेद एवार्थः । परतो न प्रकाशन्त इत्येतदाक्षेपलभ्यमेव । तत्र हि द्वितीयाधेन स्वनं प्रकाशन्त एवेत्येतत्समानजाती-त्वाधेनानम् । किं तु परतो नेत्येतत्समानजातीयस्यैव । यत्तु शपथेन न प्रकाशन्ते किं तु

स्यस्योदाहरणम्, 'यदि सन्ति' इति तु न युक्तम् । वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतार्थमिदं विशेषोपाहारुदाहृत्यैव स्वाभिप्रेतव्यतिरेकममानजातीयस्य धर्म्यन्तरारूढत्वाप्रकृतार्थस्य कथनम् । प्रकृते च यदि सन्ति तदा स्वयमेव प्रकाशन्त इत्यर्थस्य प्रस्तुतस्य व्यतिरेकस्तु जमन्त उपायान्तरेणापि न प्रकाशन्त इति । नह्यत्र द्वितीयार्थेन तत्प्रजातीयोऽर्थो निवध्यते । निवध्यते च स्वयं प्रकाशन्ते, न परेणेत्यन्यं प्रस्तुतस्यैव सजातीयः । शपथेन न विभाव्यते, किं तु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुत्पत्तयैव पर्यवसानात् । नहि वैधर्म्यं प्रकृतानुत्पत्त्यं जातुचिद्वदते । व्याघातात् । तन्नात्साधर्म्येणैवेदमुदाहरणं सगन्तम्, न वैधर्म्येण । न चोपायान्तरनिवृत्त्यघटितप्रस्तुतवाक्यार्थेन कथं नाम तद्वदितं उत्तरवाक्यार्थः साधर्म्यमर्हतीति वाच्यम् । स्वयमित्यत्राकृष्टेन एवकारेणैवोपायान्तरनिवृत्ते प्रस्तुतवाक्यार्थं निवेशितत्वात् । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्योत्तरवाक्यार्थानुगृहीतत्वेन क्रियासमन्वित्वात् ।

‘सन्त स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।

आमोदो नहि कस्यूर्या शपथेनानुभाव्यते ॥’

अत्र स्वतोऽनुभूयत इत्यत्र पर्यवमितेनोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य यथा साधर्म्यमेव, न वैधर्म्यं, तथा 'यदि सन्ति—' इति पद्येऽपीति ननु—नात्रश्रवणादेव वैधर्म्यं जगदे । न तु निपुणतरं निर्गमितनानुम्नता । यदि तु 'यदि सन्ति—' इति पद्यस्य नहि कस्यूरिका—' इत्याद्युत्तरार्थं

न्त एवेत्यर्थदर्शनं तत्र स्वत एवेत्यर्थो न वाच्यः । किं त्वाक्षेपेन च 'नार्थिक को नरन्दानाम्, इति भवदुदाहृतेऽपि नपुत्रत विना को जानाति नपुत्रत एव जानातीत्यर्थप्रतीतिवैधर्म्येणोदाहरणस्य न स्यात् । अस्तु वा एवकारावर्धनेन न परत इति प्रस्तुतवाक्यार्थः । तथापि व्यतिरेकसजातीयार्थनिबन्धनादन्वयसजातीयार्थनिबन्धनाच्च विद्वानेवेत्यादिवदन्त्यापि वैधर्म्योदाहरणपरत्वात् । न स्वाभिप्रेतव्यतिरेकप्रकाशितार्थनिबन्धन एव वैधर्म्योदाहरणत्वमिति साक्षादाहति । तन्नात्साधर्म्येणैवेदमुदाहरणं सगन्तम्, न वैधर्म्येण । अतुत्पत्त्येवोपायान्तरनिवृत्ते—वैधर्म्योदाहरणं हीति । यादृचिदुदाहरणम् । नन्वेवकारस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वेन कथनार्थदर्शनत आह—अत्यन्तेति । साधर्म्येणैवेदमुदाहरणमित्युच्यतेत्यन्तपूर्वं इत्येति—सन्त इति । विद्वानना इत्यर्थः । कथं तर्हि तैस्तयोत्तमत् आह—नप्रिति । जगदे कथितवान् । आनुम्नता

दूरीकृत्य 'वाचा वाचस्पतेर्व्योम्नि विलसन्ति न बल्लय.' इति क्रियते तदा वैधर्म्यं प्रकृतविपरीतार्थघटनाद्युक्तम् ।

अथ—

'खलास्तु कुशला स्वीयहितप्रत्यूहकर्मणि ।

निपुणा फणिन प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥'

इत्यत्रासष्टुलवाक्यार्थेऽतिप्रसङ्गः । कुशलनिपुणपदाभ्यामेकस्यैव धर्म-
स्योपादानात् । न चात्रौपम्यं न गम्यमिति वक्तुं शक्यम् । निपुणकुश-
लपदाभ्या प्रतिपादितेन शुद्धसामान्यात्मना धर्मेण खलफणिनोरौपम्यस्य
प्रत्ययात् । नापि धर्मिणोरौपम्येऽपि विशिष्टवाक्यार्थयोस्तत्र तथेति
वाच्यम् । अवयवद्वारा तयोरपि तस्य तथात्वात् । स्वभावसिद्धत्वेनानुपात्त-
धर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वाच्चेति चेत्, भैवम् । साधारणधर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तु-
भावोक्त्या तदितरपदार्थानां विम्बप्रतिविम्बभावो घटनाया आनुरूप्यं च
विवक्षितम् । प्रकृते च खलफणिनो प्राणहितयोश्च सत्यपि विम्बप्रतिवि-
म्बभावे हरणप्रत्यूहकरणयोर्नाशप्रागभावपर्यवसितयोरननुरूप्यात् विम्ब-
प्रतिविम्बभाव इति न दोषः । यद्वा अस्त्वत्र प्रतिवस्तूपमा । परं त्वसष्टु-
लतारूपस्य वाक्यार्थसामान्यदोषस्य सत्त्वादचमत्कारिणी । दुष्टोपमादिव-
त् । वाक्यार्थो हि गाढतरव्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्त करणैर्नानाविधपदार्थ-
रचनापरिवृत्तिसमर्थैरेव कविमी रचित कामपि कमनीयतामाधत्ते । नेतरः ।

अप्यदीक्षितेन । वाच्चेति । बृहस्पतेरक्षत्वापीलयं । स्वविद्वान्ते आक्षिपति—
अथेति । स्वीयहितेति । स्वीयाना यानि हितानि तत्प्रतिबन्धकर्मणीलयं । नापी-
त्यस्य वाच्यमित्यप्रान्वयः । तत्र तथेति । औपम्य गम्यमित्यर्थः । तयोरपि विशिष्ट-
वाक्यार्थयोरपि । तस्येति । औपम्यस्य गम्यत्वादित्यर्थः । स्वभावसिद्धत्वेनानु-
पात्तेति । एतद्रूपानुपात्तधर्मेणेत्यर्थः । तादृशौपम्यस्यैकधर्मस्य सबन्धिभेदेन द्विरूपा-
दानरूपवस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वाभावात् प्रतिवस्तूपमोपयोगितेति विन्ध्य-
मिदम् । विवक्षित अत्रेति शेषः । ननु तयोरभाववेनानुरूप्यादस्येव विम्बप्रतिविम्बभा-
वोऽत आह—यद्वेति । घटना अनुरूपेति भावः । असंष्टुलतारूपस्येति ।
पूर्ववाचनयायघटकहिनप्रत्यूहकर्मणीति नामार्थविभक्त्यर्थादीनामुत्तरवाक्यार्थघटके प्राणा-

तथा हि—

‘उपासनामेत्य पितु. स रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम् ।’

पठस्यु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

असिन्नैपधीयपद्ये (१ । ३४) द्वयोः क्रिययोरुद्देश्यविधेयभावेन गुण-
प्रधानभावमकुर्वता वन्दिनः पृथ्यन्ततया सप्तम्यन्ततया च द्वि. परामृ-
शता कविना वाक्यार्थं क्रमेणकवदसम्युलता प्रापित । यदि च स एव
वाक्यार्थः प्रकारान्तरेण निर्मायते

‘उपासनार्थं पितुरागतापि सा निविष्टचित्ता वचनेषु वन्दिनाम् ।

प्रशंसतां द्वारि महीपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

इति । तदा ललनाङ्गसनिवेश इव कीदृशी कमनीयतामावहेदिति
सहृदयैराकलनीयम् ।

एवम्—

‘तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्वितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुवृतो नेक्षुरकं हि वीक्षते ॥’

इति कुवलयानन्दोदाहृते आलवन्दारुस्तोत्रपद्ये वीक्षणमात्रस्यावर्जनी-
यस्य प्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकवीक्षणप्रतिषेधस्य च ‘सविशेषणे हि—’
इति न्यायेनेच्छाप्रतिषेधधर्मपर्यवसायितया यद्यपि धर्मैक्यं सुसपादम् ।
अस्तु वा दृष्टान्तालकारः । तथापि पादपङ्कजे निवेशितात्मेत्याधारसप्त-
म्याः स्वितेऽरविन्दे इति सतिसप्तमी वस्तुप्रतिवस्तुबिम्बप्रतिबिम्बभावयो-
रन्यतरेणापि प्रकारेण नानुरूपा, इत्यसम्युलता स्वितैव । ‘स्वितोऽरविन्दे-
मकरन्दनिर्भरे’ इति चेत्क्रियते तदा तु रमणीयम् ।

नपहंतुमित्यत्राभावादे सप्रलतेति भावः । क्रमेणकवत् उष्ट्रवत् । तथेति । शिवं प्रति
भक्तोक्तिः । इक्षुरकं ‘तालमखाणा’ इति प्रतिर्द्धापधीपुण्यम् । कासापुण्यमिति कथितम् ।
गोक्षुरमित्यन्यम् । आलवन्दारुस्तोत्रेति । अचर्जनीयेति । अनिष्टेऽपि स्वसामग्री-
वशाद्वायमानस्येत्यर्थः । धातोर्दिच्छापूर्वकवीक्षणे लक्षणया आह—इच्छापूर्वकेति ।
सुसपादमिति । तथा च प्रतिवस्तुपमोदाहरणत्वोक्तिन्येयां सगतेति भावः ।
उक्तप्रकारेण धर्मैक्यानादरे त्वाह—अस्तु येति । इति सतिसप्तमीति । इति
सप्तम्यमित्यर्थः । रमणीयमिति । तत्राप्याधारसप्तमीसप्तमेरिति भावः । पठनाया

तत्त्वादेवंजातीयकेष्वलंकारेषु पूर्ववाक्यार्थघटकनामार्थानुरूपैर्नामार्थैस्त-
द्धटकविभक्त्यनुरूपामिर्विभक्तिभिस्तदन्वयरूपे चान्वयेन भाव्यमिति
सहृदयहृदयं प्रष्टव्यम् ।

‘बहति विपघरान्पटीरजन्मा शिरसि मपीपटलं दधाति दीपः ।

विधुरपि भजतेतरा कलङ्कं पिशुनजनं खलु विभ्रति क्षितीन्द्राः ॥’

अत्र वहनाधानमजनभरणाना वस्तुत ऐकरूप्याप्रतिवस्तूपमेयं माला-
रूपा ।

इति रसगङ्गाधरे प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ।

अथ दृष्टान्तालंकारः—

प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमादीनां साधारणधर्मस्य च विम्बप्र-
तिविम्बभावे दृष्टान्तः ॥

तदुक्तम्—‘दृष्टान्तः पुनरेतेषा सर्वेषा प्रतिविम्बनम्’ इति ।

उदाहरणम्—

‘सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-

मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।

आराधितः कथय केन करैस्तदारै-

रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥’

अत्रानन्दनविकासयोरपि विम्बप्रतिविम्बभावः ।

अस्य चालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया भेदकमेतदेव यत्तस्या धर्मो न
प्रतिविम्बितः, किं तु शुद्धसामान्यात्मनैव स्थितः । इह तु प्रतिविम्बितः ।

विमर्शिनीकारस्तु—‘प्रतिवस्तूपमायामप्रकृतार्थोपादानं तेन सह प्रकृता-
र्थस्य सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थम् । दृष्टान्ते तु तदुपादानमेतादृशोऽर्थोऽन्य-

आनुरूप्य सर्वथा अपेक्षितमित्युपसहरति—तस्मादिति । मालारूपप्रतिवस्तूपमासुदा-
हरति—बहतीति । पटीरजन्मेति । मालारूपेति । पटीरजन्मेव दीप इत्यादिप्रती-
तेरित्यर्थः । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥

दृष्टान्तं निरूपयति—अथेति । विम्बप्रतिविम्बभावापनसाधारणधर्मादिकं वाक्या-
धेयोरार्थभौषम्यं दृष्टान्त इति निष्कर्षो बोध्यः । करैः किरणैः । कुलानि समूहान् । अ-
पिना इन्दुपुष्पादिसमूहः । प्रतिविम्बित इत्यस्य इतीति शेषः । तदुपेति । अप्रवृत्ता-

प्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिर्विशदीकरणमात्रार्थम् । न तु सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतः सादृश्यप्रतीत्यप्रतीतिभ्यामनयोरलंकारयोर्भेदः । इत्याह । तत्र । प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोरुपादानस्वालंकारद्वयेऽप्यविशिष्टत्वादेकत्र सादृश्यप्रत्यय, अन्यत्र नेत्यस्याज्ञानमात्रत्वात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । एतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणस्य त्वदभिहितस्य सादृश्यापरपर्यायत्वाच्च । अतएव प्रायशः सत्कविनिर्मितेषु लक्ष्येषु प्रकृतवाक्यार्थघटकप्रकृतिप्रत्ययार्थानुरूपप्रकृतिप्रत्ययार्थघटित एवाप्रकृतवाक्यार्थो दृश्यते । न च भवदुक्तमपि वैलक्षण्यं नानयो पृथगलंकारताया प्रयोजकम् । औपम्याख्यसामान्यलक्षणाक्रान्ततया उपमाभेदवदेकालंकारभेदत्वापत्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि दीपकतुल्ययोगितयोरैकभेदत्वापत्तेः । इष्टापत्तिरिति चेतसैवात्रापि दृश्यताम् । प्राचीनविभागस्य भवतैव शिथिलीकृतत्वात् । औपम्यरूपसामान्यलक्षणसत्त्वाद्बहुनामलंकाराणामुपमावान्तरभेदत्वापत्त्या सकलालंकारिकसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गाच्च । ‘अन्धिलङ्घित एव वानरभट्टे—’ इत्यादि-मुरारिपद्ये यद्यपि जानार्थ एको धर्मो निर्दिष्टस्तथापि नैतन्निबन्धनमौपम्यं निवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं तत्रान्धिलङ्घनादावस्त्येव दिव्यवागुपासनादिना प्रतिबिम्बनमिति त्वन्मूलग्रन्थविरोधाच्च । न च यन्निबन्धनं च विवक्षितमित्यत्रार्थालंकारत्वं विशेष्यं शेषपूरणेन योज्यम्, न पुनरौप-

थोपादानमित्यर्थः । स्थित इति । इत्यस्य विशदीकरणेऽन्वयः । स्वार्थं मात्रपदव्यचच्छेदनाह—न त्विति । अभ्युपेक्षायाह—वैपरीत्येति । इष्टापत्तावाह—एतादृश इति । अतएव टक्करीत्या दृष्टान्ते सादृश्यप्रतीतिरेव । अचित्तदभावेऽपि न क्षतिरित्याह—प्रायश इति । सदित्तेनेनासत्त्वविव्यागृति । तथा च तत्र तदभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । लक्ष्येऽप्यिति । दृष्टान्तेत्यादिः । भवदुक्तमपीति । धर्मस्य प्रतिबिम्बितत्वाप्रतिबिम्बितत्ववृत्तमिति भावः । एकालंकारेति । उपमालंकारत्वार्थः । एकभेदत्वेति । एकालंकारत्वत्वार्थः । अलंकारभेदो न स्यादिति यावत् । सर्व इष्टापत्तिरेव । नन्वेव प्राचीनविभागोच्छेदापत्तिरत आह—प्राचीनेति । दीपकतुल्ययोगितास्यल इति भावः । एवं प्रतिबन्दीमुक्त्वा दोषमाह—अपम्येति । बहूना अनन्वयादीनाम् । तत्रापीष्टापत्तावाह—अन्धिरिति । ज्ञानरूपोऽर्थ इत्यर्थः । यद्यप्येकत्र ज्ञानमेकत्र सम्पर्श इति भेदमप्यापि विम्वप्रतिबिम्बभावेनाभेद इति भावः । यन्निबन्धनमिति । अन्धिलङ्घनादिप्रयुक्तमित्यर्थः । औपम्यमित्यस्यानुपह । त्वन्मूलेति । अलं-

म्यमिति वाच्यम् । औपम्यं न विवक्षितमित्यत्रैकवारं निष्ठया परामृष्टस्यै-
व पुनस्तया परामर्शस्य व्युत्पत्ते । न चैत्रार्थमोदन पक्कं, यदर्थं च
पक्कं स मैत्रं इत्यादौ द्वितीयपक्कादिशब्दानामध्याहतशाकादिपरत्वे अस-
गते स्फुटत्वात् । तस्मादसदुक्तेनैव पथा प्राचीनैर्विहितोऽलंकारयोरनयो-
र्विभागः सगमनीयः । यदि तु न तेषां दाक्षिण्यं तदैकस्यैवालंकारस्य
द्वौ भेदौ—प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तश्च । यच्चानयोः किञ्चिद्वैलक्षण्यं तत्रभे-
दताया एव साधकम्, नालंकारताया इति सुवचम् ।

वैधर्म्येणायं यथा—

‘जनयन्ति परप्रीतिं नराः सत्कुलसंभवाः ।
नहि कारस्करः कापि तापनिर्वापणक्षमः ॥’

यथा वा—

‘तापत्रयं खलु नृणां हृदि तावदेव
यावन्न ते बलति देव कृपाकटाक्षः ।
प्राचीललाटपरिचुम्बिनि भानुबिम्बे
पङ्केरुहोदरगतानि कुतस्तमासि ॥’

प्रीतिजननतापनिर्वापणाभावयोस्तापत्रयावस्थानतमोदूरीकरणयोश्च वैध-
र्म्येणात्र विभ्वप्रतिबिम्बभावः ।

इति रसगङ्गाधरे दृष्टान्तप्रकरणम् ।

अथ निदर्शना—

उपात्तयोरर्थयोरार्थाभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शना ॥

अतिशयोक्त्यादीनां ध्वन्यमानरूपकस्य च वारणाय उपात्तयोरिति ।

कारसर्वस्वत्वर्थं । तथा निष्ठया । तत्र हेतुमाह—न चैत्रार्थमिति । असंगतेरिति ।
कव्यभिप्रायाप्रतिपादनादिति भावः । उपसर्हरति—तस्मादिति । एषा मागेण ।
तेषां प्राचीनानाम् । एकस्यैवेति । उपमारूपस्यैवेत्यर्थः । प्रभेदेति । उपमाप्रभेद-
ताया एवेत्यर्थः । परप्रीतिं परेषां प्रीतिम् । कारस्करः [‘कुचला’ इति प्रसिद्धो वृक्षः ।]
तापत्रयमाध्यात्मिकादिषु खत्रयम् । बलति प्रविशति । वैधर्म्येणेति । उपपादिनिद-
मपस्तात् । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे दृष्टान्तप्रकरणम् ॥

अथ निदर्शना लक्षयति—अथेति । औपम्यपर्यवसायी औपम्यमूलः । नन्वतिश-
योक्त्यादौ नायं द्वयमत आह—ध्वन्यमानेति । न वार्यत्वमयंसंबन्धित्वम् । तथा च

वाच्यरूपवारणाय आर्ध इति । आर्धत्वं च प्राथमिकान्वयबोधाविषयत्वम् । यदि च विशिष्टोपमाया विशेषणयोरभेदः प्रतीयते तदा विम्बप्रतिविम्बभावानापन्नत्वमपि प्रधानविशेषणम् । तद्विशेषणानां तु विम्बप्रतिविम्बभावो न निवार्यते । इदं च श्रौत्या निदर्शनाया लक्षणम् । आर्धासाधारण लक्षणं तु ललितालकारप्रकरणे वक्ष्यते ।

उदाहरणम्—

‘त्वामन्तरात्मनि लसन्तमनन्तमजा-

स्तीर्थेषु हन्त मदनान्तक शोधयन्तः ।

विस्मृत्य कण्ठतटमध्यपरिस्फुरन्तं

चिन्तामणिं क्षितिरेज सु गवेपयन्ति ॥’

अत्र तवान्यत्र परिशोधन कण्ठस्य चिन्तामणेर्भूपासुपु गवेपणं चाभिन्नमिति तत्सादृश्यमूला धीः ।

यथा वा—

‘अन्यैः समानममैर्जगदन्तरात्म-

न्ये चन्द्रशेखर वदन्ति भवन्तमजाः ॥

ते किं न हन्त तुलयन्ति नमो निरन्तं

वातायनोदरगतैर्विवरान्तरालैः ॥’

पूर्वत्रैकवाक्यगत , इह तु भिन्नवाक्यगतः । पूर्वत्र वस्तुमात्रयोरौपम्यमूलोऽभेदः, इह त्वौपम्ययोरौपम्यमूलः स इति विशेषः । एषा वाक्यार्थनिदर्शनेत्युच्यते । विशिष्टार्थयोः प्रकृतैकधर्मिगतयोरार्थभेदे वाक्यार्थनिदर्शनाया इष्टेः । अस्मा च घटकपदार्थानां विम्बप्रतिविम्बभाव आवश्यकः ।

वाच्यरूपके दोषप्रदवस्थ । अत आह आर्धत्वं चेति । प्रतीयते इति । तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । प्रधानविशेषणमिति । तद्विशेषणानां तु प्रधानविशेषणानां तु । त्वामिति । ईश्वरं प्रति भक्तोक्तिः । एवमप्रेऽपि । कण्ठ एव तटं तन्मध्ये लभ्यं तमित्यर्थः । तव धिवस्य । विधरेति । तद्विपरान्तरात्परित्यक्त्यर्थः । एकवाक्येति । विषयोरैक्यात् । भिन्नेति । तद्वेदात् । भेदान्तरमाह—पूर्वत्रेति । इह त्वौपम्य-

पदार्थनिदर्शना यथा—

‘अगण्यैरिन्द्राद्यैरिह परमपुण्यैः परिचितो
जगज्जन्मस्थानप्रलयरचनाशिल्पनिपुणः ।

प्रसर्पत्पीयूषाम्बुघिलहरिलीलाविलसितो
दृगन्तस्ते मन्दं मम कलुपवृन्दं दलयतु ॥’

अत्र दृगन्ताम्बुघिलहरिलीलयोराश्रयभेदाद्विन्नयोरपि सादृश्यमूलस्ता-
द्रूप्याभिमानः । आरोपो वा दृगन्ते लहरिलीलायाः ।

यथा वा—

‘पाणौ कृत पाणिरिलामुतायाः सखेदकम्पो रघुनन्दनेन ।
हिमाम्बुमन्दानिलविह्वलस्य प्रभातपद्मस्य बभार शोभाम् ॥’

अत्र हिमाम्बुजनितविह्वलता हिमकणाकीर्णतारूपा वातजनितविह्व-
लता च विधुतिरूपा । एताभ्यां च सखेदतासोत्कम्पितत्वयोः प्रति
विम्बनमिति पूर्वस्मादुदाहरणाद्भेदः । प्रभातपदसानिध्याच्च पद्मस्येपद्वि-
कासमुद्रणयोः प्रत्ययात्पाणावपि तत्सिद्धिः । अस्या चोपमानोपमेयगत-
धर्मयोरार्थाभेदप्रतिपत्तिः । अतः पदार्थनिदर्शनोच्यते । विम्बप्रतिविम्ब-
भावस्तूपमानोपमेययोः सविशेषणत्वे भवति, अन्यथा तु न इति
विवेकः । ननु वाक्यार्थनिदर्शनाया विशिष्टवाचकशब्दाभ्यां विशेषणयो-
रप्युपादानात् अस्तु नाम उपात्तयोरार्थोऽभेदः । पदार्थनिदर्शनाया तूप-
मानशोभादेरन्यतरस्यैवोपात्तत्वम्, न द्वयोरिति चेत् शोभाशब्देन
शोभात्वेन द्वयोरप्युपात्तत्वात् । नक्षुपमानोपमेयतावच्छेदकरूपेणोपात्तत्वं
निवक्षितम् येनाभ्यासिः स्यात् । यद्वा प्रागुक्तलक्षणं वाक्यार्थनिदर्शनाया

योरिति । तज्ज्ञानयोरित्यर्थः । स अभेदः । परिचितोऽनुभूतः । जगदिति । जगदु-
त्पत्तिस्थितिसंहारकारक इत्यर्थः । अत्र दृगन्ताम्बुधीति । दृगन्तसमुद्रलहर्योर्गै
लीलेतयोरित्यर्थः । दृगन्तलीलाप्रतिपादकशब्दाभावे न तथा दुर्वचमत आह—आरोपो
चेति । पाणौ कृत इति । सीताविवाहवर्णनम् । श्रीरामचन्द्रेण स्वहस्ते कृतः खेद-
कम्पाभ्यां शुक्तो मूमुताया सीताया पाणिर्हिमाम्बुमन्दवायुभ्यां विह्वलस्य कमलस्य शोभा
दधावित्यर्थः । विधुतिरूपा कम्परूपा । चत्त्वर्थः । तत्सिद्धिः इत्यद्विकासमुद्रणयोः सिद्धिः ।
अस्यां च पदार्थनिदर्शनात्वेनोदाहृताया च । शोभादेरिति । आदिना लीलापरिग्र-
हः । उपमेयतावच्छेदेकेति । तद्विशेषणतयेत्यर्थः । तथा च विवक्षायामाह—यद्वेति ।

एव । न पदार्थनिदर्शनायाः । अस्यास्तु उपमानोपमेययोरन्यतरधर्मेत्या-
न्यतरत्रारोपो लक्षणमस्तु । नन्वेवमपि वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकध्व-
निना, पदार्थनिदर्शनायां च निगीर्याध्ववसानरूपयातिशयोक्त्या गतार्थ-
तेति चेत्, न । वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकस्य गुणीभूतत्वेन तद्धनित्वा-
योगात् । अन्यथा गुणीभूतयोपमया रूपकस्यापि गतार्थतापत्तेः । किं च
अस्याश्च शरीरं तादृशपदार्थयो परस्तराभेदमात्रमुपयत्र विश्रान्तम् ।
रूपकस्य तूपमेयगत उपमानाभेदः, अतिशयोक्तेश्च । निगरणानिगर-
णाम्या च तयोर्विशेष इत्यन्यत् ।

एवं च स्फुटमेवास्या रूपकातिशयोक्तिभ्यां वैलक्षण्यम् । अत एव
'त्वामन्तरात्मनि—' इति पद्ये गवेपयन्तीत्यत्र गवेपयन्त इत्यनूप शोध-
यन्त इत्यत्र शोधयन्तीति विधाने, अर्धयो पौर्वापर्ये च न सौन्दर्यहा-
निः । रूपकादौ उच्यमाने व्यङ्ग्यकक्षोद्देश्यविधेयभावस्यापि वाच्यक-
क्षोद्देश्यविधेयभावानुसारितया उपमाने उपमेयामेदसिद्धावसानञ्जसापत्ते-
रिति सुधीभिराकलनीयम् ।

अलंकारसर्वस्वकारान्तु—

‘त्वत्पादनखरत्नाना यदलच्छक्रमार्जनम् ।

इदं श्रीस्रण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधो ॥’

अस्यास्तु पदार्थनिदर्शनायास्तु । उपमानोपमेयेति । ‘जाम्बे पूर्णशशाङ्का’
इति भवदुक्त्युपकोशादहमे इदमतिव्याप्तमिति चिन्त्यम् । रूपकस्य गुणी-
भूतत्वेनेति । कर्मभेदरूपवाच्यतिद्धधर्तृत्वेनेत्यर्थः । तद्धनित्वेति । स्फुट-
नित्वेत्यर्थः । द्वितीयशशया समापत्ते—किं चेति । अस्याश्च पदार्थनिदर्श-
नायाश्च । तादृशेति । उपमानोपमेयेत्यर्थः । अतिशयोक्तेश्चेति । उपमेयगत
उपमानाभेदः शरीरमित्यर्थः । नन्वेव रूपकातिशयोक्त्योरित्यापत्तिरत्र आह—
निगरणेति । तयोर्विशेष इति । रूपकातिशयोक्त्योरित्यापत्तिरत्र आह—
ति—एवं चेति । अस्या निदर्शनात्तावच्छिन्नायाम् । अत एव उक्तरीत्या ताम्ना
वैलक्षण्यसत्त्वादेव । अर्धयो पूर्वोत्तरार्धयो । रूपकादौ उच्यमाने इत्यस्य अस्मान्प्रत्या-
पत्तेरित्यनेनान्वयः । आदिना अतिशयोक्तिपरिग्रहः उच्यमाने इत्यस्य तद्येत्नारि ।
अस्मान्प्रत्यापत्ता हेतुर्ब्रह्मपेलादि तृतीयान्तम् । उपमेयामेदसिद्धापत्तिः । निदर्श-

इति पद्यं वाक्यार्थनिदर्शनायामुदाजहार । आह च—‘यत्र तु प्रकृ-
तवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र सवन्धानुपप-
त्तिमूला निदर्शनैव युक्ता’ इति । तत्र । वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलाञ्ज-
लित्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वाक्यार्थनिदर्शनैव निर्वास्यताम्, स्वीक्रियतां
च वाक्यार्थरूपकमिति पर्यनुयोगस्यापि तुल्यत्वात् । युक्तं चैतत् । पदा-
र्थरूपके मुखं चन्द्र इत्यादौ कृतस्य श्रौतस्याभेदारोपस्य रूपकजीवा-
तुत्वकल्पनाया औचित्यात् । ‘इन्दुशोभा वहत्यास्यं’ इत्यादि पदार्थनिदर्श-
नायामभेदारोपस्याभावात् तज्जीवातुत्वायोगाच्च । रूपके विम्बनं नास्तीति
तु शपथमात्रम् । युक्त्यभावात् । अस्सदुक्तोदाहरणे वाक्यार्थनिदर्शनायाः
सावकाशत्वाच्च ।

यत्तु तेनैव लक्षणं निर्मितम्—‘संभवता असंभवता वा वस्तुमवन्धनेन
गम्यमानमौपम्यं निदर्शना’ इति । तदपि न । रूपकानि शयोक्त्यादिष्वपि
व्यापनात् ।

यत्त्वलंकारसर्वस्वकारानुसारिणा कुवलयानन्दकृतोक्तम्—

‘वाक्यार्थयो मद्दशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।

यद्वातु सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ॥’ इति ।

तत्तु तन्मतद्रूपणेनैव निवेदितरहस्यमिति न पुनराकुलीक्रियते ।

नाया तथाभावे तु बीजं चिन्त्यम् । पर्यनुयोगस्य आक्षेपस्य । कल्पनाया इति ।
वाक्यार्थरूपकस्थले इति भावः । ननु तस्य निदर्शनावीजत्वमेव कुतो न अत आह—
इन्दुशोभामिति । तज्जीवातुत्वेति । निदर्शनाजीवातुत्वेत्यर्थं । ननु निदर्श-
नाया विम्बप्रतिविम्बभाव, न रूपके इति कथं तेनास्या निराक्षोऽन आह—रूपके
इति । अस्सदुक्तोदेति । तामन्तरात्मनीत्वत्रेत्यर्थं । रूपकस्य तत्र विषयाभावात्
वाक्यार्थद्वयाभावात् । एवं च रूपकविषयभूत वाक्यार्थनिदर्शनाया यदुदाहृत यद्योपपा-
दित तदसगतम् । तद्विष्णोदाहरणसमवादिता भाव । तेनैव अलंकारसर्वस्वनारेणैव ।
अतिव्यापनादिति । प्राणुक्तीलेति भाव । तत्तु तन्मतद्रूपणेनैवेति । अत्रेदं
चिन्त्यम्—तामन्तरात्मनि तसन्तमिति भवदुदाहृतेऽपि गम्यरूपकेणैव निर्वाहे निदर्श-
नाया उच्छेदापत्तिः । अन्यथा वाक्यार्थरूपकोच्छेदवद्गम्यवाक्यार्थरूपकोच्छेदापत्तिश्च ।
न चैव मुखनिव चन्द्र इति वाच्योपमा, मुखं चन्द्र इति गम्योपमैव स्यादिति रूपकोच्छेद
इति वाच्यम् । तत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात् । सादृश्यकृतस्य तस्यामा-

यदि तु

‘त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

इति पद्य निर्मायते तदा निदर्शना युक्ता । न चासदुक्ता वाच्या निदर्शना, इयं तु प्रतीयमानेति वाच्यम् । ‘मुखं चन्द्र इव’ इति वाच्योपमा, ‘मुखं चन्द्र’, इति प्रतीयमाना । न त्वलकारान्तरम् । इत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं चारोपाध्यवसानमार्गवहिर्भूत आर्थ एवाभेदो निदर्शनाजो-वितम् । स च कर्त्राद्यभेदप्रतिपादनद्वारा प्रतिपाद्यते वाक्यार्थनिदर्शना-याम् । अत एव मम्मटभट्टैरुदाहृतम्—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥’ इति ।

नन्वत्र निदर्शना नैव सगच्छते । विषयिण उपादानेऽपि विषयस्या-नुपात्तत्वात् । उभयोपादानं हि तत्रावश्यकम् । अतो ललितालंकार उचित इति चेत्, ललितालंकारनिराकरणावसर एवैतद्यक्तमुपपाड-यिष्यामः ।

परे तु ‘त्वत्पादनखरत्नाना—’ इत्यत्र दृष्टान्तालंकारमाहुः । तदप्य-सत् । त्रिभ्यप्रतिविम्बभावापन्नपदार्थघटितस्य निरपेक्षवाक्यार्थद्वयस्यैव दृष्टान्तत्वात् । तस्मात् ‘त्वत्पादनखरत्नाना—’ इत्यत्र वाक्यार्थरूपरुमेव । न निदर्शनेति स्थितम् । एवमसमवद्वस्तुसबन्धनिबन्धना पदार्थवाक्यार्थनि-दर्शना दर्शिता ।

वाच । किंच तदुदाहृते कर्त्रो रूपकमेवास्तु । प्रतीयमानोऽपि क्रिययोर्भेदो विशिष्ट-रूपके निरोपणभेदवशालंकारान्तरम् । अन्यथा जलक्यातकामिनीमुख भ्रमङ्गमरस-भार पद्ममित्यादौ अलङ्कारभ्रमरयोगभेदस्याप्यलंकारान्तरत्व म्यात् । तस्माद्रम्यतामात्रे-णालंकारान्तरतेति रिच वच । ननु प्राचीनैरलंकारान्तरत्वेन परिगणनात् गम्य-वे-ऽप्यम्, वाच्यत्वे रूपकमित्युच्यते तर्हि प्राचीनसेतुविषयन व्यर्थमेवेति बोध्यमिति । या-वदलंकारः । प्रतीयमानेति । उपमेतस्यानुपह । उपनहरति—एव चेति । अत एव अस्यान्तुमयर्द्धिभूतनिमित्तकत्वेन प्रागुक्तभवदीयोदाहरणसमवादेव । तत्र

‘चूडामणिपदे घत्ते योऽन्वरे रविमागतम् ।

सता कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥’

अत्र ‘कारीषोऽग्निरध्यापयति’ ‘भिक्षा वासयन्ति’ इतिवदानुकूल्ये णिचः प्रयोगात् गिरेश्च सूर्योदयदेशावच्छिन्नशिरस्कृता रूपस्य गृहमेधिगतसदातिथ्यकरणविषयकबोधानुकूलाचरणस्य समवात् मया इवान्येनाप्यतिथिसेवा कार्या इत्यौपम्यसद्भावाच्च सम्भवद्रस्तुसवन्धमूलापि निदर्शना समवति ।

न च बोधयन्निव बोधयन्निति प्रतीयमानेयमुल्लेखा ‘व्यालिम्पति तमोऽङ्गानि नभो वर्षति कज्जलम्’ इत्यादाविवेति वाच्यम् । वस्तुनः सम्भवेनैव तस्या अप्रसक्तेः इत्याहुः ।

इदं च ‘घातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेप्यते’ इत्युक्तपथेन घातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति मते सगच्छते । यदि तु कृताकृतविभागानुपपत्तेर्यत्रार्थकात्कृत्वस्तृचि सविषयार्थकघातूत्तरकर्तृप्रत्ययस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणया यत्राश्रयः कर्तृपदार्थः, स एव च कर्तृप्रत्ययाना मुख्यार्थः, अचेतनस्तु भाक्त इति नयपथेन निरीक्ष्यते तदा बोधयन्नित्यत्र प्रतीयमानोल्लेखा सम्भवत्येव ।

अमुमेव चाशयं मनसिकृत्य मम्मटभट्टैः ‘स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्ति-’ इत्यादिलक्षणं निदर्शनान्तरस्य कृत्वा उदाहृते

‘उन्नत पदमवाप्य यो लघुर्लालयैव स पतेदिति ध्रुवम् ।

शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतध्रुवः पतत्यथ ॥’

निदर्शनायाम् । ‘अत्र’ इति पाठ उच्यते । पदे स्थाने । य उदयाचल । अत्रेति । बोधयन्नित्यत्रेति शेष । ननु गिरौ आनुकूल्याचरण कथमत आह—गिरेश्चेति । देशेति । सूर्योदयप्रदेशावच्छिन्नशिरस्करत्वेत्यर्थः । नन्वेवमर्थापम्याभावोऽत आह—मया इवेति । तस्या प्रतीयमानोल्लेखाया । वैधाकरणमननाह—इदं चेति । निलमिलम्य कर्तृतेत्यत्रान्वयः । कर्तृतेवेति तदर्थः । कृताकृतेति । नैयायिकमतमिदम् । नन्वेव रयो गच्छतीत्यादौ दोषोऽत आह—अचेतनस्त्विति । भाक्तो गौणः । बोधयन्नित्यत्र प्रतीयमानोल्लेखेति । मुन्यार्थविषया । तत्रापि मते लाक्षणीकार्थंरत्वे त्रियमेवेति बोध्यम् । अमुमेवेति । नैयायिकरीत्या प्रतीयमानोल्लेखायान्तरस्य तन्वत्त्वेन सम्भवरूपमित्यर्थः ।

इति पद्ये इतिपदोत्तरं बोधयन्बोधयितुं वा इत्यस्याभावादुल्लेखाया अस-
भवे बोधननिदर्शना युक्ता ।

‘हालाहल खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिपति प्रकामम् ।
व्यालाधिप च यतते परिरब्धुमद्वा
यो दुर्जन वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥’

यथा वा—

‘व्योमनि बीजाकुरुते चित्र निर्माति सुन्दर पवने ।
रचयति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥’

बीजाकरण बीजप्रक्षेपपूर्वकं कर्षणम् ।

इद चापर बोध्यम्—

‘यान्ती गुरुजनै साकं सयमानाननाम्बुजा ।
तिर्यग्ग्रीवं यदद्राक्षीत्त्रिप्पन्नाकरोज्जगत् ॥’

अत्र ‘भावप्रधानमाख्यातं’ इति यास्कोक्तरीत्या क्रियाविशेष्यकबोध-
वादिना शाब्द एवाभेदारोप. क्रिययोरिति मुख चन्द्र इत्यादाविव रूप-
कमुचितम् । प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिना त्वार्थ. स इति निदर्शनेति
भेद. । निप्पन्नाकरणं च सपुङ्खशरम्यापरपार्श्वे निर्गमनात्पन्नराहित्यकरणम् ।
इति रमगङ्गाधरे निदर्शनाप्रकरणम् ।

अथ व्यतिरेकः—

उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः ॥

अन्यथा वैयाकरणरीत्या तत्सत्त्वेऽपि तदप्रसक्त्या तयोक्तिसगति म्यारिति भाव । यन्वा-
न्तयोद्ग्राहते इत्यत्रान्वय । प्रकाममत्तन्तम् । प्रक्षेपेति । प्रक्षेपण्य पूर्वकमित्यर्थ ।
तत्फलकम् । तेन गृहेति यावत् । ‘द्वयो द्वितीय-’ इति ङाच् । भेदान्तरमाह—इदं
चेति । स क्रियोरभेद । पन्नराहित्येति । त्वार्थे ष्यम् । बहुनीहि । पन्नरहितक-
रमित्यर्थ । ‘सपन्न-’ इति ङाच्प्रत्यय ॥ इति रमगङ्गाधरमर्मप्रकाशे निदर्शनाप्रकर-
णम् ॥

व्यतिरेक निरूपयति—अथेति । ननु गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षावपि तत्रातिप्रसङ्ग एव ।

प्रतीपादिवारणाय तृतीयान्तं वैधर्म्यपरम् । तत्र चोपमानतामात्रकृत
एवोत्कर्षः, न वैधर्म्यकृतः । साधर्म्यस्यैव प्रत्ययात् । अधिकगुणवत्त्वमा-
त्रम्, उपमानगतापकर्षमात्रं वा न व्यतिरेकस्वरूपम् । तयोरुपमेयोत्कर्-
षक्षिपमन्तरेणासुन्दरत्वात् । अत एव न सादृश्यभावमात्रम् । उपमाना-
दुपमेयस्यापकर्षेऽपि तत्सभवात् । तस्य च वास्तवत्वेनासुन्दरत्वात् । उप-
मेयोत्कर्षविशिष्टत्वेन सादृश्याभावविशेषणे तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् ।

उदाहरणम्—

‘अनिशं नयनाभिरामया रमया समदिनो मुखस्य ते ।

निशि नि सरदिन्दिरं कथं तुलयाम कलयापि पङ्कजम् ॥’

अयं चोपमेयोत्कर्षकोपमानापकर्षकयोर्वैधर्म्ययोर्द्वयोरप्युपादानानुपादा-
नाभ्यामेकतरानुपादानेन च तावच्चतुर्धा । सोऽप्युपमायाः श्रौतीत्वार्थीत्वा-
क्षिसात्वैर्द्वादशविधो भवन्सश्लेषनिःश्लेषत्वाभ्या चतुर्विंशतिप्रकार इति
प्राञ्च ।

उदाहरणम्—

‘कटु जरूपति कश्चिदरूपवेदी यदि चेदीदृशमत्र किं विदध्मः ।

कथमिन्दुरिवानन त्वदीयं सकलङ्क स कलङ्कहीनमेतत् ॥’

अत्रोभयोरुपादानम् । उपमा च श्रौती । अत्रैव ‘कथमिन्दुरिवाननं
तवेदं द्युतिभेदं न दधाति यत्कदापि’ इति कृते, ‘द्युतिभेदं खलु यो दधाति

उपमेयस्योपमानत्वरूपगुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षस्य सत्त्वात् । अत आह—वैधर्म्येति । तमा
च तत्तल्लस्य वैधर्म्येणोत्कर्षं स इति लब्धम् । नैवमतिप्रसङ्ग इत्याह—तत्र चेति । प्र-
तीपादौ चेत्यर्थं । उपमेयस्येति शेषः । मात्रपदेनोत्कर्षव्यावृत्तिः । तयो अधिकगुणवत्त्वो-
पमानगतापकर्षयोः । मात्र न व्यतिरेक इत्यनुपपद्यते । अत एवेत्यस्यार्थमाह—उपमा-
नादिति । तत्सभवात् सादृश्याभावसभवात् । इष्टापत्तावाह—तस्य चेति । वास्तव-
त्वेनेति । ह्यनगुणस्योपमेयत्वादिति भावः । विशेषणे तस्य विशेषत्वाकरणे । तस्यैव उ-
पमेयोत्कर्षस्यैव । अधिकनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । संमदिन इति । सर्वंश ने-
त्रयो रमणीयया शोभया हेतुना हर्षयुक्तस्य तव मुखस्य रात्रौ नि शोभ कमल अशोनापि
कथं तुल्यं कुर्म इत्यर्थं । नायक प्रति तद्वयस्योक्तिः । अत्र सर्वंशं सशोभत्वेन हृष्टल वैध-
र्म्यम् । तत्र रात्रौ तदभाव इति भावः । सोऽपि चतुर्विधोऽपि । कट्विति । नायिका प्रति
नायकोक्तिः । चेच्छब्दं शङ्कायाम् । ईदृशं तवाननमिन्दुतुल्यमिन्धेवरूपम् । अत्र उक्त-
भावणविषये । विदध्म कुर्म । स इन्दु । एतत् आननम् । उभयो सकलङ्कत्वतदी-

नित्यम्' इति वा कृते एकतरानुपादानम् । सा च । 'कथमिन्दुरिवाननं मृगाक्ष्या भवितुं युक्तमिदं विदन्तु सन्तः' इति कृते हेतुसामान्यानुपादानम् । सा च हेतुद्वये हि यस्यैवानुपादानं तस्याक्षेपेणावगतिः । उभयोरप्यनुपादाने तथैव । न त्वनवगति । व्यतिरेकस्योत्कर्षापकर्षरूपत्वात् । तयोश्च प्रयोजकज्ञानमन्तरेणानवबोधात् । एवम्—

'नयनानि वहन्तु खञ्जनानामिह नानाविधमङ्गभङ्गभाग्यम् ।

सदृशं कथमाननं सुशोभं सुदृशो भङ्गुरसपदाम्बुजेन ॥'

अत्रोभयोपादानम् । आर्था च । वदनं तु कथं समानशोभं सुदृशो 'भङ्गुरसपदाम्बुजेन' [इति], 'शाश्वतसपदाम्बुजेन' इति च कृते एकतरानुपादानम् । सा च । 'सदृशं कथमाननं मृगाक्ष्या भविता हन्त निशाधिनायकेन' इति कृते उभयानुपादानम् । सा च पूर्वार्धे तु निदर्शनैव ।

'कतिपयदिवसविलास नित्यसुखासङ्गमङ्गलसवित्री ।

स्वर्धयति स्वर्वास गीर्वाणधुनीतटस्थितिर्निरराम् ॥'

अत्रेवादेः सादृश्यमात्रशक्तस्य सदृशादेश्च तद्विशिष्टशक्तस्य शब्दस्याभावाच्च्युत्यर्थमार्गोल्लङ्घिनी स्वर्वाकरणेनाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव 'निःसङ्गैरभिलपिता, इत्याद्यचरणनिर्माणे 'सपातदुरन्तचिन्तयाकुलितम्' इति द्वि-

नन्वरूपवैधर्म्ययोस्तादृशयो । सा च श्रौती च । एवमपेऽपि । ननुभयानुपादाने उत्कर्षाप्रतीत्या कथमयं तद्रेदोऽत आह—हेतुद्वये हीति । तयोर्मध्ये इत्यर्थं । हि यत । तत्रेत्यमत उभयोरुपादानेऽपि तथैवेत्यर्थं । सर्वथा अबोधो नेत्याह—न त्विति । उत्कर्षेति । अपकर्षेणित्युक्तोत्कर्षरूपत्वादित्यर्थं । प्रयोजकेति । वैधर्म्येत्यर्थं । श्रौतीमुदाहरणार्थमुदाहरति—एवमिति । इह भूवलये नायिकाया नयनानि खञ्जनिटानाननेकप्रकारमङ्गसवन्धिमोटनसवन्धिरचनाप्रकारं वहन्तु परतु अस्याः सुदृशो नायिकाया सर्वाङ्गानशोभं मुखमनियतशोभेन कमलेन कथं सदृशमित्यर्थं । 'भङ्गुरम्' इत्युच्यते पाठ इति केचित् । आर्यान्ति । इवादेरभावादिति भावः । शाश्वतेति । आननविशेषणमित्यर्थम् । सा च आर्था च । एवमपेऽपि । आर्थासुक्त्वा आक्षिप्तामाह—कतीति । इह स्वर्वासविशेषणम् । गीर्वाणधुनी देवतदा । गङ्गातीरस्थितिविशेषणमाह—नित्येति । श्रुत्यर्थेति । ध्रुवययोर्दोषं मार्गं तदुल्लङ्घनीत्यर्थं । अत एवैवोक्तिरप्ये (१) यथासंस्थेनात्र पूर्वोत्तरन्वयः । निःसङ्गयोगिभिः । सपातेति । स्वर्गाङ्गैरित्यर्थः । सा च

तीयचरणनिर्माणे वा एकतरानुपादानम् । सा च । 'सर्वानर्वाचीनान्निर्वास्य मनोरथाननन्यजुषाम्' इति पूर्वार्धे तदनुपादानमिति ।

'कूरसत्त्वाकुलो दोषाकरभूस्तोयधिर्विधा ।

न तथा त्व यतो भूप स्थिरधीरसि निर्मलः ॥'

अत्रोपमा श्रौती । श्लेषस्तु स्फुट एव ।

'राजन्प्रचण्डमार्तण्डमण्डलोहण्डशासन ।

कथमकूरसत्त्वस्त्व पयोधिरिव गीयसे ॥' इति,

'कथं वार्धिरीवासि त्वं यत स विषभागयम्' इति वाकृते एकतरानुपादानम् ।

'महेन्दुतुल्यं कवयो भवन्त वदन्तु किं तानिह वारयाम् ।

भवान्सहस्रैः समुपास्यमानः कथं समानखिदशाधिपेन ॥'

अत्रार्था । त्रिदश त्रिदशास्त्रिंशत् । तेषामधिपः । 'सख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसख्याः सख्येये' इति बहुव्रीहौ, 'बहुव्रीहौ सख्येये-' इति ङचि च तत्पुरुषः । वृत्तौ गतार्थत्वात्सुचो न प्रयोगः । त्रयो वा दश वा इति बहुव्रीहिर्वा । 'भवान्सदा रक्षितगोत्रपक्षः समानकक्ष कथमस्य युक्तः' इति, 'कथं निरस्ताखिलगोत्रपक्षः समानकक्षस्तव युज्यते सः' इति वा कृते एकतरानुपादानम् ।

आक्षिप्ता च अर्वाचीनान् ऐहिकान् । अनन्यजुषा खान्यासेवकानाम् । पूर्वार्धे कृते इति शेषः । तदनुपेति । उभयानुपादानमित्यर्थः । आक्षिप्ता चेत्यपि बोध्यम् । इतरेतद्रेदसमाप्तौ । सश्लेषमुदाहरति—कूरेति । सत्त्वानि जलजन्तवः । दोषाकरश्चन्द्रः । हे भूप, त्वं तथादोषस्थानं कूरप्राणिव्याप्तय न यत इत्याद्यर्थः । 'अन्तः सत्त्वा' इति पाठः क्वचित् । तत्रान्तः अभ्यन्तरे सत्त्वैर्यादोभिराकुलः । अन्यत्र सत्त्वगुणः । तेनाकुलश्चेत्यर्थः । श्रौती । तादृशयथाशब्दसत्त्वात् । प्रचण्डसूर्यमण्डलवदप्रतिहताश्च । यतः सोऽयं वार्धिर्विषभागिल्यर्थः । यद्वा यतोऽयं सविषः कूरस्य भजति तदेत्यर्थः । एकतरैति । उपमानेतीत्यादि तु प्राग्वत् । आयुषमाक (१) सश्लेषमुदाहरति—महेन्द्रेति । परमैश्वर्यवत्तुल्यमित्यर्थः । सहस्रैर्जनैः । त्रिदशेति । इन्द्रेणेत्यर्थः । आर्था तुल्यशब्दप्रयोगात् । त्रिदशा देवाः । श्लेषेण द्वितीयार्थमाह—त्रिरिति । तत्पुरुष इति । तेषामधिप इत्युक्तरूप इति भावः । मुचर्यान्तर्भावेण बहुव्रीह्याङ्गीकारादाह—वृत्ताधिपतिः । तदनन्तर्भावजलाघवादाह—त्रयो वा दश चेति । प्रक्रिया पूर्णवत् । अत्रे तत्पुरुषोऽपि प्राग्वत् । आये गोत्रपक्षः स्ववशापक्षः । द्वितीये गोत्रपक्षा पर्वतपक्षा ।

इदं तु बोध्यम्—इहोभयानुपादानभेदनयं दुरुपपादम् । वैधर्म्यानुपादाने हि किमाश्रयः श्लेषः स्यात् । न च यत्र द्विजमुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापरुम्भत्रैव तदुदाहरण सूपपादमिति वाच्यम् । तत्र स्वशब्दवेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य सभवात् । इत्थं च चतुर्विंशतिर्भेदा इति प्राचामुक्तिर्विपुलोदाहरणाभिज्ञैर्यथाकथञ्चिदुपपादनीया । किं चोपमाप्रभेदाः सर्वे एवात्र संभवन्तीत्यलं चतुर्विंशतिभेदगणनया । नन्वस्थालकारस्य वैधर्म्यमूलस्योपमाप्रतिकूलत्वमेवोचितम्, न तूपमागर्भत्वम् । तस्या साधर्म्यमूलकत्वात् । अस्य च तन्निषेधरूपेणैव प्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । सत्यम् । यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात् । यदि च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणनिरोपपुरस्कारोऽनर्थकः स्यात् । धनेनायमस्मादधिक इत्युक्ते विद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रत्ययात् । एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्य गुणान्तरकृतनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण हतप्रभमिव चन्दीकृतमिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचामाशयः ।

प्राथ इत्यनेन सूचितामरविभाह—इदं तु बोध्यमिति । इह प्रागुक्तभेदाना मध्ये । अनुपादानभेदेति । अनुपादानरूपभेदनयमित्यर्थः । तन्निषेधेति । नाधर्म्यनिषेधेत्यर्थः । गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादिति । अत्रेदं चिन्तम्—‘कथमिन्दुरिवानन तदीय’ इति पद्ये कलङ्कवत्त्वेन तद्राहित्येन वा सादृश्यं न प्रसिद्धमुपपत्तिविषयो वा । यस्य निषेधे कथशब्देन प्रतिपादिते गुणान्तरसादृश्य प्रतीनिषधमवतरेत् । किं त्वन्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदसाधिस्यन्यूनत्वप्रतिपादनद्वाराभाव प्रतिपाद्यते । अपकर्षो वा । स चाविशेषात्सर्वत्रमंप्रयुक्तस्यैवेति गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्यय इति रिक्तवचः । ‘कथं तुल्याम कल्यापि पद्मम्’ इत्यादी सर्वथैव सादृश्यनिषेधप्रतीतिश्च । तस्माद्ययोरेतादृशान्यूनत्वाधिस्यवणनाभावे सादृश्य पर्यवस्यतीत्येतावन्तवोपमागर्भत्वव्यवहार सोऽपि ‘कुमुदादतिरिच्यते मुख’ इत्यादी व्यतिरेकम्यालकारत्वाभावाय । किं च व्यतिरेके गुणान्तरे कथिते गुणान्तरसादृश्यमपि चमत्कारि । यथा देवदत्तेन सदसो यद्दत्तम् । धनमस्याधिकमित्यादी । तत्र मिथादिहृतसादृश्यस्यापि चमत्कारिस्यात् । उत्कटविद्यत्वेन देवदत्तस्य प्रसिद्धत्वात् इति बोध्यम् । गुणान्तरकृतनि-

अत्र चालंकारे कस्यचिच्छाब्दसादृश्यनिषेधाक्षिसावुपमेयोत्कर्षोपमाना-
पकर्षौ, क्वचिच्च शाब्देनोपमेयोत्कर्षेणाक्षिसावुपमानापकर्षसादृश्याभावौ,
क्वचित्तादृशेनोपमानापकर्षेणाक्षिसावुपमेयोत्कर्षतदभावौ तथा । तत्राद्यः
प्राचीनरीत्या समेद उदाहृतः । द्वितीयतृतीयावपि प्रायशस्तावद्भेदावेव ।
तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

‘निशाकरादालि कलङ्कपङ्किलाद्गुणाधिकं निर्मलमाननं ते ।

अनल्पमाधुर्यकिरोऽधरादिमा गिरोऽधरा गुप्तरसा. कवीनाम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे उपमेयोत्कर्षः शाब्दः । उपमानापकर्षसादृश्याभावावा-
क्षिसौ । द्वितीयार्धे उपमानापकर्षः शाब्दः । उपमेयोत्कर्षसादृश्याभावा-
वाक्षिसौ । एव क्वचिद्व्योस्ययाणा वा शाब्दत्व सभवदपि नातीव ह्यमिति
नोदाहृतम् । क्वचिच्च त्रयमप्याक्षिसमेव ।

यथा—

‘अपारे किल ससारे विधिनैकोऽर्जुन. कृतः ।

कीर्त्या निर्मलया भूप त्वया सर्वेऽर्जुना. कृता. ॥’

‘अशीतलोमश्चण्डाशुरनुग्रशिशिरः शशी ।

उग्रशीतस्त्वमेकोऽसि राजन्कोपप्रसादयोः ॥’

यथा वा—

‘स तु वर्षति वारि वारिदस्त्वमुदाराशय रत्नवर्षण. ।

स कुहूरजनीमलीमसस्त्वमिहान्तर्बहिरेव निर्मलः ॥’

अत्रोपमानतद्विशेषणोपादानसामर्थ्यादाक्षिस एव व्यतिरेकः, न तु

वेधोत्थापीति । गुणान्तरकृतसादृश्यनिषेधोत्थापीत्यर्थः । अत्र चालंकारे इति ।
व्यतिरेकालंकार इत्यर्थः । तादृशेन शाब्देन । तदभावौ सादृश्याभावौ । तथा चमन्क-
तिजनकौ । तत्र तेषा मध्ये । तावद्भेदावेव चतुर्विंशतिभेदावेव । केषांचिदसमत्वाद्गुण-
प्रायश्च इति । तत्र तयोर्विषये । आलीति सरोधनम् । नायिका प्रति वयस्योक्तिः ।
गुप्तरसा कवीनामिमा गिरस्ते बहुमाधुर्यवर्षकादधरादधरा अपहृष्टा इत्यर्थः । शान्द-
इति । गुणाधिकमित्युक्तेरिति भावः । शान्द इति । अधरा इत्युक्तेरिति भावः ।
एव उक्तप्रकारेण । त्रयमपि उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षसादृश्याभावरूपम् । अर्जुनाः
श्रेता । उग्रशीत इति । यथासत्यमन्वयः । उदाराशयेति सरोधनम् । कुहूरजनी
अमारानि । एवञ्चावर्षमाह—न स्थिति । व्यङ्ग्य इति तु कदापि न भ्रमितव्यभि-

व्यक्त्य इति कदापि अमितव्यम् । सत्यनुपपत्तिलेगे व्यञ्जनाया वप्ररो-
हात् । इह च राजविशेषणस्य यथाकथंचित्तुत्यर्थत्वेऽप्युपमानतद्विशेष-
णोपादानस्य नृपोत्कर्षमन्तरेणानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् । यत्र तूपमानतद्विशेष-
णोपादानमन्तरेणैवोपमेयविशेषणै 'सुन्दरो देवदत्तः' इत्यादाविव वस्तु-
स्थितिप्रकाशनेन कृतार्थैरप्याकृतविशेषेण स्वविलक्षणविशेषणविशिष्टधर्म्य-
न्तरापेक्षया वर्ष्मस्योत्कर्षः प्रतीयते स व्यञ्जनाविषयः । यथा—

‘न मनागपि राहुरोपशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’
अथ व्यतिरेकध्वनिरर्थशक्तिमूलः ।

यत्त्वलकारसर्वत्वकार उपमानादुपमेयस्य न्यूनत्वेऽपि व्यतिरेकमाह ।
वैलक्षण्यमात्रस्यैव व्यतिरेकत्वात् । उदाजहार च—

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यात तु ॥’

यच्च तथास्थिता विमर्शिनीकारः सपूर्वपक्षसिद्धान्तं व्याचस्यौ
तथाहि—‘नन्वत्रोपमानादुपमेयस्य न्यूनत्वं व्यतिरेक इति न युक्तम् ।
तस्य हि वास्तवत्वेनाह्वयत्वात् । यौवनस्य चास्मिरस्त्वे प्रतिपाद्ये चन्द्रा-
पेक्षयाधिकगुणत्वमेव विवक्षितम् । यदेतच्चन्द्रवद्यात् सन्न पुनरायातीति
यतोऽत्र चन्द्रवद्गतं सचौवनं यदि पुनरागच्छेत्तत्प्रिय प्रति चिरमीर्ष्याद्य-
नुन्मो युज्येत । इदं पुनर्हृतयौवनं यातं सत्पुनर्नागच्छतीतीर्ष्याद्यन्तरा-
यपरिहारेण निरन्तरतयैव प्रियेण सह जनुः सफलयितव्यम् । धिगी-
र्ष्याम् । त्यज प्रियं प्रति मन्युम् । कुरु प्रमादम् । इति प्रियवयस्योप-
देशे प्रिय प्रति क्रोपोपशमाय चन्द्रापेक्षया यौवनस्यापुनरागमनं न्यूनगु-

त्वं । उपमानतद्विशेषणोपादानस्येति । ‘उपमानतद्विशेषणस्य’ इति पाठे
ऽप्यसमेवार्थः । नृपोत्कर्षं तद्विशेषणम् । जाकूतेति । अभिप्रायेत्वं । स्येति । उप-
मेयविशेषणत्वार्थः । मात्रपदेन विशिष्यप्रतियोगदनुसोपनिवेशव्यवच्छेदः । यदस्यगदम् ।
निदानमाह—असदिति । अत इति । तत्तदा युज्येतेति । कालान्तरेऽपि
यौवनस्य प्रियावलोचनादिना सकृर्वाकार स्यादिति भावः । हतेति । दुर्भाग्येत्वं ।
उच्छेदोऽस्ति भावः । गुणत्वं तत्त्वेनेव । गमदितु यौवनमित्यन्यादुपपत्तः । अथाप्रतन-

णत्वेन विवक्षितमिति न्यूनत्वमपि व्यतिरेकः । रसपोषकतया चास्यापि हृद्यत्वम्' इति तदुभयमप्यसत् । अस्मिन्निह प्रियहितकारिण्या वचने चन्द्रादप्यधिकगुणत्वमेव विवक्षितम्, न न्यूनगुणत्वम् । चन्द्रो हि पुन-पुनरागमनेन लोके सुलभः । अत एव न तादृशमाहात्म्यशाली । इदं च पुनर्यौवनमपुनरागमनेनातिदुर्लभतरत्वादत्युत्कृष्टमिति मानादिभिरन्तरा-यैः शठजनलाघनीयैर्विदग्गया भवत्या मुघा गमयितुमसाप्रतमिति ताव-दुपात्तगुणकृतमुत्कृष्टत्वं स्फुटमेव । सकलसुखनिदानत्वाद्यनुपात्तगुणकृ-तोऽप्युत्कर्षोऽत्र वाक्यार्थपरिपोषाय सहृदयहृदयसरणिमवतरति । अन्य-था किमित्यन्य कर्दर्ययौवनस्य कृते मया मानाद्विरस्यते यातु नाम यौ-वनमिति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्ते । किं च यत्र कापि शाब्द उपमेयस्यापकर्षस्तत्रापि स तस्य वाक्यार्थपर्यवसायितयोरुत्कर्षात्मना परिणमति । यथा—

‘द्रोहो निरागसा लोके हीनो हालाह्लादपि ।

अयं हन्ति कुलं साम्रं भोक्तारं केवलं तु स ॥’

अत्र हीन इत्यपकर्षो दारुणताधिक्यरूपोत्कर्षात्मना परिणमति । एवम्

‘इन्दुस्तु परमोत्कृष्टो यः क्षीणो वर्धते मुहुः ।

‘धिगिदं यौवनं तन्वि क्षीणं न पुनरेति यत् ॥’

इत्यादावुपात्तस्यापुनरावर्तित्वस्य तद्धर्मस्य मानप्रतिकूलतया द्वेषेणैव धिक्कारादिक्रयनम्, न तु वास्तवापकर्षेण । दुर्लभत्वस्य प्रियसमागमोलास-कत्वस्य चोत्कर्षकस्य स्फुटत्वात् ।

यदपि कुवलयानन्दकृतालंकारसर्वस्वोक्तार्थानुवादकेन न्यूनतायामु-दाहृतम्—

युक्तम् । निदानत्वाद्यनुपात्तेति । निदानत्वादिरूपो योऽनुपात्तो युगन्तुकृत इत्यर्थः । अन्यथेति । उपात्तानुपात्तगुणकृतोत्कर्षानुवादात् इत्यर्थः । अस्या अपुष्टता-पत्तेरित्यन्वयः । स तस्येति । उपमेयस्योत्कर्ष इत्यर्थः । ‘वाक्यार्थपरिपोषकनयो-त्कर्षात्मना’ इति पाठः । अथ द्रोहः । स हालाहलः । ‘हालाहलोऽत्रो’ इति कोपा-

“रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखा. स्नरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोक कृत ॥”

अत्र 'सशोकत्वेनाशोकापेक्षयापकर्षं पर्यवस्यति' इति, तदपि चि-
न्त्यम् । रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाङ्गुणपापसारणं यथा शोमाविशो-
षाय भवति एव प्रकृते उपमालंकारदूरीकरणमात्रमेव रसानुगुणतया रम-
णीयम्, न व्यतिरेकः । अत एवासमालंकार प्राञ्चो न मन्यन्ते । अ-
न्यथा तवालकारान्तरतया तत्स्वीकारापत्तेः ।

यथा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विवुधैश्च दानवैः ।
न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम् ॥’

अत एव ध्वनिकृता सहृदयधुरधरेण 'सुकविस्तु रसानुसारेण क्वचिदलं-
कारसयोग क्वचिदलंकारवियोगं च कुर्यात्' इत्युक्त्वा 'रक्तस्त्वं—' इति
पद्यं सादृश्यदूरीकरणे उदाजहे । अत एव च मम्मटभट्टैः 'आधिक्य-

त्युत्त्वमपि । तद्वमस्य यौवनधमस्य । रक्त इति । सीतापहारोत्तरं श्रीरामस्वाशोक-
तरु प्रतीयमुक्तिः । रक्तो रक्तवर्णं अनुरक्तश्च । शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च । कान्ता-
पादेति । कामिनीपादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति प्रतिदि । नायके तु पद्मारय-
बन्धाभिप्रायेण । तदुक्तम्—'धृतेकपादा जपने कुबंलन्यपदाहतिम् । शनैः शनैर्निधु-
वने पद्मबन्धस्तदा मत ॥' इति । रत्याद्यनुकूलतयेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—उपमा-
नाद्गुणमेवे वप्यमानं वैलक्षण्यमेव गुणाधिक्यकृत व्यतिरेकः । तच्च क्वचिदुपमेयोत्कर्ष-
पर्यवसायि, क्वचित्तदपकर्षपर्यवसायि, क्वचित्तदनुभयपर्यवसायि । आधिक्यन्यूनत-
शब्दावप्युक्त्यापकर्षपर्यावेव । तत्रापकर्षपर्यवसायि रक्तस्त्वमित्यत्र । अप्रोपमेये सशोक-
त्वादिगम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिः शोकरहितत्वशोकसहितत्वान्या च तत्तद्गुणाधिक्य-
प्रतीतावपि शोकस्य स्वप्नेणापकृतत्वादिरहिवाक्यत्वाच्च वरमचेतनत्वमेव सम्यक् । न
पुनः प्रियाविशोगादित्रयशोकास्पदचेतन्याशेति प्रतीतिपर्यवसानात् विरहानुपुक्त-
विनिबद्धतान्पर्यविषयकोऽपकर्षं पर्यवस्यति । अत एव प्रियाविशोगाद्यपि तुल्यमित्यपकर्ष-
भावयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेन रत्याद्यनुकूलत्वादि उदाजहे इत्यन्त-
नपाम्यम् । सशोकत्ववपनेऽपि रक्तत्वादिधर्मैः सादृश्यस्य विप्रलम्भपरिपोषकतया चम-
त्कारिण मरवेन तदपहवन्म कर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा आनत्यादिदृष्टसादृश्यानि

मात्रं व्यतिरेकः' इत्युक्तम् । निरस्तं च न्यूनत्वं व्यतिरेके इति । तस्मादुपमानादुपमेयस्योत्कर्ष एव व्यतिरेकालंकारः, नापकर्ष इति स्थितम् । यदि तु न्यूनत्वमपि व्यतिरेक इत्याग्रहस्तदेदमुदाहार्यम्—

‘जगत्रयत्राणघृतत्रयस्य क्षमातलं केवलमेव रक्षन् ।

कथं समारोहसि हन्त राजन्सहस्रनेत्रस्य तुला द्विनेत्र ॥’

अत्र धर्मद्वयेनैव न्यूनोऽसि धर्मान्तरेण तु सम इति प्रतीतिकृतविच्छित्तिविशेषादलंकारता । एव च लक्षणेऽपकर्षोऽप्येवंजातीयो देयः ।

यदपि कुवलयानन्दकृतानुभवपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योदाहरणमुक्तम्—

‘दृढतरनिबद्धमुष्टेः कौपनिपण्यस्य सहजमलिनस्य ।

कृपाणस्य कृपाणस्य च केवलमाकरातो भेदः ॥’

तत्र निपुणं निरीक्षितमायुष्मता । तथा हि किमत्रोपमानादुत्कर्षरूपो व्यतिरेकोऽनुभवपर्यवसायी आहोस्वित्सर्वस्वकाराद्युक्तदिशापकर्षरूपः ।

प्रतीत्यनापत्ते । अलंकारवियोगोदाहरण तु भुवनत्रितयेऽपीत्यादि बोध्यमिति बोध्यम् । अन्यथा उपमादूरीकरणस्याहृद्यत्वे । एवजातीय धर्मान्तरकृतसाम्यसमानाधिकरण । न तु प्रागुक्त साधारण इति भावः । दृढतरेति । कृपाणस्य दानकथाशून्यस्य । कृपाणस्य च खलस्य । आकारतः तद्रूपदीर्घवर्णात् आकृतेश्च केवलं भेदो वैलक्षण्यम् । प्रकारान्तरेण तु साम्यमेव । तदेवाह दृढतरेत्यादि विशेषणत्रयेण । धनव्ययवैमुह्येन दृढतर निबद्धा मुष्टियेन । मुष्टिप्राप्त्यो भागो यस्येति च । कौपो भाण्डागार पिधान च । निपण्यस्योपविष्टस्य स्थितस्य च । सहजेन स्वभावेन मलिनस्य मलिनवेपस्य । अनुज्ज्वलस्येति । यावत् । कृष्णवर्णस्य । अत्रेदं वैलक्षण्यं न न्यूनत्वपर्यवसायि नाप्याधिक्यपर्यवसायि किं तु स्ववैचित्र्यमात्रविधान्तमिति भावः । आयुष्मतेति । अत्रेदं धिन्त्यम्—अत्रेऽपि नात्राभेदाध्यवसाय सर्वदोषाधव इतिवत् । किं तु परस्परान्वितये दीर्घाक्षरादवयवसंस्थानाच्च भेद इत्यर्थद्वयमितरान्वयि । किं चाभेदाध्यवसायेऽपि नास्य साधारण्यम् । भेदशब्देन तस्य तिरस्कारेणोपमानिष्पादकत्वाभावेन सकलकलमन्त्रादिवैलक्षण्यात् । यदपि तस्योपमानवृत्तिवेनेत्यादि तदपि न । उपमानत्व हि सादृश्यप्रतियोगित्वम् । तच्च प्रतीगलकारविधेया कृपाणस्यास्येव । दीर्घाक्षरत्वरूपगुणस्याधिक्यस्य तदन्यन्मिन्कृपाणे सत्त्वाच्च । अकलङ्कमुखसदृशो न सकलदृष्ट इत्यादौ व्यतिरेकस्यैवमेव निर्वाच्यत्वात् । यदप्यनुभवपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योदाहरणमित्यादि तदपि न । उन्कर्षापकर्षोभयापर्यवसायीत्यर्थकानुभवपर्यवसायीति तन्नन्यपाठान् । अनुभवपर्यवसायित्वेन चैतदेवोच्यते यत्प्रकृतानुगुणोत्कर्षापकर्षपर्यवसायिन्त्वाभावेन पियता-

नाथ । उत्कर्षप्रयोजकधर्मस्यात्रानुपस्थिते । न च श्लेषेण दीर्घाक्षरस्यो-
पस्थितिरस्त्येवेति वाच्यम् । तस्योपमानवृत्तित्वेनोपमेयानुत्कर्षकत्वात् ।
अर्थान्तरेणाकृतिरूपेण सह श्लेषमूलकभेदाध्यवसायेन साधारणीकरणाच्च ।
अन्यथा श्लेषमूलकोपमोच्छेदापत्तेः । 'चन्द्रबिम्बमिव नगरं सकलक-
लम्' इत्यादावपि कलकलसहितत्वकलासाकृत्ययोर्वस्तुतो वैधर्म्यरूपत्वात् ।
न च सकलकलमित्यत्रोपमायामेव कवेर्निर्भरः प्रकृते तु भेदशब्दोक्त्या-
वैलक्षण्ये स इति अमितव्यम् । यद्यत्रोपमाविषटनरूपो व्यतिरेको नि-
र्भरसहः स्यात् आकारशब्दश्लेषोऽनर्थकः स्यात् कृपणस्य कृपाणस्य
भेदो दीर्घाक्षरादेवेत्येव ब्रूयात् । न ह्यत्र व्यतिरेके श्लेषोऽनुकूलः ।
प्रत्युत प्रतिकूल एव । उपमाया पुनरनुकूलः । प्रतिकूलस्य दीर्घाक्षररू-
पवैधर्म्यस्य साधारणीकरणात् आकृतिभेदस्य चोपमानोपमेययोरपि
सत्त्वात् । एवं हि कवेराशयः—यत्कृपणकृपाणयोरनुत्पत्तैव । गाढतरे-
त्यादिविशेषणसाम्यात् । अक्षरभेदस्त्वाकारभेदत्वादविरुद्ध एवेति सहृदयै-
राकलनीयम् ।

न द्वितीयः । तस्योक्तिमात्रेणाप्यसंगतेः अहृद्यत्वाच्च । तस्मादत्र
गम्योपमैव सुप्रतिष्ठितेत्यास्ता कूटकार्षापणोद्घाटनम् । प्रकृतमनुमरामः ।

अलंकारान्तरोत्थापितोऽप्ययं समवति । यथा—

‘ईश्वरेण समो ब्रह्मा पिता साक्षान्महेश्वरः ।

पार्यत्या सदृशी लक्ष्मीर्माता मातुः समा भुवि ॥

पितास्य काष्ठसदृशः स्वयं पावकसनिभः ॥’

अत्र रूपकानन्वयोपमा उपमेयोत्कर्षस्योपमा एवोपमानापकर्षस्य च
हेतवः ।

नत्सापि व्यतिरेकस्य नालंकारत्वम् । किं तु वस्तुनामानमिति । अलंकारश्चात्र गम्यो-
पमैव कृपणकृपाणयो श्लेषमूलकभेदेऽपि इतरस्त्येव तुल्यमेवेति पर्य-
वसानात् । तत्त्वचनत्कार्म्येव सत्त्वाचेति बोध्यम् । उपमेयानुत्कर्षेति । उपमे-
योत्कर्षप्रयोजकत्वात्मावादित्यर्थः । अर्थान्तरेणेति । तस्यैलम्यानुपपन्नः । स निर्भरः ।
उपमायामिति । अत्रैतन्म्यानुपपन्नः । कूटेति । निम्बाकार्षापणेत्यर्थः । अलंकारा-
न्तरोत्थापिति । श्लेषायात्कारोत्थापितोऽर्थात्त्वम् । अथ व्यतिरेकः । अथेति ।

अस्य चालंकारस्य सादृश्यगर्भत्वात् सादृश्यस्य च त्रिविधधर्मोत्था-
पितत्वात् अत्रापि तत्रकारानुगमो बोध्यः ।

तत्रानुगामिनि धर्मे यथा—

‘अरुणमपि विद्रुमद्रुं मृदुलतरं चापि किसलयं बाले ।

अधरीकरोति नितरा तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥’

अत्रारुण्यम्रदिमानावनुगामिनौ ।

विम्बप्रतिविम्बमावापन्ने यथा—‘बलजं ललितविकास सुन्दरहास
तवाननं हसति’ । अत्र हासविकासयोर्विम्बप्रतिविम्बमाव । लालित्यसौ-
न्दर्ययोः शुद्धसामान्यता । श्लेषोपात्तं जडजत्वं स्वाश्रयापकर्षहेतु ।

एवं सादृश्यनिषेधालीढो व्यतिरेको निरूपितः । अमेदालीढोऽप्येष
समवति यथा—

‘निष्कलङ्क निरातङ्क चतु षष्टिकलाधर ।

सदा पूर्णं महीप त्वं चन्द्रोऽमीति मृषा वचः ॥’

इति रसगङ्गाधरे व्यतिरेकप्रकरणम् ।

अथ सहोक्ति —

गुणप्रधानमावावच्छिन्नसहार्थसंन्यः सहोक्तिः ॥

हृद्यत्वं चालंकारसामान्यलक्षणागतं सकलालंकारसाधारणनेवेत्यसकृदु-
क्तम् । तत्रात्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकया श्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसानात्मिकया केवलाभेदाध्यवसानात्मिकया चातिशयोक्त्यानुप्राणने भव-
तीति वदन्ति ।

रूपकोपनाया आद्यार्थे उपमेयस्य पितुरुत्कर्षिका । द्वितीयार्थेऽनन्वयोपमा तात्पर्यमा-
नुशया । तृतीयार्थे द्रुज्जोगमैव तादृश्यस्य पितु स्वस्य चापकर्षिकैल्यर्थः । उपमा
एवेति । एवेन रूपकादिव्यावृत्ति । त्रिविधेति । अनुगामिविम्बप्रतिविम्बमावापन्-
शुद्धसामान्यरूपेण । तृतीयस्वार्पादनेवोदाहरणमिलाह—लालित्येति । स्वाश्र-
येति । क्वलेत्यर्थः । ‘अमेदनिषेधालीढोऽपि’ इति पाठ । यथेति । चन्द्रस्तु सक-
लङ्क (उपरगि) सातङ्क- षोडशकलः सदा न पूर्णं इति व्यतिरेक ॥ इति रसगङ्गाधर-
नर्नप्रकाशे व्यतिरेकप्रकरणम् ॥

सहोक्तिं लक्षयति—अथेति । गुणेति । गुणप्रधानमावावच्छिन्नयोरर्थयो सहार्थ-
संन्य इत्यर्थः । तत्र हृद्यत्वं च श्लेषेति । श्लेषनूलकैल्यर्थः । केवलेति । विगीर्षा-

‘अनुकूलभावमथवा पराङ्मुखत्व सहैव नरलोके ।
अन्योन्यविहितमन्त्रौ विधिदिल्लीवल्लभौ बहतः ॥’

इत्यत्र प्रसङ्गवारणायवच्छिन्नान्तम् ।

उदाहरणम्—

‘केशैर्वधूनामथ सर्वकोपैः प्राणैश्च साकं प्रतिभूपतीनाम् ।
त्वया रणे निष्करुणेन राजंश्चापस्य जीवा चक्रेपे जवेन ॥’

अत्र चापारुर्षणकार्याणां केशारुर्षणादीनां पौर्वापर्यविपर्ययेणानुप्रा-
णित सहभावः, निष्करुणत्वेन च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

यथा वा—

‘भाग्येन सह रिपूणामुत्तिष्ठसि विष्टरात्कुधाविष्ट ।
सहसैव तपसि तेषु क्षितिशासन मृत्युना साकम् ॥’

पूर्वं तु कर्मणः सहोक्तिः, इह कर्तुरिति भेदः ।

‘त्वयि कुपिते रिपुमण्डलखण्डनपाण्डित्यसपदुद्दण्डे ।
गिरिगहनेऽरिवधूना दिवसैः सह लोचनानि वर्षन्ति ॥’

अत्र वर्षणवर्षवदाचरणयोः श्लेषेणाभेदाध्यवसितिः ।

यथा वा—

‘बहु मन्यामहे राजन्न वयं भवतः कृतिम् ।

विपद्भिः सह दीयन्ते सपदो भवता यतः ॥’

पूर्वा कर्तृसहोक्तिः, इयं तु कर्मसहोक्तिर्व्याजस्तुतिसवलिता ।

‘पद्मपत्रैर्नृणां नेत्रैः सह लोऽत्रयश्रिया ।

उन्मीलन्तो निमीलन्तो जयन्ति सवितुः कराः ॥’

ध्वजमानरूपयेत्यर्थः । अनिसाधोऽज्ञा तत्सहकारेण । अन्वयानुयोगिना इति शेषः । अ-
नुप्राणने पोषणे । अन्योन्येति । अन्योन्यं निहितो मन्त्रो विचारो वाभ्यां तौ । अदृष्टि-
शीणावित्यर्थः । अत्र तादृशार्थसवन्धसत्त्वेऽपि तयोः समप्राधान्येन गुणप्रधानभावा-
भाव इति भावः । प्रतिभूपतीनामित्यस्य त्रिषु सवन्धः । जीवा प्रलया । ननु विपर्यय एव
कथमन आह—निष्केति । ‘कुधामिष्ट’ इति पाठः । ‘कोपामिष्ट’ इत्यपपाठः । तेषु
रिषुषु । क्षितिशासनेति । द्वितीयभेदोदाहरणमाह—त्वयीति । कृतिश्रिया (१) ।
अत्र शत्रूणां विपद्भिः प्राणां सपरितिः बोध्यम् । तृतीयभेदोदाहरणमाह—पद्मेति ।

अत्रोन्मीलननिमीलनयोः पद्मपद्माद्याश्रयभेदेन भिन्नयोरपि प्रकटत्वाप्र-
कटत्वाद्येकोपाध्यवच्छिन्नतयाभिनीकृतयोरुपादानमित्यस्त्येकक्रियासबन्ध ।
अत एव न श्लेषः । तस्य प्रतिपाद्यतावच्छेदकभेद एव स्वीकारात् ।
एषूदाहरणेषु सहयोगतृतीयाप्रयुक्तो गुणप्रधानभावः । प्राधान्येन क्रिया-
न्वये तु यथायथं तुल्ययोगिता दीपक वा भवति । सहादिशब्दप्रयोगा-
भावेऽप्येता समवति । 'वृद्धो यूना-' इति निर्देशेन तृतीयायाः साम्रा-
ज्यात् । परं त्विवादिशब्दरहितोत्प्रेक्षादिवद्गम्या । अप्रधानभावस्तु शाब्द
एव । ननु कथमप्रधानभावः शाब्द इत्युच्यते । यावता आर्थः, क्रिया-
द्यन्वयितारूपः स स्यात् पदार्थान्तररूपो वा । उभयथाप्यस्य वाचकश-
ब्दाभावादशाब्दत्वमेवेति चेत् न । अस्ति तावत्सखण्डमखण्ड वा प्रधा-
नत्वम् । यद्वशात् अयमस्मिन्नगरे प्रधान मुख्य इत्यादयो व्यवहारा आ-
पामरमुल्लसन्ति । तदभावरूपे चाप्रधानत्वे 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति शा-
स्त्रेण तृतीयायाः शक्तेर्बोधनात्तस्य कथमशाब्दत्वम् । न च सहार्थेन
युक्ते वस्तुतोऽप्रधाने तृतीयेति तस्यार्थः न त्वप्रधानेऽर्थे वाच्ये इति ।
तथा च नोक्तार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । एव चाप्रधानग्रहणवैयर्थ्यापत्ते ।
'पुत्रेण सहागत पिता' इत्यादौ पित्रादिभ्योऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेरैवौ-

करा किरणा । प्रकट्टेति । उन्मीलनपदार्थप्रकटत्वादिरूपैकोपाधिबैशिष्ट्येनाभिनी-
कृतयोरित्यर्थः । आदिना निमीलनपदार्थाप्रकटत्वपरिग्रहः । अत एवेत्यस्यार्थमाह—
तस्येति । श्लेषस्येत्यर्थः । एवं च निमीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तेरय विषयत इति
भावः । प्राधान्येनेति । द्वयोरित्यादि । यथायथमिति । प्रकृतत्वमात्रादौ प्रकृ-
ताप्रकृतत्वे वैल्यर्थः । एषा सहोक्तिः । निर्देशेति । अर्थयोगे तृतीया न तु शब्दयोगे
इत्यनेन ज्ञापनादिति भावः । गम्येति । सहोक्तिरिति शेषः । शाब्द एवेति । तत्प्र-
योगाभावेऽपीति भावः । यावता यस्मात् । स अप्रधानभावः । पदार्थान्तरेति । अ-
खण्डेत्यर्थः । चेन्नेति । तयानङ्गीकारादिति शेषः । तमेवाह—अस्तीत्यादिना । सख-
ण्डमिति । विशेष्यतात्यविषयतया प्रतीयमानत्वरूपस्येति तस्येत्यर्थः । अप्रधानस्येति
तदर्थः । शाब्दक्रियान्वयत्वरूप वैल्यर्थः । तदभावेऽपि तत्प्रतीतेराह—अखण्डं चेति ।
अनुभवबलादेव पैपरित्य नेति भावः । तदाह—यद्वशादिति । 'अप्रधानत्वे सहयुक्ते'
इति पाठः । 'अप्रधानत्वेऽप्राधान्यत्वेन सह' इत्यपपाठः । वक्ष्यमाणप्रत्यविरोधात् ।
नन्वेवमपि प्रथमाया अविषये दोष एव । अत आह—पुत्रेणेति । कारकेति । पद्मा

चित्यात् । 'पुत्रेण सह पितुरागमनम्' इत्यादौ कारकविभक्तेः प्रावल्याच्च । अन्यथा 'पृष्ठी शेषे' इत्यत्रापि विशेषणग्रहणापत्तेः । तस्माद्यथा 'हेतौ तृतीया' इत्यादिशालं हेतुशक्तिग्राहकमेवं 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यप्रधान-शक्तिग्राहकम् । यथैव तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेन विभक्त्यर्थेऽन्वयस्तथे-हापि शक्यो वक्तुम् । धर्मिशक्तावपि कर्मत्वादीनामिवाप्राधान्यस्यापि शाब्दत्वमव्याहृतमेव । पृष्ठीस्थले तु विशेषणशब्दाभावात्तत्रैवमिति स्फुट-मेव वैलक्षण्यम् । एतेन 'अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्' इति वदन्तो मनो-रमाकाराः परास्ता । उक्तप्रकारेण सार्धक्यसिद्धौ मुनिवचनस्य वैयर्थ्य-कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । 'न च पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ पुत्राभिन्नाप्रधानसहित इति बोधस्याप्रामाणिकत्वान्नोक्तार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । 'दण्डेन घटः' इत्यादौ दण्डजन्यतावान् घट इति हि सर्वजनी-ने बोधे 'हेतौ तृतीया' इति मुनिवचनावलम्बेन दण्डाभिन्नहेतुको घटः इति बोधं वदता भवतैवास्याः सरणेर्दर्शितत्वात् । 'भावप्रधानमाख्यात' इत्याद्यनेकैर्मुनिवचनैस्तत्र तत्र त्वत्कृतबोधवैपरीत्यस्यानुपपत्तेश्चेति कृतम-प्रसक्तविचारेण ।

प्रकृतत्वाप्रकृतत्वे प्रायेणोपमेयतोपमानतयोर्निर्णायके इत्युक्तत्वादिह न ताम्या तयोर्निर्णय । प्रकृतयोरपि साहित्यसमवात् । किं तु प्राधा-न्याप्राधान्याभ्यामिति । ह्यदत्वं चास्या अतिशयोक्तिकृतमित्युक्तम् ।

इत्थं । नन्वेवमप्युक्तार्थतात्पर्याग्राहकत्वेन तदावश्यकमत आह—अन्यथेति । एव-मपि तदद्गीकारे । आपत्तेरिति । विशेष्ये पृष्ठीवारणतात्पर्यग्राहकत्वेनेति भावः । उपसहरति—तस्मादिति । तत्र हेतुतृतीयायाम् । नन्वप्रधाने इत्युक्ते समप्रधानत्वे शक्तिरिति धर्मिणः शब्दत्वं न तस्येति प्रागुक्त विरुद्ध्येत अत आह—पृष्ठीति । एते-नेत्यस्यार्थनाह—उक्तेति । कृतमिति । अत्रेदं सर्वं चिन्त्यम् । अप्रधानग्रहणप्रत्याख्या-नपरमाध्यविरोधापत्तेः । अप्रधानमृत्वे सह गतो राजेत्तत्र तृतीयानापत्तेश्च । राश सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयापत्तेश्च । अन्तरङ्गत्वस्य दुर्बलत्वेन तयोस्तरसापलाय । बो-धन्यान्यथा इष्यमाणताच्च । सहोक्तिरक्षणं च यत्रैकस्य शब्दः क्रियान्वयोऽनरस्य सहाय्यबलादार्यं सा महोक्तिरिति । काव्यप्रकाशकृतानेवमेवोक्तिः । स्पष्टं चेदं सर्वं मञ्जू-षायाम् । समिति शेष (१) । अन्या सहोक्तेः । सा अतिशयोक्तिः । अतिशयोक्तेः-

यत्र तु सा नास्ति तत्र 'पुत्रेण सहागत' पिता' इत्यादौ न सहोक्तिरलंकारः ।

अत्र विचार्यते—'केशैर्बधूना' इत्यादौ पौर्वापर्यत्रिपर्ययानुप्राणिता सहोक्तिरलंकार इति न युक्तम् । अतिशयोक्तेरेवात्र चमत्कृत्याधायकत्वेन सहोक्तेर्नाममात्रत्वात् । 'तव कोपोऽरिनाशश्च जायते युगपन्नृप' इत्यस्मादतिशयोक्त्यलंकारात् 'तव कोपोऽरिनाशेन सहैव नृप जायते' इत्यत्र गुणभावमात्रकृतवैलक्षण्येऽपि त्रिच्छित्तेरविशेषात्तस्यैव चालंकारविभाजकत्वात् । न च सादृश्यानुप्राणितस्य रूपकादेरप्यपृथग्भावापत्तिः । 'निशाकरसमानोऽयमयं साक्षान्निशाकर.' इत्यादौ विच्छिन्नवैलक्षण्यस्य जागरूकत्वात् । अन्यथा तत्रयुक्तस्य व्यतिरेकस्यानुत्थानापत्तेः । अपि च सादृश्यप्रयुक्तरूपकादिषु सादृश्यस्य गुणत्वाच्चमत्कृतिविश्रान्तिधामभ्यो रूपकादिभ्यो यथा न पृथग्यपदेश्यत्वं तथा सहभावोक्त्याविर्मुक्तायाः कार्यकारणपौर्वापर्यत्रिपर्ययात्मिकाया अतिशयोक्तेः सकाशादन्या सहोक्तेरपृथग्भाव एवोचितः । नन्वेवं सति सहोक्तेर्निर्विषयत्वं स्यात् । सहोक्त्यन्तरस्याप्यभेदाध्यवसानरूपातिशयेन कवलीकारादिति चेत् न । अभेदाध्यवसानमूलाया हि सहोक्तावभेदाध्यवसानेन सहोक्तिरुपस्कियत इति न गुणेन प्रधानस्य तिरस्कारः । अपि तु प्रधानेन गुणस्येत्युक्तदिशा सावकाशैव सहोक्तिः । गुणप्रधानभावश्च निराग्रहै सूक्ष्मदृशावगानीयः । किं च परस्परभेदाध्यवसानमात्रमतिशय एव । नातिशयोक्तिः ।

रिति । उक्तरूपेत्यादि । एवमग्रेऽपि । विच्छित्तेधमत्कृते । तस्यैव विच्छित्तिविशेषस्यैव । अपृथगिति । उपमात् इत्यादि । इत्यादाविति । मिय इति शेषः । अन्यथा तद्वैलक्षण्येऽप्यपृथग्भावे । तत्रप्रयुक्तस्य व्यतिरेकस्येति । निशाकरसमानत्वेन वर्णितपेक्षया साक्षान्निशाकरत्वेन वर्णिते भासमानस्य साक्षान्निशाकरत्ववर्णनप्रयुक्तस्य व्यतिरेकस्यैत्यर्थः । सहभावोक्त्याविरिति । अनेनास्या गुणत्वं दर्शितम् । अभेदाध्यवसानेति । इदमुपलक्षणं श्लेषमूलाभेदाध्यवसानस्यापि । हि यत उपस्कियते सस्कियते । ननु स्यादेव यदि सहोक्तेः प्राधान्यमतिशयोक्तेश्च गुणत्व निश्चिनं स्यात् । तदेव तु न । वैपरीत्यस्यापि संभवात् । अत आह—गुणेति । श्लेषमूलाभेदाध्यवसानमूलयानापि सावकाशत्वात्—किं चेति । तस्य मियोऽभेदाध्यवसानस्य । सा तु

तस्य श्लेषादावपि सत्त्वात् । सा तूपमानेनोपमेयस्य निगरणम् । एवं च 'वर्षन्त्युन्मीलन्तो निमीलन्त' इत्यादिप्वेकेनापरनिगरणाभावात्नातिशयोक्तिगन्धोऽपि । अतिशयमात्र तु प्रायशः साधारणधर्मांशे बहूनामलंकाराणामुपस्कारकम् । नहि 'शोभते चन्द्रवन्मुखं' इत्यादौ चन्द्रमुखशोभयोर्वस्तुतो भिन्नयोरभेदाध्यवसानमन्तरेणोपमा समुल्लसति । तस्मात् 'कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययमूल सहोक्तेरेक' प्रकारः' इति सर्वस्वकारादीनामुक्तिराग्रहमूलैव । अभेदाध्यवसानमूलस्तु प्रकारो भवतु नाम सहोक्तेर्विपर्यय । यदि तु दीपके तुल्ययोगिताया चोपमानोभेययोः प्राधान्येन क्रियादिरूपधर्मान्वय । इह तु गुणप्रधानभावेनैवेति विगेषः सन्नपि विच्छित्तिविशेषानाघायकतया नालंकारान्तरताप्रयोजकः । अपि तु तदवान्तरभेदतायाः इति विभाव्यते, निरस्यते च प्राचीनमुखदाक्षिण्यं तदा निविशतामियमपि क्लृप्तालकारेप्वेव । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारभेदे वचनमन्त्रीनामानन्त्यादलकारानन्त्यप्रसङ्गादिति । सत्यं, गुणप्रधानभावलिङ्गितस्य सहभावस्यालंकारान्तराद्विच्छित्तिविशेषमनुभवन्तः प्राचीना एव सहोक्तेः पृथगलकारताया प्रमाणम् । अन्यथा एवंजातीयोपप्लवेन बहु व्याकुलीत्यात् । नैव प्रमाणीकुर्महे वय मृषा मुकुलितविलोचनान्प्राचः । निवेश्यता चैयमलकारान्तरमवनोदर वराकी इति तु प्रमुत्तैव केवला । न सहृदयत्वम् ।

अतिशयोक्तिस्तु । श्लेषोदाहरणमाह—वर्षन्तीति । केवलभेदाध्यवसानोदाहरणमाह—उन्मीलन्त इति । एकेनेति । उपमानेनोपमेयस्येत्यर्थः । गन्धोऽपि श्लेषोऽपि । नैवमत्रैव किं लन्यत्रापीत्याह—अतीति । क्वचिदनुगामिन्यभावादाह—प्रायश इति । उपसहरति—तस्मादिति । निर्विपर्ययत्व परिहरति—अभेदेति । इदमुपलक्षणं प्राग्वत् । इह तु सहोक्ती तु । तदवान्तरेति । अलंकारान्तरेत्यर्थः । निरस्यते लज्यते । दाक्षिण्यं सकोचः । इयमपि अवशिष्टा द्विविधापि । किञ्चिदिति । उक्तरीत्या अन्वयतेत्यर्थः (१) वचनमन्त्रीना वचनरचनानाम् । प्राचीना एवेति । एवं च एतदनुभववदत्रैव गुणप्रधानभाववृत्तिविच्छित्तिविशेषमाश्रित्य सर्वस्वकाराणामुक्त्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययमूलोऽपि सहोक्तेः प्रकार आश्रयणीय इति तत्प्रगहनं प्रागुक्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् । अन्यथा तदनुभवप्रामाण्यान्तीकारे । व्याकुलीति । प्रागुपपा-

एवं क्रियायां साधारणधर्मत्वे इयमुदाहृता । गुणस्य तथात्वे यथा—
 'मान्थर्यमाप गमनं सह शैशवेन
 रक्त सहैव मनसाधरविश्वमासीत् ।
 किं चाभवन्मृगकिशोरदृशो नितम्ब
 सर्वाधिकोगुरुरय सह मन्मथेन ॥'

अत्र यद्यपि क्रियापि गुणेन सह समानधर्मतामनुभवति तथापि त-
 स्मन्नान्तरीयकत्वेनासुन्दरत्वादगुणस्यैव पर्यवसाने समग्रभरसहिष्णुत्वम् ।
 शोणत्वासक्तत्वाभ्यामधिकभारत्वोपदेशकर्तृत्वाभ्या च भिन्नयोरप्युपमे-
 योपमानगतयोर्निरुक्तगुणयो. श्लेषेण पिण्डीकरणात्महभावोपपत्तिः । एवं
 श्लेषाभावेऽपि केवलाध्यवसानेन बोध्यम् । यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणसहो-
 च्यालम्बनं सा मालासादृश्यान्मालासहोक्तिः । वैलक्षण्यं च सहोक्तिः
 स्वसमानाधिकरणसहोक्त्यन्तरापेक्षया बोध्यम् । 'केशैर्वधूना' इत्यत्र केशै-
 सह कोपै. सह प्राणै. सहेत्युपमानभेदेन साहित्यस्थानेकत्वेऽपि कर्पणै-
 क्यत्सहोक्तेरभेदः । सति वा यथाकथंचिद्भेदे न वैलक्षण्यम् । धर्म-
 क्यत् । धर्मोपमानोभयकृतवैलक्षण्यस्य चात्र विवक्षणात् । 'उन्मीलन्तो
 निमीलन्तः' इत्यत्र च धर्मवैलक्षण्येऽप्युन्मीलनधर्मोत्थापितसहोक्तिघटको-
 पमानाना पद्मपत्रादीनामेव निमीलनधर्मोत्थापितायामपि सहोक्तौ घटक-
 त्वान्न मालारूपत्वम् । 'भाग्येन सह रिपूणा—' इति तूदाहरणमेव ।

दितमिदम् । तथात्वे साधारणधर्मत्वे । मान्थर्यं मन्दम् । क्रियापीति । प्राप्त्यादिरि-
 त्वर्यं । एव च गुणस्य तथात्वोदाहरणत्वोक्तिरयुक्तेति भावः । नान्तरीयकत्वेनेति ।
 ता विना वाक्यार्थासमाप्तेरिति भावः । समग्रेति । विच्छित्याधायकत्वेत्यादि । नन्वे-
 वमपि मान्थर्यांशे तथात्वेऽपि रक्ताद्यंशे धर्मयोर्भेदात्कथं तत्त्वमत आह—शोणत्वेति ।
 अधरे शोणत्वं मनस्यासक्तत्वं नितम्बेऽधिकभारत्व कान्ते उपदेशकर्तृत्वमिति बोध्यम् ।
 तृतीयभेदेऽप्येवमेव पिण्डीकरणमिलाह—एवमिति । ननु प्रागुक्तसहोक्त्यपेक्षया न वै-
 लक्षण्यमत आह—वैलक्षण्यं चेति । तथा च विलक्षणेनैव मियो भिन्नेत्यर्थं सूचितः ।
 नन्वेव केशैरित्यत्रापि भवेदत आह—केशैरिति । ननु धर्मैक्येऽपि तद्भेदेनेय स्या-
 देवात् आह—सतीति । सत्यपीत्यर्थं । यथाकथंचिदिति । धर्मोपमानान्यतर-
 रूपेणैत्यर्थः । प्रकृताभिप्रायेणाह—धर्मैक्यादिति । अत्र मालासहोक्तिविलक्षणे ।
 वचिद्धर्मवैलक्षण्येऽप्युपमानाभेदाद्वैवमिल्लभिप्रायेणाह—उन्मीलन्त इति । नन्वेव
 तर्हि किमस्या उदाहरणमत आह—भाग्येनेति । तत्र धर्मोपमानयोर्भेदादिति भावः ।

यथा वा—

‘उन्मीलित सह मदेन बलाद्बलारे-
रुत्यापितो बलमृतां सह विस्मयेन ।

नीलातपत्रमणिदण्डरुचा सहैव
पाणौ घृतो गिरिधरेण गिरि पुनातु ॥’

अत्र नीलातपत्रमणिदण्डरुचो गिरिधरणोत्तरकालिकृत्वाटुत्तरार्धगता पौर्वापर्यविपर्ययानुप्राणितैव सहोक्तिर्निदर्शनानुप्राणिता च पूर्वार्धगते तु प्रकारद्वयेनापि समवतः ।

इति रसगद्गाधरे सहोक्तिप्रकरणम् ।

अथ विनोक्तिः—

विनार्थसंबन्धेव विनोक्तिः ॥

हृद्यत्वं चानुवर्तते । तच्च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीय-
त्वाभ्या भवति ।

यथा—

‘सपदा सपरिष्वक्तो विद्यया चानवद्यया ।

नरो न शोभते लोके हरिमक्तिरस विना ॥’

यथा वा—

‘वदनं विना मुक्कवितां सदनं सार्ध्वीं विना वनिताम् ।

राज्यं च विना घनिता न नितान्तं भवति कमनीयम् ॥’

रमणीयत्वे यथा—

‘पङ्कैर्विना सरो भाति सदः स्तलजनैर्विना ।

कदुर्वर्णैर्विना काव्य मानस विपर्यैर्विना ॥’

उन्मीलित समूलं खण्डित बलारेन्द्रम्य । एवेन श्लेषादिप्रकारद्वयव्यावृत्ति । नि-
दर्शनेति । सदशवाङ्मयाथंयोरैन्मयारोपादिति भाव । गते तु सहोक्ती इति श्लेष ।
प्रकारद्वयेनेति । श्लेषभिन्नप्रकारद्वयेनेत्यर्थं ॥ इति रसगद्गाधरममप्रकाशे सहोक्ति-
प्रकरणम् ॥

विनोक्तिं लक्षयति—अथेति । ‘विनार्थसंबन्ध एव’ इति पाठः । तच्च हृद्यत्वं च ।
चंद्रशम्भुवर्षायेनारमणीयत्वे तावदुदाहरति—अथेति । सद समा । मानसमन्त करण-

पूर्वा तु केवला, इयं तु दीपकानुकूला ।

मिश्रिता यथा—

‘रागं विना विराजन्ते मुनयो मणयस्तु न ।

कौटिल्येन विना भाति नरो न कबरीभरः ॥’

अत्र प्रतिवस्तूपमानुकूला ।

‘त्रासैर्विना विराजन्ते शूरा सन्मणयो यथा ।

न दानेन विना भान्ति नृपा लोके द्विपा इव ॥’

अत्र श्लेषमूलो उपमानुकूला ।

‘यथा तालं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।

यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥’

पूर्वं क्रियागुणादिसबन्ध आवश्यकः इह तूपमामाहात्म्यादवगम्यते स इति न तथा ।

इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति । अपि तु विनाश-
द्धार्यवाचकमात्रस्य । तेन नञ्-निश्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकल इत्या-
दिप्रयोगे इयमेव ।

‘निर्गुणं शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना ।

आपातरम्यपुष्पश्रीगोभितः शाल्मलिर्यथा ॥’

अलंकारभाष्यकारस्तु ‘नित्यसबन्धानामसबन्धवचनं विनोक्तिः’ इत्याह ।
तस्य मते तु नैतान्युदाहरणानि । इदं तूदाहरणम्—

म् । पूर्वा अरमणीयत्वोदाहृतत्वावच्छिन्ना । तयोर्नरराजयोर्वर्णनेन तदीयत्वेन सर्वेषां प्रकृ-
तत्वात् । इयं रमणीयत्वोदाहृता । मिश्रिता यथेति । विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीय-
त्वारमणीयत्वाभ्यां मिश्रितेत्यर्थः । रागमपुराग लौहित्यं च । कौटिल्येन वक्रान्त करणेन
वक्रतया च । त्रासो भय दोषश्च । दानं वितरणं मदजलं च । द्विपा गजा । अत
एवाह—अत्रेति । इदं पूर्वोदाहरणेऽपि बोध्यम् । दीपकासृष्ट विषयं प्रदर्शयतरमणी-
यत्वे उदाहरति—यथेति । न शोभते इति सर्वत्र बोध्यम् । तालः संगीतशास्त्रप्रतिदो
धनिविशेषः । यतिः सन्यासी । सक्रियादिसबन्धः । तथेति । आवश्यक इत्यर्थः ।
अयमेव पूर्वतो विशेष इत्यर्थः । इयं च विनोक्तिश्च । आदिना अनादिसप्रह । निर्गुण
इति । बह्वाडम्बरोऽपि ना पुरुष निर्गुणं सर्वं शोभत इत्यर्थः । चेतना बुद्धिः तस्या

‘मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशेवालकुशेशयानाम् ।
वियोगदूरीकृतचेतनाया विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥’

अत्र शैत्यस्याविनाभावेऽपि विनाभावो निवद्ध ।

यथा वा—

‘शैत्यं विना न चन्द्रश्रीर्न दीप प्रभया विना ।
न सौगन्ध्यं विना भाति मालतीकुसुमोत्कर ॥’

अलंकारान्तरसमालिङ्गनाविर्भूतमेवास्या हृद्यत्वम्, न स्वतः । तेनालं-
कारान्तरत्वमपि शिथिलमेवेत्यपि वदन्ति ।

अथास्या ध्वनिः—

यथा—

‘विशालाभ्यामाभ्या किमिह नयनाभ्या फलमसौ
न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनु ।
अयं तु न्यकार. श्रवणयुगलस्य त्रिपथगे
यदन्तर्नायातस्तव लहरिलीलाफलकल ॥’

अत्र त्वद्दर्शनं विना नयनयोः, त्वल्लहरिकोलाहलश्रवणं विना श्रव-
णयोश्चारमणीयत्वं फलप्रशङ्घिकाराभ्या व्यज्यते । तस्य च भावध्वन्य-
नुग्राहकत्वेऽपि ध्वनिव्यपदेश्यत्वमव्याहृतम् । अन्यथानुग्राहकत्वलक्षण-
सकरोच्छेदापत्तेः । एवं च—

‘निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्ट तुहिनाशुक्लिवम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥’

इति कस्यचित्कवेः पद्यं विनोक्तिध्वनिरेव । परतु परस्परविनोक्ति-
वशाद्वैलक्षण्यशालि ।

इति रमगङ्गाधरे विनोक्तिप्रकरणम् ।

शैत्यं विनैव तेषां प्रतीतिर्भवतीत्यर्थः । शैत्यस्येति । नृगालादीति सहेति शेषः । एव
रमणीयत्वे उदाहरणं दत्त्वा अरमणीयत्वे उदाहरति—यथेति । आलीढा दृष्टा । न्यशा-
रक्षिरस्कारः । यदन्तरिति । श्रवणयुगलान्तरित्वर्थः । त्वद्दर्शनं भागीरथीदर्शनम् ।
तस्य च व्यज्यमानारमणीयत्वस्य । भावेति । कनिष्ठगङ्गाविषयकेत्यादि । अन्यथा
अनुग्राहकत्वात्तद्व्यपदेशानङ्गीकारे । एव च तस्य तद्व्यपदेश्यत्वे च । वैलक्षण्येति ।
पुरोदाहरणोपदेश्येति भावः ॥ इति रमगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विनोक्तिप्रकरणम् ॥

अथ समासोक्तिः—

यत्र प्रस्तुतधर्मिको व्यवहारः साधारणविशेषणमात्रोपस्थापिताप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराभेदेन भासते सा समासोक्तिः ॥

साधारणविशेषणमात्रश्रुत्युपस्थापिताप्रकृतधर्मिकव्यवहाराभिन्नत्वेन भासमानप्रकृतधर्मिकव्यवहारत्वमिति चैकोक्तिः । शब्दशक्तिमूलध्वनि-
वारणाय मात्रेति । तत्र विशेष्यस्यापि श्लिष्टतया प्रकृतेतरधर्म्युपस्थापन-
द्वारा तादृशधर्मिकव्यवहारोपस्थापकत्वात् । एवमपि

‘आबध्नास्यलकान्निरस्यसि तमा चोलं रसाकाङ्क्षया-
लङ्कायावशता तनोपि कुरुषे जङ्घाललाटक्षतम् ।
प्रत्यङ्गं परिमर्दनिर्दयमहो चेत. समालम्बसे
वामाना विषये नृपेन्द्र भवतः प्रागल्भ्यमत्यद्भुतम् ॥’

इत्यत्र प्रकृतधर्मिकप्रकृताप्रकृतव्यवहारविषयके श्लेषेऽतिव्याप्तेर्वार-
णाय प्रस्तुताप्रस्तुतत्वे धर्मिविशेषणतयोपात्ते । व्यवहारविशेषणत्वेन
तयोरुपादाने तु साधारणविशेषणमात्रश्रुत्युपस्थापिताप्रकृतशृङ्गारवृत्तान्ता-
भिन्नत्वेन स्थित एवात्र प्रकृतो वीरवृत्तान्त इति स्यादेवातिप्रसङ्गः । न
चात्र राजो वर्णनस्य प्रस्तुतत्वात्तद्वतयोर्द्वयोरपि वृत्तान्तयोः प्रस्तुतत्वमिति
कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । न स्यादतिप्रसङ्गः, यदि वर्णनमात्रं प्रस्तुत
स्यात् । तत्सद्भामादौ वीरतामात्रवर्णनप्रस्तावे तु स्यादेवातिप्रसङ्गः ।

‘मलिनेऽपि रागपूर्णा विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसा अमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥’

समासोक्तिं निरूपयति—अथेति । वाक्येनोक्तमर्थं सामस्त्वेनाह—साधारणेति ।
मात्रपदवानफलमाह—शब्देति । तत्र शब्दशक्तिमूलध्वनी । अपिना विशेषणसमुच्चयः ।
तादृशेति । अप्रकृतेत्यर्थः । अलका केशा, अलका कुत्रपुरी । चोल, कुरुक्ष, देशध-
रसाकाङ्क्षयेति पूर्वान्वयि । रस शृङ्गार, वीरश्च । अलं कायस्यावशताम्, लङ्काया वशता
च । जङ्घाललाटसमाहारक्षतम्, जङ्घाल-लाटदेशयोर्नाश चेत्यर्थः । अहो इत्याधर्ये । हे
नृपेन्द्र, भवतः परिमर्दनिर्दय चेतः प्रत्यङ्गं प्रत्यवयव अङ्गमङ्गदेश च समालम्बसे । वामा-
ना मुन्दरीणाम्, वक्राणां शत्रूणां च । प्रकृतेति । राजेत्यर्थः । तयोः प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुत-
त्वयोः । तत्सद्भामादौ राजसद्भामादौ । मात्रवर्णनेति । वर्णनमात्रेत्यर्थः । क्वचित्तथैव
पाठः । मलिनेऽपीत्यादिसप्तम्यन्तानि त्वयोत्वस्य विशेषणानि । उपात्तत्वं विशेष्ये अन्ये

इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतव्यवहारः साक्षादुपात्तत्वाद्विशेष्येणा-
प्युपस्थापित एवेति न तत्रातिव्याप्तिः ।

यदि तु जलक्रीडादौ अमरवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा भवत्येवेयं समा-
सोक्तिः ।

ति । विशेष्येणापीति । अपिना विशेषणपरिग्रहः । तथा च विशेषणमात्रोपस्थापित-
त्वाभावात्प्रतिप्रसङ्ग इति मात्रपदस्यैवं कृत्वमिति भावः । ननु तर्हि किमिति द्वितीय-
मिदं दत्तमत आह—यदि त्विति । समासोच्चावप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोप एव चारुता-
हेतुरिति प्राप्तः । तेषामयमाशयः—अयमन्दीत्यादौ श्लिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्ता-
न्तयोः श्लेषभक्तिकाभेदाप्यवसायेनाभिनयोः प्रस्तुतचन्द्रादिरुत्तिता । तत्र तयोर्वृत्तान्तयोः
परस्परं विशेष्यविशेषणभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तान्तो विशेष्यः । तद्व्योचकबोध्याप्रस्तु-
तस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । एव चाप्रस्तुताभिन्नप्रस्तुतस्य चन्द्रेणान्वयः । तत्र यद्यपि
प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मैः चन्द्रेऽन्वययोग्यतास्ति तथाप्यप्रस्तुताभेदान्पदस्य न सा-
स्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्य तस्याप्रकृते धर्मिण्यारोपः । एव चाप्रस्तुतव्यवहारसमारोप-
पदेन प्रस्तुतव्यवहारसमारोपपदेन च प्रस्तुतव्यवहारतादात्म्यापन्नसमारोप उच्यते ।
न च तत्तादात्म्यापन्नत्वेऽपि विशेष्यतायाः प्रस्तुते एव सत्त्वे नारोपः विनाप्यन्वययोग्य-
तेति वाच्यम् । दृग्बलेन वीक्षते इत्यादौ विशेष्यस्य स्वरूपेणैतरान्वयायोग्यस्यैतरतादा-
त्म्यापत्त्या तद्योग्यत्ववत्त्वतोऽन्वययोग्यस्यापीतरतादात्म्यापत्त्या तदयोग्यत्वस्यापि
सत्त्वात् । न च रूपकवत्समासोच्चावपि प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप एव चारुताहे-
तुरस्तु । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासम्भवात् । नचाक्षिप्तनायकादिना आ-
क्षिप्तरूपकं भवतु । 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोद' इत्यत्र पयोदे द्रष्टृपुरुषरूपकाक्षेपकनि-
रीक्षणवदाक्षेपकाभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतवृत्तान्त एवाक्षेपकोऽस्तु ।
अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतया तस्य प्राधान्याभावेनानाक्षेपकत्वात् । एतेनाक्षेपासम्भवे-
ऽपि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्यादया प्रतीतस्य प्रकृतधर्मिणि चन्द्रे आरोप्यमा-
णस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यञ्जकता मुक्त्वा । न च चन्द्रे जार-
त्वारोपमन्तरेणापि जारव्यवहारारोपनिश्चिन्ननुपपत्त्यभावात् जारत्व गमयेदिति वाच्यम् ।
व्यञ्जनायाः अनुपपत्तिं विनापि प्रसरात् । गतोऽस्तमकं इत्यादौ तर्ध्वं दर्शनात् । अ-
न्यथा अर्थोपत्त्या गतार्थत्वेन व्यञ्जनवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यपास्तम् । किं चैवं सति वाच्यार्थ-
बोधोत्तरं तद्यज्ञप्रतीतिः । सापि न केवलव्यवहारमात्रात् । अपि तु तादृशनायका-
नायिकासवन्धविशिष्टव्यवहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारबीजगात्र-
मत्र निरूप्यते इत्यदोषः । अपि च तादृशव्यञ्जन्याधिकचमत्कारकारिण्येन ध्वनिव्यव-
हारयोग्यतया नात्काररूपीरपटकता । एव च समासोक्तेस्तद्व्यञ्ज्यनुपस्कारकतयाधि-

कचमत्कारकारित्वमलकारत्व च । न चैव समासोक्तौ रूपकध्वनिनेव निर्वाहे पृथगलं-
कारत्व न स्यादिति वाच्यम् । वाच्यार्थबोधकाठिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वेनाल-
कारत्वस्य दुरपह्वलात् । विपरीतनायकत्वारोपव्यञ्जनस्य समासोक्त्वन्तर्भाव(वद)तो
ध्वनितस्य दुर्बारात्वात् तद्व्यञ्जयस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च
श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्तृत्तान्तयो परस्परमभेदेनान्वये मानाभाव । सहृदयहृदयस्यैव प्र-
माणत्वात् । अत एव 'आगत्य सप्रति वियोगविसृष्टालङ्गीम्' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकना-
यिकावृत्तान्तो वाच्यरत्रिकमलिनीवृत्तान्ताप्यारोपेणैव स्थित इति प्रदीपकृत । प्राची-
नानुभवमपलप्यापि यथेकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोर्विशेष्येणैवान्वय
स्वीक्रियते एवमपि वाक्याथयोवकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वारोपप्रत्याशा ।
तथाहि यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयान्तमश्रधान्यम-
स्तीति स्वीक्रियते तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपे ।
प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तारोपेणैव सिद्धे । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तान्तान्वययो-
ग्यतायात्तदवस्थात्वाच्च । नन्वेव सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति
प्राचीनलक्षणासंगति । अप्रस्तुतपरिमिव्यञ्जनस्य त्वनानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतो-
ऽप्रस्तुतवृत्तान्तारोपस्याचमत्कारित्वम् किं त्वप्रस्तुतकामुकादिसवन्धित्वेनानगम्यमान-
स्यैव तस्यारोपे अत श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपरै स्वरूपत समर्पितेन चुम्बनादिना
ऐन्द्री चन्द्र इत्येतद्गतलीलिङ्गपुलिङ्गसहकृतेन तत्सवन्धिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदी-
यत्वानुसमानात् । विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनम्याधेपणात् । अप्र-
स्तुतस्येवस्याप्रस्तुतव्यवहारस्यैवार्थो वा । एतेन वदनचुम्बनस्य पुत्रादिसाधारणत्वात्कथ
कामुकाभिव्यञ्जकत्वम् । किं च 'अहर्मुखं चुम्बति भानुभिव्यम्' इत्यत्रापि नायकाद्यभिव्य-
वस्थापत्तिरित्यपस्तम् । यत्तु चन्द्र ऐन्द्रीपदगतलिङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायकयो स्वव्यञ्ज-
कपदोपस्थापिताभ्यामभेदेनैवान्वय उचित समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति, तन्न । एव
हि वदता व्यवहारावच्छेदकत्वं तयो स्वीक्रियते न वा आद्ये एकस्याथसोभयत्रान्व-
योऽव्युत्पत्तिप्रसक्त । अन्त्ये रसानुगुणत्वम् । यद्यप्यैन्द्र्यादां नायिकात्वामान केवल व्य-
वहारावच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाध । नायिकात्वानालीडकेवैन्द्रीमुखचुम्बनरूपस्य
व्यवहारस्य नायकासवन्धित्वात् । नहि दिक्तादात्म्य विना नायिकाया पृथङ्मुख विशेष-
यितु सामर्थ्यमस्तीति तदपि न । मुखशब्दश्लेषसामर्थ्येन ऐन्द्रीमुखमित्यस्य समस्तत्वेऽपि
ऐन्द्र्यश्लेषे मोर्षेण केवलमुखचुम्बनस्योपस्थिते, । तदेतदुक्तं कुवलयानन्दे—श्लेषादिमहिम्ना
स्वरूपत समर्पितेन वदनचुम्बनादिनेति । नह्यैन्द्रीपदशब्दार्थेन दिग्भूषेण वदनरूपमुख-
पदार्थस्यान्वयो वक्तु शक्य सहृदये । नन्वेतादशकुसुमिक्त्वनापेक्षया विशेषणसाम्य-
महिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थं स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायिकायाभिन्नचन्द्रादिघ-
टितप्रकृतवाक्यार्थं स्थावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽवतिष्ठते इत्येव कल्पयितु युक्तम् ।
एवं च नायिकाभिन्न इन्द्रदिशासवन्धिवदनाभिन्नप्रारम्भकर्मकचुम्बनरूपसवन्धाथयो
नायिकाभिन्नचन्द्र इति बोध इति चेत् न । एव हि ऐन्द्र्या नायिकाभेदप्रतीती मुखचु-

तत्र तावत्—

‘विबोधयन्करस्पर्शैः पद्मिनीं मुद्रिताननाम् ।

परिपूर्णानुरागेण प्रातर्जयति भास्करः ॥’

इत्यत्र किरणस्पर्शकरणकमुकुलितपद्मिनीकर्मकविकासानुकूलव्यापारवदभि-
न्नो भास्करो जयतीति वाक्यार्थः शक्त्यैव तावत्प्रतीयते । हस्तस्पर्श-
करणकनायिकाविशेषकर्मकानुनयानुकूलव्यापारवदभिन्न इत्यादिश्चापरो-

म्बनादां वदनचुम्बनाद्यभेदप्रतीतावपि वदनचुम्बने साक्षान्नायिकार्थसंबन्धाप्रतीत्या रसो-
द्बोधानापत्तेः । न च व्यञ्जनया तत्प्रतीतिरस्ति एवमन्मिन्प्रदभेदं तत्संबन्धिनि तत्सं-
बन्ध्यभेद इति न्यायेन वा मानसिकी तत्प्रतीतिः तत एव चमत्कार इति वाच्यम् । तद-
पेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकवाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवाचिन्त्यात् । ननु व्यञ्जनया अप-
कृतार्थबोधः । शक्ते प्रकरणादिना नियन्त्रणात् । ततो व्यञ्जनमाहात्म्यादेव प्रकृतवा-
क्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठते इति चेत् तर्हि वैयञ्जनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकायविशेषिणो
विशेषितो वा । नाद्यः । रसानुगुणत्वात् । अन्त्ये स्वपदोपस्थापिताभ्या लिङ्गाभ्या नायि-
कायभेदबोधो व्यर्थोऽमभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन कृतार्थत्वात् । अत्र
च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगाप्रयो जा-
रामिन्नश्चन्द्र इति बोधकदधनमेव स्यात् । तन्माद्यञ्जनया शक्त्या वा उपस्थिताप्रस्तुत-
वृत्तान्तेन व्यञ्जनशेषस्थितनायिकादिसंबन्धित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्न प्रस्तुतवृत्तान्ता-
रोपः । प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषम्यलेऽप्रकृतोपस्थिते शक्यैव व्यवस्थापदिष्यमाणा-
त्वेन तन्मते शक्यैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः । प्राचा तु व्यञ्जनयेत्येतावान्विशेषः । एव च
वाच्याद्यबोधोत्तर यदि च द्रादौ नायकत्वादिप्रतीतिरपि सहसमानुभवशक्तिद्वी तदास्तु
हायुपपादिनमेव प्राक् । एतेन ‘निर्लेङ्गनाद्याभवः प्राचीं प्रतीचीं याति भास्करे । प्रिये
विपक्षरमणीरके का मुदमद्यति ॥’ इत्यत्र पूर्वार्थगतया समासोर्त्वा नायकत्वाप्रतीतानु-
त्तरार्थे प्रियत्वादिना समर्थनाया सर्वथैवानुपपत्तिरिति परालम् । प्रस्तुतप्राचीवृत्तान्ते
आरोप्यमाणाप्रस्तुतखण्डितनायिकाविशेषवृत्तान्तसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च
सानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगाप्रयथः इत्येव बोधः । एतेन
अयमन्दीत्यादां शक्तिव्यञ्जनाभ्या प्राचीप्रारम्भसंबन्धाप्रयथश्चन्द्रो जारसंबन्धिसानुरागपर-
नायिकामुखचुम्बनाप्रय इति बोधः । अप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनाप्यवतिष्ठतस्य प्रस्तुतवृ-
त्तान्तस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपमिषये प्रस्तुतधर्मिष्यन्वय इति मते तु सानुरागपरनायि-
कामुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगजारामिन्नश्चन्द्र इति बोध इत्यपक्षम् । समासो-
र्त्विर्गुणोन्मूल्यञ्जेति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारभेदस्य व्यञ्जनया प्रतीते-
र्निर्बाध एवति दिक् । तत्र उदाहरणीयसमासोर्त्वा तावत् आदौ । अन्व इत्यनेने-
नाशय । नैवायिद्धमतेनाह—किरणेति । तावत्प्रतीयते आदौ प्रतीयते । नायि-

ऽर्थ उभयत्रानुपक्त्या तथैव शक्या शक्यन्तरेण व्यक्त्या वा सर्वथैव प्रतीयत इत्यत्र सहृदया एव प्रमाणम् । एव च द्वाविमौ वाक्यार्थौ सव्येतरगोत्रिषाणवदत्यन्तासृष्टौ यदि स्याता तदा भगवतो भास्करस्य कामुकत्व कमलिन्या नायिकात्व च सकलप्रतीतिसिद्ध विरुद्धं स्यात् । द्विप्रधानत्वेन वाक्यभेदश्चापद्येत । यदि चापरोऽर्थः प्रकृतकर्तर्यारोप्यते तदा कमलिनीविकासकर्ता नायिकानुनयकर्ता च सूर्य इत्येकत्र द्वयमिति विषयताशाली बोध स्यात् । न तु पूर्वोक्तानुपपत्तिपरिहारः । यदि च श्लेषमूलाभेदाध्यवसानेन कमलिन्यादीना नायिकात्वादिप्रत्यय उपपाद्यते तथाप्यश्लिष्टपदोपस्थितो भगवान्नायकत्वानाघ्रात एव । पद्मिनीशब्दस्याने नलिनीशब्दोपादाने सापि नायिकात्वेन कथ नाम प्रतीतिपथमियात् । तस्माद्विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः स्वानुगुणं नायिकादिमर्थमाक्षिप्य तेन परिपूर्णविशिष्टशरीरः प्रकृतवाक्यार्थे स्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽभेदेनावतिष्ठते । स च परिणाम इव प्रकृतात्मनैव कार्योपयोगी । स्वात्मना च रसाद्युपयोगी । अत्र चाप्रकृतार्थस्य पृथक्शब्दानुपादानाद्रूपकाद्वाक्यार्थसंबन्धिनो वैलक्षण्य पदार्थरूपकात्तु स्फुटमेव । आक्षिप्तार्थघटितत्वाच्च वाक्यार्थश्लेषात् । एवं चात्र शक्त्याशेषाभ्या

काविशेषेति । चञ्चितेत्यर्थः । आदिना नायकपरिग्रहः । अनुपक्त्या सबद्ध्या । तथैव पूर्वार्थबोधिक्यैव । तस्या नियन्त्रणादाह—शक्यन्तरेणेति । अस्यापि दुर्वचलादाह—व्यक्त्या चेति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । एव च उभयप्रतीतौ च । वैयाकरणमतेनाह—द्विप्रधानेति । वाक्यभेदमुद्धरति—यद्वि चेति । बोधः स्यादिति । तथा च न वाक्यभेद इति भावः । एवमपि प्रथमदोषानुद्धार एवेत्याह—न त्विति । तमप्युद्धरति—यदि चेति । अश्लिष्टेति । भास्करेतीत्यर्थः । भगवान्सूर्यः । दोषान्तरमाह—पद्मिनीति । पद्मिनीशब्दवन्नलिनीशब्दस्याश्लिष्टत्वादिति भावः । तेनेति । आक्षिप्तनायिकाद्यर्थेन । यत् परिपूर्णमत एव विशिष्ट शरीर यस्येत्यर्थः । स्वेति । प्रकृतवाक्यार्थेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । तदिति । प्रकृतवाक्यार्थेत्यर्थः । स च अप्रकृतवाक्यार्थः । स्वात्मना चेति । चस्वर्थः । रूपकाद्भेदक प्राह—अत्र चेति । समासोक्तां चेत्यर्थः । स्फुटमेवेति । अग्न्या वाक्यार्थनिष्ठत्वादिति भावः । वैलक्षण्यमित्यन्त्यानुपपन्न एवमप्येऽपि । उपसहरति—एवं चेति । उक्तदोषे चेत्यर्थः । इच्चिद् श्लेषाभावेऽपि प्रकाशन्तरेण, न विशेषणसाम्यात्तदर्थप्रतीतिस्तत्राशेषाभावेनानि-

सर्वार्थनिर्वाह इति भामहोद्भटप्रभृतीनां चिरंतनानामाशयः । 'निशामुखं
 चुम्बति चन्द्र एषः' इत्यादौ निशाचन्द्रशब्दयोरक्षिष्टत्वान्मुस्तुम्बन-
 मात्रस्य च पुत्रादिसाधारण्येन कथं तावन्नियतनायकाक्षेपकत्वम्, कथं
 वाक्षिप्तस्यापि नायकादेर्निशाचन्द्रयोरेवाभेदेनान्वयः, न भेदेन चुम्बनादौ ।
 तथात्वे च तयोर्नायकताताटस्थ्ये रमानुद्घोषापत्तेः । तस्मात् 'निशामुखं
 चुम्बति चन्द्रिकैषा', 'अहर्मुखं चुम्बति चण्डमानु' इत्यादावप्रतीयमान
 नायकत्वम् । प्रकृते टाप्प्रथमाम्या प्रतिपादितेन प्रकृत्यर्थगतेन स्त्रीत्वेन
 पुस्त्वेन च स्वाधिकरण एवाभिध्यज्यते । एव च निशाग्रशिनोर्नायक-
 त्वसिद्धिः क्षिष्टविशेषणैः । व्यञ्जनव्यापारेणैवाप्रकृतार्थबोधनम् । शक्तेः
 प्रकरणादिना नियन्त्रणात् । तदित्थं व्यञ्जनमाहात्म्यादेवाप्रकृतवाक्या-
 र्थतादात्म्येन प्रकृतवाक्यार्थोऽवतिष्ठते । गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदश्चायमिति तु
 रमणीय पन्था ।

अलकारसर्वस्वकारस्तु—'विशेषणमाम्याद्धि प्रतीयमानमप्रस्तुतं प्र-
 स्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहारसमारोप, न
 तु रूपसमारोपः । रूपसमारोपे त्ववच्छादितत्वेन प्रकृतरूपव्यपित्वाद्-
 पक्रमेव स्यात्' इत्याह । तदेतदुक्तिमात्ररमणीयम् । अपकृतव्यवहारः
 प्रकृतकर्तरि नायकादिकत्वकर्तृविशेषित आरोप्यते तदविशेषितो वा ।
 नाद्य । एवं च मति चन्द्रादेर्नायकव्यवहाराश्रयत्वेन नायकमान्य नि-

वाहो भामहादीना मते इति सूचयितुमाह—निशेति । कादाचिन्कसमवादाह—नि-
 यतेति । ननु कादाचिन्क एवान्नामत्र आह—कथं वेति । आतितनाक्षेपने'वा-
 न्वयनियमादिति भावः । इत्यस्ति निरावष्टे—तथान्ये चेति । भेदेन सुखसुम्बना-
 दावन्वये चेत्यर्थः । तयो निशाचन्द्रयोः । नायकेति । 'स्त्रांपुवव' इत्येकशेषः । एव-
 मथे सधेत् । व्यतिरेक दर्शयति—निशामुखेति । स्वार्थानि । स्त्रीत्वपुस्त्वाधिकर-
 ण एवेत्यर्थः । नन्वेव द्विविधाक्षेपेण द्विविद्यञ्जनसा निर्वाह इति वैम्यम्यादत
 आह—क्षिष्टेति । तर्थात्त्वर्थः । एवंनाक्षेपव्याहृति । ननु शक्यं च कुतो नात
 आह—शक्तेरिति । शक्यन्तर तु तुर्वचनिति भावः । इदं मतमुपसहति—तदि-
 ति । एव शक्यम् । व्यङ्गाप्रकृतव्यापार्यस्य प्रकृतपरिपोषकत्वादाह—गुणीति ।
 गुर्मान्हादिभूतवैलक्षण्यमूचक । स्येति । अपकृतव्यवहारेत्यर्थः । चो ह्यर्थः । यत्र इति
 तदप्य । व्यङ्ग्यहाराश्रयत्वेनेति । मनातीवव्यवहाराश्रयत्वेनेत्यर्थः । तदाप्रदन्व

ध्येत । तच्च श्लेषादिभित्तिकाभेदाध्यवसायेन व्यवहाराभेदं प्रतिपिपादयि-
षत क्वैरनभिप्रेतमेव । अभिप्रेतं तु नायकत्वम् । तच्च नायकस्य व्यव-
हारविशेषणत्वेन सिध्यति । किं च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रः' इत्यत्र
चन्द्रे नायकव्यवहारसमारोप एव, न नायकत्वारोप । एवमेव निशाया-
मपि न नायिकात्वारोप । तुल्यव्यायत्यात् । एवं च मुखचुम्बनमात्रस्य
नायिकानिर्मुक्तत्वानुन्दरत्वान्नायकासाधारणव्यवहारत्वायोगाच्च किमारो-
पेण । यदि च निशाया स्त्रीलङ्घ्यङ्ग्य नायिकात्वमिति निरीक्ष्यते
तदा चन्द्रगतमुलिङ्घ्यङ्ग्यं नायकत्वमपि निरीक्ष्यताम् । न द्वितीयः ।
नायकसवन्धित्वेनाज्ञातस्य मुखचुम्बनमात्रस्याह्यत्वात् । 'तितीर्षुर्दुस्तरं
मोहादुडुपेनालि सागरम्' इत निदर्शनातो वैलक्षण्यायासदुक्तवैधर्म्य-
सैवाश्लेषत्वाच्च । सिष्टमनुपदमव वक्ष्यामः ।

यत्तु सर्वसकाराज्ञानुवर्तिना कुचलयानन्दकृता सपूर्वपक्षसिद्धान्त-
मुक्तम्—'अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य
प्रत्यायनं तद्व्यकृते विशेष्ये तत्प्रमारोपार्थम् । सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिन-
कावसरम्भगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोप-
श्चास्ताहेतुः । न तु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽस्ति । 'मुखं
चन्द्र' इत्यत्र मुखं चन्द्रत्वारोपहेतुमुखशब्दसमविव्याहारवत् 'रक्तशु-
म्बति चन्द्रमाः' इत्यादौ समासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाचारोप-

ब्रह्मणामि दुर्वचलादिति भावः । अत एवाह—नायकसाम्यमिति । तत्र साम्यं
च । विशेषणत्वे सताति शेष । एव सति व्यवहारसमारोप इविषयं सादित्वाह—किं
चेति । व्यवहारसमारोप एवेति । तथा वाच्य इत शेष । एवव्यावर्त्यमाह—न
नायकोति । रूपसमारोपस्य त्वयानर्थाकारादित भावः । तथा सति दोषमाह—एवं
चेति । व्यवहारसमारोपे चलयः । नायिकेति । नायिकासवद्धत्वेत्ययम् । नायका-
साधारणेति । मुखचुम्बनस्य पुत्रादिसाधारण्यमिति भावः । इम दोषमुद्धरत—य-
दि चेति । निरीक्ष्येति । तथा च रूपसमारोपे नति तदुक्तिरस्यतेति भावः । अ-
स्तदुक्तेति । अत्र चाप्रकृतेलादिनोक्तलयः । अत्र समानोक्तौ च । विशेष्ये चन्द्रादौ ।
सर्वथैव आरोपानारोपान्तरव्यवहारात् । वचितरम्भेति । सप्रस्तावुदेत्येकवाच्यसदर्थ-
रूपकाव्यापारलयः । फलितमाह—ततश्चेति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतसवन्धि-
व्यवहारलयः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतरूपेत्ययम् । तद्वाचकेति । जारत्वावचलयम् ।

हेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभावात् । न चेह 'निरीक्ष्य विद्युन्न-
यनैः पयोदो मुख निशायामभिसारिकायाः' इत्यत्र निरीक्षणानुगुणनय-
नोपादानं यथा पयोदस्य द्रष्टृपुरुषत्वस्य गमकं तथा किञ्चिज्जारत्वस्या-
स्ति । न वा 'त्वय्यागते किमिति वेपथ एष सिन्धुस्त्वं सेतुमन्थकृदतः
किमसौ विभेति' इत्यत्र सेतुमन्थकृत्त्व विष्णोः कार्यं यथा राज्ञो विष्णु-
त्वस्य तथा किञ्चिदस्ति । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोप-
मात्रमिह चारुताहेतुः । यद्यपि विशेषणसमर्पितयोर्द्वयोरप्यर्थयोरविशिष्टं
प्राधान्यम्, तथाप्यन्यतराश्रये धर्मिष्यन्यतरारोपस्यावश्यकत्वे श्रुते प्र-
कृतव्यवहारधर्मिष्येवाप्रकृतव्यवहारस्यारोप उचितः । तस्य च स्वरू-
पतो ज्ञातस्यारोपे चारुत्वाभावात्कामुनाद्यप्रस्तुतधर्मिसंबन्धित्वेनावगम्यमा-
नस्य रसानुगुणत्वादारोपः । कामुकादेश्च पदादनुपस्थितस्यापि चुम्बना-
दिना व्यञ्जितस्य व्यवहारविशेषणत्वम् । तस्मात् 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य
रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः' इत्यत्र जारसंबन्धितादृशचुम्बनरूपव्यवहाराश्रय-
श्चन्द्र इत्येव बोधः" इति । तदेतत्सर्वमसगतम् । यत्तावदुच्यते 'मुखं
चन्द्रः' इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोप इति, तन्न । नामार्थयोरभेदेनैवान्वयान्मुखे
चन्द्रस्यारोपः, न चन्द्रत्वस्य चन्द्रविशेषणस्य । यदप्युच्यते जारादिप-
दसमभिव्याहारस्य हेतोर्विरहान्न चन्द्रादौ जारत्वारोप इति, तत्र श्रौतारोपे
तादृशसमभिव्याहारस्य हेतुत्वम्, न त्वार्थारोपे । अन्यथा रूपकध्वने-
रच्छेदापत्तेः । न च रूपकध्वनावारोप्यमाणासाधारणधर्मोक्तिरारोप्यमा-
णतादात्म्यव्यञ्जिका, न चेह तथा किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । इहापि पर-
नायिकामुखचुम्बनस्य रूपमर्यादया व्यञ्जनमर्यादया वा प्रतीतस्य प्रकृ-

एतेन शब्द आरोपो न सम्भवीत्युच्यते । नन्वाश्रितनायिकादिना आश्रितरूपकं भवत्वत
आह—न चेहेति । अस्तीत्यन्वयः । इह रक्त इत्युदाहरणे । जारेत्वस्य गमकमि-
त्यन्यनुपपन्नः । एवमप्येवमिति । विनिगमकमाह—श्रुते इति । तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थो-
पकारकत्वात् किञ्चित्तिशेषशाब्दत्वमिति भावः । स्वरूपतः अप्रकृतव्यवहारत्वेन ।
चन्द्रविशेषणस्येति । तादात्म्येन चन्द्रारोपे तादात्म्यस्यापि सन्ध्याविधया आरो-
पमिषयत्वात् तस्य चन्द्रत्वानतिरेकात् चन्द्रत्वारोपेत्युक्तम् । ननु प्रकारतया चन्द्रतारो-
पः । अत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र प्रकारतया आरोपायोगादिति तदाश्रयावि-
न्यमिदम् । भामहादिमतेनाह—श्रुतेति । स्वमतेनाह—व्यञ्जनेति । इह सर्वं पूर्व-

तधर्मिणि चन्द्रे आरोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन जारत्वव्यञ्जक-
तायाः स्फुटत्वात् । एतेन 'विद्युन्नयनैः' इत्यत्र 'त्वं सेतुबन्धनकृत्' इत्यत्र
च यथा द्रष्टृत्वविष्णुत्वगमकं तथेह नास्तीति निरस्तम् । न च जारत्वस्य
चन्द्रादावारोपमन्तरेणापि जारव्यवहारारोपः सिध्यन्ननुपपत्तेरभावान्न
जारत्वं गमयेदिति वाच्यम् । गमकं हि द्विविधम्—आक्षेपक व्यञ्जकं
च । तत्राक्षेपकमनुपपद्यमानमेव गमयति । व्यञ्जकं तु नानुपपत्तिमपेक्षते ।
'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ तथैव दर्शनात् । अन्यथा अर्थापत्त्या गतार्थत्वेन
व्यञ्जनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं च त्वयापि हि जारादेरप्रकृतधर्मिण प्रती-
तिरवश्यं वाच्या । आरोप्यमाणव्यवहारविशेषणार्थम् । अन्यथा स्वरू-
पतो ह्यप्रकृतव्यवहारारोपे चारुतानापत्तेः । एवं चावश्योपस्थाप्यस्य जा-
रादेस्त्रादृशचुम्बनकर्तरि चन्द्रादावेव तादात्म्येन विशेषणत्वमुचितम्, न तु
व्यवहाराभेदेन । चन्द्रस्य जारभिन्नतावगमे परनायिकावदनचुम्बनन्याह-
द्यत्वात् । अपि च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्र एव' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गाभ्या
मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्यां नायिकात्वं नायकत्व च व्यज्यत इति हि
निर्विवादम् । अन्यथा 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रिकैषा', 'अहर्मुखं चुम्बति
भानुविम्बम्' इत्यत्रापि नायकप्रतीत्यापत्तेः । एव च सामानाधिकरण्येनैव
मसौर्णेण व्यज्यमानं नायकत्व निशाशशिनोर्नायकत्वारोप एव पर्यवस्य-
ति । अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकतास्वयधर्मविशिष्टयोः प्रतीते-
रिति त्वदुपजीव्यग्रन्थविरोधश्च । अविनाभावादप्रकृतव्यवहारेणासितेन
धर्मिणैव प्रस्तुतो धर्मवच्छिद्यत इति तट्टीकाविरोधश्च । किं च चुम्ब-

नेव दूषितम् । जारेति । विष्णु जारव्यवहारारोप इत्यर्थः । दर्शनादिति । अनुप-
पत्तिं विनापि नानाधर्मव्यञ्जनदर्शनादित्यर्थः । अन्यथा अनुपपत्तेस्तद्वेतुत्वे । अन्यथा तद-
प्रतीत्या तद्विशेषणत्वानङ्गीकारे । एव च तदर्थं तत्प्रतीतीं च सचिवाभ्यां सहिताभ्याम् ।
अन्यथा ताभ्यां न व्यञ्जनम् किं तु केवलचुम्बनेन तदङ्गीकारे । एव च अतिप्रसङ्गम-
क्षाय तत्सहिताभ्यां तदङ्गीकारे च । सामानेति । स्त्रीलुपस्त्वेत्यादि । पर्यवसितार्था-
नङ्गीकारे आह—अपरीति । त्वदुपजीव्येति । कुत्रलयानन्दोपजीव्यालङ्कारसर्व-
स्वेत्यर्थः । अत एव तदाज्ञानुवर्तिनेति प्रागुक्तम् । अविनाभावान् नियतसम्बन्धात् ।
तट्टीकेति । अलङ्कारसर्वस्वग्रन्थं विनर्धिनीत्यर्थः । तदुक्तान्तरं खण्डयति—किं

नादिव्यवहारेणाभिव्यक्तस्य नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वमेव, न त्वभेदेन चन्द्रादिविशेषणत्वम् । चन्द्रादिपदसमानाधिकरणपदानुपस्थापितत्वादित्युक्तं तत्र तुल्यन्यायत्वान्निशायामपि न नायिकात्वारोपः, अपि तु नायकवदभिव्यक्ताया नायिकाया अपि व्यवहारसंबन्धित्वेनैवावस्थानमिति वक्तव्यम् । तच्च बाधितम् । नायिकात्वानालीढकेवलरात्रिमुखचुम्बनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासंबन्धित्वात् । नहि रात्रितादात्म्यं विना नायिकाया पृथङ्मुखं विशेषयितुमस्ति सामर्थ्यम् । अपि च ।

‘निर्लक्ष्मीकामवत्प्राची प्रतीचीं याति भास्करे ।

प्रिये विपक्षरमणीरक्ते का मुदमञ्चति ॥’

इत्यत्र पूर्वार्धगताया समासोक्तौ भास्करादीना नायकत्वाप्रतीतावुत्तरार्धे प्रियत्वादिना समर्थनाया सर्वथैवानुपपत्तेः । अन्यच्च अप्रकृतव्यवहार प्रकृतविशेष्ये प्रकृतव्यवहारताटस्थ्येनारोप्यते तदभिन्नतया वा । नाद्यः । एव च प्रकृतविशेष्ये प्रकृताप्रकृतव्यवहारयोरेकत्र द्वयमिति विषयताशाली बोधः स्यात् । स चासिद्ध इत्युक्तमेव न द्वितीयः । इतोऽपि प्रकृतव्यवहार एवाप्रकृतव्यवहारस्याभेदेनारोपो वरीयान्, न तु भेदसंसर्गेण प्रकृतविशेष्ये अभेदान्ने व्यवहाराद्ये चारोपस्वीकारप्रसङ्गात् । मम त्वभेदाशमात्र इति स्फुट एव विशेषः । तस्मादप्रकृताभिन्नतया व्यवसितः प्रकृतव्यवहारः त्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावस्थिते भासते तत्राप्रकृतार्थे उपस्कारकतया गुण इति प्रकार एव रमणीय । स च न वाक्यार्थरूपके ‘त्वत्पादनस्वरत्नाना’ इत्यत्रेव विशिष्टन्य विशिष्टे ।

चेति । यदपीत्यर्थं । तदन लीटत्वादेव केवलत्वम् । दोषान्तरमाह—अपि चेति । पातीति सप्तम्यन्तम् । अर्थात् प्राप्नोति आदिना प्राच्यादिपरिग्रहः । नायकत्वेति । एवशेषात् । दोषान्तरमाह—अन्यचेति । एवं चेति । यत् एव सतीत्यर्थं । स चासिद्ध इति । अप्रकृतव्यवहारस्य प्रकृतासंबन्धित्वादिति भावः । प्रकृतव्यवहारपत्राप्रकृतव्यवहारस्य भेदसंसर्गेण प्रकृतविशेष्ये समारोपे प्रकृतरतया अभेदान्ने विशेष्यतया, व्यवहाराद्ये आरोप इति गौरवादाह—वरीयानिति । प्रसङ्गादिति । तस्मादिति । रमणीय इत्यस्यान्वयः । स्वेति । अप्रकृतव्यवहारविशेष्ये प्रकृत इत्यर्थः । तदिति । प्रकृतव्यवहारविशेष्यप्रकृतत्वर्थः । तत्र प्रकृते । स च आरोपश्च । वाक्यार्थरूपकमेवाह—त्वत्पादेति । तयोः प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोः । विशिष्टन्यं

समासोक्तौ तयोः पृथक्छब्दवेद्यत्वाभावात् । किं तु प्रकृतवाक्यार्थघटका-
पदार्थास्तादात्म्येनाप्रकृतघटकपदार्थालीढा एव वैशिष्ट्यमनुभवन्तो महा-
वाक्यार्थरूपेण परिणमन्तीति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अतिशयोक्ताविवाप्रकृ-
तेन प्रकृतस्य निगरण तु न वाच्यम् । तस्य शब्दवाच्यत्वात् ।

अथास्याः केवलभेदा निगद्यन्ते—

विशेषणसाम्यं श्लेषेण भवति शुद्धसाधारण्येन वा । तदपि धर्मान्तर-
पुरस्कारेण कार्यपुरस्कारेण वेति प्रत्येक द्विविधम् । तत्र 'विबोधयन्कर-
स्पर्श' इत्यत्र धर्मान्तरपुरस्कारेण श्लेषे समुदाहृतमपि विशेषणसाम्यं पुन-
रुदाह्रियते—

‘उत्सङ्गे तव गङ्गे पायं पाय पयोऽतिमधुरतरम् ।

शमिताखिलश्रमभरं कथय कदाहं चिराय शयिताहे ॥’

अत्र शिशुजननीवृत्तान्ताभेदेन स्थित प्रकृतवृत्तान्त । श्लिष्टकार्य-
पुरस्कारेणाप्युदाहृत 'सगृह्णास्यलकान्निरस्यसि—' इत्यत्र । शुद्धसाधारण्येन
धर्मान्तरपुरस्कारेण यथा—

‘अलं कर्तुं कर्णो भृशमनुभवन्त्या नवरुजा

ससीत्कार तिर्यग्बलितवदनाया मृगदृशः ।

कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान् रसयतो

जनु सर्वश्लाघ्य जयति ललितोत्तस भवतः ॥’

अत्र नवकान्तया क्लेशेन कर्णे क्रियमाणस्योत्तसस्य वृत्तान्त प्रत्य-
ग्रखण्डिताधरकामुकवृत्तान्ताभेदेन स्थितः । यथा वा—

वाक्यार्थता । तदाह—वैशिष्ट्यमिति । अवान्तरवाक्यार्थयोर्भिन्नत्वादाह—महेति ।
तस्येति । प्रकृतस्य विशेषणमात्रप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । तदपि द्विधा तत्साम्यमपि ।
धर्मान्तरेति । कार्यतिरिक्तधर्मपुरस्कारेणेत्यर्थः । कार्यतिरिक्तधर्मप्रतिपादकविशेष-
णसाम्येनाप्रकृतार्थोपस्थापन कार्यरूपधर्मप्रतिपादकतत्साम्येन वेति द्वैविध्यमिति भावः ।
उत्सङ्गे कर्णो मध्ये च । पाय पाय पीत्वा पीत्वा । पयो जल दुग्ध च । शयिताहे इति
लुडुत्तमपुष्पस्यैवचनम् । रुजाशब्दशयन्तः । तिर्यग्बलितेति । अतिचनीकृते-
त्यर्थः । अतिसुकृतेति । अतिपुष्पसाररूपानित्यर्थः । रसयतोऽनुभवन् । हे रमणीक-
र्णभूय, सर्वस्तु तव जन्म जयतीत्यर्थः । नवकान्तया नवोऽया । प्रत्यग्रेति ।

‘अन्धेन पातमीत्या संचरता विपमविषयेषु ।

दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गङ्गा ॥’

अत्र गिरिशृङ्गप्रभववेणुयष्टिव्यवहाराभेदेन ।

कार्यसाधारण्येन यथा—

‘देव त्वा परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन किं तावता

स्तव्यस्त्व भवितासि यस्य तरुणश्चापप्रतापोऽधुना ।

क्रोडान्तः कुरुतेतरा वसुमतीभाशाः समालिङ्गति

द्या चुम्बत्यमरावती च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

कार्यधर्मान्तरयोः सकरेण साधारण्यं यथा—

‘उत्क्षिप्ता कवरीभर विवलिता पार्श्वद्वयं न्यकृताः

पादाम्भोजयुगं रूपा परिहृता दूरेण चेलाञ्चलम् ।

गृह्णन्ति त्वरया भवत्प्रतिभटक्ष्मापालवाममुवा

यान्तीना गहनेषु कण्टकचिताः के के न भूमीरुहाः ॥’

अत्र कण्टकचितत्वेन कवरीग्रहणादि सकीर्णम् । समासोक्तौ व्यज्यमानस्याप्रकृतव्यवहारस्योपस्कारकत्वमेव, न प्राधान्यम् । तदुपस्कृतवाच्यस्यैव तु प्राधान्यमित्युक्तम् । तत्र यदि व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यं न्यात् न वाच्यस्य तदा ‘देव त्वा परितः स्तुवन्तु—’ इति प्रागुदाहृतपद्ये निन्दाव्याजेन स्तुतौ पर्यवसानं न स्यात् । स्तुतिनिन्दयोः प्रकृताप्रकृतव्यवहाराश्रयत्वादिति ध्येयम् । यत्तु

इदानीमेव खण्डितोऽधरो येनेत्यर्थं । अन्धेन बहुहानेन अज्ञानिना च । पात पतनं नरकपातश्च । विषयेषु देशेषु नायिकादिषु च । दृढमिति क्रियाविशेषणम् । व्यवहाराभेदेनेति । गङ्गास्तान्त स्थित इति भावः । कार्येति । कार्यरूपधर्मवृत्तशुद्धसाधारण्येनेत्यर्थं । देवेति । राजानं प्रति कथ्युक्तिः । भवितासि । अपि तु न । दुराचारसंबन्धित्वान् । तदेवाह—यस्येति । ‘न ना क्रोडो भुजान्तरम्’ । आशा दिशः । अगम्यामपि अमरावतीमर्षालयं । उत्क्षिप्ता इति । ऊर्ध्वं क्षिप्ता इत्यर्थः । निनडिता बर्हीहृता । न्यकृता अध कृता । के के न गृह्णन्ति । अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः । अत्र कण्टकचित्तत्वे कार्योऽन्यधर्मः । रोमाश्रय्याप्तञ्च कण्टकयुतत्वं च तन्मार्थं । कवरीदिग्रहणं कार्यरूपो धर्मः । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । आदिना पार्श्वद्वयग्रहणादिसंग्रहः । एष पूर्वोदाहरणेऽपि यथायथ बोध्यम् । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र तदव्यवहारप्रतीती । अ-

“तन्वी मनोहरा बाला पुष्पाक्षी पुष्पहासिनी ।

विकासमेति सुभग भवदर्शनमात्रतः ॥’

अत्र तनुत्वादिविशेषणसाम्याल्लोलाक्ष्या लताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र लतैरुगामिविकासाख्यधर्मसमारोप. कारणम् । अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतलताव्यवहारस्याप्रतीतिः । विकासश्च प्रकृते उपचरितो ज्ञेयः” इत्यलङ्कारसर्वस्वकार आह, तत्र विचार्यते—नात्र विशेषणसाम्यमात्रेण लताव्यवहारप्रतीतिः, अपि तु लतारूपाप्रकृतासाधारणविकासारोपमहिम्नेति भवतैवोक्तम् । तथा च विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वमिति त्वदुक्तसमासोक्तिलक्षणस्य कथमत्र प्रवृत्तिः । न च लक्षणे विशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वं न विवक्षितम्, अपि तु विशेषणसाम्यगम्यत्वम् । प्रकृते च विकासस्याप्यधिकस्य गमकत्वम् । न त्वेतावता विशेषणसाम्यस्य गमकताहानिरिति वाच्यम् । श्लेषेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न च विशेषणमात्रसाम्यगम्यत्व विवक्षितम् । एवं च न श्लेषेऽतिव्याप्तिः नापि ‘तन्वी मनोहरा’ इत्यत्र लक्षणस्यावर्तनमिति वाच्यम् । ‘तन्वी मनोहरा’ इत्यत्र समासोक्तेरेवाभावात् । यत्र साधारणविशेषणमहिम्नाप्रकृतस्य स्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिः, यत्र त्वसाधारणमहिम्ना तत्र व्यङ्ग्यरूपकमिति विषयव्यवस्थापनात् । एवं च प्रकृते साधारणविशेषणसत्त्वेऽपि न तन्महिम्ना लतायाः स्फूर्तिः, अपि तु विकासमहिम्नेति व्यङ्ग्यरूपकमुचितम् । यथा—

‘चक्रोरनयनानन्दि कङ्काराहादकारणम् ।

तमसा कदन भाति वदनं सुन्दर तव ॥’

इत्यादौ सुन्दरमिति साधारणविशेषणसत्त्वेऽपि रूपकमेव तथेहापि ।

न्यथा तत्समारोपस्याकारणत्वे । विशेषणेति । तेषामन्यसाधारण्यादिति भावः । कादाचित्कस्य समवादाह—नियतेति । श्लेषेऽतिव्याप्त्यापत्तेरिति । तत्र विशेष्यस्य श्लेषत्वेऽपि विशेषणसाम्यस्यासत्तेरिति भावः । विशेषणमात्रेति । मात्रपदेन विशेष्यसाम्यव्यावृत्तिर्न धर्मान्तरविकासादेरिति भावः । न श्लेष इति । तत्र विशेष्यस्यापि श्लेषत्वादिति भावः । समासोक्तेरेवेति । सर्वत्रप्रत्यक्षिदान्तात्प्रकृतेऽप्रकृतलताप्रतीतावपि क्रियारूपतद्व्यवहारस्य कस्यचिदप्रतीतेर्नात्र समासोक्तिरित्यपि बोध्यम् । एतेन यदधीत्याद्यपि सर्वत्रप्रत्यक्ष पराल इति दिक् । एवं च उक्त-

क्वचिद्गुणीभूतं क्वचित्प्रधानमित्यन्यदेतत् । साधारण्येन विशेषणसाम्यमूलाया-
समासोक्तेस्तु 'अन्धेन पातभीत्या सचरता—' इत्यादि प्रागस्माभिरुदा-
हृतो विषय इति न निरवकाशत्वम् । तत्र ह्यसाधारणधर्मारोपमन्तरेण
साधारणविशेषणमहिम्नैवाप्रकृतप्रतीतेः । एतेन 'तदेवं साधारण्येन समा-
सोक्तेर्विशेषणसाम्येऽप्यप्रकृतसबन्धिधर्मकार्यसमारोपमन्तरेण तद्व्यवहा-
रप्रतीतिर्न भवति' इति विमर्शिनीकृता यदुक्तं तन्निरस्तम् । तस्मादेव
संभवति विषयविभागे 'तन्वी मनोहरा—' इत्यत्र समासोक्तिवचनमहृद्यम् ।
यदपि "औपम्यगर्भत्वेनापि विशेषणसाम्यं संभवति । यथा—

‘दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥’

अत्र हरिणेक्षणामात्रवृत्तेः सुवेषत्वस्य विशेषणस्य महिम्ना दन्तप्रभा-
सदृशानि पुष्पाणीत्यादि योजना विहाय दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्युप-
मितसमासाश्रयेण कृते योजने प्रकृतार्थसिद्धौ सत्या वृत्त्यन्तरेण त्य-
क्ताया एव योजनाया पुनरुज्जीवने पुष्पपङ्कवालिङ्गनैरुपमेयैराक्षिप्ताया
लताया प्रत्ययात्तद्व्यवहारारोपः । एव सुवेषेत्यपहाय परीतेति कृते
उपमारूपकसाधकवाधकप्रमाणाभावात्तदुभयसंशयरूपसकराश्रयेण कृते
योजने पश्चात्पूर्वोक्तरीत्या लताप्रतीतेः समासोक्तिरेव । समासभेदेनाथ-
भेदेऽपि शब्दैक्यमादाय छिष्टमूलायामिव विशेषण साम्यं बोध्यम् । आ-
दावन्ते वा रूपकाश्रयेण दन्तप्रभा एव पुष्पाणीति योजने कृते तु हरि-
णेक्षणाशौ आक्षिप्तलतातादात्म्यकेनैकदेशविवर्तिरूपकेणैवाप्रकृतार्थप्रत्ययो-
पपत्तेर्नार्थं समासोक्तेरत्र” इति तेनैवोक्तम्, तदपि न विचारसहम् । दन्त-

व्यवस्थाङ्गीकारे च उक्तमेव सदृशान्तमाह—यथेति । तत्र हि अन्धेनेत्यत्र हि ।
धर्मकार्येति । समकार्ययोः समारोपमित्यर्थः । अयं तदीय उपसंहारग्रन्थः । उपसह-
रति—तस्मादिति । प्रकृतार्थेति । सुवेषत्वरूपेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरेण व्यञ्जनया ।
योजनाया 'उपमानानि' इति समासप्रकारायाः । सदृशान्तहरेस्ति । लताव्यवहा-
रेत्यर्थः । उपमेति । यथासदृश्यमन्वयः । पूर्वोक्तरीत्येति । वृत्त्यन्तरेणेत्याद्यु-
क्तस्येत्यर्थः । नन्वेव कथं विशेषणसाम्यमभेदादत आह—समासेति । हरिणेक्षणं
आक्षिप्तत्वेनासादृशत्वादाह—एकदेशेति । अत्र उक्तपदे । एवमप्येऽपि । तेनैव अलं-
कारसर्वस्वकारेणैव । मुख्ययुक्त्या आह—दन्तप्रभा इति । तथोक्तं तदा समासो-

प्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेनाप्यादौ योजने कृते हरिणेषणांशे आक्षि-
प्ततोपमानिकया एकदेशविवर्तिन्या उपमयैव गतार्थत्वात्समासोक्तेरानर्थ-
क्यादत्राप्रसक्तेः । न चोद्धटमते एरुदेशविवर्तिनोरुपमासकरयोरस्वीका-
रात्तथोक्तमिति वाच्यम् । अनुपदमेव स्वयं तत्स्वीकारात् ।

‘हालाहलसमो मन्थुरनुकम्पा सुधोपमा ।

कीर्तिस्ते चन्द्रसदृशी मटास्तु मकरोद्धटाः ॥’

इत्यादौ गत्यन्तराभावात्तेनाप्येकदेशवर्त्युपमाया एव स्वीकरणत्वाच्च अवश्य
कृष्णेनोपपत्तौ भेदान्तरकरूपनानौचित्यात् । तस्मादौपम्यगर्भविशेषणो-
त्थापितः समासोक्तिप्रकारो न सगच्छते । यत्र छिष्टविशेषणेन शुद्ध-
साधारणविशेषणेन वा सहचरितमौपम्यगर्भविशेषणं तत्र यद्यप्यस्ति समा-
सोक्तिस्तथापि नासावौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितमृतीय. प्रभेदो भवितु-
मीष्टे । स्वतन्त्रविषयत्वाभावात् । यथा—

‘निर्मलाम्बररम्यश्रीः किञ्चिद्दृशिततारका ।

हंसावलीहारयुता शरद्विजयतेतराम् ॥’

अत्र पूर्वार्धगतछिष्टविशेषणोत्थापितैव समासोक्तिरुत्तरार्धगतेनौपम्य-
गर्भविशेषणेन विद्वदुत्थापिता युक्तिसदनुगाभिना मूर्खेणैवानुमोचते । एवं
‘दत्तानन्दा समस्ताना प्रफुल्लोत्पलमालिनी’ इति पूर्वार्धे कृते शुद्धसाधार-
णविशेषणोत्थापितैव ।

किरित्युक्तम् । स्वयं अलङ्कारसर्वस्वकृता । तदिति । उपमासकरयोरित्यर्थः । हाला-
हलेति । राजानं प्रति कथ्युक्तिः । हे राजन् तवति शेषः । मकरेति । मत्स्वविशे-
षेत्यर्थः । तेनापि उद्धटेनापि । राक्षि रजाकरसाम्यस्यासाद्वलादाह—एकेति ।
ननु हालाहलेत्यत्र तदावश्यकत्वेऽपि तन्वी मनोहरेत्यत्र समासोक्तिरेव तादृश्यास्वामत
आह—अवश्येति । उपमाभेदेनेत्यर्थः । भेदान्तरेति । समासोक्तेरित्यादि । क्वि-
त्समबोऽस्वीत्याह—यत्रेति । स्वतन्त्रेति । तथा चोक्तान्तर्भाव एवेति भावः । अम्बरं
वज्रमाकाशश्च । तारका नक्षत्राप्यसिद्धनीनिद्याश्च । एवेनौपम्यगर्भविशेषणव्यवच्छेदः ।
विशेषणेन हारसदृशहंसपद्मियुतेऽनेन । अनुमोदने दृष्टान्तमाह—विद्वदिति । छिष्ट-
विशेषणोत्थापितामुक्त्वा साधारणविशेषणोत्थापिता तामाह—एवं दत्तानन्देति ।
अत्रापि व्यवहारस्य किञ्चिन्निबन्धनाभावात्कथं समासोक्तिरिति चिन्तयितुम् । एता-
दृशस्थले व्यङ्ग्यरूपकमुपमा वेति तु युक्तमेव प्राग्बन् । एवं च उभयान्तर्भावेन तृतीय-

एव च—

‘परिफुल्लाब्जनयना चन्द्रिकाचारुहासिनी ।

हंसावलीहारयुता शरद्विजयतेतराम् ॥’

इत्यत्रोपमारूपकयोः साधकस्य बाधकस्य चाभावात्संकरालंकारस्वीकर्तृ-
नये तदुभयसदशयात्मक एकदेशविवर्ती संकरालंकार एव । तदस्वी-
कर्तृनये च यदोपमितसमासस्फूर्तिस्तदैकदेशविवर्तिन्युपमा, विशेषणसमा-
सस्फूर्ती तथाविधमेव रूपकमिति प्रथमयोजनयैवाप्रकृतार्थावगतेर्द्वितीययो-
जनायाः ‘परिफुल्लाब्जानीव नयनानीत्युपमागर्भाया वैयर्थ्यादनुत्थानमेव ।
यदा तु ‘शरद्वर्षासखी वभौ’ इति चतुर्थचरणं निर्मायते तदा तु शरन्मा-
त्रवृत्तेर्वर्षासखीत्वन्वोपादानादञ्जचन्द्रिकाहंमप्रधानन्योपमितसमासस्यादश्य-
कत्वात्प्रथमप्रादुर्भूतया नयनहासहाराक्षिप्तकामिनीरूपोपमानिक्रया अत-
एवैकदेशविवर्तिन्योपमयैव निर्वाह इति निवेदितमपि सहृदयप्रीतये
पुनर्निवेदितम् ।

‘अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृष्यथौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽह्नानाना नष्टः परित्रष्टपयोधराणाम् ॥’

इति कस्यचित्पथे प्रावृष्य एकदेशविवर्तिरूपक्रेणाह्नानात्वसिद्धिरिति नोच-
रार्थगतार्थान्तरन्यासानुपपत्ति । प्रथमचरणे तूपगूहनानान्यादस्तु नाम
समासोक्तिः ।

यत्तु कुवलयानन्दे “सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते । यथा—

‘पुरा यत्र स्रोत पुलिनमधुना तत्र सरिता

विपर्यास यातो घनविरलभावः क्षितिरुह्यम् ।

बहोर्दृष्टं कारादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलाना तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥’

भेदानङ्गीकारे च । उपमेति । यथास्यमन्वयः । तदिति । सकरालंकारेत्वं ।
चस्त्वर्थे । विशेषणेति । मयूरव्यसकेतीत्यर्थः । तथाविधमेव एकदेशविवर्तित्वेव । ‘चर-
णोऽखियाम्’ इत्युक्तेर्नपुंसकत्वम् । तुल्यवैलक्षण्ये । एकदेशविवर्ति । शान्तत-
डित्कटाक्षेत्वंप्रत्येनेत्वं । उपगूहनेति । आलिङ्गनेत्वं । सारूप्यात् सादृश्यात् ।
पुरेति । उत्तरापथे सीतालागानन्तरं कदाचिद्वनं गतस्य श्रीरामस्योक्तिरियम् ।

अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुम्बिषु धनसतानादिसमृद्धसमृ-
द्विविपर्यास प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य आमनगरादेर्वृत्तान्त प्रतीयते" इत्यु-
क्तं तदसत् । समासोक्तिजीवातोर्विशेषणसाम्यस्यात्राभावेन समासोक्ति-
ताया एवानुपपत्तेः । न च विशेषणसाम्यात्साहचर्याद्वा यत्राप्रस्तुतव्यव-
हारः प्रस्तुतेन व्यज्यते सा समासोक्तिरिति लक्षण निर्मास्यत इति वा-
च्यम् । समासोक्तौ हि प्रकृतवृत्तान्तोऽप्रकृतवृत्तान्ताभेदेन स्थित इति
सर्वसमतम् । त्वयापि च 'प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतव्यवहार आरोप्यते' इत्यु-
क्तम् । एवं स्थिते नह्यत्र स्रोतोवृक्षादिविपर्यासो धर्मसतानविपर्यासाद्य-
भेदेन प्रतीयते । नापि वनादौ धनसतानविपर्यास इति समासोक्त्यन्तरा-
त्सत्यपि वैलक्षण्ये यद्यसौ समासोक्तिरिति शक्यं । क्रियते तदा अलंका-
रान्तरमपि समासोक्तिकुक्षावेव निक्षिप्यताम् । एव तर्हि 'पुरा यत्र स्रोतः
पुलिनमधुना तत्र सरिता' इत्यत्र कोऽलंकारः । अप्रकृतेन वाच्येन प्रकृ-
तव्यवहाराभिव्यक्तिरूपाया अप्रस्तुतप्रशंसाया अत्रासभवात्प्रकृतस्यैव
वाच्यत्वादिति चेत्, साधु पृष्टमायुष्मता । समाधानमस्य सप्रपञ्चमप्रस्तु-
तप्रशंसाप्रकरण एव निवेदयिष्याम इति । किं चालंकारसर्वस्वकृता 'सा-
क्षितिरिहा तरुणाम् । वनवर्णने वनवृत्तान्ते । तत्सारूप्यात् वनमाहृत्वात् । ग्रामादौ वन-
साहचर्याद्वा—कुटुम्बिष्विति । कुटुम्बिगतो यो धनसतानादिसमृद्धसमृद्धोर्विपर्या-
सस्त प्राप्तस्यैत्यर्थः । तत्समाश्रयस्य साहचर्यात्कुटुम्बिसमाश्रयस्य । जीवातोरिति ।
चिन्त्यमिदम् । विशेषणसाम्यगम्यसाहचर्यात्त्वेऽपि तत्त्वानपायात् । नह्यत्र स्रोतोवृ-
क्षादिविपर्यास इति । न प्रतीयत इत्यत्र शक्यतिरिक्त प्रमाणमन्विष्यतामिति चिन्त्य-
मिदम् । विपर्यास इति । प्रतीयत इत्यस्यानुपपत्तिः । निक्षिप्यतामिति । तथा च
बहुव्याकुलीत्यादिति भावः । समाधानमस्येति । अप्रस्तुतप्रशंसावत्प्रालम्ब्य ।
अप्रस्तुतस्य प्रशंसेति न तदर्थं, किंचप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रशंसेति । एव च वा-
च्येन व्यक्तेन वाप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र प्रशंसते साहचर्याद्यन्यतमप्रका-
रेण साप्रस्तुतप्रशंसेति । न तु वाच्येनैव व्यङ्ग्यमेवेतीति भावः । चिन्त्यमिदम् । युक्त्यसह-
त्वात् । तथा हि प्रशंसनमत्र किमुत्कर्याधानं प्रतीतिमात्रं वा । नायं । प्रतीयमानार्था-
नप्यारोपविपर्ययैश्चप्रस्तुतप्रशंसादाहरणेष्वप्यस्ते । नहि तादृस्थेनावस्थिनोऽप्यर्थं उत्कर्ष-
कर इति युक्तम् । नान्वयः । प्रकृतेऽभावात् । नद्यत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः । वाच्य-
त्वात् । न चान्यतरत्वेनानयो सप्रदः । समासोक्तेरेवान्यतरत्वेनलक्षणकरणे बाध-
काभावात् । अतिशयोक्त्यादौ कृत्प्रत्वात् । किंचेत्सादिना सर्वस्वकारादिविरोधात्वन-

दृश्यगर्भविशेषणोत्थापिता सादृश्यमूला समासोक्तिः' इत्युक्तम् । तत्र हि विशेषणसाम्यसत्त्वादुक्तिसम्भवोऽप्यस्ति, न तु त्वदुक्तायामिति मूलग्रन्थानवबोधस्तद्विरोधो वा स्फुट एवेति दिक् ।

सेयं लौकिके व्यवहारे लौकिकस्य व्यवहारस्य शास्त्रीये शास्त्रीयस्यारोपेण, एतद्विपर्ययेण च चतुर्था । तत्राद्यां प्रागभिहितैव । द्वितीया यथा—

‘गुणवृद्धी परे यस्मिन्नैव स्त्र० प्रत्ययात्मके ।

बुधेषु सदिति स्यात् तद्ब्रह्म समुपासहे ॥’

अत्र वेदान्तशास्त्रसिद्धव्यवहारे व्याकरणसिद्धस्य शत्रुशानज्यवहारस्य ।

लौकिके शास्त्रीयस्य यथा—

‘परार्थव्यासङ्गादुपजहदथ स्वार्थपरता-

अभेदैकत्वं यो वहति गुणभूतेषु सततम् ।

स्वभावाद्यस्यान्त० स्फुरति ललितोदात्तमहिमा

समर्थो यो नित्यं स जयतितरा कोऽपि पुरुष० ॥’

अत्र समर्थचूत्रगतमहाभाष्यार्थस्य । तत्र हि ‘अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः’ इत्यादिना जहत्स्वार्था वृत्तिरजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षद्वयं निरूपितम् । तत्रैवोपसर्जनार्थे अभेदैकत्वसंख्यापि ध्वनिता । प्रकटीकृता च हरिणा—

‘यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते ता सस्यां तादृशीं विदुः ॥’ इति ।

सामर्थ्यमप्येकार्थीभावबोधकतारूपं तत्रैवोक्तम् ।

मप्यसातमेव । तच्छिष्टकृत्वात् । ईदृशाप्रस्तुतप्रशंसाया अपि तैरनङ्गीकारेण त्वामि तद्विरोधस्तत्र सत्त्वाच्च । प्राचामाशयस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति दिक् । सेयं चतुर्विधा समासोक्तिः । यस्मिन् शत्रुशानज्ये आनन्दरूपे च । प्रलयसङ्घके विद्रूपे च । परत उन्मृष्टे च । अदेहादेच । सत्त्वादिगुणवर्धने च देवेषु वैदाङ्गणेषु च । समस्तक समूह च । ब्रह्म शब्दरूपमर्थरूपं चैतन्यं । वर्तयन्ति निगदयन्ति । एकार्थीभावबोधकतेति । एका-

शास्त्रीये लौकिकस्य यथा—

‘कृत्वा सूत्रैः सुगूढार्थं प्रकृते. प्रत्ययं परम् ।

आगमान्भावयन्माति वैयाकरणपुगव ॥’

अत्र राजव्यवहारस्य । एवं शास्त्रान्तरव्यवहारेऽपि बोध्यम् ।

इय चालंकारान्तरेषु बहुष्वानुगुण्येन स्थिता । यथा—

‘स्थितेऽपि सूर्ये पद्मिन्दो वर्तन्ते मधुपैः सह ।

अक्षं गते तु सुतरा स्त्रीणाः क प्रत्ययो मुवि ॥’

अत्र समर्थत्वेन स्थितार्थान्तरन्यायानुगुण्यमाधत्ते ।

‘उत्तमानामपि स्त्रीणा विश्वासो नैव विद्यते ।

राजप्रिया कैरविष्यो रमन्ते मधुपैः सह ॥’

इह समर्थकत्वेन ।

‘व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतामारुण्यं स्तुतिमुदयत्रपातिरेकात् ।

आमूमीतलनतकंधराणि मन्येऽरण्येऽस्मिन्नवनिरुहा कुटुम्बकानि ॥’

अत्र हि परकृतनिजस्तुत्याकर्षणनक्षरानमनादि विशेषणसाम्योत्थापितया समासोक्त्या सञ्जनव्यवहाराभिन्नतया स्थित एव तरुव्यवहारे मूला-
स्वासवन्धाभेदाध्यवसितमस्तकमूलनमननिमित्तोत्थापिता त्रपारूपहेतुल्लेखा
ममवति । अन्यथा कितवकृतग्रीवानमनस्यापि त्रपोत्थापकतापत्ते । इत्यु-
ल्लेखानुगुणा समासोक्तिः । एवम्—

‘राज्याभिषेकमाज्ञाय शम्बरासुरवैरिणः ।

सुधाभिर्जगतीमध्यं लिम्पतीव सुधाकर. ॥’

इत्यत्रापि स्वामिसेवकव्यवहारभूला सुधालेपनोल्लेखा । अमुयैव दिशा
अचेतनव्यवहारे प्रकृते चेतनव्यवहारसवन्धिस्वरूपहेतुफलोल्लेखाया चेत-
नव्यवहारे प्रकृते चाचेतनव्यवहारसवन्धिस्वरूपहेतुफलोल्लेखाया च समा-
सोक्तिरेव मूलम् ।

इति रसगङ्गाधरे समासोक्तिप्रकरणम् ।

र्याभावापनार्यबोधकतारूपमेलनं । प्रकृते प्रातिपदिकादित. अविद्यायाश्च । परमभिमं
मिनं च । प्रलय तत्सङ्गं ज्ञानरूपं च कृत्वा । आगमान् तत्सङ्गान् उपनिषदन्या-
ययं (१) । रातपक्षे तयं कथं । प्रलयो विश्वास । राजप्रियाधन्द्रप्रिया । दिशा
रीला । स्वरूपहेतुफलाना त्रयाणामुल्लेखायामित्ययं । एवमनेऽपि ॥ इति रसगङ्गाधर-
मर्मप्रकाशे समासोक्तिप्रकरणम् ॥

अथ परिकरः—

विशेषणानां माभिप्रायत्वं परिकरः ॥

तच्च प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यङ्ग्यकत्वम् । अत एवास्य हेत्वल्-
काराद्वैलक्ष्ण्यम् । तत्र व्यङ्ग्यस्यानावश्यकत्वात् । उपपादकता चोप-
स्कारकनिष्पादकसाधारणी । व्यङ्ग्यस्य गुणत्वाच्च न ध्वनित्वं व्यप-
दिश्यते ।

यथा—

‘मन्त्रैर्मीलितमौषधैर्मुकुलितं त्रसं सुराणा गणैः ।

स्रसं सान्द्रसुधारसैर्विदलितं गारुतमत्प्रावभिः ।

वीचिक्षालितकालियाहितपदे स्वर्लोककल्लोलिनि

त्वं तापं तिरयाधुना भवमयव्यालवलीढात्मनः ॥’

अत्रात्मनो भागीरथीऋतृकस्य भवव्यालदंशजनिततापदूरीकरणस्या-
शंसनं हि वाक्यार्थं । तत्र भगवत्या भवतापनाशिकात्वस्य सुप्रसिद्धत्वा-
त्परिणामेन भवरूपविषयतादात्म्यापत्त्या व्यालजनितसतापनाशिकात्वं
तावत्सुपपादमेव । ‘स्याद्बुद्धमसमूतविषयै नमो नम’ इत्याद्यागमव-
लाच्च विषयतादात्म्यं विनापि शुद्धव्यालजनितसतापनाशिकात्वमपि स्वभा-
वसिद्धमेव । एवं वाक्यार्थस्य सत्यामपि निष्पत्तौ सौन्दर्यविशेषाधानाय
साकूतं विशेषणं वीचिक्षालितेत्यादि । अत्र नामान्तरस्य सत्त्वेऽपि कालि-
याहितशब्दोपादानसामर्थ्याद्भगवतश्चरणे फणागणनृत्यनिःसारीकृतकालि-
लिये लोकोत्तरविषहरणशक्तिरूपतिसिद्धैवामीत् । सा च तयोर्वाचिभिः

परिकर लक्ष्यति—विशेषणेति । तच्च साभिप्रायत्वं च । अत एवेत्यर्थमाह—
तत्रेति । हेत्वलकार इत्यर्थं । ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति । परि-
करादुरेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषणेति । मीलित निर्माहितम् । स्रस्य गलितम् । गरुडसुव-
न्धुपले रक्तमणिमिथ । वीचिभि क्षालितौ कालियाद्ययमर्षशत्रुहणपादौ यया तस्योप-
नम् । स्वर्गङ्गे । सधाररूपसंरदहात्मन इत्यर्थं । ‘प्रापने लोद’ इत्याशयेनाह—आशस-
नमिति । तत्र वाक्यार्थं । परिणामेन तदलकारेण । तथा च मयूरव्यसधादिवात्समासो
बोध्य । तादर्थापत्त्या व्यालरूपविषयिणीति शेषः । आगमेति । पुराणैत्यर्थं । आधानाय
तत्करणाय । नामान्तरेति । वीचिक्षालितत्रामुदेवचरणे इत्यादेरित्यर्थं । सा शक्तिः ।

क्षालनाद्गङ्गाया स्वाश्रयरेणुद्वारा सक्रान्तेति गम्यते । न च शक्तेः पूर्वमेव क्षालनात्कथं चरणेनार्वाकालियस्य विपहरणं शक्तिरहितेन समवतीति वाच्यम् । क्षालितावशिष्टा लेशरूपा शक्तिश्चरणे काचित्स्थितासीत् यया सप्रति कालियस्य विषमहारीत्यप्याकृतान्तर्गतमेवेति नानुपपत्तिः । एवं हि वाच्योपस्कारकतयात्र गुणीभावः, न वाच्यसिद्ध्यङ्गतया ।

यथा वा—

‘मदकामविमोहमत्सरा रिपवस्त्वत्पुर एव तावकम् ।

घृतशार्ङ्गगदारिनन्दक प्रतिर्कुर्यन्ति कथं न धीससे ॥’

अत्राप्युपेक्षानौचित्यस्य तावकशब्दप्रतिपादितेन स्वामिभृत्यभावेनैव निष्पन्नशरीरस्य प्रकर्षकं घृतशार्ङ्गत्यादिविशेषणम् । अमोघशस्त्रास्त्रस-
पन्नस्य समक्षमेव रिपुभिः कृष्यमाणं दासमुपेक्षमाणस्याकीर्तिर्भवित्री तवे-
त्याकृतगर्भम् । ननु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने पुष्टार्थदोषस्योक्तत्वात्स-
प्रयोजनविशेषणं दोषाभावमात्रं कष्टत्वाद्यभाववद्भविनुमर्हति, न त्वलंकार
इति । अत्र विमर्शिनीकारादय आहुः—‘विशेषणाना बहुत्वमत्र विव-
क्षितम् । साभिप्रायविशेषणगतबहुत्वकृत एव चात्र वैचित्र्यातिशयः ।
एकविशेषणं तु दोषाभावमात्रन्यावकाशः’ इति । तदसत् । विशेषणाने-
कत्वं हि व्यङ्ग्याधिक्याधायकत्वाद्द्वैचित्र्यविशेषाधायकमस्तु नाम । न तु
प्रकृतालंकारशरीरमेव तदिति शक्यं वक्तुम् । वैचित्र्यालितकालियाहित-
पदे इति प्रागुक्ते एकस्यैव विशेषणस्य चमत्कारिताया अनपह्वनीयत्वात् ।

‘अयि लवण्यजलाद्यय तस्या ह्य हन्त मीननयनाया ।

दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरणालम् ॥’

अत्रैकैकविशेषणमात्रेणैव सकलवाक्यार्थसंजीवनाच्च ।

तयो पादयो । स्वशब्देन नाशनशक्तिः । पूर्वमेव कृणावतारात्प्रथममेव । अर्वाक् कृ-
णाञ्जनानन्तरम् । एवमप्रेष्येति । उपसहरति—एवं हीति । प्रक्षारान्तरेण सिद्धाया-
स्तस्या विशेषणेन पोषणे हीत्यर्थः । मदेति । विष्णु प्रति भक्तौक्तिः । त्वपुर एव त्व-
दप्र एव । तावकं माम् । अरिच्छन्दे चकम् । अपुष्टार्थेति । अपुष्टार्थत्वेत्यर्थः । एव-
मप्रेष्येति । कष्टत्वादीति । यथा कष्टत्वाद्यभावो दोषाभावमात्रं न त्वलंकारान्त्ये-
त्यर्थः । अत्र परिस्तरलक्षणे । नो हेतौ । अत्र परिच्छरे । हि यत् । तत् विशेषणा-
नेच्छन्म् । अयीति । नायिकावृत्तान्तं नायकं प्रति कथिद्वक्तिः । अभावेनेति । ताव-

यत्तु कुवलयानन्दकार आह—“श्लेषयमकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकन्यापि विशेषणस्य सामिप्रायस्य विन्यासे विच्छिचित्तिविशेषाभावात्परिकरत्वोपपत्तिः । यथा—“क्षितिभृतैव सदैवतद्वा वयं वनवतानवता किमहिद्रुहा’ इति गोवर्धनपर्वतविषयके नन्दादीन्प्रति भगवद्वाक्ये” इति । तदप्यसत् । यो हीममलंकार दोषाभावान्त पातितयालंकारमध्याह्निर्भावयति स किं त्वदुक्तश्लेषयमकादिशब्दचित्रातिरिक्तस्थले सामिप्रायविशेषणेषु विच्छिचित्तिविशेषं मन्यते न वा । आद्ये दोषाभावमात्रेण विच्छिचित्तिविशेषस्यालंकारप्रयोज्यस्यालंकारमन्तरेणानिष्पत्तेः सिद्धं सर्वत्र परिकरस्यालंकारत्वम् । द्वितीये अन्यत्रेव यमकादिष्वपि विच्छिचित्तिविशेषो नास्तीति तेन सुवचत्वात् । तथा हि—

तैव साफल्येन श्लेषादेस्तदपवादत्वादिति भावः । विशेषाभावादिति । तदापत्तेरित्यर्थः । जायमानतदर्थं तद्विन्यासस्यावश्यत्वं तत्रेतीति शेषः । परिकरेति । परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तिरित्यर्थः । उद्गटालंकारसपत्त्या सहृदयवैमुख्यरूपदूषकताबीजाभावादिति भावः । ‘सामिप्रायस्य विन्यासे विच्छिचित्तिविशेषसद्भावात्’ इति ऋचिताट । क्षितीति । यमकोदाहरणमिदम् । प्रशस्तवनयुक्तेन गोवर्धनेन । अरस्रक्तेपेन्द्रेणेत्यर्थः । ‘अहिर्बुत्रासुरे सर्पे’ इति विधः । यमकादीति । तद्रूपशब्दचित्रेत्यर्थः । सर्वत्र श्लेषादौ तदन्यत्र च । तेन सुवचत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—दोषाभावमप्ये एनमन्तर्भावमता एकविशेषणे चमत्कारविशेषस्यानर्हीकारात्त्वदुदाहरणासंगतिः । यदि त्वनुभववलात्तत्तदोषाभावकृतचमत्कारादप्यधिकचमत्कारोऽस्ति वाचनर्हीकारस्त्वप्रयोजक इत्युच्यते तर्हि समं प्रकृतेऽपि । किं च अपि तु पोषायेति वदता भवतापि श्लेषयमकादिषु विशेषणस्य चमत्कारिताभ्युपेनैव । चमत्कारातिशयजनकतारूपाया एव पुष्टेः कान्ये स्त्रीकारात् । यदि तु विवक्षितार्थबोध एव पोष विवक्षितार्थबोधप्रयोजकानुपादानत्व च पुष्टत्व तथाप्यापत्कालेऽक्रियमाण मृत्तिकाशौचादि यथा न दोषाय नापि लोकनिन्दार्थैः क्रियमाण चाधिकस्तुनयेऽधिकफलाय च भवति तथा यमकादिषु पुष्टत्वमक्रियमाण न दोषाय, क्रियमाण त्वधिकचमत्कारायेति वक्तुं शक्यम् । न च क्वचिं स्तुतये भवतु, न चमत्कारायेति वाच्यम् । नित्ये परन्त्यापि स्त्रीकारेण तदतिशयस्य तेन जननवदुपपत्तेः । इह तु फलं चमत्कार एव । अथ लावण्येन तु पुष्टत्वमक्रियमाण दोषाय, क्रियमाण तु विवक्षितार्थावायरूपपोषादेव नाधिकचमत्काराय । यथानापदक्रियमाण मृच्छीन्वादि दोषाय, क्रियमाणं तु नाधिकफलायैतदौ यमकपर्यन्तानुपादानम् । वस्तुतः सध्याशङ्कणस्य दोषवेऽपि तदभावो न दोषाभावमात्रम्, अपि तु फलायापि, एव यमकाद्यतिरिक्तेऽपि सामिप्रायैकविशेषणोपादाने दोषत्वा-

‘अनापदि विना मार्गमनिशायामनातुरः ।

मृत्तिकाशौचहीनस्तु नरो भवति किल्बिषी ॥’

इत्यत्र पर्युदस्तेऽप्यापत्कालादौ यथा केनचिन्मृत्तिकाशौचादिक्रियमाणं न केनापि प्रतिषिध्यते कर्तुः सामर्थ्यगमकं च भवति तथा प्रकृतेऽपि दोषनिषेधविधौ पर्युदस्तेऽपि यमकादौ पुष्टतारूपदोषाभावः कविना सपाद्यमानो न दोषाय भविष्यति, अपि तु रसपोषायैवेति । यदि च यमकेऽनुभवं विच्छित्तिविशेषे प्रमाणं ब्रूये ब्रूहि तदान्यत्रापि तमेव प्रमाणमिति यमकपर्यन्तानुधावनं निरर्थकमेव । तस्मात्पुष्टार्थतारूपेण दोषाभावेन परिकरालंकारस्य विषयविभागो दुःशक इति प्राप्ते ब्रूमः । सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारत्वम् । चमत्कारापकर्षकाभावत्व च दोषाभावत्वम् । तदेतद्धर्मद्वयं विविक्तविषयं यदि दैवादेकस्मिन्विषयविशेषे समाविशेत्तदा का हानिः स्यात् । उपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरात् । यथा ब्राह्मणस्य मूर्खत्व दोषः, विद्या तु दोषाभावश्च भवति गुणश्च, तथेहाप्युपपत्तिः । न च दोषाभावतया प्राप्तस्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यम् । उभयात्मकत्वेनेतरवैलक्षण्यज्ञापनार्थतया गणनोपपत्तेः । यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदतया सगृहीतापि समासोक्तिरलंकारगणनाया पुनर्गण्यते । यथा वा प्रासादवासिषु गणितोऽप्युभयवासी

भावश्चमत्कारश्चैतलंकारत्वम् । किं च यथा तत्र दोषाभावस्याङ्गवैकल्येऽपि सिद्धे साङ्गतत्करणं फलातिशयायैव एव दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि सभवेन साम्प्रियायैकविशेषणनिबन्धनोऽपि चमत्कारो दुरपहव इति बोध्यम् । तदेतदपि चैकपदार्थहेतुकमित्यादिना ग्रन्थेन कुवलयानन्दे स्फुटमिति दिक् । इत्यत्र मृत्तिकाशौचाभावनियेधविधौ । पर्युदस्तेऽपि दोषाभाववत्तया प्रतिपादितेऽपि । सामर्थ्यावगमं च सामर्थ्यगमकं च । क्वचित्तथैव पाठः । दोषनिषेधेति । अदोषं काव्यमित्यत्र । पुष्टतेति । तद्रूपो यो दोषाभाव इत्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । विविक्तेति । परिकरातिरिक्ते सामानाधिकरण्याभावादिति भावः । एकस्मिन् परिकरे । यथेति । विद्याया गुणत्वदोषाभावत्वयोः समावेशेऽपि तयोः साकर्यं यथेत्यर्थः । उभयेति । अलंकारदोषाभावरूपत्वेनेत्यर्थः इतरेति । परिकरान्यालंकारत इत्यर्थः । अस्याप्रेऽप्यन्वयः । अत एवाह—यथेति । महाभाष्यकारोक्तं दृष्टान्तमाह—प्रासादेति । ऊर्ध्वदेशेत्यर्थः ।

भूवासिगणनाया पुनर्गण्यते तथेहापीति न कश्चिद्दोषः । अन्यथा प्राचा
काव्यलिङ्गमप्यलकारो न स्यात् । तस्यापि निर्हेतुरूपदोषाभावात्मकत्वात् ।

‘द्विजराज कलाधार विश्वतापनिवारण ।

कथ मामवला क्रूरैः करैर्दहसि निर्दय ॥’

इत्यादौ विशेषणाधिक्याद्यज्ञाधिक्ये चमत्काराधिक्यम् ।

अयं च वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यगर्भत्वेनोपस्कारकव्यङ्ग्यगर्भत्वेन द्विधा-
भवन् व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्वतद्विपर्ययाभ्यां चतुर्धा ।

आद्यो यथा—

‘विहाय ससारमहामरुस्यलीमलीकदेहादिमिलन्मरीचिकाम् ।

कृपातरङ्गाकुल मन्मनोमृगो विगाढुमीश त्वयि गाढमीहते ॥’

अत्र गाहनसिद्ध्यङ्गं कृपेत्यादे समुद्ररूपं व्यङ्ग्यं वाच्यायमानम् ।

द्वितीयो यथा—

‘खर्वाकृतेन्द्रगर्वे त्वरया चक्रेण भिन्ननक्रमुख ।

लीलाचकोलमूर्ते मामुद्धर्तुं कथं न शक्नोऽसि ॥’

अत्र गोवर्धनगजेन्द्रवसुधराणामुद्धारो वाच्यतास्पर्शशून्य एवोपा-
लम्भसिद्ध्यङ्गम् । तृतीयस्तु ‘धृतशार्ङ्गगदारिनन्दक’ इत्यत्र, चतुर्थं ‘वीचि-
क्षालितकालियाहितपदे’ इत्यत्र च बोध्यः ।

इति रसगङ्गाधरे परिकरालकारप्रकरणम् ।

अथ श्लेषः—

श्रुत्यैकयानेकार्थप्रतिपादनं श्लेषः ॥

तच्च द्वेषा । अनेकधर्मपुरस्कारेणैकधर्मपुरस्कारेण च । आद्यं द्वेषा ।

विपक्षे बाधकमभ्याह—अन्यथेति । एव सत्यपि तस्य तत्त्वानङ्गीकार इत्यर्थः । अत
एवापि प्रयुक्तः । अनेकविशेषणानां सामिप्रायत्वे उदाहरति—द्विजेति । चन्द्रं प्रयु-
ञ्जिरियम् । परिकरस्य भेदमाह—अयं चेति । फोलेति । वराहेत्यर्थः । वाच्यता-
रूपशैति । वाच्यायमानतेत्यर्थः । अत एव स्पर्शपदसार्थक्यम् । तद्रमकाभावात्तस्य
गूढत्वमिति भावः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिकरप्रकरणम् ॥

श्लेष रथयति—अथेति । तत्र आद्यभेदयोर्मध्ये । अत्र येषां भेदान्ता मध्ये ।

अनेकशब्दप्रतिभानद्वारा एकशब्दप्रतिभानद्वारा चेति त्रिविधः श्लेषः । तत्रायं सभङ्गो द्वितीयो ह्यभङ्ग इति वदन्ति । तृतीयस्तु शुद्धः । एवं त्रिविधोऽप्ययं प्रकृतमात्रप्रकृतमात्रप्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रिविधः । अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्यस्य श्लिष्टताया कामचारः । तृतीयभेदे तु विशेषणवाचकस्यैव श्लिष्टत्वं न विशेष्यवाचकस्य । तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरुच्छेद एव स्यात् । विशेषणमात्रश्लिष्टतायामपि प्रकृताप्रकृतधर्मिणोरुपादान एव श्लेषः । प्रकृतधर्मिमात्रस्योपादाने तु समासोक्तेरेव विषयः । तदित्थं प्रकृतमात्रविशेष्यकानेकार्थविशेषणं यत्र स एकः । एवमप्रकृतेत्यादिर्द्वितीयः । पृथगुपात्तप्रकृताप्रकृतोभयविशेष्यकनानार्थविशेषणं तृतीयं । एतदन्यतमत्वं च लक्षणं पर्यवसितम् । क्रमेणोदाहरणानि—

‘संभृत्यर्थं सकलजगतो विष्णुनाभिप्रपन्नं

यन्नाल स त्रिभुवनगुरुर्वेदनाथो विरिञ्चिः ।

ध्येयं घन्यालिभिरतितरा स्वप्रकाशस्वरूपं

पद्माख्यं तत्किमपि ललितं वस्तु वस्तुष्टयेऽस्तु ॥’

अत्राशी.प्रकरणे तुष्टिजननसमर्थत्वेन लक्ष्मीभगवन्नाभिकमलयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात्प्रकृतमात्राश्रितोऽयमेकया श्रुत्या पदद्वयप्रतिभानद्वारा भिन्नधर्मपुरस्कारेणानेकार्थप्रतिपादनात्मभङ्गः । विशेष्ययोरश्लिष्टत्वेऽप्ययं सम्भवति । यथात्रैव ‘पायादाद्यं कमलमथवा योगमायास्वरूपम्’ इति तुरीयचरणनिर्माणे ।

आद्ये प्रकृतमात्राश्रिते । द्वितीये अप्रकृतमात्राश्रिते । तृतीयभेदे उभयाश्रिते । तथात्वे त्विति । विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वे हीत्यर्थः । अत्र विशेष्यस्य श्लिष्टत्वेऽपि श्लेषात्कीकारे शब्दशक्तिमूलध्वन्युच्छेदापत्तिरेत्याखण्डलाद्यं । तृतीये विशेष्यमाह—विशेषणेति । विशेषणस्यैव श्लिष्टतायामित्यर्थः । भेदानुपसंहरति—तदित्थमिति । अनुगत लक्षणमाह—एतदिति । संभृत्यर्थमिति । सम्भृतिरूपति सम्यगैश्वर्यं च । विष्णुनाभिं प्राप्त विष्णुना अभिप्रपन्नं प्राप्तं च । स तादृशो ब्रह्मापि यस्य कमलस्य नाभं नालदण्डं यस्मादल समर्थो न च । घनैर्धर्मैर्धर्मनिकपङ्क्तिभिश्च । पद्माख्य कमलसङ्गकमकलःसङ्गकं च । अयं प्रकृतमात्राश्रितः । एवमप्रेऽपि । आद्य भगवन्नाभिसंबन्धिः ।

अयमेवामङ्गात्मको यथा—

‘करकलितचक्रघटनो नित्य पीताम्बरलमोरातिः ।

निजसेविजाड्यनाशनचतुरो हरिरस्तु सूतये भवताम् ॥’

विशेष्ययोरश्लिष्टत्वे यथा ‘जाड्यहरणो विष्णुः सूर्यश्च वः पातु’ इति तस्यैव शेषे कृते ।

अर्थश्लेषो यथा—

‘अर्जुनस्य गुरुर्मायामनुज’ परम. पुमान् ।

गुञ्जापुञ्जघर पायादपायादिह कोऽपि वः ॥’

एवमेते त्रयोऽपि प्रकृतविषया एव भेदाः ।

‘हरिकरसङ्गादधिक रमणीयाप्यतुलरागसबलिता ।

सुन्दरि तवाननाग्रे कमलाभा विगलितप्रतिमा ॥’

अयमप्रकृतमात्रविषयः । प्रकृतस्नाननस्य श्लेषाविषयत्वात् । कमलाभेति विशेष्याशे अधिकमिति विशेषणाशे च सभङ्ग., अन्यत्रामङ्ग. ।

अप्रकृतयोर्विशेष्ययोरश्लिष्टत्वे यथात्रैव ‘कमलाया’ कमलस्य च शोभा गलिता तवाननस्याग्रे’ इत्युत्तरार्धनिर्माणे ।

प्रकृताप्रकृतोभयविषयो यथा—

‘अलं हि मानी परिदीर्णगात्रः समापितः फाल्गुनसगमेन ।

अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णावर्त्मा भीष्मो महात्माजनि माघतुल्यः ॥’

करकलितेत्यादि । करो हस्त किरणश्च । चक्रं मुद्रार्शन कालचक्र च । अम्बर-
माकाशो वस्त्र च । तमो राहुरन्धकारश्च । जाड्यमदान मूर्खत्व च । हरि सूर्यो विष्णुश्च ।
अय प्रवृत्ताप्रवृत्तोभयाधित । जाड्येति । निजसेवीत्यसेवेत्यादि । समर्थ इत्यर्थे
शेषो बोध्य । शुद्धश्लेष तृतीयमुदाहरति—अर्थेति । अर्जुनस्य गुरुर्लस्यत्र च गुरुर्दं
श्लिष्ट पर्यायपरिच्छेदश्च । शिक्षकादिपदोपादानम्यापि समवादित्रि बोध्यम् । एवं
च गुरुर्दं पदं वृहस्पतिश्च । उपसहरति—परमिति । अप्रकृतविषयमुदाहरति—हः
रीति । हरिर्विश्व सूर्यश्च । करो हस्त किरणश्च । अधिकमतिशयेन । के इत्यधि-
कम् । अव्ययीभाव । अजे इत्यर्थः । सङ्गादिति । पद्यम्यन्तमनुलक्षणैलप्राप्यन्वे-
ति । कमलाभा कमलकान्तिर्लक्ष्मीकान्तिश्च । विगलितप्रतिमा नि सारा । अन्यत्र
हरिकराशौ । अत्रैव टक्षपय एव । अलमिति । अलनतन्तम् । हीति निश्चयेन ।

अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्भीष्ममाघयोरश्लिष्टत्वाद्विशेषणानां च श्लिष्टत्वाद्भवति तृतीयो भेदः । परं तूपमया संकीर्णः । यदि च 'माघो महात्मा-जनि हन्त भीष्मः' इत्यप्रकृताशमपि श्लेषप्रसङ्गं कृत्वा रूपकं क्रियते, तथापि प्रकृतविशेष्यस्य माघस्याश्लिष्टत्वादखण्डित एव श्लेषः । न चात्र समासोक्तिरिति प्रमितव्यम् । अप्रकृतधर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् । यत्र त्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दशक्तिं सहेतापि, न त्वप्रकृतधर्मिं तत्र समासोक्तेरिष्टे ।

अत्र विचार्यते—अयं चालंकारः प्रायेणालंकारान्तरस्य विषयमभिव्यक्तिविशते तत्र किमस्य बाधकत्वं स्यादाहोस्वित्संकीर्णत्वमुताहो बाध्यत्वमिति । अत्राहुरुद्रटाचार्याः—“येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधकः” इति न्यायेनालंकारान्तरविषय एवायमारभ्यमाणोऽलंकारान्तरं बाधते । न चास्य विविक्तं कश्चिदस्ति विषयो यत्र सावकाशो नान्यं बाधेत । तथाहि अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतमात्रयोर्वा तावत्तुल्ययोगितैव जागर्ति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदिता उपमादयश्च । न च

‘देव त्वमेव पातालमाशाना त्व निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥’

मानी अभिमानी । अत्यन्तं हिंस्रहृत्वा परिदीर्घानि गात्राणि येन स च । फाल्गुनोऽङ्गुनो मासश्च । अत्यन्तमाकाङ्क्षितं कृष्णस्य मार्गो येन । अत्यन्तमाकाङ्क्षितं कृष्णवर्त्मामिर्यस्मिन्स च । भीष्मो गाव्येयः । माघो मासः । संकीर्ण इति । तुल्यपदोक्तिरिति भावः । पूर्वं भीष्मस्योद्देश्यत्वं तत्तुल्यत्वस्य विधेयत्वम्, अधुना तद्वैपरीत्येनाह—यदीति । श्लेषेति । गात्रेयवद्गयानकन्यापि प्रतीतेरिति भावः । अखण्डित एव श्लेष इति । शब्दशक्तिमूलध्वनिना न खण्डित इत्यर्थः । क्व तर्हि समासोक्तिरत आह—यत्रेति । अपि सभावनायाम् । अत्र श्लेषविषये । अत एवाह—अयं चेति । श्लेषइत्यर्थः । विविक्तविषयस्यापि वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रायेणेति । अभीति । व्याप्रीति । उताहो अथवा । येनेति । प्राप्त इति भावे क्व । येनेति कर्तरि तृतीया । नन्दयस्य प्रकृतदार्ढ्यबोधकत्वम् । तथा च यत्कवृत्कस्य प्राप्ती यत्रारभ्यमाणः स तस्य बाधक इत्यर्थः । तदप्राप्तियोग्येऽप्यारितार्थ्यं हि बाधकताबीजम् । एवञ्चवच्छेद्य स्पष्टार्थमाह—न चेति । नहीत्यर्थः । तावदादौ । अलमत्यन्तम् । पाता रक्षिता पाता-च्छ्लोकश्च । आशाना मनोरथानां रिशा च । अमराणां देवानां मरुद्गणानां च भूमिः

इत्यादि काव्यप्रकाशोक्तौ विविको विषय इति वाच्यम् । रूपकस्यै-
वात्र स्फुटत्वात् । श्लेषोपस्थापितपातालाद्यर्थस्याभेदारोपमन्तरेण लोकत्र-
यात्मकत्वस्य दुरुपपादत्वात् । कथं तर्हि 'नदीना मपदं विभ्रद्राजायं मा-
गरो यथा' इत्यादावुपमाया प्रत्ययः, कथं वा तत्रैव यथागद्भ्यस्याने किमु-
शब्दाने उल्लेखाया, अपर इति कृते च रूपकस्येति चेत् न अत्र हि
उपमादीना प्रतिभानमात्रं न तु बाल्ढवी स्थितिः । नहि श्रैत्येन शुक्तौ
रजतत्वं प्रतीयमानमपि वस्तुतोऽस्ति । तस्मादुपमादिप्रतिभोत्वविहेतु-
श्लेष एव स्वविषये सर्वत्रालंकारः" इति । एतच्चापरे न मनन्ते । तथा हि
यत्तावदुच्यते येन नाप्राप्त इत्यादि तत्र प्रागुदाहृते 'पद्माम्य तत्किमपि
ललित' इत्यन्तत्पद्ये, 'सर्वदोमाधव पातु योगङ्गा समदीधरत्' इत्यादिपर-
कीयपद्ये च श्लेषातिरिक्तः कोऽलंकारः । तुल्ययोगिता तु साहृदयप्रत्यय-
नियता कथमत्र शक्यते वक्तुम् । नहि लक्ष्मीकमलयोर्हरिहरयोर्वा प्रकृते
साहृदयं प्रतिपिपादयिषितम् । नापि चात्रैकश्रुत्यार्थद्वयोपादानं विनान्य-
त्किञ्चिच्चमत्कारजनकं येनालंकारान्तरमभ्युपगच्छेम । एतदश्रुत्यार्थद्वयोपा-
दानं तु श्लेष एव । एवं च सावनाशत्वाच्छ्लेषस्यालंकारान्तरापवादकत्वं
न युक्तम् । अत एवोपमादीना प्रतिभानमात्रमिति यदुक्तं तदपि न सग-
तम् । गुणक्रियादेरिव शब्दानात्रस्थापि समानधर्मत्वेनोपमाया तावद्वाध-
काभावात् । एवमेवालंकारान्तरस्थापि श्लेषविषये पारमार्थिक्येव सत्ता न

रूपं चमरसन्धिपक्षनाश्रयश्च । अमेडेति । प्रथमोसन्धिनार्थे इति भावः । तन्मा-
च्छ्लेषस्य सर्वनाधत्वं सिद्धम् । तत्राक्षिपति—कथं तर्हीति । दोना त्वरा उपदं
न विभ्रत्, नदीना गद्गादीना उपदं विभ्रत् । तत्रैव प्राचोत्पन्नदीनामित्यनेदं । प्रचयप-
दन्मात्रे उभयत्रानुपदं । प्रतिभानेति । तथा च प्रातिभासिकत्वं तेषामिति भावः ।
तदेवोपपादयति—नहीति । उद्रटाकार्योक्तं ख"त्यति—एतच्चेति । तत्रैतन्म
उच्यते इति शेषः । एवमप्रे सर्वत्र बोध्यम् । सर्वदा उनाधव । सर्वप्रदी माधवश्च ।
गद्गा अगं गं च । वस्तुतः साहृदयमत्त्वेऽप्याह—प्रत्ययेति । ननु तत्रप्रातिभारि-
पुनो नात आह—नहीति । नन्वेककारान्तरमस्त्वन आह—नार्पाति । नन्वेक-
श्रुत्यार्थद्वयोपादानेऽप्यन्यालंकारः कुतो नात आह—एकेति । उपमहरति—एवं
चेति । अलंकारान्तरभावे चेत्तर्थात् । क्रियादेरित्येति । तदुपमानधर्मवदित्यर्थः ।
याधकाभावादिति । बाधकदावीत्रयं निरवकाशतन्मानावादित्यर्थः । श्लेषस्येति

प्रातिभासिकी । प्रत्युत श्लेषस्यैव प्रतिभानमात्रमिति वक्तुं युक्तम् । पूर्णोपमाया विषयस्य सर्वस्यापि त्रिविधश्लेषेणाक्रान्तत्वान्निरवकाशतयास्य सावकाशस्य स्वविषये बाधौचित्यात् । तथा 'समरार्चितोऽप्यमरार्चितः' इत्यादौ श्लेषस्य तैमिरिकचन्द्रद्वयवत्प्रतिभानमात्रमेव न त्वलंकारत्वम् । तज्जीवातोर्द्वितीयार्थस्याप्रतिष्ठानात् । विरोधस्य त्वाभासरूपस्याप्यलंकारत्व न तु श्लेषस्येति स्फुटमेव । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभयोत्पाद्यो विरोध एवालंकारः, न तु विरोधप्रतिभयोत्पाद्यः श्लेष । किं च प्रत्येकं तत्तद्रूपपुरस्कारेण कस्याप्यलंकारस्य नास्ति श्लेषविषये नाप्राप्तत्वमलंकारान्तरपुरस्कारेणेति चेत्, एवं तर्हि बाध्यसामान्यचिन्तया स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि बाधापत्तौ श्लिष्टपरम्परितरूपकस्य श्लिष्टसमासोक्तेश्चोच्छेद एव स्यात् तस्माच्छ्लेषस्य नापवादकत्व संकीर्णत्व तु स्यात् इति ।

अन्ये तु—“अलंकारा हि प्राधान्येन चमत्काराधायकाः स्वा स्वामाख्या लभन्ते । त एव परोपकारकतया वर्तमानास्ता त्यजन्ति । यथा—‘राज भूमौ वदनं मृगाक्ष्या नभोविभागे हरिणाङ्गविम्बम्’ इत्यत्र प्रकृताप्रकृतात्मनामेकधर्मसवन्धो दीपकारुया भजते, त्यजति च ‘राजते व-

शेष । उत्प्रेक्षादावाह—एवमेवेति । प्रत्युत वैपरीत्येन । लुप्तोपमाया सर्वत्र तदसम्भवादाह—पूर्णोपमेति । तथा च तद्विषये इदमुच्यते, न तु सर्वत्रेति भावः । त्रिविधेति । प्रकृतत्वादेवेति भावः । तथा पूर्णोपमया । अन्यत्राप्येवमित्याह—तथेति । समरे सद्गामे । तेन वार्चितोऽप्यमरैर्देवैरर्चितः । न मा उपमा यस्य तादृशो रा घन देया रैरर्चितः । अनुपमघनार्चितश्चेत्यर्थः । तैमिरिकेति । तिमिराक्ष्यनेत्ररोगकृतेत्यर्थः । अप्रतिष्ठानादिति । सरलनयाप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वाभासत्वे श्लेषद्विविधस्याप्यलंकारत्वं न स्यादत आह—विरोधस्य त्विति । अपिर्वास्तवतस्तमुच्चायकः । नन्वेव तर्हि समरार्चालादौ कोऽलंकारोऽत आह—तस्मादिति । उक्तहेतोरित्यर्थः । एवमादौ समरार्चालादौ । एव सावकाशत्वेन न्यायाविषयत्वमुक्त्वा सामान्यचिन्तापक्षेऽसम्भवादिशेषचिन्तापक्षेऽतिव्याप्तेषु न न्यायविषय इत्याह—किं चेति । तत्तद्रूपेति । उपमात्वरूपकत्वादित्यर्थः । विषये तद्विषयत्वावच्छिन्ने । एव च बाध्यविशेषचिन्तापक्षे तदसम्भवः । सामान्यचिन्तापक्षे आह—अलमिति । ननु मात्त्वस्य तदपवादत्व परतु तदभिमतो पक्षयो कोऽभिमतोऽत आह—संकीर्णत्वमिति । तृतीयपक्षाशयेनाह—अन्ये त्विति । हि यतः । अत एव तेषामेव तदाख्यत्वादेव । तां स्वीयास्याम् । नभोविभागे नभ प्रदेशे । एकधर्मेति । राजनरूपेत्यर्थः । नभसी-

दनं तन्व्या नभसीव निशाकर.' इत्यत्र । अत एवोच्यते—'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति । एवं चालंकारान्तरोपस्कारकतया स्थितः श्लेषः कथंकार स्वगृहस्य इव श्लेषालंकारव्यपदेशं बोद्धुमीष्टामिति बाध्यप्राय एव" इत्यप्याहुः ।

तदित्थं संक्षेपेण श्लेषस्य दिक्प्रदर्शिता । यत्र तु प्रकृताप्रकृतोभयविशेष्ययोरपि श्लिष्टपदोपात्तत्वं स तु ध्वनेर्विषय इत्युक्तं स च यथा—

'अविरलविगलद्धानोदकधारासारसिक्तधरणितलः ।

धनदाग्रमहितमूर्तिर्जयतितरा सार्वभौमोऽयम् ॥'

अत्र राजनि प्रस्तुते उद्गदिग्गजोऽप्रस्तुतोऽपि व्यञ्जनमर्यादया प्रतीयते । तत्राप्रस्तुताभिधानं मा प्रसाङ्गीदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुपमानोपमेयभावे तात्पर्यं कल्प्यते । इमं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपं ध्वनिमाहुः । उदाहृतश्च ध्वनिकारैः—

'उन्नतः प्रोष्ठसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।

पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥'

मम्मटमैट्टैश्च—

'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसप्रहस्य ।

चेति । अनोपमया वर्णनपुष्टि । उष्णार्थे प्राचीनसमतिमाह—अत एवेति । इत्यव्यवस्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । नन्वेनावता प्रवृत्ते किं सिद्धमत आह—एवं चेति । उष्णव्यवस्थाङ्गीकारे चेत्यर्थः । कथंकार कथं कृत्वा । व्यतिरेके दृश्यन्त । बाध्यप्राय एवेत्यप्याहुः रिति । संज्ञो माधव इत्यादावल्कारान्तरसंभावनारहिते सावकाशस्य श्लेषस्वाल्कारान्तरेण स्वविषये बाध्यवमेवेत्यर्थः । प्रतिभामात्रसत्त्वात्प्राय इति । अपिर्विशेषणसमुच्चारक । अपिरलेति । व्याख्यातमिदं प्राक् । तत्र तत्प्रतीती सत्याम् । उन्नत इति । महानुच्चैश्च । प्रोष्ठसन्ती धारा यस्य स' प्रोष्ठसन्हारो यत्र स च । कालागुरुवन्मलीमस इयाम कालागुरुणा इयानश्च । भेषसमूह स्तनभारश्च । मैट्टैश्चेति । उदाहृतमित्यस्यानुपम । भद्रेति । अत्र यच्छब्द प्राकरणिचरानपर । तत्पक्षे यस्य प्रकृतस्य राह कर पाणिर्निरन्तरं दानायंष्टहीताम्बुसेकरोमनोऽभूत् । भद्रात्मन कल्याणरूपस्य । दुरधीति । अनभिभवनीयशीरस्य । वश कुलं तत्रोपप्रित्तिरिक्त्वा यस्य । इत शिलीमुखाना नाराचाना समहोऽभ्यासदान्यं येन । अनुपेति । अवा-

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥'

कुवलयानन्दकारस्तु—“यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्ति-
मूलध्वनिमिच्छन्ति प्राञ्चस्तु प्रकृताप्रकृताभिधानमूलस्योपमादेरलका-
रस्य व्यङ्ग्यत्वाभिप्रायं न त्वप्रकृतार्थस्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिप्रायम् । अप-
कृतार्थस्यापि शक्यता प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वेन व्यक्त्यनपेक्षत्वात् । यद्यपि
प्रकृतार्थे प्रकरणवशाज्झटिति बुद्धिस्थिते सत्येव पश्चान्नृपतितद्वाधधना-
दिवाचिना राजकरादिपदानामन्योन्यसनिधानबलात्तद्विषयशक्यन्तरोन्मे-
पपूर्वकमप्रकृतार्थं स्फुरेत् । नैतावता तस्य व्यङ्ग्यत्वम् । शक्यता प्रति-
पाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्षणात् । पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने स्फुरति
चेत्काम गूढश्लेषोऽस्तु । अस्ति चान्यत्रापि गूढः श्लेषः । यथा—

धितज्ञानस्य अवारितगतेर्वा अदुष्टहितकर्तुर्वा । परेति । शत्रुनिवारकस्य । गजपक्षे
भद्रजातीयस्य । अत्युच्चत्वाद्वा चाधिरोह्यशरीरस्य । विशाला वशस्य पृष्ठदण्डस्योन्नति-
र्थस्य । कृतभ्रमरसप्रहस्य अनुद्धतधीरगमनस्य । परस्योत्कृष्टस्य वारणस्य गजस्य ।
कर शुण्डादण्ड । मदजलसेकसुभगोऽभूदित्यर्थं । अत्र राजा वाच्यो हस्ती प्रतीय-
मान । ननु प्रवरणेनाभिधाया नियमनादप्रकृतार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति कथं श्लेषोऽत
आह—यदत्रेति । मूलस्य मूलकस्य । अलंकारस्येति । इदमुपलक्षणं वस्तुध्वने-
रपि । शनिरशनिरित्यादौ शनिविरुद्धरूपेऽप्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधया प्रतीयमानेऽपि
तन्मूलकस्य विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तुध्वनेरशनिशब्दशक्तिमू-
लस्य संभवात् । एतेन शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेद इत्यपास्तम् । अत एव विवक्षि-
तार्थमाह—न त्विति । अभिधेयत्वेति । वाच्यत्वावश्यकत्वेनेत्यर्थं । ‘अभिधाया
अवश्यभावेन’ इति क्वचिःपाठः । झटिति । एव च प्रकरणादीनां प्राथमिकबोध-
त्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः । नृपतितद्वाह्येति । नृपतिनृपतिप्रायेत्यर्थः ।
यथासत्येनास्य राजकरयोरन्वयः । ‘असावुदयमाहूढं कान्तिमान्त्कमण्डलः । राजा
हरति सर्वस्य मृदुभिर्नूतनैः करैः ॥’ इत्यादाविति भावः । अन्योन्यसंनिधानेति ।
परस्परार्थसंबन्धर्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसनिधीत्यर्थः । तद्विषयेति ।
प्रकृतार्थविषयेत्यर्थः । नैतावतेत्यस्य तथापीत्यादि । एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्य
अप्रकृतार्थस्य पश्चादिति । अप्रकृतार्थं इत्यनुपप्लवते । काममिति । अप्रकृतस्य द्विती-
यस्य शीघ्रप्रत्ययाद्गूढत्वम् । तदसंभवशाश्च निरस्यति—अस्ति चेति । चो ह्यर्थः ।

‘अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः

सततममुमतामगम्यरूपा परिणतदिक्करिकास्तटीर्भिर्भर्ति ॥’

अत्र हि समासोक्त्युदाहरणे वृद्धवेश्यावृत्तान्तः प्रतीयते । तत्रामङ्ग-
श्लेष इति सर्वेषामभिमतम् । एव चाप्रकृतार्थो न व्यङ्ग्यः ।” इत्याह ।
तत्र विचारयाम — यत्तावदुच्यते उपमादेरलकारस्यैव व्यङ्ग्यत्वं प्राची-
नानामभिप्रेत न त्वप्रकृतार्थस्येति । एव मति

‘अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियञ्चिते ।

सयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥’

इत्यादिस्तेषां ग्रन्थः कथमायुष्मता समर्थितः । उपमादेर्व्यङ्ग्यत्वस्य
वाचकतानियन्त्रणानपेक्षत्वात् । नह्यनेकार्थस्यापि शब्दस्योपमादिवाचकत्वं
प्रसक्तं येन तन्नियन्त्रणाय सयोगाद्यनुसरणमर्थवत्त्वात् । द्वितीयार्थवाच-
कतायामनियन्त्रितायामप्युपमादेर्व्यङ्ग्यत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । तस्मात्त-
द्ग्रन्थानाकलननिबन्धनं तदभिप्रायवर्णनमिति स्फुटमेव । यदप्युच्यते अप्र-
कृतार्थस्यापि शक्यता प्रतिपाद्यस्येत्यादि तत्र कथमप्रकृतार्थस्य शक्यता
प्रतिपादनम् । तद्विषये शक्येर्नियन्त्रणस्य तैरेवोक्तत्वात् । अथ नियन्त्रणं
नाम प्रथमं बोधजननमात्रं न तु चरममपि । एव च प्रकृतशक्यता प्रकृ-
तार्थबोधे जाते सत्यप्रकृतार्थया द्वितीयशक्यता प्रकृतेतरार्थबोधे न किञ्चि-
द्वाधकमिति चेत् । न । प्रथमं ह्यप्रकृतार्थबोधस्याजननमेव कस्य हेतोः ।

अन्यत्रापि उदाहरणान्तरेऽपि । अयमतीति । माघे रैवतकवर्णनम् । अयं रैवतक-
गिरि कटिना अलन्नमहती महाविलम्बमानमेघव्यासा निरन्तर प्राणिनामगम्यस्वरू-
पा परिणताम्बिर्यग्दन्तप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गता यामु तान्दटीर्भिर्भर्तार्यं ।
‘त्रिर्यग्दन्तप्रहारी यो गज परिणतसु स’ इति हल्ययुध । वृद्धवेश्यापक्षे तु अयं राजा
अतिप्रबयसो जीर्णो महाविलम्बमानस्तनसबद्धा सतत कदापि प्राणिना सगमायोग्यस्व-
रूपा । गमने प्राणिना मरणमेवेति भावः । परिणते दिग्गुलाकारं दशनशन करिका
नमस्तत च दासा तान्दटीस्तरचेनाप्यवसिता वृद्धवेश्या विभर्तार्यं । ‘दिग्दष्ट बर्तुलाकारं
करिकानचरेखिका’ इति यादवः । ननु तत्र श्लेष एव नात आह—तत्रेति । अयम-
तीत्यत्रेत्वं । उपसहरति—एवं चेति । तेषां प्राचीनानाम् । दोषान्तरमाह—द्विती-
यार्थेति । तैरेव प्रार्थनैरेव । अकृतार्थया अर्चितायंया । सा पूर्वं विद्यमाना ।

प्रकरणादिज्ञानेन प्रतिबन्धादिति चेत्, प्रकृतार्थबोधोत्तर सा प्रतिबन्धकता केनापहृता प्रकरणादिज्ञानस्य । न च ज्ञानस्याशुविनाशित्वात्तदानीं प्रकरणज्ञानमेव नष्टमिति वाच्यम् । ज्ञानान्तरस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् । सैव ज्ञानव्यक्तिः प्रतिबन्धकेति तु तच्चद्वक्तिसहस्रगतप्रतिबन्धकत्वसहस्रकल्पनागौरवग्रस्तमेव । तदपेक्षयान्यत्र क्लृप्तव्यञ्जनाख्यव्यापारस्यैव कल्पयितुं युक्तत्वात् । 'जैमिनीयमलं धत्ते रसनाया महामतिः' इत्यादौ बाधितार्थबोधस्य शक्त्या दुरुपपादत्वाच्च । यदि तु यथाकथञ्चिदुपपत्तिः स्यादेवमपि तस्य देवदत्तादौ तत्पुत्रवाक्यादप्रादुर्भावस्तच्छयालकाद्युपहासवाभ्याम्प्रादुर्भावश्च न स्यात् । वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिभामात्रहेतुत्वादिति प्राचामाशयः । तत्र किमुच्यते अप्रकृतार्थस्य शक्त्या

आश्र्विति । शिक्षणावस्थापिवादिनि भावः । ज्ञानमेवेति । एव चाश्रयस्यैवाभावात्प्रतिबन्धकत्वदुर्वचमिति भावः । व्याघवादाह—तदपेक्षयेति । अन्यत्र गतोऽन्तर्मर्क इत्यादी । व्यञ्जनानङ्गीकर्तृमते गौगवाङ्गीकारस्यावश्यकत्वादाह—जैमिनीयेति । बाधितार्थेति । जैमिनीयसंबन्धिषिष्टामित्यर्थः । यथाकथञ्चित् तत्र व्युत्पत्त्यन्तराङ्गीकारादिति भावः । तस्य महामतिर्निर्दिष्टाया जैमिनीयसरन्धिविष्टा धत्ते इति बाधितार्थस्य । तत्पुत्रेति । तत्र तु स तस्या जैमिनीय शास्त्र अलमत्यन्तं धत्ते इत्यर्थप्रतीतिरिति भावः । ननु वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यात्तथैवत आह—चक्रिति । मात्रपदेन शक्यप्रतिभानिरासः । तथा चावश्यकव्यञ्जनैव तत्प्रतीतिरिति भावः । अत एवाह—तत्र किमुच्यते अप्रकृतार्थस्य शक्त्या प्रतिपादनमिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—तत्र ज्ञातितीत्युक्त्या प्राथमिकबोधत्वमेव प्रतिबन्धतावच्छेदकमिति बोधितमित्युक्तमेव । एवं चान्योन्यसन्निधानबलादित्यनेनोक्तार्थकेनेद् बोधितं यत्प्रकृतार्थं नियामकद्वयसत्त्वात्प्रथममुपस्थितिः । द्वितीयेऽपि शब्दान्तरसन्निधिरूपनियामकमात्रसत्त्वे न तस्मात्पुपस्थितिः किं तु पथादिति । सुरभिमास मुक्ते इत्यादे पुत्रादिप्रयुक्तान्नास्तीलबोधः । श्यालकादिप्रयुक्तादेव च तद्बोध इति व्यवस्थापि वक्तृतात्पर्याग्रहत्वाद्वाभ्यां सूत्रपादाः । यद्वा वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यस्य फलबलेन नियन्त्रितशक्त्युत्पत्तेऽपि हेतुत्वकल्पनात्तदोपः । एतावान्विशेषः—यत्र वक्तृवैशिष्ट्यादिज्ञानविलम्बेन, प्रकरणज्ञानं च शीघ्रं तत्र वक्तृवैशिष्ट्यादीनां नियन्त्रितशक्त्युत्पत्तकत्वम् । यत्र तु युगपदेवोभयं तत्र नियन्त्रणप्रतिबन्धकतोत्तेजकतैव तेषाम् । व्यञ्जनावादिनापि तेषां व्यङ्ग्यप्रतिभाहेतुत्वमवश्यमङ्गीकार्यमेव । तद्वर व्यञ्जनामनङ्गीकृत्य तेषां शक्त्युत्पत्तादिहेतुत्वकल्पनमेव । एव योगरूपदाना यत्र योगार्थमात्रघटितार्थान्तरबोधकतेऽत्र तत्र तेषां ह्युत्प्रतिबन्धकतापि स्वीकार्या, उत्तेजकता वा । एतेन वयं तु ब्रूम इत्याद्युक्तिरप्यपाह्या । किं च

प्रतिपादनमिति । यच्चाप्युच्यते 'अयमतिजरठाः'— इत्यादि समासोक्ता-
 विव गूढश्लेषोऽस्तु' इति, तदपि गर्भसावेण गलितम् । श्लिष्टविशेषणायां
 समासोक्तावपि व्यक्त्यैवाप्रकृतार्थप्रतीतिस्वीकारात् । अत एव ध्वनिकृता
 'गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदः समासोक्ति' इत्युक्तम् । 'समासोक्त्या श्लेषो वा-
 च्यते' इत्युद्धटप्रभृतिश्च । बाधो हि श्लेषस्य तत्राप्रवृत्तिमात्रम् । श्लिष्ट-
 शब्दप्रयोगस्तु तत्रोभयार्थतामात्रेणोपपादनीय इति न किञ्चिदेतत् ।

वयं तु ब्रूम — अनेकार्थस्थले ह्यप्रकृताभिधाने शक्तेरुक्तिसमवो-
 ऽप्यस्ति । योगरूढिस्थले तु सापि दूरापास्ता । यथा—

'चाञ्चल्ययोगिनयनं तव जलजाना श्रियं हरतु ।

विपिनेऽतिचञ्चलानामपि च मृगाणा कथं नु ता हरति ॥'

अत्र नैवाश्चर्यकारी चाञ्चल्यगुणरहिताना कमलाना चाञ्चल्यगुणा-
 धिकेन तव लोचनेन शोभायास्तिरस्कारः, आश्चर्यकारी तु हरिणानां
 तद्गुणयुक्ताना तिरस्कार इति वाच्यार्थे पर्यवसन्नेऽपि रूढिनिर्मुक्तकेवलयो-
 गमर्यादया मूर्खपुत्राणा धनहरण नेतृ(त्रि)भिश्चौरैः सुशकं न तु गवे-
 पकाणामिति जलजनयनमृगशब्देभ्यः प्रतीयमानोऽर्थः कथं विना व्यङ्ग-
 नाव्यापारमुपपादयितुं शक्यते । यतो योगशक्ते रूढ्या दृढनिगडनिय-
 त्रिताया नास्ति स्वातन्त्र्यम् । अत एव पङ्कजादिपदेभ्यः पङ्कजनिकर्तृ-
 त्वेन कुमुदशैवलादिवोधो लक्षणयैव । तादृशशक्तिज्ञानानां पद्मत्वप्रका-
 रकवोषस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादित्युक्तं नैयायिकैः । अत एव च 'ईशानी

शब्दशक्तिमूलध्वनिस्थले सवन्धविशेषरूपव्यञ्जनाया बोधजनकत्वकरणप्रापेक्षया कृतश-
 क्तेस्त्वकल्पनमेवोचितम् । एतच्चात् । एव चाश्लिष्टसाधारणविशेषणाया समासोक्ता-
 येव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, श्लिष्टविशेषणानामप्यारोपाशमादाय तत्त्वमिति दीक्षिताराय' ।
 बल्लुतस्तु द्वितीयायंभ्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि न तमादाय ध्वनित्वमुचितम् । उपनानादिभि-
 यथा तस्यापि प्रवृत्तोपस्कारकत्वेन गुणत्वात् । अन्यथा समासोक्तावपि गुणीभूतव्यङ्ग्य-
 त्वोक्तिरसंगता स्यादित्यलंकारव्यङ्ग्यत्वादायैव ध्वनित्वमुक्तमिति बोध्यम् । एतेन
 यदप्युच्यते भयमतीत्यादितदपान्त्रमिति बोध्यम् । अपिना साधारणविशेषणधनुष्य ।
 एतेन शक्तिनिरास । अत एव व्यस्यैव तदक्षीकारादेव । तिश्चेति । उच्यन्ति-
 स्यानुपद्म । ननु प्राशुक्तीत्या तत्र श्लेषसंवाभावेन कथं भाष्यत इत्युक्तिरत आह—या-
 थो हीति । तत्र समासोक्ता । नन्वेव श्लिष्टेतिशब्दप्रयोगः कथमत आह—त्रिष्टेति ।

भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व' इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्य-
 विशिष्टः कश्चिज्जीवः प्रतिपाद्य ईश्वरो वेति सशये प्राप्ते 'शब्दादेव
 प्रमितः' इति सूत्रितमुत्तरमीमासाकारैर्व्यासचरणैः । तस्मात्प्रागुक्तपद्येऽप्र-
 कृतचोरव्यवहारो न शक्तिवेद्य, अपि तु व्यक्तिवेद्य एव । मुख्यार्थवा-
 द्यभावाल्लक्ष्योऽपि न शक्यो वक्तुम् । तात्पर्यार्थवाधस्तु तात्पर्यार्थबोधो-
 च्चरबोध्यः स एव तु कथं स्यादिति व्यञ्जनैव शरणीकरणीया । नहि
 चोरव्यवहारोऽत्र वक्तुर्विवक्षित इति ज्ञाने श्रोतुः कश्चिदुपायोऽस्ति ऋते
 सहृदयतोन्मिषितादस्माद्यापारात् । इदं पुनरिहावधेयम्—'शगावृतो
 बल्युकराभिमृष्ट श्यामामुख चुम्बति चारु चन्द्रः' इत्यादौ तावत्समासो-
 क्तिरिति निर्विवादम् । चन्द्रपदस्थाने राजेति कृते तु शब्दशक्तिमूलो
 ध्वनिरिति च । तदत्रोभयत्रापि श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यादप्रकृतव्यवहारस्य
 प्रतीयमानस्य तुल्यत्वात्कथमेकत्र गुणीभावोऽन्यत्र प्राधान्यं च स्यात् ।
 प्रकृतस्य प्राधान्यादप्रकृतस्य तु तदुपस्कारकत्वेनोभयत्रापि गुणभावौ-
 चित्वात् । नहि विशेष्यस्य श्लिष्टतामात्रेण व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्, अश्लि-
 ष्टत्वे चाप्राधान्यं शक्यं सपादयितुम् । नायकत्वप्रतीतिरपि क्वचिदर्थ-
 शक्तिमूलेन व्यञ्जनेन, क्वचिच्छब्दशक्तिमूलेन तुल्यैव । यैरपि समासोक्तौ
 प्रकृतघर्मिणि नायकत्वादेः प्रत्ययो नाभ्युपेयते, अपि तु नायकादिव्यव-
 हारस्यैव ध्वनौ चाभ्युपेयते, तेषामपि व्यङ्ग्यस्यैकत्र गुणत्वमन्यत्र प्रा-
 धान्यं च कस्य हेतोः स्यात् । प्रकृताप्रकृतयोरौपम्यं गम्यमुच्यतामभेदो
 वा सर्वथैव तस्य प्रकृतोपस्कारकत्वाद्गुणीभाव एवोचितो न प्राधान्यम् ।
 अन्यथा समासोक्तावपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यापत्तेः । तस्माच्छ्लिष्टश्लिष्टवि-
 शेष्या समासोक्तिरेवेयम् । पराङ्गरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इत्यपि शक्यते
 वक्तुम् । यदि प्राज्ञो न कुप्यन्ति । सोऽयं श्लेर समङ्गोऽभङ्गश्चार्यालं-
 कार एवेत्यौद्भटा । उभावप्येतौ शब्दालंकारौ । शब्दस्य परिवृत्त्यसह-
 त्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदाश्रितत्वावधारणात् । तृतीयस्त्वर्थालंकारः ।
 अर्थमात्राश्रितत्वात् । इति मम्मटमट्टा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि हेतु-
 व्यक्तिर्ब्रजना । अस्मात् व्यञ्जनाख्यात् । बल्यु मुन्दरम् । इति च निर्विवादम् । एकत्र
 आद्ये । अन्यत्र अन्त्ये । एवमप्येऽपि । कस्य कस्मात् । सर्वस्वकारमतनाह—अन्व-

त्वावगमो घट प्रति दण्डादेरिवास्तु । न त्वाध्वनत्वावगमः । स तु पुनश्च-
 दृष्टित्वाज्ञानाधीनः । इह हि समङ्गश्लेषस्य शब्दद्वयवृत्तित्वं जतुच्छा-
 न्वाद्येन, अमङ्गल्य चार्थद्वयवृत्तित्वमेकवृत्तगतफलद्वयवच्च स्फुटनेवेत्ये-
 कस्य शब्दालंकारत्वमपरन्यार्थालंकारत्वम् । यद्यपि द्वितीयस्यापि 'प्रति-
 प्रवृत्तिनिमित्त शब्दभेद' इति नये शब्दद्वयवृत्तित्वाच्छब्दालंकारत्वमु-
 चितम्, तथापि शक्यतावच्छेदकानुपूर्वभेदादभेदाध्यवसानाच्छब्द-
 यवृत्तित्वज्ञानं दु शकम् । अन्यथा 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः' इति नये परा-
 भिमतोऽर्थश्लेषोऽपि शब्दालंकार एव न्यात् । इत्यलंकारसर्वत्रनारादय ।

अथ चोपनेव स्वतन्त्रोऽपि तत्र तत्र सकलालंकारानुप्राहकतया
 सितः मरत्तत्या नवं नव सौभाग्यभावहृजानाविधेषु लक्ष्येषु महदर्थैर्वि-
 भावनीय इति ।

इति रसगङ्गाधरे श्लेषप्रकरणम् ।

अप्रस्तुतेन गम्येन वाच्यस्य प्रस्तुतत्वोपकरणे समासोक्तिरुक्ता ।
 इदानीं तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणप्रकारान्यतमप्रका-
 रेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशंसते साप्रस्तुतप्रशंसा ॥

प्रशंसनं च वर्णनमात्रम्, न तु स्तुतिः । 'धिकतालन्वोज्ञतता यस्य
 च्छायापि नोपकाराय ।' इत्यादावव्याख्यापत्ते ।

इयं च पञ्चधा—अप्रस्तुतेन स्वमदृशं प्रस्तुतं गम्यते यस्मानित्येका ।
 कार्येण कारणमित्यपरा । कारणेन कार्यमिति तृतीया । सामान्येन विशेष
 इति चतुर्था । विशेषेण सामान्यमिति पञ्चमी ।

आद्या यथा—

'दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन

करिष्य कारण्यास्पदमसमशीला, खलु मृगाः ।

येति । एकस्य आद्यस्य । अपरस्य द्वितीयस्य । अथ च श्लेषश्च । इति समासोक्तिः ॥
 इति रसगङ्गाधरमनेत्रकामो श्लेषप्रकरणम् ॥

अथ वक्ष्यामस्तुतप्रशंसानां सातिमाह—अप्रस्तुतेनेति । हासितेति इत्यादय

इदानीं लोकेऽसिन्ननुपमशिखाना पुनरय
नखाना पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥'

यथा वा—

‘यस्मिन्स्वेलति सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-
र्मन्याद्रिभ्रमणभ्रम हृदि हरिद्युथाधिपा पेदिरे ।
सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गगिलनव्यापारकौतूहलः
क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिरमसत्यकार्णवो राधवः ॥’

यथा वा—

‘पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्त्रल-
त्परागमुरभीकृते पयसि यस्य यात वय ।
स पल्वलजलेऽयुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथ वर्तताम् ॥’

छिष्टविशेषणाप्येषा दृश्यते—

‘नितरा नीचोऽस्मीति त्व खेद कूप मा कदापि कृथाः ।
अत्यन्तमरसहृदयो यत परेषा गुणग्रहीतासि ॥

समासोक्तिरानुग्राहिकेति तु न वक्तव्यम् । तस्या प्रकृतालकार-
विरुद्धात्मिकत्वेनानुग्राहिकात्वायोगात् । यत्तु ‘येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ग-
मितः क्वांति रवौ तत्र ते युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः’
इत्यत्र समासोक्तिरनुग्राहिका’ इति मम्मटमट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र
विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीयमानं कापुरुषवृत्तान्तः किं प्रस्तुतं आहोस्ति-
दप्रस्तुतः । आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति । ‘परोक्तिर्भेदकैः छिष्टै
समामोक्तिः’ इति समासोक्तेर्लक्षणस्य तैरेवाभिधानात् । परस्वाप्रकृत-
स्येति तदर्थत् । द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशसाया नास्ति विषयः । ‘अप्रस्तुतप्र-
शंसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया’ इति तल्लक्षणात् । प्रस्तुत आश्रयः प्रधानं
यस्या इति तदर्थत् । तस्माच्छिष्टविशेषणोपक्षितद्वितीयार्थमात्रं समासो-
क्तिरित्यभिप्रायेण यथाकथंचित्संगमनीयम् ।

इत्यर्थः । विकचेति । विकसितकमलनदीत्यर्थः । भेदो मङ्गलः । अतिर्भ्रनरः ।

इयं च सादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते । अस्यां च वाक्यार्थः इचि-
त्प्रतीयमानार्थतादृश्येनैवावतिष्ठते यथोक्तोदाहरणेषु । इचिच्च स्वगतविशे-
षणान्वययोग्यतामासादयितुं प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । यथा—

‘समुपागतवति दैवादवहेला कुटज मधुकरे मा गा. ।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्य ॥’

यथा वा—

‘तावत्कोकिल दिवसान्यापय विरमान्वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमाल कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥’

अत्र वृक्षपक्षिणो संबोधनानुपपत्त्या प्रतीयमानाशतादात्म्यमपेक्ष्यते ।

‘मलिनेऽपि रागपूर्णा विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसा अमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥’

अत्र त्यागानौचित्यहेतुत्वेन कमलिन्याः स्तुतिरूपं विशेषणमुपात्तम् ।
तच्च न सम्भवति । नहि अमरे श्यामत्वादिदोषः कमलिन्या शोणत्वादिर्वा
गुणः येन स्तुतिः स्यात् । अतो वाच्यार्थान्य प्रतीयमानतादात्म्यं विशेष-
प्याशे विशेषणाशे चापेक्ष्यते । पूर्वत्राशेन इह तु साकल्येनेति विशेषः ।
इचिच्च प्रतीयमानमपि किञ्चिदशे वाच्यतादात्म्यं वाच्यं च किञ्चिदंशे
प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । यथा—

‘सरजस्करा पाण्डुवर्णा कृष्टरुप्रकराङ्कितान् ।

केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलम्ब निम्बप ॥’

अत्र यथा सरजस्कृत्वं वाच्यप्रतीयमानयोरुभयोरपि सेवनानौचित्ये
निमित्तं न तथा पाण्डुवर्णत्वकृष्टकित्तत्वे । यतः पाण्डुवर्णत्वं केतक्या न
दोषः । प्रस्युत गुण एवेति पाण्डुरत्वाशे केतक्या नायिनातादात्म्यमपे-
क्ष्यते । नायिनायां च कृष्टकित्तत्वाशे केतकितादात्म्यम् । पुलकितत्वत्
कामिनीत्यागाननुगुणत्वात्प्रस्युत तन्नेवनानुगुणत्वात् ।

मम्मटोचिमाह—समेति । इयं चिद्विशेषणा । अन्वयानुपपत्तिसाध्याम् । यथो-
क्तेति । दिग्न्त इत्यादिष्वित्यर्थः । विशेषप्याशे विशेषणाशे चेति । संबोधना-
नुपपत्त्या विशेषप्याशे श्यामत्वादिदोषविशेषणत्वानुपपत्तये विशेषणाशे चेत्यर्थः । रोलम्बो

कार्येण कारणं गम्यं यथा—

‘किं ब्रूमस्तव वीरता वयममी यस्मिन्धराखण्डल-
 क्रीडाकुण्डलितम् शोणनयने दोर्मण्डलं पश्यति ।
 नानाभूपणरत्नजालजटिलास्तत्कालमेवामव-
 न्विन्ध्यद्भ्रमाधरगन्धमादनगुहासवन्धिनो भूरुहा ॥’

अत्र विन्ध्यारप्यतरुभूपणेनारिपलायन गम्यते । यदि तु वक्ष्यमाण-
 रीत्या पर्यायोक्तालंकारस्वाय विषय इत्युच्यते तदेदं वित्रिकमुदाह-
 रणम्—

‘नितरा परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।
 यदि कोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥’

अत्र पल्लवादितिरस्कारेण कार्येण तदङ्गाना सौकुमार्यातिशयः कार-
 णम् । कार्यकारणभावश्चेह ज्ञानयोः । तेन पारुष्यस्य मृणालगतत्वेन
 ज्ञायमानस्य स्वरूपतस्तदङ्गसौकुमार्याजन्यत्वेऽपि न क्षति ।

कारणेन कार्यं गम्यं यथा—

‘द्यष्टि सृष्टिकृता पुरा किल परित्रातुं जगन्मण्डलं
 त्वं चण्डातप निर्दय दहसि यज्ज्वालजटालैः करैः ।
 सरम्भारुणलोचनो रणमुवि प्रस्वातुकामोऽधुना
 जानीमो भवता न हन्त विदितो दिल्लीधरावल्लभ ॥’

अत्र राजवर्णनाङ्गत्वेन रवेर्भयोत्पादने वर्णत्वेन प्रस्तुते साक्षात्तद-
 नंनुगुणत्वादप्रस्तुतेन प्रस्थानेन साक्षात्तदनुगुण रिपुकर्तृकमूर्धमण्डलभेदनं
 गम्यते । यदि चात्र कारण यथाकथञ्चित्प्रस्तुतमेवेत्युच्यते तदेदमुदा-
 हरणम्—

‘आनम्य वल्गुवचनैर्विनिवारितेऽपि
 रोपात्रयातुमुदिते मयि दूरदेशम् ।
 बाला कराङ्गुलिनिदेशवशंवदेन
 क्रीडान्निडालशिशुनाशु रुरोध मार्गम् ॥’

अत्र प्रवासान्निवृत्तोऽस्तीति प्रस्तुतमप्रस्तुतेन कारणेन गम्यते ।
सामान्येन विशेषो यथा—

‘कृतमपि महोपकार पय इव पीत्वा निरातङ्कः ।

प्रस्तुत हन्तु यतते काको दरसोदरः खलो जगति ॥’

अत्र सामान्यार्थेन प्रस्तुतो विशेषो गम्यते । उपमाप्यस्या आनुगु-
प्येन स्थिता ।

विशेषेण सामान्यं यथा—

‘पाण्डित्य परिहृत्य यस्य हि कृते बन्दिद्वमालम्बितं

दुष्प्रापं मनसापि यो गुरुतरैः क्लेशैः पद प्रापितः ।

रुदस्तत्र स चेन्निरिगीर्य सकला पूर्वोपकारावलीं

दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना क्रमैः किमाचक्ष्महे ॥’

अत्र दुष्टेषु कृत उपकारः परिणामे न मुखं जनयतीति प्रस्तुतं विशेषे-
णेण सामान्यं गम्यते ।

यथा वा—

‘हारं वक्षसि केनापि दत्तमजेन मर्कटः ।

लेढि जिघ्रति सक्षिप्य करोत्युन्नतमाननम् ॥’

अत्र मर्कटवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतमनभिज्ञेषु रमणीयवस्तुसमर्पण
नाशाय भवतीति सामान्यं गम्यते । एव पञ्चप्रकारेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्राचा-
मनुमारेण निरूपिता । वस्तुतस्तु प्रथमस्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य नाना-
विधत्वं समवति । यत्रात्यन्तमप्रस्तुतेन वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते स प्रकारो
निगदित एव । यत्र च स्वलविशेषे वृत्तान्तद्वयमपि प्रस्तुतं सोऽप्येकः,
यथा जलक्रीडाप्रकरणे अमरकमलिन्यादिषु पुर स्थितेषु नायके च स्वना-
यिकायामननुरक्ते पार्श्ववर्तिनि नायिकासस्याः कस्याश्चिदुक्तौ ‘मलि-
नेऽपि रागपूर्णा—’ इत्यादि प्रागुदाहृते पद्ये । अथात्र कथमप्रस्तुतप्रशंसा ।
वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेनैतल्लक्षणां नालीढत्वादिति चेत् । न । अप्रस्तुतशब्देन
हि मुख्यतात्पर्यविषयीमृतार्थातिरिक्तोऽर्थो विवक्षितः । स च कचिदत्य-
न्ताप्रस्तुत कचिदप्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोषः । न च ध्वनिमात्रस्या-

प्रस्तुतप्रशंभात्वापत्तिरिति वाच्यम् । अत एव तत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेणेति विशेषणमुपात्तमिति विभावनीयम् ।

एतेन 'द्वयो. प्रस्तुतत्वे प्रस्तुताङ्कुरनामान्योऽलंकार' इति कुवलयानन्दाद्युक्तमुपेक्षणीयम् । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारान्तरताकल्पने वाग्भङ्गीनामानन्त्यादलंकारानन्त्यप्रसङ्ग इत्यसकृदावेदितत्वात् । इदं तु बोध्यम्—अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यताया तस्मिन्नपर्यवसितया अभिधया प्रतीयमानार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन ध्वनित्वं न निर्बाधम् । द्वयो. प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वं निर्विवादमेव । एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । कार्यकारणभावसामान्यविशेषभावमूलास्तु चत्वार प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः । अभिधादिस्पर्शलेशशून्यस्य केवलागूरणमात्रस्य ध्वनित्वप्रयोजकत्वात् । अथ

'आपेदिरेऽन्वरपथं परितः पतङ्गा

मृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्त ।

सकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त क्तमा गतिमभ्युपैतु ॥'

अत्र क्षीणराजादि तदेकावलम्बपुरुषादिवृत्तान्ते प्रस्तुतेऽप्रस्तुतप्रशंसैवेति निर्विवादम् । यदा तु सरोवृत्तान्तो राजवृत्तान्तश्चेत्युभय प्रस्तुतं तदापि प्रागुक्तदिशा सैव । यदा तु सरोवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा गुणी-

अन्तर । मात्रं काल्प्ये । अत एवेत्यस्य यत् इत्यादि । उपेक्षणीयमिति । अथेदं चिन्त्यम्—अप्रस्तुतशब्देन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तो वृत्तत्वे इत्यत्र मुख्यत्व नाम यदि प्रस्तुतत्वं तदा तदुभयोरपि तुल्यमर्थोद्दिश्यत्वम् । एवमपि प्राचामप्रस्तुतेनेति पदवैयर्थ्यापत्तिः । एतावता विशेषणालंकारान्तरत्वानङ्गीकारे साधारणविशेषणमहिमाप्रस्तुतस्य स्कूला समासोक्तिः । असाधारणविशेषणमहिमा तत्सफूर्तो व्यङ्ग्यरूपकमिति तदुक्तविषयविभागस्याप्युच्छेदापत्तिः । दीपकगुण्योर्ह्यन्तप्रतिवस्तूपनयोध भेदानापत्तिश्चेति । प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वमिति । इदमपि चिन्त्यम्—'मलिनेऽपि रागपूर्णा' इत्यादां प्रतीपमानार्थारोपमन्तरेण अनरसबोधनस्य तस्य तद्वृत्तिदयामत्तादौ दोषादेर्वाच्यस्तानुपपद्यमानतया व्यङ्ग्येनैव तदुपपत्तेः गुणीभूतव्यङ्ग्यताया एवोचिन्त्यात् । प्रस्तुताङ्कुरलक्षणं तु मुख्यतापर्यविषयीभूतप्रस्तुताङ्कुरस्यातादृशेन प्रस्तुतत्वं प्रापितेन ध्वननमिति बोध्यम् । अथैति शङ्कायाम् । इयमप्रस्तुतप्रशंसा । जीवातीत्यस्यात्सादृशा-

भूतराजवृत्तान्तरूपव्यङ्ग्येऽस्मिन्पद्ये कोऽलंकार । न तावदियम् । प्रस्तुतस्यैव प्रशसनात् । नापि समासोक्ति । तज्जीवातोर्विशेषणसाम्यस्य सकलालंकारिकसमतस्यात्राभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रकार इव शुद्धसादृश्यमूलोऽपि तस्या एव प्रकारो वाच्य । एकधर्मालीढत्वमन्तरेणैकालकारत्वे सर्वेषामेकालकारत्वापत्ते । व्यवस्थापकैस्तद्देहताया अनुक्तेश्च । अत एवालंकारसर्वस्वकारादिभिर्विशेषणवाचिशब्दसाम्य सरक्ष्यैव समासान्तराश्रयेण सादृश्यमूलत्व प्रदर्शितम्, न तु तदुपेक्ष्येति चेत् । उच्यते—अप्रस्तुतप्रशसैवात्रालंकारः । अप्रस्तुतस्य प्रशसेति न तदर्थः । किं त्वप्रस्तुतेनेति । सा चार्थाप्रस्तुतस्यैव । एवं च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते साप्रस्तुतप्रशसेति । न तु वाच्येनैव व्यङ्ग्यमेवेति । स्यादेतत् । ‘कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्यादाविवान्नापि निगीर्याध्यवसानेनैवोपपत्तिः शक्या कर्तुम् । तच्च पदार्थेन पदार्थस्य वाक्यार्थेन वाक्यार्थस्य वा इत्यन्यदेतत् । अन्वयानुपपत्तिरपि लक्षणावीजम् । एवं चातिशयोक्त्यैवोपपत्तौ किं सादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशसयेति । ननु निगीर्याध्यवसानं हि न तावदत्र सम्भवति । तत्र हि वाच्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य प्रतीतिः, इह तु वाच्यतादृश्ये-

प्रस्तुतप्रशसाया । प्रकारो भेदः । व्यक्तेन व्यङ्ग्येन । तच्च निगीर्याध्यवसानं च । अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजस्यात्राभावादाह—अन्वयेति । किं सादृश्येति । अप्रायं समाधि—वाच्ये शक्यभावेन लक्षणा वक्तुमशक्या । किं च लक्षणाया गङ्गाया घोष इत्यादाविव वाच्याभेदप्रतीत्यापत्तिः । सा चानिष्टा । तादृश्येनैव प्रस्तुतार्थप्रतीतेः सहृदयानुभवसिद्धत्वात् । तृतीयस्य लक्षणाहेतोरभावादिति शङ्का द्रष्टव्यं शङ्कते—नन्विति । तत्र हि रूपकानिशयोक्त्युदाहरणे कमलमित्यादौ हि । इह तु अप्रस्तुतप्रशसोदाहरणविशेषे प्रायुक्ते । एकधर्मालीढत्वमिति । अप्रेद चिन्त्यम्—अतिशयोक्त्यादिवत्प्रवृत्ते सादृश्याद्यन्यतमप्रकारनिवेशवच्चान्यतरहेतुकाप्रस्तुतवृत्तान्तारोत्तररूपैकधर्मालीढत्वसमयेन समासोक्तेरेवात्राद्गीकारे वापकाभावः । किं चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतप्रशस्यत इत्यस्य कोऽर्थः । यद्युक्त्यान्धानं तर्हि प्रतीयमानार्थान्धारोपरिपयेषु दिगन्ते भ्रूयन्त इत्याद्युदाहरणेष्वप्यासि । नहि तादृश्येन स्थितोऽन्वयो वाच्योत्कर्ष इति युक्तं सहृदयसमत वा । यदि प्रतीतिमात्रं तर्हि न प्रवृत्ते । न ह्यप्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः । अप्रस्तुतेन प्रस्तुतार्थप्रतीतिमात्रवत् एव चमत्कार इति तन्मतेऽहं

नार्थान्तरस्येति विशेषात् । यत्र तु श्लेषादिना विशेषणसाम्यं तत्र तन्ना-
हाल्यादस्तु नामाभेदाध्यवसाय इति चेत्, इहापि वाच्यव्यवहाराभिन्नत-
यैव च प्रस्तुतव्यवहारप्रत्यय इत्यवैलक्षण्यमेवेति सत्यम् । 'यस्मिन्वे-
लति', 'दिगन्ते श्रूयन्ते' इत्यादौ वाच्यार्थताटस्थ्येनैव व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिः
सर्वहृदयसमतत्वात् । क्वचिच्चु सत्रोधनस्य तत्तद्विशेषणस्य चानुपपत्त्या
अभेदाशोऽप्यपेक्ष्यते । न तावता सर्वत्राभेदेन प्रतीतिः । किं चाप्रस्तुत-
प्रशंसाया प्रस्तुतं व्यङ्ग्यमिति निर्विवादम् । निगीर्याध्यवमाने तु लक्ष्यं
स्यात् । अपि च यत्र वाच्यस्यात्यन्ताप्रस्तुतत्वं तत्राभिधाया अपर्यवसा-
नात्त्यादपि कदाचिद्वक्षणाया अवकाशः । यदा तु द्वयोरप्यर्थयो प्रागु-
क्तदिशा प्रस्तुतत्व तदा तु बाधलेशास्फुरणालक्षणागन्धोऽपि नास्ति ।
कुतः पुनर्निर्गण लक्षणैकदेशः । किं त्वागूरुणमेवेति । तत्राप्रस्तुतप्रशं-
साया सादृश्यमूलाया आवश्यकत्वादन्वत्रापि तज्जातीयस्वले सैवोचिता ।
यदि तु प्रकारस्यास्य ध्वनिप्रभेदत्वात् ध्वनेश्चालकार्यत्वालकारत्वानुपप-
त्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाप्रस्तुतप्रशंसाया भेदान्तरमेव विषय इत्यपि
वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरेऽऽस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ।

अथ पर्यायोक्तम्—

विवक्षितस्यार्थस्य भङ्गान्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ।

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गान्तरम् । आ-
क्षेपो वा । यथा—

‘त्वा सुन्दरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्व-

निर्वासनैकचतुर समरे निरीक्ष्य ।

छात्रान्तरता सूत्रपादेति । भेदान्तरमेवेति । सादृश्यमूलातिरिक्तभेदा एवेत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु प्रागुक्तमेवेतीदमयुक्तमेतन्नचिर्वेदन्तीत्यनेन सूचिता ॥ इति रसगङ्गाधरमने-
प्रकाशेऽस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

विवक्षितार्थस्य भङ्गान्तरेणेति । केनचिद्रूपेण व्यञ्जना लभ्यन्त्यर्थस्य ततो-
ऽपि चास्तररूपेण यदभिधाय प्रतिपादनं तन्पर्यायोक्तमित्यर्थः । मम्मटमतमाह—अ-

केषामरिक्षितिभृतां नवराज्यलक्ष्मीः

स्वामित्रतात्वमपरिस्त्रलितं वमार ॥'

अत्र सर्वापि शत्रूणां राज्यसपत्त्वां प्राप्तेति विवक्षितोऽर्थो न ताद्रूप्ये-
णाभिहितः, अपि तु स्त्रलितपातिव्रत्या वभूवेत्याकारेण ।

यथा वा—

'सूर्याचन्द्रमसौ यन्व वासो रज्ज्वत करैः ।

अङ्गरागं सृजत्यमिस्त वन्दे परमेश्वरम् ॥'

अत्रापि गगनान्तर इति सूर्यचन्द्रकररज्यमानवत् इत्याकारेण मत्ता-
ङ्गराग इत्यमिसृज्यमानाङ्गराग इत्याकारेण च निरूपितः ।

'अन्या च गम्यस्य येनाकारेण गम्यता तदतिरिक्त्वाकारेण वाच्यता ।
तेन पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमभिहित व्यङ्ग्य यत्रेति प्राचीनैर्निर्मितं
लक्षण व्यङ्ग्यत्ववाच्यत्वयोर्विरोधादसगतमिति नाशङ्कनीयम् । एकस्यैव
प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् । यथा यावकमहारजनग-
टिमौजपाकुमुमादिरूपाणा रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण
प्रत्यक्षत्वमेव न तु वाच्यत्वम्, एवमिहापि' इति मम्मटभट्टा । अलङ्कार-
सर्वेस्वकारमु—'गम्यन्यापि भङ्गान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् । गम्यस्यैव
सत कथमभिधानमिति चेत्, कार्यादिद्वारेण' इत्याह । तस्यायमाशय —

'चक्राभिजातप्रमभाजयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रंतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥'

इति प्राचीनपद्ये राहुशिरदृष्टेदृक्कागीति व्यङ्ग्य राहुवधूजनसवन्धि-
चुम्बनमात्रावशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रक्रान्तरेणाभिधीयत इत्य-
स्यापि विधेचने क्रियमाणे राहुशिरदृष्टेदृक्कर्तृत्वरूपो धर्मः स्वममाना-
धिकरणेन तादृशरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति ।
भगवतस्तु पूर्वप्रक्रान्तत्वाद्यच्छब्देनाभिहितत्वाच्च न व्यङ्ग्यत्वम् ।

एवम्—

'यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रतीतिरञ्जिता ।

भदेनैरावणमुग्धे मानेन हृदये हरे. ॥'

इति प्राचीनपद्येऽपि शकैरावणौ मानमदमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्य-
मपि मानमदमोकमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे पर्यवस्यति । धर्म्यशस्याभिप्रायो-
चरत्वात् । एवं च यो व्यङ्ग्यांश स न कदापि रूपान्तरपुरस्कारेणा-
भिधीयते, यश्चाभिधीयते धर्मी स तु तदानीमभिधाश्रयत्वाद्यङ्गनश्या-
पारानाश्रय एवेति व्यङ्ग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानमसंगतमेव । तस्मा-
त्कार्यादिमुखेनोक्तमिव पर्यायोक्तम् । तेनाक्षिप्तमित्येवार्थः । प्राचीनैर्ध-
र्मिणोऽपि यद्यङ्गत्वमुक्तं तद्वैयङ्ग्यनिरुद्धविषयस्य समस्तवाक्यार्थ-
स्यैव व्यङ्ग्यत्वमित्यभिप्रायेण । तत्र च विवेके क्रियमाणे केचिदभिधा-
मात्रस्य गोचरा पदार्थाः केचिच्च व्यक्तिमात्रगोचरा इति । अभिनवगु-
प्तपादाचार्यास्तु—‘पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यङ्ग्येनोपलक्षित-
मुक्तमभिहितं पर्यायोक्तम्’ इति योगार्थं लक्षणं चाहुः । तेषामयमा-
शयः—यदि पर्यायशब्देन प्रकारान्तर धर्मान्तरमुच्यते तदा विवक्षि-
तार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणाभिहितमिति योगार्थं स्यात् । तथा
च ‘दशवदननिधनकारी दाशरथि पुण्डरीकाक्ष’ इत्यादौ रामत्वातिरि-
क्तधर्मपुरस्कारेण रामस्यैवाभिधानात्पर्यायोक्तप्रसङ्गः । न च व्यङ्ग्यं यत्र
तेन प्रकारेणोक्तं तत्पर्यायोक्तमिति वाच्यम् । व्यङ्ग्यस्य योगार्थानन्तर्ग-
तत्वात् । न च योगार्थानन्तर्गतत्वेऽपि लक्षणान्तर्गतत्व तस्येति वाच्यम् ।
एवं तर्हि व्यङ्ग्यस्य लक्षणप्रवेशावश्यकत्वे पर्यायशब्देन व्यङ्ग्यस्यैव
ग्रहीतुमुचितत्वात् । व्यङ्ग्येन ह्युपलक्षितमुक्तं प्रकारान्तरेणैव भवतीति

स्यां चेति । पर्यायोक्तौ चेत्यर्थः । हरिरेन्द्र । इत्याह—शकैरेति । प्रकारा-
न्तरेणाभिधानमसंगतमेवेति । अत्राहुः—औपाधिकभेदेन घटाकाशादिषु भेद-
प्रतीतिवत्तत्त्वमेरूपोगधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदाद्यङ्ग्यस्याभिधाविषयत्वमस्त्येव ।
यद्वा व्यङ्ग्यतावच्छेदकापेक्षया वाच्यतावच्छेदकं यत्र चारुतरमिति लक्षणतात्पर्यम् ।
प्राप्ताप्राप्तमिवेकेन सधैव तात्पर्येण ननादिति । अतिरिक्तप्रकारेणेत्यस्य व्याख्या व्यङ्ग्ये-
नेति । न च व्यङ्ग्यं यत्र तेनेति । व्यङ्ग्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेण वाच्य-
मित्यर्थः । प्रकृते च पुण्डरीकाक्षपदस्य भगवति योगरूढत्वेन तस्य न व्यङ्ग्यत्वमिति
भावः । व्यङ्ग्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वादिति । सर्वैकहृदाद्यवर्णनावसरो-
क्तानुपपत्तिपरिहारायेत्यर्थः । व्यङ्ग्येन ह्युपलक्षितमिति । अन्यत्र हि वाच्यं केव-

प्रकारान्तरग्रहण नात्यावश्यकमिति । अत एवास्माभिराक्षेपो वेति पक्षान्तरमप्युक्तम् । इदं पुनरवशिष्यते—‘वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्’ इति सकलप्रसिद्धध्वन्युदाहरणेऽधमनिकटगमन-निषेधरूपेण तन्निकटगमनविशिष्टाया अधमत्वेन रूपेण वा दृतीसमोग-कर्तुरभिधानात्पर्यायोक्तप्रसङ्गः प्राचीनपक्ष इवासिन्नपि पक्षे भवति । स च व्यङ्ग्यविशेषग्रहणेन तैरिवैतैरपि निरसनीयः । मध्यस्थपक्षे तु नेदमपि दूषणम् ।

तदेव पक्षाणा निष्कर्षं स्थिते यदस्मिन्प्रकरणे कुवलयानन्दकारेणोक्त तत्सर्वमन्विचारितरमणीयमेव । तथा हि यत्तावदुच्यते—“नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूस्तनौ” । अत्र भगवान्वासुदेवः स्नासाधारणरूपेण गम्यो राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन रूपान्तरेणाभिहित ” इति, तत्र । अत्र हि राहुवधूकुचौ येन मुधा कृतानित्यभिहितेन राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन राहुशिरश्छेदकारित्व व्यज्यत इति तावन्निर्विवादम् । भगवद्वासुदेवत्वं तु विशेषणमर्यादालभ्य न काव्यमार्गीयव्यङ्ग्यकक्षामारोहो प्रभवति । अन्यथा ‘नमो राहुशिरश्छेदकारिणे दु खहारिणे’ इत्यत्रापि भगवद्वासुदेव-त्वव्यङ्ग्यताप्रयुक्त पर्यायोक्तमलकारः स्यात् । विशेषणमर्यादालभ्यस्य च धर्मस्य किञ्चिद्व्यङ्ग्यतास्पर्शः सन्नपि न स काव्यमार्गे गम्यते । असु-न्दरत्वात् । अन्विताभिधाने अतिविशेषवपुष इव सामान्यरूपाणा पदार्थानामन्वये । किं च ‘राहुस्त्रीकुचनैःफल्यकारिणे हरये नमः’ इत्यत्र भग-वतः स्वशब्देनाभिधेयस्य स्नासाधारणरूपेणाप्यगम्यत्वाद्वाहुशिरश्छेदका-

रमेव प्रतीयते । तदपेक्षयेद् प्रकारान्तरं यन्नियतव्यङ्ग्यव्यंशिशिष्टमित्यर्थं । प्राचीनपक्षे मम्मटोक्तपक्षे । अस्मिन्नपि पक्षे अभिनवगुप्तोक्तपक्षे । तैरिवैतैरपीति । विशेषश्च वचुर्नैशिशिष्टादिषु हकारिवारणानपेक्षस्तम् । किं च तत्र व्यङ्ग्यपेक्षया वाच्ये चास्तर-स्ताभावस्य सहृदयसमतन्वेनाक्षतं । व्यङ्ग्यमेव हि तत्र वाच्याचारः । मध्यस्थपक्षे अलकारवर्षस्वदृष्टे प्रवृत्ते । अन्यथा नमो राहुशिरश्छेदेति । चिन्त्यमिदम् । व्यङ्ग्यपेक्षया चमत्कारित्वे इत्यपत्ते । अतश्चै तु चास्तरेण विशेषणेन व्यावृत्ते । नासौ काव्यमार्गे गम्यत इति राजाशामाश्रमेन । मदेनरावणमुखे इत्यादिप्रकाशोदा-

रित्वेनैव व्यङ्ग्यत्वमेष्टव्यम्, न स्वासाधारणधर्मरूपेण । न चात्र पर्या-
योक्त नास्तीति कस्यापि समतम् । यदप्युक्तम् 'सर्वस्वकारस्य लोचन-
कर्तुश्च सर्वोऽप्ययं क्लेश किमिति न विद्म' इति, तत्र यदर्थं तेषां क्लेश-
स्तत्तु तन्मतनिष्कर्षावसर एव निरूपितम् । यदप्युक्तम् "चक्राभिघात-
प्रसभाजया—' इति प्राचीनोदाहरणे यद्राहुशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागु-
क्तरीत्या प्रस्तुताङ्कुर एव । यत्तु प्रस्तुतेन राहोः शिरोमात्रावशेषेणा-
लिङ्गनबन्धयत्वापादनरूपे वाच्ये भगवतो रूपान्तरे उपपादिते भगवद्रूपे-
णावगमनं तत्पर्यायोक्तस्य विषयः" इति, तदपि न । यदि राहुशिरश्छे-
दावगमनं त्वत्कल्पितस्य प्रस्तुताङ्कुरस्य विषयः स्यात्तदा किं पर्यायो-
क्तेन । भगवद्रूपेणावगमनं तु विशेषणमर्यादालभ्यत्वेनामुन्दरम् 'नमो राहु-
शिरश्छेदकारिणे' इत्यादाविव न कस्याप्यलंकारस्य विषय इत्युक्तमेव ।
प्रस्तुताङ्कुरस्य प्राचीनैरस्त्रीकाराच्च । स्त्रीकारे वा प्रस्तुतेन स्वसदृशो
वाक्यार्थः प्रस्तुत एव यत्र व्यज्यते स तस्य विषयोऽस्तु । न तु कार्येण
प्रस्तुतेन कारणावगमनम् । अन्यथा ह्यप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणा-
वगमने अप्रस्तुतप्रशसैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं
तु पर्यायोक्तस्य विषय इत्यलंकारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतो विष-
यविभाग उच्छिन्न एव स्यात् । राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहु-

हरणे तादृशव्यङ्ग्यस्यैव सत्त्वाच्च । न च नहि चक्राभिघातमिति णमुहन्तम् । चक्रम-
भिहत्येत्वर्थः । यत्त्वित्यस्यावगमनेऽन्वयः । अमुन्दरमिति । चिन्त्यमिदम् । इथापत्ते
व्यङ्ग्यसौन्दर्यस्याविवक्षितत्वात् व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्यैवात्र चारुतरत्वमिति स्पष्टं तदुक्ते ।
अत्रैवालकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरमिति ध्वनिवृत्तः । तादृशविशेषणं हि व्यङ्ग्यमादायै-
वोपपद्यत इति तदाशयः । 'राहुस्त्रीकुचनैष्कल्यकारिणे हरये नमः' इत्यत्र राहुशिरश्छे-
दरूपकारणमात्रावगमने प्रस्तुताङ्कुरः । राहुशिरश्छेदकारित्वेन भगवतोऽवगमने
पर्यायोक्तमपि । एतेन नग इत्याद्यभिमतमपि प्रस्तुताङ्कुराभावप्रतिपादकमपालम् । राजा-
ज्ञामात्रत्वात् । किं च मुख्यार्थतात्पर्यविषयीभूतार्थेन वाच्येन व्यङ्ग्येन वा वाच्यं व्यक्तं
वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्वयप्रकारेण प्रशस्यते साप्रस्तुतप्रशस्येत्प्रस्तुतप्रशसालक्षणस्य
भवतानुपदोक्तस्य राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यङ्ग्याशे सत्त्वेनाप्रस्तुतप्रशस्यैव निर्वाहे
किं पर्यायोक्तेनेति नियोगे उत्तरं विभाव्यताम् । न चात्र द्वयोरपि मुख्यतात्पर्यविषय-
त्वेनि वाच्यम् । एव तर्हि 'आपेदिरेऽम्बरपथ' इत्यत्रापि यदा द्वयोर्मुख्यतात्पर्यविषयता
तदा कोऽलंकार इत्यत्रोत्तरं विभाव्यताम् । अस्मिन्मते तु प्रस्तुताङ्कुर एव । भवतापि

गिरदृष्टेः कारणरूपो गम्यते । एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तं ज्ञेयम् इति त्वदुपजाव्यग्रन्थविरोधाच्च । तस्मादत्र राहुशिरदृष्टेदकारित्वेनावगम पर्यायोक्तस्य विषय, न तु भगवद्रूपेणेति सहृदयैराकलनीयम् ।

अग्निश्चालकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्य व्यङ्ग्यपरम् । तेनायमलकारो वाच्यसिद्ध्यङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिन । यत्तु—

“त्वसिद्धये पराक्षेप परार्थं न्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेतुक्का शुद्धैव सा द्विधा ॥”

इत्युक्तयुक्त्या लक्षणाद्वयाश्रितत्वादनयोरवान्तरोऽपि विषयभेदोऽस्ति” इति तन्मूलग्रन्थाशयं वषेयता विनिर्दिशनीकारेणोक्तम्, तत्र । नहि ‘चत्राभिघातप्रसमाजयैव—’ इति पद्ये चुम्बनमात्रशेपरतोत्मवांगे वाधोऽस्ति । येन लक्षणा न्यात् । एवमप्रस्तुतप्रशंसायामप्यप्रस्तुतस्य प्रस्तुते न लक्षणा, किं तु व्यङ्ग्यनैवेति नवेसमतम् । अन्यथा पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यम्, अप्रस्तुतप्रशंसाया तु गम्यस्येति सिद्धान्तस्य भङ्गः स्यात् । लक्षणाया हि लक्ष्यस्यैव प्राधान्यं स्यात्, न वाच्यस्य । यत्र वाच्योऽर्थोऽर्थान्तरं स्वोपमकारकत्वेनागूरयति तत्र पर्यायोक्तम् । यत्र स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति समर्पयति तत्राप्रस्तुतप्रशंसैति तन्मूलग्रन्थविरोधाच्च । नहि लक्षणा आगूरणं भवति । तन्नात्पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यम्, अप्रस्तुतप्रशंसायां तु नेति तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यम् । इदं तु बोध्यम्—ध्वनिकारात्प्राचीनैर्भामहोद्भटप्रभृतिभि स्वग्रन्थेषु कुत्रापि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यादिशब्दा न प्रयुक्ता इत्येतान्तैव तैर्ध्वन्याडयो न स्वीचि-

दार्ढ्याकारे प्रकृते तर्कं गणार्थं स्पष्टं । न चाग्निश्लकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरमप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्य व्यङ्ग्यपरमतं सानेति वाच्यम् । ‘कन्वं भो—’ इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसाया व्यङ्ग्यस्य वाच्यादत्वेन तस्याः भेदकत्वात् । प्राचीनग्रन्थविशेषस्तु तत्र तदुपनप्रकृतस्य भूषणमेव । एव च सर्वत्रलोचनदृष्टं ज्ञेयो व्यर्थो दृष्टश्चेत्यपि सम्यगेवेति । क्वचित्तु—“दच्छब्दस्य दुदिस्यन्व शययतावच्छेदकमिति नवे ‘नमस्तस्मै—’ इदुदाहरणम्, तत्तद्रूपेण सर्वनाशा सच्चिरिति नवे तु ‘निवेदता इन्त—’ इत्यादि” इत्याह । तैर्मानहा-

यन्त इत्याद्युनिर्नायां वाचोयुक्तिरयुक्तैव । यतः समासोक्तिव्याजस्तुल्य-
प्रस्तुतप्रशंसालंकारनिरूपणेन कियन्तोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदास्तरपि
निरूपिताः । अपरश्च सर्वोऽपि व्यङ्ग्यप्रपञ्च पर्यायोक्तकुक्षौ निक्षिप्तः ।
न ह्यनुभवसिद्धोऽर्थो बालेनाप्यपहोतुं शक्यते । ध्वन्यादिशब्दैः पर व्यव-
हारो न कृतः । न ह्येतावतानङ्गीकारो भवति । प्राधान्यादलंकार्यो
हि ध्वनिरलंकारस्य पर्यायोक्त्यन्त कुक्षौ कथंकार निविशतामिति तु
त्रिचरान्तरम् ।

अयं चालंकारः कचित्कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, कचित्का-
र्येण कारणस्य, कचिदुभयोदासीनेन सवन्धिमात्रेण सवन्धिमात्रस्य चेति
त्रिपुलविषयः । तत्र 'त्वा सुन्दरीनिवह—' इति पद्ये पातित्रत्यस्खलनेन
कारणेन तं प्रति प्राप्तिः कार्यं गम्यते । समासोक्तिरत्रोत्थापिका । एतेन
कार्यात्कारणप्रतीतिवत्कारणात्कार्यप्रतीतिर्वैचित्र्याभावात् इति टीकाकारो-
क्तमपास्तम् ।

‘अपकुर्वद्भिरनिश वृत्तराष्ट्रं तवात्मजैः ।

उप्यन्ते मृत्युवीजानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चितम् ॥’

अत्र वीजवापेन कारणेन कुलक्षयः कार्यरूपो गम्यते ।

कार्येण कारणस्य गम्यत्वे यथा—

‘त्वद्विपक्षमर्हीपालाः स्वर्वालाधरपल्लवम् ।

पीडयन्तितरा तत्रिदालुणैर्दशनक्षतैः ॥’

अत्र वैरिणा सुरवधूमभोगेन कार्येण मरणं कारणं गम्यते ।

तदुभयोदासीनेन यथा—‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य—’ इति पूर्वोदाहृत
पद्ये सूर्याचन्द्रकररज्यमानवस्त्रत्वेन न कार्येण नापि कारणेन केवलं सह-
चरितेन गगनाम्बरत्वं गम्यते । एवम्—

‘यश्चरत्प्राणीकृतकमलासनपद्मगेन्द्रलोकयुगः ।

सर्वाङ्गावरणपटीकृतकनकाण्डः स वामनो जयति ॥’

क्षिप्तिः । एवमप्येऽपि । यत इति पाठः । परं केवलम् । तेन तदुभयोपि तदव्युत्पन्नमन्तर-
सत्त्वेन । अत्र च ‘अयं बालकार इति’ इत्यादि ‘अन्वेष्ट्या’ इत्यन्तो ग्रन्थश्चिन्त्य

इत्यत्र च्विप्रत्ययेन तद्देवावगमाद्रूपकासभवेन पर्यायोक्त भवितुमर्हति ।
गम्य चान्तर्व्याप्तचरणकत्वमन्तर्व्याप्ताङ्गकत्व च ।

तदेव सक्षेपतस्त्रिविधः । वाग्भङ्गीना तु पर्यालोचने एकस्मिन्नेव विष-
येऽनन्तप्रकार सपद्यते, किमुत विषयभेदे । यथा—‘इह भवद्विराग-
न्तव्यम्’ इति विषये ‘अयं देशोऽलकर्तव्य’ इति, ‘पवित्रीकर्तव्य’ इति,
‘सफलजन्मा कर्तव्य.’ इति, ‘प्रकाशनीय’ इति, ‘देशस्यास्य भाग्या-
न्युज्जीवनीयानि’ इति, ‘तमासि तिरस्करणीयानि’ इति, ‘अस्त्रयनयो-
सतापो हरणीयः’ इति, ‘मनोरथ पूरणीय.’ इत्यादि । कार्यार्थीना
त्वारोपेण निष्पत्तिरन्वेष्टव्या ।

एवं च पर्यायोक्तस्य कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसाया विषयापहारमाशङ्क्य
कार्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रस्तुतत्वे पर्यायोक्तम्, कार्यस्याप्रस्तुतत्वे कार-
णस्य च प्रस्तुतत्वे कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसेति विषयविवेकः सर्वस्वरूपा
कृत । तत्र न्यूनविषयया कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसया बहुविषयस्यास्य
विषयापहारो न सङ्गच्छत एव । पर त्वनेन तस्या विषयापहारमाशङ्क्य
विषयविभाग. कर्तुमुचित ।

इति रसगङ्गाधरे पर्यायोक्तप्रकरणम् ।

अथ व्याजस्तुति —

आमुसप्रतीताभ्यां निन्दास्तुतिभ्या स्तुतिनिन्दयोः क्रमेण
पर्यवसानं व्याजस्तुतिः ॥

तृतीयातत्पुरपकर्मधारयाभ्या योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।
आमुसेत्यादिविशेषणेन तयो. पर्यवसानाभावं वदन्वाधितत्वमभिप्रैति ।
अत एव नास्या ध्वनित्वम् । ध्वनौ हि निर्वाधेन वाच्येनागूरणमहिम्नार्था-
न्तरमवगम्यत । न चैवं प्रकृते ।

इति कुवल्यानदे ध्वनित तर्थाकाया स्पष्ट तत एव बोध्यमिति दिग् ॥ इति रसगङ्गा-
धरनर्मप्रकाशे पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥

आमुसेति । शब्दतो दृष्ट्या प्रथमप्रतीताभ्यामित्यर्थं । तदाह—आमुसेत्या-
दीति । अस्मा व्याजस्तुते । न च नादि । राजेति । सूर्यवरेत्यादि । तथामृतबो-

आद्या यथा—

‘उर्वा शासति मय्युपद्रवत्वः कस्यापि न स्यादिति
प्रौढं व्याहरतो वचस्तव कथं देव प्रतीमो वयम् ।
प्रत्यक्षं भवतो विपक्षनिवहैर्घामुत्पतद्भिः क्रुधा
यद्युष्मत्कुलक्रोटीमूलपुरुषो निर्भिद्यते भास्करः ॥’

अत्र राजवर्षेणप्रस्तावे निन्दा वाधिता स्तुतौ पर्यवस्यति ।

द्वितीया यथा—

‘किमहं वदामि खलु दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्यदहर्निश न खलु विसरसि ॥’
अत्र दुश्चरितोत्कीर्तनप्रस्तावे स्तुतिस्तथाभूता निन्दायाम् ।

अत्र चैक एवार्थः केनचिदाकारेणादौ स्तुतेर्निन्दाया विषयो भूत्वा
प्रकरणादिमहिम्ना प्रकारान्तरेण निन्दायाः स्तुतेर्वा विषयो भवति । तत्र
यावानंशो वाधितस्तावानेवान्यथात्वेन पर्यवस्यति । अशान्तर तु स्वभा-
वेनैवावतिष्ठते । इयं चालकारान्तरसकीर्णा यथा—

‘देव त्वा परितः सुबन्तु कवयो लोभेन किं तावता
स्तव्यस्त्व भवितासि यस्य तरुणश्चापप्रतापोऽधुना ।
क्रौडान्तः कुरुतेतरा वसुमतीमाशा समालिङ्गति
द्या सुम्बन्त्यमरावतीं च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

अत्र चापप्रतापस्य समासोक्त्या विटर्धारेयव्यवहाराश्रयत्वप्रतीतिः
तन्मूला च निन्दा स्तुतौ पर्यवस्यति ।

यथा वा—

‘अये राजन्नाकर्णय कुतुकमाकर्णनयन
स्फुरन्ती हस्ताम्भोरुहि तत्र कृपाणी रणमुखे ।

धिता निन्दाया पर्यवस्यति । अत्र च उभयत्र च । प्रकारान्तरेणेति । वल्लुमाहा-
त्म्यादेतद्भट्टकपदाना लक्षणया आक्षेपाद्वैल्यर्थं । तावानेवान्यथात्वेनेति । तत्र
च लक्षणैः । एव च स्तुतेर्लक्षणात्तामादाय ध्वनित्वम् । लक्षणाया प्रयोननीभूतं स्तुल-
तिशयादि । व्यङ्ग्यमादाय ध्वनिरेव इष्ट्यपत्तिरेव । एव च ‘उपहन बहु नाम—’ इत्या-
रस० ३८

विपक्षाणा वक्षम्यहह तरुणाना निपतति

प्रगल्भा. श्यामानामनुपरतकामाः प्रकृतय' ॥'

अत्रार्थान्तरन्यासपोषिता । ननु कथमत्र व्याजस्तुतिः । वाच्याभ्या-
मेव निन्दास्तुतिभ्या स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे तस्या अभ्युपगमात् । नह्यत्र
चापप्रतापस्य केवलस्य केवलमुमत्याद्यालिङ्गनं वाच्यभूतं निन्दास्पदं भ-
वति । समासोक्त्या त्वाविर्भूतो विटव्यवहारो निन्दास्पदमपि न वाच्यः,
अपि तु गम्य इति चेत्, आमुखप्रतीतपदेन हि प्रतीतावपर्यवसितत्वमा-
त्रमत्र विवक्षितम् । न तु वाच्यत्वपर्यन्तम् । गौरवात् । प्रकृते च किं
तावता स्रव्यत्वमित्यादिना निन्दाया एवोपोद्बलनात्समासोक्तिसाचिव्येन
सैव प्रथमं प्रकृदा पश्चाच्च स्तुतिरिति न कोऽपि दोषः । एवं च

‘भाष्य ते शारुमल्लितरो वद किं परिकथ्यते ।

द्विजैः फलाशया युक्तैः सेव्यसे यदहर्दिवम् ॥’

इत्यत्राप्रस्तुतप्रशंसासकीर्णाप्येषा भवति । एतेन

‘किं वृत्तान्तैः परगृहरतै किं तु नाहं समर्थ-

स्तूर्णो स्यातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।

देशे देशे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-

मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो बल्लभा देव कीर्तिः ॥’

इत्यत्र प्राचीनपद्ये प्रकान्तापि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा कीर्तिरिति
मणित्योन्मूलिता, न तु प्ररोह गमिता” इति यत्सपेक्षकृतोक्तम् । यच्चापि
तद्याख्याया विमर्शिन्याम् ‘अनुदाहरणमेवैतत्पद्य व्याजस्तुतेः’ इति धन्या-
लोचनकारोक्तिं कटाक्षेण लक्ष्मीकृत्योक्त तन्निरस्तम् । ‘किं वृत्तान्तैः’ इत्या-
दिना निन्दाया एव प्रथममुन्नयनात्समासोक्तेरुद्भूतेर्वाच्यत्वस्यातन्त्रत्वात् ।
अन्वयक्रमेणादौ बल्लभयैवान्वये तस्याश्च कीर्त्यभिन्नत्वेनागम्याने सति पश्चा-
त्परकरणादिपर्यालोचनवशाद्बहुत्वेनागम्याने नोधाच्च । तस्माद्धन्यालोचनकारै-
रुक्तमुदाहरण मगतमेव ।

दानप्ययमेवाङ्कार इत्याहु । अत्रार्थान्तररिति । समासोक्तिरप्यत्रेति बोध्यम् । एवं
च धस्मा समासोक्तादिपोषितत्वे च । द्विजैः सगं । विपणिषु हृद्यु । ममय सकेत ।

इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुन स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु न इति प्राचामलंकारशास्त्रप्रवर्तकाना समयः । अत एव यत्र शब्देनाभिधीयमाना स्तुतिर्निन्दा वा बाधितस्वरूपा निन्दाया स्तुतौ च स्वसमर्पणेन पर्यवस्यतीति तैस्तत्र तत्र स्वग्रन्थेषूपनिबद्धम् । एवं च

‘परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः ।

अचुम्बितान्तकरणा साधु जीवन्ति पादपा ॥’

इत्यादिषु सासारिकजननिन्दापर्यवसायिन्यामपि पादपस्तुतौ न व्याजस्तुतित्वम् । प्रथमप्रतीयमानस्तुतेरबाधितत्वात् । एवं निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वेऽपि । तथा अन्यस्य स्तुत्यान्यस्तुतौ अन्यनिन्दया वान्यनिन्दायां गम्यमानाया नास्या अलंकृतेर्विषयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । यथा—

‘ये त्वा ध्यायन्ति सततं त एव कृतिना वराः ।

मुधा गतं पुराराते भवदन्यधिया जनु ॥’

अत्र पूर्वोत्तरार्धगताभ्या ध्यातृस्तुतिनिन्दाभ्या ध्येयस्तुतिनिन्दयोरवगमः । एवं स्थिते कुबलयानन्दकर्त्रा स्तुतिनिन्दाभ्या वैयधिकरण्येन निन्दास्तुत्योः स्तुतिनिन्दयोर्वावगमे प्रकारचतुष्टयं व्याजस्तुतेर्यदधिकमुक्तं तदपास्तम् । यदि तु प्राचीनसकेतसेतु निर्भिद्य स्वरुचिरमणीया सरणिराद्रियते तदा निवेश्यन्ता सर्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा वा अलङ्कारोदरेषु । निवेश्यता वा व्याजस्तुतिरपि योगार्थालीढत्वादप्रस्तुतप्रशसायाम् । निरस्यता च कार्यकारणादिविषयकत्वदुराग्रहस्तस्या इति बहुव्याकुली स्यात् । एवं तर्हि पूर्वोक्त प्रकारचतुष्टयं कुत्रान्तर्भवतु इति चेत्, व्यङ्ग्यभेदेऽपि गृहाण । नहि व्यङ्ग्यभेदा सर्वेऽप्यपरिमिता अलंकारप्रकारगोप्पदेऽन्तर्भावयितु शक्यन्ते । यच्चापि कुबलयानन्दकृता निन्दाया गम्यत्वे उदाहृतम्—

तै प्राचीनैः । व्यङ्ग्यभेदेऽपि गृहाणेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—व्यङ्ग्यभेदेऽप्यप्रस्तुतप्रशसापर्यायोक्ताऽलङ्कारस्त्रीकारवदत्राप्यलङ्कारत्वे बाधकाभावात् । न चाप्रस्तुतप्रशसावास्ताम् । विनिगमकाभावात् । नहि लक्ष्य एव व्याजस्तुतिर्न व्यङ्ग्य इत्यत्र सपथातिरिक्त प्रमाणमस्ति । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वात् न ध्वनित्वम् । प्राचीनग्रन्थविरोधस्त्व-

‘अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतं
देवेत्थ जगतीतले सरहराभावे समुन्मीलति ।

गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्षमातलं

सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वा मा च भिक्षाटनम् ॥’

अत्र सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽसीति राज. स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदु-
प्यादि दारिद्र्यादि जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्तो मह्यं किमपि न
ददासीति निन्दा व्यज्यते’ इत्युक्तं च । तत्र ।

‘साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमत. परम् ।

यन्मदर्थे विल्लसति दन्तैरपि नखैरपि ॥’

इत्यनुपदमेव त्वदुदाहृतपद्येनास्यातितमा वैलक्षण्यात् । तत्र हि साधु
किमत.परं कर्तव्यमिति वर्णरुदीरिता साधुकारिणीत्वरूपा स्तुति श्रुत-
मात्रैव बाधिता सती विपरीतेऽर्थे स्वात्मसमर्पणेन पर्यवस्यति । इह तु
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्व च न तथा । राजवर्णनप्रस्तावे राजगताज्ञत्वपामरत्व-
योरनिवक्षितत्वात् । अत एव सर्वज्ञोऽपि समर्थोऽपि मा न रक्षितवानसि
इत्युपालम्भरूपापि निन्दा नात्र विवक्षिता । सर्वज्ञस्य समर्थस्य
तव दरिद्रोऽहं रक्षितुं योग्य इति स्वविज्ञापनाया एव प्रत्युत विव-
क्षितत्वात् । अस्तु वा त्वदुक्तोपालम्भरूपा निन्दात्र गम्या । तुष्यतु भवा-
नेवमपि । ‘साधु दूति पुन. साधु’ इति पद्ये साधुकारिणीत्वमिव नास्मि-
न्यद्ये सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वं च विद्युद्गुरप्रतिभमिति शक्यं वक्तुम् ।
उपालम्भरूपाया निन्दाया अनुत्थानापत्तेः प्रतीतिविरोधाच्चेति सहृदयैरा-
कलनीयं किमुक्तं द्रविडपुगवेनेति ।

इति रमगङ्गावरे व्याजस्तुतिप्रकरणम् ।

किञ्चित्तर इत्यसदृशवेदितम् । द्रविडपुगवेनेति । अतिचिरकाल कृतया सेवया
दुःखितस्य ततोऽप्राप्तधनस्य भिक्षो राजसेना व्यक्तुमिच्छत ईदृशवाक्ये वक्तव्येति
दिसदृशकारेणापातप्रतीयमानमुतेर्निन्दापद्येवसाधितया विद्युद्गुरप्रतिभत्वमस्त्वेवेति गम्य-
गेवोक्तं द्रविडशिरोमणिना । पूर्वोक्तरीत्या स्वस्य भिक्षाटनोभवा चकारेण च तत्त्व-
सानुभवउद्वेगात् । साधु इतीत्युदाहरणेऽपि दूत्या दुश्चरितत्वादिर्भिक्षिण्य प्रमाणा-
न्तरेण प्रागेव जानता बाच्यार्थं बाधज्ञान स्पष्टमेव । ‘कस्त्व वानर’ इत्यप्राप्यतिश-

अधाक्षेपः—

‘उपमेयस्योपमानसवन्निःसकलप्रयोजननिष्पादनक्षमत्वाट्टपमानकैमर्ष्यमु-
पमानाधिक्षेपरूपमाक्षेप ।’

इति केचिद्राहु । तन्मते चैत्थमुदाहरण निर्माणीयम्—

‘अमूढप्रत्यूहः कुमुमशरक्रीदण्टमहिमा
विलीनो लोकानां सह नयनतापोऽपि तिमिरैः ।
तवासिन्पीयूष किरति परितस्तन्वि वदने
कुतो हेतोः श्वेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥’

यथा वा—

‘वसुधावलयपुरंदर विलमति भवतः कराम्भोजे ।

चिन्तामणिरुल्पद्रुमकामगवीभिः कृत जगति ॥’

आद्ये उपमानप्रयोजननिष्पादनं शाब्दम्, द्वितीये त्वार्थमिति भेदः ।

अपरे तु—

‘पूर्वोपन्यस्तस्यार्थस्य पज्ञान्तरालम्बनप्रयुक्तो निषेध आक्षेपः ।’

इत्याहु । तेषां मते इदमुदाहरणीयम्—

‘सुराणामारामादिह श्रुति शब्दानिलहता
पतेयुः शास्त्रीन्द्रा यदि तदखिलो नन्दति जनः ।
किमेभिर्वा कार्यं शिव शिव विवेकेन विकलै-
श्विरं जीवन्नास्तामधिधरणि दिल्लीनरपति ॥’

अत्र किमेभिरित्युत्तरार्धेन पूर्वार्धोक्तपक्षप्रतिक्षेपनात्रं पज्ञान्तरालम्बनेन
क्रियते । यथा वा—

‘किं नि शङ्क शेषे शेषे वयसि त्वमागतो मृत्यु ।

अथवा मुसं शयीथा जननी जागर्ति जाह्वी निकटे ॥’

चित्तवीरत्वेन प्रसिद्धहनुमनो निन्दा स्वामन्यपर्यवस्यन्ती इतरस्तुतिमादायैव पर्यव-
सति । इतरस्तुतेर्बलादाक्षित्वात् च निन्वमिति दिङ् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
व्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥

शिवशब्दानां प्रतिशान्ति—अथेति । उपमेयस्योपमेति । अनुनाक्षेप प्रतीप

अन्ये तु—

“निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥’

विशेषं व्यङ्ग्यरूपमर्थविशेषं वक्तुं विवक्षितस्य प्रकृतार्थस्य निषेधो निषेधसदृश कथनादिप्रत्याख्यानरूपः । स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषय-
श्चेति द्विविधः” इत्याहुः । तेषां मते इत्यमुदाहार्यम्—

‘रीतिं गिराममृतवृष्टिकिरा त्वदीया

ता चाकृतिं कृतिवरैरभिनन्दनीयाम् ।

लोकोत्तरामथ कृतिं करुणारसाद्रीं

जातु न कस्यचिदुदेति मनःप्रसारः ॥’

अत्र करिष्यमाणस्य मनःप्रसारस्य निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यता
वोचयितुम् ।

‘वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यज्ञानि निश्चला दृष्टिः ।

तस्या सुभग कथेयं तिष्ठतु तावत्कथान्तरं कथम् ॥’

अलंकारसर्वस्वकारादयस्तु—

“प्राकरणिकस्यार्थस्य निषेधोऽप्रतिष्ठितत्वादाभासमात्ररूपः कस्यचि-
दर्थविशेषस्य विधानं व्यनक्ति स एकः । यश्चाप्राकरणिकस्य निधिस्तादृश
एव सन्निषेधे पर्यवस्यति सोऽपर इत्युभयविधोऽप्ययमाक्षेपः ।”

तत्र निषेधाभासरूप आक्षेपस्तावद्विविधः—उक्तविषयो वक्ष्यमाण-
विषयश्चेति । उक्तविषयोऽपि द्विविधः—कचिद्वस्तुमात्रनिषेधात्कचिद्व-
स्तुकथननिषेधात् । वक्ष्यमाणविषयस्तु वस्तुकथननिषेधात्मक एव सामा-
न्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः शब्दात्समर्प्यमाणोऽपि विशेषरूपेण निषे-
धात्मना स्थितो निषिध्यमानगतं विशेषान्तरमाधत्ते । सोऽपि द्विविधः—
सामान्याश्रययत्किंचिद्विशेषनिरूपणानिरूपणाभ्याम् । तत्र निरूपितेषु
यत्किंचिद्विशेषेषु प्रयोजनाभावादप्रवर्तमानो निषेधो वक्ष्यमाणेष्टविषय
एव सपद्यते । अनिरूपितेषु तु सुतराम् । चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नाक्षेपे दृष्टो
केचिदाहुः । सोऽपि द्विविध इति । वक्ष्यमाणविषयोऽपीत्यर्थः । व्यनफीलस्याप्रे

ऽर्थ , तस्य च निषेधः तस्याप्यसत्यत्वम् , अर्थगतविशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । तेन नात्र-निषेधविधिः । न वा विहितनिषेधः । अपि तु निषेधेनासत्येन विधेराक्षिप्यमाणत्वाद्योगार्थादाक्षेपः । स च प्रागुक्त-दिशा चतुर्विधः । विधिना त्वसत्येन निषेधस्याक्षेपे अपरोऽयमाक्षेपः । अत्रापि अनिष्टोऽर्थः, तस्य विधि , तस्याप्याभासत्वम् , अर्थगतविशेषप्रति-पादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते ।” इत्याहुः ।

एतेषां मते चेत्थमुदाहरणं निर्माणीयम्—

‘न वयं कवयस्तव स्तव नृप कुर्वीमहि यन्मृषाक्षरम् ।

रणसीम्नि तवावलोकने तरुणार्को दिनकौशिकायते ॥’

‘मा पाहीति विधिर्विधेयविषयो वाच्यः स्वतन्त्रे कथं

नोपेक्ष्यो भवतासि दीन इति गी. श्लाघ्या न सख्यावताम् ।

एव दोषविचारणाकुलतया देव त्वयि प्रोन्मुखे

वक्तव्यप्रतिभादरिद्रमतयः किञ्चिन्नहि ब्रूमहे ॥’

‘रे खलु तव खलु चरितं विदुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि ।

अलमथवा पापात्मन्कृतया कथयापि ते हतया ॥’

‘श्वासोऽनुमानवेधः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ।

तस्या किं वा पृच्छसि निर्दय तिष्ठत्वसौ हता वार्ता ॥’

तत्राद्यप्ये कवेरुक्तौ कवित्वनिषेधो बाधितो मिथ्यावादित्वनिषेधा-त्मना पर्यवस्यनुत्तरार्थगतसार्थस्य सत्यत्वरूप विशेषं व्यनक्ति । एवं द्वितीयपद्ये रक्षणदानयोः कथनस्येष्टत्वात्निषेधो बाधितस्तयोर्विबक्षितत्वे पर्यवस्यन्नवश्यानुष्ठेयताम् । तृतीये खलुसबन्धिवृत्तान्तकथनत्वेन सामान्य-रूपेण प्रकृतपैशुन्यादिवृत्तान्तकथनस्य वक्ष्यमाणस्य निषेधः कथ्यमान-स्तस्य चिन्तितदुःखप्रदताम् । चतुर्थे कंचन तत्सबन्धिन्या वार्ताया अश-श्वासतानवादिकं कथयित्वा क्रियमाणो निषेधो वक्ष्यमाणमरणवार्ताविषय-सस्तन्या मुखादनिःसरणीयताम् । एषु निषेधस्याप्रतिष्ठानात् विहितनि-षेधः, नापि निषेधविधिः ।

‘तपोनिधे कौशिक रामचन्द्रं निनीपसे चेन्नय किं विकल्पैः ।

निरन्तरालोकनपुण्यघन्या भवन्तु वन्या अपि जीवभाजः ॥’

अत्र पुत्रस्नेहाकुलस्य दशरथस्य वाक्ये नयेति विधिर्बाधितो मा नयेति निषेधे पर्यवसितोऽन्यथा तु मम प्राणवियोगो भविष्यतीत्यर्थं व्यनकीति विध्याभासरूपोऽयमाक्षेपः । एवमुदाहरणेषु स्थितेषु प्राचीनमतानुसारीष्व-
क्षेपोदाहरणान्येतेषां मतेऽनुदाहरणान्येव । इत्थं च प्राथमिकमतसिद्ध
आक्षेप प्रतीपप्रभेदः । द्वितीयमतसिद्धस्तु विहितनिषेध एव न पुनराक्षेपः ।
तत्र निषेधस्थानाभासरूपत्वात् । इति तदाशयः । इतरे तु—

“निषेधमात्रमाक्षेपः ।”

चमत्कारित्वं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तमेव । तच्च व्यङ्ग्यार्थे सति
संभवतीति सब्यङ्ग्यो निषेधः सर्वोप्याक्षेपालंकारः । एवं चोपमेयकृतो-
पमानकर्मार्थक्यपक्षान्तरालम्बनकृतप्राचीनपक्षकैर्मर्थक्यविशेषप्रतिपादनप्रयो-
जकोक्तवक्ष्यमाणकथनकैर्मर्थक्यानामनुपदोक्तनिषेधविध्याभासयोश्च सम्यक्”
इत्यप्याहुः ।

अथाक्षेपध्वनिस्त्वन्मतानुसारेणोदाह्रियते—

‘त्वामवश्यं सिद्धक्षन्व्यं सृजति स कलाधरम् ।

किं वाच्यं तस्य वैदुष्यं पुराणम्य महासुने ॥’

अत्र येषामुपमानकैर्मर्थ्यमाक्षेपस्तेषां त्वयि सति किं कलाधरेणेत्यंशमा-
दाय, येषां च निषेधमात्रमाक्षेपस्तेषां वृद्धस्य ब्रह्मणो वैदुष्यं नास्तीत्यंश-
मादाय च ध्वनिः । ननु किं वाच्यं तस्य वैदुष्यमिति वैदुष्योक्तेः सवा-
धाया श्रुतिरिति वैदुष्याभावे पर्यवसानादुपमानकैर्मर्थ्यस्यापि झगित्येव प्रती-
तेर्वाच्यफलत्वात्कथं नाम ध्वनित्वं स्यादिति । नैष दोषः । ब्रह्मणो हि
त्वा सिद्धक्षन्व्यं करणपाठवसपत्त्यर्थमात्रौ पाण्डुलेखवदिन्द्रु निर्मितवत् किं
वैदुष्यं वाच्यमिति वैदुष्योक्तेर्निर्वाधत्वादात्रौ सत्यां विश्रान्तौ पश्चादवश्यं
पुराणस्येत्येतदर्थपर्यालोचनेन वैदुष्याभावचन्द्रकैर्मर्थ्ययोः पर्यवसानमिति न
ध्वनित्वस्त्वलनम् । येषां त्वाभासरूप एव निषेध आक्षेपस्तेषां न प्रागुक्त
आक्षेपध्वनिरपि त्वयम् ।

‘त्वा गीर्वाणगुरुं सर्वे वदन्तु कवयस्तु ते ।

समानकक्षस्तेनासीत्येषोऽर्थस्तु मतो मम ॥’

अत्र कवेर्वाक्ये बाधितत्वादाभासरूपो नाहं कविरिति निषेधो गम्यमानो मिथ्यावादित्वाभावरूपेण पर्यवसन्नोत्तरार्धार्थस्य सत्यतारूप विशेषं गमयति । इत्थं स्वस्वाभिमानभेदादाक्षेपाणां भेदात्तद्धनीनां स्थिते विवेके—

‘स वक्तुमखिलाञ्शक्तो हयग्रीवाश्रितान्गुणान् ।

योऽन्बुकुम्भै परिच्छेद ज्ञातु शक्तो महोदधे ॥’

इति पद्यं ध्वनिकारैराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृत ‘स्वाभिमताक्षेपानभिव्यक्तेरनुदाहरणमेवैतत्’ इति निर्युक्तिक वदन्नलंकारसर्वस्वकृत्परास्त । नद्याभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा । नापि प्राचामाचार्याणाम् । न चापि युक्तिः । येन ध्वनिकारोक्तमुपेक्ष्य त्वदुक्त श्रद्धधीमहि । प्रत्युत वैपरीत्यमेवोचितम् । ध्वनिकृतामालंकारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात् । नद्यस्त्रिंशत्सु आक्षेपादिशब्दसकेतग्राहकं प्रमाणान्तरमस्ति ऋते प्राचीनवचनेभ्यः । अन्यथा सकलविपर्यासापत्ते । यत्तु—

‘नरेन्द्रमौले न वय राजसदेशहारिण ।

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न शत्रु कश्चिदिप्यते ॥’

इति पद्यमलंकारसर्वस्वकारमतेनोदाहृत्येत्थमुक्तं कुवलयानन्दकृता—
‘अत्र सदेशहारिणामुक्तौ न वयं सदेशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः सधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तत्र न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीय किंतु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन सरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति’ इति, तत्र । त्वदुक्तस्य विशेषस्य निषेधाव्यङ्ग्यत्वात् । नहि न वयं राजसदेशहारिण इत्युक्ते तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीय, किं तु सर्वेऽपि राजानो भृत्य-

त्रिभुवत्तु वैदुष्य पाण्डित्यम् । सर्वस्वकारः परास्त इति । तद्गुणवत्ता नास्तीति निषेधस्य गुणापरिमितत्वव्यङ्ग्यसहितस्वाक्षेपरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वारिति भावः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु—निषेधाभास आक्षेप । ‘नाह दूतो तनोस्तापस्वसा कालानलोपन’ इत्युदाहरणमिति । तस्याय भावः—यो निषेधो बाधित सन्नर्थान्तरपर्यवसितो

भावेन सरक्षणीया इति विशेषोऽवगम्यते । अवगम्यते च जगत्कुटुम्बिन इत्याद्युत्तरार्धे प्रयुक्ते । यो हि निषेधमात्रसामर्थ्याक्षिप्तो विशेषस्तं निषेध आक्षिपतीति युक्तं वक्तुम्, न तु परकीयं विशेषम् । तथा हि राजसदेश-हारिणा प्रयुक्ते न वयं राजसदेशहारिण इति वाक्ये स्वस्मिन्स्वनिषेधस्य बाधाद्राजसदेशहारिपदेन लक्षणया राजसदेशहारिनिष्ठकैतववचनप्रयोक्तृत्वादिधर्मवन्त उपस्थाप्यन्ते । प्रयोजनं च तन्निषेधे सति स्वगतस्य सत्य-वक्तृत्वादेः स्ववचनगतस्य सत्यत्वादेर्वा प्रत्ययः । अयमेव च विशेषस्या-क्षेपः । एव स्थिते किमुच्यते तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनेत्यादि । यदि तु पूर्वोक्तादेव बाधाद्राजपदस्य शत्रुलक्षणया न वयं शत्रुसदेशहारिण इति प्राप्तेनार्थेनास्मत्त्वामिनः शत्रव एव न भवन्ति किं तु मृत्यभावेन पाल-नीया इति विशेषोऽवगम्यत इत्युच्यते तदा तृतीयकक्ष्यारूढो नास्मत्त्वामिन इति निषेध आक्षेपः स्यात्, न तदुत्थापरस्त्वदुक्तो यथाश्रुतनिषेधः । यदि तु परम्परया यथाकथञ्चिद्विशेषोत्थापकोऽप्याक्षेप इत्युच्यते, तथापि 'सधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्' इत्यादेस्त्व-द्वचनस्यासंगतिरेव । नहि यथार्थवादित्वेन केवलेन त्वदुक्तो विशेष आ-क्षेपुं शक्यते, किं तूत्तरार्धेनाक्षिप्तः परिपोषुम् । तस्माद्यत्र त्वया निषे-धस्य पर्यवसानमुक्तं सएव विशेषस्तस्याक्षेप्यः, न तु विशेषान्तरम् । अत एव "वालक नाहं दूती—" इत्यत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधेन वस्तुवादित्वादिर्विशेषो व्यज्यते" इत्यलङ्कारमर्थत्वकृतोक्तं संगच्छते ।

इति रसगङ्गाधरे आक्षेपप्रकरणम् ।

विशेषाक्षेपत्रे कस्मिंश्चिद्विशेषे आक्षेपस्यै साहाय्यकं करोति न आक्षेप इति तदर्थं । नाहं दूतीत्वस्य दूत्या रक्षा बाधितत्वाद्दूतीपदेन निश्चयादित्यविशिष्टं लक्ष्यते । तन्नि-षेधस्य सत्यवादित्वे पर्यवस्यति । एवं च तद्व्योप्यसत्यवादिसहृद्वत् तनोऽप्य इति वाक्य-मिदानामेवागत्वोच्चीवयेति विशेषमाक्षिपति । अन्यथा सपटननात्रप्रयोजनकृताव-गम एव तस्य स्यादिति तत्कालोचितकैतववचनत्रे वाक्यस्य भावना म्यादिति । यत्तु सत्यवादित्वस्य परिपोषमादावैवाक्षेपत्वमिति, तत्र । तस्याचमत्कारित्वात् । तनोऽप्य इत्यादिनोचविशेषे व्यञ्जनीये सहकारित्वे तु तस्मान्नीजनुभवमिदम् । तं विना तेषामि-तस्मान्नाक्षेपात् । एतेन 'नरेन्द्रमौले' इति बुबलवानन्दोक्तमपि व्याख्यातम् । एवं 'यत्तु नरेन्द्रमौले' इत्यादि, 'ननु विशेषान्तरम्' इत्यन्तप्रत्योऽपि चिन्त्य एवंत्वात् । तेषाम्नादि पटी कर्तुं शेषत्रे ॥ इति रसगङ्गाधरमननं प्रकाशे आक्षेपप्रकरणम् ॥

अथ विरोधमूललंकाराः—

एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादितयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकर-
णासंबद्धत्वमेकाधिकरणासंबद्धत्वभानं वा विरोधः ॥

यद्वा—

एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रतिपादनं सः ॥

स च प्ररूढोऽप्ररूढश्च । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यनभिभूतत्वम् । तद्वैपरी-
त्यमप्ररोहः । तत्राद्यो दोषस्य विषयः, द्वितीयश्चालंकारस्य अत एवेमं
विरोधाभासमाचक्षते । आ ईपद्मासत इत्याभासः । विरोधश्चासावाभास-
श्चेति । आमुख एव प्रतीयमानो ज्ञागिति जायमानाविरोधबुद्धितिरस्कृत
इति यावत् । तत्रापि कार्यकारणादिवुद्ध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधा-
लंकार । तदालीढस्तु विभावनादिर्वक्ष्यमाणः । अस्य च जातिगुणक्रिया-
द्रव्याणा पदार्थाना मध्ये जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यै, गुणस्य गुणक्रिया-
द्रव्यैः, क्रियाया क्रियाद्रव्याभ्याम्, द्रव्यस्य द्रव्येणेत्यपुनरुक्ता दश
भेदा । क्रिया चात्र न वैयाकरणानामिव शुद्धा भावना । नापि नैयायि-
कानामिव स्पन्दरूपा । किं तु तत्तद्वातुवाच्या विशिष्टव्यापाररूपा ।

उदाहरणम्—

‘कुसुमानि शरा मृणालजालान्यपि कालायसर्कशान्यभूवन् ।

सुदृशो दहनायते स राका भवनाकाशमथाभवत्पयोधिः ॥’

अत्र पुरः स्फुरन्नपि जात्यादीना विरोधो विरहिणीदुःखजनकत्वविम-
र्शान्निवर्तते ।

‘त्वयि दृष्टे त्वया दृष्टे भवन्ति जगतीतले ।

महान्तोऽप्यणवो राजस्रणवश्च महत्तराः ॥’

‘खलानामुक्तयो हन्त कोमला शीतला अपि ।

हृदयानीह साधुना टिन्दन्त्यथ दहन्ति च ॥’

प्राग्बदाह—अथेति । सचद्धत्वेन प्रतीति । शनिरशनिभेत्यादि वारणायेद्-
मिति कथित् । विनिगमनाविरहादाह—एकाधीति । तयोस्तत्त्वेन भाने भ्रममूलक-
त्वादाह—यद्धेति । निषय इत्यस्याप्रेऽप्यनुपत्त । कालायस लोहम् । देव राजन् ।

‘विचारिते महिमनि त्वदीये नित्यनिर्मले ।

परमात्मन्गगनमप्याघत्ते परमाणुताम् ॥’

‘हर्षयन्ति क्षणादेव क्षणादेव दहन्ति च ।

यूनः स्वरपराधीनान्निर्दया हन्त योषित ॥’

‘कान्तारे विलपन्तीना त्वदरातिमृगीदृशाम् ।

देवतानि समाकर्ष्य हरिद्भिरपि बुधुभे ॥’

इत्यादि स्वयमूह्यम् ।

अत्र जाल्यादिरिति धर्ममात्र विवक्षितम् । उपलक्षणपरत्वात् । तेन
‘य किल बालकोऽपि पुराणपुरुषः’, ‘विशुद्धमूर्तिरपि नीलाम्बुदनिभः’,
‘जगद्धितकृदपि जगदहितकृत्’ ‘अगोद्वारकोऽपि नागोद्वारकः’, इ-
त्यादौ सखण्डोपाधेरभावस्य च परिग्रहः । वस्तुतो जाल्यादिभेदानामहृद्य-
त्वाच्छुद्धत्वश्लेषमूलत्वान्या द्विविधो ज्ञेयः । ननु ‘हितकृदप्यहितकृत्’,
‘अगोद्वारकोऽपि नागोद्वारकः’ इत्यादौ विरोधस्य प्रतिभामात्रम्, श्लेष एव
त्वलकारः । तस्य स्वविषये प्रायशः सर्वालंकारापवादकत्वादिति चेत्,
कविः शृणोति । इदं तु बोध्यम्—यत्रापि शब्दादिर्विरोधस्य द्योतकस्यत्र
विरोधः शब्दः, अन्यत्र त्वार्थः इति तावदात्रा सिद्धान्तः । तत्र श-
ब्दत्वं शब्दकरणकप्रतीतिगोचरत्वं विरोधस्य न घटते । ‘त्रयोऽप्यत्रयः’
इत्यादौ नियतेषु विशेषणविशेष्यससर्गेषु विरोधस्य कुत्राप्यसमावेशात् ।
न च तदधिऋणावृत्तिरमिव तत्प्रतियोगिकत्वमपि विरोधः । तथा च
प्रकृते नजर्थोत्तरपदार्थयोः प्रतियोगित्वस्य समर्गत्वात्ससर्ग एव विरोधस्य
समावेश इति वाच्यम् । ‘सुप्तोऽपि प्रबुद्धः’ इत्यादौ तथाप्यसमावेशात् ।
नहि सुप्तः सुप्तत्वविरुद्धप्रबुद्धत्ववदभिन्न इति शब्दधीरनुभवसिद्धा । येन
लक्षणादि कुसृष्टौ यतेमहि । अत्राहुः—‘सुप्तोऽपि प्रबुद्धः’, ‘त्रयोऽप्य-
त्रयः’ इत्यादिषु विरोधोदाहरणेषु शब्दद्वयेन शायित्वजागरितत्वादिधर्म-
द्वयन्यादावुपस्थितौ समन्विजानादपि शब्दसाचिव्यात्तदुक्तो विरोधोऽपि
न्यते । अनन्तरं च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्या बन्धत्वाद्भिरद्वाविमौ धर्मा-
विति मानसे वैयञ्जनिके वा विरोधत्रोपे जाते तेन प्रतिरोधाच्छयितजाग-

रितयोरभेदबुद्धेरनुत्पादाद्वितीयशक्त्या प्रादुर्भावितं द्वितीयार्थमादायान्वय-
बोधः, न तु विरुद्धार्थम् । विरोधधीश्च शिथिलमूला निवर्तमानापि कवि-
सरम्भगोचरतया चमत्कारकारणमिति प्राचा निष्कर्ष । नव्यास्तु—‘अ-
र्थद्वयप्रादुर्भावं विना विरोधाभास एव न समवति । तत्रैको विरोधस्योला-
सक द्वितीयश्चान्वयबोधविषय इति तत्सत्यम् । पर तु अन्वयबोधविष-
ये द्वितीयार्थे विरोधोलासकोऽप्यर्थो भेदेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय
इत्युक्तदिशा अभिन्नतया भासते । एवं चाविरुद्ध द्वितीयार्थमादायान्वय-
बोधे सत्यपि स्वास्पदीमृतस्य विरुद्धार्थस्य नि शेषतया निवृत्तेरभावादर्थमृत-
श्वसन्निव विरोधोऽपि मानस बोधान्तरमारोहति । अत एव चमत्कारीत्युच्यते।
नहि नि.शेषतया निवृत्तश्चमत्कार जनयितुमीष्टे । न चान्तरेण चमत्कारज-
नकतामलकारो भवति । तस्माद्विरोधधियो नातीव शिथिलमूलत्वम्, नापि
चात्यन्तिकी निवृत्ति’ इत्याहु । ननु अपिशब्दादीना प्रयोगे शाब्दो
विरोधो भासत इति तथाप्यसगतम् । निपाताना शाब्दिकनये शक्तेरस्वी-
कारादिति चेत्, न । निरूढलक्षणाया इव निरूढद्योतनाया अपि श-
क्तिसमकक्षत्वात् । अथ जात्योर्द्रव्ययोश्च विरोधालंकारो न भवितुमीष्टे ।
‘कुमुमानि शराश्चन्द्रो वाडवो दु खिते हृदि’ इत्यादावारोपमूलस्य रूप-
कस्यैवोलासात् । यदि च सत्यप्यारोपे विरोधाभास उच्यते, उच्यतां
तर्हि ‘मुखं चन्द्र’ इत्यत्रापि स एव । न च रूपकविषयस्य सर्वस्यापि
विरोधेनाक्रान्तत्वान्निर्विषयत्वापत्त्या स्वविषये रूपकं विरोधस्य गुणादौ
सावकाशस्यापवाद इति वाच्यम् । ‘कुमुमानि शरा.’, ‘मृणालवलय-

हारांद्भिर्दिग्भिः । न च नहि । निवृत्तिरित्याहुरिति । वय तु ब्रूम —सुप्तोऽपि प्र-
बुद्ध इत्यादौ समानाधिकरणविभक्त्यर्थयोरभेद । अपिशब्देन च समभिव्याहर्त्तरूपदार्थ-
तावच्छेदकविरुद्धत्वमपरपदार्थतावच्छेदके शोचते । तत्र गमकद्वयसत्त्वान्प्रकरणविर्ने-
यामकम्याभावाच्चाप्यर्थद्वयमपि युगपदवभासते । तत्राभेदस्य मुख्यवाक्यार्थत्वात्तद्योग्या-
र्थस्य विरुद्धार्थश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन विशेषात्वं विरुद्धार्थस्य तत्रेति युक्तम् । एव
च स्वापविरुद्धजागरणभिनविशिष्टज्ञानाश्रय इति बोध । यत्र त्वपिशब्दाभाबन्तत्र प्र-
थमत शाब्दान्वयबोधे जाते सहृदयतावशाद्वितीयायोपस्थितौ विरहाद्युद्योवकसदृष्टक-
सवन्वियज्ञानविषया विरोधोपस्थितौ व्यञ्जनदेव तादृशबोध । अतएवापिशब्दाभावे वि-
रोधो व्यञ्ज इत्याहु । विरोधम्याभासन्व चाहार्यबोधविषयत्वात्कार्यनिष्पादकत्वाभा-

दिदवदहनराशि', 'चन्द्रो वाडवः', 'शंकरचूडापगा कालिन्दी' इत्यादौ त्वदभीष्टविरोधस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यम् । इह हि अलंकारवर्गे यो यत्र सहृदयचमत्कृतिपथमवतरति स एव तत्रालंकार इति निर्विवादम् । एवं च रूपके 'मुखं चन्द्र' इत्यादौ यद्यप्यस्ति विरोधस्तथापि न स तत्र प्रतिपिपादयिषित । अपि तु चन्द्रनिष्ठाहादकत्वादिसकलगुणानां मुरो प्रतिपत्यर्थं चन्द्राभेद एवेति स चमत्कारी, न विरोधः । प्रत्युत सन्नपि विरोधो विवक्षितार्थाननुगुणत्वानुदूषित इति नालंकारः । विद्यमानताया अकिञ्चित्करत्वात् । 'कुमुमानि शरा.' इत्यादौ तु विरहिण्यादीनामवस्थाया अत्यद्भुतत्वस्य विवक्षितत्वात्तदानुगुण्यायान्तर्गर्भितोऽप्यर्थो विरोध समुल्लसतीति स एवालंकारः । न चैवमपि रूपकस्यले विरोधोऽविवक्षितत्वान्मा नामाभूदलंकारः, विरोधस्थले तु 'कुमुमानि शरा' इत्यादौ विरोधोत्थापनार्थमभेदस्यावश्यं विवक्षणीयत्वाद्रूपकापत्तिरिति वाच्यम् । विरोधविवक्षानालिङ्गितत्वस्य रूपकलक्षणे निवेश्यत्वात् । यद्वा अभेदस्यात्र विरोधोत्थापनार्थमुपात्तस्याचमत्कारित्वाद्रूपकालंकारत्वमुक्तम् । तत्तदलंकारलक्षणेपु अलंकारसामान्यलक्षणे वा चमत्कारित्वस्योक्तत्वात् । यदि तु विरहिण्याद्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वादि न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृत किं तु पीडाजनकत्वश्यामत्वाद्यतिशयमात्रं विवक्ष्यते तदात्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषस्थितेरद्भुतत्वविवक्षया यत्र हि नारीणा मुखं चन्द्र इत्युच्यते तदा विरोधमास एवेति ध्येयम् । ननु 'सुप्तोऽपि प्रबुद्ध' इत्यादौ यथैकेनार्थेन विरोधस्योत्थापनमपरेण च निवृत्ति, एवम् 'गङ्गाया घोषः', 'मञ्चा क्रोशन्ति', 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावपि शक्येन तस्योत्थानं लक्ष्येण च निवृत्तिरिति विरोधमासप्रसङ्गः । न च दृष्टान्ते विरोधोत्थापकनिवर्तकयोरर्थयोः शक्यैवोपस्थितिः, दार्ष्टान्तिके तु पृथक्पृथ्येति चैरक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । सत्यपि चैरक्षणे

धेनेति । तदनिवेशजलापवादाह—यद्वेति । अत्र कुमुमानीत्यत्र । ननु तर्हि गौरवं तत्प्रयुक्तमस्त्वेवात आह—तत्तदिति । इतोऽपि लापवादाह—अलंकारेति । इत्यामत्त्राद्यतिशयेति । शंकरचूडापगेल्लेखार्थः । एवेति ध्येयमिति । एव च 'विरोधानुपपत्तिधेहृणद्वयक्रियादिषु । अमन्दचन्दनस्यन्द स्वच्छन्द दहतीह माम् ॥'

त्वदुक्तविरोधाभासलक्षणातिप्रसङ्गस्यानिवारणात् । नहि लक्षणे विरोधो-
त्थापकनिवर्तकयोरेकवृत्तिवेद्यत्वमेकजातीयवृत्तिवेद्यत्वं वा विवक्षितम् ।
तथा सति 'कुसुमानि शरा.' इत्यादौ प्राचीनरीत्याव्याप्तिप्रसङ्गादिति
चेत् विरोधस्यात्र प्रतिमानेऽपि कविसरम्भागोचरत्वेनाचमत्कारित्वात् ।

अयं च विरोधालंकारः कुवलयानन्दकृता उल्लेक्षाशिरस्कोऽप्युदाहृतः ।
यथा—

‘प्रतीपमूपैरिव किं ततो मिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोऽजिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥’ इति ।

विरोधप्रतीत्यनन्तरं यत्रार्थान्तरप्रतिपत्त्या विरोधस्य समाधानं तत्र
विरोधाभास इष्यते । यथा—‘रिपुराजिरसभावमञ्जनोऽप्यरिपुराजिरसभा-
वमञ्जन.’ इत्यादौ । इह तूल्लेक्षया विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्थितया
विरोधस्योत्थानमेव भ्रममिति कथमनुत्तिष्ठन्नेव विरोधश्चमत्कारमूलमलंकार-
मावं वहेत् ।

इति रसगङ्गाधरे विरोधप्रकरणम् ।

अथ विभावना—

कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यमाना कार्योत्पत्ति-
विभावना ॥

तदुक्तम्—‘क्रियाया. प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिविभावना’ इति । क्रि-
याशब्देनात्र कारणं विवक्षितम् । अत्र कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन
कार्योत्पत्तौ निवध्यमानायामापाततो विरोधः प्रतिभासमानोऽपि तदितर-
कारणरूपनया निवर्तते । यथा—

इति जयदेवोक्तो विरोधो विरोधाभास एवेति बोध्यम् । अलंकारमावं वहेदिति ।
अत्रेदं चिन्त्यम्—प्रतीपमूपैरित्यत्र हि विरुद्धधर्मगततया स्वाश्रयभेदकलत्वागोत्रेक्षाया
विरुद्धतयावभासमानपदार्थानां श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनाविद्वतादान्म्यापन्नाना सह-
वाचो निमित्तम् । निमित्ताप्रतिपादक चोत्तरार्धम् । विरोधमानमन्तरेण विरुद्धधर्मैरपी-
त्याहुत्रेक्षाया अनुत्थानाच्च । एव च निमित्तांशे विरोधालंकारमुपजीव्यं च विरोधत्वागो-
त्रेक्षा अर्थान्तरानुग्रहीता । पश्चात्तस्मात्तत्त्वेन स्थितेऽप्युपेक्षाइत्यत्र विरोध इति ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विरोधप्रकरणम् ॥

‘विनैव शस्त्रं हृदयानि यूना विवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।

अनन्तमायामयवल्गुलीला जयन्ति नीलाञ्जदलायताक्ष्यः ॥’

अत्र हि दारणे शस्त्रं कारणम् । तदभावेऽपि दारणमुपनिबध्यमान-
मापाततो विरुद्धमपि कामिनीविलासरूपहेतुकतया पर्यवस्यति । नन्वत्र
यस्य कार्यस्योत्पत्तिर्निवध्यते नहि तदीयकारणत्वेनावगतस्य व्यतिरेक
प्रतीयते । यदीयकारणव्यतिरेकश्च प्रतीयते नहि तस्य कार्यस्योत्पत्तिर्नि-
वध्यते । दारणं चेह पीडाविशेषो विवक्षितः, न तु द्विधाभावः । शस्त्रं च
न कामपीडायाः कारणम्, अपि तु द्वैधीकरणस्येति चेत्, न । मुख्यं हि
दारणं द्विधाभावनम् । गौणं च कामादिजनितपीडाविशेषः । तयोर्गौणमु-
ख्ययोर्दारणयोः सादृश्यमूलेनाभेदाध्यवसानरूपेणातिशयेन सति भेदस्व-
गने द्विधाभावनकारणमपि शस्त्रं कामपीडाकारणं सपद्यते । तदभावे चात्र
कार्याभिन्नतयाध्यवसितस्य पीडाविशेषस्योपनिबन्धनान्न दोषः । एवं चा-
स्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्यांशे अमेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुप्राणक-
तया स्थिता । तथा च पायसादिपिण्डवदेकीकृतस्य वस्तुतः सदृशवस्तु-
द्वयस्यैकावयवसंबन्धिकारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्यानापरावयवमादाय पर्य-
वसानं भवति । तत्र च कार्यांशः कारणभावरूपविरोधिनो वाध्यतयैव
स्थितः, न वाचकतया । कार्यांशस्य कल्पितत्वात्कारणभावस्य च स्वभाव-
सिद्धत्वात् । अत एव कार्यांशो रूपान्तरेण पर्यवस्यति । अत एव च
समबलविरोधिद्वयघटिताद्विरोधालंकारादस्य वैलक्षण्यम् । तथा चोक्तम्—

‘कारणस्य निषेपेन वाध्यमानः फलोदयः ।

विभावनायामाभाति विरोधोऽन्योन्यवाधनम् ॥’ इत्याहुः ।

अधातिशयोक्तिर्न सर्वस्या विभावनायामनुप्राणिना । किं तु कवित् ।

‘निरूपादानसभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्यै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’

शाब्ददाह—अथेति । सादृश्यमूलेनेति । श्लेषमूलेनेत्यपि बोध्यम् । कार्या-
भिन्नतयेति । शस्त्रकार्यद्विधाभावेनाभिन्नतयेत्यर्थः । वस्तुतः सदृशवस्तुद्वय-
स्येति । इदं पद्यन्तं पर्यवसानमित्यन्वयेति । तत्र सामानाधिकरण्यानेत्यन्तं हेतुः ।

इत्यत्र विभावनायामतिशयोक्तेरध्यवमानमूलाया अननुप्राणकत्वादिति । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तिरसभवन्ती क्विना अभिप्रायविशेषेण निवच्यमाना हि विभावना । न चानुपादानान्तराभावे जगत उत्पत्तिः परमेश्वरादनभवन्ती येन विभावना म्यात् । 'नासदामीत्', 'सदेव सौम्ये-दमग्र आमीन्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च सृष्टिकाले भगवदतिरिक्तवस्तुजातप्रतिषेधावगमात् । तस्मादत्र विभावनाया एव समावना नास्ति क पुनरतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचार इति चेत्, न । अत्र हि भगवत् सकाशात्केवलम्य जगत उत्पत्तिर्न कवेरभिप्रेता । येन तस्या उपादानान्तरव्यतिरेकेऽपि भगवत् सकाशात्मभवादमभवमूला विभावना न स्यात् । किं तु जगद्रूपस्य चित्रस्य । चित्रस्य च केवलस्योपादानाना मपीहरितालादीनामाधारस्य भित्त्यादेश्चाभावे केवलाकारो जागर्त्येवोत्पत्तेरसभव । स च तस्य जगद्रूपतानुसधानात्कारणतदाश्रयव्यतिरेकमादाय निवर्तत इति 'निरुपादानसमारम्' इत्यत्र निष्प्रत्यूहैव विभावनेति भवत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचारः । एतेन 'विभावनाया सर्वत्रातिशयोक्तिरनुप्राणिका' इति सर्वत्रकारोक्तिरपास्ता । तथा "निरुपादानसमारम्" इत्यत्र विभावनाया एवामावात्कुत्र व्यभिचारः" इति वदन् विमर्शिनीकारोऽपि प्रत्युक्त इति । उच्यते—मा स मूल्यत्र विभावनायामतिशयोक्तिरनुप्राणिका । आहार्याभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणकम् । तच्च कचिदतिशयोक्त्या कचिच्च रूपक्रेणेति न दोषः ।

यत्तु—“कारणं विना कार्योत्पत्तिरेका विभावना । कारणानामसमग्रत्वे द्वितीया । सत्यपि प्रतिबन्धके कार्योत्पत्तिस्तृतीया । अकारणात्कार्योत्पत्तिश्चतुर्थी । विरुद्धात्कार्यजन्म पञ्चमी । कार्यात्कारणजन्म षष्ठी । क्रमेणोदाहरणानि—

‘अप्यलाक्षारसासिकं रक्तं तन्व्याः पदान्बुजम् ।’

‘अक्षैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथ ।’

‘सातपत्रं दहत्याशु प्रतापतपनस्तव ।’

‘शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महद्द्रुतम् ।’

‘शीताशोः किरणा हन्त दहन्ति सुदृशो दृशौ ।’

‘यश पयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव ।’

इति पदप्रकारां विभावनामुदाजहार कुबलयानन्दकृत् । तत्रेदं वक्तव्यम्—

‘कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके ।

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥’

इत्यादिभिर्विभावनाप्रकारानालक्ष्यता विनापि कारणं कार्योत्पत्तिरित्यप्येको विभावनाप्रकार इत्युक्तं भवति । अन्यथा चतुर्थीत्वाद्यसंगते । एव च यथा—‘सादृश्यमुपमा भेदे,’ ‘तद्रूपक्रमभेदो य उपमानोपमेययो’ इत्यादिभिर्लक्षितस्योपमान्प्रकारादिनामान्यस्य पूर्णादयः सावयवादयश्च भेदा उक्तास्तथेह किं तद्विभावनासामान्यलक्षणम्, यल्लक्षितस्य विभावनासामान्यस्यामी भवतोक्ता प्रकारा उपपद्येरन् । कारणं विना कार्योत्पत्तेस्तु प्रकारान्तं पातित्वात् । अथातिशयोक्त्यादिष्विव तादृशसकृत्प्रकारान्यतमत्वं सामान्यलक्षणमुन्नेयमिति चेत्, एवमपि प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमेव । कारणामात्रेऽपि कार्योत्पत्तिरित्यत्र कारणतावच्छेदकमवन्धेन कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्तन्मावन्व विवक्षितत्वात् । प्रकारान्तरस्वीकारोपेक्षया तादृशविवक्षाया एव लघुत्वात् । एवं प्रतिबन्धकमपि कारणभाव एव । प्रतिबन्धकभावस्य कारणत्वात् । इति तृतीयोऽपि भेदो न विलक्षणः । चतुर्थेऽपि भेदे कारणभाव आर्धः । ‘शङ्खाद्वीणानिनादोऽयम्’ इत्युक्ते वीणा विनैवेति प्रत्ययादवैलक्षण्यम् । तन्नादाद्येन प्रकारेण प्रकारान्तराणामालीढत्वात्पद् प्रकारा इत्यनुपपन्नमेव । यदि तु यथाकथंचित्कुबलयानन्दोक्तिं समर्थनीयेत्याप्रदृष्टदेतथ समर्थयित्वा—तथा हि विनापि कारणं कार्यजन्मेति विभावनायाः सामान्यलक्षणम् । इयं च तावद्ब्रूया—शाब्दी, आर्धी च । शाब्दी

शाब्दी आर्धी चेति । अत्र केचित्—शाब्दत्वे आद्या । आर्धत्वे उत्तरा पद । तत्र

त्रिविधा—प्रतिबन्धकातिरिक्तकारणव्यक्तिप्रतियोगिकामावोक्तिपूर्विका, सत्यामपि कारणव्यक्तौ यदवच्छिन्नत्ववैकल्यप्रयुक्त कार्याभावस्तद्वैकल्योक्तिपूर्विका, स च कारणतावच्छेदकधर्म कचित्कारणतावच्छेदकसबन्धश्च, प्रतिबन्धकोक्तिपूर्विका चेति । आर्य्यपि त्रिविधा—प्रकृतकार्यसमानजातीयकार्यान्तरस्य कारणात् । प्रकृतकार्यविरुद्धकार्यस्य कारणात् । स्वकार्याद्वा प्रकृतकार्यस्योत्पत्तिरिति । एतदर्थं क्रमेण ह्यकारणादित्यादि ।

इयं च विभावना द्विविधा—उक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता च । तत्रानुक्तनिमित्ता 'विनैव शस्त्र' इत्यत्र दर्शिता । विलासाना मन्मथपीडाजनकानामनुपात्तत्वात् । उक्तनिमित्ता यथा—

‘यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनाया ।

दहनं विनैव तदवधि यूना हृदयानि दहन्ते ॥’

अत्र हि उपात्ते यौवने दाहहेतुत्व पर्यवस्यति । यत्तु—

“असभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनामवास्त्र्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्र वाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥’

अत्र द्वितीयचरणे आसवाभावेऽपि मदस्य प्रतिपादनाद्यौवनस्य चोक्तत्वादुक्तनिमित्ता विभावना । न तु प्रथमतृतीयचरणयोः । मभरणपुष्पयोर्मण्डनमस्र च प्रत्यहेतुत्वात् ।” इत्यलकारसर्वस्वकारादिमिरुक्तं तत्र विचार्यते—विरोधमूला हि विभावनाद्यलंकारा । विरोधस्यैव विद्युत्प्रभावद्रापाततः प्रतिभासमानस्य चमत्कारवीजत्वात् । अत्र ह्यासवभिन्न-

द्वितीये कारणे कारणतावच्छेदकगुणादिवैकल्यदर्शनेन तदवच्छिन्नकारणाभावप्रतीतिरार्था । अस्तु वा शाब्दी । तथापि स्वरूपतः कारणाभावकथनान्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने विच्छिन्नतिविशेषात् । एतेन प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य वैकल्यस्य नैवशास्त्रम् । तृतीये प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वनये तदभावकथनं शाब्दम् । अभावाभावस्य प्रतियोगित्वनये तस्याकारणत्वनये भावाभावस्यातिरिक्तत्वनये वा इत्यर्थः । अत्र भावोक्तिं पूर्वस्माद्विशेषः । चतुर्थ्यां प्रकृतसजातीयकार्यान्तरस्य कारणाभिनाकथनमिति कारणभाव आर्थ एव । पञ्चम्या च प्रकृतकार्यविरुद्धकार्यस्य कारणात्कथनमिति स आर्थ एव । षष्ठ्या तु कार्यात्कारणस्येति स एवेसाहुः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विभावनाप्रकरणम् ॥

त्वविशिष्टं मदकारणत्वं यौवनस्योक्तम् । एवं च यौवनस्य मदकारण-
 ताया शब्देनैवोपात्तत्वात् यागे व्रीहियवयोरिव मदे यौवनामवयो. पर-
 स्परनिरपेक्षकारणत्वावगतेर्विरोधस्य लेगतोऽप्यप्रतिभानाद्विभावनैव ना-
 स्ति । कुतः पुनरुक्तनिमित्ता किभावना । न चासवस्य प्रसिद्धमदकारण-
 त्वात्तेन विना मदोत्पत्तिवर्णने विरोधप्रतिभा भवत्येवेति वाच्यम् ।
 भवेत्सा, यदि यौवनस्य मदकारणत्वं कविना साक्षान्न प्रतिपाद्येत । प्र-
 तिपादिते तु तस्मिन्प्रसिद्धकारणातिरिक्त्या कृपिना प्रतिपादितमिदमपि
 प्रसिद्धकारणमिव कारणान्तर भविष्यतीति वैकल्पिककारणताप्रतिभानान्न
 विरोधप्रतिभानं भवितुमर्हति । तस्मादत्र प्रथमतृतीयचरणयोर्न्यूनाभेदरू-
 पकम् । द्वितीयचरणे तु प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति विवेकः । अस्मिन्निर्मिते तूदा-
 हरणे दहनस्यैव प्रसिद्धदाहकारणत्वाद्यौवनस्य दाहकारणताया अश्रुत-
 त्वाद्दहनमन्तरेण दाहोत्पत्तिवर्णने विरोध आपातत प्रतीयत एवेति सह-
 द्यैराकलनीयम् । अथ 'लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति'
 इत्यत्र विभावनापत्तिर्नन्वस्तु, किं नदिष्ठन्नमिति चेत् । आलकारिकैत्र
 तस्यानङ्गीकारात् । ननु कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वेन कारणभावो विशेषणीय । प्रकृते च कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताक. प्रसिद्धकारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा भावो न तादृशरू-
 पावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति चेत्, 'खला विनैवापराधं भवन्ति खलु
 वैरिण.' इत्यत्र तथाप्यतिव्यापनात् । अपराधाभावस्य तथात्वात् ।
 न च कार्याशोऽतिशयोक्त्यालीढत्वेनाभेदनिश्चयालीढत्वेन वा विशेष-
 णीय इति वाच्यम् । 'खला विनैवापराधं दहन्ति खलु सञ्ज-
 नान्' इत्यादौ तथापि दोषानुद्धारादिति चेत् । मैवम् । कार्यागे यद्विप-
 यितावच्छेदक तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपिताया. कारणताया अवच्छेदक-
 मिह प्राद्यम् । दाहत्व चेह विपयितावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नाभिन्नत्वेन
 पीडाया अध्यवसानात् । नहि दाहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
 ताया अवच्छेदकमपराधत्वम् । अपि तु दाहत्वावच्छिन्नाभिन्नत्वेनाध्यव-

सिता या पीडा तन्निष्ठकार्यतानिरूपितकारणताया इति तदवच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावसामानाधिकरण्येन कार्योत्पत्तिवर्णनेऽपि नात्र विभावनाप्र-
सङ्गः । यदि तु 'खला विनैव दहनं दहन्ति जगतीतलम्' इति क्रियते
तदा भवत्येव विभावना । एवम्—

'कमलमनम्भसि कमले च कुबलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥'

इति परकीयपद्येऽतिशयोक्त्युदाहरणेऽप्यस्त्येव विभावना । परतु 'क-
मलमनम्भसि' इत्यशे शाब्दी । 'कमले च' इत्यादौ त्वार्थीति सक्षेपः ।

इति रसगङ्गाधरे विभावनाप्रकरणम् ।

अथ विशेषोक्तिः—

प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्यानुत्प-
त्तिर्विशेषोक्तिः ॥

तत्र सत्यपि कारणसमवधाने कार्यस्यानुत्पत्तौ विरोध प्रतिभासमान.
प्रसिद्धेतरकारणवैकल्यधिया निवर्तते । यथा—

'उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता ।

तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति ॥'

यथा वा—

'प्रतिपलमखिलाल्लोकान्मृदुमुख प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।

हा हतकं चित्तमिदं विरमति नाद्यापि विषयेभ्य ॥'

अत्रोपनिषदर्थविमर्शे सकललोकानित्यत्वज्ञाने प्रसिद्धविरतिहेतौ स-
त्यपि विरत्यनुत्पत्तिवर्णनाद्रागाधिक्यरूप प्रतिबन्धक प्रतीयते । इयमनु-
क्तनिमिष्ठा । विरत्यनुत्पत्तिनिमित्तस्य प्रतिबन्धस्यानुपात्तत्वात् । अत्रैव
'रागान्धं चित्तमिदम्' इति निर्माणे उक्तनिमिष्ठा । केचिदचिन्त्यनिमिष्ठा
तृतीयामामनन्ति । उदाहरन्ति च—

'स एरुस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शंभुना न बल हतम् ॥'

अनुक्तनिमिचाया निमित्तं निमित्ततावच्छेदकरूपेण चिन्त्यमानं प्र-
तीयते । इह तु न तथा । किं तु भविष्यति किञ्चिन्निमित्तमित्याकारेणे-
त्यनुक्तनिमिचातोऽचिन्त्यनिमिचाया भेद इति खेपामाशय । अन्ये तु—
'नानुक्तनिमिचाया चिन्त्यत्व निमित्तविशेषणम् । भेदान्तरकल्पनागौरव-
प्रसङ्गात् । किं तु चिन्त्यमचिन्त्यं चेति द्विप्रकारकमपि निमित्तं यत्र नोक्त
सानुक्तनिमिचा । तेनाचिन्त्यनिमिचा अनुक्तनिमिचातो न पृथग्भावमर्हति'
इत्याहुः । अत्र च कारणसमवधानं कार्यानुत्पत्तेर्वाध्यमिति ब्रह्म । व-
स्तुतस्तु कार्यानुत्पत्तिरेवास्तिफलकारे वाध्या ।

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तन्नै मकरकेतवे ॥’

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुमुनायुध ।

हरतापि तनुं यस्य शमुना न बलं हतम् ॥’

इति प्राचीनप्रसिद्धोदाहरणेषु कारणसमवधानस्य कानशरीरनाशरू-
पस्य प्रमाणमिद्वत्त्वेन वाध्यत्वायोगात् । यतः कानस्य शरीरनाशोऽपि
शक्तिबलयोर्नाशः कुतो न जात इत्येव सर्वजनीनः प्रत्ययः, न तु शक्ति-
बलयोः सतो कथं शरीरनाश इति ।

‘दृश्यतेऽनुदिते यन्निद्रुदिते नैव दृश्यते ।

जगदेतन्नमस्तस्यै क्लृप्तचिद्धोधमानवे ॥’

इत्यत्रोदयाभावे जगद्दर्शनस्य, उदयसत्त्वे दर्शनाभावस्य वर्णनेऽपि न
विभावनाविशेषोक्तिः । नद्यत्र साहजिकसूर्योदयो वर्णिते । येन तयोः प्र-
सङ्गः न्यात् । तथात्वे तूक्तिमभव एव न स्यात् । किं तु ब्रह्मात्म्यैत्य-
बोधसूर्योदयः । तस्य च जगद्दर्शनमेव कार्यम् । न तु जगद्दर्शनम् ।
तथात्वे तु सूर्योदयस्तेष्वान्वाप्युक्तिसम्भवो न स्यात् । अत एव व्यतिरेको-
दासस्ताद्रूप्यरूपकालीदे सगच्छते । कारणभावकार्याभावयोर्यत्र प्रतियो-

भगवदाह—अथेति । ताद्रूप्यरूपकालीदे इति । वैधर्म्यस्य शरीरानाश-
दभेदस्य प्रतीत्यसमवाद्यमन्कारिवाच्य तद्गतिपरमवत्त्वस्यैव प्रतीतेरस्य ताद्रूप्यरूपकत्व-

गितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्येन श्रुत्या प्रतिपादन तत्र विभावनाविशेषो-
क्त्यो शाब्दत्वम् । यथा—

‘भगवद्ब्रह्मनाम्भोजं पश्यन्त्या अप्यहर्निशम् ।

तृष्णाधिकमुदेति स गोपसीमन्तिनीदृशः ॥’

लोके ह्यसनिकर्षस्तृष्णाकारणम् । तदभावे सनिकर्षेऽपि तृष्णोपनि-
वद्धा । तथा सनिकर्षस्तृप्तिकारणम् । तस्मिन्सत्यपि तृप्त्यभावो बोधित ।
परन्तु कारणाभावकार्याभावयोर्न प्रागुक्तप्रकारेण प्रतिपादनमित्यार्थत्वमेव
तदुभयसशयसकरस्य । अमुमेव चार्थं मनसिकृत्य मम्मटभट्टै ‘य कौ-
मारहरः’ इति पद्यमुदाहृत्योक्तम्—‘अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः’ इति ।
वामनस्तु—‘एकगुणहानिकल्पनाया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः’ इत्याह ।
उदाजहार च—‘द्यूत हि नाम पुरुषस्यासिंहासन राज्यम्’ इति । अत्र
हि द्यूते राज्यं तादात्म्येनारोप्यते । तत्र सिंहासनरहित हि द्यूत सिंहा-
सनसहितराज्यतादात्म्यं कथं वदेदित्यारोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्य-
माणे राज्येऽपि सिंहासनराहित्य कल्प्यते । तेन द्वारोप रूपकमेवेदम् ।
न विशेषोक्तिः । एव च—

‘अचतुर्वेदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान्बादरायणः ॥’

इति पौराणपद्येऽपि रूपकमेव । तथा गुणाधिन्यकल्पनायामपि त-
देव । यथा—‘धर्मो वपुष्मान्भुवि कार्तवीर्य’ इत्यादौ । एतेन ‘एकगु-
णहान्युपचयादिकल्पनाया साम्यदार्ढ्यं विशेषणम्’ इति विशेषालंकार
लक्ष्यन्तोऽपि प्रत्युक्ताः ।

इति रसगङ्गाधरे विशेषोक्तिप्रकरणम् ।

अथासंगतिः—

विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसंगतिः ॥

अवहार इति दिक् । न प्रागुक्तप्रकारेणेति । प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्येन श्रुत्या
प्रतिपादनाभावादित्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

‘मृशति त्वयि यदि चापं स्वापं प्रापन्न केऽपि नरपालः ।

शोणे तु नयनक्रोणे क्रो नेपालेन्द्र तव सुखं स्वपितु ॥’

अत्र चापस्पर्शनयनशोणिभ्रोर्हेत्वोः स्वापनाशरूपकार्यवैयधिकरण्ये-
ऽतिप्रमङ्गवारणाय विरुद्धेत्यादि । इह च निभिन्नदेशस्योरेव तयोः कार्य-
प्रयोजकतया विरोधानवकाशात् । ननु शोणिमाभिव्यक्तस्य रोपस्य का-
लिकसवन्धेन हेतुत्वादस्तु नाम कार्यभिन्नदेशत्वम् । चापस्पर्शस्य तु ली-
लया कृतस्य स्वरूपतो हेतुत्वाभावात्तज्ज्ञानं स्वापनाशे हेतुत्वेनाभ्युपग-
न्तव्यम् । एवं च तस्य कथं वैयधिकरण्यमिति चेत्, न । प्रयोजकन्यापि
हेतुपदेनात्र ग्रहणाददोषः । प्रयोजकत्वं च चापस्पर्शस्य भ्रमात्मनरोपा-
नुमितिलिङ्गत्वात् ।

उदाहरणम्—

‘अत्रैः सुकुमारतरैः सा कुसुमाना श्रियं हरति ।

प्रहरति हि कुसुमवाणो जगतीतलवर्तिनो यूनः ॥’

यथा वा—

‘दृष्टिर्मृगीदृशोऽत्यन्तं श्रुत्यन्तपरिशीलिनी ।

मुच्यन्ते बन्धनात्केशा विचित्रा वैधसी गतिः ॥’

अत्राद्योदाहरणे शुद्धा, द्वितीये तु श्लेषोपबृंहितेति विशेषः । प्रहर-
तीत्यत्राभेदाध्यवसायलक्षणेनातिशयेनापराधनिमित्तकताडनरूपतयावस्थिते
कामपीडने विपथ्यंशमालम्ब्य तं प्रति समानाधिकरणतया प्रमिद्वस्य
हेतोरपराधरूपस्य वैयधिकरण्यजानात्पुर स्फुरन्विरोधो विषयाश्रविमर्शो-
त्तरं तं प्रति कुसुमश्रीहरणाभिव्यक्तशोभाविशेषस्य भावनोपनीतस्य तद्भा-
वनाया वा हेतुत्वस्य प्रतिसधानान्निवर्तत इत्यभेदाध्यवसानमनुप्राणकम् ।
विरोधाभासश्चोत्कर्षकः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

अस्या च निभावनायामिव कार्यशोऽतिशयोक्त्यनुप्राणनमात्रस्यकम् ।
अन्यथा विरोधो दुष्परिहर एव स्यात्, इत्यलंकारमयेत्तज्जारादीना मतम् ।

प्राग्बदाह—अथेति । वैयधिकरण्यं भिन्नदेशत्वम् । प्रयोजकेति । यत् इत्यादि ।
भ्रमात्मनरोपानुमिति । लीलया करणाङ्गनामद्वयम् । श्लेषोपबृंहितेति ।

तच्च 'दृष्टिर्मृगीदृशः' इत्यस्मिन्निर्मितोदाहरणे व्यभिचारादसगतम् । नहि 'मुच्यन्ते बन्धनात्केशाः' इत्यत्र केशबन्धनमुक्त्यंशेऽतिशयोक्तिरस्ति । किं तु श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानमात्रम् । तस्मात्केन केनापि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमावश्यकमिति तु सगतम् । यद्यपि 'दृष्टिर्मृगीदृशः' इत्यादौ कारणांशेऽपि श्लेषादिनाभेदाध्यवसायः सम्भवति, तथापि नासौ तदंशे नियतः ।

'खिद्यति सा पथि यान्ती क्रोमलचरणा नितम्बभारेण ।

खिद्यन्ति हन्त परितस्तद्रूपविलोकिनस्तरुणाः ॥'

इत्यादौ भारजनितखेदांशे तदभावात् । न च तत्रापि जलपूर्णघटादि-भारजनितखेदेन सह नितम्बभारजनितखेदस्याभेदाध्यवसायोऽस्त्येवेति वाच्यम् । नितम्बभारजनितखेदस्य स्वस्वरूपेणापि खेदजनकत्वेन भारान्तरजनितखेदाभेदाध्यवसायानपेक्षणात् । 'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वय कातरा' इति प्राचीनाना पथे बालात्वस्त्रीत्वाद्यंशे तल्लेशस्याप्यसम्भवाच्च । यत्तु 'विरोधालंकारे द्वेकस्मिन्नधिकरणे द्वयोः सबन्धाद्विरोधप्रतिभानम्, असगतौ त्वधिकरणद्वय इति तस्मादस्य वैलक्षण्यम्' इति विमर्शिनीकार आह, तदसत् । इहापि तत्कार्यतावच्छेदकधर्मतत्तत्कारणवैयधिकरण्यरूपयोर्धर्मयोरेकस्मिन्कार्यरूपेऽधिकरणे सबन्धादेव विरोधप्रतिभानोत्पत्तेः । तस्माद्विरोधालंकारे उत्पत्तिविमर्शं विनैव विरोधप्रतिभानम् । इह तूत्पत्तिविमर्शपूर्विकैव विरोधप्रतिभानोत्पत्तिः इति वैलक्षण्यमिति । वस्तुतस्तु—व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वेनोपनिबन्धने विरोधालंकारः । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्द्वयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धनेऽसगतिः । प्रागुक्तासगतिलक्षणे हेतुकार्ययोरिति च समानाधिकरणमात्रोपलक्षणम् । तेन 'नेत्रं निरञ्जनं तस्या शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यत्र निरञ्जनत्वशून्यत्वयोरुत्पाद्योत्पादकभावलक्षणसबन्धानन्तर्भावेण शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्यसगतिः सगच्छते । यथाश्रुते तु सा न स्यात् । इत्थं च स्फुट एव विरोधालंकारादसगतेर्भेदः । यस्तु पुनर्विरोधालंकारादतिरिक्तः शुद्धविरोधांशो विरोधमूलेषु सर्वेष्वप्यलंकारेष्वनुस्यूतः,

औपम्यात् इवोपनामूलेषु, सोऽलंकाराणां कृतिपयाना निवर्तकः नतु त्रयं
पृथगलंकारास्पदम् । अलंकाराणा भणितिनिरोपनात्ररूपत्वात् । एवं च
विमर्शिनीकारोक्तमपि पद्यमनवैव दिशा नीयते तदा न दोष । यत्तु—

“अन्यत्र करणीयस्य तनोऽन्यत्र कृतिश्च या ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥

अपारिजाता वसुधा चिकीर्षन्त्या तथा कृथा ।

गोनोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराकरो ॥’

अत्र श्रीकृष्णं प्रति शुक्रस्योपालम्भवाक्ये भुवि चिकीर्षिततया तत्र
करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकासगतिः । पुरा गोत्राया उद्दारे प्रवृ-
त्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणा दत्तन खुरकुट्टनैः कृतमिति द्वितीया ।
यथा वा—

‘त्वस्त्वङ्गखण्डितसपन्नविलासिनीनां

भूषा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ।

नेत्रेषु कंकणमथोरपु पद्मवल्ली

चोलेन्द्रमिह निलकं करपल्लवेषु ॥’

‘मोहं जगत्रयमुवामपनेतुमेत-

दादाय रूपमखिलेश्वर देहमाजाम् ।

नि सीमकान्तिरसनीरधिनामुनैव

मोहं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥’

अत्राद्योदाहरणे कंकणादीनामन्यत्र करणीयत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्य-
स्तम् । भवतिना भावनारूपान्यत्र कृतिराक्षिप्यते इति लक्षणानुगतिः”
इति कुवलयानन्दकृतासगतेरन्यद्भेदद्वयं लक्षयित्वोदाहृतम्, तत्र । तत्र
तावन् ‘अपारिजाता वसुधा चिकीर्षन्त्या तथा कृथा ’ इत्यत्र अपारिजातरा-
हित्यचिकीर्षया कारणभूतया सह अपारिजातराहित्यस्य कार्यस्य विरुद्धवै-
यधिरप्योपनिबन्धात् ‘विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसगतिः ’ इति प्राय-
मिनामगतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । आलम्बनास्यविषयतामवन्नेन चिकी-
र्षया सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वस्य प्रसिद्धेः । न च पा-

रिजातराहित्यस्याभावरूपस्य नित्यत्वात्कारणाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
 आलंकारिकनये तस्यापि जन्यत्वस्येष्टे । लक्षणे कार्यकारणपदयोरुपलक्ष-
 णत्वस्योक्तत्वाच्च । 'गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि' इत्युदाहरणे तु 'विरुद्धात्का-
 र्यसपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना' इति पञ्चमविभावनालक्षणाक्रान्तत्वाद्विभा-
 वनयैव गतार्थत्वादसगतिभेदान्तरकल्पनानुचिता । गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्ते-
 र्गोत्रोद्भेदरूपकार्ये विरुद्धत्वात् । सिद्धान्तेऽपि विभावनाविशेषोक्त्यो-
 सकर एवात्रोचितः । 'नेत्रेषु कंकणं' इत्यादौ कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयो-
 र्व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो सामानाधिकरण्यावर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् ।
 एवं मोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयोरपीति । ननु तवापि विरोधाभासेनैवोप-
 पत्तेर्विभावनादिकल्पनानर्थक्यमिति चेत्, न । दत्तोत्तरत्वात् ।

इति रसगङ्गाधरेऽसगतिप्रकरणम् ।

अथ विपमालंकारः—

अनुरूपसंसर्गो विपमम् ॥

अनुरूपमिति योग्यतायामव्ययीभावः । अनुरूपं यत्र न विद्यत इति
 विगृहीतेन बहुव्रीहिणा योग्यतारहितमुच्यते । योग्यता च युक्तमिदमिति

वन्वचान्दे श्लेष । गोत्रायाः शृथिब्दा । गोत्राणां पर्वतानाम् । जन्यत्वस्येष्टेरिति ।
 जन्यत्वेऽपि चिकीर्षायाः कृत्वाच्ययातिद्धतया कार्यजनकत्वे मानाभावः । अधिकरणा-
 न्तर्भावे सा चिकीर्षाया अहेतुत्वात् । अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिनान्यत्रकरणे व्य-
 भिचारात् । एव च वैयधिकरण्यं विरुद्धमेव न । किं चात्र न तत्कार्यकारणवैयधि-
 करण्यवृत्तचमत्कारः, अपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त एवेत्यर्थस्य सर्वसम-
 त्वेन ततो भेदाच्चित्वात् । किं च पूर्वोदाहरण इवानयो कार्यकारणयोर्विरोधस्य दु स-
 माधानेन नात्र सः । आपाततो विरुद्धत्वेन माममानमेवेति तन्पूर्वासगतिरिति
 चिन्तन् । पञ्चमविभावनेति । विरुद्धत्वेन प्रतिद्वन्द्वेव सेति चेदिति । किं चोपा-
 लम्भरूपेऽस्तिन्वचसि विरुद्धकृतिमानकृत एव चमत्कारः, तत्र तु विरोधनिवृत्तिरुतो-
 ऽपीति महान्विर्हयः । विरोधाभासत्वमुचितमिति । समानविमल्लिङ्गामावात्सा-
 नानाधिकरण्यस्य शब्दादप्रतीतेरभेदस्याभावाच्च चिन्तन्मिदम् । ययोर्विरोधप्रतीतित्वयो-
 र्यान्तरमादायापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेषु ॥ इति रसगङ्गाधरमनेप्रकाशेऽसगतिप्रक-
 रणम् ॥

प्राग्बदाह—अथेति । तत्रान्तरप्रतिद्वयंनिरासादाह—योग्यता चेति । द्विती-

लौकिकव्यवहारगोचरता । ससर्गश्च नावद्विविध — उत्पत्तिलक्षणः नयो-
गादिलक्षणश्च । तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य ससर्गस्यायोग्यत्वं कारणात्त्वगुणवि-
लक्षणगुणकार्योत्पत्त्या । इष्टसाधनतया निश्चितात्कारणादनिष्टकार्योत्प-
त्तिभिः सयोगादिलक्षणस्यापि । संसर्गिणोरन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यान्व-
तरगुणस्वरूपतया अयोग्यत्वम् । एवं चाननुरूपसंसर्गत्वेन सामान्येनोक्ता
वक्ष्यमाणाश्च सर्वे प्रभेदाः संगृह्यन्ते । क्रमेणोदाहरणानि—

‘अमृतलहरीचन्द्रज्योत्स्नारभावदान्बुजा-
न्यधरितवती निर्मर्यादप्रसादमहाम्बुधे ।

उदभवदय देव त्वत्त कथं परमोत्वण-

प्रलयदहनज्वालाजालाकुलो महमां गण ॥’

अत्र माधुर्यशैत्याहादकत्वप्रसादाद्यनेकगुणयुक्तात्कारणात्तद्विरुद्धगुण-
युक्तस्य प्रतापस्योत्पत्तिरित्यननुरूप कार्यकारणभावः । अभेदाध्यवसान-
लक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे समवेत-
कार्यरूपतया स्थिते निमित्तिकार्ये वा विषयांशमालम्ब्य स्फुरितो विरोधो
विषयाशविमर्शोत्तरं निवर्तत इतीहाप्यभेदाध्यवसानन्यानुप्राणकत्वम्, तदु-
त्थापितविरोधाभासस्य च परिपोषकत्वम् । अयमेव चाशोऽत्र क्विप्र-
तिभानिर्मितत्वादलंकारतावीजम् । इष्टसाधनतया ज्ञातात्कारणादनिष्टका-
र्योत्पत्तिरित्यत्रैकशेषवदित एकशेषो बोध्यः । न इष्टमनिष्टम् अनर्थम् ।
तादृशकार्योत्पत्तिश्च । न इष्टकार्योत्पत्तिरनिष्टकार्योत्पत्तिः सा चेत्य-
निष्टकार्योत्पत्ती । ते च अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च [अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च]
अनिष्टकार्योत्पत्तयः ताभिरिति । अनेनेष्टकार्यानुत्पत्त्यनिष्टकार्योत्पत्ती
निलिते एको भेदः । प्रत्येकं च भेदद्वयम् । इति त्रयो भेदाः संगृहीता
भवन्ति । इष्टं च—स्वन्य किञ्चित्सुखसाधनवस्तुप्राप्तिर्दुःखसाधनवस्तुनिवृ-
त्तिश्च परम्य दुःखसाधनवस्तुप्रापणं सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
तेनेष्टाप्राप्तिघटिते भेदद्वयेऽपि चातुर्विध्यम् । अनिष्टं च—स्वस्य दुःख-

यस्य उदाह — इष्टेति । एव उदाह — संसर्गिणोरिति । तनेवाह — अनेत्यादि ।
अनिष्टकार्योत्पत्तिश्चेति । आद्यं नना इष्टकार्योत्पत्तिश्चेति सनास, द्वितीये इष्ट-
त्वेनेति । सुखसाधनवस्तुनाशश्चेतीति । अत्रापि परस्वेत्येव बोध्यम् । गाव ३-

साधनवस्तुप्राप्तिः परस्य सुखसाधनवस्तुप्राप्तिर्दुःखसाधनवस्तुनाशश्चेति त्रिविधम् । स्वस्येष्टाप्राप्तिस्तु गणितेति नानिष्टे गण्यते । तेनानिष्टप्राप्तिघटिते भेदद्वयेऽपि त्रैविध्यम् ।

दिङ्मात्रं तूपदर्शयते—उदाहरणम्—

‘दूरीकर्तुं प्रियं बाला पद्मेनाताडयद्रुपा ।

स बाणेन हतस्तेन तामाशु परिपस्वजे ॥’

अत्र प्रियदूरीकरणरूपेष्टार्थं प्रयुक्तेन पद्मताडनरूपेण कारणेन प्रियदूरीकरणं तु दूरापास्तम्, प्रत्युत तत्कर्तृकपरिपस्वङ्गरूपानिष्टस्योत्पत्तिः । यथा वा—

‘स्रज्जनदृशा निकुञ्जं गतवत्या गां गवेषयितुम् ।

अपहारिताः समस्ता गावो हरिवदनपङ्कजालोकात् ॥’

पूर्वोदाहरणे वास्तवमेवानिष्टम् इह तु सकलेन्द्रियहरणं यद्यपि लोकेऽनिष्टप्रायमेव । तथापि तत्पुरस्कारेणैव चमत्कृतिराहित्याद्गोहरणपुरस्कारेणैव चमत्कारात् । श्लेषमूलकाभेदाध्यवसाने सकलमुरभिहरणरूपानिष्टात्मना स्थितं तदिति विशेषः । गवेष्यमाणगवीरूपेष्टाप्राप्तेरनुक्तत्वात्केवलानिष्टप्राप्तेरिदमुदाहरणम्, पूर्वं तूमयस्येति विशेषो न वाच्यः । समस्तगवीहरणेन सामान्येन गवेष्यमाणाया अपि गोरपहारस्य प्रत्ययात् ।

एवमिष्टाप्राप्त्यनिष्टाप्राप्त्युभयकृता ससर्गत्याननुरूपता सामान्येनोक्ता । पूर्वोक्तचतुर्भेदाया इष्टाप्राप्तेः पूर्वोक्तत्रिभेदेनानिष्टेन ससृष्टावियमेव द्वादशविधा । तत्र स्वस्य सुखसाधनवस्त्वप्राप्तिदुःखसाधनवस्तुप्राप्तिरूप उभयभेदस्तावदुदाहृतः । स्वस्य दुःखसाधनवस्त्वनिवृत्तिदुःखान्तरसाधनावस्तिरूपद्वयं यथा—

‘रूपात्तर्चिं निरमितुं रसयन्त्या हरिमुखेन्दुलावण्यम् ।

सुदृशः शिव शिव सकले जाता सकलेवरे जगत्परुचिः ॥’

अत्र यद्यपि ब्रह्मदर्शनोत्तरं जातायामपि जगति वैराग्यलक्षणायामरुचौ भगवद्वदनलावण्यदर्शनाद्रूपात्तर्चिर्विलक्षणा या काचित्त्वा निवृत्तैवेति वक्तुं शक्यते, तथापि जगदरुचित्वेन सकलारुचीनामभेदाध्यवसायाद्रूपा-

रुचिनिवृत्तेरप्रत्यय एव । अन्यथा सुखहेतोर्वैराग्यलक्षणाया अरुचेर्दुःखान्तरसाधनत्वदुरुपपादं स्यादिति भवत्युभयोदाहरणम् ।

परस्य दुःखसाधनानवाप्तिं त्वस्य दुःखान्तरसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

‘पुरो गीर्वाणाना पुलकितरूपोलं प्रथयतो
भुजप्रौढिं साक्षाद्भगवति शरं नमुत्खयितुम् ।
सरस्य त्वर्वालानयनसुममालार्चितमहो
वपु सद्यो भालानलभसितजालास्पदममूत् ॥’

परस्य सुखसाधनानिवृत्तिं त्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

‘न मिथयति लोचने सदसितं न संभापते
कथामु तव किं च सा विरचयत्यराला मुवम् ।
विपक्षसुदृशः कथामिति निवेदयन्त्या पुर
प्रियस्य शिथिलीकृत त्वविषयोऽनुरागग्रहः ॥’

अत्र कयाचिर्लौढनायिकया सपत्न्या प्रियेणाज्ञातयौवनात्वेनैव विद्विताया तदनुरागप्रतिबन्धार्थं प्रियस्य पुरस्तदीयदुर्गुणानावेदयन्त्या चिकीर्षितोऽर्थो न सपादितः, स्वस्तिन्ननुरागक्षतिश्च मपादितेति यद्यपि सुखसाधननिवृत्तेर्दुःखसाधनरूपत्वात् पृथग्गणनोचिता, तथापि दुःखसाधननिवृत्तौ सुखस्यैव सुखसाधननिवृत्तौ पतिनियतकारणं जन्यत्वेन दुःखान्वयित्वात्पृथग्गुपादानम् । एवमष्टावन्येऽप्युभयभेदा ऊह्या । केवलेष्टाप्राप्तिर्यथा—

‘प्रभातसमयप्रभा प्रणयिनि ह्रुवाना रसा-
दमुप्य नयनाम्बुजं सपटि पाणिनामीलयत् ।
अनेन खलु पद्मिनीपरिमलालिपाटञ्चरैः
समीरशिशुकैश्चिरादनुमितो दिनेशोदयः ॥’

अत्र प्रियतमकर्तृकप्रभातविषयकज्ञानामावः कामिन्याः सुखसाधनतयेष्टः । स च तया साध्यमानोऽपि न मिद्व इतीष्टाप्राप्तिरेव । यद्वा तादृशज्ञान तस्या दुःखसाधनम्, तन्नित्यवृत्तिरूपं चेष्ट साध्यमानमपि न

येति सैव । एवं च द्विप्रकारापीष्टाप्रसिरेवात्र समवति । प्रकारान्तरं चास्या अप्यूहम् । केवलानिष्टप्रसिर्यथा—

‘मुकुलितनयनं करिणो गण्डं कण्डूयतो विषद्रुतटे ।

उदमूदकाण्डदहनज्वालाजालकुलो देहः ॥’

अन नेष्टाप्रसि । मुकुलितनयनमित्यनेन कण्डूयनजन्यसुखस्य प्राप्तेः किं त्वनिष्टप्रसिरेव । अस्या अपि भेदद्वयं यथायथमूहम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेहोद्गाहियते । एते चेष्टसाधनत्वेन निश्चितात्कारणादनिष्टकार्योत्पत्तीना सर्वेऽपि प्रभेदा वक्ष्यमाणविषादनालंकारसकीर्णा एवेति तत्रकरणे निरूपयिष्याम ।

यत्तु—‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थममुच्यमात्’ इति विषमभेदलक्षणं निर्माय ‘अपिशब्दसगृहीततया इष्टानवाप्तिश्चेति प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः’ इत्युक्त कुवलयानन्दकृता, तत्र । अव्युत्पत्ते । अस्मिन्ग्रामे देवदत्तस्य द्रव्यस्यापि लामोऽस्तीत्यादौ द्रव्यशब्दोत्तरापिशब्दसमुचितस्य विधादेर्द्रव्यान्वयिन्येवान्वयाद्द्रव्यस्य लामो विद्यायाश्च लाम इति धीरिति निर्विवादम् । प्रकृते त्वनिष्टस्याप्नोतिनान्वयः, इष्टानवाप्तिश्च तच्छब्दपरामृष्टेन विषमेणेति वैषम्यात् । प्रत्युत लक्षणवाच्येऽपिशब्दोऽनिष्टां धियमुत्पादयति । अनिष्टस्यावाप्तिरिष्टस्य चेति प्रतीते । चकारसमुचितया इष्टानवाप्त्या अनिष्टावाप्तिरेकवारं मिलितायास्तत्पदपरामृष्टेन विषमेणान्वयाद्वाक्यावृत्त्या वारान्तरे च प्रत्येकमन्वयाद्भेदत्रयसंग्रह इति तु स्यादपि । न त्वपिशब्दविकृत्यनम् । यदपि तेनैवोदाहृतम्—‘भक्ष्याशयाऽहिमङ्गुपा दद्वाखुन्तेन भक्षित’ इति । अत्र क्त्वाप्रकृतिक्रियाकर्तृकर्तृ-कोत्तरकालवर्तिक्रियान्तरस्याप्रयुक्तत्वादगम्यमानत्वाच्च प्रविष्ट इति पदाकाङ्क्षितया न्यूनपदत्वम् । यदपि केवलेष्टानवाप्तौ तेनैवोदाहृते—

‘सिन्नोऽसि मुञ्च शैलं विभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलमुज’ ।

भरभुमविततवाहुपु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥’

न्द्रियाणि । न त्वपिशब्दविकृत्यनमिति । अपिशब्दस्यावाप्तिपदोत्तरमुन्वयैणान्वये तु न द्विविधमिति । क्रियान्तरस्याप्रयुक्तत्वादिति । तेन भक्षित इत्यन्वये, त्विदं

इति । तदपि न रमणीयम् । अत्र भरतुनविततेत्यादिना बाहुगवास्त्रिनधि-
नङ्गरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपापत्वात्सर्वाङ्गपूर्वोन्नावर्गवर्गवर्णहाररूपवाचाश्च स्फुटं
गन्धनानत्वात्कथनिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्यते । एतेन शैलपवनरूपानिष्ट-
वाप्तित्तु भगवत्करान्बुजसर्गनहिता न ज्ञावा' इति यदुक्तम्, तदप्यसार-
मेव । अनिष्टानानुक्तत्वात् ।

एवमुक्तचित्कल्पमसर्गान्वानुरूपं नित्यपि वन् । संयोगादिलक्षणं-
सर्गान्वानुरूपत्वं यथा—

'वनान्त. खेल्न्ती अक्षकशिगुनालोक्य चक्रिवा
सुवप्रान्तं नर्तुः श्रयति नयहर्तुं सपदि या ।
अहो सेयं सीता शिव शिव परीता श्रुतिचर-
त्करोटीक्रीटीनिवसति सञ्जु रक्षोपुवतिभिः ॥'

अत्र सतीशिवानुमेर्भगवत्या राववर्गपत्न्याः परमप्रभावपुक्तत्वादाङ्-
नीभिरनाद्यत्वेऽपि रक्ष कर्तृकरागतत्वरूपयोग्यतावच्छेदरूपननु-यत्त्वजा-
तियोगेन स्वरूपस्य रक्षोदर्शनेन सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां गुणानां च ना-
परत्वेन विरुद्धत्वात्समानाधिकरणसंयोगरूपः संयोगोऽनुरूपः । ननु—

'क शुक्त्य क वा मुक्ताः क पङ्क क च पङ्कजम् ।
क मृगाः क च कस्तूरी विन्विधातुर्विदग्धत्वात् ॥'

इत्यादौ वस्तुव्ययनात्रे विपनलंकारप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । वस्तुव्यय-
न्य लोमनिष्ठत्वेनालंकारत्वायोगात् । यतो बहिरसन्त' कविप्रतिमानात्र-
कल्पिता वर्धा. वाक्येऽलंकारपदान्पदम् । नच 'यथा पद्मं तथा मुक्ताम्'
इत्यादौ नादरस्य लोमनिष्ठत्वात्कविप्रतिमानुत्थापितत्वेऽपि कथमलंकार-
स्त्वमिति वाच्यम् । सादृश्यरूपे सादृश्योत्थापके वा लभितवर्गोऽनंदां-
शस्य कविप्रतिमानात्राधीनत्वात् । नहि पङ्कजयोः शोभात्सो धनो
जात्यादिवद्वस्तुव एकोऽस्ति । यो हि जात्यादिरूपो वस्तुव एवमुत्थापितं
विन्दन् । अत्रेति । ननु इत्यादि । बाहुगवास्त्रिसंघीति । तन्वा धात्वर्थवद्,
भगवत्करसर्गनहिता तस्मान्पत्रात्तन्वाद् नर्दं दुक्तम् । वस्तु कृदिक्रमवत् तत्रातीर्क-
लोक्तवत्संशयारमे तस्य सुनादिकत्वेन तद्वहोऽहृत्त्वात्, गदेष गोरानामप्रत्ययेऽपि । विष्णो-
ऽहोऽपुत्रता तर्पेव तानाद् । इति रसादापरनर्गसंघे विचनप्रकरणम् ॥

सादृश्यमलंकारवहिर्भूतमेव । यथा—‘पद्ममिवास्य मुख द्रव्यम्’ इत्यादौ । एवं च ‘वनान्तः खेलन्ती’ इति पद्यप्रतिपाद्यायाः सीताराक्षसवधू-ससर्गानुरूपताया लौकिकीत्वेन कविप्रतिभानपेक्षत्वान्नालंकारत्वम् । एतेन—

‘अरण्यानी केयं धृतकनकसूत्र. क स मृगं

क मुक्ताहारोऽय क च स पतग केयमवला ।

क तत्कन्यारत्नं ललितमहिर्भुः क च वर्यं

स्वमाकृतं घाता कमपि निभृतं पल्लवयति ॥’

इत्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृतमपि प्रत्युक्तम् । इयमेव च पद्यान्तरेऽपि कविप्रतिभानुत्थापितार्थके सरणिरिति सत्यम् । एवं तर्हि

‘क सा कुमुमसाराङ्गी सीता चन्द्रकलोपमा ।

क रक्ष खदिराङ्गारमध्यसवासवैशसम् ॥’

इति पद्यमुदाहरणं गृहाण । अत्र हि केवलसीताया केवलराक्षसीना च ससर्गस्यानुरूपताया सत्यामपि न सा कवेर्विवक्षिता । किं तु या कुमुमसारखदिराङ्गारससर्गस्यानुरूपता सेति स्फुटमेवास्यामलौकिकत्वात्कविप्रतिभापेक्षित्वम् ।

इति रसगङ्गाधरे विषमालंकारप्रकरणम् ।

अथ समालंकारः—

अनुरूपसंमर्गः समम् ॥

ससर्ग पूर्ववद्विविध । तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य ससर्गस्यानुरूपत्वं कारणत्त्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या, यादृशगुणकृवस्तुससर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्या, यत्किञ्चिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तात्कारणात्प्राप्त्या च । उत्कटेष्टान्तरप्राप्तौ तु प्रहर्षणं वक्ष्यते । सयोगादिलक्षणस्यापि ससर्गिणोरन्यतरगुणस्वरूपानुप्राप्त्यान्यतरगुणस्वरूपतयानुरूपत्वम् । एवं चानुरूपससर्गत्वेन सामान्यलक्षणेन सर्वे भेदा सगृहीता भवन्ति । यथा—

‘कुवलयलक्ष्मीं हरते तव कीर्तिस्तत्र किं चित्रम्

यस्मान्निदानमस्या लोकनमस्याङ्घ्रिपङ्कजस्तु भवान् ॥’

यथा वा—

‘मन्त्रार्पितहविर्दासिहुताशनतनूभुवः ।

शिखास्पशेन पाञ्चाल्याः स्वाने दग्ध. सुयोधनः ॥’

पूर्वं कारणकार्यधर्मयो श्लेषेणैक्यसपादनम्, इह तु मरणदाहयोरभे-
दाव्यवसानरूपेणातिशयेनेति विशेषः ।

द्वितीयो भेदो यथा—

‘वडवानलकालकूटलक्ष्मीमकरव्यालगणैः सहैधित’ ।

रजनीरमणो भवेन्नृणा न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥’

लक्ष्मीरप्यत्र मारकत्वेनैव कवेर्विवक्षिता ।

तृतीयो यथा—

‘नितरा धनमाप्तुमर्थिभि क्षितिप त्वा समुपाम्य यत्नतः ।

निघनं समलम्भि तावकी खलु सेवा जनवाञ्छितप्रदा ॥’

[अत्र मरणवहुधनयोः श्लेषेणैक्ये बहुधनरूपेष्ठात्मना वाञ्छितार्था-
प्तिरूपसमालकारचमत्कारः ।] अत्र व्याजस्तुतौ मुखे धनप्राप्तिरूपस्तुति-
स्फूर्तिदशाया समालंकारस्तावदप्रत्युह एव । मरणप्राप्तिप्रतीतिदशाया तु
व्याजस्तुतेरेव पूर्णाङ्गतया तथा विपमालकारो वाध्यते ।

यत्तु कुवलयानन्दकृता—

‘उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिराटुपितोऽसि राजन् ।

उच्चाटन त्वमपि लम्भयसे तदेव

मामद्य नैव विफला महता हि सेवा ॥’

इत्युदाहृत्य, ‘अत्र व्याजस्तुतौ यद्यपि स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविव-
क्षाया विपमालकारः, तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकक्षाया समालकारो

प्राग्बदाह—अथेति । स्वाने युक्तम् । मुष्टे प्रारम्भे । अथेति । यत इत्यादि ।
यथाक्वचिद्वत्पर्यतामिति । ‘नवेति विभाषा’ इति सूत्रे हरति भारमित्यप्राप्राप्ता
‘हृद्यो -’ इति विभाषा’ इति भाष्योक्त्यर्थयाक्वचिद्वत्पर्याना तत्राप्राग्बदाहचिन्त्यमिदम् ।

१ ‘अत्र मरण-’ इत्याद्येकस्मिन्नेव पुनरुक्ते समुपलभ्यते.

न निवार्यते' इत्युक्तम् । तत्रोदाहरणे मामुच्चाटनं लम्भयसे इति द्विकर्म-
कृतं कथम् । 'गति—' आदिमूत्रस्य प्राचीनरीत्या नियमविधित्वपक्षे
लभेरप्यन्तकर्तुः कर्मत्वस्य व्यावर्तनात् । यदा तु—

‘परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधिनोचिता ॥’

इति नवीनरीत्या अपूर्वविधित्वमुच्यते, श्रौत णिजन्तार्थक्रियाया प्रा-
धान्यमुत्सृज्यार्थं पूर्वक्रियाया एव प्राधान्यमनुरुध्यते तदा त्वप्रसक्तिरेवेति ।
उच्चाटनं मया लम्भयसे इति तु भाव्यम् । एवमपि लभेर्यथाकथंचिद्व्य-
र्थता सपाद्य प्रयोग उपपाद्यते तथापि प्राथमिककक्षाया समालकारो
न निवार्यते । इत्यनेन 'द्वितीयकक्षाया विपमालकारोऽस्तु नाम' इत्या-
गूरितमसदेव । तादृशवैषम्यं निन्दारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तथा-
पवादस्यैव न्याय्यत्वात् । न च वैपरीत्यम् । परिपूर्णचमत्कारमूर्मेर्ब्याज-
स्तुतेस्त्वयाप्यनपह्वात् ।

सयोगाटिलक्षणस्यानुरूपता द्वेषा—स्तुतिपर्यवसायिनी, निन्दापर्यव-
सायिनी च । आद्या यथा—

‘अनाथः स्नेहार्द्रा विगलितगति पुण्यगतिदा

पतन्विश्वोद्धर्त्री गदविदलित सिद्धभिषजम् ।

तृपार्तः पीयूषप्रकरनिधिमत्यन्तशिगुक'

सवित्री प्राप्तस्त्वामहमिह विद्ध्यः समुचितम् ॥’

अनाथत्वादिविशिष्टस्य स्नेहार्द्रत्वादिविशिष्टेन ससर्गन्यानुरूपता
भागीरथीस्तुतिपर्यवसायिनी । द्वितीया यथा—

उच्चाटनं वा लम्भयसे इति तु सयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकवहनमानार्थक-
त्वात् । प्यन्तलभे 'अकथितं च' इति सूत्रेण बोध्यम् । सयोगानुकूलव्यापारो हि ल-
भेर्यम् । गत्यादेरनियमश्च पाचयत्योदन देवदत्तेनेत्यादि व्याहृत्या चरितार्थम् । अपवाद-
स्यैव न्याय्यत्वादिति । अत्रेदं विन्त्यम्—महता संज्ञा विफला नेति स्तुति । ततो
दूरनिगमनप्राप्त्यर्थान्तरपरिग्रहेण विपनावस्थापूर्वकनिन्दाया पर्यवमानम् । पर-
स्परविषयपरिहारेण द्वयोः सप्तदशत्वात्सकर एवोचिनथेति । गदेति । रोगग्रहित
इत्यर्थम् ॥ इति रसगद्गाधरमनैप्रकारो समालकारप्रकरणम् ॥

‘युक्त समायां खलु मर्कटानां शास्त्रास्तरूपां मृदुलासनानि ।

सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटनानि ॥’

अत्रापस्तुतगतत्वेन स्थिता निन्दा तदाक्षिप्ते प्रस्तुते पर्यवस्यति । एवं यथा विषमालंकारलिभेदस्तथा तद्विपरीतभेदत्रययुक्तं समालंकारोऽपि प्रपञ्चितः ।

यत्तु—‘विरूपकार्योन्वयोरुत्पत्तिर्विरूपसघटना च विषमम्’ इति विषमालंकार लक्षितवता, ‘तद्विपर्यय समम्’ इति समालंकारं लक्षयित्वा, ‘तत्पदेनात्र विषमालंकारसवन्धी विरूपमघटनात्पथधरम् एव भेदो गृह्यते । तद्विपर्ययस्यैव चारुत्वात् । न त्वाद्यभेदद्वयम् । तद्विपर्ययस्य कारणादनुरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य, वाञ्छितार्थप्राप्तिरूपस्य च वस्तुसिद्धतया चारुताविरहात् । एवं चानुरूपसघटनात्मक एव समालंकारः । न तु विषमालंकार इव भेदत्रयात्मकः’ इत्यलंकारसर्वस्वकृतोक्तम् । विवेचितं च विमर्शिनीकृता—‘कारणादनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि लोकरूपसिद्धा । नहि तस्या उपनिबन्धश्चारुतामावहति’ इति । तदुभयमसत् । वस्तुतोऽनुरूपयोरपि कार्यकारणयो र्हेपादिना धर्मैक्यसंपादनद्वारानुरूपतावर्णने, वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपाभेनेऽप्येक्यसंपत्ताविष्टप्राप्तिवर्णने च चारुताया अनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात्सममपि त्रिविधमेव ।

इति रसगङ्गाधरे समालंकारप्रकरणम् ।

अथ विचित्रालंकार —

इष्टसिद्धयर्थमिष्टपिणा क्रियमाणमिष्टविपरीताचरणं विचित्रम् ॥

विपरीतत्वं च प्रतिकूलत्वम् । यथा—

‘बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान्कुर्वते कर्मपाशा-

नन्तःशान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्ता वहन्ति ।

तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः पारमारोढुकामाः

सर्वे प्रामादिकमिह भवन्प्रान्तिभाजा नराणाम् ॥’

अत्र प्रथमचरणगतं विचित्रं रूपकानुप्राणितम् । यज्ञादिकर्मकरणस्य यज्ञादीनां पाशत्वासिद्धौ बन्धमुक्तिविपरीतत्वासंगते । द्वितीयचरणगतं

तु शुद्धम् । शान्तौ चिन्तायाः स्वरूपेणैव विपरीतत्वात् । यदि तु इष्टै-
पिणो भ्रान्तत्वाभिव्यक्तेस्तुल्यत्वात्स्वतः सिद्धे इष्टे तदनुकूलाभासप्रयोगो-
ऽपीष्टैषिकर्तृको विचित्रमित्युच्यते, लक्षणे च विपरीतपदस्थानेऽननुकूल-
पदं न्यस्यते तदा इदमप्युदाहरणम् । यथा—

‘विष्वद्रीचा भुवनमखिल भासते यस्य धाम्ना
सर्वेषामप्यहमयमिति प्रत्ययालम्बन य० ।

तं पृच्छन्ति स्वहृदयगतावेदिनो त्रिष्णुमन्या-
नन्यायोऽय शिव शिव नृणा केन वा वर्णनीय ॥’

अत्र जीवरूपेण सकललोकप्रत्यक्षसिद्धस्य परमेश्वरस्य प्रतिपत्त्यर्थं परा-
न्प्रति प्रश्नोऽनुकूलाभासः । मुख्यमनुकूलं तु स्वहृदयमेव । ‘यत्साक्षादपरो
क्षात्’ इति वचनात् । न च कारणानुरूपं कार्यमिति विषमभेदोऽय
वाच्यः । विषमे पुरुषकृतेरनपेक्षणात् । कार्यकारणगुणवैलक्षण्येनैव तद्वे-
दनिरूपणाच्च ।

इति रसगङ्गाधरे विचित्रालंकारप्रकरणम् ।

अथाधिकालंकारः—

आधाराधेययोरन्यतरस्यातिविस्तृतत्वसिद्धिफलकमितरस्यातिन्यून-
त्वकल्पनमधिकम् ॥

यथा—

‘लोकानां विपदं घुनोपि तनुषे सपत्तिमत्युत्कटा-

मित्यल्पेतरजल्पितैर्जडधिया भूपाल मा गा मदम् ।

यत्कीर्तिस्तव बल्लभा लघुतरब्रह्माण्डसञ्चोदरे

पिण्डीकृत्य महोन्नतामपि तनुं कष्टेन हा वर्तते ॥’

अत्र ब्रह्माण्डस्यातिसूक्ष्मत्वकल्पनेन कीर्तेराधेयाया परममहत्त्व फलि-
तम् । तेन च व्याजस्तुति परिपोष्यते ।

‘गिरामविषयो राजन्विस्तारस्तव चेतसः ।

सावकाशतया यत्र शैते विश्वाश्रयो हरिः ॥’

विचित्राधिकालंकारी स्पष्टौ ।

अत्र सावकाशतयेत्यनेन कल्पितया आधेयन्यूनतया आधारस्य महत्त्वं पर्यवस्यति । यदि तु सावकाशतयेति विशेषणं विश्वाश्रय इत्यत्रापि योज्यते तदा शृङ्खलारूपसाधाराधिकालकारस्येदमेवोदाहरणम् ।

‘ब्रह्माण्डमण्डले मान्ति न ये पिण्डीकृता अपि ।

परस्परापरिचिता वमन्ति त्वयि ते गुणा ॥’

अत्रोभयविधस्याप्यस्यालकारस्य सामानाधिकरण्यात् । लक्षणे कल्पनमित्यनेन यत्राधाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वमधिकृतं च वास्तव तत्र नातिप्रसङ्ग । एव च—

‘काहं तमोमहदहखचराग्निवाम्भू-

सवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्त्रिकाय ।

केद्विधाधिगणिताण्डपराणुचर्या-

वाताच्चरोमचिवरस्य च ते महित्वम् ॥’

इति श्रीभागवतदशमस्कन्ध(१४।११)गतं ब्रह्मस्तुतिपद्यमन्यालकारस्यानुदाहरणमेव । दिङ्बालानवच्छिन्नस्य पारमेस्वरस्य भूमि. सर्ववेदसिद्धत्वेन कविप्रतिभानुल्लिखितत्वात् । एतेन—

‘धौरत्र कचिदाश्रिता प्रविततं पातालमत्र कचि-

त्वाप्यत्रैव घरा घराघरजलाधारावधिर्वर्तते ।

स्फीतस्फीतमहो नमः कियदिदं यस्येत्यभेभि स्यितै-

र्द्वीरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नामापि नास्ति गतम् ॥’

इत्यलकारसर्वस्वकारेण यदुदाहृतं तदपि प्रत्युक्तम् ।

इति रमगङ्गाधरेऽधिष्ठाळकारप्रकरणम् ।

१ ‘ननु ब्रह्माण्डमिन्द्रस्त्वमधीश्वर एवेति चेत्त्राह—इहामिति । तम प्रकृति । महान्महत्तत्त्वम् । अहमहकार । नमाकाश । चरो वायु । जग्नि । वाजलम् । भूय । प्रवृत्तादिपृथिव्यन्तरेते सवेष्टितोऽण्डघट स एव तास्मिन्वा न्यमानेन सप्तवितस्त्रिकायो यस्य सोऽह ह, क च ते महित्वम् । इधमभूम्य । ईरग्विधानि याचयिगणिता-
न्यण्डानि त एव परमाणुदरतेषा चर्या परिभ्रमण क्षुब्धं वाताध्वानो गवाशा इव रो-
मचिवराणि यस्य तस्य तव । अतोऽत्रिदुन्धत्वास्वयानुद्वम्प्योऽहमिति’ इति भागवत-
टीका धीधरी

अथान्योन्यालंकार —

द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यम् ॥

विशेषश्च क्रियादिरूपः । यथा—

‘सुदृशो जितरत्नजालया सुरतान्तश्रमविन्दुमालया ।

अलिकेन च हेमकान्तिना विदधे कापि रुचि परस्परम् ॥’

अत्र गुणरूपविशेषाधानम् । रुचेर्गुणत्वात् । न च विधानरूपक्रियात्मकविशेषाधानमिह शङ्क्यम् । भावनासामान्यरूपस्य विधानस्याचमत्कारित्वेनाविशेषत्वात् ।

‘परपूरुपदृष्टिपातवज्राहतिभीता हृदय प्रियस्य सीता ।

अविशत्परकामिनीमुजंगीभयतः सत्वरमेव सोऽपि तस्या ॥’

अत्र क्रियारूपविशेषाधानम् ।

यत्तु—

“यथोर्ध्वाक्ष पिवत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ।

तथा प्रपापालिकापि धारा वितनुते तनुम् ॥’

अत्र प्रपापालिकाया पथिकेन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या विरलाङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारं कृतः । तथा प्रपालिकायापि स्वमुखावलोकनमभिलषन्त पथिकस्य धारातनूकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः ।” इति कुवलयानन्दकार आह । तन्न । तावदिय पदरचनैवायुष्मतो ग्रन्थकर्तुर्व्युत्पत्तिशैथिल्यमुद्गिरति । तथा हि—स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाविशेषणघटकत्वेन प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यम्, न पान्यबोधकत्वम् । एव स्वमुखावलोकनमभिलषन्त इत्यत्रापि पान्यबोधकत्वमेव, न त्वदिष्टप्रपापालिकानोषकत्वम् । एव स्थितेऽर्थासंगति स्पष्टैव । न च सर्वनाम्ना बुद्धिस्वप्रकारावच्छिन्ने शक्तत्वादिष्टबोधोपपत्तिरिति वाच्यम् । तदिदमस्युष्मदादिष्विव तत्तद्विशेषव्युत्पत्तेरपि कल्पनीयत्वात् । सा च प्रकृते यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजादयः शब्दा उपात्तास्तद्वोधका इत्येवरूपा । तेन स्वदाररताना

विभागानहं नक्तः, देवदत्तस्य पुत्रः त्वमावृमक्तः इत्यादौ मदीयदार-
 तात्त्वान्ति, देवदत्तमावृमक्त इति च न कल्याण्यन्तस्य स्वरसवाहिनी
 प्रतीतिः । अत एव—‘निवतनु, तच्छलावप्यवापीसमृताम्बोजशोभा
 विदधदमिनवो दण्डमादो भवान्या.’ इत्यत्र ‘दण्डपादगता तनु’ प्रतीयते ।
 न्वानोयता तु सा लोपकिता’ इति व्युत्पत्तिशिरोमणिभिर्मन्मटमैट्टैः काव्य-
 मकानोजनिहिषत् । न चेदं श्रुतिघाटवादिवत्काव्यनात्रनिषयं दूषणमिति
 वाच्यम् । इदं व्युत्पत्तौ काव्यत्त्वात्तन्मावात् । मदीयदारतानामिति,
 देवदत्तमावृमक्त इति च तात्पर्येण प्रागुक्तवाक्यप्रयोजनानुपहसनीयताप-
 लेहः । किं च परस्पररोपकारो हि त्वन्वधिकरणव्यापारसाध्य एव चन्त्कारि-
 त्वात्प्रवृत्तः, न तु स्वतन्वाधिकरणतत्साध्योऽपि । तत्र हि तु-
 फलारेतिरोपकारेणान्वयव्यापारस्यादावश्यकतया चन्त्कारिताविर-
 हात् । इह हि धारातन्वुकरणद्वयिजिह्विरोपकारयोः कर्तव्यत्वात्तन्वु-
 चिकालपर्यन्तं मनुचरोत्तरेदोपयोगक्षमत्कारो, नान्यकर्तृचिकाल-
 द्यते इत्यनुदाहरणनेदौदत्तात्कारत्वेति सहदना विचारयन्तु ।

तौ रत्नरत्नरेड्योन्वात्कं रत्नरत्नम् ।

अथ शिरोपात्कारः—

अलिङ्गनाशयं दिता आशयं चर्षमाननेको विशेषप्रकारः । यच्च-
 क्काशयं शिरसि तदात्किचिदाधारगतानपि युगपदनेकाधारगततया
 दृश्यते तेषामे विशेषप्रकारः ॥

प्रथमदा—अथोपि । अनुपहसनीयतापलेहोति । अत्रेदं चिन्तय—सह-
 र्शयो मादरेष्वप्यवन्तादिरेभ्यान्वितानादिरे येन्तापोदवा इति व्युत्पत्तेः सन्निभ-
 त्वात्पदयोः श्लोकावत्त्वात्पदेन चापुनःश्लोकेन स्योकारः । नहि पवित्रादिरेभ्यान्वित
 इति । अनुदाहरणमेवै पादिति । स सापोकारत्वेऽपि परस्पररोपकारोऽवर्तते । स
 च चन्त्कारोति । इति एव । किं च यथाप्या अन्वयत्वेन पूर्वोक्तार्थमन्वय-
 त्वेन, युगपदे परस्पररोपकारस्यैव कामकास्य प्रयोगेऽपि चन्त्कारोऽवर्तते ।
 अत्र च परस्पररोपकारेण, परस्पररोपकारप्रयोगेऽपि चन्त्कारोऽवर्तते इति ।
 इति सन्निभतापलेहोऽपि चन्त्कारोऽवर्तते ॥

युगपदिति विशेषणाद्दृश्यमाणे पर्याये नातिव्याप्तिः । एवं च ग्रन्थान्तरगतानि लक्षणान्यतिप्रसक्तान्येव ।

यच्च 'किञ्चित्कार्यमारभमाणस्यासमाविताशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तन स तृतीयो विशेषप्रकारः । एवं चैतदन्यतमत्व विशेषालंकारसामान्यलक्षणम्' इति प्राञ्च । तत्र प्रथमः प्रकारो द्विविधः—आधारान्तरगतत्वेनाधेयं वर्ण्यमानम्, निराधारत्वेन च । क्रमेणोदाहरणानि—

'अये राजन्नाकर्णय कुतुकमाकर्णनयन
त्वदाधारा कीर्तिर्वसति किल मौलौ दशदिशाम् ।
त्वदेकालम्बोऽयं गुणगणकदम्बो गुणनिधे
मुखेषु प्रौढाना विलसति कवीनामविरतम् ॥'

अत्र दिङ्मौलिगतत्वेन ।

'युक्तं तु याते दिवमासफेन्दौ तदाश्रिताना यदभूद्विनाशः ।
इदं तु चित्रं भुवनावकाशे निराश्रया खेलति तस्य कीर्तिः ॥'

द्वितीय प्रकारो यथा—

'नयने सुदृशा पुरो रिपूणां वचने वश्यगिरा महाकवीनाम् ।
मिथिलापतिनन्दिनीभुजान्तः स्थित एव स्थितिमाप रामचन्द्र ॥'

तृतीय प्रकारो यथा—

'कोदण्डच्युतकाण्डमण्डलसमाकीर्णत्रिलोकीतलं
रामं दृष्टवता रणे दशमुखप्राणापहारोद्यतम् ।
दुर्दर्शोऽपि नृणामभूदुरुमरुद्वेगप्रचण्डीकृत-
ज्वालाभिर्जगतीतलं कवलयन्कालानलो गोचरः ॥'

अत्र रामदर्शन कुर्वतां कालानलदर्शनरूपाशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनम् । ननु—

'लोभाद्वराटिकाना विक्रेतु तक्रमानिशमटन्त्या ।
लब्धो गोपक्रिशोर्या मध्येरय्यं महेन्द्रनीलमणि ॥'

इति वक्ष्यमाणप्रहर्षणविषमालंकारयोगे तृतीयप्रकारस्यातिव्याप्तिः ।
दधिविक्रयमारभमाणाया नीलमणिप्राप्तिवर्णनादिति चेत्, न । अत्र चाश-

क्यवन्त्वन्तरनिर्वर्तने तदभेदाध्यवसाननिबन्धनत्वं विशेषणम् । 'ज्ञानान्तो
 वीक्षितः' इत्यनुपदनुदाहृते विशेषालंकारे यथा ज्ञानक्यवस्त्वन्तररूपज्ञा-
 लानलवीक्षणं रामकालानलयोस्तद्दर्शनयोर्वा ज्ञानेदाध्यवसानेन निर्वर्तितम्,
 न तथा 'दधिविक्रेतुमटन्त्या' इत्यत्र नहेन्द्रनीलमणिदर्शनमित्यदोषः ।
 न च भगवति नीलमण्यभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितमेव तदिति वाच्यम् ।
 किञ्चित्कार्यनारममाणस्येत्यत्र यत्कार्यं विशेषणतया प्रविष्टं तेन नहाश-
 क्यवस्त्वन्तरस्याभेदस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च तत्राधिक्येण सह नील-
 मणेरभेदन्यानध्यवसानात् । न चातिशयोक्त्या विशेषालंकारतृतीय-
 प्रकारस्य गतार्थत्वं वाच्यम् । एतदुदाहरणे रामस्य विषयस्य कालान-
 लेन विषयिणा निगमनाभावात् । नापि रूपक्रेण द्विषयविषयिणो. सा-
 नानाधिकरूप्यविरहेणारोपासिद्धेः । न च स्मृत्या । कालानलस्य वीक्षण-
 कर्मत्वश्रवणेन स्मृतिकर्मत्वासिद्धेः । तस्मादज्ञक्यवस्त्वन्तरकरणं विशेषा-
 लंकारस्यैव प्रभेद इति प्राचानाशयः ।

अत्र विचार्यते—विशेषालंकारत्वायं प्रभेद इति कथं विज्ञायते । न-
 हि रूपकादिवदलंकारत्वात् किञ्चित्त्वामान्यलक्षणमस्ति, येन तद्वान्त-
 त्वेनाज्ञक्यवस्त्वन्तरकरणत्वस्य तत्रकारतामभ्युपगच्छेत् । न चान्यतन-
 त्वमेव तथामिधमस्तीति वाच्यम् । अनेनैव प्रकारेणेतरेलंकारभेदत्वस्यापि
 सुवचत्वात् । अनुगतलक्षणं विना प्राचीनोक्तिराज्ञानात्रमेव राजामिति उद-
 पेक्षया पृथगलंकारतोक्तिरेव रमणीया । अपि च 'येन दृष्टोऽग्नि देव त्वं
 तेन दृष्टो हुताशन', 'तेन दृष्टा वसुंधरा' इत्यादौ वस्त्वन्तरस्य हुताग-
 नवसुधादर्शनादिरशक्यासमावितत्वयोरभावात्कृत्रालंकारामभवेन निदर्शना-
 न्तीक्रियते यदि, तदा 'येन दृष्टोऽग्नि देव त्वं तेन दृष्ट. सुरेश्वरः' इत्यादौ
 विशेषालंकारेऽपि सैव शरणीक्रियताम् । नहि हुताशन इत्यत्र सुरेश्वर
 इत्यत्र च विच्छित्तिभेदोऽस्ति । एवं च प्राचीनानुनारेण 'क्रोदप्लुत-'
 इत्यादि यदन्नाभिरुदाहृतं तदपि न विशेषसरणिनारोहुनीष्टे । एतेन 'त्वा
 पश्यता मया लब्धं कक्षरवृक्षनिरीक्षणम्' इत्यादि बुबल्यानन्दोक्तनुदा-
 हरणं गतार्थम् । तन्नादिदनुदाहरणम्—

प्राग्बदाह—अथेति । उदाहरणं गतार्थमिति । अज्ञक्यवस्त्वन्तरकरणदृष्ट-

‘किं नाम तेन न कृतं सुकृता पुरारे

दासीकृता न खलु का भुवनेषु लक्ष्मीः ।

भोगा न के बुभुजिरे विवुधैरलभ्या

येनार्चितोऽसि करुणारुर हेल्यापि ॥’

अत्र यावन्निरवर्गप्राप्तिरशक्यकरणम् । नखत्र भगवदर्चनेन सुकृतकर-
पादीना सादृश्यं विवक्षितम्, येन निदर्शनादि समाव्येत । किं तु कार्य-
कारणभाव । एवं चेदानीमशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तने अभेदाध्यवसाननिबन्ध-
नत्वं न विशेषणम् । न च ‘दधि विक्रेतुमटन्त्या’ इत्यत्रातिव्याप्तिः । द्वयो-
र्नकरस्य तत्रेष्टेरिति वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे विशेषालंकारप्रकरणम् ।

अथ व्याघात —

यत्र ह्येकेन कर्त्रा येन कारणेन कार्यं किञ्चिन्निष्पादितं निष्पि-
पादयिषितं वा तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यस्य नि-
ष्पादनेन निष्पिपादयिषया वा व्याहन्यते न व्याघातः ॥

अत्र व्याघाते पूर्वकर्त्रेपेक्षया कर्त्रन्तरस्य वैलक्षण्यप्रत्ययाद्यतिरेक-
मिद्धिः फलम् । कर्तृत्वं चेह कार्योद्देशेन प्रवर्तमानत्वम् । प्रयोजनं
चान्या विवक्षया अनुपदमेव वक्ष्याम । उदाहरणम्—

‘दीनद्रुमान्वचोभिः खलनिकरैरनुदिनं दलितान् ।

पल्लवयन्त्युल्लसिना नित्यं तैरेव सज्जनधुरीणा ॥’

इह श्रुतिप्रतिपादितवचनत्वरूपैकधर्मपुरस्कारेणाभिन्नीकृतयोः परु-
षमपुरुषवचनयोरेकत्वाध्यवसानात्पुर स्फुरन्विरोध प्रातिस्निकरूपेण तत्त-
त्कार्यहेतुताविमर्शान्निर्वर्तव इति विरोधमूलत्वम् । इदं तु नोदाहरणम्—

‘पाण्डित्येन प्रचण्डेन येन माद्यन्ति दुर्जना ।

तेनैव सज्जना रूढा यान्ति शान्तिमनुत्तमान् ॥’

पिच्छमन्कारसत्त्वादिदं चिन्त्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विशेषालंकारप्रकरणम् ॥
प्राग्वदाह—अथेति । व्याहन्यते बाध्यते । लुप्तो न विमृजतीत्युदाहरणे ताका-

अत्र दुर्जनसज्जनयोर्मदशमकर्तृत्वेऽपि न तदुद्देशेन प्रवृत्तिरिति लक्षण-
गतकर्तृविशेषणेनासम्भहः । न चास्य व्याघातोदाहरणत्वे को दोष इति वा-
च्यम् । आश्रयविशेषस्त्रभावसाचिव्येनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वय-
जनने बाधकविरहाद्याहर्तरेवाभावादुदाहरणत्वासंगतेः । नहि लोकसिद्धो-
ऽर्थः काव्यालकारास्यद भवितुमर्हति ।

अपरो व्याघातो यथा—

‘विमुञ्चसि यदि प्रिय प्रियतमेति मा मन्दिरे
तदा सह नयस्व मा प्रणययन्त्रणायन्त्रितः ।
अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलभीतिभङ्गक्षमा-
न्न जातु मुजमण्डलादवहितो वहिर्भावय ॥’

इदं दण्डका प्रविविधं भगवन्तं दाशरथिं प्रति भगवत्या जानक्या
वाक्यम् । उभयविधेऽप्यस्मिन्व्याघाते पूर्वकर्तुरभीष्टव्याहननं तुल्यमिति
प्राचां सिद्धान्तः । तथा च तेषामुदाहरणम्—

‘दृशा दग्धं मनसिज जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुवे वामलोचना ॥’ इति ।

अत्र विचार्यते—व्यतिरेक एवात्रालंकारः । जयिनीर्विरूपाक्षस्य वा-
मलोचना इति तस्यैव प्रकाशनात् । न चात्र व्यतिरेकोत्थापकतया व्या-
घातः स्यात् इति वाच्यम् । एवमपि तस्यालंकारताया असिद्धेः । न ह-
लकारोत्थापकेनालंकारेणैव भवितव्यमित्यस्ति नियमः । ‘आननेनाकन्दे-
न जयतीन्दुं फलङ्किनम्’ इत्यादाविव वस्तुमात्रेणापि व्यतिरेकोत्थापनो-
पपत्तेः । नह्यस्योक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तो विषयोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यम-
भ्युपगच्छेम । तस्मादलंकारान्तराविनाभूतालंकारान्तरवदिहाप्यचान्तरो-
ऽस्ति विच्छित्तिविशेषोऽलंकारभेदक इति प्राचामुक्तिरेवात्र शरणम् ।

यत्तु—

‘लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

दातापि विसृजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥’

इति कुवलयानन्द उदाहृतम्, तत्र ।

लिङ्गजन्मा ततीयदारिद्र्यशङ्कयोरभेदाप्यवसानात् लक्षणासमन्वय इत्याहुः ॥ इति रसग-

एवं श्लेषातिशयोक्त्याद्युपायोन्मीलितेन किञ्चिदशाभेदाध्यवसानेनामुख एव प्रादुर्भावितो यो विरोधो विच्छित्तिमात्रात्मा क्षणप्रभावदननुवर्तमानस्तन्मूलका विरोधाभासादयो व्याघातान्ता अलंकारा निरूपिताः । ते च नानारूप वैचित्र्यं भजन्तो विरोधाभासस्यैव प्रभेदाः, न तु ततोऽतिरिक्ता, काञ्चनस्येव कङ्कणादय इत्येके । रूपकदीपकादीनामौपम्यगर्भाणामुपमाभेदत्वापत्तेर्वहु व्याकुलीस्यादिति परस्परच्छायामात्रानुसारिणो भिन्नविच्छित्तयो भिन्ना एवेत्यपरे ।

इति रसगङ्गाधरे व्याघातप्रकरणम् ।

अथ शृङ्खलामूला अलंकारा —

तत्र,

पङ्क्तिरूपेण निबद्धानामर्थानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसिन्, उत्तरोत्तरस्य वा पूर्वपूर्वसिन्संसृष्टं शृङ्खला ॥

तच्च कार्यकारणताविशेषणविशेष्यतादिनानारूपम् । इयं च न स्वतन्त्रोऽलंकारा । वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गतार्थत्वात् । नखस्यास्तैर्विना विविक्तो विषयोऽस्ति । यथा हि रूपकादिष्वनुप्राणकतया स्थितोऽप्यभेदांशः समानधर्मांशो वा न पृथगलंकारः एवं प्रकृतेऽपीत्याहु । तदपरे न क्षमन्ते । सावयवादिभेदै रूपकस्य, पूर्णालुप्तादिभिरुपभायाश्च गतार्थत्वात्स्वतन्त्रालंकारता न स्यात् । नहि विगेषनिर्मुक्त सामान्यमस्ति येन विविक्तो विषय स्यात् । तस्माच्छृङ्खलाया एव कारणमालादयो भेदा इति । मतयोरनयोस्तत्त्वमुपरिष्ठाद्विवेचयिष्याम ।

सैव शृङ्खला आनुगुण्यस्य कार्यकारणभावरूपत्वे कारणमाला ॥

तत्र पूर्वं पूर्वं कारणं परं परं कार्यमित्येका । पूर्वं पूर्वं कार्यं परं परं कारणमित्यपरा । यथाक्रमेण यथा—

‘लभ्येत पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा तथा सुपुत्राः परितः पवित्राः ।

स्फीतं यशस्तैः समुदेति नूनं तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥’

ज्ञाधरमर्मप्रकाशे व्याघातप्रकरणम् ॥

‘स्वर्गापवर्गौ खलु दानलक्ष्मीर्दानं प्रसूते विपुला समृद्धिः ।

समृद्धिमल्पेतरभागधेय भाग्यं च शंभो तव पादभक्तिः ॥’

इह च यद्यादौ कारणोक्तिरेव प्रस्तूयते तदा पुनस्तस्य कारणं तस्यापि कारणमिति, तत्कस्यचित्कारणं तदपि कस्यचिदिति वा कारणमाला युक्ता । यदा तु कार्योक्तिस्तदा तस्य कार्यं तस्यापि कार्यमिति, तत्कस्यचित्कार्यं तदपि कस्यचिदिति वा युक्ता । सर्वथैव य. शब्दः कार्यकारणतोपस्थापक आदौ प्रयुक्तः स एव निर्वाह्य । एवं क्रमेण निबन्धमाकाङ्क्षानुरूपत्वाद्रमणीयम् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रमं स्यात् ।

यथा प्राचीनाना पद्यम्—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सपद ॥’

अत्र जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रियत्वस्यापि किं कारणमिति, विनय कस्य कारणमिति वा आकाङ्क्षोदेति । कारणस्यैव श्रुतिवशात्पूर्वमुपस्थितेः । कारणं तु ज्ञातं कार्यं पुनरस्य किमिति कचिदाकाङ्क्षा तु कार्यत्वकारणत्वयोः सवन्धिपदासत्वात्कारणश्रुत्युत्तरमेकसवन्धिज्ञानाधीनकार्यत्वोपस्थित्या सगमनीया । न त्वसौ सार्धत्रिकी । एवं च विनय. कस्य कारणमित्याकाङ्क्षाया गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यत इति वाक्यं यद्यपि फलतः परिपूरकं भवति तथापि न साक्षादित्यहदयंगममेव । तथा गुणप्रकर्षोक्तिमाप्यत इत्याकाङ्क्षाया गुणाधिके पुंसीति च । अत्र च कथितपदत्वं न दोषः । प्रत्युत पदान्तरेण तस्यार्थस्योक्तौ रूपान्तरेण स्थितस्य नटस्यैव प्रत्यभिज्ञाप्रतिरोधकत्वाद्विवक्षितार्थसिद्धेरकुण्ठितत्वविरहादोषः न्यात् । शब्दादुपस्थितेऽर्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिव शब्दोऽपि विशेषणनया भासते । तथा चोक्तम्—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते’ इति । तत्तच्छब्दस्य विशिष्टश्चार्थः स्वरूपेणामिन्नोऽपि विशेषणभेदाद्विलक्षणं प्रतीयते कुण्ठगोलनादिवत् । ननु कुण्ठगोलनादिपदेषु मृतामृतमर्तृत्वादिभिरुपविशेषणघटितं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्तु भिन्नाकार. प्रत्ययः । ताम्र. शोणो रक्त इत्यादौ तु ताम्रादिशब्दानां शक्तत्वेन

शक्यतानवच्छेदकत्वाच्छक्यतावच्छेदकस्य च गुणगतजातिविशेषस्याभि-
न्नत्वादभिन्नाकारः प्रत्यय एवोचित इति चेत्, सत्यम् ।

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

सपत्नौ च विपत्नौ च महतामेकरूपता ॥

इत्यत्र वैलक्षण्यग्रन्थतारूपसैकरूप्यस्य यथा प्रत्यय, न तथा ‘उ-
देति सविता ताम्रो रक्त एवास्तमेति च’ इत्यत्र, इति सकलानुभवसिद्धम् ।
एवं च प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नस्यापि शब्दस्य यदि शक्यविशेषणत्व वैलक्ष-
ण्यान्यथानुपपत्त्यानुभवबलेन च सिद्धं तदा तदनुगुणैव व्युत्पत्ति शब्दाना
कल्प्यते । सा च वृत्तिसंबन्धेनार्थविशिष्टशाब्दज्ञानत्वेन शब्दविशिष्टार्थो-
पस्थितित्वेन च सामान्यकार्यकारणभावरूपा । घटत्वादितत्त्ववृत्तिने-
मित्तप्रकारबोधत्वेन तु वृत्तिसंबन्धेन घटविशिष्टपदज्ञानत्वादिना च वि-
शेषतोऽपरः कार्यकारणभाव । विशेषसामग्रीमहिताया एव सामान्यसा-
मग्र्या जनकतेति न कश्चिदोष । यद्वा वृत्तिसंबन्धेन घटादिविशिष्टपद-
ज्ञानत्वेन घटादिपदघटत्वोभयप्रकाररुघटादिविशेष्योपस्थितित्वेन च का-
र्यकारणभावः । पदार्थोपस्थितिशब्दबोधयोः समानाकारत्वाच्छाब्दबोधे-
ऽपि यदभानम् । अनुभवबलाच्च प्रामाणिक गौरवं न दोषाय । एतदभि-
सर्थायैवोक्तम्—‘न सोऽस्ति’ इत्यादि ।

इति रसगङ्गाधरे कारणमालाप्रकरणम् ।

अथैकावली—

सैव शृङ्खला संसर्गस्य विशेष्यविशेषणभावरूपत्वे एकावली ॥

सा च पूर्वपूर्वस्रोत्तरोत्तर प्रति विशेष्यत्वे विशेषणत्वे चेति द्विधा ।
तत्राद्ये उत्तरोत्तरविशेषणस्य स्थापकत्वापोहकत्वाभ्या द्वैविध्यम् ! स्वस-
ंबन्धेन विशेष्यतावच्छेदकनियामकत्व स्थापकत्वम् । स्वव्यतिरेकेण वि-
शेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वमपोहत्वम् । उदाहरणम्—

‘स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं च तद्यत्र परानपक्रियाः ।

परे च ते ये श्रितसाधुभावा सा साधुता यत्र चकास्ति केशव ॥’

कारणमाला एतदा ॥

श्रग्वदाह—अथेति । परानपेति । परानपकार इत्यर्थः । तेषा शृङ्खलावयवाना

अत्र स्थापकम् ।

‘नार्यं स यो न त्वहितं सनीक्षते न तद्धितं यत्र परानुतोषणम् ।

न ते परे यैर्नहि साधुताश्रेता न साधुता सा नहि यत्र माधव ॥’

अत्रापोहकं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरम् । यद्यपि स्थापकेऽप्यपोहकत्वं ग-
म्यते यो न त्वहितार्थदर्शी स न पण्डित इत्यादि, तथा अपोहकेऽपि
स्थापकत्वम्, यो हितं समीक्षते स आर्य इत्यादि, तथापि शब्देन नोच्यत
इत्यदोषः ।

‘धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मी ।

लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥’

इह पूर्वेण पूर्वेण स्याच्चवहितमुत्तरोत्तरं विरोष्यते । अलिंशैकावल्या
द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वं परस्व परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपः स्वात्त-
दायनेव मालादीपकशब्देन व्यवह्रियते प्राचीनैः । तथा चोक्तम्—‘मा-
लादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्’ इति । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलोच्यते
दीपकशब्देन दीप इवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्यं सर्वोपकारकमुच्यते । ते-
नैकदेशस्थसर्वोपकारकक्रियादिशालिनि शृङ्खलेति पठद्वयार्थः । एवं च
दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणादीपकविशेषोऽनमिति न अ-
मितव्यम् । तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्धत्वात् । इह च
शृङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकतावाचं
श्रद्धधीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । विवेचितं चेद्रं सोदा-
हरणं दीपकप्रकरणेऽस्माभिरिति नेहातीवायस्यते । एतेन ‘दीपकैः शिवली-
योगान्मालादीपकमिष्यते’ इति यदुक्तं बुबलयानन्दकृता तद्भ्रान्तिनात्रवि-
लसितमिति सुधीभिरालोचनीयम् ।

इति रत्नगङ्गापर एकावलीप्रकरणम् ।

पदार्थानाम् । तद्भ्रान्तिमात्रेति । तत्रापि दीपकशब्दस्योपकारकत्वम् । अत एव
सर्वोपकारकतात्पर्योकावत्सुत्तरस्योऽनमित्येतदुक्तिरेव भ्रान्ता ॥ इति रत्नगङ्गापर-
मर्मप्रकाश एकावलीप्रकरणम् ॥

अथ सार—

सैव संसर्गस्योत्कृष्टापकृष्टभावरूपत्वे सारः ॥

तत्रापि पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षाभ्या द्वैविध्यम् ।

ससारे चेतनास्तत्र विद्वांसस्तत्र साधव ।

साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु धन्या निराशया ॥'

इमं चालंकारमेकानेकविषयत्वेन पुनर्द्विविधमामनन्ति । एकविषयता-
यामवस्थादिभेदाश्रयणमावश्यकम् । उत्कर्षापकर्षयोर्भेदनियतत्वात् । नष्ट-
वस्थादिभेदकं विना किञ्चिदपि वस्तु स्वापेक्षया स्वयमधिकं न्यून वा
भवितु प्रभवति । एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा—

'जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।

नीलाम्भोरुह्नयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥'

अत्र पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्या कुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्त-
योरेवोत्कर्ष इत्येकविषयत्वम् । यद्यपि परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोऽपि मत-
विशेषे शक्यते वक्तुम्, तथापि कुचत्वेनाभेदाश्रयणेन तत्राप्येकविषयत्वं
सूपपादम् । यदि च वक्ष्यमाण एकाश्रये क्रमेणानेकाधेयस्थितिरूपं पर्या-
योऽत्र प्रतीयते तदा सोऽप्यस्तु । नहि तेन पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्क-
र्षरूपः सारोऽन्यथासिद्ध शक्यं कर्तुम् ।

अनेकविषयं स एव यथा—

'गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वीं गुर्बीं ततोऽपि जगदण्डम् ।

जगदण्डादपि गुरवं प्रलयेऽप्यचला महात्मान ॥'

वेदेऽप्ययमलंकारो दृश्यते—

'महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष. पर. ।

पुरुषान्न पर किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति ॥'

पूर्वं तु गुणकृत उत्कर्षः, इह तु स्वरूपमात्रकृत इति विशेषः । न
चात्र गुणकृत उत्कर्षो वाच्यः । पुरुषस्य निर्गुणत्वेनाभ्युपगमात् । न च
तत्रापि विनाशरहितत्वादिर्गम्यमानो गुण उत्कर्षक इति वाच्यम् । तस्य

प्राग्बदाह—अथेति । तत्रापि पुरुषेऽपि ॥ इति रसगङ्गाधरमन्त्रकाशे सारप्रकरणम् ॥

तादृशाधिकरणभिन्नत्वे मानाभावात् । अनयैव दिशापकर्षोऽप्युदाहार्य । इदं तु बोध्यम्—एकविषये शृङ्खलाया अचास्तत्वात्तदनुप्राणितं सारो न चास्ति । तस्याः स्वाभाविकभेदापेक्षित्वेनावस्यादिकृतभेदेऽनुज्ञासात् । अत एवाल्लिखितविषये वर्धमानकालंकारोऽन्यैरङ्गीकृतः । तद्वक्षणं च 'रूपधर्माभ्यामाधिक्ये वर्धमानकम्' इति कृतम् । तस्मात्कारणमालादिर्यथा शृङ्खलैकविषयः, न तथा सारं शन्यो वक्तुम् । एकविषयेऽलंकारान्तराभ्युपगमप्रसङ्गात् । 'गुणस्वरूपाम्या पूर्वपूर्ववैशिष्ट्ये सारः' इति तु लक्षणं सारस्य युक्तम् । स च क्वचिच्छृङ्खलानुप्राणितः कवित्वतश्च इत्यनेकविषयत्वमेकविषयत्वं च सुखम् । एवं शृङ्खलाविषयाणामलंकाराणां विच्छिन्नवैलक्षण्यत्वानुभवसिद्धत्वात्पृथगलंकारत्वे सिद्धे शृङ्खलाया विरोधाभेदसाधर्म्यादिवदनुप्राणकतैवोचिता, न पृथगलंकारता । तथात्वे भेदादीनामपि पृथगलंकारतापत्तेः । पूर्णाऽज्ञादौ तु न विच्छिन्नवैलक्षण्यम्, अपि तूपमाविच्छिन्नरेवेति संप्रदायः । ननु केयं विच्छिन्नं । उच्यते—अलंकाराणां परस्परविच्छेदस्य वैलक्षण्यस्य हेतुभूता जन्यतामसंगेण काव्यनिष्ठा कविप्रतिभा, तज्जन्यत्वप्रयुक्ता चमत्कारिता वा विच्छिन्नं ।

इति रसगद्गाधरे सारप्रकरणम् ।

अथ काव्यलिङ्गम्—

अनुमितिकरत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यां चानालिङ्गितः प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः काव्यलिङ्गम् ॥

उपपादकत्वं च तन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वम् । अनुमानार्थान्तरन्यासयोर्वाारणायानालिङ्गितान्तम् । उपमादिवारणायोपपादकत्वेनेत्यन्तम् । पञ्चम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वकस्य हेतोरेव वारणायोपपादकत्वेन विवक्षित इति । न तु शब्दात्वेन रूपेण बोधित इत्येतदर्थफलकम् । तेन 'भयानकृत्वात्परिवर्जनीयो दयाध्रयत्वाद्दसि देव सेव्यः' इत्यादौ नापमलकारः । गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेनालंकारिकैः काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् । तच्च सुबन्ततिङन्तार्थत्वाम्या तावद्विविधम् । आद्यमपि

प्रथमं—अथेति । तच्च काव्यलिङ्गम् । अत्रापि अनयोरपि । त्रातं समूहः ।

शब्दान्तरार्थविशेषितशरीरम्, शुद्धैकसुबन्तार्थरूपं चेति द्वेषा । अत्राप्याद्यं साक्षात्परम्परया वा वाक्यार्थविशेषितम्, सुबन्तार्थमात्रविशेषितं चेति द्विभेदम् । तिङन्तार्थभूतमपि साक्षात्परम्परया वा वाक्यान्तरार्थविशेषितम्, सुबन्तार्थमात्रविशेषितं चेति द्विप्रकारम् । शुद्धभेदस्तु तिङन्तार्थस्य न सम्भवति । क्रियायाः कारकविशेषितत्वावश्यंभावात् । शिष्टमग्रे निरूपयिष्यते । उदाहरणम्—

‘विनिन्द्यान्युन्मत्तैरपि च परिहार्याणि पतितै-
रवाच्यानि ब्राह्मैः सपुलकमपास्यानि पिशुनैः ।
हरन्ती लोकानामनवरतमेनासि कियता
कदाप्यश्रान्ता त्वं जगति पुनरेका विजयसे ॥’

अत्र ह्यनन्यसाधारणतया प्रतिपादितस्य भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षस्यापाततोऽघटमानस्योपपादनायानवरतसकललोकपापहरणसमानाधिकरणश्रमामावः सुबन्तमात्रार्थविशेषितं सुबन्तार्थो विशेषवपुर्हेतुत्वेनोपात्तः ।

‘त्रपन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ
करं कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः ।
इमं तं मामन्व त्वमथ करुणाक्रान्तहृदये
पुनाना सर्वेषामधमधनदर्पं दलयसि ॥’

अत्र सकलदेवतीर्थदर्पदलनस्य सिद्धये स्वात्मपवित्रीकरणं वक्त्रा निबद्धम् । तच्च क्षुद्रत्वात्तादृशसिद्ध्यसमर्थं विशेषकान्तरमाकाङ्क्षतीति तीर्थकर्तृत्रपाकरणम्, कपालिप्रभृतिर्कर्तृकर्णमुद्रणं चेति वाक्यार्थद्वयं स्वात्मरूपकर्मद्वारा विशेषकमुपात्तम् । तद्विशिष्टं च तादृशपवित्रीकरणं भागीरथ्युपाख्यं तादृशकार्योपपादनसमर्थमिति भवति हेतुः ।

‘पश्चासनप्रमुखनिर्जरचित्तवृत्ति-
दुष्प्रापदिव्यमहिमन्भवतो गुणौघान् ।
तुष्टूपतो मम नितान्तविशृङ्खलस्य
मन्तुं शिशो शिव न मन्तुमिहासि योग्यः ॥’

अत्र शिशुत्वं शुद्धैकसुवन्तार्थोऽपराधज्ञमाकरणे हेतु । तथा दिव्य-
महिमत्वमचिन्त्यमाहात्म्यं सुवन्तार्थविशेषितसुवन्तार्थरूपं ब्रह्मादिचित्तदु-
प्रापत्वे । एवं तादृशपरमेश्वरगुणकर्मकस्तवो मन्तौ । तादृशस्तवे च
विशुद्धलत्वमिति शुद्धसुवन्तार्थोदाहरणे त्रिशिष्टसुवन्तार्थत्वाप्युदाहरणम् ।

‘तवालम्बादम्ब स्फुरदलघुगर्वेण सहसा

मया सर्वेऽवज्ञापुरपथमनीयन्त विबुधा ।

इदानीमौदास्यं यदि भजसि भागीरथि तदा

निराधारो हा रोदिमि कथय केपामिह पुर. ॥’

अत्र निराधार इत्यादिनाभिव्यक्ते वक्तृनिष्ठसकलकर्तृकद्वेषे आत्मकर्तृ-
कावज्ञापुरपथनयनरूप. सुवन्तार्थविशेषितस्तिङन्तार्थ उपपादक ।

‘विश्वास्य मधुरवचनै साधून्ये वञ्चयन्ति नम्रतया ।

तानपि दधासि मातः काश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ॥’

अत्रापि पृथिवीविवेकनाशोपपादने तिङन्तार्थस्य धारणस्य सुवन्तार्थ-
विशेषितस्य तस्यैव जनधारणात्मनो वा असामर्थ्यात्माधुवञ्चनरूपपूर्ववा-
क्यार्थविशेषितं धारणं हेतु. । विशेषणत्वं च कर्मणि विशेषणत्वात्परम्प-
रया बोध्यम् । एते च भेदा. प्राचीनकल्पितपदार्थवाक्यार्थभेदद्वयवचातु-
र्यमात्रेण कल्पिताः, न तु वैचित्र्यविशेषेण । अथानुमानादस्य को विशेष. ।
ननु व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां जायमानमेवार्थसाधकमनुमानम्, स्वरूपेण
शायमानं प्रकृतार्थोपपादक काव्यलिङ्गमिति विशेष इति चेत्, न उप-
पादकं हि सत्यां युक्तौ । सा तु सति व्यभिचारपक्षावृत्तित्वयोरन्यतर-
स्यापि ज्ञाने न सम्भवति । यथा ‘विनिन्द्यानुन्मत्तै’ इत्युदाहृतपद्ये तादृ-
शश्रनाभाव उत्कर्षव्यभिचारितो भागीरथ्यवृत्तिर्वेति ज्ञाने जात्वपि न सर्वो-
त्कर्षः सेद्गुमोष्टे । सेद्गुमोष्टे च सर्वोत्कर्षव्यभिचारितो भागीरथीवृत्तिश्चेति
ज्ञाने । एवं हेतोः सर्वत्राप्युपपाद्याव्यभिचारितज्ञान एवोपपत्तिः । अ-
न्यथा तु इदमेवमनेव वा स्यादिति सदेह एव । तस्मादुपपत्तिसमर्थनादिवि-
लक्षणशब्दप्रयोगा आलंकारिकाणामनुमितिमरणमेवाभिनिविशन्ते । न च
समर्थना दृढप्रत्यय, न त्वनुमितिरिति वाच्यम् । स हीन्द्रियसनिर्कर्षामा-

चान्न प्रात्यक्षिकः । अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वान्न शाब्दः । अत एव न मानसोऽपीति सत्यं काव्यलिङ्गं प्रकृतार्थोपपादकम् । उपपत्तिश्चानुमितिरेव । व्यभिचारित्वेऽपि हेतोस्तदानीं व्यभिचारास्फूर्तेः । तथापि नानुमानालंकारस्यात्र विषयः । श्रोतुर्यल्लिङ्गकानुमितिवुबोधयिषया कविः काव्यनिर्मितीते तल्लिङ्गकमनुमानालंकृतेर्विषयः काव्यव्यापारगोचरीभूतानुमितिकरणमिति निष्कर्षः । काव्यलिङ्गज्ञानजानुमितिस्तु न कविना श्रोतुवुबोधयिषिता । अत एवासौ न काव्यव्यापारगोचरः श्रोतुः केवलं कारणवशाज्जायत इति नास्त्येवात्र जायमानायामप्यनुमितावनुमानालंकृतेर्विषयः । 'तस्मिन्मणित्रातमहान्धकारे' इति वक्ष्यमाणपद्ये तु बुबोधयिषितैवानुमितिरित्यस्त्यनुमानविषयः । अपि च कविनिबद्धप्रमात्रन्तरेनिष्ठा ह्यनुमितिरनुमानालंकृतिं प्रयोजयति । श्रोतृनिष्ठा महावाक्यार्थनिश्चयानुकूला तु काव्यलिङ्गमिति महान्विशेषः । एवं च काव्यलिङ्गातिप्रसङ्गवारणायानुमानलक्षणप्रविष्टानुमितौ काव्यव्यापारगोचरत्वं विशेषणं देयम् । यत्तु 'समर्थनीयस्वार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थकम्' इति कुवलयानन्दकारो लक्षणमकार्षीत्तदपि सामान्यविशेषभावनालिङ्गितत्वविशेषणरहितं चेदर्थान्तरन्यासे स्यादेवातिप्रसक्तम् । यदपि,

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्न तदिन्दीवरं

मेघैरन्तरितं प्रिये तव मुस्रच्छायानुकार शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहसा गता-

स्त्यत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥”

‘मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञ समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणन्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥’

पूर्वत्र पाठत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपाठार्थे हेतुः । उत्तरत्र तु संबोधने व्यापारयन्त्य इति मृगीविशेषणत्वेनानेकरूपदार्थे हेतुरुक्तः” इत्य-

नात्रमवधारणे । उपसहरति—एवं चेति । अन्विति । यत इत्यादि । न्यासे स्यादेवातिप्रसक्तमिति । प्राचीनमते समर्थनीयत्वेनेनैव वारणात् । मतान्तरे तु सामान्यविशेषभावनालिङ्गितत्व विशेषणं देयमित्यर्थान्तरन्यासप्रकरणे तन्न्य एव स्फुटम् ।

लंकारसर्वस्वकृतोक्तम्, अनुमोदितं च कुवलयानन्दकृता । तदुभयमसत् । अनुमानार्थान्तरन्यामविषये हेत्वलंकारो नेति तावत्सर्वसंमतम् । अन्यथा तयोरुच्छेदापत्तेः । अयं चानुमानस्यैव विषयः । चतुर्थचरणे दैवरूपे पक्षे नायिकाङ्गसादृश्यदर्शनजन्यसुखासहिष्णुत्वरूपसाध्यस्य चरणत्रयवेद्येन तददङ्गसादृश्याधारविघटकत्वेन हेतुना सिद्धेः स्फुटत्वात् । दैव नायिकाङ्गसादृश्यदर्शनजन्यमदिष्टसुखासहिष्णु । तत्तन्नायिकाङ्गसादृश्याधारविघटकत्वात् । मदीयशत्रुमृतयज्ञदत्तादिवदिति च प्रयोगः । मृग्यश्चेति द्वितीयपक्षे यद्यपि संबोधने वक्तृनिष्ठे मृगानेत्रव्यापारो जायमान उत्पादकः, तथा नामावुत्पादकता अनुमितिकरणताया अतिशेत् इत्यनुमानालंकार एव युक्तः । इयास्तु विशेष — यत्पूर्वपक्षेऽनुमितिर्गम्या, इह पुनर्बुध्यते वाच्या । मृग्यो दक्षिणानिलसर्पकृत्य, दक्षिणाभिमुखविलक्षणनेत्रव्यापारवत्त्वादिति च प्रयोगः । वैलक्षण्यं चोत्पक्ष्मेत्यादिनोक्तं बोध्यम् । अत्र वदन्ति—काव्यलिङ्गं नालंकारः । वैचित्र्यात्मनो विच्छिन्नविशेषस्याभावात् । स हि जन्यताससर्गेण कविप्रतिभाविशेषः, तन्निर्मितत्वप्रयुक्तश्चमत्कृतिविशेषो वेत्युक्तम् । न चानयोरन्यतरस्याप्यत्र समवः । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वायोगात् । अत एव चमत्कृतिरपि दुर्लभा । श्लेषादिसमिश्रणेन विच्छिन्नविशेषोऽत्राप्यस्तीति तु न वाच्यम् । तस्य श्लेषाद्यंशप्रयोज्यत्वेन काव्यलिङ्गस्यालंकारतायास्तथाप्यसिद्धेः । यत्र तूपस्कारकवैचित्र्याद्विलक्षणं तदुपस्कार्यवैचित्र्यं तत्रास्तु नामोपस्कारकादुपस्कार्यस्य पृथगलंकारत्वम् । यथातिशयोक्तेर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः । यत्र तूपस्कारकवैचित्र्य एव विश्रान्तिस्तत्रोपस्कार्यमनलंकार एव । यथा प्रकृतेः । एवं तर्हि बहूनामलंकारत्वेन प्राचीनैरूरीकृतानामनलंकारतापत्तिरिति चेत्, अस्तु । किं नदिशन्नम् । तस्मात् 'निर्हेतुरूपदोषामाव काव्यलिङ्गम्' इत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे काव्यलिङ्गप्रकरणम् ।

इह पुनर्बुध्यते वाच्येति । अनेदं चिन्तयम्—एव हि काव्यलिङ्गमात्रे गम्यानुमानस्य सत्त्वेन तदुच्छेदापत्तेः । तस्मादनुमितेर्बोधने गम्यत्वे चेदमिति व्यवस्थाश्रयणात्

अथार्थान्तरन्यासः—

सामान्येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा यत्समर्थनं तदर्थान्तरन्यासः ॥

समर्थनं चेदमेवमनेव वा स्यादिति सशयस्य प्रतिबन्धक इदमित्यभेवेति दृढप्रत्यय । निश्चय इति यावत् । तत्र प्रकृतयो सामान्यविशेषयो समर्थत्वम्, अप्रकृतयोर्विशेषसामान्ययो समर्थकत्वं प्रायशो दृश्यते । तच्च तावत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्या द्विविधम् । उदाहरणम्—

‘करिकुम्भतुलामुरोजयो क्रियमाणा कविभिर्विशृङ्खलै ।

कथमालि शृणोपि सादर विपरीतग्रहणा हि योपित ॥’

अत्र सबोधकत्वकस्य तदीयकुचवृत्तिकरिकुम्भतुलासादरश्रवणस्यानौचित्य प्रतिपाद्यते । तच्च तस्यानिष्टसाधनत्वे सगच्छते । अनिष्टसाधनत्वमपि तादृशश्रवणमिष्टसाधनमिति बुद्ध्या श्रवण कुर्वाणाय कान्ताया भ्रान्तात्वं विना दुरुपपादमिति स्त्रीत्वेन भ्रान्तात्व प्रतिपाद्यते । तच्च सबोधस्त्रीविशेषभ्रान्तत्वरूपस्य विशेषस्य सामान्य समर्थक च ।

‘उपकारमेव कुरुते विपद्गत सद्गुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा रोगानपहरति पारदः सकलान् ॥’

अत्र विपद्गतसद्गुणकर्तृकोपकारस्य सामान्यस्य प्रकृतस्य मूर्च्छितमृतपारदकर्तृकं रोगापहरणं विशेषः, उदाहरणतया समर्थक च । पारदवृत्तान्ते प्रकृते तु पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासे कृते सामान्यस्य विशेषसमर्थकताप्यत्रैव सम्भवति—

‘अहन्नेको रणे रामो यातुधानाननेकश ।

असहाया महात्मानो यान्ति काचन वीरताम् ॥’

अत्र विशेषस्य सामान्य समर्थकम् । वैपरीत्ये तु सामान्यस्य विशेषः । ‘असहाया—’ इत्याद्युत्तरार्धमपास्य ‘नृनं सहायसपत्तिमपेक्षन्ते बलोज्जिताः’ इति कृते विशेषो वैधर्म्येण सामान्यस्य । अर्धवैपरीत्ये दुर्बलवृत्तान्ते प्रदोष । अत्र मर्मं अन्तरितं गता इति क्रिया अन्तर्भावितप्यर्था । तादृशक्रियाकर्माभूतेन्दीवरादयो दैवनिष्ठत्वात्सादृश्यदर्शनजन्यमुखासहिष्णुत्वोपपादका । मञ्जितत्वाशुपपादकानि त्वनेनममानकान्तीत्यादिकानीति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे काव्यलिङ्गप्रकरणम् ॥

कृते तु वैपरीत्यम् । अल्लिललंकारे सनर्घसमर्घञ्भाव आर्थः शब्दश्चालंकारताप्रयोजकः । न तु काव्यलिङ्गे हेतुहेतुनद्भाव इवार्थ एव । हि यत् यत् इत्यादेः प्रतिपादकन्याभावे आर्थः । न तु कथितः 'नृच्छी गतो नृतो वा' इत्यत्र । तत्सत्त्वे शब्दः । सोऽपि 'विपरीतग्रहणा हि' इत्यत्र ।

यथा वा—

‘भवत्या हि ब्राह्मणमपतितपात्तण्डपरिप-

त्परित्राणखेटः श्रययितुमशक्यः खड्ग यथा ।

ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वन्व जगति

स्वभावोऽय सर्वैरपि खड्ग यतो दुष्परिहरः ॥’

अत्र भगवत्या भार्गवरथ्या स्त्रोतुश्च वृत्तान्तयोर्विशेषयो समर्घकस्य चतुर्थचरणप्रतिपादन्य सामान्यस्य समर्घकता यत् इत्यनेनोच्यते । ननु सामान्यार्थो विशेषार्थममर्घक इत्यन्य सामान्यव्याप्तिज्ञानं विशेषानुमिति-प्रयोजकमित्येवार्थं पर्यवस्यति । अन्यथा स्वभावादेर्दुष्परिहरत्वादिद्व्यभिचारज्ञानदशायां तादृशार्थस्य समर्घत्वापत्ते । प्रतीतिविशदीकरणं समर्घकेन क्रियते, नानुमानमिति प्राचीनप्रवादस्त्वविचारितरमणीय इति नायं भेदोऽनुमानादातिशेते । अतिशेते च विशेषार्थेन सामान्यार्थसमर्घनरूपोऽधिकरणविशेषारूढसहचरज्ञानाहितव्याप्तिज्ञानदाब्जाल्मेति चेत्, कविः शृणोति । न चैवमपि विशेषस्य सामान्यसमर्घनं नार्थान्तरन्यासभेदो भवितुमीष्टे । प्रागुक्तोदाहरणालंकारैव गतार्थत्वादिति वाच्यम् । इवादिप्रयोगाभावस्यैवात्र ततो वैलक्षण्यात् । एवमपि वाचकामावादाथोऽनुदाहरणालंकारोऽनु, न त्वर्थान्तरन्यासभेद इति चेत्, इदमस्ति वैलक्षण्यम्—सामान्यार्थममर्घकस्य विशेषवाक्यार्थस्य द्वयी गतिः । अनुवाचांशमात्रे विशेषत्वम्, विशेषांशन्तु सामान्यगत एवेत्येता । अनुवाद्यविधेयोभवांशोऽपि विशेषत्वमित्यपरा । तत्राद्या उदाहरणालंकारस्य विषयः, द्वितीया त्वर्थान्तरन्यासभेदस्य । एवं च 'नृच्छी गतो नृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रत्न' इत्युदाहरणालंकारगते विशेषे उपकारमेव कुरत इति प्राचीनज्ञानान्यार्थगतैव यथोक्तरूपेण क्रिया विधेया । 'रीगानपहरति पारदः सञ्जान्' इत्यर्थान्तरन्यासगते तु पृथगुपाचविशेषरूपेणेति । लक्षणे त्वस्य विशेषणे-

त्यत्रोभयाशविशेषो ग्राह्यः । तेनोदाहरणालंकारतौ नातिप्रसङ्गः । यदि चायमल्पो विशेषो नास्योदाहरणालंकारात्पृथगलंकारता साभयितु प्रभवति, अपि तु तद्विशेषतामित्युच्यते, तदा उदाहरणालंकारोऽर्थान्तरन्यासस्य, दृष्टान्तस्य प्रतिवस्तूपमा, रूपकस्यातिशयोक्तिश्च विशेषः । उपमैव चार्थी स्मरणान्तिमत्सदेहा इत्यपि सुवचं स्यात् । तत्रापि विशेषस्याल्पत्वात् । किं चोदाहरणालंकारो न प्राचा मनसतोपमावहति । उपमयैव तैस्तस्य निरासात् । अतस्तेषां विशेषेण सामान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासं विनान्यत्र प्रवेष्टुमीष्ट इति । अत्र हि प्रतिज्ञाहेत्ववयवयोरिवाकाङ्क्षाक्रमप्राप्तं समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः पौर्वापर्यमिति न मन्तव्यम् । नद्यत्र समर्थकं समर्थ्यानुपपत्त्युत्थापितायामाकाङ्क्षायाः सत्यामेवाभिधीयत इत्यस्ति नियमः । अनुपपत्तेरभावेऽपि प्रतीतिवैशद्यार्थं कविमिस्तस्याभिधानात् । एवं च वैपरीत्येऽपि न दोषः । यथा—

‘दीनानामथ परिहाय शुष्कसस्यान्यौदार्यं वहति पयोधरो हिमाद्रौ ।

औन्नत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदाना ज्ञातोऽयं क्षितिप भवादृशा विवेकः ॥’

अत्र दानेनासभावितस्य विदुषो राजानं प्रति कोपवचने पूर्वार्धगतो विशेषः उत्तरार्धगतः सामान्ये प्रस्तुते समर्थकः । एवमप्रकृतैः प्रकृतस्य समर्थनमुदाहृतम् । प्रकृतेन प्रकृतसमर्थनं यथा—

‘कस्तृप्येन्मार्मिकस्तन्वि रमणीयेषु वस्तुषु ।

हित्वान्तिकं सरोजिन्याः पश्य याति न पदपदः ॥’

जलक्रीडायां दूरं गच्छेति वदन्तीं कामिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अस्या वृत्तान्तद्वयमपि प्रकृतम् । कचिद्व्रकृतेनाप्रकृतस्य समर्थनं समभवति । परंतु तदप्रकृतं प्रान्ते प्रकृतपर्यवसन्नं भवति । आपाततस्तु तस्याप्रकृतत्वम् । सर्वथैवाप्रकृतस्य समर्थनाप्रसक्तेः । यथा—

‘प्रमुरपि याचितुं रामो भजेत वामोरु लघवं सहसा ।

यदहं त्वयाघरार्थी सपदि विमुख्या निराशता नीतः ॥’

प्राग्वाह—अथेति । कविः शृणोतीति । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठा ह्यनुमितिरनुमानालंकारस्य विषय इत्यादिना काव्यलिङ्गालंकारे दत्तोत्तरत्वादिति भावः ।

अत्र कामुक्रयोः प्रक्रान्ते वृत्तान्तेन विशेषेण दातृयाचकवृत्तान्तो-
ऽप्रस्तुतः सामान्यात्मा समर्थ्यते ।

यत्तु 'कारणेन कार्यस्य कार्येण वा कारणस्य समर्थनम्' इत्यपि भेद-
द्वयमर्थान्तरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारो न्यरूपयत्, तन्न । तस्य काव्यलि-
ङ्गविषयत्वात् । अन्यथा 'वपु प्रादुर्भावात्—' इति सकलालंकारिकसिद्धं
काव्यलिङ्गोदाहरणमसगतं स्यात् । अपरार्थे वाक्यार्थद्वयस्य कारणत्वेना-
र्थान्तरन्यासोदाहरणतापत्तेः । यद्यपि विमर्शिनीकार आह—“विशेषे-
णापि सामान्यसमर्थने यत्र सामान्यवाक्यार्थस्योपपादनापेक्षत्वं तत्रार्था-
न्तरन्यासः । यत्र पुन स्वतः सिद्धस्यैव विशदीकरणार्थं तदेकदेशभूतो
विशेष उपादीयते तत्रोदाहरणालंकारः । यथा 'निमज्जतीन्द्रो. किरणेष्वि-
वाहू ' इत्यत्र” इति । तद्यपि न ।

‘निजदोषावृत्तमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पितृपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥’

इति प्राचीनसमतोदाहरणे सामान्यवाक्यार्थस्यासदिग्धत्वेनोपपादनानपे-
क्षत्वात् । नहि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्याप्यस्ति सशयः, येनो-
पपादनापेक्षा म्यात् । अस्त्येव तर्कस्वल् इवाहार्योऽत्रापि सशय इति चेत्,
त्वदुक्तोदाहरणालंकारेऽपि तस्य साम्राज्यात् । तस्मादसदुक्तैव व्यवसा-
नुसर्तव्या ।

कुवलयानन्दकारस्तु—“यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विक्रस्वरः”

‘अनन्तरत्नप्रभवस्य—’ इत्यादि ।

‘कर्पारंतुदमन्तरेण रणितं गाहस्व काक त्वय

माकण्ठं मकरन्दशालिनमिह त्वा मन्महे कोकिलम् ।

घन्यानि स्वल्सौष्ठवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिका

नेपालक्षितिपालभालतिलके पङ्के न शङ्केत क्रः ॥’

पूर्वमुपमारीत्या इह त्वर्थान्तरन्यासरीत्या विक्रस्वरालंकारः” इत्याह ।
तद्यपि तुच्छम् । ‘उपकारमेव कुरुते’ इत्युदाहरणालंकारोकासदुदाहरणे
प्राथमिकविशेषस्याभावात्त्वदुक्तो विक्रस्वरालंकारो न सम्भवतीति कश्चिद-

लकारस्त्वयापि वाच्यः । एवं चार्थान्तरन्यासस्य तस्य चार्थान्तरन्यासप्र-
भेदयोश्च संसृष्टैवोदाहरणानां त्वदुक्तानां गतार्थत्वे नवीनालंकारस्वीका-
रानौचित्यात् । अन्यथोपमादिप्रभेदानामनुप्राधानुप्राहकतया सनिवेशे-
ऽलंकारान्तरकल्पनापत्तेः । 'वीक्ष्य राम धनश्याम ननृतु शिखिनो वने'
इत्यत्राप्युपमापोषिताया भ्रान्तावलकारान्तरत्वप्रसङ्गाच्च ।

इति रसगङ्गाधरेऽर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ।

अथानुमानालंकार —

अनुमितिकरणमनुमानम् ॥

अनुमितिश्चानुमितित्ववती । अनुमितित्वं चानुमिनोमीति मानससाक्षा-
त्कारसाक्षिको जातिविशेषः । व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मनानिश्चयजन्यज्ञान-
वानुमितिः । तस्याश्च करणं व्याप्तिप्रकारकलिङ्गनिश्चय इत्येके । व्याप्य-
त्वेन निश्चीयमानं लिङ्गमित्यपरे । इदं च साधारणमनुमानम् । अस्य च
कविप्रतिभोल्लिखितत्वेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारता । यथा—

'तस्मिन्मणिप्रातहतान्धकारे पुरे निशालोपविधानदक्षे ।

सद्यो वियुक्ता दिवसावसानं कोका सगोका कथयन्ति नित्यम् ॥'

अत्र कथनं स्फुटबोधः । स चानुमित्यात्मकः कोकवियोगरूपस्य लि-
ङ्गस्य व्याप्यत्वेन निश्चयात्करणादुत्पद्यते । तत्र चान्प्रकारविशेषाभावस्य
तत्सामान्याभावत्वेनाध्यवसानेन सति निशालोपविधानदक्षतासिद्धौ दिवसा-
वसानसिद्ध्यभावप्रयुक्ता दिवसावसानानुमितिरित्यस्ति कविप्रतिभोल्लिखित-
त्वम् । वक्ष्यमाणमुन्मीलितमिति न मन्तव्यम् । तस्याप्यनुमानताया एव
स्यापयिष्यमाणत्वात् । यथा वा—

'अम्लायन्यदरातिकैरवकुलान्यग्लासिपुः सत्वरं

दैन्यध्वान्तरुदम्बरानि परितो नेशुस्तमा तामसाः ।

सन्मार्गा प्रसरन्ति साधुनलिनान्युल्लासमातन्वते

तन्मन्ये भवत प्रतापतपनो देव प्रभानोन्मुखः ॥'

प्रभेदयोश्च संसृष्टैवेति । शृङ्खलवृत्तचमत्कारस्याधिकस्य सन्वच्चिन्त्यमिदम् ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥

प्राग्बदाह—अथेति । विनिगमनाविरहादाह—व्याप्तीति । साधारणं तन्त्रान्त-

पूर्वत्र लिङ्गलिङ्गिनो शुद्धत्वम्, इह तु रूपकानुप्राणितत्वमिति विरोधः ।
 क्विप्रतिभोल्लिखितत्वं पुन स्फुटमेव । इह यत्र लिङ्गलिङ्गिनो सत्त्वं तत्र
 मन्ये शङ्के अवैमि जाने इत्यादिपदानामनुमितिबोधकत्वम्, यत्र तु नाह-
 द्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षाबोधकतेति विवेकः । तेन

‘मन्मथानात्वमायान्तमहं मन्ये महामहम् ।

चक्षुधमत्कृतिं घटे यदहो किल कोकिलः ॥’

इत्यादावनुमैव, नोत्प्रेक्षा ।

अत्रेदं बोध्यम्—मन्ये इत्यादिवाचकपदोपादाने वाच्यमनुमानम् ।
 यथानन्तरोक्ते । वक्तिकथयतीत्यादिलक्षकपदोपादाने लक्ष्यम् । यथा
 ‘कोकाः सशोकाः’ इत्यादौ । तदन्यतरानुपादाने साध्याक्षिप्तायामनुमितौ
 प्रतीयमानम् । यथा ‘अम्लायन्—’ इति पद्ये ‘तद्भावी तव देव नम्रति
 महोमार्तण्डविम्बोदय’ इति चतुर्थचरणनिर्माणे । साध्यस्याप्यनुपादाने
 लिङ्गमात्रोपादानेन यत्रागूर्यमाणं साध्यं तत्र ध्वन्यमानम् । यथा—

गुञ्जन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावन्ति समुत्तम् ।

आवर्तन्ते निवर्तन्ते सरसीषु मधुप्रताः ॥’

अत्र शरदागमस्य साध्यन्वानुमानं ध्वन्यते । एवमेवा ध्ववस्या न
 प्रागुक्ते करणमनुमानमिति नये सगच्छते । द्वारणस्य ज्ञायमानलिङ्गत्वपक्षे
 वाच्यतायाः केवलाया आपत्तेः । लिङ्गज्ञानत्वपक्षे वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरना-
 पत्तेः । अतोऽनुमितिरेवानुमानम् । तस्माच्च वाच्यत्वलक्ष्यत्वप्रतीयमान-
 त्वध्वन्यमानत्वानां साम्राज्यम् । ल्युटश्च करण इव भावेऽपीति ।

इति रसगङ्गाधरेऽनुमानप्रकरणम् ।

अथ यथासंख्यम्—

उपदेशक्रमेणार्थानां संबन्धो यथासंख्यम् ।

पदार्थानतिवृत्तिरूपे यथार्थेऽप्ययीभावः । नस्याया अनतिवृत्तिश्च

रादिषाधारणम् । शङ्के—चक्ष्येति । इह अनुमानालंकारे । पुनस्त्वर्थे । उनपदेति
 भावः । नाथेऽपीति । विधिरिति शेषः ॥ इति रसगङ्गाधरमनन्तकाशेऽनुमानप्रकरणम् ॥

प्रथमस्य प्रथमेनैव द्वितीयस्य द्वितीयेनैवेत्यादि क्रमेण सवन्धे भवतीति योगार्य एव लक्षणम् । यथा—

‘यौवनोद्गमनितान्तशङ्किता शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।

सकुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयननीरजश्रियः ॥’

अत्र यौवनोद्गमनितान्तशङ्किता सकुचन्ति, शौर्यबलकान्तिलोभिता विकसन्तीति प्रथमद्वितीयक्रिययो क्रमेण प्रथमद्वितीयविशेषणावच्छिन्नेन कर्त्रान्वयः । स च शाब्दः । समासाभावेन शब्दानामप्यन्वयात् । भावस-
धिश्चात्र प्रधानम् । यथा वा—

‘दृमपङ्कजविद्भासः सर्वमतोपपोपकाः ।

मुधैव हन्त हन्यन्ते कुठारहिमदुर्जनैः ॥’

इह दीपकानुप्राणकम् । यथा वा—

‘वृन्दापितृगहनचरौ कुसुमायुधजननहननशक्तिपरौ ।

अरिशूललाञ्छितकरौ भीतिं मे हरिहरौ हरताम् ॥’

इहोभयत्रार्थः । पूर्वं समासेन समासान्वयेऽवयवानामन्वयस्य पार्थिक-
त्वात् । इत्यादिरपरिमितोऽस्य विषयः । अथ क्रमेणान्वयबोधे किं निया-
मकम् । अत्र केचित्—“योग्यता ज्ञानमेव नियामकम् । तथाहि ‘वृन्दा-
पितृगहनचरौ’ इत्यत्र हरौ श्मशानचारित्वस्य हरे वृन्दावनचारित्वस्य
च बाधितत्वादन्वयबोधभावे हरौ वृन्दावनचारित्वस्य हरे श्मशानचा-
रित्वस्य च योग्यत्वादन्वयबोधो जायमान क्रमिकान्वयबोधः पर्यवस्य-
ति । एवमन्यत्रापि” इत्याहुः । अन्ये तु—“योग्यताज्ञानस्य नियाकत्वेन
क्रममङ्गस्य दोषता न स्यात् । ‘कीर्तिप्रतापौ भातस्ते मूर्याचन्द्रमसाविव’
इत्यादौ कीर्तौ चन्द्रसादृश्यस्य प्रतापे मूर्यसादृश्यस्य च व्युत्क्रमोक्त-
स्यापि योग्यतावशादेव प्रतीत्युपपत्तेः । नहि क्रमिकमेव योग्यम्, अपक्र-
मयोग्यम्, येन तव मुख्यार्थहतिः स्यात् । भवति चानुभवसिद्धा सा । त-

प्राग्बदाह—अथेति । सवन्धे सतीति शेषः । पूर्वतो विशेषमाह—इहेति । वृन्दा
तदाख्य वनम् । पितृगहन श्मशानम् । अरिः मुदृचनः । आपविषये शङ्कते—अथेति ।

स्वादन्ययिसमसस्यपदार्थज्ञानस्य यथासख्यान्वयबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एवं च 'कीर्तिप्रतापौ' इत्यत्र च यथाश्रुतानां यथासख्यान्वयबोधो बाधनिश्चयपराहत इति मुख्यार्थाहृतिसद्भावात्कममङ्गल्यदोषत्वसाम्राज्यम् । नन्वन्ययिसमसस्यपदार्थानां यदि यथासख्यान्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्धस्तदा 'यथासख्यमनुदेश. समानाम्' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तदुदाहरणेषु 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच' इत्यादिषु लौकिकसामग्रीवलादेव यथासख्यान्वयबोधोपपत्तेर्योग्यतामात्रबलात् । तथा बोधोपपादक्रमते तु शास्त्रमात्रचक्षुष्कैः प्रकृतिविशेषप्रत्ययविशेषसंबन्धरूपाया योग्यताया अज्ञानात्तेषां यथासख्यान्वयबोधार्थं 'यथासख्य' इति सूत्रम् इति चेत्, न । ममापि प्रागुक्तव्युत्पत्तिरहितानां तादृशबोधार्थं सूत्रसार्थक्यात्" इत्याहुः । इदं तु बोध्यम्—यथासख्यान्वयबोधो यथास्यत्तथास्यत् नाम । नात्रागृहीतम् । यथासख्यमलंकारपदवीमेव तावत्कथमारोहं प्रभवतीति तु विचारणीयम् । नह्यसिंल्लोकसिद्धे कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोलेंगतोऽप्युपलब्धिरस्ति । येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽऽपक्रमत्वरूपदोषाभाव एव यथासख्यम् । एवं चोद्भटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्पापणवद्वरमणीया एव । एतेन यथासख्यमेव क्रमालंकारसंज्ञया व्यवहारतो वामनस्यापि गिरो व्याख्याताः इति तु नव्या ।

१५

इति रसगङ्गाधरे यथासख्यप्रकरणम् ।

अथ पर्यायः—

क्रमेणानेकाधिकरणकमेकमाधेयमेकः पर्यायः । क्रमेणानेकाधेयकमेकमाधिकरणमपरः ॥

स्थाने युक्तः । नव्या इति । वस्तुतस्तु यथासख्यस्युदात्ताग्निनीवप्रयोगे पार्ष्टिकस्यान्वयबोधे द्वन्द्वादे साधुषेऽपि नान्यत्र साधुत्वम् । किं तु समुदितान्वयबोधमात्र एवेति तदभिप्रायकास्ते प्रयोगा भसाधव एव । अलंकारस्तु द्वितीयरीत्या व्यस्ते चरितार्थ इति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरनर्नकाशे यथासख्यप्रकरणम् ॥

एतदन्यान्यत्वं च सामान्यलक्षणम् । न तु योगार्थमात्रम् । अतिप्रसक्तेः । 'परावनुपात्यय इण' इति पाणिनिस्मृत्या अनुपात्ययमात्रस्य घञुपादित्वेनोक्तेः । नाप्यन्यत् । अन्यतरत्वाघटितस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत्राद्यलक्षणे प्रागुक्तविशेषालंकारद्वितीयभेदेऽतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेणेति । तत्र चाधेयस्य युगपदनेकाधारसंबन्धान्नातिप्रसङ्गः । द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणसमुच्चयालंकारातिव्याप्तिवारणाय तदिति विवेकः । उदाहरणम्—

‘आयाता कमलासनस्य भवनाद्गुप्तु त्रिलोकीतलं
गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदथो नीत्वा पुनः कौतुकात् ।
भ्रान्त्वा भ्रूलये महाकविकुलोपास्या तवास्मान्बुजे
राजन्सप्रति सत्यधामनि गिरा देवी सुखं वर्तते ॥’

अत्र प्रथमचरणगतमधिकरणमार्थम् । विश्लेषावधिपञ्चम्या विश्लेषस्योपश्लेषमन्तरेणासिद्ध्या औपश्लेषिकाधिकरणस्याक्षेपगम्यत्वात् । कमलासनस्य भवने स्थित्वा आयातेति त्यञ्जलोपपञ्चम्यामपि त्यवन्तार्थक्रियाधिकरणे पञ्चम्या लाक्षणिकत्वादवाच्यतैव । 'त्यञ्जलोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति वार्तिकस्य निरूढलक्षणासमर्पकतेति राद्धान्तात् । इतरचरणत्रयगतं तु शाब्दम् । यथा वा—

‘मकरालयस्य कुक्षौ स्थित्वा सटनेऽमृताशिना च चिरम् ।
सप्रति निर्देपि ते राजन्वदनाम्बुजे सुधा वसति ॥’

पूर्वमवरोहः इह त्वारोहः पूर्वपूर्वत्यागेऽरुचिबीजोपादानं चेति विशेषः । अपरः पर्यायो यथा—

‘विदूरादाश्चर्यस्त्रिमितमथ किञ्चित्परिचया-
दुदञ्चञ्चाञ्चल्य तदनु परितः स्फारितरुचि ।
गुरूणा सघाते सपदि मयि याते समजनि
त्रपाघूर्णत्तारं नयनयुगमिन्दीवरदृशः ॥’

अत्र कचिदनपावृते स्यलविशेषे गुरूञ्जुश्रूपमाणायाश्चिरप्रोषितमस-
भावितागमनं प्रियमकस्मादालोकितवत्याः कस्याश्चिन्नयनयुगरूप एकस्त्रि-
न्नधिकरणे विशेषणीभूताना स्त्रिमितत्वादीनामाधेयाना युगपदसमवात्कार-
णक्रमवशाच्च क्रमिकत्वम् । यथा वा—

‘प्रथमं श्रितकञ्जकोरकाभावथ शोभामनुभूय कन्दुकानाम् ।

अधुना श्रयितु कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलीलाम् ॥’

अत्रापि कुचत्वेनैकीकृते कुचरूपेऽधिकरणे परिमाणविशेषणाम् ।’

यदि च कुचयोः पूर्वपूर्वस्वरूपापेक्षया उत्तरोत्तरस्वरूपस्योत्कर्षः प्रतीयते तदा एकविषयः सारोऽप्यस्तु, विषयभेदाच्च न वाध्यबाधकभावः । यत्तु—

‘विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना मृगशावाक्षि हृदयेऽप्येव दृश्यते ॥’

इति कुवलयानन्दकृता विकासपर्यायो निजगदे, तच्चिन्त्यम् । एकसंबन्ध-
नाशोत्तरमपरसंबन्धे सत्येव पर्यायपदस्य लोके प्रयोगात् । ‘श्रोणीबन्ध-
स्त्यजति तनुता सेवते मध्यभागः’ इति काव्यप्रकाशोदाहृते, ‘प्रागर्णवस्य
हृदये—’ इत्यादिसर्वस्वकारोदाहृते च तथैव दृष्टत्वाच्च अस्मिन्नलंकारलक्ष-
णेऽपि क्रमपदेन तादृशविवक्षाया औचित्यात् । तस्मादत्रैकविषयः सारा-
लंकार उचितः । यं रत्नाकरादयो वर्धमानकालंकारमामनन्ति । स चायु-
ष्मता नोदृङ्कित एव । इदं तु बोध्यम्—

‘प्रथमं चुम्बितचरणा जह्वाजानूरुनामिहृदयानि ।

आश्लिष्य भावना मे खेलतु विष्णोर्मुखाब्जशोभायाम् ॥’

अत्र न तावत्पर्यायः उत्तरोत्तरसंबन्धस्य पूर्वपूर्वेत्यागपूर्वकत्वाविवक्ष-
णात् । यतोऽत्र मुखविषयकभावनायाः सर्वाङ्गविषयकत्वं वक्तुरभिप्रेतम्,
न तु मुखमात्रविषयकत्वम् । अत एव खेलत्वित्युक्तम्, न तु मञ्जत्विति ।
तथा—

‘पूर्वं नयनयोर्लम्बा ततो मग्ना मनस्यमृत् ।

अथ सैव प्रियस्यासीत्सर्ववेदनगोचरा ॥’

प्राग्बदाह—अथेति । बहुनो द्वित्वादाह—कुचत्वेनेति । विशेषणानामुक्तरीत्या
क्रमिकत्वमिति शेषः । सारालंकार उचित इति । अत्रेदं चिन्त्यम्—भेदप्रती-
तौ सत्यामेव सार इत्यस्य प्राचीनसमतत्वेन तदभावात् । अथ हि रागयोः स्तेपेभेदा-
भ्यवसायात् । वर्धमानकरूपालकारान्तरस्वीकारापेक्षया पर्यायपदार्थस्य साधारण्यनाधि-
ष्ठानेन समदृश्यबोधितत्वाच्च । अत एव प्रकाशकृतापीदं पथ पर्याय उदाहृतम् । इल-

इत्यत्रापि । नापि सारः । उत्तरोत्तरन्योत्कर्षापरुर्षयोरभावात् । त-
स्मादेवमादौ शुद्धक्रमालंकारोऽतिरिक्त इत्यप्याहुः । इहान्यदप्यवधेयम्—
यत्राधाराधेयतत्सबन्धक्रमेषु कचिदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलंकारः ।
यत्र तु सर्वांशे लोकसिद्धत्वं न तत्र कश्चिदलंकारः । अत एव 'श्रोणी-
बन्धस्त्यजति तनुता सेवते मध्यभागः पञ्चा मुक्तास्तरलगतयः सश्रिता
लोचनाभ्याम्' इति काव्यप्रकाशकृता, 'प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणो-
ऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुन खलानाम्' इति सर्वस्वकृता च निद-
र्शितम् । अत्रोभयत्राप्याधारभेदाद्भिन्न आधेयः कविना एकताध्यवसाने-
नैकीकृतः । अस्मद्चोदाहरणेषु तु क्रमोऽपि कल्पितः । नहि ब्रह्मलो-
कस्थया देवतया पयोधिस्थया सुधया च वाचो वाङ्माधुर्यस्य चाभेदो लो-
कसिद्धस्तादृशक्रमो वा । एवं स्थिते 'अधुना पुलिन तत्र यत्र स्रोतः पु-
रामवत्' इति कुवलयानन्दगतमुद्राहरणं 'यत्र पूर्वं घटस्तत्राधुना पटः'
इति वाक्यवल्लौकिकोक्तिमात्रमित्यनुदाहार्यमेव ।

इति रसगङ्गाधरे पर्यायप्रकरणम् ।

अथ परिवृत्तिः—

परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्टं परसै स्वकीययत्किंचिद्वस्तु-
समर्पणं पणवृत्तिः ॥

क्रय इति यावत् । सा च तावद्विविधा—समपरिवृत्तिर्विषमपरिवृत्तिश्चे-
ति । समपरिवृत्तिरपि द्विविधा—उत्तमैरुत्तमाना न्यूनैर्न्यूनानां चेति ।
विषमपरिवृत्तिरपि तथा—उत्तमैर्न्यूनाना न्यूनैरुत्तमाना चेति । क्रमेणो-
दाहरणानि—

'अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान्क्रीणासि चेन्नृणाम् ।

युक्तमेतन्न तु पुनर्लोचनाम्बुरुहद्वयम् ॥'

अत्र पूर्वार्धे एव समपरिवृत्तिः, उत्तरार्धे तु विषमैव ।

त्रापि नोक्तरीत्या पर्याय इति शेषः । लौकिकोक्तिमात्रमिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—
गभीरजलस्य स्रोतस्वेनाल्पजलविद्यमानतायां सुशकृगमनत्वेन कविना पुलिनत्वारोपे
उदाहरणत्व सम्मगोचः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे पर्यायप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । तथा द्विधा । विन्वफलं तत्सदृशम् । अधिकचेति । प्र-

‘अस्त्रिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् ।

गृह्णता त्वत्पुरःस्थाना को लाभ सरशासन ॥’

‘गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचयुगात्कुरङ्गदशाम् ।

स्त्रीकुर्वते नमस्ते यूना धैर्याय निर्विवेकाय ॥’

‘किमहं कथयामि योपितामधरं विन्वफलं समर्प्य याः ।

सुरसानि हरन्ति हन्त हा विदुषा पुण्यफलानि सत्वरम् ॥’

एषु दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव, न तु वास्तवः । यत्र वास्त-
वस्तत्र नालंकारः । यथा—‘क्रीणन्ति प्रविकचलोचनाः समन्तान्मुक्ता-
भिर्वदरफलानि यत्र बालाः ।’ इदं चापर बोध्यम्—अत्र परस्मै स्वकी-
ययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणमित्येतावत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितम्, न तु स्वकीय-
यत्किंचिद्वस्तुत्यागमात्रम् । ‘किशोरमावं परिहाय रामा वमार कामानु-
शुणा प्रणालीम्’ इत्यत्रातिव्याख्यापत्तेः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् ।
पूर्वावस्थात्यागपूर्वकमुत्तरावस्थाग्रहणस्य वास्तवत्वेनानलंकारत्वात् । एवं
स्थिते ‘विनिमयोऽत्र किंचित्त्यक्त्वा कस्यचिदादानम्’ इत्यलंकारसर्वस्व-
कृता यदलक्षणं परिवृत्ते कृतम्, यच्च ‘किमित्यपास्यामरणानि यौवने
घृत त्वया वार्धकशोभि बल्कलम्’ इत्युदाहृतम्, तदुभयमप्यसदेव ।

इति रसगङ्गाधरे परिवृत्तिप्रकरणम् ।

अथ परिसंख्या—

सामान्यतः प्राप्तस्वार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्वावृत्तिः परिसंख्या ॥

नियमोऽप्यस्मिन्दर्शने निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव । पाक्षिक-
प्राप्तियुगपत्प्राप्तिरूपस्यावान्तरविशेषस्याविवक्षणात् । अत एव वैयाकर-
णाना मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते । तथा हि—‘कृचद्वितसमा-
साध’ इत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषा सिद्धान्त । तत्र हि
समासे पाक्षिक्या प्रातिपदिकसजाया प्राप्तेरभावात्कथं नाम परामि-
मतो नियम उपपद्यते । युगपद्वि समाससमासेतरपदसंघातयोः ‘अर्धवत्—’

निश्चितेतरपं । प्रणाली मार्गं । यौवनोद्गमरूपा ॥ इति रसगङ्गाधरमनैप्रकाशे परिवृ-
त्तिप्रकरणम् ॥

भागवदाह—अथेति । न्यूनता निराचष्टे—नियमोऽपीति । अस्मिन्नलंकार-

सूत्रं प्राप्तमिति परिसंख्या भवितुमर्हति । पूर्वतन्त्रे तु नियमपरिसंख्ययो-
भेदेन परिभाषणम् । यदाहु —

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

विधि — ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादि । यागादे प्रकारान्तरेणाप्राप्तेः ।
नियमः — ‘व्रीहीनवहन्ति, समे देशे यजेत’ इत्यादि । पुरोडाशनिर्माण-
फलोपधायकतावच्छेदककोटिप्रविष्टाया वितुपताया. सपादकत्वेनावहन-
नस्य प्राप्तेर्नखविदलनसमवधानकालावृत्तित्वेन, यागाधिकरणतया समदे-
शप्राप्तेर्विधमदेशसमवधानकालावृत्तित्वेन च पाक्षिकत्वात् । परिसंख्या—
‘इमामगृभ्णन्शनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते, पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इ-
त्यादिः । शनामग्रहणलिङ्गेनाश्वाभिधानीगर्दभाभिधान्योरादानस्य युगपत्प्रा-
प्तत्वात् । इत्यलमप्रकृतचिन्तया ।

इयं च तावद्विविधा—शुद्धा प्रश्नपूर्विका च । द्विविधाप्यार्थां शाब्दी
चेति चतुर्विधा । यथा—

‘सेवाया यदि साभिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यता

चिन्तायामसि सस्पृह यदि चिर चक्रायुषश्चिन्त्यताम् ।

आलापं यदि काङ्क्षसे मधुरिपोर्गाथा तदालप्यतां

स्वापं वाञ्छसि चेन्निरर्गलमुखे चेतः सखे सुप्यताम् ॥’

अत्र यदि घटितवाक्यैर्निवेदितस्य रागप्राप्तस्य सेवादे कर्मताया. पर-
मेश्वरे विषयान्तरे च प्राप्तत्वेन लोडर्थघटितवाक्यार्थवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्विष-
यान्तरं न सेव्यतामित्यादिरूपा विषयान्तरे तत्तत्क्रियाकर्मत्वव्यावृत्तिस्त्वा-
त्पर्यविषयतया कल्पमानत्वादार्यां शुद्धा च ।

‘किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मति.

किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे

क. शत्रुर्वेद खेददानकुशलो दुर्वासनासचयः ॥’

शास्त्रे । पूर्वतन्त्रे पूर्वनीमासाया । यदाहुर्वाचित्ककाराः । द्वितीये आह—यागेति

अत्र हरिपादभजनादिकमेव तीर्थाटिकं नान्यदित्यर्थस्तत्पर्यमर्या-
दया प्रतीयत इत्यर्थी प्रश्नपूर्विका च ।

‘तीर्थं गङ्गा तदितरमपा निर्मलं सघमात्रं

देवौ तस्याः प्रसवनिलयौ नाकिनोऽन्ये वराकाः ।

सा यत्रास्ते स हि जनपदो मृत्तिकामात्रमन्य-

त्ता यो नित्यं नमति स बुधो बोधगृह्यस्ततोऽन्यः ॥’

अत्र मात्रादिपदैस्तीर्थत्वादिव्यावृत्तिः प्रतीयत इति शाब्दी शुद्धा ।

‘किं मित्रमन्ते सुकृतं न लोकाः किं घ्नेयमीशस्य पदं न तोकाः ।

किं काम्यमव्याजमुखं न भोगाः किं जल्पनीर्यं हरिनाम नान्यत् ॥’

अत्र शाब्दी प्रश्नपूर्विका चेति प्राचा मतम् । अन्ये तु ‘व्यावृत्तेर्गर्भत्व
एव परिसंख्यालंकारः’, अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव । यथा हेतुत्वत्सार्थ-
त्व एव हेत्वलंकारः’ अन्यथा हेतुमात्रम् । अतो भेदद्वयमेवास्त्वा.’ इ-

त्याहु । अपरे तु “व्यावृत्तेरार्थत्वेऽपि नालंकारत्वम् । ‘पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या, समे यजेत, रात्मस्य’ इत्यादावपि तदापत्तेः । किं तु कविप्रति-

भानिर्मिता या तादृशव्यावृत्तिस्तस्याः । यथा—‘यस्मिन्जासति वसुमती-
पाकशासने महानसेषु सतापः, शरधिहृदयेषु सशल्यता, मञ्जरीषु मौख-

र्यम्, मेरीषु ताटनम्, कामिनीनां कुन्तलेषु कौटिल्यम्, गतिषु मान्द्यम्’
इत्यादौ । अत्र हि प्रथमान्तार्थः कविप्रतिभया एकीकृत इति तद्वारा तद्व-

तियोगिकव्यावृत्तिर्निर्मिता । एवं च ‘सेवाया यदि साभिलापमसि’ इ-
त्यत्र नान्यः सेव्य इत्यर्थस्य प्रतीतिः परिसंख्यास्तु, न तु परिसंख्यालं-

कार । व्यावृत्तेर्बालवत्त्वेन कविप्रतिमानपेक्षणात् । ‘किं तीर्थं हरिपाद-
पद्मभजनम्’ इत्यत्र तु प्रश्नपूर्विकं द्वारोपरूपकम् । अन्यथा ‘न विपं विप-

मित्याहुर्ब्रह्मस्वं विपमुच्यते’ इत्यत्रापि परिसंख्यापत्तेः । ‘किं शालं’ इ-
त्यंशे तु परिसंख्यामात्रम् । ‘तीर्थं गङ्गा तदितरमपा निर्मलं सघमात्रम्’ इ-

त्यत्रापि परिसंख्यैव शुद्धा । प्रागुक्ताद्वेतोरनार्थत्वात् । तस्मात् ‘महानसेषु
सतापः’ इत्यादिकमेवान्या उदाहरणम्” इत्याहुः ।

इति रसगङ्गाधरे परिसंख्याप्रकरणम् ।

एव सति पूर्वविरोधं परिहरति—प्राचीनेति ॥ इति रसगङ्गाधरमंत्रकाशे परिसंख्या-
प्रकरणम् ॥

अथार्थापत्ति —

केनचिदर्धेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः ॥

न्यायश्च कारणम् । सा च प्रकृतेन प्रकृतस्य, अप्रकृतेनाप्रकृतस्य, प्रकृतेनाप्रकृतस्य, अप्रकृतेन प्रकृतस्येति तावच्चतुर्भेदा प्रत्येकमर्थान्तरस्य साम्यन्यूनाधिक्यैर्द्वादशविधा । ततो भावत्वाभावत्वाम्या चतुर्विंशतिभेदा । दिङ्मात्रेणोदाह्रियते—

‘लीलालुण्ठितशारदापुरधियामस्नादृशाना पुरो

विद्यासन्नविनिर्गलत्कणमुपो वल्गान्ति चेद्द्वालिशाः ।

अथ श्वः फणिनां शकुन्तशिखवो दन्तावलाना शशा

सिंहाना च मुखेन मूर्धनि पद धास्यन्ति सालावृकाः ॥’

अत्र प्रकृतेनाप्रकृतस्यापाद्यमानस्य साम्यं मालारूपता च ।

यदि ते चरणाम्बुज हृदा वहतो मे न हतो विपद्गणः ।

अथ चण्डकरेण मण्डिते दिनमध्येऽपि जितं तमोगणैः ॥’

अत्र न हत इति विद्यमानतारूपाल्पकृतार्थाज्जितमित्यापाद्यमानस्याप्रकृतार्थस्य सर्वोत्कर्षेण वर्तनरूपस्याधिक्यम् । न चात्र विपद्गणस्यावस्थानमात्रेण तमोगणानामवस्थानमापादयितुमुचितम्, न तु जयः अनानुरूप्यात्, इति शङ्क्यम् । भगवच्चरणसन्निधाने यद्येकस्य विपद्गणस्य स्वास्थ्यं तदा समुचित एव घहना तमोगणाना सूर्यसन्निधाने जय इति न दोषः ।

‘सदैव स्नेहार्द्रं सुरतदिनि निर्दिकचनजने

यदि त्वं नाघत्से सुरभिरिव वत्से मयि कृपाम् ।

तदा चिन्तारत्नत्रिदशपतिभूमीरुहमुखा

ददीरन्नार्थिभ्यः किमिति कृणभिक्षामपि जडाः ॥’

अत्रामावेनाभावापादानम् । स्नेहार्द्रजाह्वीरूपप्रकृतार्थापेक्षया चिन्तारत्नादीना जडत्वेन न्यूनत्वं चैतेष्वपाद्यमानमप्रकृतम् ।

‘मामनुरुक्तां हित्वा यदि राजन्पुरुषसिंह यातोऽसि ।

मुक्त्वा वनमिदमेप्यति वनलक्ष्मीमत्र किं चित्रम् ॥’

इयं राजा नलेन मुक्ताया अरण्ये दमयन्त्या ध्यानोपनीतं तमेव प्र-
त्युक्तिः । अत्रापाद्यमानो वनवृचान्तोऽपि सनिहितत्वात्प्रकृत एवेति द्व-
यमपि प्रकृतम् । पुरुषसिंहापेक्षया वनस्य नपुंसकत्वान्पूतत्वम् । अत एव
किं चित्रमित्युक्तम् ।

‘उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा ।

सर्वगर्वापहः कालस्तस्य के मशका वयम् ॥’

अत्राप्रकृतेन ब्रह्माण्डादनेन समस्तमूतानामनित्यत्वं कैमुतिकन्यायेन
प्रकृतं प्रतिपाद्यते ।

‘न भवानिह मे लक्ष्यः क्षत्रवर्णविलोपिनः ।

के वा विटपिनो राम कुलाचलमिदः पवेः ॥’

रामं प्रति जामदग्न्यस्येयमुक्तिः । अत्र प्रतिवस्तूपमा महावाक्यार्थः ।
तस्याश्च दलद्वयमुपमेयवाक्यार्थं उपमानवाक्यार्थश्च । तत्रोपमेयवाक्यार्थ-
गतायामर्थापचावापाद्यमानस्त्रिभित्तमूतश्चेत्युभावप्यर्थो प्रकृतौ । उपमान-
वाक्यार्थगताया त्वप्रकृताविति । अनया दिशान्यदप्युद्धम् ।

अत्र निचार्यते—नेयं वाक्यवित्समतायामर्थापत्तौ निविशते । आपा-
दकस्वार्थस्यापतितमर्थं विनानुपपत्तेरत्रामावात् । नाप्यनुमाने । आपाततो-
ऽर्थस्यापादकासमानाधिकरणत्वेन व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वयोर्दूरापाम्भत्वात् ।
न च येन कारणेनैकार्थसिद्धिस्तेनैव लिङ्गेनापरार्थानुमानमिति वाच्यम् ।
अर्थान्तरसिद्धेरनुमित्यात्मकताविरहात् । यतोऽयमर्थोऽपि भवितुमर्हतीति
बुद्धेराकारः । न तु भवत्येवेति नापि यद्यर्थातिशयोक्तौ । तस्या निपरीतार्थ
एव द्वयोर्विश्रान्तेः । न चेह तथा । आपादकस्य निद्वत्त्वादपततश्च स-
भाव्यमानत्वाद्यथाश्रुत एव विश्रान्तेः । तस्माद्येन न्यायेनैकोऽर्थः सिद्ध-
स्तेनैव न्यायेनापरोऽप्यर्थः सेद्बुमर्हतीत्येवंत्स्येयमर्थापत्तिः । अस्मां चार्था-
न्तर लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा यथापाद्यते
तदालंकारत्वम् । यथा ‘फणिना शकुन्तशिशवः’ इत्यादौ । अन्यथा तु
कैमुतिकन्यायतामात्रम् । यथा ‘उदुम्बरफलानीव’ इत्यादौ । प्राचीनरीत्या

तु प्रागिदमुदाहृतमस्माभिः । अत एव तत्र कैमुतिकन्यायेनेत्युक्तम् । एवं च 'कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः', 'अवस्थेय स्थाणोरपि भवति सर्वांमरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी' इत्यादि सर्वस्वकृता यदुदाहनं तन्नातीव हृदयंगमम् । यत्तु— 'कैमुत्येनार्थससिद्धि काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति कुवलयानन्दकृता अस्या लक्षणं निर्मितं तदसत् । कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्ता-
वव्याप्ते । यथा—

‘तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम् ।

शनैः सवितुरप्यग्रे तम. स्यास्यत्यसशयम् ॥’

अत्र शनैःशब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्रे तमोऽव-
स्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापाद्यते, न तु कैमुतिकन्यायेनेति ।

इति रसगङ्गाधरेऽर्थापत्तिप्रकरणम् ।

अथ विकल्पः—

विरुद्धयोः पाक्षिकी प्राप्तिर्विकल्पः ॥

एकस्मिन्धर्मिणि स्वस्वप्रापकप्रमाणप्राप्तयोरत एव तुल्यबलयोर्विरुद्ध-
योर्विरुद्धत्वादेव युगपत्प्राप्तेरसम्भवात्पाक्षिक्येव प्राप्तिः पर्यवसन्ना । अयं
च समुच्चयस्य प्रतिपक्षभूत व्यतिरेक इवोपमाया । अत्र च विकल्प्य-
मानयोरौपम्यमलंकारताबीजम् । तदादायैव चमत्कारस्योच्छासात् । अ-
न्यथा तु विकल्पतामात्रम् । यथा 'जीवनं मरणं वास्तु नैव धर्मं त्यजाम्य-
हम्' इत्यादौ । अत्र जीवनमरणयोर्नौपम्यस्य प्रतीतिः । उदाहरणम्—

प्राग्वदाह—अथेति । तत्र अर्थापत्त्यलंकारे । न तु कैमुतिकन्यायेनेति ।
अत्रेदं चिन्त्यते—सवाग्रे यदीत्यत्र वक्ष्यमाणसम्भावना यद्यथातिशयोक्तिर्वालंकार । न च
यद्यथातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थविभ्रान्तत्वम् । इह तापादकस्य सिद्धत्वादा-
पाद्यस्य सम्भाव्यमानत्वमिति विशेष इति वाच्यम् । न्यूनत्वाधिक्यादिभिरर्थापत्तिभेदस्य
त्वया कल्पनवत्त्वस्या एव तथाविधभेदस्य कल्पने क्षल्यभावत् । न च कैमुत्येन सिद्धिरपि
तद्भेद एवास्तु । प्राचामनुरोधेन भिन्नतयोक्ते । [न च] कैमुत्यकृतचमत्कारोऽपि त-
द्भेदकताया एव साधकोऽस्त्विति वाच्यम् । तन्कृतचमत्कारस्यालंकारभेदजनकनाया
दुरपहवाचेति दिष्टं ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽर्थापत्तिप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । सा च न शाब्दीत्याह—एकस्मिन्निति । भजनेषु त-

‘प्राणानर्पय सीतां वा गृध्रात्तर्पय वा द्विजान् ।

यमं भजस्व रामं वा यद्यच्छसि तथाचर ॥’

अत्रार्पणतर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृ-
ध्रयमाना जीवनरक्षणप्रमाणेन सीताद्विजराभाणा प्राप्ताना यौगपद्या-
सम्भवात्पर्ययिण प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेनैव समानधर्मणौपम्यम् । न-
न्वत्र यथार्पितर्प्यादिधात्वर्थफलरूपधर्मैक्यात्कर्मणोरौपम्यं गम्यते, तथा
‘जीवनं मरणं वा’ इत्यादौ सत्तारूपधर्मैक्याज्जीवनमरणयोः कर्त्रोरपि त-
द्भन्तुं युज्यत इति चेत्, युज्यते, न तु गम्यते । अथ तत्कृतो हेतोः, क-
वितात्पर्यविरहादिति गृहाण । नद्यत्र मरण जीवनं च समानमिति कवेर-
भिप्रेतम् । किं तु ‘विष मुद्गश्च, मा चास्य गृहे मुद्ग्या’ इतिवत् धर्माद्वि-
तोर्मरणमपि ज्यायः, न तु धर्मत्याग इति निषिद्धगतद्वेषाधिक्यम् । तदर्थं
च मरणस्योपात्तत्वाद्द्विवक्षिताधिकरणतया औपम्यस्यानिष्पत्तिरेव क-
चिच्छ्रुतं समानधर्ममादायाप्यौपम्यस्य गम्यत्वेऽवमलंकारः । यथा भगव-
द्गीतासु ‘हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्’ अत्र मही-
भोगस्वर्गप्राप्त्योरुत्तमत्वेनौपम्यं विवक्षितम् । तथा च धात्वर्थयोरयं वि-
कल्प इत्येके आम्यातार्थयोरित्यपरे । सर्वथैव न महीस्वर्गयोरिति स्थि-
तम् । तयोः कारकत्वेनैव क्रियान्वयं विना विकल्पालगतेः । न च धात्व-
र्थयोरेकस्य कर्तृरूपसाधारणधर्मस्योक्तत्वात्कथं लुप्ततेति वाच्यम् । कर्तृ-
रूपसाधारणधर्ममादायौपम्यस्यात्र सुन्दरन्यानिष्पत्तेः । अन्यथा ‘हतो वा
नरकं गन्ता जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्’ इत्यत्राप्यौपम्यप्रत्ययापत्तेः । यत्तु—

“भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानात्मन्नता समाधिनिरतैर्नीतिहितप्राप्तये ।

रावप्यस्य महानिधी रमिकृता लक्ष्मीदृशोन्नन्वती

युष्माकं कुरता भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥’

अत्र विकल्पः । उत्तमत्वाच्च तुल्यप्रमाणलिष्टत्वम्” इत्यलंकारसर्व-
त्तरुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । भवार्तिशमने तनुनेत्रद्वन्द्वयोर्द्वयोरपि युग-
पत्कर्तृत्वे विरोधाभावाद्विकल्पानुत्थानात् । ‘विरोपे विनल्पः’ इति हि

तेनैवोक्तम् । न च तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात्पृथगभिधानानौचित्येऽपि यत्पृथगभिधानं तद्वक्तुस्तनुनेत्रद्वन्द्वयोर्विरोधमभिप्रेतं गमयतीति वाच्यम् । वास्तवस्यैव विरोधस्य विकल्पोत्थापकत्वेनावैवक्षिकस्याप्रयोजकत्वात्, विकल्पस्यात्रानुन्दरत्वाच्च । वस्तुतस्तु 'सकलकलं पुरमेतज्जातं सप्रति सुधां-
 गुनिव' इत्यादाविवात्रापि श्लेषमूलोपमैवालंकारः । तनुर्वेति तनुरिवे-
 त्यर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयो.' इति वाशब्दस्यैवार्थकत्वाभिधानात् ।
 न च लिङ्गवचनभेद उपमाया दोष इति वाच्यम् । साधारणधर्मस्योपमान-
 सामानाधिकरण्ये उपमेयसामानाधिकरण्ये च यत्र वैरूप्यं तत्रैव लिङ्गवच-
 नभेदस्य दोषताया अम्युपगते । यथा—'हसीव धवलश्चन्द्रः सरासीवामलं
 नम' । अत्र हंसी धवला, चन्द्रो धवलः, सरास्यमलानि, नमो ह्यमलमि-
 ति साधारणधर्मस्योपमाने उपमेये च द्वैविध्येनैव प्रतीतेरुपमाया सम्य-
 गनिष्पत्तेः । नन्वेवं सति 'सरासीव नम' इत्यादौ लुप्तोपमाया कथं वच-
 नभेदो दोष इति चेत्, तत्रापि प्रतीयमानसाधारणधर्मस्य वैरूप्यादेवेत्य-
 म्युपगमात् । न च प्रतीयमानस्य धर्मस्य स्वशब्दानालिङ्गिततया सुतरा
 लिङ्गानालिङ्गनेन नास्ति वैरूप्यमिति शङ्क्यम् । शब्दालिङ्गितस्यैवार्थस्य
 प्रतीतेरिष्टेः । यदाहु —'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते'
 इति । यद्वा श्रुतार्थापत्तावभ्युपगम्यमानायां शब्द एव कल्प्यते, अर्थस्तु
 तेनाभिधीयत इत्यस्ति वैरूप्यम् । एवं स्थिते राजते भासते इत्यादि तिङ-
 न्तप्रतिपाद्ये साधारणधर्मे यथा लिङ्गवचनभेदो न दोषस्तथात्रापीति ।
 अत एव 'यस्मिन्नतिसरसो जनो जनपदाश्च' इति तुल्ययोगितापि सग-
 च्छते । अन्यथा उपमागर्भत्वात्तस्या उपमाया दुष्टत्वे दुष्टतापत्तेः ।
 श्लिष्टे धर्मलिङ्गसख्याभेदादि नैव दूषणमिति प्रतिप्रसवाच्चेति दिक् ।

इति रसगङ्गाधरे विकल्पप्रकरणम् ।

अथ समुच्चयः—

युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः ॥

द्विषणो मानोऽहंकार । तद् औपम्यम् । तद् अगमनम् । लुप्तोपेति । धर्मत्वादि ।
 दिगर्षोऽन्वतोऽवच्छेदः ॥ इति रसगङ्गाधरधर्मप्रकाशे विकल्पप्रकरणम् ॥

युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम्, न त्वेकलक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन किञ्चित्कालभेदेऽपि न समुच्चयभङ्गः । स तावद्विविधः—धर्मभेदधर्म्यैक्याभ्याम् । धर्म्यैक्येऽपि द्वैविध्यम्—कारणत्वानिरिक्तसवन्धेनैकधर्म्यन्वये कारणतया एकधर्म्यन्वये चेति । एव त्रिविधेऽसिन्नाद्ययोर्भेदयोर्गुणानां क्रियाणां गुणक्रियाणां च, तृतीये रमणीयानामरमणीयानां रमणीयारमणीयानां समन्वयः । न चासिन्वश्यमाणसमाध्यलंकारत्वमाशङ्क्यम् । समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽप्यनेनाकस्मिकमापतता कारणेन सौकर्यादिरूपोऽतिशयो यत्र सपाद्यते स विषयः । अस्मिन्सु समुच्चयप्रभेदे यत्रैककार्यं सपादयितुं युगपदनेके खले कपोता इवाहमहमिकया सपतन्ति कार्यस्य च न कोऽप्यतिशयः सः । क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं वभूव नभः ।

रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥’

‘उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलयुवजनचूडामणिशामनेन मदनेन ॥’

अत्राद्ये गुणानां द्वितीये क्रियाणां च यौगपद्येन भिन्नधर्म्यन्वयः ।

‘आताम्रा मिन्युकन्याधत्रचरणनखोल्लासिकान्तिच्छटाभि-

ज्योत्स्नाजालैर्जटानां त्रिपुरविजयिनो जातजाम्बूनदश्रीः ।

स्वामाव्यादच्छमुक्ताफलरचितलसद्गुच्छसच्छायकाया

पायादायासजालादमरसारिदधत्रातजातश्रमात्र ॥’

‘देव त्वा परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन किं तावता

स्रव्यस्त्वं भवितासि यस्य तरुणश्चापप्रतापोऽधुना ।

क्रोदान्तः कुरुतेतरां वञ्चमतीमाशा समालिङ्गति

द्या चुम्बत्यमरावतीं च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

अत्राद्ये गुणानां द्वितीये क्रियाणां भेदधर्म्यन्वयः । यद्यपि हरिचरणनख-सर्गसमये नास्ति हरजटाससर्ग इति रक्तपीतवर्णयोर्योगपद्यस्यासम्बन्धः, तथापि साहजिकधैत्येन सह तयोः प्रत्येकं तस्य सम्बन्धोऽस्त्येवेति न दोषः ।

शाम्बुदाद—अथेति । त्रिभुकन्याधवो रक्ष्मीपति । तयो रक्तपीतवर्णयो । प्र-

‘समुत्पत्तिः पद्मारमणपद्पद्मामलनखा-

न्निवासः कदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने ।

अथायं व्यासङ्गः पतितजननिस्तारणविधे-

र्न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगतः ॥’

अत्र त्रिप्वेकेनाप्युत्कर्षजननसभवे त्रयोऽप्युत्कर्षजननार्थं स्पर्धयेवापतन्तो रमणीयाः ।

‘पाटीरद्भुमुजंगपुंगवमुखोद्भूता वपुस्तापिनो

वाता वान्ति दहन्ति लोचनममी ताम्ना रसालद्भुमा ।

श्रोत्रे हन्त किरन्ति कूजितमिमे हालाहलं कोकिला

बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥’

अत्रापि त्रयोऽपि जीवनाशार्थमापतन्तोऽरमणीयाः ।

‘जीवितं मृत्युनालीढं सपदः श्वासविभ्रमा ।

रामाः क्षणप्रभारामा शल्यान्वेतानि देहिनाम् ॥’

अत्र जीवितादयः स्वाभाव्याद्रमणीया इति नि सारयितुमशक्या , विशेषण-
माहात्म्याचारमणीया इति दुःखजनकाश्च, अत एव शल्यतुल्या. रमणी-
यारमणीयशब्दे कर्मधारय आश्रीयते, न द्वन्द्व । सहचरभिन्नत्वदोषापत्तेः ।
एवमरमणीयरमणीयानामप्येककार्यजननार्थमापतता समुच्चयः समवति ।

‘शरीरं ज्ञानजननं रोगो विष्णुस्मृतिप्रदः ।

विषद्वैराग्यजननी त्रयं सुखकरं सताम् ॥’

शरीरादयो हि स्वाभाव्यादरमणीया अपि भेदकमाहात्म्याद्रमणीया ।
न च रमणीयानां समुच्चये अरमणीयानां च समालंकारेण, रमणीयारम-
णीयानां च विषमालंकारेण च सकीर्णत्वान्नैते प्रभेदा युक्ताः समुच्चयस्य ।
सकरस्य प्रभेदताप्रयोजकत्वविरहात् । अन्यथा सर्वेषामलकाराणामनन्त-
भेदत्वापत्तेरिति वाच्यम् । ‘समुत्पत्तिः पद्मारमण—’ इत्यत्र, ‘पाटीरद्भु-

तिभटं शत्रुं शिवं । पाटीरद्भुश्चन्दनरक्षः । हालाहलरूपं कूजितम् । भेदकं विशेषणम् ।
समुच्चये इत्यस्मात्प्रेऽप्यनुषङ्गः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे समुच्चयप्रकरणम् ॥

मुजंगं—' इत्यत्र च समालंकारस्याविवक्षितत्वात् । नहि हरिचरणनल-
समृतिहरजटाजूटनिवासपतितनिलारणव्यासज्ञानां परस्परं योगो योग्य
इति कवेरभिप्रेतम् । किं तु भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षं जनयितुं त्रयो-
ऽपि जागरूका इति । नापि मलयानिलरसालद्रुमकोविलकूजितानाम् ।
किं तु त्रयोऽपि बालयाः प्राणनाशार्थं बद्धपरिकरा इति । अन एव
हन्तेति खेद उपपद्यते । समालंकारस्याभिप्रेतत्वे तु त्रयाणां योगस्य
युक्तत्वान्त्वेदोऽनुपपन्न एव स्यात् । अथ बालया नारदत्रितययोगोऽननु-
रूप इति विषमाभिप्रायेण खेदोपपत्तिरिति चेत्, एवमपि त्रयाणां यो-
गाशे समालंकारस्यात्यन्तमप्रतीतेर्विषमस्य च बाह्यबालांशमादाय प्रति-
ष्ठानात्ममुच्चयस्यासकीर्णत्वैव । एवं 'जीवितं मृत्युना लीढम्' इत्यादौ जीवि-
तादे रमणीयस्य मृत्व्यालीढत्वादिक्रमयुक्तमिति कवेरिह विवक्षितम् । रम-
णीयानामचिरस्वायित्वस्योत्सर्गतः सिद्धेस्तस्य च स्वाभिलषिताननुगुण-
त्वाच्छल्यत्वप्रयोजकत्वम् । अतस्तृतीयप्रभेदन्यापि न विषमसकीर्णत्वे-
नान्यथासिद्धिः । एतेन 'सद्योगसद्योगसदसद्योगैर्न समुच्चयः प्रभेदवान् ।
समविषमसकरैर्गैवान्यथासिद्धेः' इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।

इति रसगङ्गाधरे समुच्चयप्रकरणम् ।

अथ समाधिः—

एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिन्कारणान्तरतमवधानाहित-
साकार्ये समाधिः ॥

तच्च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या साङ्गसिद्ध्या च । पूर्वापेक्षया विशेष-
स्तूक एव । उदाहरणम्—

'आयातैव निशा मनो मृगदृशामुन्निद्रमातन्वती

मानो मे कथमेव सप्रति निरातङ्गं हृदि स्वासति ।

ऊहापोहमिमं सरोजनयना यावद्विषचेतरा

तावत्कामनृपातपत्रमुपमं विम्वं वभासे विधोः ॥'

अत्र रात्रिसनिधानादपि सिद्ध्यतो माननिनाशस्य चन्द्रोदयादनायासेन
सिद्धिः । यथा वा—

‘सरदीपदीप्तदृष्टेर्धनान्वकारेऽपि पतिगृहं यान्त्याः ।

शटिति प्रादुरभूवन्सस्यादिव चञ्चला परितः ॥’

इहाकस्मिके निष्प्रत्यूहपतिगृहयानस्य कारणान्तरसमवधाने हेतोस्त्वेक्षणादुत्प्रेक्षालीढः । पूर्वस्तु शुद्धः ।

‘नवप्रसङ्गं दयितस्य लोभादङ्गीकरोति स यदा नताङ्गी ।

श्लथं तदालिङ्गनमप्यकस्माद्धनो निनादैर्धनता निनाय ॥’

अत्र घनध्वनिभिरालिङ्गनस्य साङ्गतासिद्धिः । पूर्वपद्यद्वये त्वनायासेन कार्यसिद्धिः ।

‘कथय कथमिवाशा जायता जीविते मे

मलयभुजगवान्ता वान्ति वाता कृतान्ताः ।

अयमपि बत गुञ्जत्यालि माकन्दमौलौ

मनसिजमहिमानं मन्यमानो मिलिन्दः ॥’

अत्र जीवितनाशं प्रति वातवानचञ्चरीकगुञ्जितयोरहमहमिक्रया हेतुत्वादेकस्याकस्मिकत्वाभावात् प्रकृतालंकारस्य विषय । किं तु कर्तृरूपभिन्नधर्मिकेण वानगुञ्जनक्रिययो समुच्चयेन जीवितनाशरूपैककार्यात्मकैकधर्मिकस्तयोरेव कारणयो समुच्चयः सकीर्णः ।

इति रसगङ्गाधरे समाधिप्रकरणम् ।

अथ प्रत्यनीकम्—

प्रतिपक्षसंबन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम् ॥

अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकम् । सादृश्यस्य यथार्थत्वेनैव सम्यहे पुनः सादृश्यग्रहणाद्गुणीभूतेऽपि सादृश्येऽध्ययीभावः । लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्कारायानीकं प्रयुज्यते । तदृशकौ प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचित्तिरस्कारः क्रियते । स चानीकसदृशतया प्रयुज्यमानत्वात्प्रत्यनीकमुच्यते ।

प्राग्बदाह—अथेति । सुपमा परमा शोभा । चञ्चला विद्युत् । घनो मेघः । घनता निबिडताम् । माकन्दश्च ॥ इति रसगङ्गाधरनर्मप्रकाशे समाधिप्रकरणम् ॥

प्राग्बदाह—अथेति । अनीकं सैन्यं व्यूहरचनाकारम् । संबन्धी प्रतिपक्षेलादिः ।

अत्र च प्रतिपक्षगतं बलवत्त्वम्, आत्मगतं दुर्बलत्वं च गम्यते । सदन्यो च तदुपजीव्योपजीवकनिन्नादिभेदादनेकविधः । यथा—

रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य

पादान्बुजद्वयमनारतमाननन्तम् ।

किं नां निपातयसि सद्यतिगर्तमध्ये

नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥'

'जितमौक्तिकसपदा रदाना सहवासेन परा मुदं ददानाम् ।

विरसादधरीकरोति नासामधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥'

पूर्वत्रोपजीव्यस्य, इह तूपजीवकस्य तिरस्काराद्वैग्ल्यार्थत्वशाब्दत्वाम्यां च बलक्षप्यन् । एवमन्यदप्यूह्यन् ।

अत्र विचार्यते—हेतुल्लेख्यैव गतार्थत्वात्तेदमलंकागन्तरं भवितुमर्हति । तत्र द्वितीयोदाहरणे तावद्वेत्वंशः शाब्दः उल्लेक्षाशनात्रनार्थम् । प्रथमोदाहरणे तु द्वयमप्यार्थम् । पुत्रमारकमेवन्त्वेन कारणेन वैरस्य तस्य स्वात्मकर्मकर्मगतमध्यनिपातनेन कार्येण हेतुतायाश्च स्फुटं प्रतीति । जन्मि-
नलंकारे हेतुत्वं निश्चीयमानम्, हेतुल्लेखाया तु नभाव्यमानमित्यस्ति वि-
शेष इति चेत्, प्रतीयमानहेतुल्लेखाया अनुल्लेखात्वापत्तेः । वाचकन्येवा-
देरभावाद्धेतुत्वस्य निश्चीयमानतायास्तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

'यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमं क्षयनिग्रहगृहीतनिग्रहः ।

क्रान्तवक्रसदृशाहृतिं कृतीं राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥'

इत्यलंकारमवत्कृतोदाहृते प्राचीनपद्येऽपि भगवद्वैरानुबन्धादिव भगवद्व-
क्रसदृशमिन्दुं राहुर्बाधते इति प्रतीतिरुल्लेखैव गम्यमाना ।

'नम रूपाकीर्तिमहरद्भुवि यन्मदनुप्रविष्टहृदयेयमिति ।

त्वयि नत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां नदनः ॥'

इति कुबलयानन्दकारेणोदाहृते तु पद्ये हेत्वश उल्लेक्षांशश्चेत्युभय-
नपि शाब्दमिति कर्मकारमस्यालंकारन्योदाहरणतां नीतमिदनायुष्मतेति
न विद्म । प्रतिपक्षगतबलवत्त्वत्वात्मगतदुर्बलत्वयो प्रतीतेर्हेतुल्लेखान्-

'त'प्रतिपक्षगताहेतुल्लेखमिति चेत्, न' इति पाठः । न विद्म इति । नन्वरादेवेति ।

रादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतुल्लेखाया बहिर्भवनितुमिदमीष्टे । तद-
विनामावित्वात् । किं तु तदवान्तरविशेषीभवितुम् । नहि पृथिव्यवान्त-
रभेदाद्दटात्पटो विलक्षण इति पृथिव्या बहिर्भवतीत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे प्रल्लनीकप्रकरणम् ।

अथ प्रतीपम्—

प्रसिद्धौपम्यवैपरीत्येन वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्रतीपम् ॥

तद्वैपरीत्यं च तदुपमानोपमेययोरुपमेयोपमानत्वकल्पनया । न तु
मकारान्तरेण ।

उपमानोपमेययोरन्यतरस्य किञ्चिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परि-
हर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यमपरं द्विविधम् ॥

उपमानस्य कैमर्थ्यं चतुर्थम् ॥

सादृश्यविघटनं पञ्चमम् ॥

तत्राद्ये प्रभेदे प्रसिद्धौपम्ये यदुपमेयं तस्यैवोपमानत्वादाधिक्यस्य,
यच्चोपमानं तस्योपमेयत्वाद्न्यूनत्वस्य च प्रत्यय फलम् । इदमेव चौप-
म्यसाविशेषेऽप्युपमालंकारादस्य वैलक्षण्ये बीजम् । औपम्यप्रतिष्ठानं च
निषिध्यमानमादृश्याद्यतिरेकात् । नन्वौपम्यस्योपमानोपमेयसाधारण्ये-
ऽपि यदेकसाधिक्यमपरस्य न्यूनत्व च गम्यते तत्कस्य हेतोरिति चेन्,
शृणु । उपमाने हि साधारणधर्मसंबन्धोऽनूद्योपमेये विधीयत इति ताव-
न्निर्विवादम् । विध्यनुवादौ च साध्यत्वसिद्धत्वाभ्याम् । ते च क्रमेण
न्यूनाधिक्ये उपमानोपमेययो प्रयोजयत । लोकेऽपि निश्चितविद्यो
यथा पूज्यते तथा नानिश्चितविद्य इति स्फुटमेव । ते च साध्यत्वसिद्धत्वे
बह्वविधक्षीने इति नात्र दोषः । द्वितीयतृतीययोर्भेदयोलु फलं
स्फुटमेव । चतुर्थस्य तु निषिध्यमानवन्तुगतसकलगुणवत्त्वप्रतिपत्तिः ।
पञ्चमस्य प्रथमवदिति । उदाहरणम्—

हेतुल्लेखास्तत्रैवैऽपि तद्धेतुप्रतिपत्तीयवाच्येनैतद्विषयत्वाच्चिन्त्यस्मिदम् ॥ इति रसगङ्गाधरम-
नंप्रकाशे प्रल्लनीकप्रकरणम् ॥

प्राग्ब्रह्म—अथेति । ननु ते अप्युपमावदेवात्रात आह—ते च साध्यत्वेति ।

‘किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।
तद्यदि पतति हुताग्रे तदा हताग्रे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥’

अत्र पूर्वार्धोपमागम्य सुवर्णाधिक्यं तिरस्कृत्य द्वितीयार्धे प्रतीपं वा-
लाङ्गवर्णम्याधिक्यं गमयति । हुताशपातं विना प्रतीपमपि दुर्लभम् ।
उपमातु स्वप्नेऽपि न सभवतीति मुग्धत्वहताशत्वाभ्या गम्यते ।

‘माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृह गम्भीरतायाः पिता
रत्नानामहमेक एव भुवने को वापरो मादृशः ।
इत्येवं परिचिन्त्य मा स्म सहसा गर्वान्धकारं गमो
दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दिल्लीधरावल्लभः ॥’

‘निभाल्य भूयो निजगौरिमाणं मा नाम मानं हृदये विधासी ।
गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णा मुग्धे सुवर्णावल्लभो लुठन्ति ॥’

उपमानकैमर्थ्यस्य तूदाहरणमाक्षेपप्रकरण एव गदितम् ‘अभूदप्र-
त्यह.’ इत्यादि । पञ्चमो यथा—

‘करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणा कविमिर्विशृङ्खलैः ।
कथमालि शृणोपि सादरं विपरीतार्थविदो हि योपित. ॥’

अत्र कथं शृणोपीत्यनेन तुलैव न सभवतीति गम्यते । अर्थान्तरन्या-
सोऽप्यमुमेवार्थं पुष्पाति ।

तदेवं पञ्चविधं प्रतीपं प्राचामनुरोधान्निरूपितम् । वस्तुतस्तु—आ-
द्यास्त्रयोऽप्युपमायामेवान्तर्गता भेदाः । चतुर्थः केषाचिदाक्षेपः । पञ्चम-
स्त्वनुक्तवैधर्म्ये व्यतिरेके । तथाहि—निष्पद्यमानं मुन्दरं वा सादृश्यमु-
पमा । नद्याद्ये प्रतीपे ‘मुखमिव कमलम्’ इत्यादौ सादृश्यम्यानिष्पत्ति-
रसौन्दर्यं वास्ति येनोपमातो बहिर्भावः स्यात् । सौन्दर्यविशेषस्य त्वया-
प्यभ्युपगमात् । विशेषस्य सामान्यानिवारकत्वात् । न च प्रसिद्धकमला-
दिप्रतियोगिकमेव सादृश्यमुपमेति राजामाज्ञास्ति । न चोपमाविरुद्धवा-
चिन प्रतीपशब्दस्य माहात्म्यादेव तादृशं सादृश्यमुपमेति शक्यं व-
क्तुम् । उपमाविशेषविरुद्धवाचकत्वेनापि तदुपपत्तेः । एवं चाद्यं प्रतीपं

प्रसिद्धोपमावदुपमाविशेष एव । अत एव द्वितीयतृतीयावपि भेदावुपमा-
विशेषावेव । उपमानोपमेययोस्त्रिरस्कारस्तूपमान्तराद्वैलक्षण्यं प्रयोजयेत्,
न तूपमासामान्यात् । तदनुस्यूतत्वेनैव तद्वतीते । नहि द्राक्षा माधुर्या-
तिशयेन पार्थिवान्तराद्विलक्षणेत्पार्थिवी भवति । अपि च यद्युपमानोप-
मेययोस्त्रिरस्कारोऽलकारताप्रयोजक स्यात्, पुरस्कारोऽपि तथा स्यात् ।
यथा—

‘एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानह प्राणिना-
मित्येवं परिचिन्त्य मा स्म मनसि व्याधानुताप कृथा. ।

भूपाना भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गूढाशया.

साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षा. खलाः ॥’

अत्रौपम्यप्रदर्शनस्य नोपमानतिरस्कारः फलम् । तस्य गर्वितत्वेना-
विवक्षणात् । किं तु तदनुतापनाशः । एवं च फलवैलक्षण्यमात्रेणालंका-
रान्तरत्वं नुवता अस्याप्यलंकारान्तरत्वमभ्युपेय स्यात्, प्रतीपपष्ठप्रभेदत्वं
वा । किं च त्वदुक्तप्रतीपभेदानामपि परस्परवैलक्षण्येन पृथक्पृथगलंका-
रत्वं स्यात्, न प्रतीपप्रभेदत्वम् । प्रतीपस्य सकलप्रभेदसाधारणसामान्य-
लक्षणाभवात् । अन्यतमत्वं तु दूषणसहस्रप्रस्तत्वादलक्षणमेवेत्यसकृदु-
क्तम् । उपमालक्षणं तु सकलसाधारणम् । चतुर्थः प्रभेदस्तु येषां मते
नाक्षेपस्तेषामस्तु नाम प्रतीपालकारः । पञ्चमस्य तु गतिरुक्तैव प्रभेदस्य ।
इति रसगङ्गाधरे प्रतीपप्रकरणम् ।

अथ प्रौढोक्तिः—

कस्मिंश्चिदर्थे किञ्चिद्धर्मकृतातिशयप्रतिपिपादयिषया प्रसिद्धत-
द्धर्मवता संसर्गस्योद्भावनं प्रौढोक्तिः ॥

ससर्गश्च सन्नसन्वा साक्षात्परम्परया वा ।

तन्मुवर्गम् । अकुप्तेतिन्यायेनाह—प्रतीपेति । लक्षणाभावादिति । चिन्त्यमि-
दम् । त्रिरस्कारफलत्रोपमानापरकर्षणबोधानुहूलव्यापारस्य प्रतीपसामान्यलक्षणत्वसमवात् ।
स च वाच्यो व्यङ्ग्यो वेदन्यत् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे प्रतीपप्रकरणम् ॥

‘वल्मीकोदरसभूतकपिकच्छूसहोदरा’ ।

हा पीडयित्वा निघ्नन्ति सज्जनान्दुष्टदृष्टयः ॥’

अत्र कपिकच्छूसहोदरत्वेन मारकत्वं न प्राप्नोति, अपि तु पीडाजन-
कत्वमात्रम् । कवेस्तु पीडा जनयित्वा मारयन्तीत्येवंरूपोऽतिशयो निव-
क्षितः । अतो वल्मीकोदरसभूतत्व सर्पाधिकरणवृत्तिारूप कपिकच्छू-
विशेषण मारकतावच्छेदकत्वेन स्वप्रतिभया कविना कल्पितम् । यथा वा—

‘मन्थाचलभ्रमणवेगवशवदा ये

दग्धान्बुधेरुदपतन्नणव सुधायाः ।

तैरेकतामुपगतैर्विविधौषधीभि-

र्घाता ससर्ज तव देव दयादृगन्तान् ॥’

अत्र दृगन्तेषु न केवल सजीवकत्वादयोऽमृतमात्रगुणा एव कवेर्बु-
बोधयिपिताः, अपि तु निखिलजनवशीकारकत्वादयोऽन्येऽर्षीति सुधाक-
णेष्वौषधीससर्गो विशेषणतयातिशयार्थमुपात्तः । उत्पाद्योत्पाटकभावश्चात्र
न लोकसिद्ध, अपि तु कविमात्रनिबद्ध । यथा वा—

‘त्वदङ्गणसमुद्भूता सिक्ता कुङ्कुमवारिभिः ।

त्वदङ्गुलना याति कदाचिल्लवलीलता ॥’

अत्र केवलाया लवल्या उपमानताभरसहनसामर्थ्यस्याभावात्तस्य सि-
द्धये नायिकासामानाधिकरण्यकुङ्कुमजलसयोगयोरुपादानम् । अत्र च
धार्मिशेषससर्गादतिशयो धर्म्यन्तरगतो यद्यागूरणविषयस्तदैवायमलं-
कारः । वाच्यवृत्त्या तत्तद्व्युत्त्वेनाभिहितश्चेत्समालंकारस्यैव विषयः ।
यथा—

‘त्वत्तो जन्म हिमाशुशेखरतनुज्योत्स्नानिमग्नात्मनो

दुग्धाम्भोनिधिमुग्धवीचिवलयैः साकं परिक्रीडनम् ।

सवासः सुरलोकसिन्धुपुलिने वादः सुधाशोः करैः

कलान्नोज्ज्वलिमानमध्वतितमा देव त्वदीय यशः ॥’

अत्र यगसो धवलतातिशयस्तत्तद्धर्मिसवन्धप्रयुक्तत्वेन कथित इति तदंशे सम एवालंकार अंशुकृतश्चन्द्रे चन्द्रकृतश्च भगवति भगवत्कृतो राजनीत्येवमुत्तरोत्तरमुपचीयमानः । राजगतस्त्वनुक्तत्वात्प्रौढोक्तेरेव वि-
पयः । एवं च

‘शशशृङ्गाधनुर्लसत्करा गगनाम्भोरुहमालिकाधराः ।

तनयै सह भाविजन्मना तव खेलन्ति नरेन्द्र वैरिण ॥’

इत्यादावेकस्य मिथ्यात्वमिच्छर्यं मिथ्यामूतवस्त्वन्तरकल्पनं मिथ्या-
ध्यवसित्याख्यमलंकारान्तरमिति न वक्तव्यम् । प्रौढोक्त्यैव गतार्थत्वात् ।
‘केशाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः’ इत्यादौ प्राचीनकृतप्रौढोक्त्यु-
दाहरणे यथा तमालेषु श्यामत्वातिशयार्थं श्यामत्वाधिकरणीभूतकालि-
न्दीसवन्ध उद्भाव्यते, तथा वैरिष्वपि मिथ्यात्वसिद्धये मिथ्यात्वाधिकरण-
शशशृङ्गादिमवन्ध इत्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र श्यामत्वातिशय इह तु
मिथ्यात्वमात्रं न तु तस्यातिशय सिद्ध्यतीति वैलक्षण्यं तु न वाच्यम् ।
तमालस्तोमे प्रमाणान्तरेण निद्धेऽपि श्यामत्वे कालिन्दीमसर्गोद्भावनं पुन
श्यामत्वसाधनेनातिशयागूरकमेव स्यात् । वैरिषु तु मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वा-
च्छशशृङ्गादिसवन्धैर्मिथ्यात्वस्य सिद्धिरित्यार्यसमाजाधीनेयमतिशयसिद्धि-
वैलक्षण्यं न प्रयोजयति । यत्तु ‘वेश्या वशयेत्त्वस्रजं वहन्’ इति कुवल्-
यानन्दकृता मिथ्याध्यवसितेरुदाहरणं निर्मित तत्तु निदर्शनयैव गतार्थम् ।
निदर्शनागर्मात्रं मिथ्याध्यवसितिरिति तु न युक्तम् । मिथ्याध्यवसितेरेव
मिथ्यात्वात् । यदि च मिथ्याध्यवसितिरेवालंकारान्तरं स्यात्, सत्याध्यव-
सितिरपि तथा स्यात् । यथा—

‘हरिश्चन्द्रेण सञ्ज्ञाः प्रगीता धर्मसूनुना ।

खेलन्ति निगमोत्सङ्गे मातर्गङ्गे गुणास्तव ॥’

अत्र हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरनिगमसवन्वाद्गुणाना सत्यत्वं प्रतीयते । एवम्

‘मध्ये सुधासमुद्रस्य सितामयगृहोदरे ।

पूर्णेन्दुविष्टरे देव स्यातुं योग्यास्तवोक्तयः ॥’

इति प्रसिद्धा । आगूरण व्यञ्जनम् । शशते—तत्रेति । तमालेति । यत इत्यादि ।
शशते—निदर्शनेति । अत्र वेश्यामिस्रत्र । युक्त्वन्तरमप्याह—यदि चेति । धर्म-

अत्रापि सुधासमुद्रादिसवन्धादुक्तिषु माधुर्यातिशयः प्रतीयमानः क-
न्यालंकारस्य गोचरः स्यात् । अतोऽलंकारान्तरं स्यात् । मम तु प्रौढो-
क्त्यैव गतार्थतेत्यास्ता तावत् ।

इति रसगङ्गाधरे प्रौढोक्तिप्रकरणम् ।

अथ ललितम्—

प्रकृतधर्मिणि प्रकृतव्यवहारानुष्ठेखेन निरूप्यमाणोऽप्रकृतव्य-
वहारसंबन्धो ललितालंकारः ॥

‘आददान परद्रव्य विष भक्षयसि ध्रुवम्’ इत्यादिनिदर्शनावारणाय
वृत्तीयान्तम् । अपस्तुतप्रशंसावारणाय प्रकृतधर्मिणीति । यथा—

‘क वा राम कामप्रतिभटल्ल्याटंतपचल-

स्तव क्षामी वीरा रणशिरसि धीरा मखमुजाम् ।

दिधक्षोस्त्रैलोक्यं प्रलयशिखिनः पद्ममथन-

प्रगल्भैः प्रालेयैः प्रशममसि कर्तुं व्यवसितः ॥’

अत्र प्रकृते धर्मिणि रावणे परदत्तपुरोटाशादिक्रमश्रुतां देवानामग्रे
धीरै कुम्भकर्णादिभिर्वीरैर्भगवतो रामस्य परामवमिच्छन्नित्येवं कण्ठरेण
तादृशेच्छारूपं प्रकृतव्यवहारं विषयमनुक्त्यैव तादृशप्रालेयकरणक-
तादृशामिप्रशमनव्यवसायरूपोऽप्रकृतव्यवहारो निपद्युपात्तः । विषयो-
पाठाने तु निदर्शनैव । यथा वा—

‘नान्यास्ति किं भूमितले सुरुपा सीतैव वा किं भवतोऽनुत्सवा ।

आकर्षता चन्द्रनशाखिशाय्या प्रनोधितोऽयं भवता फणीन्द्रः ॥’

अत्रापि रावणसवन्धिनायिकाहरणप्रयुक्तं तदीयक्रोधोद्धोममनुत्सवैव
चन्द्रनसवन्धिशास्त्राकर्षणप्रयुक्तं फणीन्द्रप्रबोधनमुपन्यस्तम् । न चात्र
भेदेऽप्यभेद इत्यतिशयोक्त्या गतार्थतेति वाच्यम् । तत्र हि पदार्थेन
मनुयुधिष्ठिर । आस्तां तावदिति । चिन्त्यन्मिदम् । मिथ्यात्वक पनकृतचनत्कार-
स्यापहवनीयत्वेन पृथगल्लकारस्तामिदे । किं च कमिप्रतिभामाप्रकृतिवता अर्याः का-
व्येऽल्लकारपदभाज इति तत्र सिद्धात्तात्सत्यप्रतीत्यर्थं कल्पितव्याप्यपर्यम्य तत्कल्पित-
त्वाभावेन शब्दनाशदलंकारत्वासमवादिदि दिङ् ॥ इति रसगङ्गाधरनर्मप्रकाशे प्रौढो-
क्तिप्रकरणम् ॥

पदार्थसैवाभेदाध्यवसानं 'कनकलताया विराजते चन्द्रः' इत्यादौ दृष्टम्, न तु व्यवहारेण व्यवहारस्येत्यविषय एवायमतिशयोक्तेः । नापि साह-
स्यमूलयाप्रस्तुतप्रशंसया । धर्म्यशोऽप्रस्तुतत्वविरहात् । नापि निदर्शनया ।
एकधर्मिगतव्यवहारद्वयोपादान एव तस्या इष्टे । अत एव 'उपात्तयोः'
इति तल्लक्षणे विगोपणमुक्तम् । प्रकृते च प्रकृतव्यवहारस्यानुपात्तत्वा-
दलंकारान्तरमेव । एवं च

‘क सूर्यप्रभवो वंश क चाल्पविषया मति ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनासि सागरम् ॥’

इत्यत्र काव्यप्रकाशकारो यन्निदर्शनामुदाहारार्पात्तदसगतमेव । ललितस्या-
वश्याभ्युपगम्यत्वान्निदर्शनाया अत्राप्राप्तेश्च । तदित्य ललितस्यालंका-
रान्तरत्वमुरीकुर्वतामाशय ।

अन्ये तु “ललितं नालंकारान्तरम् । निदर्शनयैव गतार्थत्वात् । नन्वे-
कधर्मिगतप्रस्तुताप्रस्तुतव्यवहारद्वयोपादानजीविता निदर्शना कथमप्र-
स्तुतव्यवहारमात्रोपादाने पदमाधत्तामिति चेत्, श्रूयतामायुष्मता । इह
तावदलंकाराः प्रायश श्रौता आर्थाश्च सम्भवन्ति । तत्र श्रौतेभ्य आर्था
न पृथगलंकारत्वेन गण्यन्ते । किं तु पृथग्भेदत्वेन । तदलंकारसामान्य-
लक्षणेन क्रोडीकरणात् । इदं पुनर्वाक्यार्थनिदर्शनास्वरूपम्—व्यवहार-
द्वयवद्धर्म्यभेदप्रतिपादनाक्षिसो व्यवहारद्वयभेदः । तत्र व्यवहारद्वय-
वद्धर्म्यभेदस्य प्रतिपादनं श्रौतमेवापेक्षितमिति न नियमः । किं तु प्रति-
पादनमात्रम् । तेन ‘परद्रव्यं हरन्मर्त्यो गिलति क्ष्वेडसंचयम्’ इत्यत्र
व्यवहारद्वयवद्धर्मिणोरभेदस्य श्रुत्या प्रतिपादन इव ‘धिक्परस्त्रं तथाप्येप
गिलति क्ष्वेडसंचयम्’ इत्यत्रार्थप्रकृतव्यवहारवद्धर्मिश्रौताप्रकृतव्यव-
हारवद्धर्मिणोरार्थाभेदस्य प्रतिपादनेऽपि वाक्यार्थनिदर्शनात्वमक्षतम् ।
एकत्र श्रौतीत्वमपरत्रार्थीत्वमिति तु विशेषो न वार्यते । पदार्थनिदर्शना-
स्वरूपं तूपमानोपमेयधर्मयोरभेदाध्यवसायमूल उपमेय उपमानधर्मसन्बन्ध
इति पृथगेव । एतदुभयान्यतरत्वं च प्राचीनरीत्या सामान्यलक्षणम् ।

प्राग्बदाद्—अपेक्षति । प्रशंसया गतार्थता इत्यस्यानुपपन्नं । एवमप्रेऽपि । एव चेल-
स्यार्थं सद्यति—ललितेति । पदं स्थानम् । पुनस्त्वयं । ललितमेवेति । न तुर्(?)

यदि तु ललितं पृथगलंकारः स्यात् लुप्तोपमादिरप्युपमादेः पृथक्सात् । त्वदुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात् । नन्वतिशयोक्तिरेवं सति रूपक एव जिलीयेत । विषयविषयिणोर्द्वयोरप्युपादाने श्रौतं रूपकम्, विषयमात्रोपादाने त्वार्थमित्यस्यापि सुवचत्वात् । सत्यम् । यत्र छलंकारशरीरमुपयत्राप्यविलक्षण तत्रैकालकारव्यपदेशो युक्तः । यथासादृश्यं निष्पाद्यमानमुपमाशरीरं लुप्तोपमादिष्वविलक्षणमेवेति तत्राप्युपमयैव व्यपदेशो न्याय्य, नालंकारान्तरेण । लुप्तत्वपूर्णत्वादिस्तु न तच्छरीरनिमित्त इति स्वयं व्यावर्तमानोऽपि नोपमात्वव्यावर्तकं तथान्यत्रापीति स्थिति । एवं च विषयतावच्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयतावच्छेदकरूपेणाभासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन द्वयोरेकालंकारत्वं न युक्तम् । निदर्शनाललितयोस्तु स्वरूपावैलक्षण्यं प्रदर्शितमित्येकालंकारत्वमेव” इत्याहुः ।

‘आहार्यनिश्चयविषयीभूतो विषये विषयभेदो रूपकस्वरूपमुच्यते । न निवेश्यते च विषयतावच्छेदकादिगौरवात् । एवं चातिशयोक्तेर्निर्गीर्याव्यवसानरूपाया रूपकभेदत्वमस्तु नाम । का नो हानि । एवमपद्भूतेरपि । विषयतावच्छेदकनिह्वानिह्वानिगरणानि रूपकस्यैवावान्तरविज्ञेयाः’ इति तु नव्याः । एतन्मत्तरीत्या तु ललितस्य निदर्शनातः पृथगलंकारत्व मनोरथललितमेवेति । एवं च ‘तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादृष्टुपेनास्मि सागरम्’ इत्यत्र निदर्शना साधु सगच्छते । क सूर्येत्यादिना स्वमत्तिसूर्यप्रभप्रशयोरत्यन्ताननुरूपत्वकथनोत्तरमुद्रुपकरणकसागरतरणेच्छाया अप्रकृतायाः कथनेन तादृशमतिकरणकर्णनेच्छायाः प्रकृतायाः प्रतिपत्तेः ।

यत्तु—“अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशा वनम्य” इति पद्ये कतमो देशस्त्वया परित्यक्त इति प्रस्तुतार्थमनुपन्यम्य वसन्तमुक्तस्य वनम्य दशामनायीति तत्प्रतिविम्बमृतार्थमात्रोपन्यासाद्दलितालंकारः” इति कुबलयानन्दकार आह । तदत्यन्तमसगतम् । अत्र कथमन्यस्य दशामन्यो नेतुं शक्य इति वसन्तमुक्तवनदशा निःश्रीकत्वलक्षणामनायीति हि पर्यवमत्रोऽर्थः । तत्र निःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारा का-

रणस्य राजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानं पर्यायोक्तेर्विषयः । दशयोरेक-
त्वाध्यवसानं तु पदार्थनिदर्शनाया अतिशयोक्तेर्वेत्यन्यदेतत् । एवं च प-
दार्थनिदर्शनोपवृत्तस्य पर्यायोक्तस्यैवात्र विषयः, न ललितस्य । किं च
तदुक्तं ललितालंकारलक्षणमपि नात्र सम्भवति । तच्च “प्रस्तुते वर्ण्यना-
क्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्” प्रस्तुते धर्मिणि वर्णनीयं वाक्यार्थमवर्णयित्वा
कस्यचिदप्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य वर्णनं ललितम्” इत्यादिना ग्रन्थेन भ-
वता विवेचितम् । इह च प्रस्तुते धर्मिणि देशविशेषे राजकर्तृकत्यागकर्म-
त्वरूपस्य वर्ण्यस्यार्थस्यावर्णनेऽप्यप्रस्तुतस्य वसन्तकर्तृकत्यागकर्मत्वस्या-
प्यवर्णना कथं सगच्छताम् । यदि पुनः ‘अकारि देश कृतमस्त्रयाद्य
निरस्तचन्द्रः कठिनाशयेन’ इति पद्यं स्यात्तदा स्यादपि तव मनोरथ ।
न च तादृशवनदशाया अप्रस्तुताया देशविशेषे वर्णनमस्त्येवेति वाच्यम् ।
दशाशब्देन तद्दशासदृशस्य दशान्तरस्य लक्ष्यत्वेन तस्याप्रस्तुतत्वायो-
गात् । अन्यथा पदार्थनिदर्शनोच्छेदापत्तेः । एवम्

‘रामो विजयते यस्य क्षणात्मागर्षवीक्षणात् ।

ठावाग्निदग्धकान्तारलीला लङ्कापुरी दधौ ॥’

इत्यादौ ललितस्यालंकारान्तरतामभ्युपगच्छतामपि मते न तस्य विषयः’
किं तु निदर्शनाया । अत एव

‘उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमघान्नि याति चाक्षम् ।

बहति गिरिरथं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

इति प्राचा निदर्शनोदाहरणमपि सगच्छते । तत्र तु रश्मिरञ्जुनियन्त्रि-
तपार्थद्वयसलभमूर्त्यचन्द्रोऽयं गिरिरित्येवं प्रकृतधर्म्यारूढतया प्रकृतार्था-
नुपादानाल्ललितमेव स्यात् । प्रकृतव्यवहारस्य लेशतोऽप्यकीर्तने केवलं
प्रकरणादिना गम्यत्वे ललितम् । अन्यथा निदर्शनेति चेत् ‘क सूर्यप्रभव’
इत्यस्मात्कथं निदर्शना तर्हि निर्वासितेति सर्वमसमञ्जसमेव ।

इति रसगङ्गाधरे ललितालंकारप्रकरणम् ।

समानितनपीत्यर्थं । कथं निदर्शना तर्हि निर्वासितेति । वसन्तकर्तृकत्वात्क-
मन्वन्वावर्णनेऽपि तादृशवनदशास्यस्याप्रस्तुतत्वावर्णनात् । षट्कृतया तस्यापि वर्ण-

अथ प्रहर्षणम्—

साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमन्तरेणाप्यभीष्टार्थलामः प्रहर्षणम् ॥

इदं च सामान्यलक्षणं त्रिविधप्रहर्षणसाधारणम् । तत्राकसादभी-
प्सितार्थलाम इत्येका विधा । वाञ्छितार्थसिद्ध्यर्थं यत्ने क्रियमाणे ततो-
ऽप्यधिकतरार्थलाम इत्यपरा । उपेयसिद्ध्यर्थाद्यत्नात्साक्षात्फलस्य लाम
इति तृतीया । अस्यामेवाव्याप्तिनिरासार्थं लक्षणे साक्षादित्युक्तम् । क्र-
मेणोदाहरणानि—

‘तिरस्कृतो रोषवशात्परिष्वजन्प्रियो मृगाश्याः शयित पराङ्मुख ।
किं मूर्च्छितोऽसाविति कादिशीक्या कयाचिदाचुम्ब्य चिराय सत्तजे ॥’

अत्र यत्नसामान्यशून्यन्यापीष्टलामः ।

‘केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपास्येद्वितैः

मुप्ताया. सरूपः सरोरुहदृश. सवीजनं कुर्वत ।

जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामीलितास्या सस्त्रि

श्रान्तासीत्यभिधाय वक्षसि तथा पाणिर्ममाधीयत ॥’

अत्र भामिन्या रोपनिवारणाय यत्ने क्रियमाणे रोपनिवारणादप्यधि-
कतरमुखप्रदः कामुकस्य भामिनीकर्तृकः स्वकरकर्मरुल्लङ्घनाधिकरणक
आसङ्गः । न चात्र तृतीयभेदः शङ्क्यः । व्यजनवीजनसमये कामुकस्य
माननिवारणस्यैव मुख्योद्देश्यत्वेन तदुपेयकुचस्पर्शादिफलान्तरस्यानुप-
स्थिते । यथा वा—

‘लोभाद्वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमानिशमटन्त्या ।

तन्नो गोपनिशोर्वा मघ्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥’

अत्र प्रहर्षणद्वितीयभेदः स्फुट एव । अननुरूपसद्वन्धमादाय निप-
मालमारथः । तत्र महेन्द्रनीलमणिरित्यतिशयोक्त्यालीढयोर्विषयविषयि-
णोरुभयोरपि प्रहर्षणेऽनुगुणत्वम् । वाञ्छिताधिनार्थत्वत्त्वं मणिमगवदुभ-

नाथ । निदर्शनायानुभयोरुपादानं नियतम्, अत्र तु नेति भेदः । अत एव व सुखं श्लाघौ
वाक्यापेनिदर्शना वेति दिक् ॥ इति रघुमहाधरमर्मप्रकाशे वृत्तितालमारप्रकरणम् ॥

श्रग्वशाह—अधेति । तत्र तयोर्मध्ये । यथासत्येनाह—विधेति । मात्रम्यानु-

यसाधारणत्वात् । विषमे तु नीलमणिरूपस्य विषयिमात्रस्य । यतो वरा-
टिकार्थिनो यथा महेन्द्रनीलमणेः कोटिमूल्यस्य ससर्गोऽनुरूपो न तथा
भगवत्ससर्गो भवितुं प्रभवति । न चाजानिना भगवत्ससर्गोऽनुरूप एवे-
ति वाच्यम् । एव तर्हि तक्रविक्रयकर्तृत्वेनैवाज्ञानित्वलाभे वराटिकालोभ-
रूपहेतूपन्यासस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्ते । यादृशवाञ्छितसिद्ध्यर्थं यव-
क्रियते तादृशवाञ्छितसिद्धौ तु समालकार एव ।

‘तद्दर्शनोपायविमर्शनार्थं मया तदालीसदनं गतेन ।

तत्रैव सालक्ष्यत पद्मलाक्षी दाक्षायणीमर्चयितुं प्रयाता ॥’

अत्र तद्दर्शनोपायसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तात्सखीसदनगमनयत्नात्साक्षादेव
तद्दर्शनलाम् । यत्तु—

‘चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधर पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥’

इति पद्यम् ‘वाञ्छिताधिकार्थस्य ससिद्धिश्च प्रहर्षणम्’ इति प्रहर्षण-
द्वितीयप्रभेदं लक्षयित्वोदाहृतं कुवलयानन्दकृता । तदसत् । वाञ्छिताद-
धिकार्थस्य ससिद्धिरिति लक्षणे ससिद्धिपदेन निष्पत्तिमात्रं न वक्तुं
युक्तम् । सत्यामपि निष्पत्तौ वाञ्छितुस्तद्भाभकृतसतोपानतिशये प्रहर्षण-
शब्दयोगार्थासगत्या तदलंकारत्वायोगात् । किं तु लाभेन कृतः सतोपा-
तिशयः । एवं च प्रकृते चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृ-
कजलकरणकविश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावात्प्रहर्षणं कथंकार पदमाधत्ताम् ।
वाञ्छितादधिकप्रदत्त्वेन दातुरुत्कर्षो भवंस्तु न वार्यते । अत एव हन्त
हन्तेत्यादिनार्थान्तरन्यासेन स एव पोष्यते । लोभाद्वराटिकानामित्यस-
दीये तूदाहरणे वाञ्छितुर्वाञ्छितार्थादधिकवस्तुलाभेन सतोपाधिक्या-
च्चयुक्तम् ।

इति रसगङ्गाधरे प्रहर्षणप्रकरणम् ।

गुणत्वम् (१) । विमर्शनं विचार-सिद्धिर्वा । वाञ्छितादिति । यत इत्यादि पद-
स्थानम् । चिन्त्यन्निदम् । चातककृतान्तस्त्राप्रलुतत्वात्तद्द्वयदातृयाचकृतान्ते पर्यव-
सानेन सतोपातिशयस्य दुर्वारत्वात् ॥ इति रसगङ्गाधरमभेप्रकाशे प्रहर्षणप्रकरणम् ॥

अथ विपादनम्—

अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विपादनम् ॥

अस्य चाभीष्टार्थलाभार्थ कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातश्च विरुद्धार्थलाभः, स यत्र चेष्टार्थं प्रत्युक्तेऽपि कारणे तस्मान्न विरुद्धार्थलाभः, अपि तु त्वकारणवशात्स च विविको विषय । यत्र त्विष्टार्थं प्रयुक्तात्कारणादेव विरुद्धार्थलाभस्तत्र तादृशकारणविरुद्धार्थोत्पादकोत्पाद्यभावलक्षणसंसर्गस्थाननुरूपत्वाद्धिषमथिष्यमाणविरुद्धार्थलाभसत्त्वाच्च विपादनमिति सकीर्णतैव । एवं चास्य विषमभेदैर्गतायतेति नाशङ्कनीयम् । विषमरहितस्याप्येतद्विषयस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । यथा—

‘त्वत्त्व्यापृतिमममानसतया मतो निवृत्ते जने

चञ्चूकोटिनिराकृतागर्ल इतो यास्याम्यहं पञ्जरात् ।

एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमात्वादय-

त्यन्तः सप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणी ॥’

अत्र हि विषमप्रभेदस्य नास्ति विषयः । इष्टार्थं कारणप्रयोगाभावात् । इष्टार्थप्रयुक्तकारणेन सह विरुद्धार्थस्योत्पाद्योत्पादकभावलक्षणसंसर्गस्थाननुरूपत्वं हि तच्छरीरम् । तस्माद्धिपादनमेवाप्रस्तुतप्रशंसापटकतयावस्थितम् ।

‘चेलाञ्चलेनाननशीतरांश्च सवृण्वतीनां हरिदृश्वरीणान् ।

गोपाङ्गनाना स्मरजातकम्पादकाण्डसपातमियाय नीवी ॥’

जत्रेष्टस्थाननगोपनस्य विरुद्धोऽर्थो नीविस्त्वलनम् । कारणीमूत्रपासपातपरिपन्थित्वात् । तच्च सात्त्विककम्परूपात्त्वकारणादेवोत्पन्नम्, न तु गोपनानुकूलयत्नात् । नापीष्टसाधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरत्रास्ति । चेलाञ्चलावरणेनाननगोपनरूपस्येष्टस्योत्पत्तेः । अतो विपादनमेवात्र, न विषमम् ।

प्राग्बदाह—अथेति । अस्य चेतस्य विषय इत्यत्रान्वयः । वारणकरो मज्जट्टा-
दृशः । एकस्य विपादनस्य ॥ इति रसगद्गापरमर्तत्रकाशे विपादनप्रकरणम् ॥

अनेदं बोध्यम्—इष्टमाधनत्वेन निश्चितादनिष्टोत्पत्तिभिरिति यो वि-
पमस्य भेदः प्राक्प्रत्यपादि सोऽनेन विषादनेन अस्तत्वादस्यैव प्रभेदो
भवितुमीष्टे, न तु शेषमस्येति कश्चिद्यदि ब्रूयात् प्रष्टव्य—न विपम-
स्येति यदुक्तं तत्कस्य हेतोः । विषादनेनेव विपमेणापि कार्यकारणस-
सर्गाननुरूपतालक्षणेन अस्तत्वात् । न चात्रैकस्यान्यापवादकत्वं युक्तम् ।
द्वयोरपि सावकाशत्वात् । भिन्नविषयत्वाच्च । विरुद्धलाभाशो विषादनस्य,
विरुद्धलाभेष्टार्थप्रयुक्तकारणयोः ससर्गाननुरूपताशश्च विपमस्य विषय
इत्यवोचाम । तस्मात्तत्र किञ्चिदंगे विपमम्, किञ्चिदंशे विषादनमित्युभ-
योरपि समावेशो बोध्यः ।

इति रसगङ्गाधरे विषादनप्रकरणम् ।

अथोल्लासः—

अन्यदीयगुणदोषप्रयुक्तमन्यस्य गुणदोषयोराधानमुल्लामः ॥

तच्च गुणेन गुणस्य, दोषस्य वा, दोषेण गुणस्य, दोषस्य वेति चतुर्धा ।

आधानं च तद्वृत्तावुद्धिः । क्रमेणोदाहरणानि—

‘अलभ्यं सौरभ्यं हरति सततं य सुमनसां

क्षणादेव प्राणानपि निरहशस्त्रक्षतहृदाम् ।

त्वदीयाना लीलाचलितलहरीणा व्यतिकरा-

त्पुनिते सोऽपि द्रागहह पवमानस्तिभुवनम् ॥’

अत्र लहरीणां पावनत्वातिशयेन पवमानस्य पावनत्वगुणान्तरं व-
र्णितम् ।

‘विशालाभ्यामाभ्या किमिह नयनाभ्या खलु फलं

न याम्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।

अयं तु न्यङ्कारो जननि मनुजस्य श्रवणयो-

र्ययोर्नान्तर्यातस्त्व लहरिलीलाकलकलः ॥’

अत्र श्रीमागीरधीरमणीयत्वगुणेन तद्रूपशब्दविमुखयोर्नयनयोः श्रवण-
योश्च नैऋत्यधिकाररूपौ दोषौ । यथा वा—

प्राग्वाह—अथेति । व्यतिकरः सवन्धः । पवमानो वायुः । न्यङ्कारो धिक्कारः ।

‘हिंसाप्रधानै खलु यातुधानैर्यानीयतापावनतां सदैव ।

रामाद्वियोगाद्यथा सापि वन्द्या विन्ध्यन्व घन्यास्त मुनेः सतीव ॥’

अत्र दोषेण दोषः पूर्वार्धे, द्वितीयार्धे तु गुणेन गुण इति विशेषः ।

यथा वा—

‘भूषितानि हरेर्भक्तैर्दृषितानि पराङ्मुखैः ।

सुकुलं नगर देशो द्वीपं सर्वा च मेदिनी ॥’

अत्रोत्तरोत्तरव्यापकतया तथेति विशेषः ।

‘श्वपाकानां त्रातैरमितविचिकित्साविचलितै-

र्विमुक्तानामेकं किल सदनमेनःपरिपट्टान् ।

मुदा मामुद्धर्तुं जननि घटयन्त्या परिकरं

तव श्लाघा कर्तुं कथमिव समर्थो नरपशुः ॥’

अत्र वक्तृगतपापरूपदोषप्रयुक्तस्तदुद्धर्त्या. श्रीगङ्गायाः श्लाघ्यत्वं

गुणः । यथा वा—

‘श्ववृत्तिव्यासङ्गो नियतमथ मिथ्याप्रलयनं

कुतर्केष्वभ्यामः सततपरपैशुन्यमननम् ।

अपि श्रावश्रावं मम तु पुनरेवंविधगुणा-

नृते त्वत्क्रो नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥’

इहापि प्राग्बदेव । किं तु व्यङ्ग्यः स इति विशेषः । ‘काव्यलिङ्गेन गतार्थोऽयम् । नालकारान्तरत्वभूमिमारोहति’ इत्येके । ‘लौकिकार्थमय-त्वादनलंकार एव’ इत्यपरे ।

इति रसगङ्गाधर उपासप्रकरणम् ।

अथावज्ञा—

तद्विपर्ययोऽवज्ञा ॥

वन्द्या वनसमूहः । मुनेरिति । गौतमस्साहस्येवैत्यर्थः । श्वपाकाद्यगङ्गायाः । परिकरं कटिवन्धनम् । श्ववृत्तिः सेवा । त्वत् त्वाम् । भूमिं स्थानम् ॥ इति रसगङ्गाधरमंत्र-प्रकाश उपासप्रकरणम् ॥

तस्योल्लासस्य विपर्ययोऽभावः । अन्यस्यान्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुण-
दोषाधानामाव इति पर्यवसितोऽर्थः । यथा—

‘निष्णातोऽपि च वेदान्ते वैराग्यं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे प्रपञ्चानित्यत्वबोधकरतारूपवेदान्तशास्त्रगुणप्रयुक्तस्य स्वले
वैराग्यरूपगुणाधानस्य, उत्तरार्धे द्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्य मैनाके
मार्दवरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः ।

‘मध्येगलं विहरता गरलं निकामं

नागाधिपः शिरसि भालनले हुताशः ।

ध्याता भवज्वलनमध्यगतैस्तथापि

तापं तदैव हरते हर ते तनुश्री ॥’

अत्र तापकरतारूपगरलादिदोषप्रयुक्तस्य भगवन्मूर्तेः कूरत्वादिदोषा-
धानस्याभावः । न चात्रातद्गुणो वक्ष्यमाणोऽलंकार इति वाच्यम् । यतो
यमुनाजलस्यराजहंसादेर्यथा यमुनाजलगतश्यामत्वाग्रहणं न तथा भगवन्मू-
र्तेर्गरलादिगतकूरत्वाग्रहणं विवक्षितम् । अपि तु तादृशकूरत्वप्रयुक्तस्य
कूरत्वान्तरस्यानाविष्करणमित्यस्ति विशेषः । ‘निष्णातोऽपि—’ इत्यादौ
तु तद्गुणस्याप्रसक्तिरेव ।

‘मद्वाणि मा कुरु विपादमनादरेण

मात्सर्यमन्दमनसा सहसा खलानाम् ।

काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-

मास्येषु यात्यासि सता विपुलं विलासम् ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽनादररूपखलदोषप्रयुक्तस्य कविवाण्या विपादरूपदो-
षस्य निषिध्यमानत्वादप्रतिष्ठनेनाभासः शाब्दः वाणीगतरमणीयतारू-
पगुणप्रयुक्तस्य स्वले सतोषरूपगुणाधानस्याभावः पुनरार्थ इत्युभयविधा-
प्यवज्ञा । उत्तरार्धे तु सहृदयगुणेन सरसतारूपेण वाण्या उल्लासरूप-

प्राग्बदाह—अथेति । विहरताल्लिखन्त्याग्रेऽपि यथायमनुपङ्गः । भवेति । ससा-
रामिदग्धैरेत्यर्थः । पुनस्त्वर्थे ॥ इति रसगङ्गाधरमन्त्रप्रकाशेऽवज्ञाप्रकरणम् ॥

गुणाधानमित्युहास एव । विशेषोक्त्यैव गतार्थत्वादवज्ञा नालकारान्तर-
मित्यपि वदन्ति ।

[इति रसगद्गाधरेऽवज्ञाप्रकरणम् ।]

[अथानुज्ञा—]

उत्कटगुणविशेषलालसया दोषत्वेन प्रसिद्धस्यापि वस्तुनः
प्रार्थनमनुज्ञा ॥

यथा—

‘प्रणिपत्य विधे भवन्तमद्वा विनिवद्धाञ्जलिरेकमेव याचे ।

जनुरस्तु कुले कृषीवलानामपि गोविन्दपदारविन्दभाजाम् ॥’

अत्र हरिभक्तिलालसया कृषीवलकुलजन्मनः प्रार्थनम् ।

[इति रसगद्गाधरेऽनुज्ञाप्रकरणम् ।]

[अथ तिरस्कारः—]

एवम्—

दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषस्तिरस्कारः ॥

यथा—

‘श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यदृजघटा-

मदभ्राम्यद्भृद्गावलिमधुरसगीतसुभगाः ।

निमग्नाना यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां

सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥’

अत्र हरिचरणमजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्य तिरस्कारः ।

अमुं च तिरस्कारमलक्षयित्वानुज्ञा लक्षयतः कुवलयानन्दकृतो विस-
रणमेव शरणम् । अन्यथा ‘भवद्भवनदेहली—’ इति तदुदाहृतपथे ‘कि-
मित्यमरसपदा’ इत्यग्रे तिरस्कारस्य स्फुरणानापत्तेः । ननु कथमनयोरलं-
कारयोः सम्भवः । यावता प्रार्थनमिच्छा तिरस्कारश्च द्वेषः । तत्र दोषे
दृष्टसाधनताज्ञानरूपकारणाभावादिच्छा न युक्ता । गुणे च द्विष्टसाधनता-

प्राग्बुद्धं—अथेति । अदेति स्फुरावधारणयोः । तत्त्वाविद्ययोरित्येके ॥ [इति
रसगद्गाधरमर्मप्रकाशेऽनुज्ञाप्रकरणम् ॥]

श्रिते सहृदयानामिच्छाद्वेषयोश्चित्तवोत्पत्तिः, हरीतकीकण्डलमक्षणयो-
रिवेति ।

[शिवे रसगङ्गाधरे विस्मयप्रकण्ठम् ।]

[अथ लेशः—]

गुणस्यानिष्टमाघनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाघनतया गुणत्वेन
च वर्णनं लेशः ॥

यथा—

‘अपि घत गुरुर्गर्व मा ल कस्तूरि यासी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।

गिरिगहनगुहाया लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोपि ॥’

‘नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥’

पूर्वत्र गुणस्य दोषत्वेन वर्णनमात्रम्, उत्तरत्र तु दोषस्य गुणत्वेन
वर्णनमर्थान्तरन्यासानुविद्धम् ।

‘स्खलन्ती स्वर्लोकादवनितलशोभापहृतये

जटाजूटग्रन्थौ यदसि विनिवद्धा पुरभिदा ।

अये निर्लोभानामपि मनसि लोभं जनयतां

गुणानामेवायं तव जननि दोषः परिणतः ॥’

अत्र दोषोऽपराधः । तथा चापराधत्वेन गुणानां दोषत्वमुक्तं भवति ।
न चायमलंकारो व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतार्थ इति शङ्क्यम् । मुख-
प्रतिपादितार्थवैपरीत्येनात्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् । नहि ‘अपि घत गुरु-
गर्व’ इत्यत्र कस्तूर्याः स्तुतौ कवेस्तात्पर्यम्, अपि तु जनकप्राणापहा-
रित्वेन निन्दायामेष । अत एवाप्रस्तुतस्तूरीवृत्तान्तामिब्यक्ते प्रस्तुतवृत्ता-
न्तेऽपि तस्यामेव विश्रान्तिः । एवं ‘नैर्गुण्यमेव साधीयः’ इत्यत्र शास्य-

प्राम्दशा—अथेति । उभयेति । एतदिन्दिन्द्रास्पदेषु । मुखं प्रारम्भ । सा-

न्तराणा निन्दा न विवक्षिता, किं तु सुखावस्थानम् । गुणिनः स्वगुणैर्दु-
खितस्य वाक्येऽस्मिन्निर्गुणाना निन्दाया अवक्तव्यत्वात्, प्रत्युत स्तुतेरेव
वाच्यत्वात् । 'स्खलन्ती स्वर्लोकात्' इति पद्ये भागीरथीस्तुतिप्रकरणप-
ठिते यद्यस्ति भागीरथीस्तुतौ तात्पर्यं तदा व्याजस्तुतिरप्यस्तु । तस्याः
सावकाशत्वेनैतद्वाधकत्वायोगात् ।

'रवितुरगदिग्गजेषु स्वर्णाचलजलधिधनदक्षोपेषु ।

सत्स्वेव राजपुंगव किं दातास्मीति गर्वभावहसि ॥'

अत्र पर्यन्ते प्रतीयमानस्य रवितुरगादिपरिसख्यातपदार्थातिरिक्तस-
कलवस्तुदानरूपस्य गुणस्य दोषत्वेनावर्णनात्, तत्त्वेन वर्ण्यमानस्य च
रवितुरगाद्यदानस्यागुणत्वादुणदोषयोर्भिन्नविषयत्वेनावस्थानेन लेशस्पर्शलेश-
रहिता व्याजस्तुतिरिति स्फुटमेव सावकाशत्वम् । अत एव लेशोऽपि न
व्याजस्तुतेर्वाधक इति प्रागुक्तजाह्नवीस्तुतौ द्वयोरपि समावेशः ।

इति रसगङ्गाधरे लेशप्रकरणम् ।

[अथ तद्गुण.—]

स्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः ॥

यथा—

'नीतो नासान्तिकं तन्व्या मालत्या कुसुमोत्कर. ।

बन्धूकभावमानिन्ये रागेणाधरवर्तिना ॥'

यथा वा ।

'अधरेण समागमाद्रदानामरुणिम्ना पिहितोऽपि शुद्धभावः ।

हसितेन सितेन पद्मलाक्ष्या पुनरुल्लासमवाप जातपक्ष. ॥'

अत्राद्ये मालतीकुसुमोत्करस्याधररागरक्ततया बन्धूकभावोपपत्तेस्त-
द्गुणः । द्वितीयेऽपि पूर्वार्धे स्पष्ट एव तद्गुणः । परं तूचरार्थगतेन प्रतिप्रस-
वतुल्येन हासेनापोह्यमानत्वाद्भ्रुर. । यदि तु हासेनाधरसितीकरणद्वारा

धकाशत्वमेवाह—रवीति । अत एव भिन्नविषयत्वादेव ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
लेशप्रकरणम् ॥

तदरुणिन्नो वाधस्तदा तत्राप्यपरस्तद्रुणः । इमं केचित्सर्वरूपमामनन्ति ।
यद्यप्युल्लासेऽप्यन्यदीयगुणेनान्यस्य गुणाधानमस्ति, तथापि तत्रान्यदीय-
गुणप्रयुक्तं गुणान्तरं चूर्णादिक्षारताप्रयुक्तं हरिद्रादेः शोणत्वमिवाधीयते ।
प्रकृते तु जपाकुसुमलौहित्यं स्फटिकं इवान्यदीयगुण एवान्यत्रेति ततो-
ऽन्य भेदः ।

इति रसगङ्गाधरे तद्रुणप्रकरणम् ।

अथातद्रुणः—

तद्विपर्ययोऽतद्रुणः ॥

यथा—

‘कुन्वाभ्यामालीढं सहजकठिनाभ्यामपि रमे
न काठिन्यं धत्ते तव हृदयमत्यन्तमृदुलम् ।
मृगाङ्गानामन्तर्जननि निवसन्ती खलु चिर
न कस्तूरी दूरीभवति निजसौरम्यत्रिमवात् ॥’

अत्र पूर्वार्धे परगुणाग्रहणं शाब्दम्, स्वगुणत्यागाभावस्त्वार्थः । उत्त-
रार्धगतं दृष्टान्ते तु स्वगुणत्यागाभावः शाब्दः, परगुणाग्रहणं त्वार्थम् । न
चायमवजाया नातिरिच्यते । उल्लामविपर्ययो ह्यवजा । तद्रुणविपर्ययश्चा-
तद्रुण इति प्रतियोगिभेदादेव भेदस्य सिद्धेः । ‘अत्र गुणाग्राहकोपेक्षया
सनिहितस्य गुणवत् उल्लाप्यत्वसमत्वाभ्या द्वैविध्यम्’ इति सर्वस्वकारः ।
तस्यायमाशयः—अपरुष्टसंबन्धिगुणाग्रहणस्य साहजिकत्वेन वैचित्र्याना-
घायकत्वादनलंकारतैवेत्यपरुष्टत्वेन तृतीयविधा तु न समवतीति । अन्ये
तु—‘अवान्तरचमत्कारविशेषन्याभावाद्द्वैविध्यमपि न’ इति वदन्ति । अपरे
तु—‘सति गुणाग्रहणहेतवानुल्लाप्यगुणवन्तुमनिधाने तद्रुणग्रहणरूपकार्याभा-
वात्मकोऽयमतद्रुणो विशेषोक्तेरवान्तरभेदः, न त्वलंकारान्तरम् । कार्यका-

शाब्ददाह—अथेति । सर्वेभ्य तदाख्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमेरुप्रकाशे तद्रुणप्रक-
रणम् ॥

शाब्ददाह—अथेति । उल्लाप्यस्वात्वस्यान्तरनाह—सतीति । शब्दे—का-
र्येति । सर्वात्मस्य मत इत्यादि । स च विशेषश्च ॥ इति रसगङ्गाधरमेरुप्रकाशेऽतद्रु-
णप्रकरणम् ॥

रणभावो नात्र विवक्षित । किं तु सनिधानेऽपि तद्गुणग्रहणाभाव इत्येता-
वन्मात्रम् । अतो विशेषोक्तेरतद्गुणो भिन्न इति तु न युक्तम् । सनिधाने-
ऽपीत्यपिना विरोधोऽपि विवक्षित इति गम्यते । अन्यथा जीवातोरभा-
वादलकारतैव न स्यात् । स च कार्यकारणभावाविवक्षणेन भवतीति
कथमुच्यते न विवक्षित इति' इत्यप्याहुः ।

इति रसगङ्गाधरेऽनद्गुणप्रकरणम् ।

अथ मीलितम्—

स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्याद्भिन्नत्वे-
नागृह्यमाणानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणाननुमापकत्वं मीलितम् ॥
सप्रहश्च—

‘भेदाग्रहेण लिङ्गाना लिङ्गैः प्रत्यक्षवस्तुनः ।

अप्रकाशो ह्यनध्यक्षवस्तुनस्तन्निमीलितम् ॥’

सामान्यवारणाय अनध्यक्षेति । तत्राध्यक्षस्यैव वस्त्वन्तरस्याग्रहणम् ।
तद्गुणे वस्त्वन्तरगुणानां भिन्नत्वेनाग्रहणेऽपि वस्त्वन्तरस्य ग्रहणमस्त्येवेति
न तत्र प्रसङ्गः । उदाहरणम्—

‘जलकुम्भमुम्भितरस सपदि सरस्याः समानयन्त्यासौ ।

तटकुञ्जगूढसुरत भगवानेको मनोभवो वेद ॥’

अत्र सुरतगमकानां स्वेदकम्पनिःश्वासानां जलकुम्भानयनत्वरान्नितै-
स्त्रैर्भेदस्याग्रहात्सुरतस्याप्रकाशः । यथा वा—

‘सरसिरुहोदरसुरभावधरितविम्बाधरे मृगाक्षि तत्र ।

वद वदने मणिरदने ताम्बूल केन लक्षयेम वयम् ॥’

अत्र प्रियेण ताम्बूलं कुतो न गृह्णासीत्युक्ते एतावन्तं समयं ताम्बूलानि
मुक्त्वैव समागतासीत्युक्तवतीं प्रति तस्येयमुक्तिः । पूर्वोदाहरणे प्रत्यक्ष-
वस्तुलिङ्गान्यागन्तुकानि, अत्र तु साहजिकानीति विशेषः ।

इति रसगङ्गाधरे मीलितालङ्कारप्रकरणम् ।

प्राग्वदाह—अथेति । लिङ्गानामन्वदीयन्लिङ्गानाम् । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
मीलितप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यम्—

प्रत्यक्षविषयस्यापि वस्तुनो बलवत्सजातीयग्रहणकृतं तद्भिन्नत्वे-
नाग्रहणं सामान्यम् ॥

मीलिते तु निगूढमानवस्तु न प्रत्यक्षविषय इति न तत्रातिव्याप्तिः ।

उदाहरणम्—

‘यस्मिन्निहमानीनिकुरावदाते चन्द्राशुकैवल्यमिव प्रयाते ।

पुच्छाश्रयाभ्यां विकला इवाद्रौ चरन्ति राकासु चिर चमर्यः ॥’

अत्र चन्द्रिकान्तः पृथक्त्वेन हिमाचलचमरीपुच्छयोरदर्शनादुप्रेक्षोत्प-
त्तिरिति तस्या सामान्यं गुणः ।

केचित्तु—“प्रागुक्तलक्षणे ‘भिन्नत्वेनाग्रहणं’ इत्यपहाय ‘भिन्नजाती-
यत्वेनाग्रहणं’ इति वक्तव्यम् । तेन व्यक्तिभेदग्रहेऽपि सामान्यमेवालं-
कारः । यथा—

‘स्तवकर्मरैर्ललिताभिश्चलिताभिर्मारुतैर्नृप लताभि ।

वृतमुपवनमेवासीदरिमहिलाना महावनं भवतः ॥’

अत्र महावनमिति महावनकार्यस्य निलयनस्य संपादनात् । तच्च
तामा प्रत्यक्षेण त्वदीयैर्भटैर्लताभिः सह तत्तद्व्यक्तितया भिन्नत्वेन ग्रहेऽपि
भिन्नजातीयत्वेनाग्रहणान्निष्पद्यते । पूर्वमते त्वत्रालंकारान्तरमभ्युपेयं
स्यात्” इत्याहुः ।

ननु भेदाग्रह एव मीलितसामान्यतद्गुणसाधारण एकोऽलंकारोऽनु ।
किमलंकारत्रयेण । मीलिते तावत्प्रकृताप्रकृतधर्मिगुणानां भेदाग्रह उप-
पादित एव । सामान्ये केषाचिद्गुणगुणिभेदाग्रहः, केषाचित्कचिदयं
वचिज्जातिमात्रभेदाग्रहश्च । तद्गुणेऽपि रक्तगुणे रत्नकगुणभेदाग्रहः । न
चावान्तरभेदसत्त्वान्नैकालंकारत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । सुतोपमादितः
पूर्णापमादेः पृथगलंकारतापत्तेः । तस्माद्भेदाग्रहस्य त्रयो मीलितदयो-

प्राग्वदाह—अथेति । निलयनं गोपनम् । तासां निलयनं च । निश्चितधन-

ऽवान्तरभेदा इति युक्तम्, न तु पृथगलंकारा इति चेत्, उच्यते—एवं तर्ह्यभेदोऽप्येकोऽलंकारः । तदवान्तरभेदा रूपकपरिणामाद्यतिशयोक्तिप्रमुखा इत्यपि शक्यते वक्तुम् । विच्छित्तिभेदस्तु प्रकृतेऽपि तुल्यः ।

यत्तु—“मीलितरीत्या भेदाग्रहे प्राप्ते केनचिद्धेतुना भेदज्ञाने सति मीलितप्रतिद्वन्द्वि उन्मीलितम् । सामान्यरीत्या जातिभेदाग्रहे प्राप्ते केनचिद्धेतुना सति वैजात्यग्रहे सामान्यप्रतिद्वन्द्वि विशेषकं चेत्यलंकारद्वयम् । यथा—

‘हिमाद्रिं त्वद्यशोमृष्टं सुरा शीतेन जानते ।’

‘लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥’

इति कुवलयानन्दकृदाह । तत्र । अनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वादनयोरलंकारान्तरत्वायोगात् । न चात्र प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेनानुमितेरनुदयान्नानुमानालकृतिः शक्यनिरूपणेति वाच्यम् । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानस्यैवानुमानालंकारलक्षणवाक्यगतेनानुमितिपदेन ग्रहणात् । अत एव तत्रास्माभिः पक्षान्तरमुक्तम् । प्रकृते च विशेषदर्शनहेतुकस्य प्रत्यक्षस्यैव तथात्वात् । नहि प्रमाणविभाजकानां नैयायिकानामिवालंकारिकाणामपि सरणिः । येन प्रत्यक्षत्वानालिङ्गितानुमितिं परिभाषेमहि । न चैवंविधे विषये नानुमितिपदप्रयोगोऽभ्यर्हितानामिति वाच्यम् । तथाप्युन्मीलितादिदत्परिभाषाया अनिवारणात् । अस्तु वानुमितित्वजातियुक्तैवानुमिति । तथापि प्रकृते प्रतिबन्धकवशात्तस्या अनुदयेऽपि तत्करणस्याप्रत्यूहत्वेनानुमानत्वमव्याहृतम् । नहि सत्यप्यग्नौ मणिमन्त्रादिभिः प्रतिबद्धो दाहो न भवतीति दाहकरणमभिर्नेति वक्तुं शक्यम् । फलायोगव्यवच्छेदस्तु न करणताया प्रयोजकः, अपि तु व्यापार एवेति । एतेन ‘विशेषदर्शनस्य कोट्यन्तरभानप्रतिबन्धकत्वेन चक्षुःसयोगादिरूपस्वसामग्रीवशादेवोत्पन्ने तादृशप्रत्यक्षे हेतुताया माना-

त्कारः । गतार्थत्वादिति । चिन्त्यमिदम् । नैयायिकादिसमतानुमितित्वजालाकान्तस्यैव निबन्धनेऽनुमानालंकारस्वीकारात् । प्रकृते च भेदविशेषसूत्र्योर्विशेषदर्शनहेतुप्रत्यक्षरूपत्वात्तादृशप्रत्यक्षस्य चक्षुःसयोगादिरूपस्वसामग्रीवशादेवोत्पत्तेस्तत्र व्याप्तिविशिष्ट-

भावात्पारिभाषिक्यप्यत्र नानुमितिः । अतस्तत्करणमनुमानं कथं नाम
 स्यात्' इति परास्तम् । यदप्युक्तम्—“तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्रा-
 सावुन्मीलित दृश्यते । यथा—

‘नृत्यद्गर्गादृहासप्रसरसहचरैस्त्रावकीनैर्यशोभि-

र्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।

नेदृग्यधेष नाभीकमलपरिमलः प्रौढिमासादयिष्य-

द्देवाना नामविष्यत्कथमपि कमलाकामुरुस्य प्रबोधः ॥’ इति ।

तदपि न । तद्गुणे हि गुणयोर्भेदानध्यवसायः, न तु वस्तुनोरिति निर्वि-
 वादम् । अत्र नाभीकमलपरिमलेन भगवत्त्वेन भगवज्जाने जातेऽपि तदी-
 यगुणे नीलिमनि यशोगुणधावत्यभेदानध्यवसायरूपस्य तद्गुणस्य निर्वा-
 धत्वात्कथकार तदप्रतिद्वन्द्विता उन्मीलितस्योच्यते । यदि चैकस्मिन्व-
 न्तुनि सनिहितवस्त्रन्तरगुणवद्भेदानध्यवसायस्तद्गुणजीवितमित्युच्यते
 तथाप्यत्र तद्गुणो निर्वाधः । भगवतः श्वेतभिरत्वेन ज्ञानस्योपायशून्यत्वे-
 नायोगात् । न च नीलत्वव्याप्यभगवत्त्वज्ञानमेवोपायः । प्राङ्नीलोऽपि
 कारणविशेषमहिम्ना सप्रति श्वेतो जात इति बुद्धेः प्रत्यक्षानुगृहीतायास्त-
 थाप्यनपायात् । अत एव त्वदुपजीव्येनालंकारसर्वस्वरूता उन्मीलन-
 विशेषरूपयोश्चैव न कृता । अत एव प्राचीनैः कृतविभागेष्वलंकारेष्वि-
 दं प्रथमोत्प्रेक्षितस्य यावदलंकारस्य शक्योऽन्तर्भावः कर्तुम् । न तावत्पृ-
 थगलकारत्ववाचोयुक्त्या विगलितशृङ्खलत्वमात्मनो नाटयितुं साप्रतं मर्या-
 दावशवदैरार्यैरिति ।

यत्तु—

‘वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

मृङ्गा सहेलं यदि नापतिप्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥’

पशुधर्मज्ञानजन्यवामावाह । यशोधैरार्यैरिति । नद्यत्र तद्गुणरीत्येत्त्वेन तद्गुणो
 नास्तीत्युच्यते । किं तु तदीया देवान्तरेभ्यो विष्णोर्भेदानध्यवसायप्राप्तौ केनारि निमि-
 त्तेनाभेदाध्यवसाय इत्येतावन्मानमिति न कश्चिदोप ॥ इति रसगङ्गाधरममैप्रकाशे
 सामान्यालंकारप्रकरणम् ॥

इत्यत्र सामान्यमुदाहृत्य काव्यप्रकाशे 'निमित्तान्तरजनितापि नाना-
त्वप्रतीतिः । प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते । प्रतीतन्य त्यागा-
योगात्' इत्युक्तम् । अनोत्तरप्रतिपत्त्या तिरस्कृतत्वात्पूर्वप्रतीतेर्न चमत्का-
रित्वम्, किं तूत्तरप्रतीतेरेवेति तयैव व्यपदेशो न्याय्य । अन्यथा व्यति-
रेकेऽप्युपमापत्तेः । विरोधाभासस्तु पूर्वोत्तरप्रतीतिद्वयात्मक इति भवति
चमत्कारी ।

इति रसगङ्गाधरे सामान्यालंकारप्रकरणम् ।

अथोत्तरालंकार —

प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ उत्तरम् ॥

प्रश्नश्च जीप्सा । भावे नडो विधानात् । सा ज्ञानविषयेच्छा । सा
चोत्तरवाक्याद्विषयीभूते ज्ञाने जाते निवर्तते । ननु जिज्ञासा ज्ञानेष्टसाधनता-
ज्ञानसाध्या । जाते हि ज्ञानेष्टसाधनताज्ञाने तद्रूपस्यैव विषयीभूतज्ञानस्य
सिद्धत्वात्कथमुत्पत्तुमर्हतीति । मैवम् । 'किमेकं दैवतं लोके' इत्यादिप्रश्नवा-
क्यादेकदैवतत्वव्याप्तधर्मप्रकारक ज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानजन्या प्रयोक्तृग-
ता तादृश ज्ञान मे जायतामितीच्छानुमीयते । सा च प्रष्टु कुतश्चिद्दैवत-
त्वप्रकारकोपस्थितावेकसबन्धिज्ञानाधीनाया दैवतत्वव्याप्यधर्मत्वेन रूपेण
तादृशधर्मोपस्थितौ च सत्या तस्या गृहीतेन दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञान-
त्वेन सामान्येन भाविन्युत्तरवाक्यजन्यज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानादुत्पद्यते ।
तस्याश्च तादृशप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यरूपेण विष्णुर्दैवतमित्यादीनि
ज्ञानान्येव दैवतत्वव्याप्यधर्माग्रे निरवच्छिन्नप्रकारताभाञ्जि विषय इति
तैरेवोत्तरवाक्यादुत्पन्नै सा प्रतिबध्यते । जनकीभूतज्ञान विषय एव तस्या
न भवतीति न तस्मिद्धिः प्रतिबन्धिकेति न दोष । तच्चोत्तर द्विविधम्—
उन्नीतप्रश्नम्, निबद्धप्रश्न च ।

क्रमेणोदाहरणानि—

'त्वमिव पथिकः प्रियो मे विटपिस्तोमेपु गमयति क्लेशान् ।

किमितोऽन्यत्कुशलं मे सप्रति यत्पान्थ जीवामि ॥'

प्राग्बदाह—अथेति । तादृशेति । तद्याप्येत्यर्थः । इतीति । व्यङ्ग्यमित्यन्या-

अत्र कस्यचित्पान्थस्य पुरंध्या कंचित्पथिकान्तरं प्रत्युत्तरेण तत्क-
र्तृकं कुशलप्रश्नोऽनुमीयते । कुशलमपृष्टायाः कुशलोक्तेरयोगात् ।

‘किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तैः ।

कथय तथापि मुदे मम कथयिष्यति याहि पान्थ तव जाया ॥’

अत्राद्यप्रश्नस्य हेतुं चेद्वदसि तदा प्रतिकरिष्यामीति व्यङ्ग्यम् ।
उत्तरस्य तु न मया पतिव्रतया हेतुर्वक्तुं परपुरुषं प्रति योग्यः, न च
त्वया प्रतिकर्तुं शक्य इति । द्वितीयप्रश्नस्य त्वल पातिव्रत्येनाविदग्ध-
जनहठमात्रविलसितेन । स्वपरसतोप एव ससारसार इति । द्वितीयोत्-
रस्य तु या मम दशा सैव तव जायाया अपि दशास्ति । सैव प्रतिक्रि-
यताम् । नहि स्वकीयं सदनं दह्यमानमुपेक्ष्य कश्चित्परसदनार्थिं प्रतिक्रि-
रोति । अथ यदि परोपकार- स्वकीया क्षतिमपि सोढ्वा करणीय इत्यस्ति
मनीषा तदा तवैवविधोपकारे प्रवृत्तस्य जायाया- केनचिदन्येन भवादृ-
शेनोपकार- करणीय इति त्वयैव तस्या ममेव परपुरुषपराब्जुख्या विरहो
दूरीकर्तव्य इति ।

उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चारुत्वम्, निबद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसकृ-
दुपन्यासे तदिति प्राञ्चः । अयं चोत्तरालंकारो द्विविधोऽपि प्रश्नोत्तरयो-
रन्यतरस्योभयोश्च साभिप्रायत्वेन निरभिप्रायत्वेन च चतुर्विध इत्यष्टया ।

‘प्रियो हृदयवर्ती मे न मा मुञ्चति जातुचित् ।

उत्तरे नावकाशोऽस्ति दूरतस्त्रे मनोरथः ॥’

अत्र केनचित्पान्थेन काचित्साध्वीं प्रति कुत्र तव प्रियोऽस्तीति कृत
प्रश्न उन्नीत- प्रियनैकद्ये तद्वृत्तनेन तदनैकट्ये च स्वाच्छन्द्रेनावयोर्वि-
लासो मान्मथो भविष्यतीत्यभिप्रायगर्भितः । अन्यथा ‘दूरतस्त्रे मनोरथ-’
इत्यस्यासगत्यापत्तेः । उत्तर तु स्फुटत्वात्तदगर्भितम् ।

‘सुवर्णस्य कृते तन्वि देश देशमटाम्यहम् ।

तस्य दुष्प्रापताहेतोश्चिन्ताक्रान्तं मनो मम ॥’

अत्र कस्य हेतोश्चिन्ताक्रान्तं ते मन इति कस्याश्चित्स्फुटार्थे प्रानी-

पायाः प्रश्ने कस्यचिन्नागरिकस्योत्तरं रूपं यदि ददासि तदा मम
चिन्ता गमिष्यतीत्यभिप्रायगर्भम् ।

‘रोगस्य ते चिकित्सा निदानमालोच्य सुन्दरि करिष्ये ।

मा हन्त कातरा मू रसक्रियाया नितान्तनिपुणोऽसि ॥’

अत्र ‘नाष्टः कस्यचिद्भूयात्’ इत्यादिनीत्या वैद्यकर्तृकप्रतिशोनीतः
प्रश्नो ‘वैद्य, रोगस्य मे चिकित्सा करिष्यसि’ इत्याकारो विदग्धनायि-
कारूपाया वक्त्र्या वैशिष्ट्यात्सभोगरूपेणाभिप्रायेण गर्भितः । उचरमपि
तेनैवाभिप्रायेण गर्भितम् । प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायत्वे ‘त्वमिव
पथिकः’ इति कथितमेवोदाहरणम् । एते ह्युनीतप्रश्नभेदाः । एवं निवद्ध-
प्रश्नभेदा अप्युदाहार्याः । ‘किमिति कृशासि’ इति पद्यमपि चतुर्णां
निवद्धप्रश्नभेदानामुदाहरणभावमर्हति वक्तृवैदग्ध्यावैदग्ध्यव्यवस्थयेति ।

अत्राहुः—अलंकारे ह्यस्मिन्प्रश्नोत्तरगतममकृदुपनिबद्धत्वं जीवानुः ।
तथैव चमत्कारोदयात् । तेन सकृद्वचस्य सकृदुत्तरं नालंकारस्य मूमिः ।
न चोनीतप्रश्नोत्तरेऽव्याप्तिः । तनीतस्य प्रश्नस्यैकत्वादनूपनिबन्धाच्चो-
त्तरस्याप्येकत्वादिति वाच्यम् । प्रश्नगतमुनीतत्वमत्रोत्तरेणाक्षिप्तत्वं न
विवक्षितम् । किं तु प्रश्नोत्तरपरम्परायां प्राचीनोत्तरश्रवणजन्यत्वमात्रम् ।
यथा—

‘श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मपीसगमात्कुत्र जातः

सोऽयं शीतांशुकन्यापयसि कथममूत्तज्जलं कज्जलाकम् ।

व्याकुप्यन्नूरदीनक्षितिरमणारिपुक्षोणिभृत्पद्मलाक्षी-

लक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितां सर्वतः सगमेन ॥’

अत्र ‘कुत्र जातः’ इत्यादिप्रश्नो ‘मयीसंगमात्’ इत्याद्युत्तरश्रवणादु-
द्रत इत्युनीत उच्यते । आद्यप्रश्नस्त्वनुनीतोऽप्युत्तरोत्थापनार्थं निवद्ध
इति । एवं चास्मिन्मते प्राग्दर्शितान्युनीतप्रश्नोदाहरणान्यनुदाहरणान्येव ।

नृपः । एवमप्रेऽपि । कृते तद्यात्यर्थम् । सुवर्णपदार्थमाह—रूपमिति । कात-
रुदीना प्रश्नगतमिति । मत इत्यादि । वाक्यमभिप्रायः । इति शिवम् ॥

अलङ्कारस्यान्य द्वैविध्यमपि न प्रश्नस्योन्नीतत्वनिबद्धत्वाभ्याम् । किं
 तूनीतत्वानुन्नीतत्वाभ्या ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु—प्रश्नोत्तरयोराकृतगर्भत्वे
 तावतैव चमत्कारान्नासकृदुपादानापेक्षा । आकृतविरहे त्वसकृदुपादान-
 कृतश्चमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने । आक्षिप्तप्रश्ने तु प्रश्नाक्षेपकृतं चम-
 त्कार यदि मन्यन्ते सहृदयान् सकृदुपादानेऽप्यलङ्कारत्वमस्तु । प्रका-
 रान्तरेणाप्यस्य भेदाः सम्भवन्ति । पद्यान्तरवर्तित्वेन पद्यबहिर्वर्तित्वेन
 तावद्वैविध्यम् । तत्राद्यस्याभिन्नवाक्योद्गीर्णत्वभिन्नवाक्योद्गीर्णत्वाभ्या
 पुनर्द्वैविध्यम् । पद्यान्तर्वर्तिपद्यबहिर्वर्तिनोर्द्वयोरप्युत्तरयोः सकृच्छब्दश्रु-
 तिपर्यायत्वेन शब्दावृत्तिपर्यायत्वेनानेकेषां प्रश्नानामेकपदनिवेदितात्वेन
 प्रकारान्तरैश्च बहुप्रभेदत्वम् । दिङ्मात्रेणोदाह्रियते—

किं कुर्वते दरिद्रा कासारवती घरा मनोजतरा ।

को पावनस्त्रिलोक्यां ॥'

रसगङ्गाधरे प्रमापकाः ।

अप्पदीक्षित १२, १२०, १४०, इत्यादि
 अभिनवगुप्तपादाचार्या २३, १०७, २६३,
 इत्यादि
 अलङ्कारभाष्यकार २३९, ३६५
 अलङ्काररत्नाकर १६३, १६५, २०२,
 इत्यादि
 अलङ्कारसर्वस्वम् १६३, २००, २०८,
 इत्यादि.
 आख्यातवादिशिरोमणिव्याख्यातार १८७
 आनन्दवर्धनाचार्या १०७, २८७, २६३
 आल्कारिका १७५, २१७, ४२५, इत्यादि
 आलुबन्दाहसोत्रम् ३३६
 उत्तरमीमांसा ११७, ४०१
 उद्भट ३७२, ३८१, ३९३, इत्यादि
 औद्भटा ४०१, ४७८
 करुणालहरी ३६.
 कालिदास २०१, २१५
 काव्यप्रकाश १३, १७, ३७, इत्यादि
 काव्यप्रकाशटीकाकारा ५७, १०४, १२३,
 इत्यादि
 कुबलबानन्द २२१, २२७, २२९, इत्यादि
 कैयट १७०
 गीतगोविन्दम् ५२
 गीता (महाभारते) ४३, ८७, ४८८.
 चित्रमीमांसा १२, १६, १६१, इत्यादि
 जयदेव ५२
 ध्वनिकार ६, १३, ११२, इत्यादि
 ध्वनिकारानुयायिन ४१४.
 ध्वन्यालोचनम् ४१८.
 नेय्यायिका १९१, ४००, ४२७, इत्यादि
 नैपथ्यायम् ३३६

पञ्च लहयं १०९
 वादरायणचरणा ११७, ४०१
 महनायक २३
 भरतमुनि ४६.
 भवभूति १७५
 भागवतम् ४५, ४५४
 भामह ३७२, ४१४
 मनोरमाकारा ३६०
 मम्मटभट्टा २३, ३०, ५४, इत्यादि
 महाकवि (कालिदास) १७२
 महाभाष्यम् १५५, १७०
 मुरारि ३३८
 यमुनावर्णनम् १९, १२८
 यास्क ३४७
 योगवासिष्ठम् १०९
 रत्नानली १०९
 रामायणम् १०९
 लोचनकार ४१३
 वामन ४३९, ४७८
 विद्याधर २५४
 विद्यानाथ १६२
 विमर्शिनीकार २०१, २२७, २५९, इत्यादि
 वृत्तिवार्तिकम् १२०, १४०, १४१
 वेद ४६५
 वेदान्तवाक्यम् ४०१
 वैयाकरण १७२, १९१, ४२७, इत्यादि
 व्यक्तिविवेककृत् १३.
 शार्ङ्गदेव ४४.
 श्रीवत्सलोच्छन ३९.
 संगीतरत्नाकर (रत्नाकर) ३०, ३१.
 साहित्यदर्पणम् ७

रसगङ्गाधर उदाहृतश्लोकानां सूची ।

अकरुण मृपाभावा ८७	अपहाम सकल ३५	अर्घ दानववैरिणा ४२०
अकरुणाहृदय ९०, २६६	अपारिजाता वमुधा ४४२	अलं हिमानी परि ३९२
अगम्यरिन्द्राद्यैरिह ३४१	अपारे किल समारे ३५१	अलका फणिशाव ७०
अगाध परित पूर्ण २२४	अपारे समारे त्रिय २४८	अलकर्तु कर्णा मृश ३७७
अज्ञायमानमलिके १७२	अपि तुरगसमीपा २१८	अलभ्य सौरभ्य ५०७
अङ्कितान्यक्षसपा १५१, ३०५	अपि वत गुरुगर्व ५१२	अलिर्गुणो वा २६५, २८०
अङ्कितान्यक्षसपा २४४	अपि बहलदहनजाल ४१	अवधौ दिवसावसान ७७
अज्ञानि दत्ता हेमा ४८१	अपि वक्ति गिरा ४१	अवाप्य मङ्ग खलु ९०
अङ्गै मुहुमातरै. ४४०	अवधाना भिय हला ११६	अविचिन्त्यशक्तिवि २४२
अचतुर्वदनो व्रथा ४३९	अभिरामतासदन १९८	अविरतचिन्तो लोके १९६
अतिमात्रबलेषु २१३	अभूदप्रन्यूह कुमुम ४२१	अविरत परकार्य २४४
अत्युक्ता परित २१९	अस्मितगुणोऽपि २१३	अविरलविगल १८५, ३९६
अत्रामुगोद मृगया २२०	अमृतद्रवमाधुरी १७३	अविरलविगल २४६
अथ पश्चिमतामुपे २५१	अमृतलहरीचन्द्र ४४४	अशीतलोप्रश्रण्डाशु ३५१
अथोपपूडे शरदा ३८२	अमृतस्य चन्द्रिका ३२३	असमृत्त मण्डन ४३५
अथ या मम गो २०८	अम्बरलम्बर २०६	अस्थिमालामयी ४८२
अद्वितीय रचा १७९, १८६	अम्ना शीतेऽत्र वृद्धा २६२	अस्या सर्पविधौ २५९
अधरशुनिरलापहवा ८२	अम्भोजिनावान्धव २८८	अर्ह लनाया सदृशी १८९
अधर विम्वमाज्ञाय २७०	अम्लायन्यदरानि ४७५	अर्हभेको रणे रामो ४७१
अधरेण समाना ५१३	अय मञ्जनकार्पास २३८	अहितव्रतपापा ९७
अधिरोप्य हरस्य २५६	अयमतिजरठा ३९८	अहितापकरण २३३
अनन्तरत्नप्रभवश्च २१५	अयाचित मुख ६१	अर्हिनचन्द्रा लसता २४९
अनल्पनाम्बूनद २८२	अयि परनरयणा ९२	आखण्डलेन नाक ३२७
अनल्पतापा कृत २७७	अयि मन्दन्तिन ७२	आगत परिनिती १९३
अनवरतपरोपकरण १७२	अयि लावणेजला ३८०	आज्ञा मुनेपोरवि २६०
अनाय भेहार्ता ४५१	अये राजनाकणय ४५७	आताम्रा सिन्धु ४९०
अनापदि विना मार्ग ३८९	अरे राजन्नाकर्पास ४१७	आत्मनोऽस्य तपो २३८
अतिश नयनाभि २४७	अये लालामग्न ३२२	आनन मृगशावा ३३०
अनुकूलभावमय ३५८	अरण्यार्ता कथ ४४९	आनन्दनेन लोकाना १६४
अन्धेन पतिभौत्या ३७८	अरुणनपि विद्वनङ्ग ३५७	आनन्दमृगदावा २३८
अन्या जगद्धितमयो ३११	अर्जुनस्य गुरुमयी ३९२	आनम्म बलुवव ४०५
अन्ये समाननमरे ३४०	अर्थिनो दातुमेवति २७३	आपद्रत खलु महा ३३१
अपदुर्बद्धिरनिसं ४१५	अर्थिभिदिउयनानो २१५	आपेदिरेऽम्बरपय ४०७

धारणास्यलका ३६७
 धा मूलाद्रजसानो ८३
 धायाता कमला ४७९
 धायार्तव निशा निशा ७३
 धायार्तव निशा मनो ४९२
 धालिङ्गितु शशिमुखो ३२५
 धात्रिङ्गितो जलधि १७४
 धालीपु केडीरभसेन ८६
 धालोक्य सुन्दरि २७२
 धानिर्भूता यदवधि ३४
 धा साय सखिलभरे ७१
 धास्त्रादेन रसो ३२८
 धाहादिनी नयनयो १८२
 इत एव निजालय २१७
 इद लताभि सखका २२२
 इदमप्रतिम पश्य २२२
 इदमुदधेदर वा २६४
 इन्दुना परसौन्दय २५५
 इन्दुस्तु परमोत्कृष्टो ३५३
 इयति प्रपद्यतिपय २०४
 इयमुह्यतिता मुग्धस्य ७१
 ईश्वरण समो ब्रह्मा ३५६
 उर्ध्वर्गजरटनमध ४५०
 उरिक्षिता कथरीभ ४८, ३७८
 उत्तमानामपि स्त्री ३८५
 उत्तमके तव गजे ३७७
 उदयति विनतो ५०३
 उदित मण्डलमि १३६, ४९०
 उदुम्बरफलानाव ४८६
 उदोति सविता ४६३
 उषन प्रोक्षमज्जार २९६
 उषत पदमवाप्य ३४५
 उष्नीडिन सह ३६४
 उष्मेप यो मन २९७

उपचारमस्य साधो २२२
 उपकारमेव कुरुते २१४
 उपकारमेव कुरुते ४७१
 उपनिषद परि ४३७
 उपरि करवाल २७५
 उपासनामेव पितु ३३६
 उपासनार्थं पितु ३३६
 उर्वी शासति मध्यु ४१७
 उलास फुलपङ्के २०, २४५
 उपति प्रातपक्ष १०५
 श्रुतुगज भ्रमरहित २२४
 एकीभवत्प्रलय २१६
 एको विश्वसता हरा ४९७
 एतावति प्रपद्ये सुन्द २०७
 एतावति प्रपद्येऽस्मि २०६
 एतावति महापाल १९३
 एववारिनि देवर्षी १०७
 जौण्डि दोष्वल १४
 कटु जल्पति क ३४७
 कतिपर्यादिवसति ३४८
 कथय कथानिवाशा ४९३
 कनकद्रवजान्ति २६७
 कर्पणद्विपकणकम्बु २२७
 कपाटे मार्जार पय २७३
 कमलति वदन १८२
 कमलमनम्भति ४३७
 कमलावामजासार २३४
 करकण्ठिक ३९२
 करतलनिर्गलद १२६
 करिभ्रुम्भतुला ४७१, ४९६
 कर्णास्तुदमन्तरेण ४७४
 कर्पूर इव दग्धो ४३८
 कलाभरस्येव यदा १६५
 कण्ठितुडिशापाता ७०

कण्ठिगिरिनन्दि ३०८
 कण्ठिजा नीरभरे २८९
 कण्ठिनालारियमा २९०
 कलेव सूयादमला १८७
 कस्तूरिकातिलक ७३, २४६
 कस्तूर्येन्मार्मिक ४७३
 कम्भे हन्त फलाय १३६ -
 काचित्काञ्चनगोरा २६१
 कातरा पेरुडुसेपु २७४
 कान्तारे विलपन्ती ४२८
 कान्ता चन्द्रं विदु २७२
 कारुष्यतुमुमाकारा २३८
 कालागुस्त्रव सा ७५
 काव्य मुधा रस २३५
 क इतान्ते परम्य ४१८
 कि धुमेते दक्षिणा ५२२
 कि जल्पति मुग्धत ४९६
 कि तार्थ हरिपाद ४८३
 कि नाम तन न ४५९
 कि नि सङ्घ शेषे ४२१
 कि मूलस्य वीरता ८०५
 कि मूलस्य वीरता ५६
 कि निमन्ते सुकृत ४८४
 किमहं वदानि सल ४१७
 किमह कथयामि ४८२
 किमिति कृशाति ५२०
 किवाददमविक ३७
 कुटुमद्रवालपान २३९
 कुचकलशयुगान्त ७८
 कुचकलशेषयला १६७
 कुचान्मामालाट ५१४
 कुण्डलीकृतनौदण्ड ४७
 कुत्र शेष धनुसद ९५
 कुडिशमिव कठिन १९७